

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

**КЛАССИКАЛЫК
ИЗИЛДӨӨЛӨР
ЖАНА ТЕКСТТЕР**

АДАБИЯТТААНУУ

8-КИТЕП

БАЛДАР АДАБИЯТЫ

Академик Абдылдажан Акматалиевдин
жалпы редакциясынын астында

Түзгөндөр: А. Жакыпбекова,
У. Жапаракунов

Бишкек
«ПОЛИГРАФБУМРЕСУРСЫ» – 2018

УДК 82/821-93
ББК 83.8
К 47

Кыргыз Республикасынын 2014–2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы (2014-ж. 2-июнь, №119) жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн Токтомунун (2015-ж. 6-апрель, №151-б.) негизинде жарык көрдү.

Басмага Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар Кеңеши тарабынан сунуш кылынды.

Редколлегия:

Акматалиев А. А.
Байгазиев С. О.
Жайнакова А. Ж.
Маразыков Т.

Мусаев С. Ж.
Садыков Т.
Токтоналиев К. Т.
Эркебаев А. Э.

К 47 **Классикалык изилдөөлөр жана тексттер:** Адабияттаануу. 8-китеп: Балдар адабияты / Түзг.: *А. Жакыпбекова, У.Жапаркунов.* – Б.: «Полиграфбумресурсы», 2018. – 512 б.

ISBN 978-9967-12-776-0

«Классикалык изилдөөлөр жана тексттер» сериясынын бул томуна Адабияттаануу жана балдар адабиятынын тарыхына жана теориясына байланыштуу илимий макалалар, изилдөөлөр топтоштурулду. Китептеги материалдар хронологиялык тартипте жайгаштырылды.

Китеп адабияттаануу адистиги боюнча эмгектенген окумуштууларга, жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттерине, аспиранттарына жана жалпы эле адабиятка кызыккан окурмандарга сунуш кылынат.

К 4801000000-18

УДК 82/821-93
ББК 83.8

ISBN 978-9967-12-776-0

© КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы
Тил жана адабият институту, 2018
© Полиграфбумресурсы, 2018

РОМАНТИКАЛУУ ПОВЕСТЬ ЖАНА БИР АДилЕТСИЗ ПИКИР ЖӨНүНДӨ¹

Арийне, өспүрүм балдар дымактуу, кыялкеч, романтикалуу, ар нерсеге дилгир, зирек келет. Алар ар кандай ишке тайманбай кирип, эрдик көрсөтүүнү, табият сырларын ачып, белгисиз сырдуу жактарга саякат жасоону, ар кыл өнөрлөрдү үйрөнүп, адамзаттын кылымдар бою көксөгөн мүдөөлөрүн жүзөгө ашырууну самашат. Алардын ушул бийик максаттары менен учкул үмүттөрү чын дилден чыгуусу менен айырмаланат. Өспүрүмдөрдүн ушундай асыл касиеттерин дагы тереңдетип, интеллектуалдык даражасын көтөрүп, фантазиясын байытууда илимий-фантастикалык жана романтикалык приключениялуу чыгармалардын белгилүү ролу бар. Элүүнчү жылдарга чейин анчалык маани берилбегендиктен бул жанр жалпы союздук адабиятта өтө чабал өнүгүп келди, анткени, социалисттик реализм методунун табиятын тайкы түшүнгөн айрым сынчылар кесепеттүү концепциялары менен анын өнүгүшүнө тескери таасир көрсөттү. Элүүнчү жылдардан тартып гана коомчулуктун күчтүү талабы боюнча бул жанрга кеңири жол ачылды, азыркы күндө көзгө көрүнөрлүк бир далай китептерди белгилөөгө болот.

Ал эми кыргыз адабиятында бул жанр жаңы гана өнүгө баштаган учур. Окуучулардын талабы чоң, ал эми бул формадагы оригиналдуу чыгармалар бирин-экин гана. Биздин жазуучулар балдар сүйгөн ушул жанрга өтө ыргылжың мамиле жасашат, сынчылар болсо кээ бир чыккан китептерди жөнү жок акаарат кылып, ошонун негизинде жазуучулардын да, окуучулардын да шаабайын суутуп жиберет.

Илимий фантастикалык жана приключениялуу жанрдын үстүндө бизде эки гана жазуучу иштеди. Адеп киришкен Кусейин Эсенкожоев өзүнүн кызыктуу аңгемелери менен окуучулардын сүйкүмүнө ээ болгон. Ал жаш чагында майданда курман болгондуктан көлөмдүү, олуттуу чыгармалар бере албай кетти. Андан кийин бул жанрга

¹ Жигитов С. Романтикалуу повесть жана бир адилетсиз пикир жөнүндө. //Ала-Тоо. – 1958. - № 3. – 145-148-беттер.

киришип жүргөн белгилүү драматург жана прозачы Касымалы Жантөшев. Анын бир канча приключениялуу аңгемелери менен «Тилек» жана «Ашуу ашкан суу» деген повесттери бар.

Азыркы учурдагы колдо бар чыгармалар ушулар. Албетте, бул чыгармаларга көп кемчиликтер тиешелүү, анткени, биздин жазуучулар жанрдын татаал техникасын, табиятын, ыкмаларын дурус өздөштүрө элек, экинчиден алар так илимий негизге толугураак таяныша алышпай жатышат. Анткен менен алардын сөз кылууга татый турган ийгиликтери да бар.

Бул кичинекей макалада биз «Тилек» повести жөнүндө сөз козгомокчубуз. «Тилек»¹ 1949-жылы басылып чыгып, дароо эле окуучуларды өзүнө тарткан эле. Ага удаалаш аны сындаган бир беткей, тенденциялуу макалалар (С.Бектурсунов менен Н.Султаналиевдики) пайда болуп, повесть жараксыз деп табылды. Жогорку сын макалалар жазуучуга да түрткү берген жок, ошондой эле «Тилекке» болгон окуучулардын дилгирлигин да мокоотту. Сын макалалардын ичинен көлөмдүү жана олуттуусу Сүйүнтбек Бектурсуновдун «Тилек жөнүндө» деген макаласы. Сынчы маселени принципиалдуу коюуга аракеттенет жана айрым туура пикирлерди айткан. Маселен, повесттеги коюлган башкы проблеманын чыныгы илимий негизде жазылбаганын, образ системасындагы схемалуулукту, тоо эчкиси менен үй эчкисин аргындаштыруу процесси ачык-айкын көрсөтүлбөгөнүн, кээ бир логикасыз натыйжаларды кыраакылык менен байкаган. Бирок, макаланын жалпы духу тенденциялуу мүнөздө. С.Бектурсуновдун авторго койгон жемесинин урунттуусу бул: «Тоо теке менен үй эчкисин аргындаштыруу аз изилденген жумуш, аны колхоздун малын көбөйтүү, асылдандыруу проблемасы катарында коюуга болбойт», – дейт да аны мындайча далилдейт: «Тоо теке менен үй эчкисин аргындаштыруу баягы жылдарда кээ бир колхоздордо, совхоздо болгон экен. Илимдер Академиясы да бул жөнүнөн иштептир. Бирок мындай аргындаштыруудан ийгиликтүү натыйжа чыккан эмес. Экономика жактан да кызыга турган жери жок».

Албетте, бул проблема али илимде чечиле элек нерсе. С.Бектурсунов айткан опаа бербеген тажрыйбалар жөнүндө да официалдуу маалыматтар жок, ал тек гана эл оозундагы аңыз сөз. Бул маселе боюнча атайын кабардаштыгыбыз жоктугунан биз үчүн да айкын

¹ Жантөшев К. «Тилек» повесть. – Фрунзе., Кыргызмамбас. – 1949.

бир тыянактуу пикир айтуу кыйын. Бирок, С.Бектурсуновдун өзү эч бир илимий аргументке таянбай туруп эле «Тилекке» коюлган маселе илимий негизде жазылган эмес, андан эчтеме чыкпайт деп кесе айтканына таң калса болот.

Илимдин жолу түз эмес, ал далай жаңылыштыктар, адашуулар, изденүүлөр аркылуу гана ийгиликке жетиши мүмкүн. Авторитеттүү бир илимпоз жогорку аргындаштыруудан эчтеме чыкпасын далилдеп көрсөтмөйүнчө, быяктан туруп насыя жыйынтык айтуу кыйын эмеспи. Албетте, К.Жантөшев көтөргөн проблемада далай жаңылыштык, көп талаш маселе болушу ыктымал, келечекте ал проблема илимий жактан туура чечилген мезгилде гана аныкталышы мүмкүн. Ал эми ушул чечиле элек проблеманы батынып өз повестинин негизине койгону үчүн К.Жантөшев эч качан жоопкер боло албайт. Автордун мичуриндик илим менен таанышкандыгы повесттен аздыр-көптүр байкалат. Жазуучу андан башка практикалык тажрыйбалардан (бул жөнүндө Токомбаевдин «Бул жомок эмес» деген очеркин кара), мергенчилердин көргөн-билгенинен, элдик байкоолордон жана легендалардан пайдалангандыгы да сезилет. Жазуучунун фантазиясынын закондуу кошумчалары да бар.

Тоо эчкиси менен үй эчкисин аргындаштыруу маселесинин коюлушу «Тилектин» артыкчылыгы, анткени, повестте берилген советтик жаш мичуринчилердин чыгармачылык романтикасы айрым зирек жаштарды ошондой тажрыйба жасап көрүүгө, эмгекке, илимий эрдикке шыктандырат. Атүгүл кээ бир илимпоздорду да ойлонтушу ыктымал. С.Бектурсуновдун экинчи бир дооматы мындай: «Азыркы замандагы техника менен жабдылган, жаңыча уюштурулган, коллективдүү чарбаны өстүрүү үчүн илимдүү кишилер керек. Илимий-изилдөө иши чала сабат кишилердин колунан келбейт, окумуштуу болууну, теория менен тажрыйбаны айкалыштыра билүүнү талап кылат...

Онунчу классты бүткөн Сабыр окугусу келбейт, институтка жолдоштору кетсе, ал барбай, отказ кылат да, гибриддештирүү ишин жүргүзмөкчү болот. Окубай этпей эле, теориядан кабары болбосо деле, оңой эле укмуштуу ийгиликке жетишет, атүгүл өзүнүн тажрыйбасы тууралуу китеп жазат, ардактуу киши болуп сыйлык алат... же илими жок, же тажрыйбасы жок бала ушунчалык ийгиликке кантип жетишет?! Мал чарбасын өстүрүү, тукумун асылдандыруу проблемасын

баланын энчисине басып берүүгө кандай негиз бар?! Ушул айтылгандардын кесепетинен автор совет илимин, совет илимпозорун ушактап кетет...» («С.К.» жур № 1, 1950-ж., 56-бет).

Колхоз чарбасын өстүрүү үчүн илимдүү адистердин керектигин танбайбыз. Бирок биздин өлкөдө илим жана техника жалаң гана жогорку маалыматы бар тандамал илимпоздордун энчиси болбостон, жалпы элдин энчиси болгонуна кырк жылдан ашып кетпедиби. Орто билими бар, мичуриндик илим менен тааныш, өзүнчө үйрөнүүгө шарт алган Сабыр тургай кат сабаты жоюлбаган карапайым практиктердин илим менен техникага кошкон салымдары кимге маалым эмес? Сабырдын окууга барбай, практикада иштеп калышы тууралуу С.Бектурсуновдун кекээрдүү жемесин азыр турмуш өзү төгүндөдү. Биерде К.Жантөшевдин дың жерлерди өздөштүрүүнүн жана мектепти бүткөн өспүрүмдөрдүн практикада дасышынын зарылдыгын көрө билген олуя дештен алыспыз, антсе да, жазуучунун турмуштун кай бир талаптарын кыраакы баамдаганын белгилесе болот. Ал эми сынчынын жазуучуну совет илими менен илимпоздорун ушактайт деп айыптаганы – беймаани сөз. Тескерисинче, К.Жантөшев жаш мичуринчилерди симпатия менен сүрөттөп, алардын чыгармачылык эмгегин романтикалайт.

С.Бектурсуновдун үчүнчү койгон чоң дооматы төмөндөгүдөй: «Кеп жалаң гана Жантөшевдин бирди эки кылып калп айтканында эмес, анын баары жолдош Жантөшев бир аз бурулуш жасаганы менен, али социалисттик реализмден турактуу орун ала электигинде... Турмуштун оң жагын да, күндөлүк түйшүгүн да өзүндөй кылып көрсөтүү, кемпайлыгынан күлкү боло турган, жалпы эрежеден тышкары турган кишилерди эмес, коомго пайдалуу кадимкидей, кадыресе кишилерди көрсөтүү – жазуучунун биринчи милдети го дейм» (ошол эле статьяда).

Турмушту реалисттик манерада сүрөттөп, өрнөк боло алчу каармандардын образын түзүү жазуучунун ыйык милдети экендигин эч ким талашпайт.

Бирок, ар кандай чыгармага бирдей окшош талап коюп, ал талаптан бир аз кылтыйса эле, социалисттик реализм методунун түшүнүгүн туура чечкендикке да жатпайт. Ар бир жанрдын өзүнчө табияты, ага гана таандык манерасы, спецификасы, мүмкүнчүлүгү бар экенин С.Бектурсунов баарынан мыкты билет. Сынчы макаласынын баш

жагында «Тилекти» илимий-фантастикалык повесть катары карайт, а жогорку биз келтирген саптарда ага реалисттик манерада жазылган чыгармалардын талаптарын коет. Демек макаласында сынчы чаташып калган.

Чындыгында «Тилек» кандай чыгарма? Автор, «Ашуу ашкан сууга» илимий-фантастикалык повесть деп ачык аныктама берип, «Тилекти» тек гана «повесть» деп атайт. Бул атоо да бир жагынан ылайыктуу, анткени «Тилекте» илимий-фантастиканын да, приключениянын да, реалисттик чыгарманын да, атүгүл фольклордун да белгилүү даражадагы элементтери бар. Биерде повесттеги ушундай ар түрдүү элементтер бири-бирине коошпой, анын сапатын төмөндөтөбү деген суроо закондуу түрдө туулат. Албетте, повесть бир багытта – же реалисттик, же илимий-фантастикалык, же приключениялык жазылса алда канча таасирдүү чыкмак. Бирок Касымалы Жантөшев аталган чыгармасында жогорку элементтерди усталык менен бири-бирине гармониялаштырып, аларды бириктирип кармап турган өзөктү таба алган. Ал өзөк – повесттин бардык тамырларына кан жиберип турган көтөрүңкү романтика илимий эрдикке шыктанткан идея. Мына ушул көз караш менен гана назар салганда «Тилекти» балдар үчүн оң маанисин чечип, өзүнө жараша баасын берген болор элек.

Сынчынын «Тилектин» сюжети жомок сыяктуу дегенинде чындык бар, бирок повесттин «...Сюжет түзүлүшү борпоң» (56-бет) дегенине ишенишке болбойт.

Касымалы Жантөшевдин чыгармачылыгындагы белгилөөгө татый турган жакшы касиет катары анын сюжетти куюлуштуруп чебер, курч, кызыктуу жана динамикалуу түзө билгенин көрсөтүш зарыл. Сюжеттин динамикалуу болушу балдар адабиятына коюлчу шарттардын негизгиси.

Жантөшевдин ошол касиети «Тилекте» ачык көрүнгөн. Айрым артыкбаш чегинүүлөр менен картиналарды кошпогондо повесттин сюжети кызыктуу да, курч да курулган.

«Тилектин» назик лиризм менен айкалышкан романтикалык стили анын духуна шайма-шай келип, сюжетинин динамикалуу өсүшүнө оң таасир берген. Ырас, багыты реалисттик планда жазылган «Каныбек» менен «Жалындуу жаштар» үчүн бул көтөрүңкү романтикалык стиль ылайык келбейт, өтө серт учурайт, идеяны окуучуга жеткирүүдө, баяндоону реалисттик манерада өнүктүрүп, каармандардын

психологиясын ачууда белгилүү тоскоолдук көрсөткөн. Ал эми илимий фантастиканын да, приключениянын да, фольклордун да элементтери бар «Тилектин» духуна бул стиль мукамдашып, ага бөтөнчө бир өзгөчөлүк берет. Бул стиль кыргыз табиятынын бай стихиясын, албан түстүү пейзаждарын жандандырып, эмоциялык таасир менен сүрөттөшкө жазуучуга ыңгайлуу мүмкүнчүлүк түзгөн. Мындан башка да К.Жантөшевдин мергенчилердин машакаттуу турмушун, салт-санаасын, этикасын мыкты билип, айбанаттардын тиричилик шартын, кылык-жоругун сүймөнчүлүк менен бергени белгилөөгө татыктуу.

Биз жогоруда белгилегендей «Тилекте» бир топ кемчиликтер бар. Образдар системасында да, стилинде да, идеясында да айрым мүчүлүштөр кезигет. Илимий-фантастикалык жана приключениялуу жанр кыргыз адабиятында жаңы төрөлө баштагандыктан ал мүчүлүштөр кечиримдүү. Ушул жанрда олуттуу, мазмундуу, кызыктуу китептер көп пайда болгон учурда «Тилек», балким, өз маанисин жоготор, бирок кыргыз балдар адабиятынын өсүшүнүн азыркы этабында ал чоң маанисин жогото элек.

Рысалиев Күмөн

ЖАШ БАЛДАРДЫН ТАЛАБЫНА ДА ЖАКШЫ ЭМГЕК ТАТЫКТУУ¹

Кийинки убактарда орус адабиятынан же ал аркылуу башка элдердин адабиятынан кыргыз тилине толуп жаткан чыгармалар которулду жана которулуп жатат. Бул, албетте, эң жакшы нерсе. Анткени, ал биздин оригиналдуу улуттук кыргыз совет адабиятынын өсүшүнө чоң таасир этет жана кеңири эл массасынын аны менен таанышуусуна мүмкүнчүлүктөр берет.

Бирок, ошол которулган чыгармалардын сапатына жана окуучулар тарабынан кандай кабыл алынышына алиге чейин коомчулуктун, айрыкча адабиятчы сынчылардын көңүлү жетишерлик бурулбай

¹ Рысалиев К. Жаш балдардын талабына да жакшы эмгек татыктуу.// Ала-Тоо. – 1958. – №7. – 150-154-беттер

келе жатат. Ал эми бул тараптан козголо турган бышып жетилген маселелер өтө көп.

Көркөм котормонун мааниси эң эле чоң, ал эми чебер котормочунун иши ченемсиз ардактуу экендигин ким танат. Чыныгы чебер котормочу өзүн оригиналдын жардамчы автору катары сезип, ошонун ордуна туруп, чыгарманын негизиндеги турмуштук шартка анын көзү менен карап, тили менен сүйлөп, бирок эки элдин тилинин спецификалык бөтөнчөлүктөрүн, улуттук мүнөзүн эске алып, тынымсыз эмгектенүүнүн натыйжасында гана сонун котормону берет. Андай учурда бир тилден экинчи тилге өткөрүлгөн чыгарманын таасирдүүлүгү бир жайдан экинчи чоочун жайга келтирилген меймандыкындай чоочурканды эмес, өз үйүнүн төрүндө бир орундан экинчи орунга которулган адамдыкындай, башкача айтканда, улуттук оригиналдын дал өзүндөй болуп чыга келет да, экинчи тилге көчкөн жерде да өз төрүн табат, ошол тарапка да таандык болуп калат. Өзүнүн үлгүлүү тарбиялык кызматын анда да кадимкисиндей аткара алат.

Коммунизмдин жаш куруучулары болгон биздин балдарды турмушту жана андагы көп кырдуу окуяларды, көрүнүштөрдү туура түшүнүүгө, эң башкысы – эмгекти, достукту сүйүү духунда тарбиялоого ылайыктуу адабий китептердин жокко тетелиги биздин котормочуларыбыздын алдында ири жана жооптуу милдеттерди – абдан этияттык менен башка тилдерден кичинекей достордун урматтоосуна татыктуу болгудай татынакай чыгармаларды которуп берүү талабын туудуруп отурбайбы.

Бирок, көп учурда бул сыяктуу талаптар эске алынбайт да, Кыргызстан Окуу-педагогикалык басмасы тарабынан сапатсыз, түшүнүксүз, көркөмдүгү начар, оригиналды көңүлдөгүдөй түзүк бере албаган котормолор чыгарылат. А.Молдакматова которгон – «Кежир» (Н.Сладковдуку), Ш.Сматов которгон – «Согуш сыры» (А.Гайдардыкы) жана биз атайын пикирибизди арнай турган С.Юсупов которгон – «Кичинекей ак үй», дагы ушулар сыяктуу бир топ котормолор жогоруда биз айткандарга ачык далил болот. Мындай абалдын пайда болушуна, башкача айтканда, жаштарга арналган котормолордун сапатсыз чыгышына Кыргызстан мамлекеттик Окуу-педагогикалык басмасынын кызматкерлеринин ишке кайдыгерлик менен мамиле кылышы гана себепкер.

Ырас, басма сөз өзүнүн кызматкерлеринен өзгөчө оперативдүүлүктү талап кылары талашсыз. Бирок, жогоркудай жорук

оперативдүүлүккө эмес, көз бoемочулукка, алабармандуулукка жатат. Ал эми жооптуу редактордун да бул маселеге жоопкерчилик менен карабастан, чыгарманын идеясынын, көркөмдүгүнүн бузулбай берилишине көңүл бурбастан, жаманына да, жакшынысына да кайыл болгон учурларынын кездешиши келишимдүү иш эмес. Өзүбүздүн ушул пикирибизди аныкташ үчүн жаштарга арналган «Кичинекей ак үй» аттуу чыгарманын котормосуна токтололу.

Балдардын эң сүйүктүү жазуучуларынын бири болгон Б.С.Житковдун «Белый домик» деген аңгемелер жыйнагына анын көлөмү ар түрлүү болгон сегиз чыгармасы киргизилген. Алар негизинен башталгыч мектептин балдарына арналган. Мына ушул таланттуу жазуучунун аңгемелерин кыргыз тилине которуп, аны кичинекей кыргыз окуучуларына жеткирүүдөгү ардактуу милдетке бел байлаган котормочу С.Юсупов 1957-жылы өзүнүн котормосун жарыкка чыгарды. (Жооптуу редактору А.Жумабаев).

Б.С.Житковдун ар бир аңгемесинин балдар үчүн белгилүү даражада тарбиялык роль ойной турган мааниси бар экендиги талашсыз. Жаш муундардын психологиялык өзгөчөлүктөрү көңүлгө алынып, аңгемелер жөнөкөй, түшүнүктүү, ошондой эле татынакай көркөмдүктө берилгени да белгилүү.

Ал эми анын кыргызчасы болсо, өзүнүн жаш окуучуларын тигил оригиналдай кубандыра албайт. Анткени, андагы сапат мында бүдөмүктө калган. Көлөмү жагынан анчалык чоң болбогон «Ташкын», «Өрт», «Уранды», «Муздун үстүндө», «Кызыл командир», «Кичинекей ак үй» деген аңгемелер көркөмдүк жагынан оригиналга салыштырганда бир топ начар чыгып калгандыгы байкалат. Мунун себебин котормочунун сөзмө сөз которууга айрыкча берилип, ариптин артынан кууп кеткендиги менен түшүндүрүүгө болот. Бул жерде биз атын атаган аңгемелердин ар бирин анализдеп отурбастан, көлөмү бир кыйла чоңураак болгон «Кичинекей маймыл тууралуу» жана «Карышкыр тууралуу» деген аңгемелерге токтолуу менен гана жыйнакка кирген чыгармалардын бардыгына таандык болгон жакшы жана начар жактарын белгилейбиз. Эгер андагы айтылган пикирлерибиз окуучуларга туура келсе, атайын токтолбой кеткен аңгемелер жөнүнүө да калп айтпаган болорбуз, котормочу өзү да булар сонун которулган эле деп чатак салбас.

Оригиналдагы берилген автордун оюна жеткире түшүнбөгөндүктүн натыйжасында котормочу анын ички сырын бүлбүлдөтүп,

билинер-билинбес түспөлдө ишенимсиз, күмөндүү берип таштайт, ал эми айрым учурларда оригиналдын бир абзацында берейин деген ой котормодо таптакыр башкача болуп, ага жанашпай калгандыгын көрүүгө болот.

Мисалы: «Отец поймал и прибил Яшку. А потом привязал его в наказанье на леснице, что вела на чердак. Узенькая лесенка. А широкая шла из квартиры в низ» дегенди (стр. «Белый домик»)¹. Котормочу: «Атам Яшканы кармап алды да уруп койду. Анан аны тамдын үстүнө чыгуучу шатыга байлап койду» деп берген (27-бет, «Кичинекей ак үй»).

Салыштырып көрөлү: Оригиналда тамдын үстүнө чыгуу үчүн аны сыртына жөлөп коюлган шаты жөнүндө сөз болгон жери жок, анын тескерисинче бир нече кабат үйлөрдүн ичинде болуучу кадимки эле бир кабаттан экинчи кабатка жана ал аркылуу чатырчанын ичине (чердакка) көтөрүлүүчү тепкич жөнүндө сөз болуп жатат.

Муну:

«Атам Яшканы кармап алып уруп койду. Андан кийин аны жаза-лап, чердакка чыгуучу тепкичке байлап салды. Тепкичтин бул жагы кууш эле. Ал эми квартирадан төмөн түшүүчү жагы жазы боло турган» – десе, автордун берейин деген ою окуучуларга аздыр-көптүр толугураак жетмек.

Эгер чердак жана лестница (тепкич) деген сөздү түшүнүүнүн өзү шек туудурса, котормочу анын түшүндүрмөсүн ошол беттин аягына берип коё алат да. Ошентип, бул жерде бири-бирине эп келишпеген эки түшүнүк пайда болуп, оригиналдагы түшүнүктүн өңү өчүп, өзүн котормодо жоготуп койгон. Дагы эле ушул сыяктуу мисалды «Карышкыр тууралуу» деген аңгемеден да келтирүүгө болот.

Оригиналда:

«И я заметил, что, незная, я принял бы его за порядочного дворового пса». (52-бет) деп берилсе, кыргызча котормосу:

«Түн ичинде аны ажыратып тааный албай кадимки короодогу ит экен деймин» болуп чыккан (59-бет).

Аңгемени башынан бери окуп келе жаткан киши бул жерге келгенде котормочунун эмне деп айтып жатканына түшүнбөйт да, түп нускасында эле ушундай берилгенби деген ойдо калат. Кичинекей бөлтүрүк чагынан багып чоңойтуп, анын карышкыр экенин билип

¹ Мындан кийинки цитаталар да ушул жыйнак боюнча берилет.

туруп, эмне үчүн ээси бир заматта эле карышкыр-итин тааныбай калды десе, шектенүүнүн пайда болушу орундуу нерсе. Чынында автордун оюн түшүнүү анчалык кыйын деле эмес. Мында ал:

«Эгер мен аны билбеген болсом, кадимки короочу дөбөт го дээримди ушул түнү байкадым» дедирип, берип жатса керек. Мындай, көркөмдүк жагын гана эмес, автордун негизги пикирин да бузуп берүү – котормодо жетишерлик санда учурайт.

Эгерде котормочу тарабынан үстүртөн, шалаакылык менен мамиле кылынса, ар кандай сонун оригиналдуу чыгарманын мүчүлүшкө учурап, аксап калышы шексиз. Андай учурда чыгарманын окуучуларга кандай таасир этери айтпасак да ачык-айкын го. Демек, котормо адабияттын ар түрдүү кемчиликтерден эркин болушуна ылайыктуу негизги шарт – котормочунун өзү милдеттенген ишке чыгармачылык көз менен карап, чын ыкластуулук менен киришишинде экен да. Ошондой болгондон кийин жогоруда бул маселени эскерте кеткендигибиз орундуу эмеспи.

Чыгарманын идеялуулугун, көркөмдүгүн өстүрүүнүн, конфликттердин берилишин, анын чечилишин ишке ашыруунун негизги куралы – адабий көркөм тил болуп саналат. Бул маселе боюнча оригиналдын авторунун жетишкен ийгилигин сактап калуу котормонун авторунан зор жана татаал эмгекти талап кылат. Тил жаатынан кутулган талаптарга татыктуу жооп берүү котормочунун алдындагы жооптуу милдеттерди көбөйтөт. Себеби, котормочу көркөмдүк жагынан жеткире иштелген жакшы котормону берүү үчүн эки элдин тилинин өзгөчөлүгүн, аз да болсо турмушун жана өзү которуп жаткан китептин авторунун чеберлигин, ага таандык болгон ыкмасынын бөтөнчөлүгүн билүүсү зарыл. Чыгарманы сөзмө сөз гана которуп койбостон, андагы идиомаларга, айрым ой жүгүртүүлөргө терең карап, аны, котормону тартуу кылып жаткан элдин тилине ылайыкташтырып, ага туура келгидей сөздөрдү тандап кое билүү – котормонун чеберчилигинин башкы касиетинин бири. Мындай сапаттар бул аңгемени которгон С.Юсуповдо аз да болсо учурайт. Аны көз жаздымда калтыруу дурус болбос.

Орусчасында: «– Да мне зачем рассказывать? – говорит Аннушка. – А только, знаете, говорится: сколько волка не корми, он все в лес глядит» (стр. 45) деп берилсе, котормодо бул өз ордун эң жакшы таап:

«Мен эмнеге айтмак элем? – деди Аннушка – бирок бөрү баласы ит болбойт деген сөз бар эмеспи» (53-бет) болуп которулган.

Котормочу бул жерде кыргыз тилинин адабий казынасына кайрылып, анда которула турган материалдын маанисине ылайык келе турган эң сонун макалды таап койгон.

Бирок, мындай сонун көрүнүштөр, тилекке каршы, котормодо көп көрүнбөйт. Көп жерлерде сөзмө сөздүк орун алып, кыргыз тилиндеги өзгөчөлүктөрдүн эстен чыгып калышы чыгарманын көркөмдүгүн аксаткан. Мына ошолордун бири – орусчасындагы:

«Он схватил черной лапочкой кусок, заткнул за щеку» деген сүйлөм (стр. 25).

Кыргызчасында: «Ал кара алаканы менен кантты жулуп алып, ууртуна салды» (28-бет) болуп калган.

Бир сөз менен айтканда «Лапа» деген сөздүн баары эле алакан деген мааниде алынган. Чынында маймыл бул жерде кантты алаканы менен эмес, бармактарынын жардамы менен жулуп алды да. Орус тилинде «Лапа» деген сөз кай бир айбандарга колдонулуп, «ладонь» – алакан эмес, кол деген түшүнүктү берет. Демек, бул жерде да кол деген түшүнүктү берип жатат. Мындай өзгөчөлүк кыргыз тилинде да учурайт.

Жылкынын да алдыңкы эки буту жөнүндө сөз болгондо биз көбүнчө эки колу деп эле айта беребиз. Бул бизге эч кандай өөн учурабайт. Котормочу бул жерде: «Ал капкара болгон колу менен кантты жулуп алып, ууртуна салды» деп эле которсо түзүк болмок. Ошондой эле:

«Оскалился и зашелкал языком...» (стр. 24), дегенди «Тишин кычыратып, тилин шакылдатып» (28-бет) дебестен «тиштерин ырсайтып, таңдайын такылдатып...» деп которсо, оригиналдын авторунун ою окуучуларга жеткиликтүү болуп бузулбай берилмек. Буга окшогон фактылар өтө көп болсо да, бир-эки гана мисалга токтоло кетели.

Котормодо «куураган какмар» деген сөз учурайт. Котормочу тараптан бул сөз анчалык ойлонулбай эле кое коюлган. Бул жерде муну өз эби менен берилген деп айтууга бизде эч кандай негиз жок. Рас, кыргыз тилинде атайын род категориясы жок, бирок бул, жыныстык белгилер боюнча ажыратуу жок дегендикке жатпайт. Биздин тилде да болгон айрым сөздөр бар.

Мисалы, «какмар», «чычым алгыр» деген сыяктуу сөздөр бизде аялдардын гана оозунан угулат. Ал эми котормочу болсо, жогоруда эркек каарманга аялдын сөзүн сүйлөтүп койгон.

Котормону көбүнчө башталгыч мектептин балдары окуй тургандыгын жана алар үчүн атайын арналгандыгын эске алсак, жогоркудай тил менен ойлоо сезими анчалык өсүп жетиле элек балдарды өз эне тилинде ыгы менен туура сүйлөөгө көндүрбөстөн, орунсуз, тегири сүйлөөгө түрткөн болоор элек. Балдар үчүн которулган чыгармалар тилинин бөтөнчө тактыгы, жатыктыгы менен айырмалануу керек. Анткени, китеп алардын туура жазуусуна жана так, ыктуу сүйлөөсүнө чоң көмөк берет. Ошентип, «куураган какмар» дегендин ордуна «ой, оңбогон түрү суук айбан» десе алда канча максатка ылайыктуу болмок эле.

Дагы бир мисал оригиналда:

«А всеми собаками командовал рыжий пес Каштан» деген жери бар. Ал кыргызчасында:

«Бардык иттерге Каштан деген ит командалык кылуучу» деп берилет. (38-бет).

Биздин оюбузча кыргыз тилинде мындай берүү туура эмес, кандайдыр ылайыксыз. Анткени, ар нерсенин тиешелүү жайы, колдонула турган ыгы бар сыяктуу эле сөздүн да орундуу, ыктуу колдонулушу чыгарманын пайдасына чечилмек.

Орус тилинен кыргыз тилине кирип, сиңип кеткен айрым сөздөр да бар. Алар бизден эч кандай которууну талап кылбайт да, өз калыбынча берилсе эле эп келишип калат. Мисалы, ушул китептин баш жагындагы «Кызыл командир» деген аңгемедеги «Кучер со всей силой вожжи натянул» (стр. 6) дегендеги «вожжи» деген сөздү «тизгин» – деп которуп: «арабакч аттардын тизгинин күчүнүн жетишинче тартты» – дебестен «Божу» деп бергенде эле болмок. Бирок, орус тилиндеги биз оозеки речте көп колдонуп жүргөн сөздүктүн баарын тең эле ошол бойдон берүүгө болбойт жана керексиз жерде аны зордоп колдонуунун да адабият үчүн эч пайда бербеси ачык. Кыргыз тилине ылайыкташтырып муну:

«Бардык иттерди Каштан деген чоң сары дөбөт коркутуучу эле» деп койгондо дурусураак болот эле.

Дагы эле ушуга байланыштуу айта кете турган бир-эки ооз сөз – көркөм салыштыруу жөнүндө.

Салыштыруу, бир нерсени окуучуга элестүү, айкын кылып берүү үчүн колдонулат да, чыгарманын көркөмдүк сапатын жогорулатат. Ошондуктан жазуучулар таамай, элестүү салыштырууларга көп

кайрылат. Эгер оригиналдагы көркөм салыштыруулар котормодо өз жайы менен берилбей, бүлбүлдөп калса, чыгармадагы көркөмдүк белгилүү даражада төмөндөп кетери ыктымал. Биз сөз кылып жаткан котормо ушундай кемчиликтерден да куру эмес.

«Я все слушал и думал: я ей и трех кусков не пожалею, миленькая такая, как игрушечный человек. Тут я вспомнил, что и хвоста у ней нет» (стр. 22) дегенди:

«Барын уктум да, мен андан үч чакмакты да аябайм, оюнчуктай болуп сонун көрүнүп турганын карачы деп ойлодум. Анын куйругу жоктугун эстей калдым» (25-бет) деп которгон.

Бул жерде «оюнчуктай» дегендин өзү ачык эмес жалпы сөз жана ушундай алуунун өзү ыксыз. Ошондой эле «оюнчук киши» деп алуунун да зарылдыгы жок. Мүмкүн «куурчактай» деген сөздү алып көрсөк салыштыруунун элестүүлүгү ачыгыраак болоор... Анткени, окуяда сүрөттөлгөндөй маймылга кийимдин кийгизилиши жана китептин өзүндө тартылган анын сүрөттөрү да биздин көз алдыбызга куурчакты элестетет. Демек, муну:

«Мен баарын уктум да, андан үч чакмакты да аябасмын, куурчак кебетеленип кандай татынакай (кызык) деген ойго келдим. Анын куйругунун жоктугу да ушул жерден эсиме түштү» деп которгондо жаман болбос эле. Котормодогу салыштыруулардын туура эмес берилгендигин жеке гана бул мисалдан эмес, дагы башка жерлеринен да жетишерлик өлчөмдө кезиктирүүгө болот. Муну котормочунун салыштырууларды эби менен орундуу пайдалануунун зарылдыгына жетишерлик көңүл бурбай, сөзмө сөз которуунун туткунунда калгандыгы менен гана далилдөөгө болот. Натыйжада оригиналдын авторунун салыштыруулары тиешелүү көркөм боёгунан ажырап, котормодо оңуп кеткен.

Дагы бир өкүнүчтүү нерсе, – айрым сүйлөмдөр так маани бере албай, табышмактуу түргө өтүп кеткендигинде.

Карап көрөлү:

«Аннушка сидела во дворе, шила на солнышке под окном, а волк у ней в ногах клубком лежал – серая большая животиная» (стр. 54, «Про волка») дегенди:

«Аннушка короодо терезенин түбүндө күнгө отуруп алып тигип жаткан экен. Карышкыр болсо – чоң көк айбан анын бутунун жанында жатыптыр» (63-бет) деп которгон. Мындай которуунун эмнеси

кызык жана кандай артыкчылыгы менен окуучуну суктантат. Милдеттүү түрдө үтүрдүн ордуна үтүр, сызыкчанын ордуна сызыкча коюунун кереги жок да. Колдон келишинче түшүнүктүү, ачык берүү жакшы болмокчу. Муну кичинекей балдар эмес, чоң кишилер да ачык түшүнө албайт жана сүйлөмдөрдүн кандай максат менен түзүлгөнүн баамдап болбойт. Балким:

«Аннушка короодо, терезенин түбүндөгү күнөстө бир нерсе тигип отуруптур, ал эми карышкыр болсо килейип тумшугун куйругун көздөй буруп (куйругуна катып), анын бутунун жанында жатыптыр» деп которгондо түшүнүүгө болот беле. «Серая» (бул жерде көк) деген сөздү калтырып коюудан маани бузулуп, көркөмдүк төмөндөбөйт эле. Себеби, карышкырдын көктүгү котормонун баш жагында эле бизге маалим болгон. Эгер сөз кууп которсок, жогоруда биз айтып кеткендей абалга кирептер болуудан кутула албайбыз.

Акырында айтарыбыз – эч бир себепсиз калтырылып кеткен сүйлөмдөр, орфографиялык, пунктуациялык каталар жана ушулардын кесепетинен келип чыккан туура эмес берүүлөр жөнүндө. Анткени, бул тараптан кетирилген кемчиликтер башталгыч мектептин балдарынын гана эмес, акыл-сезими жетилип калган адамдардын да башын айландырат.

Биз мында ошол «сыйгалак», котормочуга ээ бербей түшө качкан сүйлөмдөрдү, грамматикалык каталарды чогултуп туруп ушул кичинекей макаланын тонун чойбойбуз. Бирок котормонун жооптуу редактору А.Жумабаевден милдеттүү ишке үстүртөн мамиле кылгандыгын, котормону басууга даярдоодо эч болбогондо, бир сыйра да толук көңүл коюп окуп чыкпагандыгын, ал эми ишке ушундай кароону республикабызда басмалары атайын системага айландырып бараткандыгын көз жаздымында калтырып койбойбуз. Анткени, биз, жаш муундардын таламын талашкан, кичинекейлердин талабына да чоң эмгектин татыктуу экендигине терең ишенген адамдар, жаш досторубуздун кызыкчылыгын жактоону ооз басырык сурап, басмалардын жооптуу кызматкерлерине жагынуудан жогору баалайбыз. Оригиналдуу жана котормо адабий чыгармалардын жарыкка чыгышына жана анын жалпы сапаттуулугуна республикабыздын жазуучулар союзу милдеттүү түрдө кийлигишүүсүн каалайбыз.

«Калем менен жазылганды балта менен кесе албайсыз» деген туура сөз. Ал эми бизде болсо, калем менен жазмак түгүл, машине

менен басылгандар деле балтасыз эле өзүлөрү өмүрдөн кечип, керектен чыгып калып жатат го. Бул – сиздердин максат болсун, чыгарманы жарыкка чыгаруучулар.

Укаев Кымбатбек

БАЛДАР ЖАЗУУЧУСУ КУСЕЙИН ЭСЕНКОЖОЕВ¹

...Балдар жазуучусунун талантына ээ болгон адамдар кандай сейрек жана адабий даңктын бул түрүн корсунткан адамдар кандай дөдөй!

В.Г.Белинский

Кыргыз советтик жазма адабиятынын тарыхый өнүгүшүндө балдар адабияты эң жаш жанр болуп саналат. Ошондой болсо да азыр анын өзүнчө тарыхы бар. 1923-жылы «Шолпан» деп аталган казак журналына Аалы Токомбаевдин эл оозунан алып жазган «Курманбек» аттуу чыгармасы басылып чыгат. Чыгарманын жарыкка чыгышы кыргыз советтик балдар адабиятынын алгачкы барагынын ачылышын дабыштаган биринчи «коңгуроо» болгон. Ага удаалаш кийинки жылдарда К. Баялиновдун «Жылан менен чабалекей» жана «Түлкү менен суур» деген элдик тамсил аңгемелери басылат. Кичинекейлер үчүн жазылган мындай чыгармаларды ошол кездеги башка акын-жазуучуларыбыздан да кезиктиребиз. Ошентип, өзүнүн башталышын элдик оозеки чыгармачылыктан алган балдар адабияты 30-жылдардын аягында өнүгө баштайт. Анын ошол мезгилиндеги өнүгүшүндө жаш жазуучу маркум Кусейин Эсенкожоев негизги ролду ойнойт жана ал кыргыз балдар адабиятынын баштоочуларынан болуп калат.

Жаш жазуучу адабиятыбызга өзү менен кошо илимий-фантастикалык жанрды ала келди. Анын айрыкча «Үчүнчү шар», «Родинанын уулу» өңдүү илимий-фантастикалык чыгармалары ошол кездеги илимге тырмышып бара жаткан мектеп балдарынын арасында зор кызыгууну туудурат. Согуштун алдыңкы жылдары барабан кагып, мойнуна кызыл жагоо тагынып калган азыркы кыргыз жаштарынын кимисинен сурасаң да, К.Эсенкожоевдин татынакай ысмын

¹ Укаев К. Балдар жазуучусу Кусейин Эсенкожоев.// Ала-Тоо. – 1959. № .. - 18-20-беттер.

сүймөнчүлүк менен аташат. Ал түгүл анын аталган чыгармалары үзүндүлөнүп басылып чыккан «Кыргызстан пионери» газетасынын беттери колдон колго өтүп жатып, бат эле жыртылып кетчү эле, – деп эскеришет. Чынында да жаш жазуучунун чыгармалары ошол кездеги билим десе таңдайы такылдаган кыргыз чөбүрөлөрүнүн келечек фантазияларын ойготкон, аларды илимий-техникалык ачылыштарды жасоого дегдеткен.

К.Эсенкожоевдин аңгемелери фантазиялык болгондугуна карабастан, андагы геройлор эпостогудай Ысык-Көл тизесинен келген алп баатырлар эмес. Алардын ойлору гана фантазиялуу, болгондо да илимге негизделген, келечеги кеңири фантазия.

Болбосо жазуучунун геройлору бизге окшогон гана кадыресе жөнөкөй адамдар. Бирок алар кайберендин буту баспаган алыскы Түндүк Муз Океанынын кат-кат муз тоолорун аралайт, аба шары менен асманга көтөрүлүп, булуттар менен тизе кагышат, моторлуу кайыгын дүкүлдөтүп, жер астындагы сууларда жана үстү ачык океандардын уч кыйырсыз бетинде калкыйт. Жаратылыштын кайсы гана шарттарында, учурларында болбосун – бардык жерлерде Родинанын уулу катары советтик гуманизмдин эң мыкты белгилерин өзү менен кошо ала жүрөт. Ошентип, ал адабиятыбыздын жаш челюскинчилеринен болуп, өзүнөн мурункулар барбаган жактарга, «билбегенди көздөй жол тарткан» (Маяковский). Ошондуктан гана жаш жазуучу балдардын жүрөгүнүн ачыктын таба алган.

К. Эсенкожоевдин өмүр-баяны өтө кыска, жөнөкөй, бирок чыныгы элдин уулуна мүнөздүү болгон оригиналдуу ири окуяларды, көрүнүштөрдү ичине алат. Ал 1920-жылы Ысык-Көлдүн Жети-Өгүз районундагы Кытай деген кичинекей кыштакта, кедей-дыйкандын үй бүлөсүндө туулган. Кыргыз жерине Октябрдын таңы атканда төрөлгөн Кусейин өзүнүн балалык чагында кайгы-капачылыктын музыкасын кулагы чалган эмес. Анын ордуна ал мейли өзү сүйгөн айлында болсун, мейли кайда гана барбасын, басса-турса советтик жыргалдуу турмуштун шаңдуу симфониясын уккан. Ошол кездеги өлкөбүздө болуп жаткан тоодой-тоодой гиганттык өзгөрүүлөр, илим-техниканын укмуштуу жаңы ачылыштары өтө кичине чагынан ойчул баланын келечек жөнүндөгү фантазиясын кол булгап чакырган, өзү басмырт, кыялы тентек болочок жаш жазуучунун жүрөгүнүн тынчын алган.

Кусейин 1937-жылы айылдык орто мектепти бүтүрөт. Ошол эле жылы Фрунзе шаарындагы Кыргызстан Мамлекеттик Педагогикалык Институтуна келип кирет. Институтта жүргөндө ал дайыма өзүнүн жолдошторунан зээндүүлүгү, илимге ынтаалуулугу менен айырмаланган, персоналдуу стипендия менен окууга жетишкен.

Студенттик жылдар жаш жазуучунун аянычтуу кыска өмүрүнүн эң сонун эпилогун түзөт. Дал ушул институттан ал мектеп жылдарынан башталган айрым адабий чыгармачылык ишин жыйынтыктап, «Саякатчы бала» (1937), «Үчүнчү шар» (1939), «Родинанын уулу» (1939) өңдүү илимий-фантастикалык чыгармаларын жарыкка чыгарып, жаш адабиятыбызды канаттуу ойлордун жанры менен байытат. Андан тышкары «Шарше» (1939) аттуу реалисттик аңгемесин, «Канаттуулар» (1939) поэмасын жана көп сандаган ырлардын циклин басмага жарыялайт. Ошол эле мезгилде кээ бир поэмалардын образдары ачылбай, окуялары аяктабай үтүр коюлган боюнча калат.

Поэмалардын даана чекит коюлушуна капыстан чыккан согуш каргаша болот. Жаш патриот өлкөнүн башына түшкөн оор түйшүккө чыдап тура алган эмес. Өзү сүйгөн институтунун акыркы курсун калтырып, өз ыктыяры менен майданга аттанат. Ал Некрасов айткандай «Акын болбой калууга болот, бирок гражданин болууга милдеттүүмүн» деп түшүндү. Согуш чыгардын алдыңкы учурларында акын замандаш жаш патриоттордун атынан ыр менен жазылган мына мындай убадасын берген эле:

«Эгерде эртеңки күн согуш болсо,
Дүйнөнү жалын каптап, шамал соксо,
Өлкөнү коргоо үчүн биз даярбыз,
Жаш тилек, баатыр жүрөк аман болсо...»

...Көп узабай эле жаш акын 1941-жылдын декабрь айында жыйырманын кырынан жаңы гана ашканда өлкөбүздүн жүрөгү Москва шаарын коргоодогу согушта баатырларча курман болгон...

Кусейин кичинекей чагынан жайбаракат айтылган жомокторду, элдик анекдотторду, калптарды, апенди жөнүндөгү акылдуу аңгемелерди зор ынтаа менен уккан. Кийинчирээк бул уккандары анын «Саякатчы бала» деген алгачкы фантастикалык аңгемелерин жазууга татынакай стимул түзөт. Тунгуч чыгарманын жаралышында ошол кезде кыргыз тилине которулган немец жазуучусу Э.Распенин «Мюнхазендин шумдуктары» деген белгилүү приключенилик аңгемелери да

таасирин тийгизген. Бул аңгемелерди болсо М.Горький элдик оозеки чыгармачылыктын шылдыраган тунук булагына сугарылган Гётенин «Фаусту», Ф.Раблэнин «Гаргантюа менен Пантагрюэль», де Костердин «Тиль Уленшпигель» жана Шеллинин «Бошонгон Прометейи» сыяктуу чыгармалары менен бир катарга койгон.

Мюнхаузен турмушта «сейрек кезигүүчү» не бир түркүн укмуштуу окуяларды башынан өткөрөт. Чиркин ай, Мюнхаузен эмне деген жан эле? Ошондой окуялардын бирөөнө назарын салып, таң калып койсо боло?! Жок, чынында да аны үчүн булар адаттагыдай көрүнүш боло турган. Анткени, ал жалаң ошондой окуялар менен дем алып жашачу эле... Күндөрдүн биринде Мюнхаузен адатынча мылтыгын асынып жолдо келе жатса, күтпөгөн жерден бет алдынан бир бугу жалт берсе болорбу!

Карбаластап эки жагын сыйпаласа огу жок, жөн калганча деп алчанын данеги менен чеке талаштыра атып калат. Эки жыл өткөндөн кийин ошол бугусуна дагы кезигет. Караса маңдайына кадимкидей алча өсүп калган экен...

Мюнхаузендин дагы бир кызыгы бар. Кыштын кайсы бир түнүндө аябай чарчап келип, соройгон мамыга атын байлап, өзү катуу уйкуга кетет. Эртеси көзүн ачып караса, аты чиркөөнүн мунарасында асылып турат. Көрсө, өткөн түнү кар чиркөөнүн бою менен тең түшкөндүктөн, мунарасы мамы сыяктанып көрүнүптүр. Таң атканча кар эрий берип, Мюнхаузендин өзү жерде калып, аты «асманда» асылып калыптыр. Бирок ал көп ойлонуп турбастан эле аттын жүгөнүн үзө атып, жерге түшүрүп, минип кетет.

Ушул турпаттуу, күтүлбөгөн акылдуу кызык окуяларды К.Эсенкожоевдин «Саякатчы баласынан» да кезиктиребиз.

...Кичинекей саякатчы талаада келе жатып бүркүттү тыткылап отурган бир кушка кез болот. Куш бүркүттү таштап, баланы качыра берет. Кандайча кутуларын биле албай калган саякатчы башындагы тумасын алып кушту көздөй ыргытат. Куш болсо, тумакты чеңгелдеген бойдон асманга көтөрүлөт. Саякатчы жылаңбаш калгандыгына өкүнбөйт, тумактын кырына салган жалгыз огунын куштун чеңгелине кошо кеткендигине капаланат.

Кантсе да мергенчиликтин опурталдуулугу көп эмеспи. Ушул эле окуядан кийин ага аюу менен болгон кырсыкты да баштан өткөрүүгө туура келет. Иш мындайча болду.

Бала жалгыз огунан айрылгандыгына кейип, жер тиктеп келе жатып, бет маңдайында сапсаңдай басып келе жаткан зор аюуну да байкабай калды. Мына эми гана көрдү, бирок эмне кылыш керек!.. Качып кутула албайсың. Саякатчы кайратын жыйып, огу жок тапанчасын аюуну көздөй кармап берди. Аюу да коркконсуп келип, бала менен катуу тиктешип калды. Оор минуталар баштан өтүп, жүрөктүн «дик-дик!» согушу өмүрдүн акыркы чотун кагып жаткансыды. Чын, ошондой болду, анткени, көздүн бир жолку ирмелиши өмүр саатынын айнегин талкалашы мүмкүн эле. Былк этсең кырсыкка жолугаарын – Жети-Өгүз суусу Ысык-Көлгө келип куярындай чындык болучу. Баланын көзү да талыды, бирок бир татынакай амал тапты. Чөнтөгүн сыйпаласа бадырайып даана түшкөн бир сүрөтү бар экен. Аны чөптүн башына илип койдү эле, аюу аны менен тиктешип кала берди. Саякатчы бала ажал менен аюудан кутулганына сүйүнүп келе жатып, тумагын таап алат. Анын жанынан баягы куштун өлүп жатканын көрүп таң калат. Ойлой келсе, куш тумакты чөңгөлдөп жөнөгөндө, андагы патрондун дүрмөтүнө (пистонуна) тырмагы кирип от алып кетип, ошондон өлгөн экен.

Ушинтип, автор кичинекей окуучуларын мергенчиликтин фантастикалык талааларына ээрчитип барат. Арийне, фантастикалык дегенибиз, адатта мергенчилик турмуш табышмактуу кызык окуяларга жыш келет эмеспи. Ошол себептүү, мергенчилик кесипти кумар туткан адамдар ошондой күтүлбөгөн таң каларлык окуяларга жык толгон өз көргөн билгендерин баяндаганда, кадыресе адамдар үчүн көп учурларда ишенимсиз, жарым фантастикалуу сезилет. Орустун атактуу художниги В.Г.Петровдун «Мергенчилер эс алууда» деген эстен кеткис картинасын ким көрбөгөн дейсиң. Анда укмуштуу мергенчилик турмуш өзүнүн живопистүү талааларынын адамды жагалданткан пейзаждары менен берилген. Картинада бир мергенчи бир мергенчиге өзүнүн шумдуктуудай жаңы окуясын баяндап жатса да, ал сөздөр үчүнчү мергенчинин кулагына кирбейт. Анткени, ал өзүнүн көргөн окуясына мас...

Мергенчиликтин дал ушул табиятынан пайдаланып, автор андагы кезиге калуучу ар кыл турмуштук кокустуктардын негизинде өзүнүн фантастикалык ойлорун курган.

Биз жогоруда К.Эсенкожоевди «Саякатчы баланы» жазууда «Мюнхаузендин шумдуктарына» таасирленгендигин гипотезаладык.

Албетте, таасирленген, бирок жаш жазуучу Э.Распенин аталган аңгемелерин эч качан эпигондук менен туураган эмес. Тек гана ал андан жердиги реалдуу окуяларга фантастикалык түс берүүнүн аркы-берки жолдорун кабыл алган жана аны чыгармачылык менен пайдаланып, өзүнүн адепки чыгармасынын жарашыктуу оригиналдуулугун сактап калган. Распе өзүнүн аңгемелеринде элдик оозеки чыгармачылыктын негизинде иштелип чыккан барон Мюнхаузендин образы аркылуу биздин тилде айтканда, улуу апендинин типтүү образын өстүрүп чыгарган. Ал эми Эсенкожоевдин чыгармачылык планы такыр башкача. Жаш жазуучу жердиги реалдуу окуяларга, деталь-штрихтерге фантастикалык түс берүү менен гана чектелгиси келбейт. Ошол эле окуя, деталь-штрихтерди илимий мүнөзгө ээ кылуу – автордун түпкү максаты болуп эсептелген. Чынында да китепчени улам барактаган сайын, улам жаңы главаларга көчкөн сайын илимий фантастиканын элементтери көбүрөөк учурай баштайт. «Саякатчы бала» аңгемесиндеги бир таанымал өзгөчөлүк, анда анчалык кораблди оодарып жиберүүчү окуялар болбогону менен, көзгө араң урунган кичинекей деталь-окуялар акырындап тутанып олтуруп, илимий мүнөзгө өтүп, фантастикалык кыял-ойлордун келечек өчүрө албаган жалбырттаган от жалынына айланат. Маселен мына бул деталга кайрылып көрөлү: кичинекей чалчык суунун үстүнө чөптүн сыныгын таштап, анын үстү менен кумурска өйүзгө өтөт. Ушундан улам герой кайык жасоону ойлонот. Акырында герой сууда гана эмес, асман мейкиндигинде да сүзө турган кеме жасап, Тынч океандын жээктерине чейин барып, жаратылышы менен таанышып кайтат. Албетте, автордун бул фантазиясы далилденбеген декларативдүү фантазия. «Учуучу кеменин» техникалык бөтөнчөлүктөрү жөнүндө да эч нерсе айтылбайт. Ошондой болсо да жаш фантазёрдун «учуучу кемеси» азыр көктө да, деңизде да «сүзүүчү» самолёт түрүндө чындыкка айланды.

Кичинекей саякатчынын жогорку мисалдагы кумурсканын кыймыл-аракетинен улам өзүнүн татынакай фантазиясын эргитип чыгаргандыгы бөбөктөрдү ойчулдукка кызыктырбай койбойт. Кусейиндин аталып жаткан чыгармасы турмуштун логикасына али туюна элек кичине бөбөктөрдүн психикалык өзгөчөлүктөрүнө өтө ылайыкталып жазылгандыгы менен айрыкча баалуу. Мындай баага ээ болууга автордун табигый мүмкүнчүлүктөрү да бар эле. Анткени, бул аңгеме анын балалыктан анча узай элек кезинде (16–17 жаш чамасында) жазылган болучу.

Жаш жазуучунун лирикалык-фантастикалык герою турмушка пассивдүү караган геройлордон эмес, ал дайыма келечектин кем-карчын толуктоого ашыгып, мейли жерде, мейли сууда, мейли асманда болсун чабагандап саякат жасайт. Китептин «Тоо теке атканда» деген главасы окуучуларга көптөн бери тааныш. Анын негизги лейтмотиви – адамдардын жаратылышка болгон кожоюндугун, бийлигин көрсөтүү. Чыгармада герой тоо текелерди кадимкидей үйрөтүп, үйүнө айдап келет. Автордун бул айткандары өз убагы үчүн фантазия эле. Эми ал идеялар чындыктын аренагына чыкты. Далил катары азыркы тоо теке менен үй эчкилерин гибриддештирүү фактыларын алсак жетиштүү болот. Бирок жаш жазуучу балдар адабиятынын А.М.Горький каалаган бул позициясында дайыма эле тура алган эмес. Маселен: герой көгүчкөндөрдү көндүрүп алып, кадимкидей окута баштайт.

Көгүчкөндөр сабатын бат эле жоюп, сегиз жылда жогорку билимдүү болуп чыгышат. Ушинтип, автор майда жаныбарлардын сокур сезимин адамдын акыл-эсинен жогору коёт. Эгерде жазуучунун бул фантазиясына макул болсок, анда адамдын айбандардан артыкчылыгын танган болор элек. Бул жерде жаш жазуучу «Эң жакшы аарыдан эң жаман архитектордун артыкчылыгы, ал уяны салуудан мурун, аны өзүнүн башында тургузаары» тууралуу айтылган Маркстин белгилүү сөзүн жетекчиликке албаган болуу керек. Мындан тышкары да чыгарма стилдик жагынан кыйла кемчиликтерге дуушар болгон. Бул шарт ал кездеги кыргыз прозасынын жаңыдан гана өнүккөндүгү жана автордун өтө эле жаштыгы менен мүнөздөлөт. Ошого карабастан «Саякатчы бала» аңгемеси кыргыз балдар адабиятынын тарыхында негизинен элдик жомок традициясына таянган «куралсыз жөнөкөй фантазия» (Горький) менен илимий фантазиянын ортосундагы «өткөөл көпүрөө» сыяктуу ролду аткарды.

Автордун андан кийинки «Үчүнчү шар», «Родинанын уулу» өңдүү илимий-фантастикалык чыгармаларынын жазылышына зарыл шартты түздү. Эсенкожоевдин экинчи чыгармасы – «Үчүнчү шар». Автор биринчи чыгармасына караганда мында маселени конкреттүү алып, аны турмушка чукул коюуга жетишкен. Чыгармада өзү жасаган шар менен герой абага учат. Ал жактан мурун учурган шарындагы ити менен кездешип, кокусунан зооканын боорундагы тектирчеге келип түшүшөт. Мына ошол тектирчеде үч айдан ашык туруп, акыры иттин жардамы менен үйүнө кайтат.

Бул сюжет айтканга жөнөкөй, бирок ар кандай фантастикалык герой атайлап баштан өткөрө албай турган, жеңе албай турган бийик максаттарды жана анын аткарылышында учураган татаал шарттарды, окуяларды ичине алат. Мына ушундай чычкандын мурду жөргөлөгүс жыш, кыйма-чиймелүү окуяларга – абага толтурулган шар сыяктуу жык толгон сюжетке кожоюндук кылган фантазёрдун бул чыгармасынан, эч кимге окшобогон индивидуалдуу адамдык мүнөзгө ээ болгон фантастикалык герой өсүп чыккан.

Фантазиялык чыгармада типтештирүү барып турган акыркы чекитине жеткирилиши зарыл. Себеби, фантазиялык шарт геройлорду эң укмуштуу абалга алып келет. Ошондо гана бул жанрдан алардын ар кимиси өздөрүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтө алат. «Үчүнчү шар» аңгемесинде автор күтүлбөгөн кокустуктарды, табигый кыйынчылыктарды, анын закон ченемдүүлүгү менен көрсөтүп, аларды жеңил-желпи жеңдирбей, геройдун темирдей эрки, чыныгы акылы менен багындырууга жетишкен.

«Саякатчы баладагы» окуялардын чар жайыттыгынан кутулган бул чыгарманын тили да так, ары жатык. «Үчүнчү шардагы» орчундуу кемчиликтер техникалык маселелерге байланыштуу. Бул абал жаш фантазёрдун чыгарманы уядан али канаты жетиле элек, «темир канат» кезинде учуруп жибергендигин аныктайт. Анткени, ар кандай илимий фантастикалык чыгармада геройлор алдыңкы, болгондо да болочоктуу техника менен куралданбаса, жазуучунун учкул фантазиясы болжогон жерине жетпей калмакчы. Эсенкожоев болсо самолёттун учкан үнүн угуп, өзүн көрүп туруп өткөнгө кайрылып, абада учуучу шар жөнүндө жазып олтурат. Албетте, бул биздин кылымдын 30-жылдары үчүн фантазия эмес эле Ошондой болсо да Эсенкожоевдин шары өзү таасир алган 1860-жылдары жазылган Жюль Верндин шарынан алда кайда артта калган. (К.Эсенкожоев бул чыгармасын Жюль Верндин «Беш жума аба шары менен» деген романынын таасиринде жазган). Жюль Верндин герою шарды өз ою менен башкарат. Эсенкожоевдин шары болсо камгактан бетер шамал кайда айдаса, ошол жакка кете берет. Туура, Эсенкожоевди улуу фантазёр Жюль Верн менен салыштыруу калыстыкка жатпас. Бирок анын өз убагындагы илимдин жетишкендиктерине таянбай, техникалык ачылыштарга көңүл бөлбөй, өткөндү өзгөртпөстөн көрсөткөндүгү өкүнүчтүүлүктү туудурбай койбойт.

Жазуучунун андан кийинки чыгармасы – «Родинанын уулу». Автордун бул аңгемесин тайманбастан кыргыз прозасындагы илимий-фантазиялык чыгарманын биринчи чалгынчысы деп айтууга болот. Ал мурунку эки чыгармага караганда өзүнүн реалдуу чындыкка жакындыгы жана илимий негизде жазылгандыгы менен айырмаланат. «Родинанын уулуна» түндүк уюлдун жеңүүчүлөрү болгон баатыр папанинчилердин улуу иштери материал берген.

Эгер жазуучунун алгачкы эки чыгармасы кыргыз фантастикасынын түйүлүү процессин баштан өткөргөн болсо, бул чыгармасында жер жарып чыккан. Мында чыгарманын герою курулай жапа чегүүдөн кутулуп, башы оогон жакка баса бербей, алга карай белгилүү бир максат менен адымдайт. Чыгарманын дагы бир өзгөчөлүгү: герой мурункудай жалгыз-жарым эмес, алдына коюлган максатты аткарууда өзү өндүү советтик баатыр саякатчылар менен бирдикте аракеттенет.

...Муз алды менен жүрүүчү корабль менен советтик окумуштуулардын бир тобу алыскы Түндүк Уюлга экспедицияга жөнөйт. Нечен күндөр жүрүп, уюлга жете барган корабль калкып жүрүүчү муз тоолорунун тоскоолдугуна учурайт. Ары-бери жыла албай, алды жерге, үстү музга такалып туруп калат. Нечен кыйынчылыктын океанын кечип, чыгарманын герою моторлуу резина кайык менен келип, Родинага кабар айтат. Атайы жиберилген самолёт Уюл туткундарын бошотуп, Родинага кайтат. Ушул сюжеттин уюткусу – муз алды менен жүрүүчү корабль чыгарманын илимий-фантазиялык мүнөзүн түзөт. Аңгемеде муз алды менен жүрүүчү кораблге байланыштуу бир катар конкреттүү илимий маселелер коюлат. Жалпы экспедициянын максаты болгон бул маселелер төмөнкүчө баяндалат:

«Кээ бир гидрологдор бул жердеги суу өзгөчөлүктөрүн химиялык жол менен анализ кылып текшерип жатышат. Геологдор болсо, деңиз алдындагы болгон топурактардын составдарын текшерип жатышат. Кээ бир зоологдор суу тамчыларын микроскоп менен абайлашып көрүшүп, аларды түзүлүш жагынан да текшерип жүрүшөт. Ботаниктер да түрдүү деңиз өсүмдүктөрүнүн бир топ жаңы өзгөчөлүктөрүн табышты». («Родинанын уулу», 6-бет).

Бул үзүндүнү атайын алдык. Анткени, ушул тапта да советтик илимдин алдында бул маселелер али проблемалуулугун жогото элек. Анын толук чечилиши муз алды менен жүрүүчү кораблдин

курулушуна байланыштуу. Ал эми азыр да андай кораблдин жоктугу ошол кездеги жаш жазуучунун фантазиясынын али да болсо толук күчүндө экендигине далил. Ошондой болсо дагы автор бул чыгармасында өз учурунун илимий-техникалык жетишкендиктерине толук таяна алган эмес. Бул абал муз алдында жүрүүчү кораблди сүрөттөөдө ачык айкындалат.

Жазуучунун фантазиялык корабли болоттон жасалып, электр тогу менен жабдылган. Бирок бул Түндүк Уюлдуң түпкүрү менен жүрүүчү келечектин машинасы боло алган эмес. Мындай типтеги корабль ошондо эле бар болучу. Аны укмуштуу фантазияга айландырган нерсе эле автордун «Муз алдында жүрүүчү корабль» деп гана атап койгондугу. Бул болсо, жаш жазуучунун техниканын эртеңки мүмкүнчүлүктөрү менен эсептешпегендигинен келип чыккан. Ошол кезде эле атом энергиясынын толуп жаткан мүмкүнчүлүктөрү жөнүндө кенен изилдөөлөр жүрүп жаткан эле. Алексей Толстой өзүнүн 1927-жылы басылып чыккан «Инженер Гариндин гиперболоиди» деген илимий-фантазиялык романында эле атомдун келечектеги адамзат үчүн артыкчылыгын көрсөткөн болучу.

«Родинанын уулундагы» дагы бир жетишпегендик, автор экспедиция жөнүндөгү негизги сюжеттик линияга караганда, экинчи планда турган кабарчы геройдун окуясына көбүрөөк берилип кетет. Дал ошол кабарчы геройдун баяндалышынан баштап, чыгарма фантазиялык мүнөзүнөн оолактап, приключениеге айланат. Герой келаткан моторлуу кайык муз алдында бузулуп, автордун эрки боюнча кайра оңолот. Бети ачык океанга чыкканда биротоло бузулуп, табият шамалынын түбөлүк туткунунда калат. Бирок, шамал жазуучунун эрки менен эсептешип, кайыкты адаштырбай биздин жээкке алып чыгат. Мүмкүн автор муну менен геройдун кайраттуулугун, ашкере чыдамдуулугун көрсөткүсү келген чыгар. А чынында герой жаратылыштын стихиясынын алдында алсыздыгын гана көрсөттү.

Мунун баары автордун мурунку чыгармаларындагы көз караштарынан толук ажырай албагандыгын айгинелейт. Бирок ушул кемчиликтерине карабастан, «Родинанын уулу» кыргыз адабиятында илимий-фантастикалык жанрдын тун баласы катары кала бермек.

К.Эсенкожоевдин аты аталган илимий фантастикалык чыгармалары болочок жаш жазуучулар үчүн жакшы үлгү калтырды. Жаш жазуучунун калтырган традициясынын маанисинин бир учугу ушунда.

Бирок бул традиция кандайча улантылып жатат? Бул маселеге ток-толбой өтүүгө болбойт. Анткени, ар кандай адабий мурас жөнүндө сөз болгондо анын таасирдүүлүгү жөнүндө да сөз болушу зарыл.

«Родинанын уулунан» кийин ал кездеги жаңыдан телчигип келе жаткан кыргыз прозасы өзүнүн өнүгүшүндө чыгармачылык татаал жолдорду басып, кыйла ийгиликтерге жетишти. Бул кезде элибиздин көп кырдуу турмушун көрсөткөн эпикалык ири көлөмдүү чыгармалар жазылып, көркөм чеберчилик жагынан көп тажрыйбалар иштелип чыкты. Ошого карабастан, прозанын ажырагыс бир бөлүгү болгон канаттуу ойлордун фантастикалык жанры дээрлик он беш жылга унутулуп келди. Өз убагында талпынып калган бул жанрдын андан бери далай планеталарды кыдырып учушуна толук шарт бар эле. Анткени, бул мезгил ичинде илим-техника ай менен жердин аралыгындай арыш жасап, атом энергиясынын ачылышына байланыштуу адамзат алга карай өсүүдө укмуштуудай мүмкүнчүлүк алды.

Адабияттын сахнасында бул жанрдын узакка «антракта» болушу объективдүү түрдө окуучуларды тынчсыздандырып келди. Жакында гана жарыкка чыккан жазуучу Касымаалы Жантөшевдин «Ашуу ашкан суу» деген илимий-фантастикалык повести анын көшөгөсүн кайра ачты. Бирок көшөгөнүн узак жылдар зарыктырып барып ачылышынын фактысы бизди капалуу мүнөздө өтө көп ойлонот. Эчактан бери жашап келе жаткандыгына карабастан, атайын назар салынып, кийинки учурларга чейин басма жүзүндө ал жөнүндө эч бир пикир да айтылбай келди.

Мындай абал союздук масштабда да орун алгандыгы бүткүл союздук советтик жазуучулардын экинчи съездинде катуу сынга алынган эле. Далел болсо социалисттик реализмдин негизинде жазылган жаңы илимий фантазиянын үлгүлөрү катары эл арасына кенен тарап, көпчүлүктүн көңүлүнөн орун алган А.Толстойдун «Аэлита» (1922), «Инженер Гариндин гиперболоиди» (1927), В.Обручевдин «Плутония» (1924), «Санниковдун жери» (1925) деген чыгармалары эсептелет. Ырас, кийинчирээк адабияттын бул жанры А.Беляевдин «КЕЦ жылдызы», Г.Адамовдун «Эки океандын сыры», В.Владконун «Скифтердин тукумдары» ж.б. бир катар чыгармалары менен толукталды. Булардан тышкары инженер А.Казанцев, инженер В.Немцов, инженер В.Охотников жана башкалардын чыгармалары бар. Бирок, алардын чыгармалары техникалык ачылыштарды үстүртөн көрсөтүп,

көркөмдүк жагынан көп жетишпегендиктери менен мүнөздөлөт. Акыркы жылдары көрүнүктүү илимий-фантазиялык чыгармалардын жоктугу, ага профессионалдуу жазуучулардын тийиштүү көңүл бөлбөгөндүгүн көрсөтүп олтурат.

Мүмкүн бул жанрдын зарылдыгы аздыр? Балким «биздин турмуш ансыз деле бай. Күндөн күнгө күч алган, укмуштуу машиналар чыгып жатат. Түндүк уюлдун түнүн жеңип, Антарктиданы араладык. Америка болсо, алда качан ачылды. Ушинтип, жазарга жаңылык жок» деп ойлоо керектир... Жок, мындай көз караш бери калганда, эртеңки күндү эстен чыгаргандык болор эле. Ким келечеги жөнүндө ойлобойт. Ким тынчсызданбайт. Айрыкча советтик жаштардын ушунчалык бай, укмуштуу фантазёр экендигин ким тана алат! Алар алыскы айга учууну, карыганды жашартууну, өмүрдү узартууну ж.б. тири укмуштуу таттуу ойлорду элестетет. А балким андай жаштар Американын аларсыз ачылышына, Попов менен Можайскийден мурун туулуп, самолёт же радио ойлоп чыгарбагандыктарына өкүнүп жүрүшкөндүр. Алар үчүн адам баласы баарын ачып, акыркы максатына жеткендей көрүнөр. Ал эми бизди белгисиздиктин океаны курчап, канчалык көп билдик десек, табият ошончолук табышмагын тануулап жатпайбы?

Айга барып, андагы турмушту ачуу, жердин борборуна жетип желек саюу, табияттын стихиясын биротоло багындыруу, дүйнөнүн бардык бурчун телевизорлоштуруу сыяктуу толуп жаткан канаттуу проблемалар дагы эле өздөрүнүн Колумбо-Пржевальскийлерин, Попов-Можайскийлерин күтүп олтурбайбы?

Мына ушуларды күн тартибине коюп, жаштардын сезимин ойготуп, келечек жөнүндө кыялдантуу ишинде илимий-фантазиялык адабияттын артыкчылыгы ченемсиз зор. Бул жөнүндө көрүнүктүү окумуштуулардын өзүлөрүнүн өмүр жолун тандоодо жана илимий техникалык ачууларын жасоодо Франциянын атактуу жазуучусу Жюль Верндин чыгармалары таасир кылгандыгы жөнүндө айткандары эң эле көп. Советтик эң сонун окумуштуу, академик В.А.Обручевдин¹ мындай деп бир жазганы бар: «Мисал катарында мен Жюль Верндин романдарын окуу менен Азиянын саякатчысы жана изилдөөчүсү болгондугумду айта аламын. Ал менин табият таануу илимине, алыскы

¹ Обручев В.А. Илимий-фантастикалык адабият жөнүндө кээ бир пикирлер. «Детская литература». – 1939. – № 7. – 39-40-беттер.

аз белгилүү өлкөлөрдүн жаратылышын үйрөнүүгө болгон кызыгуумду туудурду». Ушул сыяктуу фактыларды улуу окумуштуулардын өмүр-баянынан көп кездештирүүгө болот. В.И.Ленин фантазияны илимий алдын ала көрүүнүн, илимий прогноздун эң зарыл бөлүгү катары баалаган.

Советтик адабияттын негиз салуучусу А.М.Горький «Балдарга келечек жөнүндө үйрөтүш керек. Бул үчүн биз балдардын фантазиясына илимди жардамга чакыруубуз керек» – деген. Демек, балдардын кургак фантазиясын илим менен сугарып, келечектин табышмактарын табууга түрткү бериш керек. Ошондо гана ал адамга пайдалуу фантазия болмок. Демек, советтик фантазия илимдин алдын ала көрүүлөрүнө негизделет.

Ошондуктан ал – курулай фантазия эмес, илимий фантазия. Андагы коюлган илимий прогноздор эртедир-кечтир чындыкка чыгууга тийиш.

Илимий-фантастикалык чыгарманын сюжети адатта адамдардын жаратылыш менен болгон күрөшүнүн негизинде түзүлүп, илимий жана техникалык ачылыштардын кызыктуу дүйнөсүн ачып көрсөтөт.

Жалпы эле фантазиялык чыгарма башка жанрдын окуясына караганда окуучуну өтө кызыктырган, өзүнө тартуучу татынакай көркөм тили, күчтүү сезим менен жазылгандыгы менен айырмаланат. Андагы окуялар кокустук менен эмес, объективдүү закон жолу менен өсүп, геройлордун образдары окуучулардын керт башына таасири тийгендей болсун. Акырында фантазиялык чыгарманы окуганда жөнөкөй гана сүйүү романын окуп, өз башынан өткөргөн окуялардын бириндей сезбей, окуучунун ой-сезими ойгонсун, кыялы кыдырсын, айрым жерине айран-таң калсын, кээ бир жерин көрөлбөсүн, ал эми эрки жетпесе ачуулансын. Кыскасы, окуучуну келечектин укмуштуу сонун атмосферасы менен курчап, анын чыгармачылык ишине жардам берсин. Илимий-фантазиялык жанрдын негизги функциясы мына ушулар.

Илимий-фантастиканын тамырлары улам турмуш чындыгынан бекем орун алып жатат жана ал коомдук өнүгүүнүн объективдүү закон ченемдүүлүгүн чагылдырып көрсөткөндө гана ишенимдүү болот.

Өндүрүш куралдарына болгон коомдук менчик, өндүрүш процессинде адамдардын объективдүү мамилесин түп тамырынан бери өзгөрттү жана адамдардын психологиясындагы бардык өзгөрүүлөрдүн

негизи дал ушунда жатат. Биздин илимий-фантастикабыздын алдында жаңы адамдардын ачык, эсте каларлык образдарын түзүү милдети турат.

Өзүнүн дал ушундай спецификалык куралдары менен илимий-фантастика советтик элдин кызыкчылыгын жетекчиликке алып, мамлекетке жаңы муундарды кайраттуу, өз ишине ишенгендей, кыйынчылыктан коркпогондой кылып туура тарбиялоого жардам берет.

К.Эсенкожоев бар болгону 4–5 жылдык чыгармачылык жолунда өз күчүн фантастикалык гана эмес, реалисттик чыгармаларда да сынап көргөн. Бактыга жараша, бул жагынан анын биринчи аракети болуп эсептелген «Шарше» аңгемеси чыгармачылыктын биринчи экзаменинен ийгиликтүү өткөн. «Шарше» аңгемеси эч кандай гиперболанын жардамысыз эле кыргыз прозасындагы эскинин тагын, эпилогунда жаңынын артыкчылыгын сүрөттөгөн эң мыкты, асыл чыгармалар менен кошо аталууга тийиш. Бирок эмнегедир ушул күнгө чейин адабиятчыларыбыздын тарыхчыл калемдери К.Эсенкожоевдин аталган чыгармасын калың прозанын арасынан байкабай аттап кетип жүрүшөт. Бул көрүнүш аңыздан алынбай калып, айыпсыз айыл чарба көргөзмөсүнө илинбей калган жашылчаларга окшобосо эле болду.

Аңгеме атадан эрте жетим калган кичинекей Шаршенин өткөндөгү көргөн кордугун, Коёнбайдын зомбулугун бир окуянын айланасында таланттуу баяндаган. Баарыдан да шордуу Бөлөк агачы! Анын келечекке жакшылык жыттанган үмүттөрүн эртели кеч соккон эркиндиктин шамалы чыйратып, кайгы-капасын жоруптап турчу эмес беле! Көрчү эми тагдырдын өңчөй, мылтыкчан кырсыктары менен Коёнбайдын өңчөй ынтыккан кара боз койлорунун артында жүрүп, жырткыч байдын чердейген курсагынын камында жүрүп, кайдагы бир аюу менен кармашып каза тапты!

Дал ушул эпитет ээрчибеген трагедия аңгеменин кульминациялык учурун кара нокот менен белгилейт. Бөлөк атасынан тирүүлөй ажырап, тамак-аш артынчу кара өгүзгө кайгы артынып, нечен күн, нечен түн капчыгай-колотторду жалгыз аралап, кой айдап келген Шаршени Коёнбай кандай кабыл алды? Калемди калтыраткан мына бул суук сөздөрүн жөнөттү:

«Мына ал ошондой болмокчу, куу белде, ач жолдо өлөт» деген ошол, ниети жаман капыр эмес беле, кайран койлорум, ары-бери айдалып жүрүп арыктады го. Малдын убалы жетер сага, бала!»

Аңгеменин эпилогунда Шаршенин айлында эркиндиктин таңы атат. Ал азыр колхозду башкарат. Папиростун түтүнүн көккө үйлөп коюп, бир эсе өткөн шум замандын асмандан айланып кетпеген сур булуттарын элестетип, кабагын түйсө, бир эсе азыркы таалайына маашыркап, кубанганынан бырс этип күлүп жиберет...

Кусейин Эсенкожоев проза жанрында эмгектенүү менен гана чектелген эмес. Ал кийинки учурларда өзүнүн саякатчы калемин поэзиянын ачыла элек материктерин көздөй жумшагысы келген. Жаш акын бул татаал жана узак жолдо алгачкы ийгиликтерге жетишкен. «Шарше» аңгемеси балдарды эски турмушту билүүгө жана жаңыны чексиз сүйүүгө чакырат. Шарше аңгемеси менен удаалаш анын «Канаттуулардын сыры» аттуу поэмасы басылып чыгат.

...Кыргыз жеринин жаратылышы башка жаныбарлар сыяктуу эле, канаттуу куштарга да эсепсиз бай. Алар кыргыз жаратылышын ого бетер кереметтүү кылып турат. Балдар айрыкча экскурсияга же саякатка чыкканда мурда кулагы угуп, көз көрбөгөн түрдүү куштарды кезиктиришет. Булардын ар биринин элде өз аттары бар. Эл билбеген, эл көрбөгөн куш жок. Не бир тапка көнбөгөн кыраан жырткыч куштарды атайын «мүнүшкөр» деп аталган адамдар колго үйрөтүп, аларды каалаган нерселерине салышкан.

«Канаттуулардын сыры» аттуу китепте дал ошол жөнүндө баяндалат. Чыгарма кыргыздын куштар дүйнөсү менен өтө кызык, элестүү тааныштырат. Китепте кыркка жакын канаттуулардын портрети тартылган. Мында автор ар бир канаттууга өзүнчө токтолуп, алардын өзүнө таандык мүнөздөрүн ачып, кандайча жашагандыктарын айтат. Автордун бул айткандары илим жүзүндө текшерилбесе да, элдик байкоолордун негизинде жазылып, бир топ ишенерлик түрдө кызык баяндалган. Китепти баштан аяк окуп чыккан окуучу кайсы куштун адамга дос экенин, кайсы куштун душман экенин ачык байкайт. Куштардын кылык-жоруктарын, көнүмүштөрүн, сын-сыпатын сүрөттөөдө автор элдик татынакай салыштыруулардан кеңири пайдаланган. Алардан жаш жазуучунун элдик тилдин сырын, күчүн билүүгө кызыккандыгы байкалат.

«Канаттуулардын сырынан» башка да акын көп сандаган ыр, поэмаларды жазган. Алардын кээ бирлери өз убагында журнал-газеталарга, альманахтарга жарыяланган. Ал ырлардын айрымдары мурун жарыяланбаган ырлары, котормолору менен кошо жыйнакталып,

1952-жылы Кыргыз Жазуучулар Союзунун Башкармасы тарабынан «Жалындуу жаштык» деген ат менен басылып чыккан. Жыйнактагы акындын ырларын окуу аркылуу ошол күндөрдүн атмосферасы менен дем аласың. К.Эсенкожоевдин ырлары өзүнүн тематикаларынын ар түрдүүлүгү жана актуалдуулугу менен айырмаланат. Акындын көпчүлүк ырлары жүрөктөн жазылып, ичтен от алып чыгат.

Эсенкожоевдин «Жалындуу жаштык» жыйнагынан башка бардык чыгармалары согуштун алдыңкы жылдарында латын тамгасында жарыкка чыккан боюнча кайра басылган эмес. Мунун натыйжасында жазуучунун чыгармалары окуучулардын эстеринен чыгып, ал эми латын тамгасын тааныбай калган мектеп балдары болсо, анын атын да билбей калышкан.

К.Эсенкожоевдин «унутулуп» бараткан адабий мурастарына болгон коомчулуктун закондуу таламын канааттандыруу максатында, Кыргызстан Мамлекеттик Окуу-Педагогикалык Басмасы анын чыгармаларынын толук жыйнагын басып чыгарууну ылайык тапты. Бул жыйнак Ж.Самаганов тарабынан түзүлүп, андагы чыгармалар хронологиялык тартипте жайгаштырылды. Маркумдун бул жыйнактагы чыгармаларынан тышкары фельетондору, очерктери, ырлары, котормолору да болгон. Алардын баарын изилдеп, жыйнактап чыгаруу келечектин иши.

Кусейин Эсенкожоевдин чыгармалары жөнүндө кыскача мүнөздөмөлөр мына ушулар. Албетте, жаш жазуучунун адабий мурастары өзүнчө изилдөөнү талап кылат. Биздин бул кириш сөзүбүз анын чыгармачылыгы жөнүндө бет ачар иретинде гана жазылды. Ырас, ал чыгармачылык изденүү доорунун стадиясын толук басып өтө албай кетти. Анын алгачкы «Саякатчы бала», «Үчүнчү шар» өңдүү аңгемелерин өсүүнүн оорусу катары карообуз керек. Жаш жазуучу өзүнүн терең симпатиясын сиңирип жазган илимий-фантастикалык чыгармаларында жогорудагы биз сынга алган кемчиликтердин болушу закондуу көрүнүш эле. Анткени, ал адабият ишине чын жаны, ыкласы, жүрөгү менен белсенип киришкен таланттан болгондуктан, өз чыгармачылыгын эч бир калемдин изи түшө элек дың жерден баштаган. Илимий-фантастикалык жанр боюнча чынында биз эмес, орус адабиятынын тарыхында да классикалык традиция болгон эмес. К. Эсенкожоев профессионалдуу жазуучулукка жетүү үчүн классикалык адабияттын үлгүлөрүн окуп үйрөнүүнүн зарылдыгын өтө эрте

сезген. Ал айрыкча Батыш Европа адабиятынын классиктери: Жюль Верндин, Даниэл Дефонун, Джонатан Свифттин фантастикалык чыгармаларын, Байрондун романтикалык чыгармаларын, орус классикалык адабиятынан Пушкиндин, Лермонтовдун лирикаларын сүйүп окуган, кээ бирлерин которгон. Натыйжада ал өзүнүн чыгармачылык профилин, индивидуалдуу адабий почеркин аныктоого чейин барып токтогон. Анын чыгармачылыгынын эволюциялык өсүшүнө көз жүгүртсөк, жаш жазуучунун чыгарма сайын улам жаңы бийиктикке көтөрүлүп келгендигин байкайбыз.

Эсенкожоевдин чыгармалары жалаң гана балдар үчүн эмес, чоңдор үчүн да ошондой эле жарактуу. Адатта балдар үчүн жазылган чыгармалардын жакшылары дайыма чоңдор үчүн да жарактуу болуп келген. Маселен: И.С.Тургенев өзүнүн «Муму» деген аңгемесин балдарга арнап жазган. Бирок аны балдар кандай сүйүп окуса, чоңдор да ошондой сүйүп окушкан. Бул жөнүндө В.Г.Белинский: «Балдарга жазылган чыгармалар балдар үчүн гана эмес, бардык адамдар үчүн жазылган адабий чыгарма катары кабыл алынса гана жакшы жана пайдалуу болот»¹ деп айткан.

К.Эсенкожоевдин чыгармачылыгы кандай гана абалда болбосун (чабалдыгына жана жетишкендигине карабастан), кыргыз балдар адабиятынын тарыхы жөнүндө сөз болгондо, анын татынакай ысмынан айланып өтүүгө болбойт. Жалпы эле кыргыз адабиятынын тарыхында анын башка эч ким талаша албаган, өзүнө гана тиешелүү орду бар.

Атактуу акын Сергей Михалков советтик балдардын досу, жазуучу Аркадий Гайдарга арнаган ырын мындайча жазат:

Балдарга ынак дос боло билди,
Жандары сүйгөн китептер берди.
Жашаганын жоокерче жашап,
Өлгөндө да солдатча өлдү...

(Б.Сарногоевдин котормосунда)

1 Белинский В.Г. Чыгармалар жыйнагы. – 1948. – т. X. – 508-бет.

БАЛДАР ҮЧҮН ТАТЫКТУУ ЧЫГАРМАЛАР БЕРЕЛИ!¹

...Айтор, сонку кездерде учурдун талабына карай тематикалык чөйрөсүнүн кеңейгендигиненби, жанрдык составынын байыгандыгынанбы, бөбөктөрдүн жаш өзгөчөлүктөрүнө карай көркөм жасалгалоосунун кооздугунанбы, кала берсе, материалдарды кынаптап жайгаштыруусунанбы деги, «Жаш Ленинчи» журналы абалкы сандыгдан өзгөчө таанымал. Ырас, аталган белгилердин баарысынын өз алдынча татаалы, оңой менен тапка келе койбос кыйындыгы бар. Бир эле учурду алалы: журналдагы көркөм чыгармаларга карата тартылган сүрөттөр кайсы бирөөлөргө тим эле бир зериктирбес үчүн коюлгандай. Чынында эч андай эмес. Баарыдан мурда ал кичинекейлердин көңүлүн буруу үчүн эмес, ошол чыгарманын идеялык максатына карай, көркөм компонент катарында аткараар кызматы, көтөрөр жүгү бар да.

Журналдын 1961-жылдагы жетинчи санында (баса, бул макалада ошол жылдын сандарындагы прозалык жанрдагы мүнөздүү чыгармаларды караштырмакчыбыз) жарыяланган «Чимирилген дөңгөлөктөр» аңгемесиндеги көркөм жасалга кандай маанилүү! Аңгемедегі идеялык мазмун эски менен жаңынын күрөшү, жаңынын жеңип чыгышы. Муну автор аңгемесинде атайын бөлүп көрсөтпөйт. Бирок, аны окуган ар кандай талаптуу окуучу өзү «таап» алат. Ал эми сүрөтчү болсо, жөн гана бир сүрөт тартуучу эмес, ал аңгеменин мазмунуна жете түшүнүп, андагы мүнөздүү, урунтуктуу жерлерди таанып, кистисинин күчүнө салып, көз менен көрө турган поэтикалык чындыкка айландырган. (ошондой учур: атасы менен баласынын – антиподдук каармандардын бетме-бет турушу камтылган).

Чынында сүрөтчү жазуучунун оюнан башка эч нерсени тарткан жок. Демек, экөө тең бир эле нерсе жөнүндө, «айтышты». Бирок, экөөнүкү эки башка, бирөө окулуп, бирөө көрүнүп кабыл алынды. Кийинкиси мурункуну толуктады, кеңейтти. Акыр аягында аңгеме да, сүрөттөө да тек гана тиктешип турган ата менен уул эмес, чыгарманын идеялык маңызын ачуучу күрөш көрүндү. Ушундан улам,

¹ Кудайберген К. Балдар үчүн татыктуу чыгармалар берели!!! Ала-Тоо, – 1962. – №5. – 109-114-беттер.

«акын сокур художник, художник дудук акын» деген Леонардо Да Винчинин сөзү эске келет.

Жазуучунун чыгармасы менен сүрөтчүнүн тарткан сүрөтү дайыма ушундай айкалышып турса, анда эмне кеп. Бул дайыма эле боло бербегендигин айтып отурбайлы. Башкысы, жазуучунун чыгармасында терең мазмун, бийик сезимдин жоктугу, же сүрөтчүнүн чыгармадагы мүнөздүү, чечүүчү жерлерди таба билбегендиги – жалпы чыгарманы басалбас бечел калтырат.

Чындай келгенде, бизди кубандырган алиги белгилер иштин тагдырын чечпейт. Алар атка керектелинүүчү токулга сыяктуу гана нерселер. Баарыдан мурда, бөбөктөргө арналып жазылган чыгарма, көркөм чыгарма катарында бөбөктүн кыялындай назик, бөбөктүн тилиндей татты, бөбөктөй колдон колго алынган ыманы ысык болушу керек.

Эгерде журналдын 1961-жылдагы сандарын барактап көргөнүбүздө кыйла дурус жазылган аңгемелер менен катар, адабиятта али такшала элек авторлордун аңгемелерине басымдуу орун берилгени оңой эле байкалат. Аларга токтолуудан мурда жаш автор М.Гапаровдун «Мейман» аттуу повестинин кээ бир жактарын, атап айтканда, кубулушту, предметти сүрөттөө, каармандын мүнөзүнүн чечилиш ыктарына байкоо жүргүзүүгө туура келет.

Түрдүү көз караштагы, түрдүү түшүнүктөгү балдардын мүнөзүн ачуу, алардын жалпыланган образын түзүү – Гапаровдун повестиндеги негизги максат. Алар кандай мүнөздөр, жана кандай чечилди? Повесттин башталышында Кимсан аттуу баланыкына мейман бала Сапар келет. Анын кийген кийими таза; ботинкасы майланган, галстугун таза байланган, тамакты шашпай, маданияттуу ичет. Ал эми Кимсан болсо ботинкасы майланбаган, же өзү айткандай «май көрбөгөн», кроватын дайыма жеңеси тартипке келтирет. Келтирилген белгилер повесть башталган эле жерден баяндоолордо көрүнөт. Канчалык ыкылас менен, канчалык сүймөнчүлүк менен баяндалбасын, мүнөздүк бул белгилер көркөмдүк жактан анча маанилүү эмес. Бир гана нерсе – алардын антиподдук каармандар экендигин кабарлайт. Демек, бул айырмачылыктар өзүнөн өзү эле татаал бүткөн драматизмди уюштуруучудай. Ушундан улам балдардын ички дүйнөсү сюжетте, кагылыштарда ачыларын күтөсүң. Бирок, Момун аттуу баланын лагерге кетишине чейинки окуялар сюжеттик өнүгүшкө анча

салым кийирбейт, окуялардын курчушуна өбөлгө түзбөйт. Сюжеттик өнүгүштүн чыйралуусу раис менен болгон мамиледен ары курчуйт. Ушундан кийинки окуялар кульминациялык точкага – Сапардын бутунун оор жараланышына алып келет...

Турмуштук ушул кырдаалдардын башкы мааниси окуучуну зериктирбес, бир кызык болсун үчүн гана коюлган жок. Анын мааниси – ошол окуяларда, кырдаалдарда көрүнгөн же катышкан кичинекей каармандардын ички мүнөзү турат. Ырасында сюжеттин өнүгүшү Кимсандын шоктугуна байланыштуу окуялардын уланышы менен түзүлдү. Сюжеттин мындай түзүлүшү каармандын ички ойлоолорун, умтулууларын, күрөшүн бөтөнчө оң каармандын, айтор ички дүйнөсүн түгөл ача алдыбы! Биздин оюбузча жок. Дале болсо, Сапар «жакшы», «тартиптүү» делген эпитеттердин арасында калды. Автор сүрөттөгөндөй Сапар сезгич бала болсо эмне үчүн Кимсандын тартипсиз иштелген иштерине каршылыксыз эле кошулуп кетти. Анын жакшы бала экендиги ушундай учурларда ачылуусу, көрүнүүсү керек эле. Каарманды мүнөзүнө жараша тиешелүү аракетсиз, кыймылсыз калтыруу барыдан мурда, схематизмге алып келгендей. Демек, Сапарга берилген эч кынтыксыз мүнөздөмөлөр ишенимсиз, жасалма луудай. Сапардын образына караганда Кимсандын образы кеңири иштелип, мүнөзү аздыр-көптүр ачылганбы дейбиз.

«Менин жүрөктөрүм зырпылдап тез-тез сокту. Акырын шоферду карадым. Абдырайым аке эчтенкеден капарсыз машинаны жылдырды. Мен Кеңеш менен Эркинге көз кыстым. Кеңеш камераны ары-бери карай салды да, мага анын тешик жерин көрсөттү.

– Эх, келесоо, аны өрүктүн чайыры менен чаптап коебуз». («Жаш Ленинчи» № 5, 18-бет).

Үзүндү «талаада калгыр» камераны уурдап алар мезгилдеги көрүнүштү баяндайт. Жаны жай албаган Кимсандын шоктугун «жүрөктөрү зырпылдап тез-тез сокту» делген сүрөттөөлөрдө гана эмес, речтик монологу аркылуу анын оройлугу, тартипсиздиги берилет. «Эх, келесоо» деген нары күйдүргү, нары ачуу сезимди козгогон сөз көрүнгөн эле пионердин оозунан чыга бербестир. Кимсандын мүнөзү диалогдук речтерде гана эмес, көбүнчө ички монологдордун жардамы менен ачылат. Бул айрыкча чыгарманын кульминациялык чечилишинен кийинки учурда, атап айтканда, повесттин соңку абзацындагы ички могологунда көрүнөт.

«Майдасынган» көркөм деталдардын, кала берсе, штрихтердин кеңири эместиги, арбын эместиги – повесттеги негизги каармандардан гана эмес, эпизоддук каармандардын ачылышына салакасын тийгизгендей. Автор ар кандай учурда эпизоддук каармандарды атын атап, повестке киргизе берүүдөн тартынбайт. Зилинде мындай ишке эч ким каршылык кыла албас, анткени – чыгарма автордуку, кандай кылам десе, анын эрки. Бир гана нерсе – анчалык киргизилген каармандардын образы түзүлсө болду. Автор көңүлүн көбүнчө башкы каармандарга, анан окуялар кубалап кетүүгө кызыгып, эпизоддук каармандарды ачууну «эсинен чыгарып» коет.

Диалог куруу, курулган диалогдордо монологдору аркылуу мейли башкы, мейли эпизоддук болсун, каармандардын мүнөзүнүн индивидуалдуулугун ачуу – сөзсүз керектүү шарт. Ушул принципте алып караганда повесттеги Кеңеш, Эркин, Момун сыяктуу балдардын образын түзүүдө автордо чоң мүмкүнчүлүк бар эле. Кең пейилдүүлүк менен аянбай берилген диалогдордо алар речтик сүйлөөлөрү боюнча бири-биринен айырмаланышпайт. Турмуштук чындыкта балким, алардын кээси шашып, кээси ойлуу, жай сүйлөшүүлөр дагы бир катар айырмалуу белгилер бардыр. Эгерде ушунун баары чебер байкалса, жана колдонулса балдар мүнөздөрүнүн кыйла жиги ачылар эле. Бул – мүнөздөрдү ачуудагы бир гана ыкма. Чыныгы жазуучу үчүн мүнөздү ачуу ыктары арбын, кенен жана алардын ар бири өз орду менен ыңгайлуу. Автор кайсы бир учурларда эпизоддук каармандарга портреттик сүрөттөөлөрдү колдонот. Мисалы колхоздун председатели мындайча көрүнөт:

«Раисибиз кыска бойлуу, курсагы чоң, муруттары Чапаевдин мурутундай киши. Бирок ал Чапаев сыяктуу башына балак кийип, жанына кылыч тагынбайт. Анын башында балак ордуна кыргыз калпак, кылыч ордуна эндүү кайыш куруна кыстарып койгон камчысы бар» («Жаш Ленинчи» № 5, 8-бет).

Автордун чакан, кыска сүрөттөөсүндө раис элестүү. Камбылдык менен табылган салыштыруу, кашкайган предметтүүлүгү менен (өтө эле майда жактары: кийген калпагы, эндүү кайыш куру, ага кыстарылган камчысы ж.б.) алда канча индивидуалдуулук түзгөндөй. Ар түрдүү, сансыз көрүнгөн адамдардын арасынан раис өзгөчө, өзүнчө. Каражат – боек бүткүл алынышы менен мына ушундай тактык, ачыктык берген. Бирок, али мунун менен иш бүтпөдү. Канчалык таамай,

ачык тартылганы менен раистин ички мүнөзү али ачылган жок. Түйшүкчүл, чарбанын ишин алга жетелеген, жаны тынбаган башкарманын (колхоз председателинин) майда-чуйда иштерге чолоосу тийбеген калыбы төмөнкү эпизоддо көрүнгөндөй:

«– Ии, шумпайлар – деди Сейит аке бизге жакын келип, – камалган уйлардын ээси силерсиңерби? Ыя?

Унчукпадык.

– Жакшы болот – деди кийин Сейит аке. – Азырынча тигил Абдырайымга баргыла, анын айтканын кылгыла. А кийин кайра өзүмө келесинер, силерге тиешелүү жаза колдоном. Же уюңарды такыр союп салам. Калп, анын уй сойгонун эч көргөн эмеспиз. Же силерди тартипсиз окуучулар деп газетага жазам.

Бул да калп. Ал турмак, анын шаарда окуган улуу кызына да кат жазууга чолоосу тийбейт. Сайрашка дайындайт. Муну да Сайра өзү мактанган. («Жаш Ленинчи» № 5, 18-бет).

Буга чейин окуучунун көз алдында бар эле болгондо Чапаевге окшогон мурутчан, орто бойлуу киши бар эле. Эми анын мүнөзүндөгү кээ бир жактары чагылдырылгандай. Дале болсо «сарандыкка» жол берип, эч нерсе деле айтпады. Бирок, окуудагы улуу кызына кат жазбагандыгы, кат жазууну кичинекей Сайрашка дайындагандыгы – ушул болоор-болбос штрихтер анын ички мүнөзүндөгү кээ бир белгилерди ачкандай. Неси болсо да, автор каарманын түшүнөт, билет. Бирок, чеберчиликтеги ушул ыкмалар эпизоддук каармандардын образын түзүүдө туруктуу, басымдуу колдонулбайт. Натыйжада, повесттеги эпизоддук башка каармандардын көбүнүн аты аталып, «заты» жабылуу бойдон калган.

Сюжеттик өнүгүштөгү драматизмдин ушул боштугу, каармандардын мүнөзүнүн турмуштук кырдаалдарга карай ачылбагандыгы – журналга жарыяланган көп аңгемелердин оркойгон кемчиликтерин белгилейт. Адатта, көркөмдүктүн ушул принциптери эске алынбастан, идеялык маңызына карай бир жактуу баа берилет, жарыкка чыгарылат. Чыгарылган аңгеме бүткүл турушу менен окуучуга таасирсиз, угумсуз.

Журналдын бешинчи санында жарыяланган «Азамат» аттуу аңгеменин (автору А.Мамбетакунов) башталышы повесттегидей кеңири киришүүлөрсүз, дароо бир курч окуя менен башталат: Азамат мектептен чыгып, Шонко деген байкесиникине барды. Үйдө тикчидеп,

чыйрак сүйлөгөн ортончу кызы менен гана энеден туума эң кенжеси бар эле. Ортончусу пластилинден «Ракета» жасап олтуруптур.

– Жеңем кайда кетти, Чолпош?

– Билбейм.

– Эмне үчүн билбейсиң, оң жооп бербейсиңби кишиге?

– Билбейм дедим го... жөн турчу алаксытпай!.. быякта ракета жасай албай жатса». («Жаш Ленинчи» № 5, 16-бет).

Окуянын дароо чукулунан түйүндөлүшү кызыгууну туудурат. Сюжеттик жактан тыкан, динамикалуу болор деп ойлойсуң. Кала берсе алдыдагы диалог ошону менен гана бүтпөйт, кыйла жерге барып токтойт. Ал эми аңгемени аягына дейре окуп болгондо, ортончу кыз менен болгон ушул «окуя» узун диалог аңгеменин композициялык бирдигинде гана эмес, идеялык багытына карай эч бир орду жок «башы бош» калган окуя экендигинен аргасыздан макул болосуң. Тек гана чыгарманын көлөмүнө карай кызыгуудан жана автордун «акылынан» жаралган окуянын маанисиздиги мына мында турат: дароо чукулунан «түйүндөлгөн окуя» аңгеменин сюжетинин андан аркы өнүгүшүнө жол ачмак турсун, конкреттүү мазмунуна логикалык жактан байланышсыз калды.

Ушундан улам, алдыда келтирилген үзүндүдөгү диалог, каармандардын монологу бар болушу менен карандай натуралисттик абалдан чыга албады.

Идеялык алган багытына карай аңгемедеги сюжеттик түйүндөлүү – Азаматтын тоого жөнөшү менен мүнөздөлөт. Мындан ары окуя чыйралат, сюжет такталат. Окуучу баланын абалына аздыр-көптүр кызыгат. Андай болсо, аңгеменин сюжеттик түзүлүшү төмөнкүчө: Азамат тоодон ата-энесиникин таба албай калып, адашып бороондо калат. Андан ал козуларды таап, өлүмдөн сактайт. Аягында өзү да үшүп, ачка болуп, эси ооп калат. Акыры табылып ооруканага алынып келет. Кыскача мазмуну жайдак тилге салып айтканда ушундай.

Алынган турмуштук чындык адабиятта биринчи жолу иштелиши эмес. Алыска барбаганда деле мектеп окуучусунун мүнөзүндөгү чыдамкайлык, туруктуулук, кайраттуулук өңдүү сапаттар Т.Сыдыкбековдун «Бороондо» аттуу аңгемесинде иштелгендигин белгилөөгө болот. Сюжеттин окшоштугун эске албаганда, бул жерде авторго коюлуучу талап башка. Бороондо калган баланын мүнөзүндөгү туруктуу белгилердин ачылышы окуялардын, кубулуштардын

сүрөттөлүшү боюнча автор сөзсүз өзүнүн өз «жолун» табууга тийиш. Бул маселелерди биз конкреттүү карап көрөлүчү:

«Ошентип сутка артка жылды да, экинчи сутканын таңы сүрдү... Эки тизеси муунагып, кайта бүгүлөт. Жаактары карышып, тиштери кагышат. Бирок зирек (Азамат К.К.) али кайраттуу, бышык». («Жаш Ленинчи» № 5, 17-бет).

Бороондо калган баланын оор абалы бир караганда туура эле берилгендей. Эки тизесинин муунагышы, жаактарынын карышышы, кала берсе, тиштеринин кагышышы айтор көз алдыда «тирүү адам» тургандай. Бирок, ошол учурдагы пейзаждык көрүнүш дагы кеңирээк, предметтүүрөөк берилсе болмок. Ошондо баланын оор абалы кыйла таасирдүү чыкмак.

Сүрөттөө манерасында автор абстракцияга кеңири жол берет. Ансыз көрүнүштөрдүн арасынан майда экендигине карабастан, ошол кубулуштун бардык жагын конкреттүү ачуучу мүнөздүү белгилерди көрө билбейт. Натыйжада, сүрөттөлүп жаткан кубулуш күнүрт бойдон окуучулардын алдына келет:

«Бул арада экинчи сутканын кечи да жакындап келе жаткан эле. Бороон бир аз басыңча тартты». («Жаш Ленинчи» № 5, 17-бет).

Келтирилген сүйлөмдөрдөгү куру алакан калтырган жалпылыкка дабаа жок. Эч жерде, эч бир художник кургак айтылган мындай ой менен алыс бара албагандыр. Баарыдан мурда ал образ менен ойлоого милдеттүү. (Белинский). Башкасын айтпаганда деле, «бороон басаңча тартты» деп айтуу бери калганда эле адабий эмес сүйлөнгөн сөз. Жазуучунун милдети басаңча тарткан бороондун көрүнүшүн толук сүрөттөөдө, анын маңызын ачууда жатат.

Эч эле болбосо, автор айткан (художник айтпайт, ал көрсөтөт) жакындап келе жаткан сутканын кечин көз алдыга келтирип берсе, анда ар бир окуучу өзү эле жакындап келе жаткан кечти көрөр эле. Балким, ал учурда асмандагы түнөргөн булуттар айрылып, ошол сайда саны жок айрылган булуттардын ары жагында күн кылкылдап уясына батып бара жаткандыр. Ал эми дале болсо, чыкыроон аяз калыбында шапар тээп, ээн калган кичинекей Азаматтын колун какшатып жаткандыр... Айтоор, байкаган адамга пейзаждык ошол учур кызык да, элестүү да эле. Андай кызыктуу учур, андай элес табийгатын жаратылышы менен көрүнбөй, куру бир айтылган сөздүн далдасында калды.

Адатта сөздүн баарысы көркөм чыгарманын тили, материалы боло берүүдөн алыс. Сөздүн «кургагын» эмес, образдуусун ылгай билүү максатка ылайык. Ал эми аңгемедеги «ошентип», «кежирленип», өңдөнгөн поэтикалык эмес сөздөр канчалык деңгээлде сүрөт, элес берет. Тескерисинче сүрөттөлүп жаткан предметти бүдөмүктөтөт, маңызсыз кылат.

Даяр сюжеттик мотивди пайдаланганына карабастан, чеберчиликтин кээ бир маселелери боюнча, атап айтканда, атайы алынган кубулушту: окуяны, кала берсе, предметти художниктерче сүрөттөө кудурети жетишпейт.

Каармандардын мүнөзүндөгү татаал жактарды үстүртөн, ачык эмес сүрөттөө, схематизмдин зардабынан келип чыккандай, схемага, акылга салып жазылган чыгарманын барынан жогу жакшы. Эгерде Мамбетакунов каарманын белгилүү бир схемага салып, өлчөп «бастырып», өлчөп «тургузуп», анан орунсуз эпитеттер («бышык», «али кайраттуу» ж.б.) менен мүнөзүн ачса, «Айыптуу» аңгемесинде (автору Т.Ашыралиев) каармандарынын мүнөзүнүн белгилүү жактарын чеберчиликтеги татаал ыкмалардын бири диалог аркылуу ачууга аракеттенет. Кыйла жакшы аракет. Биздин байкообузча көркөм чыгармада диалог сюжеттик чиеленишти шарттайт, каармандардын мүнөзүнүн тиешелүү жактарын системалуу түрдө ачып берет. Ушул жагдайга алып караганда аңгемедеги диалогдун алынышы кандай, чыгарманын идеялык максатына карай көркөм ыкма катары кызмат кыла алдыбы? – кеп ушунда.

«– Володянын металл сыныктарын чогулткандарынын мага эмне кереги бар? – деп газетаны ыргытып жиберди.

– Ой, сен кызык экенсиң! – Каныбектин ачуусу келе түштү. Бирок курбусуна билдирген жок.

– Сен сөз айтам дебедиң беле, айтпайсыңбы эми. Айтпасаң жүр, ойнройбуз.

– Сөзүм жок, ойнобойм. – Каныбек бул сөздөрдү жактырбаган түр менен айтты». («Жаш Ленинчи» № 10, 24-бет).

Алынган үзүндүдөгү сүйлөшүлгөн сөз, ортодогу конфликт кичинекей каармандардын мүнөзүн ачалбады. Ырасында, Табылдынын газетаны ыргытып жибегиши кадимки эле турмуштук факт. Орой, нары түшүнбөй жаткан мүнөздүк белгилерине жараша баланын көрүнүшүндөгү кубулушу байкалбаган. «Каныбектин ачуусу келе түштү»,

«жактырбаган түр менен айтты», өңдүү сүрөттөөлөр каармандын ошол моменттеги образын түзүүгө көркөм каражат катары мааниге ээ боло албайт. Кыскасы, каармандардын диалогун түзгөн учурда ар бир каармандын речтик өзгөчөлүгүнө жараша кыймыл, кебетесин таамай тартуу – образ түзүүдөгү ыңгайлуу шарттардан. Ансыз каармандын мүнөзү актай калган менен чамалаш. А.Мамбетакуновдун, Гапаровдун жана да Аширалиевдин чыгармаларындагы диалог маселеси боюнча айтыла турган кеп: диалогду көркөм элемент катары карап, кылдат, чебер мамиле болууга тийиш. Каармандын ар бир речи анын мүнөзүндөгү автор көрсөтүүчү мүнөздүү белгилерди ача алсын. Учтуру менен монологдор бош калтырылбастан, чебер табылган көркөм деталдар менен «жабдылып», көркөм образ түзө алгандай болсун. Эми ушул аспектиде алып караганда журналдагы «Таза пейил» (№ 12, автору М.Тойбаев) аңгемесинде бир аз жылыш барбы дейбиз. Кудум дасыккан жазуучу сыңары, ар кандай сансыз жаткан кубулуштардын арасынан керектүүлөрүн тааный билет, ылгай билет. Ошого жараша, «бака-шака» сүйлөштүрүлгөн диалогду деле эске албайт, тек гана баяндоону чебер колдонот. Ошондо да оюнун ток этерин айтууга шашылбайт. Тескерисинче, турмуштук чындыктын маанилүү жактарын алып, ар тарабынан шөкөттөп, көз алдыда өз жолу менен өткөрөт. Ошол учурда кадимки эле фактынын «аксагы түзөлүп», «чийкиси бышырылып» коюлгандай.

...Кары ата менен эне көчөгө түшүрүлгөн көмүрүн короого киргизип жатышат. Көрүнбөгөн каршылыктын жиби аларды чарчаткандай. Муну байкаган Канатбек ойноп жаткан оюнун токтотуп, жолдошу Ишенди ээрчитип барып жардам берет...

Аңгеменин кыскача мазмуну ушул. Мындай мазмундун алынышы тематикалык жактан жаңы деле эмес. Бирок, көркөм чыгарманын «расмиси» боюнча, анын предметине чек коюуга мүмкүн эместир. Турмуштук чындыкты сүрөттөөдө тематикалык бирдейлигине карабастан, ал ар бир жазуучуга ар башка поэтикалык «күзгү» менен көрүнөт. Жазуучунун чеберчилиги дал ушул «иштин» иштелишинде көрүнөт, бааланат. Эмесе Тойбаевдин аңгемесиндеги көркөм образдардын «сыры» эмнеде жатат?

«Михаил карыя көтөргөнү жаткан замбилин жерге койду да:

– Андай болсун, балдар. Ыракмат,– деди. Артындагы байбичеси сүйлөй турганын билдиргенсип, ээрдин шалп эттирип койду:

– Бу балдардын сенде жумушу бар го! – деп койду, абышкасына карап. Абышкасы ким билет дегендей эки далысын куушура, астыңкы ууртун чормойтту». («Жаш Ленинчи» № 12, 16-бет).

Каармандарынын ошол учурдагы сүйлөгөн ар бир сөзүнө, баскан кыймылына эмес, жөтөлгөн жөтөлүнө дейре кызыгат. Кемпинин ошондогу абалын «сүйлөй тургансып» деген чолок баяндоо менен гана бүтүрбөйт. «Ээрдин шалп этирип» койгонун атайын ыкылас менен бөлүп көрсөтөт. Кичинекей образдык курулма, олчойгон маанини ээлеп, бүткүл бир көрүнүштү өзүнө жыйнагандай. Ал эми ошол учурда абышканын көрүнүшү толук берилбейт. Чебердик менен жүрүп жаткан окуяга карата болгон кебетесинин кээ бир жактары гана берилет: «далысынын куушурушу», «астыңкы ууртунун чормойтушу» дал ошондой деталдардан. Ушундан кийин алардын ар бир сүйлөгөн сөзүнө – монологуна кадимкидей кан жүргүзүлгөнсүп орундуу да, салмактуу да. Демек, жүрүп жаткан окуя көз алдыга толук элестелип, өзүңдү аралашып жүргөндөй сезесиң. Аңгемедеги көркөм образдардын сыры ушунда.

Адамдын жеке көрүнүшүнө тиешелүү деталдар менен адамдын толук кандуу образы түзүлбөсү белгилүү. Андай болсо, турмуштук ойку-кайкылыктарда көркөм чыгарманын сюжетинде алардын образы психологиялык жеке белгилери менен терең ачылуусу талап кылынат.

Мындай учурда гана каармандын монологдорунун мааниси күчтүү:

«– Жардамга келгениңерге чоң рахмат, бирок, акысына 2 сом берем. Таарынбайсыңарбы. Эки бала жарыша сүйлөдү:

– Миша ава, биз эч кандай акы тилебейбиз. Жөн гана пионердик жардам бергибиз келет.

– О жок. Анда болбойт, болбойт, балдар, мен силердин эмгегиңерди жегим келбейт». («Жаш Ленинчи» № 12, 17-бет).

Үзүндүнүн маанилүүлүгү – каармандардын речтеринин кырдаалында аңгеменин драматизмин шарттоочу окуялардын бири курчоюлуп, анын таамай берилгенинде. Монологдор ар бир каармандын ички мүнөзүнө, түшүнгүнө ылайык берилген. Кыскасы, мектеп окуучуларынын бир сырдуу таза пейилдүүлүгү, абышканын оюн бербеген түркөй мүнөзү орун алгандай. Мүнөздөрдү ачкан ушул окуя, андан кийинки окуя – абышка, кемпир балдардын бекер жардам берүүсүнө макул болбой, тамактануу үчүн үйлөрүнө кирип кеткенде, алардын

жогунан пайдаланып, балдардын көмүрдү ташып болуп качып кетиши – турмуштук бир факты сыяктанат. Бирок, ар кандай кокус учуроочу фактынын ишенимсиздиги – каармандын мүнөзүнө шексиз жасалмалуулук алып келет.

Көркөм деталдардын таамайлыгы турганы менен да окуялардын турмуштук жактан ишенимсиздиги аңгеменин мазмунуна терс таасирин тийгизгендей. Ойдон күч менен табылып курулган конфликт канчалык чебер сүрөттөлбөсүн, логикалык жактан чындыкка дал келбесе маңызсыз каларын байкоо керек.

Окуялардын турмуштан алынгандыгы, кала берсе, эч «жардамсыз» эле «өз алдынча» өнүгүшү, сюжеттик курулуштун толук так иштелиши, натыйжада каармандардын бир түрдүү жаратылган мүнөздөрү гана эмес, анын турмуштук орчундуу кагылыштардан кийин келип чыккан өзгөрүүсү – көп аңгемелердин арасынан «Чимирилген дөңгөлөктөр» (автору Ш.Садыбакасов, «Жаш Ленинчи» № 7) аңгемесинде чеберчилик менен иштелгенин байкоого болот. Аңгеменин темасынын коюлушу эле кокусунан коюлбагандай. Окуй келген жерден эле көзгө чалдыккан төмөнкү сүйлөмдөр («дөңгөлөктөй чимирилип күндөр өтүп жатат. Бирок кандай күндөр?») окуучуга таасир этет, оюбузду ого бетер кеңитет.

Алдан эле катылган купуя бир сыры бар болгону менен ашыкча уу-чуусуз автордук бир аз чегинүүдөн кийин окуя кадимкисиндей жайбаракат өнүгүшү менен аңгеменин башталышын берет. Анда Баратбек деген бала окуудан тарап, шаардан үйүнө кайтат: «Үй жактан мени эч ким тосуп чыкпады, жада калса, тиги айдоонун четиндеги кышта тумшугун катып жата берүүчү, а мен келгенде кыңшылап, мына ырас келбединби, кайда жүрдүң сагынтып?» дегенсип, эки бутумдун ортосуна боюн урчу Курдөбөт да жок. Жым-жырт. («Жаш Ленинчи» № 7, 19-бет). Үзүндү бүткүл турушу менен кадыресе, сүрөттөлгөн окуя максатсыз алынган бир сүрөт эмес. Адатта, ээсин тааный коюп, кыңшылап чуркап келүүчү Курдөбөттүн жоктугу, каалгадагы барандуу кара кулпунун көрүнүшү айтор, күтүлбөгөндөй жым-жырттык – кылдат табылган поэтикалык каражат, болгондо да, ынтымагы кетишип: үнсүз-сөзсүз мамилеси ажырап бара жаткан атасы менен энесинин ортосундагы «жым-жырттыкты» аз болсо да мындайча берилген. «Атамдын кучунашы ай! Тамакты да унчугушпай ичиштик, бизден көрө казанаяк кыңгырады. Ичкениң ирим, жегениң желим!» үйдүн сыртындагы

жана үйдүн ичиндеги ушул эки жымжырттык автордун изденүүсү аз да болсо, чеберчилиги экенин айталы. Демек, ушундай алынган кырдаалдын ары жагында жашырынып бир чоң окуя, аңгеменин сюжеттик чиеленишинин учугу жаткандай. Автор конфликтке али шашылбайт. Бирок да каармандарынын өңү-түсүнө карай автордук мүнөздөөлөрдү жазуучулук шык менен жаратат. Терс мүнөздүү атаны кургак жамандоого албайт. Өтө мүнөздүү жактарын (мисалы, энеси үйгө күлүп-жайнап келсе, атасы түнөрүп келет) алып, реалдуу гана берсе, кээде ал урунтуктуу мүнөздөрү поэтикалык жалпылоолорго алат.

Ошондой жалпылоолордун бири төмөнкү үзүндүдө ачык байкалат.

«А атамдын торусу кулагын шалпайтып, дале башын көтөрбөйт, санаа тарткандай шылкыйып, көзүн үлүрөйтүп кээде үстөккө-босток «мүдүрүлөт». Бир күнү лыпылдап басымыш этсе, эртеси анысын унутуп локулдап желчү. Кээде жүгөн каттырбай үрксө, кээде куйругуна дагара байласаң да үркпөйт. Байланган мамысын кемирип, арам өлгүр тиштеп да алчу байкатпай. («Жаш Ленинчи» № 7, 20-бет). Чындай келсе үзүндүнүн эч деле алгылыктуу, бөлүп айта турган кеби деле жоктой, бир гана даана тартылган жылкылык «кыял» бардай. Ал эми, чакан көлөмдүү аңгемени окуп болуп, бая айтылган суроолордун жообун алгандан кийин, келтирилген үзүндүнүн поэтикалык «сыры» ачык болот, түшүнүктүү тартат.

Ушундай түстүү боектордун күчү менен ачылган мүнөздөрдүн ортосундагы кагылыштын кандайча пайда болгондугун, кантип өөрчүгөндүгүн, азыркы «жымжырттык» абалга кантип келгендигин али көрсөткөн жок. Ал процессти атайын калтырып кетти. Бирок, алиги чыңалып жеткен мамиленин (унчугушпай тамак ичүү) түпкүрүндө жана Саамал эненин боор ооруп сүйлөгөн сөздөрүндө алиги чатактын башталышы, өөрчүшү «жашырынып жатпайбы... Жазуучунун жазуучулук керемети – узун жолду эбир таап кыскарта билгенинде. Мындай учурда спецификалык «рамкасы» тар жанрда баардык болгонду баяндап олтурууга мүмкүн эмес. А узак болгонду кыска, так көрсөтүү оңой чеберчиликке жатпайт.

Автор эми эч чочулоосуз эле аңгеменин кульминациялык точкасын – ата менен баланын ортосундагы кагылышты көрсөтөт. Ушул жерде бала жөнүндө бир саам токтоло кетели.

Аңгемедө Баратбектин образы майда жактарына дейре эмес, учурундагы жетилген абалы менен көрүнөт. Ушуну суна караганда

жасалма окшоп сезилет. Бир учур: түнөргөн мүнөздүү, бир чети өз атасына каршы тайманбай чыгууга бала канчалык такшалуудан өттү? Окуучудан ушундай суроо берилерин сезген автор толук жетилген образды ишенимдүү, түшүнүктүү кылуу максатында каармандын ички монологдору аркылуу өткөн бир учурлары айтылат.

«Менин колумда чемодан, ийниме арта салынган шинель. Оо мен ушерге канча жолу түшүп, канча жолу ушерден машина тостум. Тигине мен жаңгак чагам деп, бармагымды чаап алган таш. Ах, чоркок кезим! А эми мен темирди камырдай жуурам». Каармандын бул монологдору атайын, зордоо менен киргизилбейт. Тек гана өз жолу, өз зарылдыгы менен кагазга түшүрүлгөн. Канча жолу келип, канча жолу кеттим делген нары жөнөкөй, нары так, бирок каармандын баскан жолунун узак өлчөмүн жалпылаган сүйлөмдү эске албаганда деле жаңгак чагам деп бармагын чаап алышы – өткөндү куру бир эске түшүрүү эмес. Мына ошол бир ооз сүйлөм каармандын өткөн учурларын: жаман-жакшысы, чоң-кичинеси дебей, айтор али өсө элек наристе, азыркыдай такшала элек учурларын өз ичине сиңирип алды.

«Ох, эсимде, бир жолу мен сабактан жаман алдым. Ата сен ошондо сабадың, ансыз да өзүм араң турсам заар тилинди агыттың, жайнап койбой. Башымдан баары учуп, эртеси да жаман алдым. Дагы сабадың. Тилдедиң»

Мына ушул келтирилген мисалдардан ата менен баланын образдары антиподдук образдар экендиги белгилүү болот. Мындай мүнөздөрдүн кагылышы аңгеменин кульминациялык точкасын белгилейт. Кыялы терс ата баласынын өзгөргөндүгүн, өскөндүгүн жекече түшүнүгү тардык кылып байкабаган, дале баякыдай унчукпас, билбес деп баамдаган. Ошон үчүн аялына болгон мамилеси калыбынан өзгөрбөдү. Ал түгүл «Сен балдардын малайысың!» деген кордоо сөздөрү менен үйдөн кууп чыкты. Баягы «жымжырттыктын» аягы ушундай чечилди. Ушул өзгөчө, ушул башкача учур антиподдук каармандардын кагылышына, алдыда айткандай «жашырынып» жаткан окуяга алып келди. Ал мынакей:

– Болду, Бердике, жетет. Мындан ары сени менен бир түндүктө жашай албайм – ыйлап түгөткөнсүп апамдын көзүндө бир тамчы жаш жок, (астын сызган биз. К.К.) эмнеге болсо да бара тургандай өңү кумсарып, – силер... а силер балдарым башка түшкөндү көтөргүлө! Кеттим...

– Кете бер. Кимге керексиң!

Атам ушинтип бурк эткенде... Ооба, апам-кутум жанымдан учуп баратканда... Эми мен чыдай албадым, коргологон алсыз мажирөө болгум келбеди. Кичине карындашыма окшоп кулагымды жапырып тышка жөнөбөдүм. Турмушумда биринчи жолу атама каршы бетмебет кадам шилтеп, атамдын эркине каршы кыйкырдым:

– Бизге! Бизге керек!!

Атам кетенчиктеп апкаарып, а карындашым эчкирип, апамдын мойнуна асылды. Анын ыйлаганы кулагыма «туура... туура кылдың» дегендей угулду». («Жаш Ленинчи», № 7, 21-бет). Мындан көп узабай аңгеме бүтөт. Чыныгы чыгарма ушундай гана бүткөрүлмөк. Себеи, автор оюндагысын, көптөн бери көкүрөгүндөгүсүн түгөл чыгарды. Авторду «кыйнаган», «көп түйшөлткөн» ушул эпизод эч кем карчысы жок чебер иштелгенби дейбиз. Татаал окуя үстүрт гана, бир көрүнгөн көрүнүшү менен эмес, терең, б. а. каармандардын мүнөзүндөгү эң урунтуктуу жактарын көрсөтө аккан агымы менен көрүнөт. Автор каармандары менен кошо дем алып, кошо ойлойт. Нечен-нечен кагылыштарды башынан өткөрүп, нечен ыйлап, нечен басылган апанын ошол учурдагы ички абалы канчалык толук берилген. «Ыйлап түгөткөнсүп, апамдын көзүндө бир тамчы жаш жок» делген сүрөттөө айтылган оюбузга дал келет. Ал эми «кетенчиктеп апкаарып» делген эпитеттер баласына али түшүнө элек, чала сезимдүү, корс атанын ички дүйнөсүндөгү «кубулушту» сууруп чыккандай. Аңгеменин аягында бала апасы, карындашы болуп таякесининде турганы айтылат, аякталат. Балдардын өсүшү, турмуштун таламдарына карай жетилиши, көз карашы – Шатмандын идеялык ою ушунда жатат.

«Дөңгөлөктөрдөй чимирилип күндөр өтүп жатат. Сонун күндөр! Мен ушу күндөрдө машиналардай жүк көтөрүп, адамдар – заманабыз салган жолдор менен айга-күнгө аркырасам...»

А дегенде эле айтылгандай аңгеменин атында кеп бар экен да. Болгондо да поэтикалык куралдар менен жабдылган аңгемеге атайы коюлган поэтикалык наам тура. Маанилүү көрүнгөн ар кандай ой, идея дайыма ушундай татаал драматизм, терең психологизм менен иштелсе. Биздин тилек азыркы кыргыз прозасынын талабы ушундай.

Бирок, журналдын 1961-жылдагы сандарында жарыяланган кээ бир аңгемелердин кемчилиги – анын көркөмдүгүндөгү солгундуктар менен гана бүтпөйт, улуу күндөрүбүздүн чындыгынан алынган

актуалдуу ойлордун жоктугу менен да мүнөздөлөт. «Жаңы тема», «иштеле элек тема» дей берген менен айрык бүтөлбөйт. Кеп – теманын эски, жаңысында эмес, аны чеберчилик менен иштей билиште.

Журналдын редакциясы мындан ары проза боюнча автордук составын кеңейтүүсү, болгондо да, тажрыйбалуу прозаиктердин эсебинен кеңейтүүсү керек. Ансыз, күчөп бара жаткан оору – аңгемедеги драматизм жана психологизмдин жоктугу жоюла койбос дейбиз.

Түлөгабылов Мукаш

СОГУШ ЖЫЛДАРЫНДАГЫ БАЛДАР АДАБИЯТЫ¹

Ата Мекендик Согуш жылдары жалпы эле кыргыз адабиятында, анын ичинде балдар адабиятында советтик патриотизм темасы башкы проблематикалуу маселелерден болуп көтөрүлдү. Ушундан улам балдар адабиятында советтик жаштардын, жоокер уландардын фронттогу жана тылдагы баатырлык кылык-жоруктары, патриоттук иштери биринчи планда көрсөтүлүп, көрүнүктүү орунду алышты.

Советтик жаш муундардын, жоокер уландардын баатырлык кылык-жоруктарын, патриоттук демилгелерин туура көрсөтүп бере алгандыгы жагынан К.Баялинов менен А.Адалистин «От ичинде», Т.Сыдыкбековдун «Кичинекей патриоттор:» С.Сасыкбаевдин «Баатыр», А.Токтомушевдин «Бала» аттуу) көркөм чыгармаларынын тарбиялык мааниси чоң.

К.Баялинов менен А.Адалистин «От ичинде» аңгемесинин мазмуну душмандын каардуу айбатынан жазганбай операцияны улантышкан советтик чалгынчылар жөнүндө баяндаш жана Родинасынын кызыкчылыгы үчүн согуштук жашырын сырды сактай билген алардын ченемсиз туруктуулугун көрсөтөт.

Чыгарманын биринчи барагынан эле окуучу башкы каарман – Сатардын портрети менен таанышат. Коркунучтуу душман менен болгон Ата Мекендик согушта өзүнүн Родинасы жана элинин бакты-таалайы үчүн жазуучунун каарманы Сатардай жүздөгөн, миңдеген жаштар баатырларча эрдиктерин көрсөтүшкөн эле.

¹ Түлөгабылов М. Кыргыз балдар адабияты. – Фрунзе: Кыргыз ССР Илимдер академиясынын басмасы, 1963. – 30-56-беттер.

Өздөрүн тарых бетине түбөлүккө калтырышкан Александр Матросов, Зоя Космодемьянская, краснодондук Олег Кошевой, Сергей Тюленин, Люба Шевцова, Громова, же болбосо Чолпонбай Түлөбердиев, Дүйшөнкул Шопоковдор ошол ыйык согушта ата-журт, мекени, эли үчүн жаш жандарын аяшпай күрөшкөн даңктуу советтик жаштардан болучу. Өлкөбүздүн сыналуучу кезинде мейли тылда, мейли фронтто болушсун каармандыгын көрсөтүшкөн андай советтик жаштар өздөрүнүн «баатыр эмгеги талап кылган баатыр сөздөр» менен сүрөттөлүп, көп улуттуу совет адабиятынын барактарынан өз учурунда орун алышты жана мындан ары да көркөм сөз чеберлеринин чыгармачылык ойлорунда болсо жакшы болор эле. Бирок, тилекке каршы мейли чоңдордун болсун, мейли балдардын болсун талабына татыктуу келген толук кандуу, көркөм типтүү жоокерлердин образдарын берип турган чыгармалар али күнгө кыргыз адабиятынын фондусунан белгилүү орунду алалбай келе жатат. К.Баялиновдун «От ичинде» аңгемесиндеги Сатардын образы болсо, окуучулардын эстетикалык ал-абалына толук жооп бере албайт, тек гана Ата Мекендик согуш мезгилиндеги кыргыздын жаш жоокер уландары жөнүндө аздыр көптүр эске салат.

Аңгемеде биринчи учурда эле колго урунгандай каармандардын образы түзүлбөйт. Аз болсо да анын басып келген турмуш жолунан кабар берилет. Мындай учурда согуш турмушуна көнө албай жүргөн Сатардын акырындык менен барып анын оор шарттарында өзүн кайрадан тарбиялай алгандыгын билебиз. Ушундан улам Сатардын жаш болсо да чыдамдуу, кайраттуу жана өзүн кармап, токтото билген жоокерден экендиги окуучуга ишенимдүүрөөк сезилет. Андагы мындай сапаттар өзгөчө немецтик жырткычтардын сурагында ачылат. Алардын сурагына оң жооп бербей койсо, Советтик Армиянын куралдуу күчү тууралуу жашырын сырды билишинче айтпаган болсо, жолдошторунун башына түшүп жаткан ырайымсыз кыйноо өзүнүн керт башына келердиги жана алдыда бир гана өлүм күтүп тургандыгы Сатарга түшүнүктүү.

Бирок жолдошторунун көз ирмебей сөздөрүндө бекем турушу Сатардын жаш жүрөгүн ого бетер курчутат. Ошондуктан Сатар өзүнө кезек келгенде: «— Менден да эч бир жооп ала албайсыңар, жырткычтар» — деп кесе айтат.

Фашисттердин акыркы үмүтүн жокко чыгарган Сатардын мындай кескин жообу, алардын жүрөгүнө бычактай тиет. Сатар жана калган советтик жоокерлер өздөрүнүн болоттой өткүр мүнөздөрү, күчтүү патриоттук духтары менен душманды кордоп, анын үстүнөн өздөрүнүн духовный бийликтерин жүргүзүшөт. Ушундан улам «баарынын да көз алдында өлүм» турса да, «биз элибиздин эркиндиги, Родинабыз үчүн курман болуп кетип бара жатабыз. Бизде арман жок. Биздин ар бир каныбыз үчүн жүздөгөн фашисттер жооп берерине ишенебиз» – дешип, келечекке оптимистче карашат.

Элин, Родинасын жан-дили менен берилип сүйүүгө, көпчүлүктүн кызыкчылыгын көздөп өлкөсүнүн күчүнө, келечегине терең ишенүүгө жана кайраттуу, чыдамдуу болуусуна жаш муундарды тарбиялай турган Сатардын жана калган жоокерлердин образдарынын сөзгө алынып жаткан маанилүү жактары да ушулар.

«От ичинде» аңгемесинде айрым жетишпегендиктер да байкалат. Согуштан жакшы тааныштыгы болбогон кээ бир жазуучуларыбыз өздөрүнүн чыгармаларында кандай кемчиликтерди жиберсе, «От ичиндеги» байкалган мүчүлүштөр да ошондой эле авторлордун согуш жайына канык эместигинен улам келип чыккан. Ошондуктан аңгеменин сюжетиндеги айрым ситуациялар, эпизоддук окуялар бир жагынан өтө эле апыртылып берилсе, экинчи жагынан алардын көркөмдөлүп сүрөттөлүшү да анчалык эмес. Мисалга колго түшүрүлгөн кыздарды Сатар баш болгон чалгынчылар кантип куткарып калышын эске алсак, андагы окуянын ишенимсиздиги авторлордун согуштук турмуш менен жакшы тааныш эместигин ашкерелемекчи.

Ал эми согуштун жүрүп жаткан жериндеги катуу кагылышууларды аздыр-көптүр реалдуу сүрөттөп турушу жагынан жана андагы кыргыз уландарынын баатырлык иштерин чагылдырып бериши жагынан С.Сасыкбаевдин «Баатыр», «Днепрден өткөндө» аттуу очерктери көңүлгө аларлык чыгармалар. Анткени, Ата Мекендик согуш мезгилинде ченемсиз эрдиктерин көрсөтүп, элибиздин сыймыгы болуп калышка Советтер Союзунун Баатырлары менен жаштарыбызды кабарлаш кыла турган балдар адабиятындагы көркөм чыгармалар ушулар.

Т.Үмөталиев «Үч баатыр жөнүндө ыр» (Кубат Жуматаев, Асылкерим Осмонов, Абсамат Ашырбаев жөнүндө), А.Токомбаев «Чолпонбайга», Ж.Бөкөнбаев «Дайырга», «Ташмаматка» аттуу поэтикалык чыгармаларын жазышты. Бул чыгармаларында акындарыбыз

жүрөгүнүн тереңинен чыккан зор кубанычтарын жана сүйүнүчтөрүн жакшынакай көркөм сөз каражаттары менен билдиришти. Ошондой болсо да, бул чыгармаларды балдар адабиятына тийиштиги бардай аспектиде алып кароого болбойт. Анткени, балдарды өздөрүнө тартуучу кызыктуу окуялар, же баатырлардын баатырлык иштери, кылык-жоруктары жөнүндө айтып, аларды өздөрүндө көркөм таасирлүү чагылдырып турган сүрөттөөлөр бул чыгармалардын сюжетинен орун ала алышкан эмес.

Ал эми С.Сасыкбаевдин аталган очерктери толук болбосо да балдардын айрым талаптарына жооп берерлик окуяларда камтый алат. Ырас, жазуучунун «Баатыр», «Днепрден өткөндө» очерктеринин сюжетинде баатырлардын өмүр баяны, баскан турмуш жолу жана алардын мүнөздөрүнүн жаралышы менен балдарды кабарлаш кыла турган окуялардын өнүгүшү берилбейт. Анын ордуна согуштун жүрүп жаткан жериндеги эпизоддук окуялар сүрөттөлөт да балдарды кызыктыра турган ошол окуялардын күч алган көрүнүшүндө Дайыр Асановдун да, Ташмамат Жумабаевдин да баатырлык кылык-жоруктары көз алдыдан өткөрүлөт. Бирок, жазуучу каарман кыргыз жоокерлеринин баатырлык иштерин күчөтүп жана апыртып көрсөтпөйт. Алардын душман менен болгон катуу салгылашууларын автор сабырдуулук менен реалдуу сүрөттөп берүүгө аракеттенген. Мындай учурда, күчүн жыйып туруп катуу чабуулга өтүшкөн немецтик фашисттерге туруктуулук менен каршылык көрсөтүшкөн Дайырдын жана анын жолдошторунун эрдиги, ошондой эле Советтик Армиянын чабуулга өтүшүнө жол бербей Днепрди бөгөп жаткан душмандын ДЗОТун бузуп, жол ачкан Ташмаматтын жоругу да таасирлүү жана ишенимдүү болуп, балдардын эстетикалык кабыл алуусуна барып жетет. Жазуучунун чыгармачылык ишиндеги дагы бир жетишкендиги кейипкерлердин мүнөздүү белгилерин алардын кылган иштери менен да көрсөтүп ача алгандыгында. Ошондуктан балдар баатырлардын эчтекеден коркпой турган эр жүрөктүүлүгүн, чаалыгып-чарчабай турган чыдамкайлуулугу жана өздөрүнө тапшырган милдеттенмелерди аткарууда көрсөтүшкөн ар-намыстуулугун, патриоттуулугун жазуучунун кошумча түшүндүрүүсүз эле каардуу согуштун жүрүп жаткан картинасынан өздөрү сезип отурушат.

Сюжетти кызыктуу кылып берүүдө же кейипкерлердин мүнөздүү белгилерин ачып, көркөм образдарын түзүүдө болсун колдонгон

мындай чыгармачылык ыкма өзгөчө балдар адабияты үчүн башкы зарылдык.

С.Сасыкбаевдин аталган очерктери согуштун бир эпизоддук көрүнүшүн көрсөтүп, анда Дайыр менен Ташмаматтын баатырлыктарын көрсөткөн мүнөздүү белгилерин гана ача алган. Мындай учурда кыргыз жоокерлеринин толук кандуу көркөм типтүү образдарынын көрүнбөгөндүгү өзүнөн өзү түшүнүктүү. Ошондой болсо да, жазуучуларыбыздын учурдагы чыгармаларынын тарыхый маанисин эч бир тана албайбыз. С.Сасыкбаевдин бул «Баатыр», «Днепрден өткөндө» жана К.Баялиновдун «От ичинде» аңгеме, очерктери өздөрүнүн айрым жетишпегендиктерине карашпастан, Ата Мекендик согуш жылдарындагы кыргыздын жоокер уландарынын эрдигин, баатырлык мүнөздүү белгилерин сүрөттөп көрсөтө алышы менен тарыхый маанилерин жоготушпайт. Алар тылдагы жаш муундарды героизм жана советтик патриотизм духуна тарбиялоодо да ийкемдүү ролду ойношмокчу.

Жазуучуларыбыз кыргыз жоокерлеринин мүнөздүү сапаттарын гана жаш өспүрүмдөргө жеткирүү менен чектелишкен жок. Алар согуш жүрүп жаткан жердеги жана тылдагы советтик балдардын турмушун да чыгармалырында чагылдырып беришти. Бул жагынан А.Токтомушевдин «Бала» аттуу поэмасы менен С.Сасыкбаевдин «Партизандын уулу», Т.Сыдыкбековдун «Кичинекей патриоттор» аңгемелери согуш мезгилиндеги балдарга арналган чыгармалардын ичинен өздөрүнө тиешелүү орунду ээлешет.

А.Токтомушевдин «Бала» аттуу поэмасын бир топ чеберчилик менен жазылган чыгармалардан деп айта алабыз. Поэманын сюжеттик мазмунун ачууда А.Токтомушев биринчи строфаларда эле, жазуучулардын көңүлүн башкы каармандын тегерегине бурууга аракеттенген.

«Эркелеп энесине чыгып үйдөн,
Суу бойлоп терип кеткен ал бүлдүркөн.
Кайгы жок капарында күлүп, ойноп,
Бейкутта камырабай бала жүргөн.
Кечинде келсе кайтып, өрт жалындап
Айылда коркунучтук өкүм сүргөн...
Мээримсиз душман келип басып алган,
Баш кесет, колго тийсе коркпойт кандан.

Бир үйдүн эркелеткен ай-чолпону
Адашып энесинен жалгыз калган.
Тырс этип басып чыккан бир киши жок
Кандай күн, кайдан болот, кандай жардам?¹

Мында немецтик жырткычтардын талап алуусунан улам каңгырап калган айыл жана «коркунучтук өкүм сүргөн» ал айылга жалгыз гана кыймыл киргизген баланын көрүнүшү элестүү жана аянычтуу сезилип, окуучулардын көңүлүн өздөрүнө бурат.

Бирок, окуучуларды кызыктыра турган башкы нерсе окуялардын андан аркы өнүгүшүндөгү баланын турмуш тагдыры. Жардамсыз калган жалгызга чынында эле кимден, «кайдан, кандай жардам болор» деген ой менен окуучу окуянын артынан түшүп отурат.

А.Токтомушевдин сюжетти түзүүдөгү чыгармачылык ийгилигин окуяларды динамикалуу кылып өнүктүрүү менен, окуучулардын психологиясына улам таасир кылып отургандыгынан байкабайбыз. Акындын чыгармачылык ишиндеги дагы бир эске алынарлык баалуу жагы окуялардын чиеленишинен удаа эле кульминациялык бөлүктү да сюжеттик түз сызыкка жайгаштыра алгандыгында.

«Үшкүрүп башын чайкап, жер тиктесе,
Бйлатып алып кетти бутун таңып...»

Бул жерде баланын аман калгандыгын, анын сырды ичине ката билгендигин жана фашисттин колуна биротоло өткөндүгүн да билдик. Бирок, бала фашисттин эркине баш ийип береби, же бошонуунун аракетин кылабы негизги маселе ушунда.

Сюжеттик мазмундун ачылышында жазуучунун композициялык сүрөттөөлөрү бул учурда ийкемдүү ролду ойногону байкалат.

«Үймөктөп арабага басып чөптү
Аралап ээн кыштакты желдет өтү.
Эриксиз бала шордуу кетип барат
Ичине бекем сактап кетпес кекти.
Көчөдөн бир корозду көрө салып
Безилдеп желдет түшүп кууп кетти»

Мында баарыдан мурун ээн калган кыштак жана анын фонунда көңүлдү өзүнө бурган чөп басылган араба көрүнөт. Булар жөнөкөй гана деталдар эмес. Кыштактын талоонго түшкөнү жана өз ата журт мекенинде баланын туткун болуп баратышы ушул көрүнүштө

¹ Токтомушев А. «Бала». «Мекен үчүн» чыгармалар жыйнагында. – Фрунзе., – 1942. – 30-бет.

образдуу тартылган. Окуучу «Эркисиз бала шордуу кетип барат, ичине бекем сактап кетпес кекти» – дегенден душманга туткун болуп баш ийип бербес жана эртедир-кечтир боштондугу үчүн аракет кыла турган советтик баланын образын көз алдыга келтирет.

Ал эми фашисттик жырткычтардын ачкөздүк мүнөздүү белгилери да бул картинада өтө даана белгиленген. Көчөдөн көрүнө калган короздун артынан түшүп, кууп жөнөгөн фашисттин көрүнүшү бир кичине деталь болсо да гитлердик желдеттерге типтүү болгон өзгөчөлүктөрдү жалпылаштырып турат.

А.Токтомушевдин композициялык сүрөттөсүндөгү жетишкен ийгилиги мына ушундай кичинекей деталь менен кеңири мааниге ээ болорлук окуяны бере алгандыгында. Бирок бул жазуучунун чыгармачылык ийгилигинин бир гана жагы. Экинчи бир негизги жагы ошол кичинекей деталь аркылуу чыгарманын сюжеттик мазмунун өнүктүрүү менен окуялардын чиеленишин чече билгендигинде. Мындай учурда эми эле көз алдыдан өткөн окуянын көп узабай башкача болуп чыккандыгы да окуучуга толук ишенимдүү жана көркөм таасирлүү болуп жетет.

«Көрүнбөй тамды айлана берген кезде,
Акырын арабага коюп өрттү,
Секирип жайдак атка минип алып,
Зыпылдап ал токойго кирип кетти.
«Баласын большевиктин карачы» – деп,
Өкүрүп долу немец жерди тепти».

Баланын кырдалдуу учурдан пайдалана алгандыгы бул жерде анын образынын жандуулугун жана көркөм типтүүлүгүн дагы бир ирет айкындап турат. Ошондуктан анын образында барлык мүмкүнчүлүктөн пайдаланып, душманга каршылык көрсөтүп турушкан патриоттук сезими күчтүү советтик балдардын баатырлык кылык-жоруктары жана аларга типтүү, мүнөздүү белгилер берилгендиги көрүнөт.

Демек, мындан биз поэманын идеялык мазмунунун ачылышында болсун, же көркөм образдын түзүлүшүндө болсун сюжет менен композициялык сүрөттөөлөрдүн бирине-бири эриш-аркак болуп келгендигин байкайбыз.

Поэманын баалоого арзырлык дагы бир жагы, анын тилинин балдарга толугу менен жетип тургандыгында. Эл арасына кенен таралып, турмушта колдонулуп жүрүлгөн сөздөрдү иргеп алып, акын

чыгармасынын көркөмдүк кооздугун арттырган. Бирок, Токтомушев эчактан бери келе жаткан традициялык көркөм сөз каражаттарды чыгармасына пайдаланбайт. Маселен, каармандардын баатырлыгын белгилеп, сыпаттарын аныктоодо «эр жүрөк», «арстан», «шер», «кайран баатыр», «мыкты», «азамат» сыяктуу трафарет эпитеттерди Токтомушевдин бул поэмасынан кезиктире албайбыз.

Поэмасында баланын образын, баатырлык кылык-жоруктарын жазуучу даяр штамптар менен сүрөттөп, күчөтүүнүн ордуна жөнөкөй сөздөр менен эле баяндап отурат. Ал гана эмес айрым жерлерде автор каарманын «жаш бечара», «эриксиз бала», «шордуу» деп да мүнөздөп жиберет. Мындай учурда бала окуучулардан алыстап турбастан, тескерисинче дагы жакыныраак көрүнүп, өзүнүн оор абалда калган тагдыры менен аларды бөлүштүрө алат.

Ырас, поэма балдарга түшүнүктүү, жөнөкөй, жеңил тил менен жазылса да алардан өтө кунт коюп окуусун талап кылмакчы. Анткени, ал баштан аяк он бир жана он эки муундуу ыр түзүлүшүндө жазылган. Мындай формада жазылган поэтикалык чыгармалар балдар адабиятында сейрек учурайт жана андай чыгармалардын өзү да балдардын түшүнүгүнө кыйынчылык менен келип жетиши ыктымал.

Бирок, А.Токтомушев окуяга бай келген миниатюралуу поэманы жазды жана ал көркөм каражаттарды (сюжет, композиция, тил д. у. с.) туура жана кылдат пайдалана алуунун эсебинен балдарга оордук кылуучу он бир, он эки муундуу ыр формасынын татаалдыгын жеңилдеткен.

Ата Мекендик согуш мезгилиндеги советтик балдардын турмушун, тагдырын жана алардын каармандык кылык-жоруктарын реалдуу чагылдырып турган чыгармалардын тобуна С.Сасыкбаевдин («Партизандын уулу») аңгемесин да кошууга болот.

С.Сасыкбаев бул «Чалгынчылар»¹ аңгемесин кийинчирээк кайрадан карап, 1949-жылкы чыгышында «Партизандын уулу»² деп атаган. Чыгарманын экинчи жолку басылышында жазуучу айрым ондоолорду жүргүзгөн. Ошондон улам чыгарманын кийинки басылышында окуялардын өнүгүшү главаларга бөлүштүрүлүп, темалар коюлат жана көркөмдүгү да бир кыйла жакшырган.

¹ Сасыкбаев Т. «Чалгынчылар». «Нурлан» аттуу аңгемелер жыйнагында. – Фрунзе., – 1944-жыл.

² Сасыкбаев Т. «Партизандын уулу». «Күрөш күндөрүндө» аттуу аңгемелер жана очерктер жыйнагында. – Фрунзе., – 1949-жыл.

Аңгеменин сюжеттик өзөгүндө Тарас (биринчи басылышында Микола) ысымдуу украинец баланын турмуш жолу баяндалат.

Тарастын өмүр баяны өтө оор жана трагедиялуу. Ал он үч жашында ата-энесинен ажырап, немецтик мыкаачылардын ырайымсыз жазасын башынан өткөрөт. Ажалына аралжы болгон советтик чалгынчылар (Кадыр, Иван) таап алышпаганда Тарастын катарга кайрылып кошулбастыгы да ыктымал эле. Бирок, Тарастын мындай кыйын абалда калышынын негизи бар. Согуш мезгилинде чыныгы советтик балдар өлүмгө башын байлап, кандай жол менен болсо да душмандан өч алууну көздөшкөн. Тарас болсо, мына ошондой балдардын бири. Анын образы типтүү шарттарга жараша түзүлөт да, советтик балдардын типтүү мүнөздүү белгилерин аздыр-көптүр өзүндө жалпылаштырып турат.

Тарастагы мүнөздүү белгилер, анын советтик чалгынчылардын колуна келгенге чейинки үй турмушунда эле байкала баштайт. Анын гитлердик офицерден сестенбей туруп жүрөгүнө жеткире айткан куйкумдуу сөзүн мисалга алып көрөлү.

«– Сен иттин итисиң, немец! Сен бүгүн мага кордук көрсөтүп,.. энемден, туулуп өскөн уямдан ажыраттың. Эртең... Кызыл Армия келет да сенин ойронунду чыгарат, менин кегимди алып берет» – дейт, Тарас ага. Он үч жашар Тарастын бул айткан сөздөрү чындыгында эле окуучуну ишендире алабы, же жокпу маселе ушунда турат.

Эгерде баланын буга чейинки өмүр баяны менен тааныштыгы болбосо анда анын жогоркудай тартынбай айткандарына ким да болсо күмөн санашы мүмкүн. Бирок, анын өмүр баянындагы урунтуктуу жерлерин кырдалдуу жана типтүү жайларда көрсөтүп турган жазуучунун сүрөттөөлөрү андай күмөн кылуучулукту жокко чыгарат. Анткени, фашисттердин уулуу тырмагына илинген советтик адамдардын бири ушул Тарастын үй-бүлөсү. Мындан тышкары Тарас атасынын партизан болуп кеткендигин жана ал душмандын тылындагы адамдар менен байланышып тургандыгын да жакшы билет. Булардын бардыгы өз кезегинде бала да болсо, Тарастын психологиясына күчтүү таасир калтыра берген, жана анын аң-сезимин козгой турган типтүү шарттардан да болуп калган. Мындай шарттарда баланын эрк-мүнөзүнүн түзүлө башташы да жана максаттуу бир багытты көздөп алышы да мүмкүн эле. Дал ушундай убакта өзүнөн улуу эжесин фашисттердин ызалашы жана ага аралжы болом деп энесинин

да өлүмгө дуушар болушу Тарастын жаш жүрөгүн мыкчып кыйнабай койбойт. Кичине эле шылтоо табылса, эмне менен бүтөрүнө карабастан Тарас жырткычтардын жакасына жармашууга даяр болучу. Качан Тарастын колунда турган кыякты гитлердик офицердин зордуктап жулуп алып, сындырып ташташы, андагы жыйылып келген жек көрүү сезиминин акыр-аягы сыртка чыгышына алып келди.

Ошондуктан, Тарастын душманды жек көрө билген сезимин, ата-журт мекенин чексиз сүйүп турган патриоттугун жана анын оптимисттигин айдай ачыкка салган жогорку куйкумдуу сөздөрү окуучу жаштардын жүрөгүнө кадимкидей келип жетет.

Тарастын өз курбалдаштарына үлгү болорлук дагы бир сапаты, көнбөй жатып советтик жоокерлер менен бирге жүргөндүгүнө жараша бир катар каармандык иштерди аткара алгандыгында көрүнөт. Өзгөчө анын Кадыр менен бирге чалгынга чыгышы, кыйын-кысталыш учурларда бир-бирине жөлөк болушканы чыгармада дурус берилген. Ырас, булардын чалгынга барышкандагы айрым баатырлыктары үстүртөн сүрөттөлөт. Каармандардын жүздөрүнүн белгилүү даражада жабыгып көрүнүшү да ошолорго байланыштуу. Ошентсе да сюжеттик мазмундун негизин түзүп турушкан окуялардан улам Тарастын чыдамдуулугуна, чыйрактыгына жана согуштун тартибине тез түшүп кете алган жөндөмдүүлүгүнө окуучу ыраазы боло алат. Анын жүзүнөн немецтик фашисттердин тылында турушуп деле аларга чоң жоготууларды алып келишкен эр жүрөктүү советтик балдарды элестетет.

Ал эми тылдагы кыргыз балдарынын турмушун өзүндөй реалдуу чагылдырып турган Т.Сыдыкбековдун «Кичинекей патриоттор» аңгемеси хронологиялык жагынан да жана балдар адабиятында эмгек темасы боюнча алган орду жагынан да биринчилерден болуп көзгө учурайт. Аңгеменин баалоого арзырлык маанилүү жагы анын биринчи болуп көрүнгөндүгүндө гана эмес, окуучуну өзүнө тартып, белгилүү бир максатты көздөй үгүттөп тургандыгында. Мунун негизине түшүнүү да анчалык кыйын эмес. Жазуучу ар түркүн мүнөздөгү пионерлердин көркөм элестүү жана жандуу образдарын чыгармасында белгилей алуу менен алардын демилгелерине окуучу балдардын өздөрүн да кызыктырып турууга жетишкен.

Жазуучунун кичинекей каармандарынын башкаларга үлгү болорлук андай сапаттары, баарыдан мурда, өз ыктыярлары менен

колхоздун өндүрүштүк иштерине катышып, кол кабыш кылышкандыгында. Өндүрүштүк иште булар өзүлөрүн «Эмгектеги боецтер-биз» деп жарыялашып, жогорку түшүм үчүн күрөшүшөт.

Пионерлердин мындай девизи жана башкаларга таасир берерлик эмгектеги демилгелери өлкөбүздө жүрүп жаткан зор окуяларга кайдыгер мамиле кылбаган кыргыз балдарын эске салат.

Т.Сыдыкбеков каармандарынын образдарын конкреттүү көрсөтүү үчүн кичинекей патриоттордун баскан-турганына, кылык-жоругуна, өз ара мамилелерине, көз карашына, түшүнүктөрүнө, сүйлөгөн сөздөрүнө, өнөкөт-адаттарына жана портреттерине дейре көңүл бөлүп, улам бышыктап, тактап жана айрым учурда алардын мүнөздүү жактарын кайрадан белгилеп отурат.

Мындай учурда биринин кейпин экинчиси кайталабаган пионерлердин өз алдынча жүздөрү, кулк-мүнөздөрү айырмаланып чыга келет жана окуучулар аларды өз араларында жүрүшкөн тааныш курбуларындай эле сезишет. Оор басырыктуу, жолдошторуна караганда көптү билген – Абыл; бир жерге тынч алып тура албаган, ары көзгө толумдуу, бирок эрки жумшак – Касым; арыкчырай, атандашма – Ашым; жатык мүнөздүү – Гулнар жана ары уялчаак, ары сөзгө да жок кичинекей – Гүлай мына ошондой патриоттук демилгелери күчтүү пионерлерден. Бирок, Т.Сыдыкбеков булардын демилгелерин өзүнчө бир көрүнүш катары сүрөттөйт. Чындыгында мектеп же колхоз тарабынан болобу жетекчилик кылынса, пионерлердин эмгектеги көрүнүштөрү дагы тарбиялык таасирлүү жана көркөм элестүү болуп чыга келмек. Ошондой болсо да Т.Сыдыкбековдун бул «Кичинекей патриоттор» аңгемеси жогорку көркөм чыгармалардай эле согуш жылдарындагы балдар адабиятынын көрүнүктүү жеринен алган ордун сактай алмакчы.

Согуш мезгилиндеги балдар адабиятынын текчесин өткөндөн алынып жазылган көркөм чыгармалар да байытты. Өткөндү көрсөткөн тема жалпы эле советтик кыргыз адабиятында да кеңири дээрлик жолугат. Анткени менен жазуучуларыбыз өткөндү курулай, идеализациялашкан жок. Алардын басымдуу көпчүлүгүнүн чыгармалары азыркы турмушубуздун талабына ылайык жазылып, өздөрүнүн прогрессивдүү идеялык мазмундары менен окуучуларды өлкөдөгү тарыхый окуяларга тартып турушту. Өзгөчө кыргыз жоокерлерин ата салтын ар-намыс менен колдошуп, мекенине жоосун жолотушпай, элин

коркунучтан сактап калууга чакырып туруу ушундай чыгармалардын пафосу болучу.

Өткөн темаларда жазылган көркөм чыгармалардын негизги булагы көбүнчө фольклордук материалдар жана элдик даяр каармандар эле. Ошондуктан фронттогу жоокерлерди баатырлыктын ишине үгүттөөдө элдик каармандардын (Манастын жана анын чоролору: Алмамбеттин, Чубактын, Сыргактын ж.б.) образдары катышпаган көркөм чыгармалар сейрек кездешет.

Бирок, ал чыгармалардын бардыгы эле оңдой берди жазылган деп кесе айталбайбыз. Элдик каармандарды титул кылып көрсөтүү менен аларды орунсуз эле поэтизациялай беришкен акын жазуучуларыбыз да болушту. Аларга Т.Үмөталиевдин «Бабам Манас», Ж.Бөкөнбаевдин «Өңүмдө көргөн түш» сыяктуу чыгармалары мисал болот.

Ал эми балдар адабиятында болсо, өткөндөн алып жазуу башкача аспектиде көрүндү. Башкача айтканда, жазуучуларыбыз эпикалык чыгармалардагы элдик каармандарды поэтизациялоонун ордуна, балдардын өзүнө ылайыктуу келген сюжеттик чыгармаларды жазууга киришти. Натыйжада алар терең маанилүү, жогорку идеялуу көркөм чыгармаларды балдарга сунуш кыла алышты. Жазуучуларыбыз өткөн темаларга кайрылган учурда эки негизги маселени эстерине алган. Биринчиден, бүткүл прогрессивдүү адам баласынын жүрөк заадасын алып турган согуштан убактысынча болсо да балдарды алагды кылып, алардын көңүлүн эргитүү жөнүндө ойлошкон. Экинчиден, тарбиялык мааниге ээ боло алгыдай сюжетте жаштарга үлгү болучу көркөм типтүү образдарды түзүү үчүн аракеттенишкен. Ошондуктан, алардын балдарга тартуу кылышкан чыгармалары али күнгө өздөрүнүн көркөм тарбиялык маанилерин жоготушпай, сүйкүмдүүлүк менен окулат. Т.Үмөталиевдин 1942-жылы жазылган «Эң кыйыны кимиси», Ж.Бөкөнбаевдин, «Чептен эрдин күчү бек» аттуу поэмалары мына ошондой чыгармалардан.

Т.Үмөталиевдин «Эң кыйыны кимиси» поэмасы эл арасында, өзгөчө балдарга айтыла турган жөө жомоктордун ичинде кеңири таралып жүргөн фольклордук материалдардын негизинде жазылган.

Фольклордук материалга кайрылган учурда акындын аны чыгармачылык менен иштеп чыккандыгын байкайбыз. Башкача айтканда кара сөз менен айта турган же жомокту акын поэзияга айландырып, поэманын деңгээлине көтөргөн. Мындай учурда чыгармачылык

каражаттарга (сюжетке, образдарга, көркөм сөз куралдарга) кылган Т.Үмөталиевдин мамилеси да анын чеберчилигине жараша болгон. Экинчиден, Т.Үмөталиев фольклордук чыгарманын идеялык негизин учурдагы тарыхый окуялар менен да байланыштыра билген.

Бирок, акын фольклордук чыгарманы кайрадан иштеп чыккан убакта ага мүнөздүү келген апыртмалуу жана укмуштуу учурларды, же көрүнүштөрдү алып таштабастан, аларды поэмасында кадимки-синдей сактай алды. Анткени, алар кызыктуу сюжеттин түзүлүшүнө гана эмес, жалпы эле поэманын идеялык маанисинин балдарга көркөм таасирлүү келип, терең ачылышы үчүн да көмөкчү болушмакчы. Т.Үмөталиев болсо, муну жакшы түшүнө билген.

Поэмада бир кемпирдин өнөрлүү үч баласы жөнүндө баяндалат. Окуучулардын көңүлүн бөлүп, өз алдыларынча ойлоноуларын өстүрө турган негизги булак да ошол балдардын үч башка өнөрлөрүнөн улам келип чыгат. Себеби, эненин улуу баласынын таамай аткычтыгы жана кичи баласынын укмуштай шамдагайлыгы болбосо, канаттуу дөө алып кеткен жалгыз карындашын алар кайрып алалышпастыгы да ыктымал эле. Ошондуктан «суу өтпөс, отко күйбөс, ок теше албас кементай» менен алардын кимисин сыйлоо керектиги энеге кандай кыйынчылык келтирип турса, окуучу балдарга да ошондой талаш-тартыш маселе.

Бирок, акындын поэмасынын негизги идеялык багыты муну менен гана чектелбейт. Ал баарыдан мурда жаштардын ар кыл өнөргө канык болуусун көздөйт. Акындын бул поэмасынын дагы бир тарбиялык мааниси мындай учурда байкалат.

«Эр танкист, замбирекчи, пулемётчу
Ата бер касташканды, аяба окту!
Жаркылдат кылычыңды, баатыр атчан
Учкуч эр төбөсүнөн ургун сокку!
Энебиз куру койбойт баарыбызды
Колунда жетишерлик сый тон жокпу?!»¹

Бул жерде акын фронттогу жоокерлерди да баатырлыктын ишине үгүттөп жатат.

Өткөн темада жазылса да учурдагы талапка эриш-аркак болуп, тарбиялык ролду ойной алган акындын поэмасынын баалуу жагы дал ушунда.

¹ Үмөталиев Т. «Эң кыйыны кимиси» (1942-жыл). «Жеңиш» ырлар жыйнагында. – Фрунзе., – 1946. – 28-бет.

Ал эми балдардын патриоттук духун көтөрүүгө жана аларды элдин керегине жарай тургандай кылып тарбиялоодо Ж.Бөкөнбаевдин «Чептен эрдин күчү бек» поэмасынын өзгөчө мааниси бар.

Поэмада башкы каарман он үч жашар бала. Ал атадан жалгыз жана жетим. Бирок, бала жалгыздыгына жана артында карыган энесинин кыйын шартта каларына карабастан элин, жерин басып алуучу жоодон коргой турган чептин курулуп бүтүшү үчүн өлүмдөн да баш тартпайт.

«...Кайсы эр бул кызматка чыгар экен

Бул дубал эр канына кумар экен» –

деген жар салууга эч ким батынып чыга албай турганда, элдин керегине жарай турган кезек эми келгендигин бала түшүнүп:

«– Уктум да шашкан бойдон келдим, деди,

– Мен даяр тездеп гана көмгүн, деди,

– Арманым дүнүйөдө эч калбайт го

Жарасам керегине элдин деди»¹

Баланын бул репликалары, анын ички дүйнөсүн толук көрсөтүп, алоолонгон жаш жүрөгүнүн тереңинен чыгып отурат. Ал ата-журт, мекен үчүн жана элинин кызыкчылыгы үчүн эч бир салыштырып болбос кыйын сыноодон өтүп жатат.

Ж.Бөкөнбаев поэмасында кейипкерлеринин психологиялык абалына көңүл буруу менен алардын ички дүйнөсүндөгү мүнөздүү белгилерин тереңдетип ача алган. Мындай учурда каармандардын жүзү дагы ачыгыраак, дагы сүйкүмдүүрөөк болуп чыга келгендигин байкайбыз. Маселен, караан туткан жалгыз баласын көз көрүнө өлүмгө ыраа көрүү, албетте картаң энеге алда канча кыйын жана көңүл жубатып болбос чоң жоготуу. Ошондуктан, кум алдында тирүүлөй көмүлүп бараткан баласына эненин:

«– Кулунум, кучактайын мында келчи,

Кууратпа карыганда апекеңди»² –

деп, көз жашын төгүп, толгонуп турушу окуучунун психологиялык сезимине таасир этпей койбойт. Окуучу карт эненин калчылдап турган элесин көз алдына тутуу менен анын көңүл кайгысына терең орток болгусу келет.

¹ Бөкөнбаев Ж. «Чептен эрдин күчү бек» (1942). «Кагылайын тууган жер» ырлар жыйнагында. – Фрунзе., – 1943. – 14-бет.

² Ошондо эле, 14-бет.

Бирок, эненин жанга жагымдуу асыл сапаты таптакыр башкада. Ал боор эт менен бирге бүткөн жалгызын кандай көрсө, элди да ошондой эле ысык көрөт. Ошондуктан эне-баласын канчалык сүйбөсүн, аны тирүүлөй өлүмгө кыюудан канчалык кыйналбасын, эл керегине жарап жаткандыгын жана өзү да аны эл үчүн кызмат кылууга тарбиялап, өстүргөндүгүн эч тана албайт. Эне акыры:

«– Ата-журт кызматына жанды берип
Айланам, ак сүтүмдү актап кеттиң» –

деп, баласына сыймыктануу менен ыраазычылыгын билгизет. Эненин мындай ыраазычылыгы баланын көңүлүн дагы бир ирет көтөрбөй койбойт. Анын кубатына кубат, күчүнө күч кошот.

«– Энеке, бул кылганың адамчылык
Жүрөгүң акак, бермет таштан тунук.
Өтөбөй калайыктын бир кызматын
Жүрбөймүн жер бетинде адамсынып»¹ –

деген сөздөрү баланын жалындуу жүрөгүн гана эмес, башкаларга үлгү болорлук көркөм типтүү образын да ачыкка салып отурат. Каармандын образынын типтүүлүгү эч нерседен коркпой турган жалгыз эр жүрөктүүлүгүндө гана эмес, баарыдан мурда анын көптүн керегине жарап турган элдиктүүлүгүндө. Баланын «Өтөбөй калайыктын бир кызматын, жүрбөймүн жер бетинде адамсынып» деген да буга айдай айгине далил болмокчу. Баладагы мына ушул эки касиеттин: эр жүрөк баатырлык менен эли-журтун чексиз сүйгөн патриоттуктун данакерленген көрүнүшү, анын жаш муундарга тарбиялык таасирин калтыруучу көркөм типтүү жана күчтүү элестүү образын жаратып отурат.

Ж.Бөкөнбаев поэмасынын акырында, анын идеялык мазмунун көрсөтүп турган корутунду бөлүгүн да кандайдыр бир карыя аркылуу бекеринен айттырган эмес.

«– Киришсе ким да болсо чеп тургузат
Чеп ылай, каптап кирсе душман бузат.
Балдарың баары ушундай өсүп турса
Багынтып бул жүрөктү ким коркутат. –
– Черди жаз. Тепкин шапар. Кургун сайран
Жок «Чеп» – деп, кайгы тартып кам санаба.

¹ Ошондо эле, 15-бет.

Кандай жоо басып кирип баш ийдирмек
Турганда мындай эне, мындай бала?!»¹

Демек бул жерде каарман бала менен мээримдүү эне биринчи планда даңазалануу менен жоодон сактоочу чептен дагы ата-журт, мекенине чексиз берилгендер жана элинин кызыкчылыгы үчүн жанын берүүдөн баш тартпагандар күчтүүлүк кыларлыгы поэтизацияланып жатат. Өткөн темалардан алынып жазылса да, Ж.Бөкөнбаевдин бул «Чептен эрдин күчү бек» жана Т.Үмөталиевдин «Эң кыйыны кимиси» поэмалары өз убагында жаштарды патриотизм духуна тарбиялоодо кандай оперативдүү ролду ойношкон болсо, азыр дагы окуучулар арасында ошондой эле күчтөрүн сактап калууда. Муну менен бирге алар Ата Мекендик согуш мезгилиндеги балдар адабиятынын тематикалык жагынан да ар кыл келишин көрсөтүшөт.

Ата Мекендик согуш мезгилиндеги балдар адабиятында тамсил жанрында жазылган көркөм чыгармалар да кездешет. Ж.Бөкөнбаевдин «Кулаалы» (1941-жыл), «Сагызган сактыгынан өлбөй, суктугунан өлөт» (1943-жыл), А.Токомбаевдин «Бүркүт менен Үкү» (1944-ж.) тамсилдери мына ошондой көркөм баалуу чыгармалардан болуп эсептелишет.

Ж.Бөкөнбаевдин биринчи тамсили төрт гана строфадан турат. Чыгарманын кейипкерлери да көп эмес. Бар болгону Шумкар менен Кулаалы. Ж.Бөкөнбаев булардын ар бириндеги мүнөздүү белгилерди да чыгармасында эскербейт. Алардын эчактан бери аныкталып бүткөн сапаттарын кайтадан көрсөтүп отуруудан көрөкчө, окуянын өзүнөн баштоону ылайык тапкан.

Окуянын башталышында эле, ким кайсы кейипкердин образы менен кайманаланып жаткандыгы билинет.

«Талааны, ойду кыдырып
Салпактап учуп эңиштеп
«Кушмун» деп ойлоп бул дагы
Кулаалы чыкты жем издеп»².

Мында окуучу эч бир кыйналбай эле Кулаалы аркылуу гитлердик фашизмдин басып алуучулук саясаты жөнүндө сөз болуп жаткандыгына түшүнөт. Кулаалынын андан аркы:

¹ Ошондо эле, 15-бет.

² Бөкөнбаев Ж. «Кулаалы» (1941-ж.), Ырлар жана поэмалар жыйнагы. – Фрунзе., – 1946. – 263-бет.

«Канткенде коркуп турайын
Канатым болсо менин да
Амалын таап сермесем
Ал шумкар менин жемим да»¹ –

деген ою түздөн-түз немецтик оккупанттардын жогоркудай саясатын жана аракетин дапдаана ашкерелейт. Бирок, Шумкарды жем кылам деген Кулаалынын өзү да жер менен жексен болгондугун чыгарманын акыркы строфасы мындайча жыйынтыктайт.

«Аңдоосуз келип Кулаалы
Артынан тийип өтү эле.
Ажырап түштү канаты
Айланып Шумкар тепти эле».

Образдуу берилген бул композициялык сүрөттөөнүн өзүндө эле акындын тамсилинин сюжеттик мазмуну ачылып, негизги идеялык багыты байкалды.

Ж.Бөкөнбаев бул чыгармасынын идеялык мазмунун кийин 1943-жылы жазылган «Сагызган сактыгынан өлбөй, суктугунан өлөт» – деген тамсилинде да тереңдеткен.

«Сай жакалай Сагызган,
Салпактады эңиштеп.
Кекең-кекең жорголоп,
Келе жатты жем издеп»².

Жазуучу турмушунда көрүп жүргөн Сагызганды чыгармасына кейипкер кылып алуу менен конкреттүү, ошондой эле образдуу берип отурат. Бул жерде Сагызгандын кургак сайда жашаган турмуш образынан баштап, анын кыймыл-аракетине дейре реалдуу сүрөттөлүп жаткандыгы да көрүнөт.

«Көк жылгага жолукту
Көк шибери көйкөлгөн»
Жергеси толгон калың бак
Жемиши бышып эңкейген.
Ээлеп ушул жемишти
Көрсөм деди Сагызган.
Эрким менен той-тойлоп,
Тойсом деди Сагызган».

¹ Ошондо эле, 263-бет.

² Бөкөнбаев Ж. «Сагызган сактыгынан өлбөй, суктугунан өлөт». «Чабуул» ырлар жыйнагында. – Фрунзе., – 1943. – 7-бет.

Мындагы, чыгарманын идеялык мазмунунан тартып, кейипкердин ички дүйнөсүнө чейин ачып турган сүрөттөөлөрдөн да окуучу балдар эч бир буйдалышпай эле окуянын кайда бараткандыгын билишет. Тактап айтканда, акын көркөм сөз боёктору менен биринчи строфада Советтер Союзун жана анын гүлдөп өсүп бараткан жергесин образдуу берип жатат. Ал эми совет өлкөсүнүн мына ушундай кенчине, жыргалдуу турмушуна суктанган гитлердик оккупанттардын кулк-мүнөзү, ач көздүгү экинчи строфада Сагызган аркылуу кайманаланды.

Ж.Бөкөмбаев чыгармасында кыска сюжеттүүлүктү, кичине көлөмдүүлүктү талап кылган тамсил жанрынын принциптерин да бекем сактай алган. Ушундан улам чыгармада көп сөздүүлүк байкалбайт. Ордун таба колдонулган көркөм сөз каражаттары акындын сөзгө сарандыгын гана аныктап турбастан, чыгарманын идеялык мазмунун да балдарга толугу менен жеткирет.

Чыгармада Сагызган канчалык сактанбасын, канчалык коопсузданбасын баары бир ач көз, сугалактыгынан улам айланып келип өз башын жуткандыгы мындайча берилет:

«Эки көзү кызарып
Алкы шумдун бузулду.
Бакта бышкан жемишке
Башын салып тутунду.
Жемиш эмес мойнуна
Кылтак түштү муунду.
Сактыгынан өлбөстөн
Суктунунан кырылды».

Ырас, чыгарманын бир жеринде да немецтик оккупанттардын аты аталып, эскерилбейт. Ошондой болсо дагы чыгарманын баштан-аяк бир идеяны көздөп тургандыгын:

«Сактыгынан өлбөстөн
Суктугунан кырылды» –

деген ыр саптары эле ачык айтып койду. Толуктап айтканда кырылды деген бир сөздүн маанисинен эле окуучу камсанабай жаткан совет элине капысынан суук колун салам деп, натыйжада гитлердик фашисттердин ойрон болуп жатышкандыгын билет.

Балдардын түшүнүгүн кеңейтип, оптимисттик көз карашын бекемдеп турууда оперативдүү ролду ойношкон Ж.Бөкөмбаевдин

мындай тамсилдеринин тематикалык мазмундары жана алардын идеялык багыттары башка акындарыбыздын чыгармачылык иштеринде да тереңдетилип, улантылды. Буга акын Аалы Токомбаевдин «Бүркүт менен Үкү» тамсили күбө.

«Бүркүт менен Үкү» жомок деп аталып, көлөмү жагынан кабелтең көрүнсө да өлкөбүздөгү тарыхый окуяларды каймана түрдө берип жаткандыктан түздөн-түз тамсилдин ролун аткарып турат. Ошондуктан балдар андагы каймана түрдө алынган кейипкерлердин кармашууларынан өлкөбүздөгү кандуу, каардуу Ата Мекендик согуш жөнүндө кадимкидей маалымат ала алат.

Чыгарманын негизги кейипкерлери Бүркүт менен Үкү жана булардан башка бир катар майда куштар. Токомбаев оң каарманы кылып эбактан бери элдик оозеки адабиятта кеңири таралып, адилеттүүлүктүн символу болуп келген Бүркүттү алат да, аны менен өлкөсүнүн зор күчүн көрсөтүүнү көздөгөн.

Ал эми терс каарманы кылып акын Үкүнү алат да, анын ким экенин балдарга билдириш үчүн мындайча баяндайт.

«Калдактап Үкү
Чабыттап чыкты.
Майда куштарды
Өлтүрдү тытты.
Семирип толуп,
Сапсандап көптү.
Жерди каалабай,
Көксөдү көктү.
Бийик асманда
Бүркүттү көрдү.
Жеймин деп аны
Акмалап өндү»¹.

Бул жерде акын Үкүнүн образы менен ой-санаасы бузук жана алы жеткендерге үстөмдүк кылып, эсирип-көөп келген немецтик фашисттерди чагылдырып жаткандыгын түшүнөсүз. Окуучуларга душмандын жүзүкаралык кылык-жоруктары толук жетсин үчүн дагы бир кырдалдуу учурду төмөнкүдөй белгилейт.

«Капарсыз Бүркүт
Баратты бийик.

¹ Токомбаев А. «Бүркүт менен Үкү». «Алкоо» ырлар жыйнагында. – Фрунзе., – 1944. – 27-бет.

Капыстан Үкү
Катылды тийип».

Мында бейкут жаткан башка бирөөгө капилет жерден кол салып, өзүнөн өзү тийишкен душмандын жүзү ашкереленип жатат.

Чыгармада өзү катылган неме эч аёосуз сокку жеп, талкалангандыгы жана мурда кордук көрүп келишкендер эми душмандын жок болушу менен толук эркиндигине жетишкендиги да бир кыйла образдуу көрсөтүлүп, көркөм реалдуу сүрөттөлгөн.

«Күүлөнүп Бүркүт
Күчүнө кирди.
Өжөр Үкүнүн
Өпкөсүн тилди.

Кулады Үкү
Башы быркырап.
Жарадар куштар
Сайрап чуркап».

Чыгарманын негизги идеясы да адилеттүү күчтөрдүн душман үстүнөн болгон жеңишин поэтизациялоодон улам ачылат.

«Булбулдар сансыз
Сиренге конду,
Берендин жери
Бактыга толду».

Бул строфада чыгарманын идеялык мазмуну бүтүндөй жыйынтыкталып берилген десек жаңылышпайбыз. Анткени, мында терең ишеним, бийик оптимизм орун алган. Ошондуктан А.Токомбаевдин бул «Бүркүт менен Үкү» жана Ж.Бөкөнбаевдин «Кулаалы» менен «Сагызган сактыгынан өлбөй, суктугунан өлөт» тамсилдери көркөмдүк жанр жагын болсун, сюжеттик мазмундары тарабынан болсун тарыхый маанилерин жоготушпай, Ата Мекендик согуш мезгилиндеги балдар адабиятынын текчесин байытып турушкан чыгармалардын катарына барып кошулат деп тартынбай айта алабыз.

Ата Мекендик согуш жылдарында советтик көп улуттуу элдердин саясий-моралдык бекем бирдиги, ушундан улам тыл менен фронттун ортосундагы байланыштын чындыгы жана тылдагылардын күжүрмөн каарман эмгектери мурда болуп көрбөгөндөй деңгээлге көтөрүлдү.

Тарыхый типтүү шарттарга байланыштуу келип чыккан ал турмуштук көрүнүштөр балдар адабиятында да байкалат. Мындайча айтканда жазуучуларыбыз чыгармаларын да тылдагы балдардын турмуш тагдырын, психологиясын, кулк-мүнөздөрүн жана өндүрүштүк иштерге активдүү катышып турууларын реалдуу сүрөттөп беришкен эле. Маселен, К.Баялиновдун «Ал эми жетим эмес», Т.Сыдыкбековдун «Сагынбадымбы», «Күтүү» жана жогоруда байкоого алынган анын «Кичинекей патриоттор» аңгемелери өздөрүнүн чакандыгына карашпастан айрым проблематикалуу маселелерди ичтерине камтый алышкан.

Т.Сыдыкбековдун «Сагынбадымбы» чыгармасы бар болгону бир гана композициялык сүрөттөөдөн турат. Бирок ошол сүрөттөнүн өзүнөн биз өз алдынча көркөм маанисине ээ болуп турушкан деталдарды жана чыгарманын идеялын негизинин ачылышында алардын эриш-аркак келишин байкайбыз.

Чыгарманын идеялык негизи, анын тематикасы эле кабарлап тургандай кичинекей бөбөктүн армиядагы агасын сагынып, жоктогонун сүрөттөп көрсөтүүдө ачылат. Түн уйкусунан чочуп ойгонгон баланын өпкө-өпкөсүнө батпай шолоктоп ыйлаганы, же болбосо мээримдүү эненин баласын соорото албай аны менен бирге көз жашын төккөнү окуучунун зээнин кейитип, психологиясына таасир этпей койбойт!

Т.Сыдыкбековдун балдарга арнап жазган чыгармалары бир-бири менен гармониялык түрдө байланышат. Ошондуктан биринин идеялык тематикалык мазмунун экинчиси улантып, толуктап тургандыгын байкайбыз. Тактап айтканда «Сагынбадымбы» аңгемесинде баланын фронттогу агасын жоктоп сагынгандыгы жана алдын ала душмандын биротоло жок болорлугу кабарланып, сүрөттөлгөн болсо, ал эми «Күтүү» аттуу аңгемесинде жеңиштин чындыгында эле Советтер Союзу тарабында болгондугу белгиленүү менен көздөн учкан жоокерлерди тылдагылар чыдамсыз күтүп алып жаткандыгы баяндалат.

«Күтүүдөгү» беш жашар Жеткиндин жана Бермет апанын жүздөрүнөн мына ошону билебиз. Ырас, жеңиш менен кайткан атасы Мамбетти өтө чыдамсыздык менен күтүп жүрүп Жеткиндин сууга агып кетиши, албетте кокустук. Бирок, мындай кокустукка алып келген зарылдыктын өзү баарыдан мурда объективдүү себептер менен байланышат. Ачыгын айтканда гитлердик фашисттердин кесепетинен

өлкөбүздө Ата Мекендик согуштун болушу, ушундан улам адам эркине табийгаттын да баш ийдирилбей жатышы дал ошондой кокус-тукка себепкер болду. Жоокер атанын «– Биз тынч эмгекте иштесек, эмдигиче тентек өзөн багынбайт беле» – деген сөзүнүн төркүнү да айтылган ойдун тууралыгын бышыктайт.

Аңгеменин сюжеттик түзүлүшүндө окуялар динамикалуу өнүгүп, көркөм таасирлүү сүрөттөлүп отурулат жана анын композициялык курулушу да жакшы жайгаштырылган. Түшүнүктүү болсун үчүн мүнөздөмө бере кетели. Жазуучу жети главадан турган чыгармасынын биринчи главасында эле балдардын көңүлүн сырлуу окуяга бурат. Мындай учурда жанын алып качкандай агын сууну бойлоп аял эмнеге безилдеп чуркаганы айлана-чөйрөгө кандай түшүнүксүз болсо, окуучу балдарга да ошондой эле белгисиз жана алар андай окуянын сырын алдыдан билүүгө ашыгат. Албетте, мындай композициялык курулуш бир жагынан сюжеттик мазмундун андан аркы өнүгүшүнө толук мүмкүнчүлүк берип турса, экинчи тараптан окуучулардын кызыгуусун күчөтүп жатат.

Экинчи главада ошол сырлуу окуядан кабар берчүдөй болгон жети жашар Батыйнага көңүл бөлүнөт. Бирок, табышмактын жандырмагын окуучу бул II жана кийинки III главадан да таба албайт. Болгону согуш токтоп, жеңиш туусу алоолонгондугу, жоокер Мамбет баласы Жеткинге: «– Жакында барамын, атаңды тосуп ал» деп кабар кылгандыгы, ушундан улам Жеткин түн уйкусунан ойгонуп, күндүзү эжеси Батыйна менен бирге жол тосуп жүргөндүгү жөнүндө гана маалымат алат. Ошондой эле, Жеткиндин атасына болгон күчтүү сагынычы, аны тосуп аламбы деген зор үмүтү жана күткөнүндөй болбогон көңүл чөгүүсү да кадимкисиндей келип окуучусунун психологиялык сезимине жетет. Албетте, ушунун да белгилүү даражада окуялардын улам татаалдашып, чиеленишип баратканын көрсөтөт. Чиеленишкен андай окуялардын эмне менен бүтүшүн эми кийинки, IV главадан гана билебиз. Башкача айтканда, Жеткиндин адатынча атасын тоскону баратып, сууга агып кеткени, ушундан улам жогоруда аялдын суу бойлоп, безилдеп чуркаганы эми гана окуучуга түшүнүктүү болот жана окуучуларды артынан ээрчитип келаткан окуя да ушундан баштап башкы каармандын айланасында өнүгө баштайт. Мындай учурда «алган олжомду силерге бербесмин» дегендей көбүк чачып, уюлгуп, долуланган сууга «чулп-чулп» киришкен атчан

кишилерден, болбосо «эки-үч жолу үрүп-үрүп алып, алга, агылып сууга кирген» Акжолтойдон (иттен) жардам болобу деген окуучунун үмүтү улам күч алып отурат. Бирок, «суук боор өлүмдүн койнунда бараткан Жеткиндин» аман каларлыгын бул IV главадан толук биле албайбыз. Бар болгону «алды жактан торгогон атчандарга жеткирбей Акжолтой Жеткиндин жакасынан тиштегендигин» гана билебиз. Ал эми окуучунун көңүлүн жай кыла турган сюжеттеги развязка VII главада гана кабарланат. Буга чейинки V жана VI главаларда болсо, жоокер ата жөнүндө сөз болот. Бирок, сюжеттик түз сызыктан четтебирээк кеткен андай композициялык курулуш орунсуз көрүнбөйт. Тескерисинче, чыгарманын идеялык мазмунунун жеткилең ачылышында бул главалар өз алдынча кошумча өң берген түстүү боёктон болушат. Ушундан улам туулуп өскөн ата журт, мекенин көрүп кубанган, жана сүйүнүчү койнуна батпаган жоокер ата менен бирге окуучунун да көңүлү көтөрүлүп эргийт. Ошондой эле жоокер менен кошо «тынчсыз жүргөн элди көздөй өзөндү бойлоп ашыгат» жана жүрөк үшүткөн суук окуянын үстүнөн чыкпагай эле деп аны аяп да отурат. Мындан биз окуялардын ар тармактуу келип, динамикалуу өнүгүп отурушун байкоо менен сюжеттик түзүлүштүн жыйынтыктуу бүтөрлүгүн да сезебиз. Ошондуктан акыркы VII главадагы фронттон кайткан жоокер атанын, тылда аны чыдамсыздык менен күтүп жүрүшкөн бала менен эненин жана колхозчу эмгекчилердин бир жерде – адам эркине баш ийдире элек өзөндүү суунун боюнда – жолугушуулары чыгарманын идеялык мазмунунун терең маанилүү, көркөм образдуу болуп ачылышына алып келген. Тактап айтканда, Жеткиндин жаш өмүрүнө бөгөт болуп кала жаздаган тоо суусунун эмдигиче моюн сундурулбай жатышы да өлкөбүзгө кандуу согушту алып келген немецтик фашисттердин кесепетинен экендигине окуучу дагы бир ирет көзү жетип ишенет.

Балдардын көркөм эстетикалык талабына ылайык сюжетти ыргактуу жана жыйынтыктуу кылып түзө билген жазуучунун чыгармачылык чеберчилиги да ушунда.

Согуш жылдары СССР элдеринин достугу алардын өз ара мамилелери бекем чыңалып, күч алды. Мейли тылда, мейли фронтто болушсун алардын бир тилекте, бир максатта турушкандыгы көрүндү жана душманды биротоло талкалап, жеңишке ээ боло турган жалпы элдик күрөшкө чоң, кичине дебей барлыгы катышышты.

Адабиятыбыз да мындай көрүнүшкө кайдыгер мамиле кылган жок. Мына ошондуктан бир катар көркөм чыгармаларда совет элдеринин бир туушкандык, достук мамилелери жана байланыштары дурус көрсөтүлүп, реалдуу чагылдырылды. Маселен, согуш турмушунан алынып жазылган Т.Үмөталиевдин «Бир», «Алтынчы ок» аттуу поэзиялары жана тылдагылар жөнүндө баяндаган Т.Сыдыкбековдун «Биздин замандын кишилери», К.Баялиновдун «Көл боюнда» чыгармалары согуш мезгилиндеги элдердин достугун туура көрсөтүп берүүнүн фактылары болушмакчы.

Ырас, булардын ар бири өз алдыларынча жана ар башка материалдарда элдердин достугун көрсөтүштү. Бирок, алардын чыгармаларынын идеялык-тематикалык мазмундарынын негизи лениндик улуттук саясаттын турмушта аткарылып жаткан булагына барып куюлган. Мына ошондуктан Т.Үмөталиевдин чыгармаларындагы кыргыз, казак, орус жоокерлеринин достук туушкандыгы же «Биздин замандын кишилериндеги» Любанын Кыргызстанга келиши, «Көл боюндагы» Миколанын балдары – Тарас менен Лелянын Тойчубектин үй-бүлөсүнүн колунда тарбияланып өсүшү совет элдеринин улуттук айырмачылыктарына карашпастан кыйын күндөрдө да бир-бирине кол сунушуп, жардамдашкандыгына айдан айкын күбө.

СССР элдеринин андагы достуктары балдар «адабиятында чагылдырылбай коюлган жок. Бир катар башка проблематикалуу маселелердей эле бул маанилүү темага да жазуучуларыбыздын көңүл бөлгөндүгү көзгө түшөт. Жазуучуларыбыз балдарга арнап жазышкан чыгармаларында элдердин достугун түздөн-түз алардын согуштагы жана тылдагы турмуштарынан көрсөтүшүп, жаш муундарды өз роинасын, өз элин чексиз сүйүүгө тарбиялай алышты. Маселен С.Сасыкбаевдин «Партизандын уулу», Т.Сыдыкбековдун «Кичинекей патриоттор», К.Баялиновдун «Ал эми жетим эмес» аттуу аңгемелеринен окуучу советтик элдердин чоң, кичинесине карабай жалпы элдик иште тике турушун бир максат үчүн күрөшкөнүн көрүү менен достуктун мээримдүү, жылуу сезимине чулганат.

Айрыкча К.Баялиновдун «Ал эми жетим эмес» аңгемесинен биз окуучунун психологиялык абалына таасир этүүчү оор картинаны, ошондой эле жумшак лиризмди да сезип жолуктурабыз.

Аңгеме бар болгону эки бөлүкчөдөн турат. Бирок, булар чындык турмуштагы кырдалдуу учурларды типтештирип жана

жалпылаштырып турган чыгарманын миниатюралуу сюжетин, жыйынтыктуу композициялык сүрөттөмөлөрүн өздөрүндө кадимкидей сыйдыра алышкан.

Биринчи бөлүкчөдө ленинграддыктардын бир тууган шаарын гитлердик агрессорлорго бастырбас үчүн туруктуу күрөшүп жатышкандыгы баяндалат. Бирок, жазуучу бул жерде балдарды гана эмес, чоңдорду да жадатып жибере турган декларативдүүлүктөн бошоно алган эмес. Маселен, андагы баштан кечирген оор абалдар жана Осиповдун үй-бүлөсүнө келген трагедия жалгыз гана бир үй-бүлөнүн эмес, бүтүндөй ленинграддыктардын согуш мезгилиндеги көргөн күнү, тарткан азабы экени публицистикалык стиль менен берилген. Ошондой болсо да жазуучунун мындагы эске алынарлык чеберчилик жагы чындыкты реалдуу түрдө кыска, так жана эмоционалдуу кылып чагылдыра алынгандыгында. Өзгөчө кичинекей Леля менен анын үч жашар бөбөгү Костянын турмуш тагдыры баррикадада калышкан ленинграддык балдарды көз алдыга элестетет. Аларга карап окуучунун зээни кейип, боору да ачыйт. Далилдүү болсун үчүн бир көрүнүштү мисалга келтирип көрөлү:

«Антонина жанында жалооруп, ээрди кеберсип ач олтурган кызын карап дирилдеген алсыз үнүн чыгарып: – Алтыным, курсагың ачкандыр. Тигинде, менин чөнтөгүмдө акча бар. Ошону ал да, барып нан сатып алып кел, – деди.

Леля акчаны алып, нанга барып, үч саатча кечигип кайтты. Алып келген нанын столго коюп жатып, ал:

– Энеке, нан алып келдим, жейсиңби? – деди. Энесинен жооп жок. Анын өңү өчүп, көзү жумулуп, бою созулуп, тынч жатып калган. Леля эмнегедир коркту. Бүткөн бою дирилдеп, жаш жүрөгү опколжуп, токтоно албады.

– Энеке, уктадыңбы? Ойгон, нан алып келдим деп, ыйламсырады. ...Энесинен дагы да жооп болгон жок. Ал кроватка жакын келип, энесинин маңдайын сылап, колун кармады да:

– Энеке, ойгон! Эмне унчукпайсың? Мен корком! – деди да... ыйлап жиберди...»¹

Мындагы окуучуга таасир эте турган окуя мындан аз убакыт мурда эле баласына эт жүрөгү эзилип олтурган алсыз эне – Антонинанын

¹ Баялинов К. «Ал эми жетим эмес». «Повесттер жана аңгемелер» жыйнагы. – Фрунзе., – 1952-жыл. – 409-410-беттер.

азыр арада жоктугунда. Анткени, «ал Лелянын көз жашын көрбөс анын мундуу, зардуу үнүн укпас, кайта келбес сапарга кеткен». Бул учурда эч нерседен кабары болбогон Лелянын эне үстүндө үзүлүп түшүп турган кыймылы, деминин кысталуусу, опколжуган жаш жүрөгүнүн урушу да окуучуга толук угулуп кадимкидей сезилип жатат. Ошондуктан окуялардын артынан түшүп отурган окуучу бул драма-луу сценага келгенде «...баланы энеден, энени баладан ажыратып, далайды зар какшаткан, ыйлаткан мыкачы» гитлердик агрессорлорго дагы бир ирет кыжырлануу менен кандуу согуштун болушуна наалатын айтмакчы.

К.Баялиновдун аңгемесинин экинчи бир тарбиялык мааниси кыйын, кысталыш күндөрдө элибиздин саясий-моралдык жагынан бекем тургандыгын көркөм реалдуу сүрөттөгөндүгүнөн байкалат. Чыгарманын идеялык мазмунундагы бул негизги булакты биз анын кийинки бөлүкчөсүнөн көрөбүз. Чыгарманын кийинки бөлүкчөсү тоголок жетим калган Лелянын Ленинграддан Кыргызстанга, сүйкүмдүү Ысык-Көлдүн бооруна келгендиги жөнүндө маалымдайт. Дал мына ушул жерде окуучунун көңүлүн тынчытып, жылуу сезимге чулгай турган жумшак лиризмге дуушар болобуз. Кыскартып айтканда Леля жетим эмес. Эми ал өзүнүн ата-энесиндей ысык мээримин салып, үстүнө үйрүлүп түшүп турган кыргыздан өзүнө ата да, эне да табат. Алар – камкор Амантур ага менен кең пейил, мээримдүү Маани жеңе.

Жазуучу булардын жүздөрүндө жакшы сапаттуу ата-эненин кулк-мүнөздөрүн көрсөтө алуу менен олуттуу маселени чечип берүүгө жетишкен. Ачык айтканда К.Баялинов тарыхый шартка байланыштуу бир типтүү окуяны чыгармасына материал кылып алып, аны жалпылаштырып сүрөттөө менен СССР элдеринин достугун, бир туугандык ымаласын ачып отурат.

Эгерде өткөн күндөрдү эске салсак, Ата Мекендик согуш мезгилинде эвакуацияланган адамдардын тылдагы күн чыгыш элдердин арасынан өздөрүнө жай таап, өз жериндей, өз элиндей алынып кетишкендиктерин кимдер унутушмакчы. Жергиликтүү элдердин кулач жайышып боордошторун каршы алышканы, балдар үйүнөн балдарды багып алышып, тарбиялап өстүрүшкөнү – мына ушунун бардыгы тарыхый чындык болучу. Ошондуктан турмуштагы мындай фактылардын көркөм адабий чыгармаларда орун алуулары закондуу

эле. Чынында эле андай тарыхый фактыларды көз жаздымдарында калтырышпаганын жазуучуларыбыз өз чыгармалары менен көрсөтүштү. Чыгармаларында алар бир чоң үй-бүлөдөгү көп улуттуу совет элдеринин бекем биримдигин, бир тууган достугун дагы бир жолу көркөм таасирлүү, терең ишенимдүү кылып далилдешип, дүйнөдөгү эң алдыңкы, эң демократиялуу өлкөбүздүн элдеринин адамкерчиликтүү, гумандуу сапаттарын, жакшынакай мүнөздүү белгилерин даңазалап ача алышты.

Ата Мекендик согуш жылдарындагы кыргыз балдар адабиятында көбүнчө мектеп жашындагы тестиер балдар жана жаштар үчүн жазылган көркөм чыгармалар басымдуулук кылды. Мунун өзү учурунда типтүү болуп турган тарыхый шарттарга байланышат десек жаңылышпайбыз. Себеби, мектеп жашына чейинки жана мектеп жашындагы кичинекей балдарга караганда тестиер балдарды жана жаштарды тезирээк турмуш талабына карай багыттап, күндөлүк окуяларга тартып туруу башкы зарылдык катары көрүндү. Бул чындыктын бир жагы эле. Экинчи жагы, ар дайым дээрлик балдар адабиятында иштеп келген жазуучуларыбыздын өздөрү да «Чондор адабиятынын» өкүлдөрү болушту. Мындай учурда балдардын бардык жаш өзгөчөлүктөрү үчүн көркөм чыгармаларды жазып турууга алардын чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрү болбостугу да закондуу эле.

Ошондой болсо дагы жазуучуларыбыз кичинекей бөбөктөр жөнүндө ойлошту. Т.Сыдыкбеков өзүнүн «Сагынбадымбы», «Күтүү» аттуу аңгемелеринде мына ошол кичинекей бөбөктөрдүн турмушун тарыхый окуялар менен айкалыштыра реалдуу чагылдырганын жогоруда байкадык. Ал эми Ж.Бөкөнбаевдин «Тилегим» аттуу чыгармасы болсо, согуш мезгилинде кичинекейлерге арналган поэзиядагы биринчи келгин. «Тилегим» өзүнүн көркөмдүгү жана идеялык мазмуну жагынан да кичинекей балдардын талабына ылайык келип, эстетикалык сезимин өстүрүп турат.

Чыгарманын идеялык мазмуну өткөндөгү элдик жана учурдагы даңктуу баатырлар менен гана кичинекейлерди тааныштырбастан, ошолордой болуп өсүп чыгууга да чакырып, тарбиялай алмакчы. Мынакей чыгарманын толук тексти:

«Атам Манас сыяктуу,
Эр болсом деп тилеймин.
Душман кечип өтө албас,

Көл болсом деп тилеймин.
Кожожаштай көзгө атар,
Мерген болсом жазбаган.
Баатыр болсом Чубактай,
Басынып жоодон качпаган.
Кыргын салсам душманга,
Дүйшөнкулдай тайманбай.
Айкырып тийип качырсам,
Алмамбет жоону сайгандай.
«Элге кызмат кылгын» – деп,
Энем мени төрөдүн.
Чолпонбайдай шер болуп
Көпкө тийсе керегим»¹

Ж.Бөкөнбаевдин мындагы чыгармачылык ийгилиги кичинекейлердин психологиясын түшүнө билгендигинде. Алар тезирээк эле чоңоюуну самап, айтылуу адамдардай болууну тилейт. А тургай алардын талап кылуусу жана кабыл алуусу ушунчалык күчтүү келгендиктен жаш жүрөктөрү эргип, ар нерсеге кызыгуулары да чындык.

Ж.Бөкөнбаев болсо, кичинекей балдардын мындай жаш өзгөчөлүктөрүн эске алып аларга өтө кылдаттык менен жооптуу иш тага алды. Ачык айтканда ар бир бөбөк келечектин алымдуу адамынан болуп чыгуу ишинде, баарыдан мурун өзү катышып жатат. Мындай учурда ал кичинесинен тартып эле жоопчулугун сезет жана анын белгилүү даражада эрки бекемделип, кулк-мүнөзү да түзүлө баштамакчы.

Ж.Бөкөнбаевдин бул «Тилегим» чыгармасы балдар арасында кеңири таралып жүрүлөт. Ошондой эле ал кийинки мезгилдерде музыкага салынып да ырдалууда. Бирок, Ата Мекендик согуш мезгилиндеги кыргыз балдар адабиятынын өсүшү бирдей ырааттуулукта жүргөн жок. Ал жөнүндө атайын төмөн жакта эскере кетмекчибиз.

Жыйынтыктап айтканда, Ата Мекендик согуш жылдарында кыргыз балдар адабияты тарыхый шартка ылайык өнүгүү жолунда болду. Бул мезгилдин ичинде анын фондусу ар түркүн жанрлардагы баалуу көркөм чыгармалар менен аз да болсо толукталып турду. Өзгөчө аңгеме, очерк, поэма жана тамсил жанрларында жазылган көркөм чыгармалар учурдагы талаптарга жооп бере алуу менен балдарды жана

¹ Бөкөнбаев Ж. «Тилегим». «Чабуул» ырлар жыйнагында. – Фрунзе., – 1943. – 9-бет.

жаштарды советтик патриотизм духуна, СССР элдеринин достугуна, эмгек күрөшүнө жана баатырлыктын ишине да тарбиялай алышты.

Ата Мекендик согуш мезгилиндеги балдар адабиятынын текчесин толуктап, аны андан ары өнүктүрүп туруу ишинде өз салымдарын кошкон: К.Баялинов, А.Токомбаев, Т.Сыдыкбеков, Т.Үмөталиев, С.Сасыкбаев, А.Токтомушев ж.б. жазуучуларыбыз болушу. Булардын байкоого алынган чыгармалары айрым мүчүлүштөрүнө карабастан согуш жылдарындагы кыргыз балдар жана жаштар адабиятынын өсүшүндөгү жаңы этапты белгилемек.

Ырас, кыргыз балдар адабияты бул мезгилде бардык жагынан эле телегейи тегиз келип, өсө албады. Анын текчесинен согушка чейинки мезгилдегидей эле бир да ири көлөмдүү поэманын же повесть, романдардын орун алганын көрбөйбүз. Бул мезгилде мурдагыдай эле драматургия жанры да көрүнө алган жок. Мейли балдар, мейли жаштар үчүн жазылган бир дагы пьеса болбоду.

Кандуу, каардуу согуштун кесепетинен балдар адабиятында жазуучуларыбыздын катарлары да жаңы, жаш таланттар менен толуктанылбай калды. А тургай бул мезгилде балдар адабияты таланты күчтүү Ж.Бөкөнбаев, К.Эсенкожоев өңдүү жазуучуларыбыздан ажырап, чоң жоготууга да учурады. Согуш жылдары балдар адабиятында адабий сын да өнүгө албады. Жалпы эле кыргыз балдар адабияты жөнүндө, же айрым чыгармалар боюнча болобу сөз кылып, сын маселесин козгогон бир дагы омоктуу макаланы көрбөйбүз. Мына ушулардын бардыгы согуш мезгилиндеги кыргыз балдар адабиятынан орун алган орчундуу жетишпегендиктерге айдай ачык күбө болушмакчы.

Согуштан кийинки жылдарда кыргыз балдар адабияты өзүнүн буга чейинки тарыхында болуп көрбөгөндөй өсүү жолунда баратат.

УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШТАН КИЙИНКИ МЕЗГИЛДЕГИ БАЛДАР АДАБИЯТЫ¹

(негизинен 1953-жылга чейин)

Балдар адабиятынын өнүккөн учуру, айрыкча согуштан кийинки курулуш жылдарында байкалды. Бул мезгилде ал өзүн жетилип калгандай абалда көргөзө баштады. Анын фондусунан көркөмдүгү жагынан жогору, идеялык тематикалык мазмундары жагынан туруктуу келген ар түркүн жанрлардагы реалисттик чыгармаларды кеңири жолуктурабыз, Мунун өзү, албетте, партия менен өкмөтүбүздүн советтик жаш муундар жөнүндө көргөн камкордугу жана тарыхый чаралары менен байланышат.

1946–1948-жылдардагы адабият жана искусство маселелери боюнча кабыл алынган Бүткүл Советтик Коммунисттик (большевиктер) Партиясынын Борбордук Комитетинин токтомдору Совет элдеринин мазмуну боюнча социалисттик, формасы боюнча улуттук маданиятынын согуштан кийинки мезгилдеги өсүшүнө туура багыт берген партиялык документ болуп калды. Идеологиялык маселелер боюнча кабыл алынган Бүткүл Союздук Коммунисттик (большевиктер) Партиясынын Борбордук Комитетинин токтомдорунан кийин жалпы советтик кыргыз адабияты менен бирдикте балдар адабиятын да жакшыртуу маселесине ар дайым дээрлик зор көңүл бурулуп келинди. Балдар адабиятынын согуштан кийинки мезгилде кеңири өнүгө алышы да ошондон улам келип чыккан.

Бирок, балдар адабияты бардык жагынан көрүнө алган согуштан кийинки абалына жеңил-желпи гана жетише алган жок. Бул жөнүндө сөзсүз айта кетүү керек. Өз алдынча китеп болуп чыккан балдар чыгармалары 40-жылдардын аягы, 50-жылдардын баштарында гана көрүнө баштады. Ошондо да алар саналуу гана болучу. Ал эми балдарга алардын эстетикалык таламдарына жооп бергидей көркөм чыгармаларды, пьесаларды, музыканы көп берүү керек эле. Ошондуктан балдар адабиятына олуттуу көңүл бөлүп, жазуучуларыбыздан,

¹ Түлөгабылов М. Кыргыз балдар адабияты. – Фрунзе: Кыргыз ССР Илимдер академиясынын басмасы, 1963. – 57-89-беттер.

драматургдарыбыздан жана композиторлорубуздан катуу талап кылуу күн тартибиндеги маанилүү маселелер катарында турду.

Ушундан улам Кыргызстан ЛКСМ Борбордук Комитети Кыргызстан Агартуу Министерствосу, Кыргызстан Жазуучулар Союзу атайын балдар адабияты боюнча негиздүү маселелерди көтөрүп, конкреттүү чараларды коё башташты. Маселен ЛКСМ Борбордук Комитети 1950-жылдын апрель айындагы бюросунда Жазуучулар Союзунун алдына балдар адабияты боюнча атайын секция ачууну ага сунуш кылса балдарга арналган чыгармаларды өз бетерине кеңири басып, аларды объективдүү сынга алуу менен балдар адабиятын жакшыртуу жөнүндө актуалдуу маселелерди көрсөтүүгө «Ленинчил жаш», «Комсомолец Киргизии», «Кыргызстан пионери» газеталарынын редакцияларын милдеттендирген.

Ошондой эле, Кыргызстан ЛКСМ Борбордук Комитетинин демилгеси менен Кыргызстан Жазуучулар Союзунун башкармасы балдар үчүн жазылган эң жакшынакай көркөм чыгармаларга, пьесаларга, обонго салынган ырларга конкурс жарыялап турушту. Ал эми Кыргызмамбас болсо, балдар чыгармаларын кеңири басып чыгара баштады.

Коомчулугубуздун мындай жапырт киришүүсү балдар адабиятынын чукулунан жанданып кетишине негизги шарттарды түзбөй койгону жок.

Балдар адабиятынын абалын андан ары жакшыртуу ишинде 1952-жылдын февраль айында Кыргызстан Жазуучулар Союзу, Кыргызстан Эл Агартуу Министерствосу, Кыргызстан ЛКСМ Борбордук Комитети тарабынан чакырылган республикалык кеңешме да маанилүү ролду ойноду.

Согуштан кийинки эл чарбасын калыбына келтирүү жана өнүктүрүү жылдарында А.Токомбаевдин «Биздин китеп» (1949-ж), А.Осмоновдун «Балдар үчүн» (1947-ж), Т.Сыдыкбековдун «Бороондо», Т.Үмөталиевдин «Тартуу», «Биздин жерде» (1949-ж), М.Токобаевдин «Көңүлдүү балдар», А.Токтомушевдин «Жаштын тилеги», «Тилектештер» (1948-ж.) Р.Шүкүрбековдун «Салам кат» (1950-ж). С.Сасыкбаевдин «Биринчи экзамен» (1952-ж), К.Жантөшевдин «Тилек» (1948-ж), Н.Байтемировдун «Жаш муундар» (1951-ж), К.Бектеновдун «Эки бала» (1952-ж), М.Жангазиевдин «Балалык» (1950-ж) «Бакыт гүлдөрү», «Жылдыздар» (1951-ж), «Пионерлер» (1952-ж)

аттуу чыгармалары жарык көрдү. Ошондой болсо дагы кыргыз балдар адабиятынын абалына токтолуп келип, «Кызыл Кыргызстан» газетасы редакциялык макаласында мындай белгилеген эле:

«Балдар адабияты биздин бүгүнкү күндөгү теманы жетишерлик көрсөтө албаган. Биздин адамдарыбыздын баатыр эмгеги жөнүндө, мектеп жана мугалимдер жөнүндө, пионерлер жөнүндө, комсомолдор жөнүндө, биздин родинабыздын байлыктары жөнүндө китептер эң эле аз жазылган. Кыргыз балдар адабиятында большевиктер партиясынын жана совет элинин көрүнүктүү ишмерлери жөнүндө, советтик илим жана техниканын жетишкендиктери жөнүндө бир дагы китеп жазылган эмес... Жазуучуларыбыз Социалисттик Эмгектин Баатырларынын турмушу жана чыгармачылык эмгеги менен, советтик интеллигенциянын ар түрдүү кызык иштери менен таанышпагандыгын көрсөтөт»¹

Мындагы айтылгандар балдар адабиятынын андан ары өнүгүп кетишине өз алдынча туура багыт берди. Анткени, коммунисттик духта тарбияланып жатышкан советтик жаштардын талабына ылайык көркөм чыгармаларды жазууда жазуучуларыбыз дал жогоркудай проблематикалуу маселелердин үстүндө иштөөсү зарыл эле жана алар чындыгында активдүү киришти. Алардын ичинде мурдатан тааныш авторлор менен бирге жаш таланттар да болушту.

Балдар адабиятында жаш таланттардын кеңири көрүнө башташы айрыкча Кыргызстан жазуучулар Союзунун II съездинен кийин байкалды. II съездде балдар адабиятынын жалпы абалы, өсүш деңгээли гана күн тартибине коюлбастан, балдар жазуучуларынын катарлары жаңы авторлор менен анчалык толукталбай жаткандыгы да атайын белгиленген жана аларды тартынбастан тарбиялап өстүрүп туруунун чаралары дагы коюлган эле. Мына ошондуктан балдар үчүн көркөм чыгарма жазуу өзгөчө кыйын иш болсо да, олуттуу тематикалардын үстүндө иштеп көркөм баалуу чыгармаларды өспүрүмдөргө тартуу кылууга белгилүү авторлордой эле, жаңы жаш таланттар да активдүү кирише башташкан. Ушундан улам Ата Мекендик согуштан кийинки мезгилде балдарга эбактан тааныш А.Токомбаев, К.Баялинов, Т.Сыдыкбеков, А.Осмонов, Ж.Бөкөнбаев, К.Маликов, Т.Үмөталиев, Л.Токтомушев, С.Сасыкбаев өңдүү көрүнүктүү жазуучулардын

¹ Балдар адабиятынын өнүгүшү үчүн (редакциялык макала)//Кызыл Кыргызстан. – Фрунзе., – 1952. – 6-февраль.

катарлары М.Жангазиев, Ж.Таштемиров, Ш.Бейшеналиев, К.Каимов, С.Жусуев, Б.Сарногоев, А.Токтакунов ж. б. бир катар жаңы жаш жазуучулар менен толукталгандыгын көрөбүз. Согуштан кийинки мезгилде балдар адабиятынын фондусунун мурда байкалбагандай байышы жана анын илгерилеп өсүп баратышы тикеден-тике булардын ар биринин чыгармачылык демилгелеринен, жалпы ишке кошкон жекече үлүштөрүнөн улам болуп отурат.

Ырас, жогоруда айтылган жана көрсөтүлбөй калган жазуучуларыбыздын чыгармаларында, чыгармалар жыйнактарында жетишпеген жактары дагы бар. Алар көбүнчө жазуучуларыбыздын али да болсо балдардын эстетикалык таламдарына толугу менен жооп кайтаргыдай көркөм чыгармаларды бере албай жаткандыгына барып негизделмекчи. Дал ошондуктан тигил же бул чыгармалар көркөмдүгүнө байланыштуу бир катар жактарынан кадимкидей эле аксайт.

Согуштан кийинки мезгилдин биринчи жылдарында балдар адабиятынын өтө чыдамсыздык абалда тургандыгын ачыкка салып, ага тезинен көңүл бөлүүнү коомчулугубуздан талап кылган биринчи кезекте сын болду. Ал принципиалдуу жана объективдүү маселелерди коюп, балдар адабиятындагы үзгүлтүктүү жерлерди ачык көрсөтүп турду. Өзгөчө драмалык чыгармалардын, музыкалаштырылган ырлардын жана бийлердин жазылбай жатканы балдар адабиятындагы орчундуу жетишпегендик эле. Булар жөнүндө канчалык туура жана кескин талап болгондугуна баштан-аяк толугу менен токтолууга албетте мүмкүн эмес. Ошондой болсо да редакциялык сын макалалардын бирине көңүл бөлөлү. «Жазуучулар драматургдар – дейт, «Жогорку идеялуу балдар адабиятын түзүүгө жетишели» деген макала да – балдардын турмушун көрсөткөн пьесаларды жазууга кызыгышпайт. Бул жөнүндө ушул убакка чейин Эл Агартуу Министерствосу, искусство иштери боюнча комитет жана Жазуучулар Союзу тарабынан принципиалдуу бир дагы маселе коюлбай келе жатат. Ал эми республикабыздын композиторлору Ата Мекендик Улуу согуштан кийинки мезгилдердин ичинде балдар үчүн бир дагы жакшы ырларды, хорлорду, бийлерди жазышпаган. Бул сыяктуу орчундуу кемчиликтер Жазуучулар Союзу менен композиторлордун ортосунда ишти бирдиктүү жүргүзбөгөндүктөн болуп тургандыгын көрсөтөт»¹.

¹ «Жогорку идеялуу балдар адабиятын түзүүгө жетишели», Кызыл Кыргызстан». – Фрунзе., – 1952. – № 31. – 6-февраль.

Андан ары ушул эле макалада балдардын зарыл талаптары да мындай көрсөтүлгөн: «Балдар өздөрүнүн турмуштары жөнүндө жазылган жаңы актуалдуу романдарды, повесттерди, аңгемелерди, пьесаларды талап кылышат. Балдар массалык түрдө жазылган ырларды, хорлорду да ырдагысы келишет жана аны биздин жазуучуларыбыздан талап кылып жатышат».

Сын макадаларда мындай маанилүү маселелердин жана олуттуу талаптардын өз учуру менен коюлуп турганы балдар адабиятынын тезинен колго алышына өз алдынча түрткү болбой койгон жок. Жазуучулар менен композиторлорубуз жаштар алдында жоопчулугун сезишип, чыгармачылык иш үстүндө жандуу иштей башташты. Маселен, жогоруда аталган авторлордун жаштарга тартуу кылышкан чыгармаларына кайрадан көз кыйырын салсак, балдар адабиятынын фондусунун улам барган сайын байып жатышын көрөбүз.

Согуштан кийинки мезгилдеги балдар адабиятынын фондусунда талап кылынгандай, көркөм жанрлардын түрлөрү боюнча да ар түркүн келет. Т.Сыдыкбековдун, Н.Байтемировдун романдары, К.Жантөшевдин, Ш.Бейшеналиевдин повесттери, ар кандай темаларда жазылган. К.Баялиновдун, С.Сасыкбаевдин, М.Жангазиевдин аңгемелери, А.Осмоновдун, К.Маликовдун, Т.Үмөталиевдин, А.Токтомушевдин, С.Жусуевдин, Б.Сарногоевдин поэзиялык чыгармалары, К.Бектеновдун пьесалары, А.Малдыбаевдин музыкалаштырылган ырлары буга ачык далил болот.

Бирок, азыркы учурда балдар адабияты көркөм жанрлардын бардык түрлөрү боюнча бирдей ыргактуулукта өнүгүп жатат деп айта албайбыз. Драмалык чыгармалардын жана романдардын анчалык көрүнө албай жатышы балдар адабиятындагы чоң кемчилик болуп турат. Ал эми, жарык көргөн көркөм чыгармалар дагы өз убактысында сын көздөн өтпөйт. Мунун өзү балдар адабиятында да сындын алиге жандана албай жаткандыгын көрсөтмөкчү.

Балдар адабиятындагы эң кыйын бөлүк кичинекейлер үчүн чыгарма жазуу болуп эсептелет. Анткени алар чынында окуучу эмес, баарыдан мурда угуучу. Ошондуктан чоңураак балдарга караганда улам кичинекейлер менен тил таап сүйлөшүү абдан кыйын. Ушул фактынын өзү да жазуучудан өтө кылдаттыкты, өтө устаттыкты күтөт. Жазуучу кичинекей бөбөктөргө тилин өткөрүш үчүн чоңдордукундай эле алардын да турмушун, ички дүйнөсүн, психологиясын

ж. б. толуп жаткан мүнөздүү жактарын жеткилең билиши талап кылынат. Ошондо гана анын буларга арнап жазган чыгармаларынын адреси туура чыгып, орчундуу милдеттерди аткара турган коомдук-тарбиялык маанилүү ролду ойномокчу. Ачыгыраак айтканда чыныгы көркөм чыгармалар балдарды кичинесинен эле коммунисттик духта тарбиялап туруу менен алардын сөз байлыгын арттырып, тилин жатыктырып, көркөмдүк табитин пайда кылып, эстетикалык сезимин өнүктүрүүгө кадимкидей көмөкчү болушат.

Бирок, кичинекейлердин жаш өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу башкы зарылдыктары бар. Айтсак, алардын убактысы көбүнчө ойноо жана көңүлдүү эс алуу менен өтөт. Мындай болгондон кийин бөбөктөргө арналып жазылган чыгармалардын ойнуу, көңүлдүү эс алуусу менен шайкеш келип туруусу керек.

Кичине балдардын турмушун билип, тилин жеткире алган жазуучу аларды эң маанилүү, эң орчундуу маселеге да жетектей алат. В.В.Маяковский «Ким болсом?» аттуу ырында бөбөктөрдүн ойнуу аркылуу аларды мына ошондой маанилүү маселеге б. а. кесипти андап алууга үгүттөп, чакырып тургандыгын билебиз. Ал эми С.Маршактын «Муздуу арал» «Стол кайдан пайда болду». С.Михалковдун «Данила Кузьмич», А.Бартонун теңтуш жолдоштор», «Никита», Л.Воронкованын «Шаарча кыштак», «Күнөстүү күн», «Алтын ачкычтар» аттуу чыгармаларын эске түшүрөлүчү. Буларда советтик Родинабыздын көп тармактуу бай турмушу чагылдырылуу менен эмгектин барган сайын кенири да, кызыктуу да болуп кирип бараткандыгы көрсөтүлөт жана балдардын кичинесинен эле эмгекке болгон сүйүүсү берилет.

Кыргыз балдар адабиятынын бул бөлүгү көпкө дейре начар өнүгүүнүн жолунда турду. Ушуга байланыштуу Жазуучулар Союзу, Кыргыз ССРнин Эл Агартуу жана Маданият Министерстволору тарабынан чаралар көрүлүп, алар өз иретинде кичинекейлер адабиятынын абалын бир кыйла жакшыртууга көмөк беришти. Азыркы учурда кичинекей бөбөктөр А.Токомбаев, А.Осмонов, Т.Үмөталиев, А.Токтомушев, Р.Шүкүрбеков жана Б.Сарногоев сыяктуу башка дагы жаш жазуучулар жазган көркөм баалуу чыгармаларга ээ болушту. Кичинекейлер адабияты делинген бөлүктүн кыргыз балдар адабиятында кадимкидей көрүнүп, өнүгүп баратышында жазуучуларыбыздын ар биринин өз алдыларынча кошкон салымдары бар. Бул жерде ар

бирине токтолуп отуруунун зарылдыгы болбогондуктан мүнөздүүлөрүнө гана көңүлдү бөлмөкчүбүз.

А.Токомбаевдин «Биздин китеп», А.Осмоновдун «Балдар үчүн» аттуу жыйнактарындагы ырлар тематикаларынын кызыктуулугу жана тилинин түшүнүктүүлүгү, жатыктыгы менен кичинекейлерге жагып, алардын көңүлүн эргитип турат. Бөбөктөр чыгармада көрсөтүлгөндөй шаңдуу, шайыр оюн тамашасын өткөрүп жатышып эле тарбиялык мааниси чоң ишти аткарууга жетишет. Башкача айтканда балдардын көңүлдүү эс алуусун талап кылуу менен алардын маданий денгээлин көтөрүп, түшүнүгүн тереңдетип, достук мамилесин чыңоодо А.Токомбаевдин жана А.Осмоновдун аталган ырлар жыйнактары качан болсо да көркөм баалуулугун жоготушпай тарбиялык ролду ойношот. Жаш муундарды келечекте ак ниет, элин, жерин чексиз сүйгөн чыныгы советтик жаран болуп чыгууга тарбиялай турган көркөм баалуу чыгармаларды башка жазуучуларыбыздан да кеңири жолуктурабыз. Бирок, көңүлдү жалаң ошондойлорго бөлсөк, анда маселени бир жактуу караган болор элек. Чындыгында кичинекей бөбөктөрдүн өз алдынча кызыктуу жана көп тармактуу келген турмушу бар. Балдар жазуучулары чыгармаларында анын ар кыл жактарын чагылдырып көрсөтүү менен кичинекейлердин образын түзүп, мүнөзүн ачып, психологиясын берип туруулары керек. Маселени ушул жагынан алып караганда Б.Сарногоевдин «Жокен» аттуу чыгармасы ириде колго урунат.

Сюжеттик мазмундун ачыктыгы, кызыктуулугу, окуялардын динамикалуулугу, тилдин жатыктыгы, тактыгы бул чыгармага мүнөздүү. Кичинекей каармандардын кулк-мүнөзүн, көрүнүш кебете-кешпирин, кылык-жоругун, талабын, а тургай психологиялык абалын көрсөтүп сүрөттөп берүүгө келгенде да автор мактоого арзырлык эмгек кылган.

Б.Сарногоев чыгармасында Жокен ысымдуу кичинекей каармандын образы аркылуу советтик балдардагы бир мүнөздүү көрүнүштү таамай белгилеп, көркөм элестүү ачып берет. Айтор, өзү чамалаш курдаштарынан калбай окууга Жокен өтө дилгир. Ал ата-энесинин тынчын алат, а тургай жөнү жок эле убара болуп мектепке да барат. Автор бул жерде кичинекей бөбөктүн жашы жетелек болсо дагы окуймун деген аракет-талабын, анын өз алдынча психологиялык бушайманда болуусун көрсөтүү менен жалпы эле советтик балдардын

капиталисттик жана колониялык өлкөлөрдөгү эмгекчил элдердин балдарынан кескин айырмаланган келечеги кең турмушу чебер берилген.

Бирок, кичинекейлер үчүн жазылган чыгармалардын барлыгы эле талапка жооп бере бербейт. Чыгармачылык чеберчиликтин солгундугунан улам коюлган маселенин актуалдуулугу, поэтикалык образдардын жандуулугу, көркөм каражатардын ушунчалык тактыгы, ачыктыгы көрүнө албай жаткандыгын айрыкча М.Жангазиевдин чыгармаларынан байкайбыз. Бул жерде аларды мисалга алып отурууну зарыл таппадык. М.Жангазиевдин жалгыз гана бөбөктөргө эмес, мектеп жашындагы балдарга багыштап жазган чыгармалары да супсак жана кызыксыз. Ал жөнүндө атайын төмөн жакта айта кетмекчибиз.

Кичинекейлер адабиятында орун алып келе жаткан кемчилдикти тематикалардын бир жактуулугу да ашкерелеп турат. Алсак, кичинекейлер үчүн жазышкан жазуучуларыбыз көңүлүн басымдуу түрдө айбанаттар (кулун, козу, улак, музоо, тайлак же ар түрдүү канаттуулар) темасына бурушат. Ырас, бөбөктөрдүн жаш өзгөчөлүгүнө байланыштуу мындай тематикадан кыя салып өтүүгө да мүмкүн эмес. Ошондой болсо да, булардын тегерегине эле байыр алуу бери дегенде кичинекейлер адабиятынын идеялык-тематикалык ар түрдүүлүгүн жардылатып жатат.

Кичинекей бөбөктөр жазуучуларыбыздын окуяга бай, кызыктуу чыгармаларды үзгүлтүксүз тартуу кылууларын күтүшөт. Кичинекейлердин түшүнүүсүнө жеңил жана идеялык мазмуну боюнча терең келген чыныгы көркөм баалуу чыгармалар гана коммунизмдин келечектеги куруучуларын тарбиялоодо жигердүү ролду ойнойт. Өзгөчө эмгек темасында жазылган көркөм чыгармалар бул иште мыкты куралдардан болушуп, күрдөлдүү кызматты аткарышат.

Биздин өлкөдө эмгектин мааниси өтө зор. Ал жыргалдуу турмушта жашоонун негизги булагынан болуу менен, жалпы көңүл буруунун борборунда туруп адамды ардак, даңкка бөлөйт. Советтик адамдардын өз эмгегине кылган коммунисттик мамилелери, чыгармачылык демилгелери өлкөбүздүн турмушун да жана анын коммунизмге карай ишенимдүү бараткан жылышын да мүнөздөшөт.

«Адамдын эмгеги, – дейт Н.С.Хрущев – эң эле сонун нерсе, жаңы адамды – эмгекчини... туура көрсөтүүдөн башка асыл милдет жок. Биз Советтик адамдарга коммунисттик эмгектин романтикасын ачып

көрсөтүүчү, максатка жетүүдө демилгелүүлүктү жана туруктуулукту тарбиялоочу кызык чыгармаларды берүүгө тийишпиз»¹. Н.С.Хрущевдун бул талабы коммунизмдин келечек куруучуларын эмитен туура тарбиялоодо жигердүү ролду ойноочу балдар адабиятына да катышы бар.

Балдар адабиятында эмгек темасы эң негиздүү, эң керектүү темалардын биринен болууга тийиш. Мындай болуунун закон ченемдүү экендигине талаш жок. Себеби жазуучу советтик адамдын көп жактуу турмушунун кайсы тармагын албасын, аны чыгармасында коммунисттик эмгектин тигил же бул формасы менен байланыштырмайынча туура сүрөттөп көрсөтүп бере албайт.

Ата Мекендик согуштан кийинки мезгилдеги балдар адабиятындагы мүнөздүү бир көрүнүш – мына ушул эмгек темасында жазылган көркөм чыгармалардын басымдуу келишинде. Эмгек темасы аларды негизги нугу болуу менен калган темаларды да өзүнө тартып тургандыгын байкайбыз. Т.Сыдыкбековдун «Тоо балдары», Н.Байтемировдун «Салтанат», «Жаш муундар», «Сагын», С.Сасыкбаевдин «Завод балдары», Ш.Бейшеналиевдин «Кычан» жана К.Каимодун аңгемелери мына ошондой чыгармалардын циклин түзөт.

Балдар адабиятынын текчесинде чыгармаларынын саны менен көрүнүп келаткандардын бири М.Жангазиев. Биз анын тигил же бул чыгармасын, атайлап начар жактары боюнча иргеп албастан, дегеле эмгек жөнүндө кандай берилгендигин байкоо максатында сөзгө алмакчыбыз.

М.Жангазиев «Жылдыздар» аттуу чыгармасында аталуу-балалуу Социалисттик Эмгектин Баатырларына окуучунун көңүлүн бурат. Бирок, жазуучу чыгармасында алардын даңазаланган эмгегин ачыкка салып бере алдыбы, жокпу маселе ушунда. Сөздүн туурасын айтканда балдарга күчтүү таасирин калтырып, үлгү боло турган баатырлардын образдарынын көрүнбөгөнү мындай турсун, алардын кылган кесиби, аткарган иштери да окуучуга жете бербейт. Жазуучу үстүртөн сүрөттөмө, жалпылаштырып урдурмай ыкманы колдонгондуктан эч нерсеге арзыбай турган декларативдүү жана иллюстративдүү көрүнүштөр чыгарманын негизин түзөт.

¹ Хрущев Н.С. Советтер Союзунун Коммунисттик Партиясынын Борбордук Комитетинин партиянын XXII съездине отчету. – Фрунзе., Кыргызмамбас. – 1961. – 112-бет.

Көп тармактуу турмушубуздун маанилүү бөлүгүнөн алынып жазылган М.Жангазиевдин чыгармаларынын дагы бири «Атамдай орден аламын». Автордун мындагы аракети социалисттик айыл чарбадагы эң маанилүү күчтөрдүн биринен болгон чабандын ишин даңазалап, анын образында жаштарды тарбиялоо эле.

Бирок, чыгармада башкы маселеден болгон чыныгы эмгек адамын көрсөтүүгө келгенде автор көздөгөн максатына жетпей калган. Анткени, чабандын баатырлык иши жогорку чеберчиликте иштелип чыккан поэтикалык ачык боёктор менен сүрөттөлбөстөн, цифралар менен, жалпы сөздөр менен гана үстүртөн супсак баяндалат.

Ушундай эле мүчүлүштөрдү М.Жангазиевдин прозалык чыгармаларынан дагы байкайбыз. Анын «Жаңы жолдош» аттуу повести буга ачык мисал.

Повестте колхозчулар менен мектеп окуучуларынын ортосундагы байланыштар, балдардын өз ара мамилелери жана алардын жекече демилгелери берилип, дурусураак көрсөтүлгөн. Ошондой эле айрым кейипкерлердин мүнөздүү белгилери да түзүк ачылып, көркөм элестүү сүрөттөлөт. Ага-карындаштуу Айдаш менен Зууранын образдарынан мына ошондой индивидуалдуу мүнөздөрүнө ээ болуп турушкан окуучулардын жүздөрүн байкайбыз.

Ошондой болсо да чыгарманын негизги идеялык мазмунун түзө турган эмгекти, жана чоңдордун иштеген иштерин көрсөтүүгө, келгенде жазуучунун калеми бошондой баштайт. Ошондуктан колхозчулардын иштериндеги эмгек процесси, алардын чыгармачылык демилгелеринин жыйынтыктары солгун жана өчүнкү сүрөттөлөт. Ырас, чыгарманы окуп жаткан учурда окуучу эмгек адамдары менен бирдикте жумуш үстүндө да болот жана колхозчулардын эмгегинин жыйынтыгын көзү менен көрбөсө да кыйыр түрдө билишет (маселен, Төлөш, Курманкожо сыяктуу колхозчу, кызматкерлердин Москвадагы айыл чарба көргөзмөсүнө барып келишкендиги жөнүндө ж. б.). Анкени менен ушулардын өздөрү дагы балдарды кызыктырып артынан ээрчиге албайт, а тургай көп сөздүүлүгүнөн жана декларативдүү көрсөтүлгөндүгүнөн улам окуучуларды жадатып да жиберет. Чыгармадан эмгеги менен балдарга үлгү боло турган бир дагы чоң кишинин образын көрбөйбүз. Ал эми тигинде, мында көзгө уруна калып жүргөн кейипкерлер чыгарманын окуп бүтүлүшү менен эстен чыгып жок болот. Эмгек темасына кайрылган учурда жазуучуларыбыз балдар

алдына анын маанисин, сулуулук, кооздугун ачып көрсөтүп, келечек кесибин тандап алуусуна, эртеңки күндөрүн бүгүн көрүүсүнө жардамдаш болуу керек. Ошондо гана алардын чыгармалары коомдук тарбиялык мааниси жагынан жогору, көркөмдүгү жагынан сапаттуу болмокчу. Тилекке каршы эмгек жөнүндө супсак жана кызыксыз жазылган чыгармалар көп учурларда кездешет. Андайлар жалгыз жаш таланттар тарабынан гана эмес, тажрыйбалуу жазуучуларыбыз тарабынан дагы жазылган.

С.Сасыкбаевдин «Биринчи экзамен»¹ аттуу аңгемеси буга ачык мисал. Аңгеме жаш муундарды тарбиялап өстүрүп турууда мектеп менен үй-бүлөнүн, мугалимдер менен ата-энелердин кылган камкордугун көрсөтүүгө багытталган. Көркөм чыгармаларда күндөлүк турмуштагы мындай маанилүү маселелердин коюлганы абдан орундуу жана алар кызыктуу кылынып, тереңдетилип чечилсе андан бетер жакшы болор эле.

С.Сасыкбаевдин учурдагы чыгармасынын кемчилдиги да ошол өзүндө коюлган маселелердин жеткилең иштелип чыкпагандыгына барып негизделмекчи. Жазуучу мейли педагогдордун, мейли окуучу балдардын мүнөздүү белгилерин, духовный байлыктарын, психологиялык абалдарын көрсөтүүдө болсун таамай айтылган салыштырууларды, көңүл сергитерлик көркөм сөз боёктору, эстен чыккыс жакшынакай табылгаларды пайдалана албайт. А тургай турмуштук окуяларды иргеп алууда да автор аларга терең көз жүгүртпөстөн, үстүртөн мамиле кылган. Ошондуктан чыгарманын мазмунунда окуучуларды өзүнө тарта албаган окуялар орун алат жана алар тизмектелген түрдө динамикалуу өнүгүп отурбастан тигинден, мындан алынып бытыранды, чар жайыт келет. Мындай учурда чыгарма композициялык курулуш жагынан гана аксап турбастан, сюжеттик түзүлүшү боюнча да чачкын жана начар экендиги көрүнөт.

Турмуштук окуялардын тандалып алынбагандыгына жана алардын көркөмдүгү жагынан жеткилең иштелип берилбегендигине байланыштуу айрым жаш жазуучулардын чыгармалары дагы балдардын эстетикалык кабыл алуусун анчалык канааттандырышпайт.

Ошондуктан эмгек жөнүндө, ар түркүн кесип жөнүндө жазылган чыгармалар жанрдык айырмачылыктарына карабастан көркөмдүк сапаттары боюнча жогору болууга тийиш. Болбогондо чыгарма

¹ Сасыкбаев С. «Биринчи экзамен». – Фрунзе., – 1952.

канчалык олуттуу жана маанилүү темада жазылбасын, эгер ал көркөмдүгү жагынан жупуну, тили боюнча супсак келсе, баары бир балдардын тигил же бул кесипке карата сүйүүсүн, эмгекке карата берилүү сезимин козгой албайт.

Туура, бир катар жазуучуларыбыз тарабынан балдардын талабын канааттандыра турган көркөм баалуу чыгармалар да жазылды. Алардын сюжеттик мазмундарында окуяга бай келген көп тармактуу, терең сырлуу турмушубуз чагылдырылып, эмгектин кеңири маанилүүлүгү ачылат.

Турмушубуздун калган бөлүктөрүнө салыштырып караганда айыл чарба жумуштарынан, колхозчулардын турмушунан алынып жазылып, булар жөнүндө окуучуларды аздыр-көптүр кабарлаш кылган чыгармалар балдар адабиятында басымдуу. Алардын баардыгына токтолуп отуруунун зарылдыгы жок болгондуктан, айрымдарына гана көңүл бөлөлү.

Т.Үмөталиевдин ар түркүн тематикада жазылган «Тартуу»¹ аттуу ырлар жыйнагы окуучунун көңүлүн өзүнө бурбай койбойт. Бөтөнчө, акындын «Машак» аттуу ырындагы лирикалык каармандын образы көпчүлүк ишинде өздөрүнүн активдүүлүгүн көрсөтүп жүрүшкөн пионерлердин гана элесин көз алдыга келтирбестен, алардын кулк-мүнөздөрүн, көз караш, түшүнүктөрүн да ачыкка салып отурат.

«Алтындай сары аңыздан
Мен терген машак көп эмес.
Чындап ойлоп карасам,
Чынардан чырпык бир элес.
Анткени биздин өлкө кең,
Сан-миң гектар аңыз бар
Ар гектардан эченден
Тергенде машак алышар»

Бул жерде ар бир советтик жаш муундан өз өлкөсүнүн чыныгы гражданы болуусу, жалпы иштерге жандуу катышуусу талап кылынып жатат. Ырас, лирикалык каармандын мындагы чакырыгы көтөрүңкү добуш, бийик үн менен чыкканын сезебиз. Бирок, мунун өзү эмгекти сүйгөн советтик баланын образынын жандуу жана шаңдуу көрүнүшүнө жолтоолук кылбайт. Тескерисинче, башкаларга үлгү

¹ Үмөталиев Т. «Тартуу» (Ырлар жыйнагы). – Фрунзе., – 1950.

болорлук каарман дал ушундай көркөм элестүү жана тарбиялык таасирлүү көрүнүшү керек.

Анын:

«Мен пионер бир гана
Мендей балдар миң сан бар
Буудай толор кампага
Бирден машак алсаңар» –

деген чакырыгында да башкаларды эмгектенүүгө үгүттөп турган жалындуу пионердин образы берилген.

Балдардын патриоттук демилгесин көтөрүп, эмгекке арткан сүйүүлөрүн күчөтүп турууда Т.Үмөталиевдин бул чыгармасынын тарбиялык ролу чоң жана аны жеткинчектер декламация катарында айтууга болот.

Колхоз талааларында, колхозчу ата-энелерге жардам кылууда мектеп балдарынын эмгектенүүсүн дурус дээрлик көрсөтүп турган чыгармалардын ичинде Ж.Таштемировдун аңгемелери да окуучунун көңүлүн өздөрүнө бурбай койбойт.

Балдардын кичинесинен ар түркүн өнөргө үйрөнүүсүндө жана келечектеги кесибин эмитен туура тандап алуусунда тарбиялык ролду ойной турган көркөм чыгармаларды жазууда жазуучуларыбыздын турмушка бир беткей мамиле кылбагандыгы да байкалат. Маселен, А.Токтомушев балдардын эмгектеги турмушун, алардын иштеген иштеринин процессин, курулуш темасында көрсөтөт. Азыркы турмушубузда жаш муундарды эмгекке көнүктүрүп тарбиялоо эң маанилүү, эң типтүү маселелерден болуп турганда жазуучунун мындай темага кайрылуусу, албетте орундуу.

Ачык болушу үчүн анын «Жаш курулушчулар» аттуу ырын толугу менен берели.

«Эки бала бир түгөй
Тынбай самбал ташышат
Эки бала бир түгөй
Араа тартып жатышат.

Ар жагында балканын
Үнү чыгат тыкылдап.
Бер жагында кирпичти
Бирөө берет шыпылдап.

Тиги берген кирпичти
Көк көйнөкчөн кынады.
Ылай шыбап четкиси
Боз көйнөкчөн шыбады.

Үйрөнүшкөн жаш балдар
Үй куруунун өнөрүн,
Кирпичиңе ыр жазып
Дагы бир күнү келермин».

Бул жерде жазуучунун турмушка болгон байкоосу сүрөткө түшүрүлүп алынгандай жансыз берилип жатканы жок. Тескерисинче, жаш куруучулардын аткарып жаткан жумуштары, кыймыл-аракеттери ачык жана так берилип отурат. Мындай учурда өнөргө үйрөнүп жатышкан жат куруучулардын эмгектеги темпи көрүнүп, андан чыккан добуш да кулакка угулуп жаткансыйт.

Көркөм чыгармаларда каармандарды иш үстүндө, эмгек процессинде көрсөтүүнүн терең тарбиялык мааниси бар. Анткени, жаш окуучулар эмгек адамдарын өз көздөрү менен көрүп, алардын иштеген иштерине ыраазы же нааразы гана болушпастан, келечектеги кесибин туура тандоого да толук мүмкүнчүлүк алышат. Ошондуктан балдар адабиятында турмуштун ар кыл бөлүктөрүнөн алынып жазылган терең маанилүү көркөм чыгармалардын болушу биринчи зарылдык.

Балдар адабиятында шахтёрлордун, пахтачылардын, интеллигенттердин, инженерлердин, жолчулардын ж. б. д. у. с. турмушунан алынып жазылган, алардын иштеген иштерине окуучуларды кызыктырып турган көркөм чыгармалар алиге жок. Ошондой эле балдардын ар нерсеге кызыгуучу шыктуулугун, «чыгармачылык эргүүсүн» жана фантазиясын көрсөтүп турган чыгармалар дагы анчалык эмес. Ырас, китеп текчелерин кайра-кайра карап чыккандан кийин гана бирин-эки чыгармаларды көзгө илинтебиз. Алардын ичинен М.Жангазиевдин «Илип койду үйүнө» аттуу чыгармасы окуучулар тарабынан жакшы бааланууга татыктуу.

Анткени, чыгарма өзүнүн көркөмдүгү боюнча окуучулардын эстетикалык таламын кадимкидей канааттандыра алат жана анын башка поэзиялык чыгармаларына салыштырып караганда да бир топ түзүк жазылган. Орунсуз колдонулган көркөм сөз каражаттарын же

артык баш ыр саптарын андан анчалык байкай албайбыз. Тескери-синче, ар бир строфа жана ыр саптары чыгарманын мазмунун ачып турууга толугу менен катышкансыйт.

Чыгармада негизги каарман бир гана бала жана окуучунун көңүлүн өзүнө буруп турган окуя да ошол каармандын тегерегине топтолуп өнүгөт. Мындай учурда баланын сүрөт тартууга шыгы барлыгы гана билине баштабастан, анын жазган картинасында мазмундуу сюжет, жыйынтыктуу композиция да байкалат.

Албетте, жаш сүрөтчүнүн тартканын көз менен көрүп тургандай баалоого болбойт. Бирок, мындагы маанилүү маселе баланын сүрөттү кандай тарткандыгына баа берүүдө эмес, анын шыгынын көрүнүп, талантынын турмушка ашырылып жаткандыгында. Ошондуктан, жаш сүрөтчүнүн жетине албай тартканын инисине тартуу кылганы кимдин болбосун жылуу сезимин козгобой койбойт.

«Сүрөтүмдү тартуу кылдым
Кичинекей иниме.
«Агам менин сүрөтчү» деп,
Илип койду үйүнө»

дегендин өзүндө эле каармандын таланты билинүү менен көңүлү көтөрүлгөн балдардын психологиялык сезими да берилип жатат.

Бирок, тилекке каршы балдардагы талантты жана алардын чыгармачылык романтикасын чагылдырып бере алган мындай чыгармалар балдар адабиятында, айтып өткөндөй, азырынча аз санда.

Жогоруда биз негизинен чакан көлөмдөгү поэзиялык чыгармаларга жана аңгемелерге гана көңүл бөлүк. Балдардын турмушундагы кырдаалдуу учурду, урунтуктуу жерлерди чагылдырып, алардын мүнөздүү белгилерин, психологиясын, ички дүйнөсүн аз да болсо ачып бере алышкандыгы менен андай чыгармалар согуштан кийинки мезгилдеги балдар адабиятынын текчесин толуктап турушат.

Бирок, балдар адабиятында турмушту кеңири полотнодо көрсөтүп турган көлөмдүү чыгармалардын болушу да керек. Жана аларда турмуштагыдай чыныгы, толук кандуу, типтүү образдардын түзүлүп, мүнөздөрдүн ачылып берилиши эң негизги милдеттерден болуп эсептелет. Эгерде муну абийирдүүлүк менен аткарып бергилери келишсе, жазуучуларыбызды балкыта турган фактылар, идеялар, темалар күндөлүк турмушубузда толуп жатат. Анткени менен маселе, теманы үстүртөн алуу же фактыларды тим эле көчүрүп берүү дегендикке такыр

жатпайт. Жазуучуларыбыздан баарыдан мурда турмушка терең кийлигишүүсү, адам тагдырын, мүнөзүн абдан жакшы билүүсү, советтик кишилердин талабын, сезимдерин кылык-жоруктарын жеткилең өздөштүрүп алуусу жана алардын бардыгын өз чыгармаларында ачык, так кылып сүрөттөп, көрсөтүү талап кылынат.

М.Горький «Көркөм адабияттын материалы адам болуп эсептелет. Ал умтулуштарынын, жорук-жосундарынын ар башкалыгы менен жана өсүш процессте тургандыгы менен көрүнүшү керек»¹ – деген. Андан ары ал курулуш темасынан алып жазышкан, бирок «бул процесстин жандуу күчү – адамды көрсөтүүгө келгенде ага үстүртөн, кош көңүл жана кайдыгер мамиле кылышкан» жазуучуларды да өз учурунда катуу сынга алган эле.

Ошондой болсо да жазуучуларыбыз бардык учурларда эле балдар үчүн жазышкан чыгармаларынын материалы кылып «адамдын анын умтулуштарынын жана жорук-жосундарынын бүтүндөй ар башкалыктары менен» көрсөтө алышпай келатышат. Муну биз балдар адабиятында көрүнүктүү делинген көркөм чыгармалардан да жолуктурабыз.

Согуштан кийинки мезгилдеги балдар адабиятында көрүнгөн көлөмдүү чыгармалардын ичинде Н.Байтемировдун «Жаш муундар»² аттуу повести окуучунун көңүлүн өзүнө белгилүү даражада бурбай койбойт.

Повесттин сюжеттик мазмуну «Н» ремеслолук окуу жайындагы студенттердин окууга жетишүүсү, алардын тажрыйбалык иш үстүндө болуулары, комсомол уюмунун аткарган иштери жөнүндө баяндайт. Ошондой эле адамдардын ар кыл мүнөздөрү, образдары жана айрым терс кейипкерлердин турмуштан алган орду көрсөтүлөт.

Мындай учурда директор Поповдун жана Сагын, Турсун, Сары сыяктуу студенттердин образдары, мүнөздөрү, психологиясы, түшүнүктөрү, аң-сезимдери бир топ түзүк көрсөтүлүп түзүлгөндүгүн байкайбыз. Маселен Поповдун жүзүнө ары оор салмактуу, ары акылдуу жана адамдын тагдыры үчүн кылдаттык менен мамиле кылып отуруп камкордук көргөн жетекчинин мүнөздүү сапаттары берилген. Андагы бул сапаттарды Турсунга же Сыргага кылган мамилесинен эле ачык байкоого болот.

¹ Горький М. О литературе. – М., – 1953.

² Байтемиров Н. «Жаш муундар». – Фрунзе., – 1951.

Чыгармадагы негизги каармандардын дагы бири – Турсун. А дагы эстүү жана коймаарек тартып токтоо. Алдына койгон максатына жетиш үчүн абдан намыстанат. Бирок, биринчи этаптарда абдан кыйналат, а тургай өзүндөгү болгон сапаттарды, жөндөмдүүлүктү көрсөтө да албайт. Турсундун образынын жандуу жана турмуштагыдай көрүнүшү мына ушундай келип чыгат. Чыгармада Турсундун акырындык менен сабагына жетишип кетишүүсү жана алдыңкы окуучулардан болуп көрүнүүсү да бир кыйла ишенимдүү сүрөттөлгөн. Ачыгын айтсак, Турсундун өзүнүн намыскөйлүгү, талыкпай эмгектенүүсү жана жолдошторунун, тажрыйбалуу мастерлердин такай жардам көрсөтүп туруулары аны оор абалдан алып чыгат жана окуучу буларга баштан аяк ишенип отурат.

Повестте Сарынын образына өтө көп орун берилет. Анын образынан окуучу бой көтөрмө, көтөрүлүп сүйлөмө, бирди эки киши күчөтүп таштама, керек болсо калп да айтып салма, мактанып да жиберме, ошондой эле окууга, ишке болсун мойну жар бербеген баланын мүнөздүү белгилери менен таанышат жана ага карап, ар кандай терс жактардан өзүн четтетмекчи.

Сарынын далай кыйналуудан кийин катарга кошулганы да ишенимдүү сүрөттөлүп берилген. Мына булардын бардыгы Н.Байтемировдун чыгармачылык ишиндеги жетишкен ийгилигине айгине күбө болушат Бирок, Н.Байтемировдун башка чыгармаларында байкалуучу кемчиликтер ушул повестинде да кездешет. Алар образды түзүүдө, материалды тандап алууда жана чыгарманын негизги мазмунун көрсөтө турган окуялардын сүрөттөлүшүндө болсун ачык эле көрүнүп турат.

Маселен, повесттеги негизги каармандардын биринен болгон Сагындын образын түзүүдө жазуучу бир беткей кетет жана схематизмге барып такалат. Ачык айтканда жазуучу адамдагы жакшы сапаттардын бардыгын эле жылтырак седептей ага атайын чаптай берген. Ушундан улам Сагын эч бир кемчилдиги жок, жеткен акылдуу өспүрүм болуп көрүнөт.

Биз үлгүлүү образдын түзүлүшүнө каршы эмеспиз жана балдар адабиятында андайлардын болушу да зарыл. Бирок, үлгү болчу образ схемага салгандай эмес, турмуштун өзүндөгүдөй түзүлүш керек. Сагындын образы болсо, жазуучунун атайын алдын ала пландаштырып алган схемасы боюнча түзүлгөндүктөн жасалмалуу.

Ушундай эле бирбеткей кетүүчүлүк жана жасалмалуулук Н.Байтемировдун балдар үчүн жазган башка повестинде дагы жолугат. Буга бир атташ «Сагын»¹ повестиндеги Сагындын образы да айдай айкын мисал болмокчу. Анткени бул повестте-да башкы каармандын бири Сагын «Жаш муундардагы» Сагындай эле токтоо, эстүү жана жолдоштору арасында да кадырлуу. Билгендерин башкалардан аябагандыгы жагынан да булар бири-бирине турпатташ келет. Кыскасы, өмүр баяндары жагынан гана айырмаланышпаса, мүнөздөрү, сапаттары боюнча коёндой окшош. Демек, бир эле автордун каармандары өздөрүнүн мүнөздөрү, сапаттары жагынан бир-биринен анчалык айырмаланышпай, анын ар башка чыгармаларында мындай кайталанып келиши А.М.Горькийдин сөзү менен айтканда жазуучунун «адамды, анын умтулуштарынын жана жорук-жосундарынын бүтүндөй ар башкалыктары менен» көрсөтүп бере албаган чабал жагына гана айгак.

«Жаш муундар» повестинде Н.Байтемировдун көп сөздүүлүгү да көрүнөт. Бул баарыдан мурда материалды өтө кылдаттык менен иргеп алалбагандыгынан келип чыккан. Ошондуктан эч нерсеге арзыбай турган нерселердин терип-тепчип сүрөттөлүшү, ситуациялардын ыгы жок эле бериле бериши жана тарбиялык мааниси болбой турган окуялардын сюжеттик линиялардан орун алышы чыгармада кеңири дээрлик кездешет. Булар көбүнчө жазуучунун тигил же бул учурду окуучуга дагы толугураак кылып жеткирем деген аракетинен же кейипкерлеринин мүнөздүү белгилерин, психологиялык абалын тереңирээк ачып көрсөтөм деген максатынан улам пайда болушат. Маселен, жазуучу жалгыз Турсундун шаарга ремеслолук окуу жайына келишин жана анын ысымы туура эмес жазылып калгандыгынан улам башка бир бала менен алмашылып окууга кирбей калгандыгын элүү эки бетке жеткирет. Бул аралыкта өтө эле майда нерселерге көңүл бурулат жана окуучуга терс таасирин тийгизе турган окуялар да орун алат. Ачык айтканда Турсундай эле берки бала да окугусу келет, бирок өпкөсү оорулуу болгондуктан окууга алынбайт жана муну үчүн ал кайгырып, капаланат. Чындыгында мындай нерсени окуучуларга сунуш кылуу ылайыксыз, анткени оорулуу балдарга катуу тийип, алардын көңүл чөгүүсүн күчөтөт.

Окуучуларга сунуш кылууга болбогон жана эч нерсеге арзыбай турган андай окуялар жазуучунун «Сагын» аттуу повестинде да

¹ Байтемиров Н. «Сагын». – Фрунзе., – 1953.

кадимкидей өнүктүрүлөт. Маселен, Сагындын атасы Сараланын мүнөзүн, анын кылык-жоруктарын баяндаган барактар балдарга пайдалуу эч нерсе бербестиги анык. Анткени, бактылуу турмушун бузуп Сараланын Бурулча аттуу шайкелең, жеңил мүнөз аял менен байланышып алышы ал аял үчүн жанын сабап бардыгынан аша кечүүсү, акырында Бурулчадан куулуп чыгышы ж. б. ушул өңдүү нерселер балдардын эстетикалык таламдары үчүн эч кандай зарылдыгы жок жана булар өз кезегинде балдар үчүн жазылган чыгарманын көркөм идеялык маанисин да начарлатып жиберешкен.

Ал эми «Жаш муундар» повестинин негизги идеялык мазмуну боло турган «N» ремеслолук окуу жайынын нагыз турмушун көрсөтүүгө келгенде да Н.Байтемировдун чыгармачылык калеми ойку-кайка кетет. Ушундан улам «N» ремеслолук окуу жайы деп аталганы менен анын чыныгы жүзү жана аткара турган иштери көз алдыда көрүнбөйт.

Ырас, чыгармада жаш ремесленниктердин тигил же бул буюмдарды, деталдарды жасап жатышкандыгы жөнүндө жана башкы маселелер практикалык жардамын берүү менен аларды өнөргө үйрөтүп айткандыгы жөнүндө бир топ жылуу сөздөр айтылат. Анткени менен ушулар дагы отоо чөптөн баштарын көрсөткөн кодура дандардай, чыгарманын ар кайсы жерлеринде гана аздан байкалат. Чындыгында повесттин сюжети дал ушундай маанилүү окуялардын негизинде өнүксө, ремеслолук окуу жайынын жүзү ачык көрүнмөк жана анын коомчулдук мааниси тереңдетилип ачылмак. Тилекке каршы, «Жаш муундардын» сюжети андай талапка толук жооп бере албайт.

Бирок, бул жерде Н.Байтемировдун жогорку повесттеринин тарбиялык маанилүүлүгүн толугу менен танып жаткан пикирден алыспыз. Ошондой эле алар, олуттуу кемчиликтерден бошоно алышпаса да, согуштан кийинки мезгилдеги балдар адабиятында ири көлөмдүү чыгармалардын пайда боло башташын ырастап турушат.

Балдар адабиятынын согуштан кийинки мезгилдеги өсүшүнө айдай айкын факты болучу көркөм чыгармалардын ичинен Т.Сыдыкбековдун «Тоо балдары» аттуу романы көрүнүктүү орунду ээлейт. Анда турмуштун көп кырлуу, терең сырлуу жактары кеңири полотнодо сүрөттөлүү менен жаңы заман адамдарынын ички дүйнөсү, аркыл мүнөздөрү, жорук-жосундары жеткилең ачылат.

Романдын сюжеттик мазмуну негизинен мугалимдердин, окуучу балдардын окуу-тарбиялык иштери жөнүндө баяндайт. Дал ушунун

өзүндө бир катар проблематикалуу маселелерди камтый алган сюжеттин окуяга байлыгы көрүнөт. Жана алар коомчулугубуздун талабынан артта калбай өз убагында актуалдуу тематикаларга көңүл бөлгөн жазуучунун чыгармачылык ишкердигинде да күбө болушат.

Маселен, чыгармада көрсөтүлгөн «Күрпүлдөк» мектебинин турмуш менен тыгыз байланышы жалгыз гана коомчулугубуздун талабындай берилгендиги жагынан эмес, башкаларга үлгү болорлугу жагынан да тарбиялык мааниси чоң.

Мурда бардыгы жагынан начар көрүнгөн «Күрпүлдөк» мектеби көп кыйынчылыктардан кийин гана алдыңкылардын катарына теңелет. Бирок, жазуучу эч бир жасалмалап, кооздобой турмушка тике карагандыктан окуучулардан тартып мугалимдер коллективиндеги, жөнөкөй эмгекчилдерден тартып колхоз жетекчилериндеги түшүнбөөчүлүктү, жаңылыштарды, келишпөөчүлүктү ишенимдүү түрдө ачып отурат. Мындай учурда ыңгайсыз жерге салынган эски мектептин бузулушу менен айылга жакын жаңы мектептин курулушу жеңилге турбагандыгы, натыйжада ал курулушка мугалимдер коллективи, мектеп балдары, колхозчулар гана эмес, колхоздун жана айылдык советтин жетекчилери дагы жапырт катышып, жандуу киришишкени өтө кылдат сүрөттөлүп отурулат. Анан дал ушунун өзүндө мугалимдер коллективи менен окуучулар составынын турмуштан алыс эместиги жана мектеп менен болгон айылдык советтин, колхоздун өз ара байланышы көрүнөт. Жазуучу чыгармасында мектептин директору Сабыр баш болгон мугалимдердин, Аскар сыяктуу окуучулардын, Мерген, Адыл өңдүү айылдык советтин жана колхоз жетекчилеринин шымаланып алышып ылай куюп, төшөп жатышканын бекеринен сүрөттөп көрсөткөн эмес. Кээ бир курулай намыстан бошоно албагандарга каршы туруу менен, окуучуларды бери дегенде жөнөкөй болууга үндөйт. Чындыгында эле балдар буларга карап жумуш кылуудан эч намыстанышпай эмгекке болгон кызыгуусун арттырышмакчы.

Романда бош жаткан жерлерди өздөштүрүп пайдалануу маселеси да кеңири коюлган. Азыркы турмушубузда эбегейсиз зор мааниге ээ болуп турган бул актуалдуу маселени жазуучу мугалимдер менен окуучулар коллективинин мектеп аянтын жашылдандыруу ишинде көрсөтөт. Бирок, мындай маанилүү нерсе мына ушул актуалдуу маселенин чыгармада көркөм чеберчилик менен ачылып жаткандыгында.

Ошондуктан советтик мугалимдердин, окуучулардын класстан тыш-кары чыгармачылык демилгелери, эмгектенүүлөрү жана эмгегинин үзүрүн көрүүлөрү окуучуну кубантпай койбойт. Ачык айтканда жы-лаңач ээн турган мурдагы «Күрпүлдөк» мектебинин эми жайлуу жер-ден түбөлүккө ордун табышы жана анын жаңы директору Сабырдын демилгесин колдошкон Сартпаев, Нина Леонтьевна, Сейитова өндүү мугалимдердин, Аскер, Динар, Орусбек ж. б. окуучулардын «Үч-Дө-бө» аттуу пайдаланылбай бош жаткан жерге ар түрдүү дарактарды, жемиш бактарды отургузушканы, ошондой эле Ташбай, Омор карья-лардын жемиш багына чоң ыклас менен үлүшүн кошушкандары, на-тыйжада эмгектеринин үзүрүн көрүшүп «Мөмө тоюн» өткөрүшкөн-дөрү – мына ушулардын бардыгы совет адамдарынын жаш-карысы дебей мейирман тынчтыкта бактылуу жашап жатышкан турмушун даңазалайт.

«Мөмө той» чыгармада анын идеялык мазмунун чыгарып отур-ган жыйынтык (концовка) катарында гана байкалбастан, өлкөбүздүн социализмден коммунизмди көздөй арымдаганын да символдошту-руп турат. Чыгарманын аягындагы: «Улуу кубанычы жүрөгүн толку-туп, Кымкап кары байыркы колун мөмөгө карай созду.

Коммунизмдин жаш багынан мөмөнү үзүү ушинтип башталды» – дегенден мына ошону түшүнөбүз.

Романда мектеп тарбиясы менен үй-бүлө тарбиясына да басым-дуу көңүл бурулул, алар бир-биринен ажыратып болбос органикалык байланышта берилет.

Советтик педагогикада мектеп жана үй-бүлө тарбияларынын алган орду чоң. Анткени, жаш муундардын сабаттуулугун арттырып, түшүнүгүн кеңейтип, билимин тереңдетүүдө болсун жана кичинеси-нен эле айлана-чөйрөнү, дүйнөнү туура таануусунда болсун, же алар-ды адамкерчиликтин жакшы сапаттарына, жүрүм-турумдарына кө-нүктүрүп, үйрөтүп турууда болсун маанилүү ролду ойноочу бул эки фактор советтик педагогиканын негизги булактарынан болушат.

Т.Сыдыкбеков буларды далилдүү фактылардын негизинде, окуя-лардын динамикалуу өнүгүшүндө, кейипкерлердин өз ара мамилеле-ринде, алардын мүнөздүү жорук-жосундарында көркөм таасирлүү жана терең ишенимдүү кылып сүрөттөйт. Түшүнүктүү болушу үчүн Аскар менен Динардын чоң энесинин жана Орусбектин атасы Омор акенин образдарына кыскача токтоло кетели.

Мектепке окуучулардын бардыгына бирдей камкордук көрүлүп, билим берилип турса да, бирок үй-бүлөдөгү туура жана натура тарбиялардан улам кандай натыйжалар келип чыккандыгы мына ушул карыялардын көркөм типтүү образдары аркылуу ачылат.

Чоң эненин образына жазуучу кыргыз байбичелериндеги мүнөздүү белгилерди, болгондо да жакшы сапаттарды топтойт. Ошондуктан чоң эне баарыдан мурун пейли кенен, сөөлөттүү, нускалуу асыл адам болуп көрүнөт. Чоң эне көп нерселерди билет жана көп нерселерге да көзү караңгы. Анын бардыгы заманына, учуруна жараша экендиги чыгармада бир кыйла кызыктуу фактылар менен түшүндүрүлүп отурат. Бирок чоң эненин образынын учурдагы маселеге байланыштуу баалуу жагы анын Аскар менен Динарга кылган мамилесинде. Мында анын өз алдынча бир жакшы тарбиячы экени көрүнөт.

Ачык айтканда чоң эне өткөн турмуштан кабары жок неберелерине өзүнүн билгенин, көргөнүн айтып берүү менен алардын түшүнүгүн кеңейтип, билимин арбытат. Мындай учурда Аскар менен Динар эски турмуштун караңгы фонунан фонардай жанып чыга келген азыркы турмуштун артыкчылыгын тереңдеп түшүнүү менен өзүлөрүн бактылуу советтик балдарданбыз деп сезишет. Чоң эненин Динарга айтып берген жомокторунун дагы тарбиялык мааниси чоң. Алар Динардын өз алдынча ойлоосуна, кыялдануусуна шыкак болушат. Чоң эненин сөз байлыгы да мол. «Эмне үчүн» деген суроодон али бошоно элек тентек Динарга чыдамдуулук менен терең сырлуу тарыхый маанилүү сөздөрдү биринин артынан бирин түшүндүрүп отуруп, аны кыргыз тилинин байлыгына каныктырат. Бирок, чоң эненин өз алдынча бир жакшы тарбиячы экени жалгыз булар менен чектелбейт. Үй турмушунда да анын асыл адам экендиги көрүнөт. Ачыгын айтсак, чоң эне өзүнүн оор басырыктуу кулк-мүнөзү, мээримдүүлүгү менен неберелеринин жакшы жүрүш-турумга, көнүмүш адатка көнүгүп кетүүсүнө өз алдынча себепкер болот. Чоң эненин Аскар менен Динардын мектептен келгенден кийинки эс алуусуна, сабактарына даярдануусуна, а тургай өз убактысы менен тамактанууларына чейин шарт түзүп бергени жана алардан ошончолук талап кыла алганы үй-бүлөдөгү туура тарбияга көрсөтмө мисал. Бирок, чоң эненин талабы сурануу, буйруу же жемелөө мүнөзүндө жүрбөйт. Тескерисинче, ал өзүнүн жылуу-жумшак мээримин жана жогоркудай камкордугу менен эле балдарын жоопчулукка милдеттендире алат.

Ушундан улам Аскар менен Динар бир жагынан адептүү, токтоо жана илбериңки кулк-мүнөзгө ээ боло баштаса, экинчи жагынан, ар нерсени билүүгө талаптануу, эмгектенүүгө дилгирленүү алар үчүн көнүмүш адатка айланат.

Демек, мындан балдарды туура тарбиялап өстүрүүдө үй-бүлөнүн да чоң ролду ойнорун жана үй-бүлөдөгү туура тарбия менен мектеп тарбиясынын шайкеш келишине бул чоң эне менен анын неберелери – Аскар, Динар жакшынакай көрсөтмө болушарын билебиз.

Ал эми Омор акенин жорук-жосундары, кулк-мүнөзү, түшүнүгү, көз карашы чоң эненикине бүтүндөй карама-каршы келет.

Омор аке чоң энедей эле өткөн каардуу замандын запкысын баштан өткөргөн, Бирок, анын кырчын өмүрү жоокерчилик турмушка дуушар болгондуктан, учурунда ал көк союлу менен далай «жакшылардын» төбөсүн кандап жана далай көк чеке баатырлар менен чабышып да келген. Андай турмуш образ кезегинде Омор акеге эстен чыккыс элесин калтырбай койгон эмес. Ошондуктан ал эскиче түшүнүктөн да анчалык арыла элек жана жаңынын маанисине да жеткилең түшүнүп жарыбайт, Ушундан улам Омор аке көп жерлерден ыңгайсыз абалда калат жана белгилүү даражада баласы Орусбекке да зыяндуу жактарын тийгизет.

Эмне үчүн Орусбекти биринчи жылы мектепке жибербей коюшун мисалга алалы.

«Орусбек окуу жашына толгондо Омордун үйүнө сельсоветтен киши келди.

– Омор аке,– деди ал. Орусбегиниз быйыл мектепке барат. Кийинтип коюңуз...

– Э?! – деди Омор кежирленип.– Орусбекке мектепте эмне бар экен?

– Окубайбы, жарыктык.

– Эй, жигит, мага жооп берчи?

– Кана, айтыңыз.

– Бир үйдө он бала болсо, ону тең окуу дешип делпилдейт. Эркеги жетишпей жаткансып, кыздары кошо эntenдейт. Мынча элге окуунун не кереги. Бу өкмөтчүлүк кимисине жетишет, ыя? Ушуга жооп тапчы?..

– Омор аке,– деген тигил.– Окуу ар бир адамга керек. Окугандын баары эле өкмөт болуп олтурбайт...

– Анан эмне кылат? Он жыл окуп алып уй бакмак беле?!

– Ооба! – деген сельсоветтин кишиси камырабай, – окуп алган киши уйду бакса, ага көк көйнөктү жолотпойт...

– Тек! Уйчуга окуунун кереги не. Малды окуу тосо албайт. Көк союз тосот.

Окуп, окуп акыры уйчу, койчу болсо, менин Орусбегим окубай ок о деген адам болот. Бара бер, жигит!»¹

Мында Омор абышканын кежир, кырс, кыйды мүнөздүү белгилери гана байкалып турбастан, жаңы турмуш талабына түшүнө албаган караңгылыгы да байкалат. Ачыгын айтканда билимдүү болуу ар бир адамга керек экенин түшүнбөгөндүгүнөн улам Омор аке «– Бу өкмөтчүлүк кимисине жетишет» – деп жаңылышып жатат. Жана кыздардын сабалап мектепте окушу да ага эрен сезилет. Ошондой эле малчылардын билимдүү болушун да зарыл деп таппайт, а тургай андай болууну өтө намыс көрөт «окуп, окуп акыры уйчу, койчу болсо менин Орусбегим окубай ок о деген адам болот» – дегени, мына ошондой жалган намыс, караңгы түшүнүгүнөн улам айтылып отурулат.

Омор акенин мындай жаңылыштыктарынын дагы бир мүнөздүүсү дал ушул баласы Орусбекке кылган камкордугуна байланыштуу.

Азыркы турмуштун шартында Орусбек жалгыз эмес экенин Омор абышка түшүнө бербейт. Ошондуктан ал: «Карыганымда чекеме бүткөн жалгыз уул чоогоол өссүн!» – деп, самайт жана тарбиялайт. Мына Омор акенин баласына берген аталык кеңешинин бир учуру: «Тек атаңа наалат. Торпок деп койду деп үйгө мөөрөп келет, жаман. Экинчи ма жашыңды көргөзбө. Са тийген бала болсо тумшугун канда! Алың жетпесе өлүп бер. Уктуңбу?»

– Уктум ата – деп, Орусбек жашын сүртүнгөн»².

Атанын мындай «насаат» сөздөрү Орусбектин кулагына бир нече ирет куюла берет. Анын чоюнкулак алптар жөнүндө Орусбекке айтып берген жомоктору да «Жалгыз болсоң чоогоол бол, көп жанынан түнүлсүн» деген идеяны коштойт. Мунун бардыгы албетте, Омор абышканын баласы Орусбектин өткүр, шок жана эч нерседен коркпогон, тартынбаган адам болуп өсүшүн көздөгөн оюнан улам өнүгүп отурат. Бирок, ушунун өзүндө үйдөгү тарбиясынын туура эместигин

¹ Сыдыкбеков Т. «Тоо балдары». – Фрунзе., – 1953. – 48-49-беттер.

² Ошондо эле, 49-бет.

жана Орусбектин натыйжада тетири жолго түшкөнүн көрөбүз. Буга Орусбектин чектен чыккан тентектиги, улуудан уялбаган, кичүүдөн ийменбеген кополдугу жана окуусунан дагы начарлыгы ачык мисал болот.

Үй-бүлө тарбиясы менен мектеп тарбиясы шайкеш келбесе, окуу тарбия иштеринин өз жайында жүрбөстүгүн жазуучу ушинтип Омор аке жана анын баласы Орусбек аркылуу ачык көрсөтүүгө жетишкен. Демек, бири-бирине карама-каршы келген Орусбектин атасы Омор аке менен Аскар, Динардын чоң энесинин образдары үй-бүлөдөгү натура жана туура тарбияларга жакшынакай көрсөтмө мисал боло алышат. Жана ушунун өзүндө мектеп жана үй-бүлө тарбияларынын сөзсүз тыкыс байланышта болуусу талап кылынып жатат. Советтик педагогиканын принцибинде башкы маселелерден болгон бул эки факторду көркөм элестүү кылып, сүрөттөп бере алган чыгарманын педагогикалык тарбиялык мааниси да ушунусунда.

Романда мугалимдер коллективинин педагогикалык ишкердигине да кеңири орун берилген. Алардын чыныгы педагог экендиги мектептин класстан тышкары жана класстагы окуу тарбиялык иштеринде, колхозчулар жана ата-энелер менен болгон өз ара байланыштарында ачылып отурулат. Мектеп менен үй-бүлөнүн байланышын чындоодо мугалимдер коллективинин ата-энелер менен ишти кандайча алып барышкандыгына Омор акеге байланыштуу өнүккөн окуялар эле ачык мисал болушмакчы.

Ал эми чийинден чыккан тентек Орусбекти окуучу балдардын катарына кошууда байкалган мугалимдер коллективинин ишкердиги бөтөнчө эске алынарлык.

Мугалимдер баарыдан мурда Орусбектин көңүлүнө жаккыдай жана оюна туура келгидей мамиле кылуунун методун колдонушат, Антпегенде атасынын чоогоол тарбиясында өскөн. Орусбек мектептин окуу-тарбиялык иштерине бери дегенде моюн сунбай же болбосо окубай коюусу да ыктымал эле. Ырас, Орусбекти окуучу балдардын катарына кошуу жеңилге турган жок. Анын ар кандай тескери жорук-жосундары ар бир педагогдон чыдамдуулукту, сабырдуулукту талап кылып жатты. Ушундан кийин гана алар Орусбектин кемчилдигин тигил же бул учурда акырындык менен өзүнө сездирип отурушуп, натыйжада андагы жакшы жактарды ача алышты. Маселен: Омор аке менен чоң эне катышкан пионерлердин сборунда Орусбектин

«Советтик Армия» тууралуу ырды окуп бергени өзүнүн көрүнүшүндө бир гана кичинекей деталь. Бирок, ушул кичине деталдын өзүндө мугалимдердин балдардын мүнөзүнө карап окутуп, тарбиялай турган педагогикалык туура методу көрүнөт. Мындайча айтканда «Советтик Армия» тууралуу ырдын башка бир балага эмес эле Орусбекке тапшырылышы, биринчиден, Орусбектин оюна куп келип, андан жоопчулукту талап кылса, экинчиден, андагы эч ким күтпөгөн жакшы жакты ачты. Ырды берилип, көркөмдөп окуу менен ал бардыгына жага алды. А тургай Омор абышканын өзү да чыдай албай кетип «...үнүндөн таш жарылсын, сүрүндөн жүрөк айрылсын! Дагы беги-рээк!» – деп сүрөйт. Мындай учурда «Сабыр да, Нина Леонтьевна да, деле пионерлер бүт Орусбекке чын алкыш менен алакан чабышты». Бул окуя, бул көрүнүш дагы бир ирет ата менен баланын психологиялык сезимине күчтүү таасир этти. Болбогондо демейде сөз качырып куткарбаган Омор аке кубанычынан көз жашын кылгыртып: «Тээк, ыраазымын Сабыржан, силерге. Ыраазымын совет өкмөтүнүн кызыл мугалимдерине...» – дегенден башка сөздү айталбагыдай абалда калбас эле.

Элден элет көрүнгөн тентек уулду, чоогоол атаны кайрадан тарбиялай алышкан мугалимдер коллективинин мындай жигердүү ишкердиктери чыгармада жеткилең ачылып, көркөм элестүү сүрөттөлүп отурулат. Мындай учурда Сабыр баш болгон Сейитова, Нина Леонтьевна сыяктуу педагогдордун чыныгы жүзү ачык көрүнүп, алардын башкаларга үлгү болорлук образдары чыга келет. Туура, аталган мугалимдердин колдонушкан педагогикалык методдору башкалар үчүн даяр рецепт эмес жана андай болууга да мүмкүн эмес. Жазуучу булардын өз алдынча ишкердиктерин сүрөттөп көрсөтүү аркылуу ар бир адамдын индивидуалдык өзгөчөлүгүнө, психологиясына, мүнөзүнө жараша мамиле кыла билгенде гана педагогдор алдыга койгон максатын жүзөгө ашыра алышмакчы деген идеяны берип жатат. Демек, чыгармадагы мугалимдердин башкаларга үлгү болорлук көркөм тарбиялык баалуу жактары да ушунусунда.

Жазуучу чыгармасында советтик педагогдордун ишкердиктерин ар тараптан көрсөтүп ачып берүүгө аракеттенген. Алардын класстан тышкаркы иштеринде тарбиялык мааниси чоң жакшы жактары байкалат. Маселен балдарды экскурсияга алып чыгышканы окуучулардын теориялык билимин практикада бекемдей турган чаралардын бири

эле. Окуучу балдар туулуп өскөн ата-журт мекенинин географиялык өзгөчөлүктөрүн өздөштүрүп алууда гана эмес, анын табигый байлыгын ачууга чейин барышат. Ырас, академик Константин Яковлевич тарабынан жогору бааланган алардын табылгалары сюжеттик негизги линиядан тышкаркы окуялардын өнүгүшү кабарланат. Ошондой болсо да жазуучу бул жерде советтик окуучулардын окуу-тарбиялык иштериндеги мүнөздүү өзгөчөлүктү эң таамай белгилейт. Көңүлү куунак, мүнөзү жайдары бактылуу советтик окуучулар билимдерин тереңдетип, өркүндөтүп отуруп илгери үмүт, зор талап менен келечекке кенен арыш шилтердиги эч талашсыз чындык. «Күрпүлдөк» мектебинин окуучулар тобунан мына ушуну байкайбыз.

Мугалимдер баш болгон окуучулар тынчтыктын жалындуу күрөшчүлөрү болуп көрүнөт жана бүтүн жер шарында барлыкка бирдей теңдик замандын болушун самашат. Болбогондо алар «Бардык өлкөлөрдүн пролетарлары бириккиле» деген чакырыкты залкар таштын бетине ураан кылып жазышпас эле. Дал ушул фактынын өзү дагы советтик окуучулардын интернационализм духундагы тарбиясына көз карашын, түшүнүгүн ачып койду.

Интернационализм жана достук темасы дегеле башкы маселелердин бири катары чыгарманын сюжеттик мазмуну алынып жүрүлөт. Жазуучу муну турмуштук фактыларынын негизинде реалдуу сүрөттөп көрсөтө алган. Сүйкүмдүү педагогдор Кузьмичтин, Нина Леонтьевнанын тегерегинде өнүккөн окуялар буга ачык мисал боло алышат

Октябрдын таңы менен караңгычылыктан көзүн ачкан кыргыз элинин билимге сабалаган балдарына алгачкы алиппени таанытып жана өз атасындай кам көргөн орус элинин Кузьмичтей өкүлдөрү болучу. Чыгармадагы «Бизди Кузьмич окуткан» аттуу бөлүмдөн дал ушуну билебиз. Совет бийлигинин өлкөбүздө орной баштаган биринчи мезгилдеринде кыргыздын улуттук интеллигенттеринин дүркүрөп өсүп кетиши үчүн эч бир тартынбай киришкен Кузьмичтей ак ниеттүү адам кимдин болбосун жылуу сезимин өзүнө тартпай койбойт. Ошондуктан бул бөлүм чыгарманын сюжеттик сызыгында артыкбаш эмес. Тескерисинче, анын идеялык-тематикалык мазмунун тереңдетип турат жана улуу орус эли менен кыргыз жаңы типтеги достук мамилесине көрсөтмө үлгү болот. Эми Нина Леонтьевна болсо, ошол Кузьмичтин ишин азыркы учурда улантып жаткан

алдыңкы педагогдордон. Нина Леонтьевна башка мугалимдер сыяктуу эле кыргыз балдарынын келечеги үчүн камкордук кылып, алардын адамкерчиликтүү, маданияттуу, билимдүү болушун самайт жана муну үчүн тынымсыз эмгектенет. Нина Леонтьевна дайыма мектептин мугалимдер, окуучулар коллективи менен бирге жүрүп, эл массасынын ичинде болуп ишин алып барат. Дал ушунун өзүндө бир чоң үй-бүлөнүн бүлөсүндөй ынтымактуу жашаган совет элдеринин достугу көрүнүп жатат. Мындай турмуштагы реалдуу фактылардын көркөм чыгармадан кеңири орун алышы окуучуларды интернационализм духуна тарбиялоодо маанилүү ролду ойномокчу.

«Тоо балдары» романынын сюжеттик мазмуну мындай тарбиялык мааниси күчтүү жана ар кыл келген тематикаларга бай. Алар турмуштун көп кырлуу тармактарын камтый алган чыгарманын эпикалык жагына айгине күбө. Чыгармада турмуштун сүрөттөлүшү өзүнүн реалдуу көрүнүшүндөй жеткиликтүү берилет. Ошондуктан эски менен жаңынын ортосундагы конфликт жана жаңынын өзүндө да боло турган карама-каршылыктар көркөм ишенимдүү түрдө кейипкерлердин катышуусу менен ачылып отурулат. Буга Омор аке менен мугалимдердин, айылдык советтик кызматкерлердин ортолорундагы конфликт мектептин мурдагы «мүлтүлдөк директору» менен жаңы директор Сабырдын иштериндеги кескин айырмачылык мугалимдердин арасынан дагы Сартпаев өңдүү педагогдун чаташууда жүрүүсү жана чоң эне менен анын неберелери. Аскардын, секелек кыз Динардын ортолорундагы карама-каршылык айдан айкын эле мисал болот. Булар тиричиликте учуроочу анчалык арзыбаган гана көрүнүштөрдөн эмес, турмуш агымына карай келип чыккан, болгондо да көп күч, толгон энергияны сарып кылуучу – эски менен жаңынын ортосундагы жана жаңынын өзүндө да кездешүүчү – өз алдынча типтүү жана жандуу күрөш. Бирок, эскинин жаңыга бош эле жол бербестигин, ошондой болсо да жаңынын баары бир эскини сүрүп, жеңип чыгарын жазуучу ишенимдүү фактылар менен көркөм таасирлүү жана кызыктуу кылып ачып берет. Бир нече ирет ыңгайсыз абалда калуудан, психологиялык бушайман болуудан кийин гана кааласа каалабаса да өзүнүн мурдагы түшүнүгүнөн кайткан, а тургай карып калган кезинде да эмгектеги кайраттуулугун көрсөткөн Омор аке же болбосо мугалим болуп туруп башкаларга үлгү көрсөтүүнүн ордуна өзү айрым адамдардын тескери таасиринде калган, бирок коллективдин күчү менен

гана кайрадан калыбына келген Сартпаев өндүү кейипкерлердин тегерегинде өнүккөн окуялардан окуучу турмуштун закон ченемдүү өсүш картинасын көрө алмакчы. Окуучуга мындай эски менен жаңынын ортосундагы карама-каршылыкты жана жаңынын эч бир салыштырып болбос артыкчылыгын байкоого чоң эне менен анын неберелеринин көз караштарындагы же жалпы эле алардын ички түшүнүк байлыгындагы кескин айырмачылыктар да өз иретинде көрсөтмө факты болушат. Ырас, Омор акедей, чоң энедей улгайган адамдарды түп-тамырынан кайрадан тарбиялоо мүмкүн дагы эмес. Ошондой болсо да андайларды жаңы турмуш таламына ылайык келүүчү түз жолго салып улам туура багытка бет алдырып туруу керек. Ал эми Т.Сыдыкбековдун «Тоо балдары» бул идеяны окуучулар арасына кеңири таратып турууда мааниси чоң көркөм тарбиялык ролду ойнойт.

«Эски менен жаңы», «Дагы эски менен жаңы тууралуу», «Динар чоң энесине сабак бере баштады» өндүү бөлүмдөрдүн романдан кеңири орун ала башташы да ушуга байланыштуу.

Чыгармада каармандардын көркөм типтүү образдары дагы жогорку чеберчилик менен түзүлгөн. Ар кыл муундардагы каармандардын портреттери, алардын индивидуалдуу мүнөздөрүн ачып турган ачык түстүү боёктор менен сүрөттөлөт. Мындай учурда ар кандай жорук-жосундары, катнаш мамилелери, көз караш түшүнүктөрү, ой талаптары же болбосо иштеген иштери менен өзгөчөлөнүп чыга келишкен бир катар кейипкерлерди көрөбүз. Бир сырдуу Омор аке, мээримдүү чоң эне, кемтикти көрө, терсти оңой билген педагог Сабыр жана акыл-эстүү, окууга да жөндөмдүү Аскар, секелек кыз Динар, туура тарбиядан улам түз жолго түшкөн Орусбек ж. б. чыгармадагы көркөм элестүү жана жандуу образдардын галереясын түзүшөт. Өзгөчө Аскар, Динар, Орусбектердин образдарын түзүп, мүнөздөрүн ачып берүүдө чоңдордун гана эмес, жаш мундардын да турмушунан тартып, ички дүйнөсүнө дейре жакшы билген жазуучунун чеберчилигин байкайбыз.

Аскар эстүү, тартиптүү, жөндөмдүү сапаттары менен гана эмес, дегеле советтик балдардагы мүнөздүү белгилерди өзүн да көрсөтүп турушу менен сүйкүмдүү. Ошондуктан ал баарынан мурда азыркы заманыбыздын аң-сезимдүү жаштарынан болуп көрүнөт. Анын коммунисттик духтагы көз карашы да терең. Муну анын чоң энеге кайтарган жообунан эле билебиз.

– «Тигини, туруп ала койгон тура – деди эшиктен кирген чоң эне Аскарга, – жадаса, жекшемби күнү да таңдан турат. Бала эмес эле чакчыгай, өзү.

Аскар чоң энесине бурула карады:

– А өзүңүз эмне, менден мурун турдуңуз?

– Муну көр ой, мага атаандашат. Мен деген жетимиштеги кемпир. Мага күн сайын жекшемби. Жаттаган сабагым, жайнаган ишим жок. Аскар күлүп койду:

– Баса, эч иши жок сиз эрте турганда жаңы заманды куруучу – биз уктап жаталыбы?»¹

Чоң эне менен болгон бул сүйлөшүүсүндө Аскар өзүн жалгыз алганы жок, а тургай «жаңы заманды куруучу – бизбиз» – деп отурат. Мында коллективизмдин духунда тарбияланып, коммунисттик, коомдун куруучуларынан болуп өсүп жаткан жалпы эле советтик жаштардын түшүнүк, көз-карашы берилип жатат.

Советтик жаштар коомчулугубуздун кызыкчылыгын жеткилең түшүнө билүү менен жалпы элдик ишке да активдүү катыша алышат. Ошондой жаштардын бири мына ушул – Аскар. Аскар мектептин окуу-тарбиялык иштеринде болсун же класстан тышкары иштеринде болсун өзүн алдыңкы окуучу катары көрсөтө алат. Бул анын жөндөмдүүлүгүнө жана аң-сезимдүүлүгүнө күбө боло турган андагы сапаттуу белгилердин бир гана жагы. Ал эми анын башкаларга үлгү болорлук негизги өзгөчөлүгү пайдалуу ишти көздөгөн кыялдануусунда жана өз алдынча изденип көрүүсүндө. Башкача айтканда Аскар колхозчулардын канткенде эгинден мол түшүм алыш үчүн ойлонуп, адегенде үйүндө тажрыйба жүргүзүп көрөт жана анын тажрыйбасы ийгиликтүү натыйжаларды да берет. Ырас, Аскардын тажрыйбасы боюнча колхоз өндүрүш талаасынан мол түшүм алууга жетишкендигин жазуучу чыгармасында ушунчалык сараңдык менен маалымдайт. Ошондой болсо да окуучу ага эч бир күмөн санабай эле ишенмекчи. Анткени, азыркы шартта советтик жаштардын мындай чыгармачылык менен кыялдана алуусуна толук мүмкүнчүлүк бар. Ошондуктан Аскардын ар түрдүү сорттордогу буудайдын үрөнүнөн алып жүргүзгөн тажрыйбасынын натыйжалары турмушта кездеше турган реалдуу көрүнүш. Жазуучунун каарманынын башкаларга үлгү болорлук (б. а. окуучу балдардын ойлоосун өстүрүп, чыгармачылык кыялдануусуна шыкак боло турган) тарбиялык мааниси да ушунда.

¹ Ошондо эле, 9-бет.

Т.Сыдыкбекав каарманынын ой-санаасын, талабын жана кылган иштерин турмуш агымына байланыштуу динамикалуу өсүштө көрсөтүп отурат. Мындай учурда Аскардын образынын жандуу жана толук кандуу болуп чыга келгендигин байкайбыз. Аскар баары жокту билүүгө аракеттенет. Бул албетте Аскардын курагындагы өспүрүмдөр үчүн мүнөздүү нерсе. Аскардагы андай мүнөздүү көрүнүштү төмөнкүдөй бир учурдан эле байкап көрөлү. Аскар кыялданып отуруп күндөлүгүнө мындай деп жазат: «...Кар кетери менен гүл ачууга ашыккан төөтапандар менин көзүмө аянычтуу болуп кетти. Эмне үчүн төөтапан кар алдынан гүл ачууга ашыгат? Анан бат эле гүлүн түшүрүп жок болуп калат? Жоогазын гүлдөсө да узакка турбайт. Эмне үчүн бардык гүлдөрдүн өмүрү кыска? А кээ бир адамга пайдасыз тикендер узак жашайт. Эрте жайдан тартып кеч күзгө чейин көгөрүп турат, бирок ага көпөлөк эмес чымын да аз конот. Эмне үчүн андай? Академик агай ушулардын баарын билет го? Эгер мен кат аркылуу сурасам жооп жазар беле?»

Академик Аскар жолдош»¹

Дагы бир мисал келтирели:

«Бүгүн Ташбай акем бир сонун тажрыйбаны айтты: «Бир өзбек багбан кадимки теректин тегиз таарылган дүмүрүнө ар кыл мөмө жытачынан улап кадимкидей өндүрүп: бир бутагына шабдалы, бир бутагына өрүк мөмөлөткөн» – дейт. Эгер чын болсо, мөмөлөрдө анча мынча теректин да даамы болор? Анткени, тамыр теректики да. Балким, таттуудур? (Муну Ташбай акеден сураймын) Мөмө жыгачтары жат тамыр менен кантип достошту? – Чындыгында шумдук...

Келечектин академиги Аскар жолдош»². Демек, мында жаңы замандын жаңыча тарбияланып жаткан жаштарынын көп нерселерди билүүгө арткан талабы ачылып жатат. Бул талап, албетте каармандын азыркы турмушубуздун реалдуу мүмкүнчүлүгүнө негизделген романтикалык мүнөздөгү кыялдануусунан пайда болуп отурат. Ушундан улам ал өзүн «академик» же «келечектин академиги» деп эсептегени да бекеринен эмес.

Туура, жазуучу Аскардын агробологиялык маселелерге кызыгуусун анын күндөлүгү аркылуу гана көрсөтүп жатат. Мындай учурда каармандын образы анын практикадагы аткарган иштеринде

¹ Ошондо эле, 13-бет.

² Ошондо эле, 28-бет.

көрсөтүлбөй калары талашсыз жана белгилүү даражада ошондой болуп да калган. Бирок, Аскардын жогоркудай кыялдануусунан келип чыга турган кандайдыр бир агробологиялык тажрыйбаны көрсөтүп, анан аны окуучуга даяр рецепт катары сунуш кылууга караганда, кичинекей каармандын тек гана бир нерсеге кызыгуусун жана умтулуусун жогоркудай жол менен ачып берүү көбүрөөк көркөм тарбиялык мааниге ээ. Анткени, окуучу жазуучунун каарманындай өз алдынча ойлоно да, кыялана да алат жана өз алдынча практикалык тажрыйбасын жүргүзүп көрүүсү да ыктымал.

Т.Сыдыкбеков чыгармасында советтик жаштардын романтикалык ой-сезимдерин, фантазиясын бир гана кейипкердин образы аркылуу чагылдырбайт. Аскардай эле Динар да көп нерселерди билүүгө талаптанган жаштардын кулк-мүнөзүн өзүндө көрсөтө алат.

Динардын образында мектеп жашына чейинки жана мектеп жашындагы кенже балдардын мүнөздүү белгилери топтоштурулган. Жазуучунун мындагы жетишкендиги кичинекей балдардын сүйлөсө сөзү таттуу, ойлосо ойго тайкы келер жагын белгилеп отуруп каарманынын ички дүйнөсүн ачып, психологиясын бере билгендигинде.

Динардын экскурсияга Аскарлар менен бирге барамын деп адашканын же болбосо «Ваньканы эмне үчүн урат?» – деген бөлүмдү эле мисалга алалычы. Булардан жазуучунун кичинекей каарманынын боорукерлик сезимин, анын көңүлү ооруда болуусун жана ич күйдүсүн, ызалануусун көркөм таасирдүү кылып ачып берген чеберчилигин ачык эле байкай алабыз. Ал эми ойносо оюнга канбаган, эркелесе эркеликтен талбаган Динардын кубанычы да окуучунун эстетикалык сезимине эмоционалдуу түрдө келип жетет.

Жазуучу Динардын образын динамикалуу өсүштө көрсөтүп келип түзөт. Алгачкы учурда ары тентек, ары секелек көрүнгөн кыз бара-бара токтоо жана илберинки кулк-мүнөзгө ээ боло баштайт. Динардын мындай өзгөрүлө башташынын толук негизи бар. Үй-бүлөнүн туура тарбиясы, чоң эненин жакшы жакка жетелей турган терең маанилүү аңгемелери, мектептин окуу-тарбиялык иштери жана Динардын өзүнүн дагы көркөм адабий чыгармаларга кызыгып артынан түшүүсү аны мурдагы кулк-мүнөзүнөн кескин өзгөрттү. Ал тургай Динар коомдук мааниге ээ болучу олуттуу ишти аткарууга да демилге кылат. «Динар чоң энесине сабак бере баштады» деген бөлүмдөн мына ошону байкайбыз. Анткени, чоң энедей караңгы адамдардын

сабатсыздыгын үй-турмуштун шартында жоюуда Динар өңдүү алдыңкы окуучу балдардын активдүү катышары турмушта боло турган чындык.

Алгачкы учурда ары секелек, ары тентек көрүнгөн, бирок өзүнүн сүйгүнчүлүктүү кылык-жоруктары менен адамга жаккан Динардын натыйжада мындай маанилүү маселеге да кийлигише алышы, өз кезегинде, советтик жаштардын тигил же бул ишке аң-сезимдүү мамиле кыла турган мүнөздүү жактарын белгилеп турат.

Т.Сыдыкбеков кичинекей каармандардын образдарын түзүүдө бир беткей мамиле кылбайт. Алардын башкаларга үлгү болорлук жакшы сапаттарын ачып берүү менен бирге терс жактарын да көрсөтүп берүүгө аракеттенген. Орусбектин образы мына ушул планда түзүлгөн.

Орусбек өзүнүн кулк-мүнөзү, жүрүш-туруму, кылык-жоруктары менен Аскар, Динар сыяктуу башка окуучу балдардан кескин айырмаланып турат. Мектептин окуу-тарбиялык иштерине Орусбек аң-сезимдүүлүк менен активдүү катыша албайт жана сабакка жетишүүсү да начар. Мейли класста, мейли класстан тышкары убагында болсун тартипсиздигинен улам ал коллективден четтеп, бөтөн көрүнө берет.

Орусбектин андай чийинден чыккан тентектигине, чоогоол өсүшүнө атасы Омор аке себепкер болгонун жазуучу бир топ конкреттүү фактылар менен ишенимдүү кылып сүрөттөп бере алганын жогору жакта айттык. Чыгармада Орусбекти колго алуу иши да советтик педагогикалык принципке ылайык туура көрсөтүлгөн. Өзгөчө коллективдин ролу жана эмгектин тарбиялык мааниси биринчи планга коюлат.

Коллективдин күчү менен жалгыз Орусбек гана кайрадан катарга кошулган жок. Омор аке баштап Сартбаев өңдүү мугалим да коллективдин жардамы менен түз жолго түшүшүп эмгектеги жөндөмдүүлүктөрүн көрсөтө алышты. Эмгектин тарбиялык ролду ойноп турган мааниси чыгарманын сюжеттик мазмунунда баштан аяк кызыл сызык менен алып жүрөт. Ошондуктан эмгек – чоң-кичене, кары-жаш дебей бардыгынын керектөөсү жана жашоо булагы катарында көрүнөт. Ал эми эмгектенүүдөн качкан, бекерликке берилген адамды турмуш өзү эле эртедир-кечтир коомчулуктан четтетип коёруна мектептин мурдагы «мүлтүлдөк директору» көрсөтмө мисал.

Бул жерде бир кырдалдуу учурду атайын белгилей кетүүбүз керек. Т.Сыдыкбеков чыгармасында эмгектин ролун бир жактуу алып

көрсөтпөйт. Тескерисинче турмуштун көп кырдуу тармактарын камтып келип, анын терең маанисин ачып берет. Мындай учурда колхозчулардын, мугалимдердин жана окуучулардын ар кимисинин эмгеги өзүнүн спецификалык өзгөчөлүктөрү менен көрүнүп отурат. Ошондуктан мугалимдердин эмгеги алардын педагогикалык иштеринде көрүнсө мектеп балдарынын эмгеги алардын окуусунда байкалат.

Т.Сыдыкбеков булардын ортосундагы бөлүп ажыратууга болбогон органикалык байланышты да эң туура чагылдырып бере алган. Ушундан улам алардын жалпы кызыкчылыгын ачык эле байкай алабыз. Мектеп курулушун же жемиш багы, мисалга алсак, дал ошол коллективдешкен иште эмгектин зор мааниси ачылып, жогору даңазаланат. А тургай Омор акедей чоогоол карыя, Сартбаевдей мугалим, Орусбектей окуучу да мурдагы түшүнүктөрүнөн баш тартышып, өздөрүнүн жөндөмдүүлүгүн эмгекте көрсөтө баштагандыгын жогоруда айттык. Азыркы турмуштун картинасын кеңири полотнодо реалдуу сүрөттөө менен эмгектин тарбиялык маанисин ачып бере алган жазуучунун «Тоо балдары» романынын баалуулугу мына ушунда.

Ырас, романдын баалуулугун жалгыз муну менен гана жыйынтыктап коюуга болбойт. Жогоруда байкоого алынган бир катар проблематикалуу маселелер жана бул жерде сөзгө алынбаган (чыгарманын сюжети, композициясы, тили сыяктуу) башка маселелер да «Тоо балдарынын» кеңири планда жазылган программалык чыгарма экенин ырастап турушат жана анын алган аудиториясын да кеңейте алышты. Тактап айтканда жазуучунун бул романы жалгыз гана мектеп жашындагы балдардын эмес, чоңдордун да сүйгөн чыгармасы болуп, алардын жалпысына көркөм тарбиялык таасирин тийгизе турган деңгээлге көтөрүлдү. Ошондуктан Т.Сыдыкбековдун бул «Тоо балдары» романын (Ш.Үмөталиев¹ тарабынан эң туура белгиленген анын айрым мүчүлүштөрүнө карабастан), жалпы эле кыргыз балдар адабиятынын өсүп жетилгендигине факты болуучу программалык чыгарма деп айта алабыз.

Бирок биз кыргыз балдар адабиятындагы эң орчундуу жетишпегендиктерди жаап-жашыра албайбыз жана андай пикирден да алыспыз. Кыргыз балдар адабиятында өнүкпөй жана өзүн көрсөтө албай келе жаткан жанрлардын бири драматургия.

¹ Үмөталиев Ш. «Социалисттик реализм жолунда»// Советтик Кыргызстан журналы. – Фрунзе., – 1953. – № 6. – 62-63-беттер.

Жаш муундарга да драмалык чыгарманын зарыл экени жалпыга белгилүү. Башка жанрларга коюлган талаптарды, жеңилдик келтирбей эле, андан дагы талап кылуубуз керек. Ошондуктан коомчулук ишке түздөн-түз кийлигишип турушту, курч конфликтинин негизинде конкреттүү, реалдуу сүрөттөп чагылдыруу менен жаштарды коммунисттик духта тарбиялоодо өтө жооптуулугун сезе билүү ар бир драматургдун ыйык милдети.

Ырас, драматург баарыдан мурда балдардын эстетикалык кабыл алуусуна ылайык келгидей пьеса жазуусун эсинен чыгарбоосу тийиш. Бирок, мунун өзү анын чыгармачылык арымын чектөө дегендик эмес. Балдар үчүн жазылган драмалык чыгармаларда коомчулугубуздагы эң маанилүү, эң керектүү проблемалары маселелер көтөрүлүп, талаптагыдай чечилиши мүмкүн. Коюлган тигил же бул проблематикалуу маселенин пьесада талапка жооп берерлик чечилиши же ойдогудай сүрөттөлбөй калышы, албетте ар бир драматургдун чыгармачылык чеберчилигине байланыштуу нерсе.

К.Бектеновдун «Паровоз келди», «Эки бала», «Молдобай кубанды» аттуу пьесалары жалпы эле кыргыз балдар адабиятындагы драматургиянын абалы жөнүндө белгилүү корутундуга келүүгө негиз болушмакчы. Анткени, балдар адабиятында драмалык чыгармалардын бар болгону азырынча ушулар. К.Бектенов канчалык актуалдуу тематикаларга көңүл бурса да, аларды жогорку көркөм чеберчиликте чечип бере алган эмес. Ушундан улам аталган пьесалардын тарбиялык таасирлүүлүгү күчсүз жана андагы каармандардын образдары да кубарыңкы. Булар балдар адабиятынын драматургия жанрында кийин гана көрүнгөн биринчи келгиндер. Бирок, балдарга мындай библиографиялык чыгармалар эмес, көркөмдүк жагынан жеткилең келген толук баалуу пьесалар керек. Жазуучу-драматургдарыбыздын андай көркөм толук баалуу пьесаларды тартуу кылуусун жаш муундар чыдамсыздык менен күтүүдө.

Балдар реалисттик романтикада жазылган укмуштуу окуялуу чыгармаларды да жазуучуларыбыздан көптөн бери талап кылууда. Өз учуруна, өз мезгилине жараша укмуштуу окуялуу чыгармаларды жазып көрүп, кыргыз балдар адабиятында илимий-фантазиялуу жанрды биринчи негиздеген маркум К.Эсенкожоевдин демилгесин ушул күнгө чейин жазуучуларыбыздан эч кимиси колдоп кетелек.

«БИЗ ТУРГАН ЖЕР – БИЙИК ТОО»¹

Жакшы китепти окуп чыккан соң жакшы пикирде каласың. Ыраазылыгың менен китепти кайра-кайра барактайсың. Андагы каармандар жөнүндө таттуу-таттуу кыялданасың. Аларга кошулуп күлөсүң, ырахат аласың...

Мына ошондой китептердин бири биз сөз кылганы жаткан жаш акын Турар Кожомбердиевдин «Биз турган жер – бийик тоо» аттуу бөбөктөр үчүн чакан китепчеси. Жыйнакка баары болуп 22 ыр кирген. Аны барактап отуруп чындап акынга ыраазы болосуң. (Баса, «Көлчүктөгү айы» менен мурда эле жаш достордун сүймөнчүгүнө ээ болбоду беле). Жаш акындагы жакшы өзгөчөлүктөрдүн бири – сөз кылып жаткан предметке бөбөктөрдүн гана көзү менен карап, алардын гана ою менен ойлонуп, алардын гана тили менен сүйлөшүү. Анын ырларынын баалуулугу ушунда. Бул жаш акындын жаш достордун ички дүйнөсүн, мүнөзүн жакшы билгендигинин белгиси. Ырлары кыска. Ары түшүнүктүү, ары окууга жеңил.

Эбак эле жатты элең

Уктасаңчы, Сапаке.

Көзүн жуумп мындай дейт:

– Уктап калгам апаке.

Ырдын бар болгону ушул. Бирок, ошого карабастан андагы сөзгө алынып жаткан бөбөктүн образы толук ачылып калды. Турмушта биз анча эрөөн албаган, бирок көрүп эле жүргөн бөбөктөрдүн өзгөчөлүк кылык-жоруктарын билүүдө акындын калеми – адамдын бардык дене түзүлүшүн жакшы билген врач сымал өтө сезгич.

Жумшак жерге матырып,

Сайып алып баштарын.

Сексеңдетет пияздар,

Жашылданган чачтарын.

Чечип көрсөм «тондорун»,

Мөлт-мөлт этти жаштарым.

«Пияздар»

¹ Даутов К. «Биз турган жер – бийик тоо»// Ленинчил жаш. – 1965. – № 122 (5451). – 15-октябрь.

Кандай жылуу жазылган ыр! Кызыккандан пияздын «тондорун» чечип алып, анан көзүнөн жашы мөлт-мөлт тамган бойдон эмне кыларын билбей туруп калган бөбөктүн элеси көз алдыңа бажырайып келе калат. Акын жаш досторуна майдын назик желиндей сүйкүм мээрин төгүп, камкордук менен өз ырларында аларды адамкерчиликтин ак жолуна баштайт. Жаштайынан боорукер болууга, түрдүү айбанаттар, канаттуулар менен достошууга («Конок болгон таан»), ак ниет болууга чакырат. Ушундай эле бөбөктөрдүн түрдүү көз караштарын, мүнөздөрүнүн белгилерин ачкан «Ташын тарткан ат», «Бакчадагы оюн», «Булулттар көчкөндө», «Көлчүк» деген татынакай ырлары бар. Биз жогоруда жаш акынды жаш достордун мүнөзүн жакшы билип, алардын көзү менен карап, алардын тили менен сүйлөйт дедик. Бирок, кээде Турар байкоосуздуктарды кетирет. «Тоодой киши жаралса» деген тамашалуу ырында:

Чыгып алып чокуга,
Бүт дүйнөнү караса.
Жалгыз өзү жер шарын
Көтөрүүгө жараса.

Бул куплеттин үчүнчү сабындагы «Жалгыз өзү Жер шарын» дегени бөбөктүн айтканына ылайыксыз. Экинчиден, али мектепке бара элек жаш бөбөктүн Жер шары жөнүндө түшүнүгү да жок. Ушул эле ырдын:

Ала-Тоону көтөрүп,
Айга бетин тийгизсе.
Ким тынчтыкты сүйбөсө,
Күнгө калап күйгүзсө.

Бул ыр түрмөгүндөгү «Ким тынчтыкты сүйбөсө» дегени 5-6 жашар бөбөк эмес, чоң кишинин ой жүгүртүүсү. Деги эле бул ыр мектеп жашына чейинки бөбөктөргө ылайыксыз. Мындай пикир китептин аты коюлган «Биз турган жер – бийик тоо» деген ырга да тиешелүү. Ырда салыштыруулар, айрым сөздөр бөбөктүн айтканына окшобойт. Бул ырлар мектеп жашындагы тестиер балдарга арналса болмок. «Бөбөгүм» аттуу ырда бөбөгүнүн ыйлаганынын себебин акын:

Меникиндей кашы жок,
Меникиндей чачы жок,
Элдикиндей тиши жок,
Элдин анда иши жок.

«Элдикиндей тиши жок» жөн гана уйкаш үчүн алынып калгандай. Анткени, баланын тиши ушуларды ойлогудай болгуча эле чыкпай жүрө берет бекен?! Бирок, мындай кемчиликтер аз. Агып жаткан мөл булакка жолдон азыраак киргил суу кошула калып, ылайлап барып кайра тунук түскө сиңип кетип билинбей калгандай бул мүчүлштөр жыйнактагы жакшы ырлардын көлөкөсүндө калат. Жыйынтыктап айтканда, жыйнак өз окуучуларына сүйүктүү.

Даутов Кадыркул

БАЛДАР ЖӨНҮНДӨ¹

Биздин колубузда «Мектеп» басмасы жарыкка чыгарган Алыкул Осмоновдун ырлар жыйнагы турат. Акындын балдар ырларынын өзүнчө китеп болуп чыгышын көптөн бери тынчсыздануу менен күтүп жүрчү элек. Анткени, Осмоновдун балдар адабиятында ээлеген өзүнчө орду жаш досторго толук бойдон жетпей келген. Акындын 1947-жылы 27 беттен турган балдарга арналган бир гана кичинекей жыйнагы чыгыптыр. Андан бери 18 жыл өттү. Ушул жагынан алып караганда, азыркы сөз болуп жаткан жыйнактын чыгышы чоң мааниге ээ болуп отурат. Муну мезгил талап кылып турган эле.

«Бул жыйнакты чыгаруудагы максат А.Осмоновдун мектеп программасына ылайык бүт чыгармаларын V-X класста үчүн окуучулардын толук окушуна мүмкүнчүлүк түзүү», – деп китептин баш сөзүндө жазгандай, чынында эле окуучулар эми акындын ырлары менен кененирээк тааныша алышат.

Жыйнакка 66 ыр, 4 поэма киргизилген. Түзүүчү Т.Алымов жыйнактагы ырларды да тематикаларына карай бешке бөлүштүрөт. Биринчи бөлүм «Балдар ырлары», экинчи бөлүм «Табият көрүнүшү, жаныбарлар, өсүмдүктөр тууралуу ырлар», үчүнчү бөлүм «Мекен, достук, Ата Мекендик согуш жөнүндө», төртүнчү бөлүм «Эмгек темасы», бешинчи бөлүм «Поэмалар».

Окуп отурсаң кандай гана жаш каармандарды көрбөйсүң! Сүйүктүү акыныбыз балдарга кошулуп алып бирде араба айдаса, бирде колго күрөк алгыла, бак тигели деп шымаланат. Бирде жалкоолорду,

¹ Даутов К. Балдар жөнүндө// Ленинчил жаш. – 1966. – № 75 (5558). – 24-июнь.

сабакка жетишпеген тентектерди мыскылдап күлсө, бирде кереметтүү кыргыз жергесинин табиятына суктанып, анын сырларын ачууга дилгирленет. Бирде бат айтма айтышып, бөбөктөрдүн тили тезирээк так сүйлөөгө көнүгүшүнө жардамчы болот. Кыскасы, акын жаш досторуна органикалык түрдө биригип алып, ойлоруна ортоктош, мамилелерине максатташ болот.

Алыкул – баамчыл акын. Ал баланын адептүү же тентек, калпычы же элпек болуп өсүп калышына бала өзү күнөөлүү эмес экендигин, белгилүү даражада анын чөйрөсү, баарыдан мурда ата-энелердин өздөрү себепкер боло тургандыктарын терең сезип, көпчүлүк ырларда ушул ойду баса көрсөтөт. «Калпычы Канымкүл» аттуу ырда:

Канымкүл быйыл жетиде,
Жаңы кирген мектепке.
Тили келбейт эрке өскөн,
«Й» деп сүйлөйт «Р» десе.

– Кечээ неге келбедиң?
– Бутум оойуп...
– Бейшембидечи?
– Муйдум оойуп...
– Бешиндечи?
– Мышыгым оойуп.
– Онундачы?
– Күчүгүм оойуп.
– Үчүндөчү?
– Башым оойуп.
Айткыла балдар Канымкүлгө,
Жакшы окусун,
Калп ооруп,
Калп айтканын коюп, –

деп жалпы эле балдарга кайрылат. Кээ бир ата-эне балдарын өтө эле эрке өстүрүп коюшуп, кийин бала үчүн да, өздөрү үчүн да андай эркеликтин залакасы тиерин билишпейт. «Тили келбейт эрке өскөн, «Й» деп сүйлөйт «Р» десе. Бул баланын образы «Ананайын аман болсо эле болду, баланы эркелетиш үчүн берет да, кийин өзү оңолуп алат» деген баласаак ата-эненин колунда тарбия алганга окшобойбу. Бул

ырды кең маанисинде түшүнүү керек. Жалгыз Канымкүлгө айтылган жок да.

Мектепке чейин ушундай тарбияда болгон Канымкүл же Карым-шак эртең эле «Телибай тентек», анан азыраак жыл өтүп барып:

Партасына отурса,
Башы чыгат Эсенкул.
Бардыгынан бөлүнүп,
Чачы чыгат Эсенкул.

Сая кетип далай жыл,
Ылдый болгон Эсенкул.
Окуусу өспөй мойну өсүп
Шыргый болгон Эсенкул.

Катуу айттым түшүнсөң,
Мени кечир, Эсенкул,
Окуусу өспөй мойну өскөн,
Эки метр Эсенкул –

болорун акын алдын-ала эскерет.

Акын, биринчиден, балдар адабиятына «Бат айтманы» (жаңылт-мач) киргизип отурушунун эле зор мааниси бар. Балдарды туура жана так сүйлөөгө үйрөтүүдө жаңылтмач белгилүү роль ойноору маалым.

Акындын балдар ырларын тандашканда жогоруда биз мисал келтирген ырлардын баары бөлүнүп калганына таң каласың. Бул ырларсыз жыйнак кандайдыр бир мүчөсүнөн кемиген жандай болуп турат. Акындын бул ырлары анын чыгармачылыгынын күнү күлүңдөп, жазы жаркырап турган мезгилде, тагыраак айтканда, 1945-1948-жылдары жазылган. Ал эми ошол учурдагы балдар ырларына көз салсак, Алыкулдун ырлары алда кайдан эле даана болуп көрүнүп турат. Биз айтып өткөн ырларды ошол чактагы балдар ырларынын ичинен көңүлгө толуп, сезимге жуга турган ырлар экендиктерин көрүү кыйын эмес. Мындай ырлар ал кезде кол менен гана саналган. Акындын башкача мүнөздө да жазылган бир топ сонун ырлары бар.

Түзүүчүнүн «Алыкулдун балдар ырлары жөнүндө эки ооз сөз» аттуу киришүүсүн окуганыбызда көптөн күткөн суроолорубузга жооп табабыз го деп үмүттөнгөн элек. Сөз балдар ырлары жөнүндө болгон соң, ал ырлардын маанисин кененирээк ачып, андагы акындык

жалпы багытты көрсөтүш керек эле. Анын ордуна түзүүчү акындын жалпыга белгилүү:

Мен тансам: жаштан танам, ырдан танбайм,
Ыры жок өмүрүмө канааттанбайм

Же:

Жакшы ыр жазсам бутунан өөп жөнөтөм,
Жазалбасам көз жашымды көлдөтөм –

деген сыяктуу жыйнакка тиешесиз ырларга көбүрөөк токтолот. Балдар ырларынын эң бир сонундары, андагы түзүлгөн мүнөздөр. Алыкулдун балдар ырларына кошкон жаңылыктары, чеберчилиги жөнүндө бир да ооз ачпайт. Анын ордуна балдар ырларына анчалык жакын эмес же Осмоновдун ортосаар делчү ырларынан цитата келтирүү менен гана чектелет.

Жыйнактын биринчи бөлүмүндөгү «Балдар ыры» деген бөлүмгө «Кечире көр», «Тоо ичинде мектеп бар», «Бүкөн» сыяктуу ырларды кошуп, калган ырларды тематикасы боюнча бөлүштүрөм деп баарын чалды-куйду кылып чаташтырууга жол берет.

Ай тору тай, тору тай,
Жоргосу бар сонун тай.
Кунан болуп өскөндө,
Кылар ишиң момундай.
«Тору тай»

Же:

Чабалекей жакшы эле,
Жарышып күлүп ойносок.
Бүгүн келип карасак,
Уясы турат өзү жок, –

деген балдар ырлары менен бир катарда:

Ысык-Көл – Нева суунун сүйгөн жары,
Жактырып сүйгөн кызы алыстагы.
Кыял мас кыз-күйөөнүн кубатындай,
Экөөнүн желден чыккан дабыштары.

Же:

Чачпагың учу шырп этет, жеңе,
Шырп этсе жүрөк зырп этет, жеңе –

өңдүү ырлардын далайы аралашып кеткен. Эгер мындай болсо биринчи бөлүмдү «Балдар ырлары» деп аташтын эмне кереги бар эле!

Биз бул чакан макалада акындын китептеги бардык ырларына иликтөө жүргүзүүнү максат кылбадык. Акындын жаш досторуна калтырып кеткен алтын мурасынын боегун өчүрбөй, ароматын азайтпай толук бойдон бардык касиеттери менен балдарга жеткирүү бирден бир башкы маселе. Китептин эмки басылышында буларды эске алуу зарыл. Азырынча бул жыйнакты ийгилик катары эмес, алгачкы тажрыйба катары кароо оң.

Китептин форматы жөнүндө бир-эки сөз. Кайра басылышта далдайтпай, чакан форматта мукабасын калыңыраак, коозураак жасап чыгарса. Анан калса, бизде жакшы чыгармаларды кайра басып туруу негедир практикаланбай келатат. Кантсе да, Алыкул жаш досторуна толук бойдон, Алыкул бойдон жетүү керек. Бул Алыкулду урматтаган миңдеген окуучулары менен мезгилдин талабы.

*Байзаков Т.,
Абдыкеримов К.*

БАЛДАР АДАБИЯТЫ УЧУРДУН ТАЛАБЫНА ЖООП БЕРГЕНДЕЙ БОЛСО...¹

Бүгүнкү мотурандаган бөбөк эртең эле эл камын ойлогон эр азамт... Бирок, бөбөктүн эр азамат болушу же болбой калуусу анын алган тарбиясынан да. Бул аксиома, далилдеп отуруунун эч кажети жок. Ошондой эле жаш муундарды туура багытта тарбиялоодо үй-бүлө, мектеп сыңары эле көркөм адабияттын зор роль ойногондугу жалпыбызга маалим.

Арийне, кыргыз совет балдар адабияты жогоркудай өзүнүн ыйык милдетин жалпысынан алганда нары абийирдүү, нары күрдөлдүү аткарып келе жатат. Мамлекеттик сыйлыктын лауреаты, академик Т.Сыдыкбековдун «Тоо балдары» романы, белгилүү балдар жазуучулары М.Жангазиев жана Ш.Бейшеналиевдин бир катар повесттери менен аңгемелери бүткүл союздук аренага чыгып, а тургай чет өлкөлүк кээ бир элдердин тилдерине да которулду. Жакында эле

¹ Байзаков Т., Абдыкеримов К. Балдар адабияты учурдун талабына жооп бергендей болсо...// Ала-Тоо. – 1967, № 4. – 152-156-беттер.

жаш акын Т.Кожомбердиевдин «Төө жана кумурска» деген ыр китеби Москвада орусча жарык көрдү. Ушу азыр балдар үчүн А.Токомбаев, Т.Сыдыкбеков, Т.Үмөталиев, А.Токтомушев, М.Жангазиев, Ш.Бейшеналиев, С.Эралиев, С.Жусуев, А.Айтбаева сыяктуу белгилүү жазуучуларыбыздан баштап Ш.Абдыраманов, А.Кыдыров, И.Исаков, А.Белеков, Ж.Садыков, С.Маймулов, Т.Кожомбердиев өңдүү жаш авторлорубузга чейин жазып жатышат. Албетте бул тизмебиз ары болгондо эле өз чыгармаларын балдар үчүн арнап жатышкан авторлордун үчтөн бирин камтыр.

Бирок, ар кандай иштин маңызын, маанисин биз анын санына гана карап баалагандай эле, тигил же бул адабияттын деңгээлин жарыкка чыккан китептердин саны менен аныктай албайбыз да. Мына ошондуктан төмөндө балдар үчүн жазылган китептердин, бир сөз менен айтканда, сапаты туурасында гана сөз кылмакчыбыз.

Албетте, кыргыз балдар адабиятынын жетишкен ийгиликтери бир кыйла. Бул жөнүндө өткөн жылы болуп өткөн Кыргызстан жазуучуларынын IV съездинде толук айтылды. Республикалык газета-журналдардын бетинен көзгө анда-санда чалына калып жүргөн макалаларда да тигил же бул китептин ийгилиги же кемчилиги туурасында кабардар болду.

Биз өз макалабызда ошол, негизинен, профессионалдуулуктун сапаттары менен улам барган сайын каныгып, көркөм жеңиштерге жетишип, өргө чыгып бараткан кыргыз балдар адабиятынын мүчүлүштөрүнө гана токтомокчубуз.

Кийинки эле мезгилде жарык көргөн китептердин тематикасына көңүл буралы. Алардын бир дарында, тайлактардын, кулундардын, козулардын, мышыктардын, бөжөктөрдүн, бөдөнөлөрдүн, каргалардын дагы ушу сыяктуу жан-жаныбарлардын жадеп айтыла берип ашмалтай болуп калган кылык-жоруктары баяндалат. Мисалы үчүн жаш авторлордун ырлар жыйнагы болгон «Таңкы гүлдөр» аттуу бир гана китепти алалы. Бир-бирине коёндой окшош жазылган жан-жаныбарлар туурасындагы ырлардын саны отузга жакын. Албетте, биз жан-жаныбарлар жөнүндө жазылбасын деген ойдон алыспыз. Кеп баягы эле мурда жазылгандарды кайталай бербей, курчап турган айлана-чөйрөгө карата болгон бөбөктөрдүн көз карашын кеңейтүүгө көмөк берүүчү ар түркүн тематиканы идеялык-көркөмдүк жагынан сапаттуу иштеп кеңейтүүдө турат.

Тилекке каршы, балдарга арналып чыгарылып жаткан китептердин бир тобунда тематикалык жардылык же башкача айтканда, чыгарма жазуудагы предмет болгон окуянын кунарсыздыгы, майда-чүйдөлүгү байкалат. Кээде эч кандай коомдук мааниси болбогон балдар үчүн кымындай кызыкчылыгы жок ойлордун эптеп-септеп уйкаштыра койгон төрт сап ырга таңууланаган фактысын көрөбүз. Же болбосо, мурда көп айтыла берип, көкөйгө көк таштай тийген ойлорду бир аз башкачараак уйкаштырып, ыгы келе калса ыр өлчөмүн да өзгөртө койгон ырларды дагы жолуктурабыз. Бул сыяктуу кемчиликтер С.Андабековдун «Биринчи саптар», К.Мукашеванын «Тилек» ж.б. авторлордун ырлар жыйнагынан орун алган. Мисалы, 1966-жылы жарык көргөн С.Андабековдун «Биринчи саптар» аттуу ырлар жыйнагында мындай бир ыр бар. Ыр «Узак тура жаштары» деп аталат:

Элде калат түбөлүк,
Ошондуктан акындын.
Эмгектенип жазганы,
Узак тура жаштары.

(Баса, кезеги келгенде айтпасаң сөздүн атасы өлөт деген сыңары, мында акындын «Жаштары» деп кыргыз баласы сүйлөбөгөнүн, «акындын же малчынын жашы» деп сүйлөөрүн белгилей кетели). Болгону ушул төрт сап. Албетте, кеп ырдын кыскалыгында эмес. Тескерисинче кыскалык поэзиянын нукура сапаты. Кептин баары ырдын маңызында жатпайбы. Ойлонуп көрөлүчү, «Акындын жазгандары өлбөйт, элде калат»— деген ой мында жаңыдан айтылып жатыптырбы? Албетте, жок. Бул ой поэзиянын адам баласынын турмушуна өз таасирин тийгизе баштаган байыркы замандан бери айтылып келе жатат. Эмесе, С.Андабеков эски ойду жаңы көркөм каражаттар менен ашкере таасирдүү айтып жаткандыр? Мындай да эмес. Ырдын, тескерисинче, поэзиянын эпкинин дагы көрө албадык. «Жазганы» дегенде «жаштары» деп эптеп зордуктап жатып уйкаштырганынан башка ыр деп айтаарлык эч касиет байкалбайт. Андай болсо бул сыяктуу (эмне деп айтаарыбызды да билбей калдык!) ырларды китеп кылып чыгара берүүнүн кажети эмне? Же жогоруда авторлордун жазгандарынан элге ылгабай туруп эле китеп окуучуларыбызга тартуулай бериш керекпи!?

Кээде газета-журналдардын беттеринде анча-мынча чийки чыгармаларын жарыялаган же оңу келе калса өзүнчө жыйнак да чыгарып жиберген жаш автор өзүн толук жетилген акын-жазуучу катары

санаган учурлар кездеше калат. Адабият тарыхында бир жыйнак эмес, бир нече китепти жарыкка чыгаргандар да акын-жазуучу боло алышпай, кийин башка кесипке өткөнү белгилүү. Муну менен биз С.Андабековдун акын боло албайт го деп так кесе айталы деп жатканыбыз жок. Айтайын дегенибиз – анын адабияттагы алгачкы кадамы ийгиликсиз болуп калганы. «Биринчи саптар» жыйнагындагы ырлардын али чийкилиги, көркөм сапаттарынын төмөндүгү.

Оюбузду далилдеш үчүн «Биринчи саптардан» кээ бир мисалдарды келтирели. Автордун наристе баланын эстетикалык идеянын төмөнкүчө элестейт:

Көзүңө күйүп чок жанып,
Тилинен таттуу бал тамып,
Байкасам бала керемет,
Көөлөгөн талкан жыттанып.

(12-бет)

Бул – «Бала» деген ырдын толук көчүрмөсү. Эмнеге, каймаккабы, балгабы же сүткөбү, деги кайсынысына көөлөгөн талкандын жыты жыттанат?

Же болбосо мындай бир куплетти окуп көрөлү:

Сайраган үндөр угулуп,
Закымдар учат кубулуп.
Төгүп кетет көк асман,
Пахтадай булут куурулуп.

(17-бет)

Куплет «Жайлоодо» деген ырдын үзүндүсү. Комментарийдин кажети жок го деп ойлойбуз.

«Биринчи саптар» жыйнагындагы ырлардын дагы бир өзгөчөлүгүнө (атаганат жакшы мааниде болсо эмне) көңүл буралы. Тигил же бул ысымдардын карандай эле уйкаштык үчүн толгон-токой зордуктала бергенин көрүп таң каласың. «Кесиби – Эшими», «Жашымай – Казыбай», «Деги эле – Медерге», «Кулаалы – Жумаалы», «Энеси – керээси», «Калык – усталык», «Айтса кеп – Жумабек», «Дени сак – Жанысак», «Муратбек – турат деп», «Көчөрбай – ай, ай...», «Улукман – урушкан», «Сулайман – ылайдан – Кулайдан», «Күлайы – ылайы» дагы ушул сыяктуу уйкаштыктар биринчи саптарда жайнап жүрөт. Автордун уйкаштыктарды түзүү ыкмасын баамдап көрүү үчүн бир ырын толук окуп көрөлү:

Ойношот Осмон, Сайнап,
Ортодо оюнчук жайнап.
Тепкедей идиштерде,
Толтура айран, каймак.

Осмон койлорду айдап,
Киргизди короого жайлап
Козу деп коргонду тизип,
Чыкты анан катарлап байлап.

Кыялдын кемесин айдап,
Кыбырап тили да сайрап.
Куурчактын кийимин жасап,
Олтурат кичине Сайнап.
(«Ойношот», 52-бет)

Албетте, мында уйкаштыкты ырды ыр кылган бирден-бир негизги компонент, ошондуктан ага бөтөнчө көңүл бурулсун деген пикирден улам жогорудагы мисалдарга токтолуп отурган жокпуз. Кеп уйкаштыктардын чоркок түзүлүп, окуганда көңүлдү эргитпей жаткандыгында. Болбосо, уйкашсыз ырлардын фактылары аз да эмес. Ал башка. Ал эми уйкашы бар муун бирдейлик принцибине баш ийген ыр өлчөмдөрүндө уйкаштык ритм түзүүчү күрдөөлдүү көркөм каражаттардан экендигин эстен чыгарууга болбойт.

Балдар үчүн, айрыкча бөбөктөр үчүн арналган кичинекей китепте ар түркүн аудиторияларга ылайык келген чыгармаларга орун берүү, бери болгондо эле, ойлонбой иш кылгандык эмеспи.

Ушундай эле ар башка муундарга арналган ырлардын сапаты төмөн жыйнактардын катарында К.Мукашеванын «Тилек» аттуу китепчеси да кирет. Бир жарым басма табак көлөмүндөгү бул жыйнакта беш жашаар бөбөктөр үчүн жазылган ырлардан тартып, бозой, селкилер үчүн арналган секетпайларга чейинки чыгармаларга топтолгон. Анын үстүнө эң негизгиси жыйнактагы көпчүлүк ырлардын көркөмдүк деңгээли өтө төмөн, мазмундары тайкы, ойлору чаржайыт. А тургай сабатсыз жазылган саптар да кезиге калат. Фактыга кайрылалы:

Биздин Кынар кубанат,
Быйыл бешке чыга алат (!?)

Талабы бар эмгекке,
Апасынан суранат.

Көсөмөлөп көргөнүн,
Ачык билбей жөн-жөнүн.
Жубайын дейт Чынар кыз,
Машинанын көйнөгүн.

(«Талабы бар Чынардын» 19-бет)

Биринчиден кыргыз адабий тилинин нормасында «быйыл мен түкүнчө жашка чыга алам же чыга албайм» деген логикалык конструкция барбы? Же автор «мен жыйырма алты жашка түк чыккым келбейт» десе табият ага макул болобу? (Сөз рухий жашы эмес, өмүр жашы жөнүндө болуп жатат). Албетте бул болбогон сөз. Жогоруда «Быйыл бешке чыга алам» деген жумшак айтылган сабатсыз сап муун өлчөмү үчүн гана жазылган. «Быйыл бешке чыгат» десе мууну жетпей калып жатпайбы. Бирок ыр муун өлчөмү үчүн, уйкаштык үчүн жазылбайт да. Атайын форма үчүн ар кандай беймаани сөз жазып, бөбөктөрдүн башын айлантыштын эмне кереги бар. Ушуга байланыштуу дагы бир логикасыз ырдан мисал келтире кетели. Ыр «Жору» (28-б.) деп аталат:

«Тарп издеген жору,
Тамагынын жоону. (!)
Талаадагы өлүккө,

Далай ооруп боору» – деген ушул сыяктуу саптар.

«Тамагынын жоону» деп кыргыз баласы сүйлөйбү? «Тамагы жаман сугалак» деп айтышат го. Бул бир. Жорунун тарпка боору ооруйт деген пикири туурабы? Көргөн күнү тарп болсо, тескерисинче кубанбайбы. Анын үстүнө, ырдын экинчи сабында автор өзүнө өзү каршы чыгып, анын адаты тарп издөө деп жатпайбы. Бул сыяктуу маанисиз, логикасыз ырлар бул («Тилек») жыйнагына көбүрөөк кирип кеткен, анан да ушундай чийки китептин жарык көрүп, бөбөктөргө тартууланышы кечиримсиз. Жогоруда айтылгандай бул жыйнактан бөбөктөр үчүн эч тиешеси жок ырдын орун алышы да өкүнүчүбүздү ого бетер терендетет. Мында Белинскийдин «Балдар үчүн этибарсыз тандалган китептер окуу – эч нерсени окубай коюштан да нечен зыяндуу жана жаман» деген сөздөрү эрксизден эске түшөт. Андай китептердин, эл айткандай, барынан жогу жакшы.

Жогоруда балдар адабиятында али да болсо орун алып келе жаткан айрым кемчиликтерден аздыр-көптүр кабар бере алат деген фактыларыбызды келтирдик. Албетте мындай кемчиликтер С.Андабековдун «Биринчи саптар», К.Мукашевдин «Тилек» аттуу чийки жыйнактарынан башка да бир авторлордун китепчелеринен да жолугат. Бул коюлган доомат жалаң гана ырлар жыйнактарына гана коюлбастан балдар үчүн жазылган кээ бир прозалык чыгармаларга да тиешелүү. Жарыкка чыккан бир катар учурга тете жакшы чыгармалар менен бирге өсүп келе жаткан жаш муундардын эстетикалык табитине ылайык келбеген примитивдүү айрым аңгеме-повесттер да кездешет. Андай прозалык чыгармалардын тил байлыгы өтө жарды. Кээде чала сабат түзүлгөн сүйлөмдөрдү окуйсуң. Же авторго жагып калган тигил же бул сөз, сөз тизмеги улам-улам кайталана берип, окуучуну таятып жиберет. Мисал үчүн бир топ адабий жөндөмү бар жазуучу Ж.Кыдырбаевдин «Гүлдөр ачылды» аттуу аңгемелер жыйнагында бул сыяктуу стилистикалык кемчиликтер бар. Жыйнактын 3-бетинде «Чыт курсак», «Ток курсак» деген ушул сыяктуу сөздөр ыксыз көп коюлган. «Балдар бакчасында» деген аңгемесинин сюжети ишенимсиз. Аңгеменин кейипкерлеринин (балдар бакчасында тарбиялануучуларынын) кылык-жоруктары, иштери алардын жаш мүмкүнчүлүктөрүнө туура келбейт.

Ушул окуяларды үстүртөн баяндоо, образдарды схемалуу түзүү бир катар авторлордун айрым чыгармаларына да тиешелүү. Мисалы, Т.Айткеевдин «Коркок» аттуу аңгемесин алалы. Аңгеменин негизги каарманы Бообек аттуу төрт жашар бала чымчыктын чыйп эткенин, телевизордо көрсөтүлгөн жаныбарлардан, күчүктөрдөн, деги эле баки-жоктун баарынан коркот. Аңгеменин аягында аны караңгы бөлмөгө камап койсо эле ал эр жүрөк баатыр болуп чыга келет. Коркок балдардын ушундай метод менен тарбияланарын же тарбияланбасынын тууралыгын айтууда педагогдорго ыйгарган күнүбүздө да аңгеменин турмуш чындыгына эч келишпей жаткандыгын белгилөөгө тийишпи.

Ушундай эле карама-каршы корутундулар К.Ашымбаевдин «Көк конверт» аттуу китебиндеги «Тоолук кыз» аңгемесинен да жолугат. Аңгеменин баш жагында автор «Какин (аңгеменин баш каарманы) мындан он жыл мурун төрөлгөн» – дейт (40-бет) да мындан үч беттен кийин эле кыздын атасына «Кызым эки жылдан кийин 8-классты

бүтөт» деп айттырган. Демек мындай болсо Какин азыр 6-класста окуйт. Ошентип кыз төрт жашынан окуй баштаган экен.

Жогоруда мисал катары көрсөтүлгөн кемчиликтер кээ бир авторлордун жана басма кызматчыларынын өз иштерине кайдыгерлик менен мамиле кылышкандыгынан, балдар адабиятын кандайдыр бир жеңил баа көрүшкөндүгүнөн келип чыккан дешке болот.

Буга окшогон кемчиликтер котормо адабиятта да бир кыйла басымдуу. Бизде котормо чыгармаларга карата кандайдыр бир өгөй мамиле кылуу али да болсо орун алып келе жатат. Мурун профессионалдуу жазма адабияты болбогон элибиздин жалпы эле маданиятын ар тараптан өркүндөтүүдө котормо адабияттын ролу эбегейсиз. Улут аралык маданий байланыштарды ого бетер чыңдоо иши котормо адабиятынын абалына түздөн-түз байланыштуу.

Бирок, бир катар дурус талапка жооп берээрлик котормолор менен бирге оригиналдын идеялык-көркөм сапаты, улуттук өзгөчөлүгү, стилдик каражаттары эквиваленттүү берилбей калган начар китептер да аз эмес. Мындай котормолордун көркөмдүк сапаты төмөн, сөз тизмектери адабий тилибиздин нормасына жат, а тургай сүйлөмдөрүнүн мааниси бузулуп, кыргыз окуучуларына тек гана жетпей калган.

Фактыларга кайрылалы. Н.Богдановдун «Эркин балдардын партиясы» аттуу китебин Р.Нуритдинов кыргыз тилине которуп, «Мектеп» басмасынан жарыкка чыгарган. Бул китептин котормосунда көркөм адабиятты которуу ишине коюлган элементардык талаптар да сакталбаган. Анда оригиналдын маанисине түшүнбөй сөзмө сөз же туура эмес которуу басымдуу. Котормочунун көркөмдүк сезими, оригиналдын образдарын түшүнүшү өтө эле тайкы. Көркөм котормонун практикасында сөзмө-сөз которуу иши акыр аягы жакшылыкка алып барбайт. Оригиналда айтылган ойду чаргытып, а тургай кээде теңирден тескери бузуп, чыгарманы жалпы эле организминде доо кетирет.

Китептин 4-бетиндеги ыр түрүндө жорго сөз менен айтылган: «А вот пава заморская, синяя, как слива угорская? Кто паву с привравой не едал, тот заграничного вкуса не видал. Отменно райская птица, цена не подступиться!» деген фразанын кыргызча котормосунда эч бир поэтикалык сапат болбой калган. Оригиналда: «заморская» – «угорская», «не едал – не видал», «птица» – «не подступиться» деген

уйкаштыктар дадаана байкалып турат. Бирок котормочу мунун баарын байкабастан тек гана жүр нарыга салып, сөзмө-сөз которо койгон: «Мынакей замордук тоос, угордук өрүктөр көк! Тоостун этин ким татып көрбөгөн болсо, анда ал чет өлкөлүк даамды билбейт. Чындыгында бейиштин кушу, баасы да кымбат!»

Котормодогу «замордук, угордук» – деген сөздөрдү тийиштүү комментарийсиз кыргыз окуучусу түшүнбөйт. Көркөм котормо тигил же бул сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн жеке-жеке маанисине гана көңүл буруп, алардын ар кандай вариацияларында, тизмектерде түрдүүчө маанилерге, эмоциялык таасирлерге ээ боло тургандыгын та назар албоо көркөмдүктүн затына таптакыр карама-каршы келе тургандыгын эстен чыгарбоого тийишпис. Мында эң алды менен сөздөрдүн жекече тургандыгы жалкы маанисинде эмес, оригиналында ойдун жалпы маанисин, болгондо да ошол маңыз аркылуу түзүлгөн образды көз алдына туура элестетип туруп, анан ошол көз алдына келген картинаны өз эне тилиңдин сөздөрү менен кагаз бетине түшүрүп шөкөттөөгө зарыл. Ошондо гана оригиналга тете которууга болот. Сөз кууп, сөзмө-сөз которуу, тескерисинче халтураны гана пайда кылаары бышык.

Жогоруда айтылган «Эркин балдардын партиясы» аттуу китептин котормосунун 34-бетинде мындай бир сүйлөм бар: «Же болбосо, уйлар бададан жинденгенсип чапкан бойдон кайтып келишет, куйруктары жогору көтөрүлгөн, мүйүздөрүн чайкашат, туяктары менен жер чапчышат, дубалдын үстүнө секирип чыгышат да капусталарды тепсешет».

Бул мисалда, биздин оюбузча комментарийдин эч кереги жок. Мисал – сөзмө-сөз которуунун айкын далили. Бул өңдүү мисалдар Р.Нуритдиновдун котормосунда өтө жыш. Кээ бир мисалдарды келтирели: «Балдар ыкчам дем алышат» (6-бет) «ок уулу күйө баштады» (11-бет), «Ат үчүн Сережа эч сөз уккан жок» («жеме уккан жок» дегендин ордуна) (14-бет), «Сережа-жулма менен Даша-быткылдай устакананын жылчыктарына ого бетер ыкташат» (16-бет), «кулактардын жиндери өлгөндөй кайнады» (48-бет) же «тооктун жумурткасын жулуп аласың» («уурдап аласың» дегендин ордуна) (55-бет) деген ушул сыяктуу сөздөр. Буга окшогон мисалдардын тизмесин дагы узарта берүүгө болот эле. Бирок кеп анда эмес. «Эркин балдардын партиясы» аттуу китептин котормосунун сапаты туурасында

жогоруда келтирилген мисалдар эле түшүнүк бере алат деп ойлойбуз. Эгер ал аз болсо китептеги главалардын кыргызча котормолоруна көңүлүнүздөрдү бура кетели. «Выстрел ночью» десе котормочу «Түнкү атылуу» деп которгон. «Немного о прозвищах», «Кулацкое притворство, кому медку, кому деготьку» – деген главалар «Кошумча коюлган ысымдар», «Кулактык анткордук», «Кимге бал, кимге кара май» болуп калган.

Бул сыяктуу сөзмө-сөз котормолордун катарына тигил же бул даражада Ю.Саниктин «Укмуштуу канаттуу» (котормочу И.Исмаилов) ж.б китептерди дагы кошууга болот. Мындай котормолорду бир сөз менен айтканда жогоруда айтылган кемчиликтердин дээрлик баарын көрөбүз. Айрыкча оригиналдан жолуккан сөздөр, макал-лакаптар, фразеологиялык сөз тизмектери дээрлик туура эмес.

Бирок, кээде ал тургай көпчүлүк учурларда оригиналдын мааниси туура берилип, сөздөрдүн баарысы өз маанисинде которулганы менен да бир нерсеси болгондой, негизги нерсеси жетишпегенсип сезилген кептерди окуйбуз. Эмне үчүн мындай котормолорду окуганда тузу жок тамак ичкендей болобуз. Сыртынан караганда бул дагы өз жайында, сөздөрү дагы туура которулгансыйт. Оригиналдын маани фактурасы туура сакталган. Бирок эң башкысы оригиналдын көркөм сапаты сакталбаган. Мындай сөз кууп канчалык туура которулганы менен да оригиналдын образдуулугун көркөм каражаттарына тете болгон эквиваленттер сакталбаса, көркөм котормо ишинен көздөгөн максатка жете албайсың.

Мында биз кийинки жылдарда балдар үчүн чыгарылып жаткан кээ бир китептердин кемчиликтери туурасында сөз кылдык. Бүгүн көркөм сөз чеберлеринин чыгармаларына коюлган талап башка. Ал эми келечегибиз жаш муундар үчүн жазылган китептерге коюлган талап мындан да катуу. Азыркы турмуштун күрдөлдүү агымы күжүрмөн эмгектин атмосферасы, улуу ата мекенибиздин ажайып жетишкендиктерине сыймыктануу сезими жаш муундарды тарбиялоо ишинде өз ордун ээлегендей болсун.

КИЧИНЕКЕЙЛЕРГЕ ДА ЧЫНДЫК КЕРЕК¹

Кичинекей балдар эң ишенчээк. Алар сыйкырдуу жомокту угуп жатканда жети баштуу желмогуз менен кармашкан адамды аяп, ага жардамга чыккысы келет. Же болбосо айлакер, митаам түлкүнүн максатын билип ала коюп, ошол жомоктогу окуяга өзү катышып жүргөнсүп айла болсо түлкүгө алдатпастын аргасын издейт. Кээ бир каармандардын кылык-жоруктарына аябай ыраазы болуп каткырып күлүшөт. Алар тигил же бул жомоктун катышуучуларын турмушта чын эле болгон сыяктуу элестетишип, алардын кебете-кешпирлерин, кулк-мүнөздөрүн, жада калса баскан-тургандарынан бери көз алдыларына келтиришет.

Ал эми жалкоо, тентектер жөнүндө укканда алар болгон көз караштарын карама-каршылык мүнөздө курчуп, өздөрүн андайлардан оолактатуу, терс кыялдарды таштоо тууралуу ой туулат. Кичинекейлер дүйнөдө болуп жаткан кызыктардын арасында өзү кошо күбө болуп, бат эле билип алууга тырышат. Ал гана эмес, жаратылышта болбой турган жок нерсени жасоого үмүттөнүп, чоңойсом момундай кылат элем деп кыялданышат. Кыскасы, бөбөктөр бөбөк кыялы менен, бөбөк фантазиясы менен өсүшөт.

Балдарда табиятты сүйүү сезими алда канча күчтүү. Аларга шамал болгон кездеги бактын шуулдаганы, кылка тегиз өскөн чөптүн толкун сыяктуу бирде артка, бирде алдыны көздөй жапырылганы, канаттуулардын сайраганы, сайдагы таштардын чааралакей болушу жана башка көрүнүштөрдүн бардыгы кызык. Анан бөбөктөр «Эмне үчүн?», «Эмнеге?» – деген суроолор туулат. «Эмне үчүн булуттар жылып жүрүшөт? Эмне үчүн кумурскалар сууга түшпөйт?» – деген ушул сыяктуу бирине-бири жакындашпаган суроолорду бере баштайт. Ал суроосуна так жооп алмайынча «Эмне үчүн антет?», «Андан кийин эмне болот?» – деген суроолорун берет.

Бизде бөбөктөрдүн жогоркудай суроолоруна жооп таба турган бирден-бир курал болуп балдар адабияты саналат. Бөбөктөр өздөрү үчүн арналган китептердин иллюстрациялык сүрөттөрүн көрүп

¹ Жапиев Ж. Кичинекейлерге да чындык керек.// Ала-Тоо. – 1970, – № 10. – 137-142-беттер.

чыккандан кийин өзүнчө ой жүгүртүп, суроосуна мүмкүн болушунча өзү жооп таба ала коёт. Балдар үчүн жазып жатканда автор балалык кыялдын чөйрөсүнө чулганып, Горький айткандай, бөбөктөргө үйрөтпөстөн, тескерисинче, бөбөктөрдөн үйрөнүүсү зарыл. Андыктан ал балалыкты баалап, сүйүп жана өзүнүн балалык кезин көз алдына чагылта билүүнүн аныктыгын унутпоо керек.

Кичинекей граждандар – келечектеги чоң адамдар. Аларга эстетикалык, моралдык тарбия берүү – чоңдордун милдети. Бөбөккө канчалык туура тарбия берилсе, анын мүнөзүнүн калыптанышы ошончолук эрте жетилип, чөйрөдөгү жакшы менен жаманды оңой эле сезе баштайт.

Биздин республикада бөбөктөргө арнап чыгарылган китептердин дээрлик көпчүлүгү «Мектеп» басмасына тиешелүү. Жыл сайын бөбөктөрдүн текчесинен бир топ жаңы китептер орун алат. Алардын көпчүлүгүнүн авторлору мурун окуучуларга тааныш болбогон жаңы ысымдар. Бөбөктөрдү тарбиялоодо балдар адабиятында жаңы-жаңы китептердин пайда болушу кубанарлык иш.

Бул макалада балдар үчүн жазып жүрүшкөн айрым акындардын чыгармаларына токтолууну ылайык көрдүк. Өткөн жылдары бөбөктөргө арналып бир топ эле китептер жарык көрдү. Кээ бирөөлөрүнө карата убагында мезгилдүү басма сөз беттеринде «Окуучулук ой», «Кичинекей рецензия» жана башка тема алдында тиешелүү сөздөр айтылды. Бирок, анын бардыгы сөз болуп жаткан жыйнак жөнүндө үстүртөдөн гана жалпылап айтымыш болуп, аяк жагында көнүмүш адат болуп калган «автордун келечегине ишенебиз» деген дежурный сөз менен жыйынтыкталып, автордун жетишкендиктеринин күбөсү эмнеде, ал кичинекей окуучулары үчүн кандай жаңылык кийирди же тескерисинче, эмне себептен автордун ыр саптары солгун болуп, бөбөктөрдүн сезимин кытыгылоого кудурети жетпей калгандыгы жөнүндө эч сөз айтылбайт. Же кичинекейлердин адабияты кичинекей деп ойлошобу? Ал эми М.М.Пришвиндин «Чоңдор үчүн да эң сонун эстетикалык ыракаттануучу эң бийик адабият – бул балдар адабияты болун саналат» деп айтканына көңүл буралычы, Ал түгүл, көпчүлүк акын-жазуучуларыбыз адабиятка кирерде балдар үчүн деп башташып, балдар үчүн деп тажрыйба алышып, анан чоңдорго жазып жүрүшпөйбү.

Эми кээ бир акындардын чыгармаларына кайрылалы:

Жамгыр куюп шатырап,
Канын сабап катуулап.
Жарк-журк этип чагылган,
Жалын жерге чачылат.
Укен төркү бөлмөдө
Өз бетинче шашылат.
Кие кетти пальтосун,
Анан дагы тумагын,
Эдирендеп кубанды:
– Эми тоңбойт кулагым.
– Ал эмнең, ээ Укен,
Ак жай күнү тумакчан?
– Жамгыр жаап жатпайбы,
Тиштебесин кулактан.
(Т.Ташматов. «Учуп жеткин»)

Бул саптар Т.Ташматовдун бир ырынын толук көчүрмөсү.

Эгерде акын жомок деп берсе, анда да арт жакты кылчактап карап, болуптур дээр элек. Бирок чагылгандын жалыны жерге кандайча чачылышы бөбөккө турсун, чоң кишиге да байкалбаган нерсеге. Эми:

Кие кетти пальтосун,
Анан дагы тумагын.
Эдирендеп кубанды:
– Эми тоңбойт кулагым.

дегенине жол болсун. Эгерде мурунку куплетинде анык эле жазгы кубулушту айткысы келсе, бул жерде кулакты тондурган кайсы суукту таап ала койду? Же ызгаар кышта да күн күркүрөп, чагылган жарк-журк этеби? Же жазгы кара жамгырда кулак тоңгон суук болобу? Биз баарыбыз тең эле бала болуп, балалык баштан өтүп өскөнбүз. Кичинекей кезибизде:

Жамгыр жаап жатпайбы
Тиштебесин кулактан

дебей эле жаан жаап жатса тумак, пальто кийбестен шымдын багалегин жоон санга чейин түрүп коюп жылаңбаш, көйнөксүз татырактап сыртка чуркап чыкчу эмес белек. Бул ырында автордун юмор кылам деген ою эч нерсеге татыбай калган. Бөбөктөрдү ишендирүүчү чындык жок.

Ооба, кичинекей балдардын кылык-жоруктары кызык келет. Бирок, бөбөктөр үчүн деп эле кандай максат менен тигил же бул теманы тандап алгандыгыбызды өзүбүзгө эсеп бербей, бирдемелерди ары-бери чиймелей сала берүү кимге жаксын. А балдардын ички дүйнөсү эң сезгич болуп, алар өздөрүн курчап турган чөйрөдөгү кубулуштарды бат кабыл алат. Ушул эле жыйнакта «Өрүк» аттуу жомок да орун алган. Анын кыскача мазмуну төмөнкүдөй: күн аябай ысып, жаан жаабай, бардык өсүмдүктөр куурап баратат.

Ушулардын ичинде
Жапжаш өрүк кичине.
Купкуу болуп баратты,
Кан жүгүрбөй жүзүнө.

деген көрүнүштөгү өрүк бар. Арабай деген жалкоо бала ошол кичинекей өрүктү сугарбайт. Жакин менен Ашым экөө келет да, ал өрүктү сугарышат. Акырында алиги өрүк кайра жанданып мөмөсү бышкан кезде:

Жакин, Ашым досторум,
Арабайды кошпогун.

деп Арабайды уяткарып, берки экөөнөн мөмөсүн аябайт. Ушул кантип жомок деп тартуулансын! Жомоктордо жакшы менен жамандын (добро со злом) айыгышкан күрөшү баяндалат. Андыктан жомокто жакшы менен жамандык ортосундагы конфликт ачык берилиши керек. Жогоркудай жомоктор азыркы бөбөктөрдү деги эле канааттандырбайт. Бизге жаңы формада жазылган доорубузга ылайык татынакай жомоктор керек. Деги Ташматовдун аталган кемчиликтери кокустук эмес. Себеби, жыйнактагы ырлардын көпчүлүгү аябай төмөнкү деңгээлде жазылган, жок дегенде анда-мында жылт эте койгон поэзиялык учкундар да кездешпейт. Англиялык балдар акыны Эдворда Лиранын орусчага которулган бир китебинде «бул китепти жазып жатканда акын өзү да балдарча боору эзиле күлгөндүгү сезилип турат» – деген Маршактын кириш сөзү бар. Андыктан балдар үчүн жазганда чыгарманын көлөмүнө карабай, акындык сүйүүнүн касиетине жалбыртташ керек эмеспи.

Артык баш сапаттарды жаратуу, бир эле сөздү кайра-кайра туш келди коё берүү ошол ырдын деңгээлин гана төмөндөтүп тим болбостон, окуучуну жадатып жиберип, автордун сөз байлыгынын аз экендигине күбө болот. Мындай obu жок пайдаланма Каныбек

Жунушовдун «Боёкчу» (1964-ж. «Кыргызокуупедмамбас») аттуу жыйнагынан да орун алган.

Бир агам сакчы чек арада,
Бир агам шахтер көмүр табат.
Бир агам сакчы чек арада,
Бизди коргоп дүрбү салат...

Жунушов «бир агам чек арада» деп эки ирет кайталабай эле башка сөз менен берсе деле болмок. Анда ырдын көркөмдүгү да жогорулап поэзиянын ритми өз нугу менен акмак.

Ушул эле жыйнактагы «Сакалы кана» деген ырды мисалга алып, нукура тил менен айкалыштырып көрөлү.

Атасынан сурап калды Келдибек:
– Асмандагы ай канча жашка келди? – деп.
– Билгеним бир: сансыз жылдар жашады,
– Анда кана, сиздикиндей сакалы?

Эгерде жогорку келтирилген ыр саптары бөбөктүн сөзү болсо анда юмор катары кабыл алууга болор эле. Бирок автор ал сөздү улгайып эле калган, сөздүн жөн-жайын айрып билген сакалдуу абышкага таңуулап жатпайбы. Көпчүлүк кездерде ырды жазганда колдонулуп жаткан сөздүн маанисине, анын этимологиялык өзгөчөлүгүнө көңүл бурулса мүмкүн Жунушов да айтылган кемчиликти жибербес беле.

Кээ бир акындар балдар үчүн жазганда майда-чүйдө нерселерге көп токтолушат да, тандалып алынган тема элестүү берилип, бөбөккө таасир тийгизеби же жокпу аны менен эсептешпейт. Алардын кай бир ырларынан татаал темалардан четтеп, пассивдүү жолго түшүп кеткендиктери даана көрүнүп турат. Эптеп балдар үчүн ыр жазып коюш керек деген атайын ой менен ары-бери жаза салынган ырлар да кездешпей койбойт.

Кичинекей Акылбек,
Көрүп өзүн күзгүдөн:
– Олтура тур ой бала,
Секирейин үстүңөн.
Төрт-беш киши чогулса,
Тура калып катарга:
– Конок кылам, күткүлө,
Барып келип базарга.
(Ү.Жумабаев. «Кыл кыяк»).

Ырас, автор бул ырында Акылбек аттуу баланын жоруктарын берүүнү максат кылып коюптур дейли. Бирок бул бөбөккө тиешелүү эмес жасалма кыял-жорук болуп жатат. Андан калса көп эле акындарыбыз балдар үчүн жазганда окуя бөбөктүн айланасына топтолуп жатса эле «кичинекей», «секелек», «эки жашар», «бөбөк» дагы ушул сыяктуу сөздөрдү эпсиз колдоно беришет.

Кийинки эле жылдарда кыргыз балдар адабиятынын поэзиясына атактуу акындарыбыздан баштап, кийинки муундагы акындардын кошкон салымдарын тана албайбыз.

Ырас, мындан он-он беш жыл мурда балдар темасына дээрлик көпчүлүгү жаныбарлар, айбанаттар менен байланышта болуп бир топтору бирдей маанидеги этикетка менен чыгып кете берүүчү. Себеби, ал кездерде балдар темасынын уюткусу болуп айыл-кыштак турмушу басымдуулук ролду ойногон. Ошол кездеги балдар ырларынын жазылышындагы техникалык чеберчиликтери анча бийик деңгээлде болбосо да, алда канча жакшы тарбиялык маанилери жок эмес болучу. Көпчүлүк ырлар чакырык, кайрылуу иретинде жазылып, «жүргүлө жардам берели», «торпокторду, козуларды шефке алып ж.б.у.с. көп кездешчү. Бирок, жогоруда айтылгандай чакырык ырларынын убагында тарбиялык мааниси болсо да, азыр өз сапаттарын жоготуп баратат. Себеби, жыл өткөн-сайын айлана-чөйрөдөгү кубулушка жараша балдардын да көз караштары, сезими, акылы өсүп турат. Азыр андай чакырык, кайрылуусуз эле балдар айрым нерселерге карата өздөрүнчө тигини тигиндей, муну мындай кылууга болот же болбойт деп ой жүгүртө алышат. Ошол жылдары космоско учуу, айга, жылдыздарга конуу кыял болуп эсептелсе, азыр ошол кыялдар иш жүзүнө ашырылып, Ай үстүнө адамдын изи түшпөдүбү. Биздин бул оюбуз ошол кездердеги балдар үчүн арналган ырларды жеригендик эмес. Андай болсо эмне үчүн жогоруда айтылып кеткендей алар өз сапаттарын жоготуп баратышат? А убакта деле он-он беш жыл мурда балдар акындары бөбөктүн ички дүйнөсүн, психологиясын аңтарып берүүгө аракет кылышкан да. Эгерде биз алдыбызга бир топ китептерди «Спутник» (Э.Жаныбеков), «Жаш тилек» (жаш авторлордун ырлар жыйнагы) жана башка ушундай деңгээлдеги китептерди окуй турган болсок бөбөктөрдүн кыялдары, кылык-жоруктары үстүртөн гана айтылып, мазмуну тайкы, мурунку эле жазылгандарды кайталоо фактыларын көрөбүз.

Андыктан жалпы эле поэзияда эгерде автор окуучуларына жаңылык кийирбесе, ал ырдын көркөмдүгү канчалык мыкты болбосун бат эле унутуп калат эмеспи. Ал эми бул доомат балдар адабиятында биринчи, орунга тиешелүү. Тигил же бул предметке акын жалпы эле көз караштагы мамиледе болбой, ошол предметтин жашыруун бир сырын, даамын, жытын, жылуулугун жана башка касиеттерин терең билүүсү зарыл жана ошолорду нукура талант менен чагылдырып берүүсү керек. Мына, биздин балдарга арналып жазылган ырларыбыздын аксап жаткан себеби да ушунда. Биз жалпы фраза менен бөбөктөргө кайрылууну адет кылып алганбыз да, алардын «эмне үчүн?» деген суроолоруна так жооп бере албай жатабыз. Бизде кыргыз акындарынын басымдуулугу балдар үчүн жазганда укмуштуу, юмордуу кылып дайым эле күлкү-шаттыкка бөлөнгөнгө тырышат. Балалык дайыма эле шаттыктын гүлүнө оролгонго эмне жетсин! Бирок, ар бир кубулуштун, кулк-мүнөзүн, ички сезимдерин өз эби менен көркөм берилгени дурус.

Биз балдар поэзиясы тууралуу сөз козгогондо акыры белгилүү эки-үч автор менен гана чектелип калабыз. Бул дале болсо мектепке чейинки кенже балдарга арналып жазылган ырлардын али өз чыырын таап кете албай жаткандыгына күбө. «...Балдар китептери тарбиялоо үчүн жазылат, ал эми тарбия зор иш: аны менен адамдын келечеги чечилет» – деген В.Г.Белинскийдин таамай айтылган сөзүнө көңүл буралычы. Андыктан балдарга арнап жазганда жеке гана көңүл көтөрүү үчүн эмес, тарбиялык маанисине көңүл буруу керек турбайбы. Бизге азыркы турмуштун атмосферасын, азыркы балдардын талабын канааттандыруучу татынакай ырлар керек. Ал үчүн биздин акындарыбыздын алдына изденүү деген татаал жол жатат.

Жапиев Жылкычы

БАЛДАР АДАБИЯТЫНЫН МАСЕЛЕЛЕРИ¹

Азыркы мезгилде биздин советтик кыргыз адабияты союздук масштабга гана эмес, дүйнөлүк аренага да көтөрүлүп чыгып, кадыр-баркка ээ болуп отурат. Басмалардан ондогон ар түрдүү китептер

¹ Жапиев Ж. Балдар адабиятынын маселелери.// Ала-Тоо. – 1971. – № 2. – 155-160-беттер.

жарык көрүүдө. Ошол китептердин арасында балдар үчүн жазылган китептер да өз үлүшүнө ээ. Демек, ошол китептерди жараткан акын-жазуучуларыбыз да, алардын оң жана терс жактарын ачып берүү үчүн атайын өздөрүнө кесип кылып алган сынчыларыбыз да бар. Бирок, аздыр-көптүр сын макалалары чыгып жүргөндөрдөн баштап, сынчы катары көпчүлүккө таанылып калган профессионалдуу сынчыларга чейин балдар адабияты боюнча, балдар китептери боюнча сын-макалаларды аз жазгандыктары купулга толо койбос. Ошондон улам балдар үчүн арналган кээ бир чыгармалардын бирин бири кайталоо же саны бар сапаты начарыраак болуп жаткандыктарынын фактылары ушундан болсо керек.

Айрым жазуучулардын көпчүлүгү балдарга арнап жазып жүргөнүн барыбыз тең билебиз. Бизде балдарга арналган бир-эки китептин автору болуп калса, аны дароо эле баланча балдар акыны же түкүнчө балдар жазуучусу деп оозду көптүрө сүйлөп калуу адат болуп кеткен. Ал түгүл, адабияттын кээ бир жаш талапкерлеринин арасына сиңип бараткан көнүмүш деп да кароого толук мүмкүнчүлүк бар. Андыктан балдар үчүн жазып жүргөндөрдүн бардыгын тең эле балдар акыны же балдар жазуучусу деп атай салуу, аларга оңой эле жерден бийик атакты ыйгара берүү туура эмес көз караш. Ырас, айрым акын же жазуучунун балдарга арналган чыгармаларынын саны аз болсо да, сапаттуулугу менен өзүнөн-өзү белгилүү болуп турат. Балдар үчүн арналган китептерди чоңдор да окушат. Балдар мектеп жашына чейинкилер жана мектеп жашындагылар болуп эсептелсе, чоңдор ар түрдүү кесиптин ээлери. Демек, балдар китептери ар түрдүү кесиптеги (педагог акын-жазуучу, жумушчу, окумуштуу дыйкан ж.б.) адамдардын талкуусуна да туш келет турбайбы. Андыктан, чоңдорго караганда балдар үчүн арналган китептердин окуучулары көп десек жаңылбайт экенбиз. Себеби чоңдорго жазылган кээ бир китептерди өзгөчө (секетпайларды) балдарга сунуш кылууга болбойт. Ал эми балдар китептерин чоң-кичине дебей бардыгы тең окуй беришет. Бул – балдар адабиятынын өзүнүн бир өзгөчөлүгү. Мындан, балдар адабияты камтыган маселелер окуяга бай, көп тармактуу болуусу талап кылына тургандыгы ачык көрүнүп турат.

Балдар адабиятынын мына ушу көп тармактуу темаларынын бири болуп фантастикалык чыгармалар эсептелет. Көпчүлүк илимий-фантастикалык китептер илимий-техникалык идеялардын мазмунунда

жазылып, жаңы ачылыштарга карата болгон көз караштарды баяндайт. Бул өзгөчө балдарга, алардын романтикасын ойготуп, келечек-кыялына түрткү берүүчү эң керектүү нерсе. Балдар тигил же бул фантастикалык чыгарманы окуп чыккан соң турмуштагы кызыктыруучу бир топ темалар менен түздөн түз байланышта болуп алышып илимий маселелердин эң майда деталдарына чейин үйрөнүү талабы делебесин козгойт.

Чындыгында ар бир илимий-фантастикалык чыгарма ошол чыгарма жаралган кездеги илимдин деңгээлинде жазылат. Эгерде биз илим жүзүндө даана такталып калган темага кайрылып, ал жөнүндө илимий-фантастикалык чыгарма жаратсак, анда ал окуучулардын арасында анча деле илимий дискуссия көтөрө албайт, а түгүл жөнөкөй гана көркөм чыгарма болуп кала берет. Ошондуктан илимий-фантастикалык чыгармалардын көптүгү алигиче илим жөнүндө толук ачылып бере элек темаларга кайрылып жаткандыктарынын дагы жөнү бар. Мындан тигил же бул илимий-фантастикалык чыгарма тигил же бул илимдин атаандаштыгы деп айтууга толук мүмкүндүк бар. Илимий-фантастикалык чыгармалар балдардын кыялдануусун өркүндөтүп, аларды илимдин дүйнөсүнө кирүүгө, турмуштагы татаалдыктарды жеңе билүүгө багыттайт. Балалык кезде ким укмуштарды жаратуу жөнүндө кыялданбасын.

Ырас, илимий-фантастикалык чыгарма жазуу алда канча татаал. Илимий-фантастикалык чыгармада автор кайсы илимдин тармагында анын түшүнүгү болбосо, анда ал чыгарма кургак сөздүүлүктүн кулу болуп кала берет. Биздин кыргыз балдар адабиятында көтөрүлө турган эң чоң маселелердин бири ушул биз сөз кылып жаткан илимий-фантастикалык чыгармалар жөнүндө болууга тийиш. Эгерде биз балдар адабиятын ар түрдүү темаларга бөлүп-бөлүп карай турган болсок, анда фантастикалык темага тиешелүү жери алигиче чети оюла элек боюнча калып отурат.

Ал эми фантастикалык чыгармалардын жоктугуна карата биздин акын-жазуучуларыбызга коюлуп жаткан дооматтар эң туура жана эң адилеттүү. Кыргыз балдар адабиятында да фантастикалык темадагы китептер өз ордун табууга убакыт жетти. Ооба, биздин балдар адабиятында фантастикалык темага арналган чыгармалар Ата Мекендик согуштан мурда башталган деп жүрөбүз. Ал маркум Кусейин Эсенкожоевге багытталуучу сөз. Кыргыз балдар адабиятында, жалпы эле

кыргыз адабиятында фантастика жөнүндө сөз болгондо К.Эсенкожоевдин ысымын айтпай кетүү калыстык болбос. Анын аз да болсо балдар адабиятынын ушул тематикадагы эмгектерин тана албайбыз. Бирок К.Эсенкожоевден кийин анын жолун улантууга кыргыз акын-жазуучуларынын эч кимиси бел байлаган эмес. Кийинчирээк К.Жантөшевдин «Тилек», «Ашуу ашкан суу» китептери жарык көрдү. Болгону ушул аталган китептер менен балдар адабиятындагы илимий-фантастикалык чыгармага чоң чекит коюу, ал жөнүндө сөз козгобоо кыргыз балдар адабиятына кайдыгерлик мамиле кылгандык болуп жүрбөсүн. Ал эми илимий-фантастикалык өзгөчө жаш муундардын жеткинчектердин келечегине чоң үмүт жаратуучу багыт көрсөткүч курал экенин жогоруда айтып кеттик.

Бул суроонун коюлушу – бүгүнкү күндүн орчундуу маселеси, илимий-фантастикалык чыгармалар жок же кыргыз жазуучулары жаза алышпайбы же жөн эле көңүл коюшпайбы? Биздин оюбузча ушул темага арнап жаза турган жазуучуларыбыз деле табылат. Анда көңүл коюлбайбы деген жыйынтыкка келебизби? Бул туура болсо да канааттандырарлык тыянак эмес. Тек гана биз сөз кылып жаткан жанрды чындап колго алуу керек. Ал эми илимдин бир нече тармагы боюнча тааныш болгон жазуучу татынакай илимий-фантастикалык чыгармаларын окуучуларга тартуулай алат. Кыскасы, биздин айрым жазуучуларыбыз балдар адабиятынын эң негиздүүсү болгон фантастикалык, илимий-фантастикалык чыгармалардын үстүндө иштеп көрүшсө адабиятыбыздын казынасын бир топ байыткан болоор эле.

Эмки сөздү балдар ырына (песня) берели. Мектеп жашына чейинки жана кенже класстагы кыргыз балдарынын ырдаган ырларынын дээрлик баардыгы радио же телеберүүдөн үйрөнүп алышкан, күйгөн-сүйгөн, секетпай темасына жык толгон. Эгерде биз кээ бир бөбөктөрдөн ырдоону өтүнсөк, алар көп ойлонбой туруп эле:

Кай жерликсиз, кандай кызсың, кайдасың?

Же:

А-ай, Алмашым,

Жок дегенде бир көрүнүп койсоңчу-у-у

деп сыздап калышаары бышык. Ал эми али көп нерселерге түшүнүп биле элек бөбөккө ушул сыяктуу ырларды аткаруу кантип туура болсун. Кээ бирөөлөрү дароо эле «ырым жок» деп жооп беришет. Алардын ушундай жооптору төгүн эмес, чындык. Бөбөк өзү жөнүндө

ырдагысы келет. Бирок, анын өзү айткандай ыры жок, деги кичинекей балдар чындыкты бетке айтуудан тартынышпайт.

Мышык-чычкан ойнойбуз,
Мышык жолун торгойбуз.
Мына минтип, мына минтип,
Мына минтип, мына минтип.

Бул – эски болсо да, өз күчүн ушул убакка чейин жогото элек, кыргыз балдарынын арасында кеңири таралып белгилүү болуп келген ыр. Тилекке каршы, балдар арасында ушунчалык бийик даражада көтөрүлгөн ырларды манжа менен санаса болот. Биздин «Мектеп», «Кыргызстан» басмалары тарабынан чыгып жаткан бөбөктөр китептеринен бирин-экин ырлар кездеше калат. Алардын бардыгы тең чакырык ирээтинде жазылып, ошол чакырык, пропаганда өз деңгээлине жетишерлик түрдө берилет. Дагы бир сөз. Кыргыз акындары кесип жөнүндө балдарга арналган ыр жазышса «Окумуштуу боломун», «Койчуман болуу талабым», «Жумушчу болом атамдай» сыяктуу темаларды кайталап, жаңы мазмундагы көрүнүштөр көмүскөдө калтырылып жатат. Азыркы поэзиядагы мындай чеберчиликтин эч кимге кереги жок. Мындай чеберчилик – доорун сүрүп бүткөн эски форма. Кайра-кайра эле улам бирди кайталай берүү эч кимди кызыктырбайт.

Эми балдар ырлары боюнча талкууга өтөлү. Кыргыз адабиятында ыр түрүндө жазылган чыгармалардын баардыгы тең эле ыр деп аташат. Ал эми орус тилинде ыр «стихотворение» жана «песня» деп бөлүнөт. Азыр биздин сөз кылар багытыбыз песняга (же музыкалуу ырга) карата болмок. Балдар ырлары негизинен эмгек же кесип ырлары, тамашалуу ырлар, саясий ырлар ж. б. болуп бир нечеге бөлүнөт. Булардын ичинен балдар арасына кеңири таралган ырлардын катарына оюн ырлары кирет. Оюн ырларынын көпчүлүгүн балдар эки-үч топко бөлүнүп алышып аткарат. Балдар оюн ырларын Тоголок Молдонун чыгармачылыгынан да жолуктурууга болот. Мисалы анын «Үркөр, үркөр топ жылдыз» аттуу ырын алалы:

– Үркөр, үркөр топ жылдыз,
Үркүп кайда барасың?
– Тоо желимге барамын,
– Тоо желимде эмнең бар?
– Аштык айдар уулум бар,

Сайма саяр кызым бар.

Ушундай эле суроо-жооп иретинде жазылган ырлар Жоомарт Бөкөнбаевдин балдарга арналган ырларынан кеңири орун алган.

– Бака, бака балчак,

Башың неге жалпак.

Бутуң неге ийри?

Көзүң неге тосток?

– Казанды көп көтөрүп,

Башым жалпак болуптур.

Жайдак атка көп минип,

Бутум ийри болуптур.

Кароолду көп карап

Көзүм тосток болуптур.

Бул ыр бөбөктүн кыялы менен юмордук тилде жазылган. Андан калса ыр бөбөккө арналгандыктан, баканын сын-сыпаты, майрыктыгы, көзүнүн тостоктугу ж.б. кемчиликтери бөбөктүн көз карашы менен берилип, жеңил түшүндүрүлөт. Ырдын кыргыз балдарынын арасына кеңири таралып кеткендигинин себеби, баканын балдарга берген жообу кыргыз элинин турмушундагы көп кездешүүчү көрүнүштөр менен айтылган. Ырда кыргыз балдарына тааныш болгон улуттук өзгөчөлүк бар. Анда балдарды адилетүүлүккө, тартипке чакыруу, ата-энени кыйнай бербөө сезимдери элестүү, көркөм берилет, балдардын жаш өзгөчөлүгү да эске алынган. Ошол себептеп жогорку келтирилген ырдагы сүрөттөөлөр бөбөктөрдүн көз алдына таамай элестейт да, аларды тез кабыл алышына шарт түзүп турат.

Алыкул Осмоновдун дагы бир оюн ырын алып көрөлү. Ал «Түлкү менен каздар» деп аталат. Ырдын бир өзгөчөлүгү – жеке гана бөбөктүн ою менен жазылгандыгы эмес, бөбөктүн оюну менен шайкеш келип тургандыгында. Бул ырды аткарып жаткандар түлкү, каздар жана күчүк болуп үчкө бөлүнүшөт. Түлкү бул ырда да өзүнө мүнөздүү боору таш, жырткыч болуп берилет. Ал каздарга:

– Каа, каа калың каз,

Кармап жеймин кардым ач –

деп үстөмдүк кылат.

– Ай, ай ач түлкү,

Андай дебе балам жаш –

дешкен каздардын сөзүнө кулак салып да койбойт. Каздардын Түлкүгө жалынышы, бирок Түлкүнүн каздарды кубалап жеш үчүн аракет кылгандыгы оюндун эң кызыктуу чиеленген жери. Аңгыча күчүк чыга келип:

– Ау, ау ач түлкү,
Казды күчүк алдырбас, –

деп Түлкү менен айтышып, аны кармашууга чакырат. Акыры Түлкү качып кутулат. Ырдын мазмунунан балдарга күчүктүн пайдалуулугу жана үй канаттууларынын коргоочусу экендиги айтылып, жырткычтар ач көз, таш боор экендиги берилип, бөбөктөрдүн жек көрүү жана боор оору сыяктуу ички сезимдери пайда болот.

Оюн ырларына дагы А. Осмоновдун «Балдар менен турналар», «Кулой, кулой, торпогум», А.Токомбаевдин «Балдар менен каргалар», А.Малдыбаевдин «Мына минтип» жана дагы ушул сыяктуу ырлар кирет. Балдардын ушундай эле оюн же тамашалуу ырларынын бири болуп жаңылмачтар да эсептелет. Жаңылмач айтуу балдарды бат жана так сүйлөөгө үйрөтөт. Ал эми кичинекей бөбөктөрдүн кээ бир табышмактарды туура айта албастыгы, ал түгүл, бүтүндөй бир нече уйкаш, окшош сөздөрдү айырбаштап чакчелекей айтышы көп кездешет. Алардын ушундай «тантыктыгынан» кутулуу үчүн жаңылмач айтуу эң пайдалуу. Жаңылмач мурда кыргыз элинде оозеки түрүндө өнүккөндүгүн эл оозунда айтылып жүргөн жаңылмачтардан билебиз. Балдар үчүн жазылган бир топ бат айтма Алыкул Осмоновдун чыгармаларында бар. Мында ар бир жаңы саптар бирдей тыбыштагы тамга менен башталат да, аягы ырдын ыраты менен уйкашып кетет.

Балдар,
Баарыңар
Бул ырды,
Башынан.
Байкап,
Баарыңар,
«Б» ны
Бат «б» лап
Бат окуп
Багыңар.
Бабыр,

Бабырлар,
«Ба-ба» лап
Балдырлар,
«Бай-бай
Бай, байлап
Баш чайкар,
Бабырлар.

Жаңылмач жалаң ылдам жана тигил же бул сөздү так айтуу гана эмес, күлкү үчүн да айтыларын жогорку келтирилген мисалдан көрүп отурабыз. Себеби, кээ бир бөбөктөр сөздү туура эмес бузуп, жаңылып айткандыктан, угуучулардын ортосунда күлкү пайда болот. Ал эми бөбөк жолдошторуна же бардык эле угуучуларга дагы күлкү болбос үчүн кийинки аткаруусунда берилген жаңылмачты туура айтууга аракет кылат.

Эми ушул оюн ырларынын ичинен «Мына минтип» деген эски болсо да ушул убакка чейин өз күчүн жогото элек, кыргыз балдар арасына кеңири сиңип, белгилүү болуп калган деп макаланын баш жагында айтып кеттик эле. Мейли Алыкул Осмоновдун «Каздар менен түлкү», «Балдар менен турналар», мейли А.Токомбаевдин «Балдар менен каргалар» деген ырларын алып көрөлү. Бардыгы тең эле балдар оюну үчүн жазылган татынакай ырлар экендигинде талаш жок. Бирок, жогорку аталган оюн ырларындагы окуя бир эле жерде өтүп, бат эле аяктап калат.

Оюнду кайра башынан баштай берүү, бир эле окуяны же көрүнүштү кайталай берүүдөн балдар жадап кетишет да, аны узагыраак окуялуу оюн менен алмаштыргысы келет. Ал эми А.Малдыбаевдин «Мына минтип» аттуу ыры балдардын ушундай талабына жооп бере алат. Балдар бирде колдоруна күрөк, балка алышып жол салышса, бирде тегерете туруп алышып мышык-чычкан ойношот, бирде топ кууп кетишет. Алыкул Осмоновдун «Түлкү менен каздар» оюн ыры орус элинин белгилүү балдар оюну «Карышкыр менен каздар («Волк и гуси»)» деген ырынын окуясына үндөшүп турат.

Алыкул Осмоновдо ырдын тексти көп, оюндун окуясы бат бүтүп, «Карышкыр менен каздарда» тескерисинче берилген.

Ал эми кийинки кездерде (азыркы убакта) балдар ырларынын (биз билгендей) бири болгон оюн ырлары кыргыз балдар адабиятынан таптакыр эле изи сууп кетти.

Балдардын аткаруусунда ырдалып жүргөн ырларыбыздын деле жаңыларынын арасында жарытылуу ырыбыз жок десек эч ким бизге күнөө коё албас. Мурунку жазылган ырларыбыз азыр анчалык деле ролду ойной албай калды, жаңы ырларыбыз жокко эсе. Ырас, эски болсо да, таштап койбой балдарга үйрөтүп, ырдатып жүргөн бирин-экин ырларыбызды бетке кармап, балдар үчүн ырларыбыз бар деп компоюп жүрөбүз. Бирок, алардын да канча убакытка чейин өмүр сүрөөрү белгисиз. Алып көрөлү:

Жаа, жаа жамгырым,
Жумшарт эгин тамырын,
Кара көсөө көз ачпай
Өлсүн каран калгырың.

Жаа, жаа жамгырым,
Кызылчаны кандыргын,
Жаштайынан түйүлтүп
Жанга кубат алдыргын.

(А.Осмонов. «Жамгыр ыры»)

Ушул сыяктуу кээ бир акындардын макулуктар тууралуу жазылган ырлары кийинки убакка чейин балдардын көпчүлүгү ырдап жүрүшчү. Бара-бара булардын кээ бирлери балдар арасына толук сиңип кеткен десек жаңылышпайбыз.

Себеби, мындан бир нече жыл мурун Аалынын «Самолет», Муса Жангазиевдин «Москвага учуп бар» деген ырлары балдардын оюнан кетпеген сүйүктүү чыгармаларынан болуп калган эле. Ушул келтирилген ырлар негизинен техника темасына арналып жазылган. Анда балдардын самолет минип учуу, асмандагы ак булутту аралоо, ай-жылдыздарга жетүү сыяктуу ташкындаган сонун кыялдары берилген. Бөбөктөрдүн кыялдануусу дайыма бир калыпта туруп албайт, ал ар дайым өркүндөп өсүүнүн ичинде. Самолет менен учууну эңсешкен бөбөктөр азыркы күндө корабль минип космостун сырларын ачууну да ойлонот. Ай-жылдыздарга конууну, космонавттын наамын алууну эңсешет. Эми биз жогорку келтирилген балдар ырларынын улам эскирип, унутулуп бараткан себеби – азыркы доордун талабын чоң чеберчилик менен жаза албагандыкта. Ал эми ушул күндө жогорку ырлардын деңгээли менен теңтайлашып балдар арасында ырдалып жүргөн жаңы жазылган ырларыбыз барбы деп өзүбүзгө суроо

менен кайрылып көрөлү. Тилекке каршы, андайлар азыраак. Макаланын «баш жагында эскертип өткөндөй, космос, спутник, космостук корабль жөнүндө жазган акындар «космонавт болуу талабым» деген сыяктуу гана фразаларды айтышат. Балдардын кызыгуусун күчөтүп, алардын өз тили менен ырдай турган, камырдай жуурулушуп кеткен ырларды жазышса деги жакшы болоор эле го.

Акын Исабек Исаковдун «Айга учам» аттуу жыйнагы бар. Жыйнактын ичинде «Айга учам» поэмасы китепчинин негизин түзөт. Поэмада бөбөктүн айга учуу кыялы, диндик көз караштарды жокко чыгаруу маселелери каралган. Акындын бөбөктөрүнө арнап тандап алган темасы эң сонун. Ал али да болсо диний эски түшүнүктөрдөн суурулуп чыга албай жүргөн Өмүш сыяктуу адамдарга табияттын кээ бир сырларын ачып берип, анын көз карашы менен азыркы кичинекей балдардын көз карашы экөөнү салыштырат да, космос илиминин дүркүрөп өсүп келе жаткандыгына токтолот. Өзгөчө поэманын «Өмүш эмнеге корктуу» бөлүмү илимдин негизиндеги байкоолордон, тактоолордон турат. Бул жерде Айдын тутулушу, анын көлөмү сыяктуу маселелер даана, так болуп бөбөккө түшүнүктүү кылып айтылган. Ал эми «Жылдыздар» жана «Айга учам» деген акыркы эки бөлүмдөр такыр башкача абалда. «Жылдыздар» бөлүмүндө анын жылдыздардын жымындашынын себебине кызыккан бөбөктүн кыялы саал узарып кеткенсыйт.

Негизинен акын Исабек Исаков мындай артык баш саптарды алып таштаса, татынакай гана чакан поэма болмок. Ырас, А.С.Пушкин айткандай ырды ар кандай кылып, ар кандай жакты көздөй айландырып «чоңдоштуруп» жиберсе да болот. Бирок, балдар ырлары өзүнүн туруктуу касиетин сакташ керек. Эгерде тигил же бул ырда, деги балдар үчүн арналган чыгармаларда баланын кыялы, баланын сөзү, баланын өзү, баланын психологиясы жок болсо, анда ал чыгарманы балдар үчүн деп аташ туура болбос.

Акын Абзий Кыдыровдун «Турмуш күүлөрү» аттуу жыйнагында «Кызыл жылдыз» деген бир топ көлөмдүү поэмасы бар. Поэма негизинен окуучуларын патриоттуулукка, өз Ата Мекен, эл-жерин сүйүүгө чакырып, душмандарга карата жек көрүү сезимин курчутат. Поэманын башкы каарманы болуп Петя аттуу бир бала эсептелет. Окуя кан күйгөн согуш мезгилинде фашисттер басып алган райондордун биринде өтөт. Поэмадагы каармандардын мүнөздөрү драмалык көрүнүштөр

менен ачылат. Петянын фашисттик желдеттерге аябай кыжыры келип, андан өч алуу максатын ойлойт. Ал эжесинен, чоң атасынан да ажыраганда партизандарды издеп жүрүп таап алып, алардын катарына кошулат. Нечен ирет баалуу иштерди аткарат. Бир жолку чалгынга чыккан жеринен кыйнап сурашат. Бирок эр жүрөк бала эч нерсе айтпай койгон соң, анын тилин кесип, өзүн өлүктөрдүн арасына ыргытып жибершет. Петя эсин жыйнап, кайрадан душмандардын штабына кирип барат да, кыргын салып, далайын жер кучактатып мойсойт. Катуу атышууда Петяга ок жаңылып өлөт. Эми партизандардын желегинде Петянын ысымына ыйгарылган Кызыл Жылдыз ордени тагылат. Партизандар желекке баш ийишип душмандардан өч алуу үчүн жеңиш үчүн ант беришет. Поэма ушуну менен аяктайт.

Ырас, балдар катышкан чыгармалардын бардыгы тең эле балдар үчүн арнала бербейт деген ойду жогоруда сөз кылып кеткенбиз. Эми жогорку поэманы балдарга арноого болобу же болбойбу деген маселеге токтойлу. Азыркы мезгилде тынчтыкты жактоочулардын көп экендигин жана бүт жер шарынын прогрессивдүү адамдары тынчтыктын туусун бийик кармап, согушту болтурбай коюу үчүн күрөшүп жаткандыгы балдарга да маалым. Азыр да балдар согуштун кандай экенин кинолордон көрүп, китептерден окуп, жеткинчектердин айтуулары боюнча билишет. Бирок, өздөрү согуш мезгилиндеги урушту көрүшпөгөн соң же катышпагандан кийин абдан кеңири түшүнүктө айта алышпайт эмеспи. Ал эми улам кийинки муундарды өткөн турмуш элестери менен тааныштыруу ар кимдин мойнундагы парзы да. «Кызыл жылдыз» поэмасы да ушул маселеге кайрылып жазылган. Мында поэманын каарманы Петя сыяктуу балдардын кайраттуулугу, окуучуну да тайманбас патриоттука шыктандырат.

Жаш балдардын бир ишти жеке өзү бат эле бүтүрө коюу, чоңдордун киришүүсү, аларга билгизбей көзгө көрүнүктүү нерселерди ары-бери жасай саяктуу өңдөнгөн тубаса кыялдануу шашмалыктары болот. Бул балдардын психологиясында дайыма өкүм сүрүп турган көрүнүш экендигин эч ким танбайт. Поэмадан ушул айтылгандарды Петянын образынан да кезиктиребиз.

Мага автомат карматсаңыз

Кыраар элем бүт калтырбай.

– деп командирге арыз менен кайрылып, балалык «көктүк» кыялын карматат. Бирок, турмуштук фактылар менен алып караганда

балдардын ошол «көктүктөрү» чоңдордун кекенүү же кек сактоо сыяктуу жабык сырларынан бир топ айырмаланып турат. Себеби, ал балдардын балалык мүнөзүнө тиешелүү болуп, эгерде чөйрөдөгү башка адамдар тигил же бул балага башкача таасир тийгизе турган болсо, анда ал өзүнүн «көктүк» кыял-оюнан четтөөгө мажбур болот. Ушул маселе да аты аталган поэмада туура көз карашта чечилген. Командиринин айткандарын угуп, Петя өз оюнан четтеп, тынчып калат. Поэманын финалында Петянын эч кимге көрүнбөй курал алып, душмандын штабын талкалаганын анын «көктүгүнө» же кекчилдигине ыйгарууга болбойт. Бул жерден Петянын мүнөзүнөн биз эч бир кекчилдикти көрбөйбүз. Эгерде Петя кекчил болсо, анда ал башкача жолго түшмөк. Алдыктан ал өз элин, өз жерин чексиз сүйгөн патриот болуп эсептелет.

Экинчиден, поэмада Петянын образы менен советтик балдардын достугу, биримдиги берилет. Биз көпчүлүк кездерде достук жөнүндө сөз болгондо (мисалы, орус, өзбек, кыргыз ж.б.) чыгармада сөзсүз бир нече улуттун өкүлдөрү катышкандарды алып жүрөбүз. Ал эми жогорку поэманы окуп жатканыбызда Петя сыяктуу орус баласына болгон аёо сезими ички толгонуунун реакциясына кириптер болуп турат. Бул поэманы Абзий Кыдыров биз жогортон эскертип кеткендей балдар үчүн да, чоңдор үчүн да ылайыктуу кылып жараткан. Себеби, поэмадагы окуяда көркөмдүк үчүн алынган автор тарабынан кошумчаланган көрүнүштөр, кооздолуп айтылган ыгы жок ашыкча (окуучуга таасир тийгизе албаган) окуя да орун албаган. Бардыгы так жана даана болуп көз алдыга элестеп турат. Эми биз жогоруда сөз кылган «Кызыл жылдыз» поэмасына бардык эле балдар үчүн арналган чыгармаларга карата эталон катары алып, ушул поэмадай гана кылып жазуу керек деген ойду айткыбыз келбейт. Ырас балдарды патриоттуулукка үндөгөн бир топ эле чыгармаларыбыз бар. Тилекке каршы, алардын көпчүлүктөрү чакыруу иретинде болсо да, эч фактыларсыз жаралып калып, балдардын ички духовный байлыктарын ачып берүүгө кудурети жетпей калат.

Көркөм чыгармада бөбөктөргө эстетикалык тарбия берүү каиети эң маанилүү маселелердин бири болуп саналат. Биз кийинки кездерде эстетика жөнүндө сөз кылганда адамды курчап турган айлана-чөйрөнүн көрүнүшүн, табияттын кооздугун, сулуулугун адамдын кабыл алуусуна гана туюндуруп жүрөбүз. Ал эми ошондой эле

кооздуктарды, сулуулукуларды адам баласы өзү да жаратып жаткандыгына баарыбыз тең күбөбүз. Андыктан эстетиканы бир жактуу кароо туура эмес экен. «Маркстик-лениндик эстетика – бул эстетикалык законченемдүүлүктүн чындыгын жана дүйнөнү үйрөнүүдөгү эстетиканын көп жактуу жөндөмдүүлүгүн үйрөтүүчү илим» – деген ойдун чындыгы бар. Эми эстетиканын биз сөз кылган жактарын карап чыгарды. Андыктан, техникалык эстетика деген терминин алып, аны балдардын көз карашы менен, балдардын психологиясы менен салыштырып көрөлү.

Табият – бул жаратылыш. Анын кооздугу адамдын кабыл алуусуз эле өзүнчө кооз экендиги түшүнүктүү. Адам ошол кооздуктардын таң каларлык касиеттерин көргөндөн кийин анда (адамда) жаратылышка карата суктануу, ырахаттануу сезими пайда болот. Балдарда бул көрүнүш алда канча жогорку деңгээлде экендиги белгилүү. Ал эми техникалык эстетика да балдарга дал ушул сыяктуу сезимдерди козгойт. Балдар тиги же бул машиналарды, станокторду ж.б. техникалык куралдарды биринчи ирет көргөн кезде алар ушунчалык кооз, ушунчалык укмуштуудай болуп сезилет. Биз макаланын жогору жагында айтып кеткендей фантастикалык, илимий-фантастикалык чыгармалар балдарга техникалык эстетикалык тарбия берүүдө аябагандай зор мааниге ээ. Техникалык эстетикалык тарбияны жалаң гана фантастикалык, илимий-фантастикалык чыгармалар гана эмес, ата мекендик жана чет өлкөлүк техникалар жөнүндө жазылган ар кандай чыгармалардан да таасири чоң. Андыктан балдарга эстетикалык тарбия берүүдө В.Г.Белинский айткандай «искусствонун эң башкы түрү болуп эсептелген адабият» эстетиканын ар кандай тармактарын ичине камтый алат экен. Ошентип, эстетиканын ар кандай тармагындагы (искусство, техника, жаратылыш, эмгек ж.б.) чыгармаларды кичинекейлер улутунуп чоңдордон чыдамсыздык менен күтүшөт.

«КААК-КААК КАРГАЛАР...»¹

«Детская литература» журналы 1971-жылы балдар адабиятынын спецификасы боюнча талкуу уюштуруп, ага көптөгөн сынчылар, адабиятчылар, акын-жазуучулар, коомдук ишмерлер катышып, союздук масштабда гана эмес, дүйнөлүк масштабда да кеңири сөз болду.

1974-жылы июнь айында Фрунзеде кыргыз балдар адабиятынын проблемаларына байланыштуу кеңешме болуп, ага москвалык адабиятчылар, республикабыздын жазуучулары, сынчылары, журналисттер, ошондой эле мугалимдер, китепканачылар катышкан.

«Литературная газетанын» 1974-жылы № 37-санына сынчы Ст. Расидиндин «Би-би-би и сю-сю-сю» деген макаласы жарыяланып, балдар поэзиясы боюнча талкуу ачылган. Ага сынчылар Владимир Коркин, Юрий Селезнев, С.Сивоконь, В.Приходько, В.Карасаев, акындар Павел Антокольский, Ирина Токмакова жана көптөгөн китеп окуучулар катышып, өздөрүнүн байкоолорун, балдар поэзиясынын өсүш жолун, көлөкөлүү жактарын, милдеттерин айтып өтүштү. Талкуунун аягында жыйынтыктоочу «тегерек стол» уюштурулду. Талкуулар балдар адабияты дагы да болсо талапты толук канааттандыра албай жатканын белгилейт. Тез аранын ичинде эле көптөгөн сын-макалалардын жарыяланышы да мунун ачык-айкын күбөсү.

Ал эми кыргыз балдар поэзиясында кандай кемчиликтер бар? Кыргыз маданий турмушунун бүгүнкү күнү үчүн күзгүсү болгон «Кыргызстан маданияты» газетасынын беттеринде азыркы кыргыз поэзиясынын ал-абалы, проблемалары жөнүндө маселе коюлуп жатканы менен, анда али балдар поэзиясы жөнүндө алгылыктуу сөз боло элек.

Бүгүнкү коом – өнүккөн коом. Илимий-техникалык революциянын доору. Бүгүнкү балдардын айланасын ар тараптан адабият менен искусство, телевидение, радио, кино ж.б. курчап турат жана алар баланын аң-сезимине белгилүү даражада таасир тийгизет.

Биздин келечегибиз болгон балдар өнүккөн коомдо жашашат. Ошол балдарды жаштайынан тарбиялап, алардын рухий маданиятын кеңитип, аң-сезимин ар тараптан өстүрүү биздин биринчи кезектеги

¹ Муратов А. «Каак-каак каргалар...»// Кыргызстан маданияты. – 1975. – 27-февраль. – 3-бет.

милдетибиз. Балдар поэзиясы (сөз мектеп жашына чейинки жана кенже мектеп жашындагы балдарга арналган поэзиялык чыгармалар жөнүндө гана болмокчу) адабияттын составдуу бир бөлүгүнө кирип, балдарды эстетикалык, этикалык жактан тарбиялоодо зор иш аткарат.

Биздин бул макалабыздын объектиси болгон балдар поэзиясы кыргыз элинин оозеки адабиятында эле жашап келген. Кийинчирээк демократ акындар Токтогул, Тоголок Молдо, Барпылар да өздөрүнүн көптөгөн чыгармаларын балдарга арнашкан. Кыргыз совет профессионал адабиятында балдар поэзиясы жогорку баскычка көтөрүлдү. Бүгүнкү күндө А.Токомбаев, Т.Үмөталиев, А.Осмонов, А.Кыдыров, М.Жангазиев, Т.Кожомбердиевдин балдарга арнаган ырлары окуучуларга кеңири белгилүү. Бирок кыргыз балдар поэзиясы проза жараткан ийгиликти али жарата элек.

Азыркы биздин балдарга тамга тааныгандан баштап эле колуна китеп берип, көркөм адабият менен тааныштырышыбыздын зарылчылыгы чыгып келип олтурат. Деги эле балдардын кабыл алуусун, көз караш, ойлоосун, мүнөзүн чоңдор менен барабар коюу мүмкүн эмес. Алардын психологиясы тез өзгөргүч келип, начар чыгармалар тез эле көңүлүн калтырып, тажатып жиберет.

Кийинки мезгилдерде айрым «көптүн арасында, көчтүн карасында» жарыяланган поэзиялык чыгармалар жөнүндө учкай болсо да сөз козгой кетели. Биздин бул бирин-экин байкоолорубуз бул татаал жанрда иштеп жүргөндөр үчүн аздыр-көптүр пайдалуу болор деген ойдобуз.

С.Андабековдун «Кымбатым» (1969) деп аталган жыйнагында:

Желеге чымын илинсе,
Чимирилет чыкмай жок.
Кароолдогу жөргөмүш
Ороп алат торго шоф.

(51–52-беттер) же болбосо

Мүнөзү кызык
Бул мышык
Адамга карайт
Кирпигин кысып
Кийгени топу
Бирде эле сопу
Элестейт анда
Илгерки соку – (52-бет)

деген сыяктуу сөзгө анчалык маани бербей, уйкаштык издеп, поэтикалык оюн начарлап, түшүнүксүз сөздөрдү көп колдонгон. «Шоф», «кызык», «илгерки соку» сыяктуу сөздөрү эч кандай деле маани бербейт. Экинчи ырда мышык жөнүндө айтып жатканы менен кайра татаалдашып, баягы балдар көргөн мышык укмуштуу, күлкүлүү, эч бир түшүнүксүз жаныбарга айланат. Аталган жыйнакка балдар үчүн бир топ эле ырлар киргизилгени менен автор аларга кайдыгерлик менен мамиле жасап, балдардын поэзиясынан алыс турат.

Баса, С.Андабеков «Биринчи саптар» (1966) жыйнагынан түзүк эле сын угуп, балдарга жаман көрүнүп калбады беле.

Жеңилдик Аралбаева деген жаш акындын «Мезгил арымы» («Жаш Ленинчи» № 7. 1974) деген ырында:

Жыл өткөн сайын баратат
Өмүрдүн чоту саналып.
Шапа-шупа токобой
Жаз мезгилим өтүптүр
Мен жактырган кызгалдак
Журтка таштап өзүмдү
Жайлоосуна көчүптүр –

деп жазат. Турмуш, жашоо, өмүр эмне экенин али толук сезе элек, өмүрдүн мектебине алгачкы кадамын таштаган бөбөктөргө минтип, өзүнүн өмүр жолун пессимисттик идеяда берүү жакшы натыйжа бербестен, бөбөктөрдү тарбиялоодо терс таасирин тийгизиши мүмкүн. Психикасы, көз карашы тез өзгөрүлүп, ар кимге ишене берүүчү жетеленме келген балдарга чыныгы материалисттик көз карашта туруп, ыр жаратуу керек. Ансыз биз аларга коммунисттик ишенимдерди түзө албайбыз.

Эркелесең эстен танам,
Эрмегиңе эрип калам.
Ошончолук кызык экен.
Оюнуңа кантип канам?

(«Жаш Ленинчи» № 2. 1974).

Бул ыр «Балам» деп аталып, Т.Мамбетовдун калемине таандык. Ырды окуган адам баланы сүйгөн лирикалык каарманды оңой эле байкайт. Баланы сүйүү бул ар бир советтик гуманист адам үчүн мүнөздүү деңизчи. Бирок бул ырдагы сүйүү, бекер эле убараланган үстүртөн кыйкырык түрүндө сезилет. Андан көрө ошо «жалынычтуу»

сүйүүнү ички абалдардан көрсөтүп, «эстен танып эрип калбай» эле окуучуларга жеткирсе болбойт беле? «Оюнуңа кантип канам?» деп баласына берген суроосун атасын ээритип салган баласы дале жоопсуз калтырса керек деп ойлойбуз.

Ошол эле автор:

Баары мага кубаныч,
Баткак болуп турганың –

деп өзүнүн бир тууганы «балдан таттуу Канымдын» ылай кечип, суу кечип, мындай тарбияда чоңойгон бала кийин бир тууганын кандайча «кубандырар» экен?

Т.Шамшиев «Кар» аттуу ырында:

Жердин жүрөгү
Токсон тогуз кабат –

деп жалган тартылган штрихтер менен балдарды алдагысы келет. Деги жердин жүрөгү барбы? Жүрөктүн токсон тогуз кабат болушу мүмкүнбү? Албетте, балдар бул суроолорго жооп бере алышпайт. Болсо болгондур деп да ойлошот. Ал эми объективдүү дүйнө аны реалдуу эмес деп табат.

К.Рыскуловдун «Шайырлар» (Ф. 1968) деп аталган китебиндеги лирикалык каарман – бала чоң энесине ай жаңырган кезде төмөнкүдөй суроо берет:

Ой чоң эне, чоң эне?
Ай өгүнү чоң эле
Калыптыр эми такадай
Кичине болуп кичи эле?

Ырың түшкүр дейсиң ичинден, кандай сонун ой поэзияда ордун таппай кыйналып калды. «Кичине болуп эле» деген сап уйкаштык үчүн гана алынып, түшүнүксүз зордук менен гана турган жансыз жана пайдасыз сөз болуп калып олтурат.

Эми О.Сүйөркуловдун «Гүлжамал» (Ф. 1967) деген жыйнагындагы бир куплет ырын карап көрөлү:

Кичинекей Гүлжамал
Бир куурчагын уштады
«Тилим албай жатат» деп
Көк желкеге муштады.

Мындагы уйкаштык үчүн алынып, кеңири балдар массасына түшүнүксүз диалектилик сөздү эске албаганда да ушул көрүнүштүн өзү

ишенимсиз. Ооба, акыл дүйнөсү өнүгүүгө багыт алып жаткан бөбөк ар түрдүү күлкү келтирерлик иштерди жасашы да мүмкүн, бирок анын куурчагын көк желкеге мушташы анчалык деле реалдуу эмес-тей сезилет, татынакай көрүнүш да эмес. Баланын дале баладай аң-сезими болгону эле жакшы. Бала десе эле эч нерсени билбеген макулук катарында көрүш анчалык дале түзүктүк эмес го деп ойлойбуз.

Р.Тагаев «Нан» деген ырында:

Нан деген ыйык нерсе
Абдан жакшы аны жесе
Ошондуктан анын баркын
Адамдар баалай билсе

(«Кыргызстан пионери» № 38, 1974) деген жакшы оюн ортого салат. Бирок ыр поэзиялыктан ажырап, ритм, рифмасыз, чачкындуу насаат айтылып гана калган.

С.Сайжановдун «Мен эстүү баламын» («Кыргызстан пионери» № 27. 1974) деген ырын алалычы:

Мен эстүү баламын
Айткан тилди аламын
Апам ишке кеткенде –
Үйдү таза караймын
Мен эстүү баламын
Мектептен калбай барамын.
Сабагымдын баарынан
Беш деген баа аламын.

Ыр бардык жагынан эле төп келишип, жетишип тургандай сезилет. Бирок кыргыз балдар поэзиясына көз салып олтуруп, мына ушундай штамптуу ырлардын өтө көп экенин, алар бири-бирине «коендой окшош» экендигин оңой эле байкоого болот. Лирикалык каармандын куру мактануулары. Чынында жакшы иштерди үстүртөн гана чечендик менен санап көрсөтпөстөн, ички маңызына сүңгүп кирүү керек эле.

«Билбегенди билгизген,
Китеп сенин акылың»

(З.Жантакова «Кыргызстан пионери» № 12. 1974). Бул саптар балдарга беш колундай тааныш эле го. Аны экинчи автордун кайра жаратышы балдарга шек туудуруп, кыжырын да келтирип жүрбөсүн.

Азыркы мезгилде балдар поэзиясында жомок да жашап келе жатат. Б.Сооданбековдун «Бала мерген» деп аталган поэма-жомогу

өзүнчө китеп болуп 1969-жылы «Мектеп» басмасынан жарыкка чыкты. Автор ыр жазуунун техникасын жакшы өздөштүргөн, поэтикалык сөздүгү, көркөм сөз каражаттары дале түзүктөй көрүнөт. Бирок баланын сезимине таасир этип, анын кызыгуусун арттыра ала турган кызыктуу окуялар, кульминациялык точка жок, окуянын өнүгүшү, чечилиши конфликтсиз, өтө эле жөнөкөйлөшүп, сюжет куруу жагынан аксап калган. «Мектеп жашына чейинки балдар үчүн» деп жазылганы менен, алардын окулушу өтө татаал, талапты канааттандыра албайт. Ыр саптарынын он бир муундан туруп, чубалжып кетиши балдарды зериктирип да жиберет.

Эми кыргыз балдар поэзиясында байкалган айрым жалпы мүнөздөгү кемчиликтер жана алардын себептери жөнүндө өзүбүздүн пикирибизди айта кетели.

Биздин балдар үчүн жазган акындар тематиканы өтө тар планда алып, майда нерселерге көбүрөөк кайрылгандай өңдөнөбүз.

Биз балдар поэзиясында оң каарманды түзүүдө бир жактуулукка жеңдирип коюп жатабыз, башкача айтканда, балдарды «4», «5» ке оку, таза жүр, сылык, маданияттуу бол деген тарбиялык ырлар улам бири-биринен айырмаланбаган кургак дидактикалык ырлар көбөйүүдө.

Адатта баланын кызыгуулары күчтүү болот, көп нерселерди билгиси келип, эмне көрсө ошо жөнүндө ойлоно берет, суроо артынан суроо жаадырат, табигаттын татаал сырларына баш ийбей, баатырлык көрсөткүлөрү келет. Балдар ошондуктан элдик жомокторду, кызыктуу аңгемелерди, укмуштуу окуялар жөнүндө жазылган кызыктуу чыгармаларды, фантастиканы жакшы көрүшөт жана сүйүп окушат. Ал эми биздин балдар поэзиябыз балдардын бул муктаждыктарын канааттандыра албай жатат.

Кээ бир ыр жазуучунун талапкерлери балдар үчүн ыр жазууну өтө оңой көрүп, поэзиядагы биринчи кадамын «чу» дегенде эле ушундан башташат экен. Бирок алар турмушту балдар көргөн көз менен карап, алардын позициясында турбастан, баланын психологиясына сүңгүп кире албай, алардын кызыгуусуна, умтулуусуна, идеалдарына чыгармачылык менен мамиле кылбай жатышат. Горькийдин сөзү менен айтканда бөбөктөрдөн үйрөнбөстөн, бөбөктөрдү үйрөтүүгө кызыгып жатышат.

Балдар үчүн жазылган кээ бир лирикалык ырларда лирикалык каарман катарында чоң киши көрүнөт, мындай ырлар балдар арасына негедир тез сиңип кете албайт.

Рифма курууда бир кемчилик ырдын же жомоктун каарманы болгон баланын атын тандоодо көбүнчө ырдын уйкаштыгына карап эле атап коюшат. «Камчы – жакшы», «чалкалай – Балкабай», «карамай – Карабай» ж.б. ушу сыяктуулар рифмалык, ритмикалык жактан жакшы болгону менен баланын ысмы типсиз болуп, тарбиялык жактан дагы белгилүү даражада жүк көтөрүп турбайт. Айрым юмордук, анекдоттук, тамашалуу ырларда тарбиялык мааниден алыстап кетүүчүлүк байкалат.

Жыл сайын биз сөз кылган мезгилдеги балдар үчүн «Мектеп» басмасынан ондон ашык китептер чыгат. «Балдар китеби – балдар майрамы» деген Белинский. Чынында эле балаңызга жаңы китеп сатып бериңизчи, кандай кубанар экен. Бирок алардагы ырлардын көбү эсте калбайт.

Көчөдө чуркап бараткан баланы токтотуп алып, жатка билген бир ырын айтып берчи деп сурасаңыз, сиздин кулагыңызга чоң энеси үйрөткөн элдик ыры, же:

«Каак-каак каргалар
Камыш түбү жорголор»

келип түз эле кулагыңызга шак дей түшөт. Агтиң ай, деп коесуз ичинизден.

Бизде балдар адабиятын пропагандалоо жакшы тартипке коюлган эмес. Балдар бакчаларында, башталгыч класстарда китеп окуучулардын китепканалары менен байланышы жокко эсе. Бул ишке биздин педагогдорубуз кайдыгерлик менен мамиле жасашат.

Азыркы кыргыз балдар поэзиясынын начар жактарын сын көз менен карап, талкууларды өткөрүп, сын макалаларды жазып туруунун ордуна биздин айрым сынчылар көз кырын гана салып коюп, балдар өздөрүнө керектүү чыгармаларды өздөрү сындасын дегенчелик мамиле кылып жатышат.

АЗЫРКЫ БАЛДАР АДАБИЯТЫНЫН АБАЛЫ¹

Балдар адабияты дегенде биз өз алдынча аткаруучу кызматы жана спецификасы бар жалпы көркөм чыгармачылыктын, рухий маданияттын жана коомдук акыл-эстин атайын бир тармагын түшүнөбүз. Ошол мааниде алып караганда азыркы кыргыз балдар адабияты да бир кыйла өсүп, өзүнө жараша идеялык-эстетикалык жетишкендиктерге ээ болуп калды деп айтсак болот.

Өсүп келе жаткан жаш муундарды коммунисттик көз карашка жана ишенимге тарбиялоодогу балдар адабиятынын мааниси КПСС БК менен СССР Министрлер Советинин 1969-жылы апрелде кабыл алынган «Өлкөдөгү балдар адабиятын мындан ары карай өнктүрүүнүн чаралары жөнүндөгү» токтомунда айкын көрсөтүлгөн. Анда советтик доордо «ишкердүүлүк менен балдарды коммунисттик аң-сезимге тарбиялоочу жогорку көркөмдүктөгү көп улуттуу балдар адабияты түзүлгөндүгү»² зор ишенич менен белгиленген болучу. Бул баа жалпы советтик балдар адабиятынын ажырагыс бөлүгү жана алдыңкы отряддарынын бири болгон кыргыз балдар адабиятына да таандык. Тарыхый мааниде алганда кыргыз балдар адабияты өтө жаш, Октябрь революциясынын шарапаты менен жарыкка келди. Ал тарыхый кыска мөөнөттүн ичинде балдарды шаңга бөлөгөн обондуу бешик ырлардан тартып, азыркы кездеги көп пландуу поэма-дастандарга чейин, сыйкырдуу элдик жомоктор менен легендалардан тартып, терең психологизми жана татаал образ түзүмдөрү менен айырмаланган реалисттик повесттерге чейин өсүп жетилген машакаттуу жолду басып өттү.

Республикабыздын балдар адабияты көркөм өнүгүштүн ар түркүн «оору-сыркоолорун» баштан кечирип, турмуш-тиричиликтин жакшы салттарын өзүнө жыйнап, идеялык-көркөмдүк жактан өсүп калган алдыңкы адабияттардын катарына барып кошулганына алда канча убакыт болуп калды. Анын мыкты чыгармалары орус тили аркылуу СССР элдеринин тилдерине которулуп, союздук балдар адабиятынын фондусунан өз ордун таап, анын чегинен да ашып кетип отурат.

¹ Сулайманов М. Азыркы балдар адабиятынын абалы.// Ала-Тоо. – 1975. – № 2. – 147-160-беттер.

² «Правда». – 1969. – 9-апреля.

Биздин республиканын балдар адабиятын түзүү жана өнүктүрүү иши, сөзсүз, аксакал жазуучуларыбыздын үлүшүнө таандык. 1920-жылдардын экинчи жарымында К.Баялиновдун «Түлкү менен суур», «Чабалекей менен жылан», «Жетимдин өлүмү», А.Токомбаевдин «Жетим», «Эшим жетим», «Даяр бол», «Курманбек», Ж.Бөкөнбаевдин «Түлкү менен бөдөнө» ж.б. жомоктор менен бир катар реалисттик пландагы чыгармалар ошол кезде «Балдар китепканасы» деген серия менен басылып чыккан эле. Жалаң гана К.Баялиновдун аталган аңгемелери биринчи жолу 18 миң тираж менен жарык көрүп, кийин утуру кайталап басылып тургандыгын эскертсек, республиканын коомчулугу балдар адабиятына ошол кезде эле белгилүү даражада маани берип, камкордук көрө баштагандыгы белгилүү болот.

Өлкөдө социализмдин салтанат курушуна жана жалпыга милдеттүү билим берүүнүн кийрилишине байланыштуу бир катар жазуучуларыбыз тарабынан мектеп окуучулары үчүн түзүлгөн окуу китептерин дагы кыргыз балдар адабиятынын алгачкы саамалыгына кошсок болот. Ал кезде биздин жазуучуларыбыз кош милдетти – илимий-педагогикалык кадрлардын жана көркөм сөз устатынын милдетин да кошо аткарышкан. Элибиздин улуттук «Алиппесин» түзүү жана масса арасындагы туташ сабатсыздыкты жоюу үлүшү да ошолорго таандык болгон. 1930-32-жылдары К.Жантөшев «Сабатсыздардын сөзүн өстүрүү», «Мектеп окуучуларынын сөзүн өстүрүү», «Адабияттык окуу», У.Абдукаимов 3-класстар үчүн «Адабият хрестоматиясы», М.Элебаев 2-класс үчүн «Адабият окуу», К.Эшмамбетов болсо «Чала сабаттуулар үчүн окуу», М.Абдукаримов 4-класс үчүн «Адабият хрестоматиясы» деген окуу китептерин түзүшкөн. Ал китептерден балдар менен чоңдор бирдей пайдаланышкан.

Ал кезде Тоголок Молдонун ырлары, жомоктору жана тамсилдери менен катар кыргыз элинин «Курманбек», «Жаныш-Байыш», «Эр Төштүк» ж.б. дастандары биринин артынан экинчиси үзбөй жарык көрүп, балдар окуй турган китептердин чөйрөсүнө бекем кирген болучу.

Ал эми А.Токомбаев менен К.Баялиновдун, Ж.Бөкөнбаев менен К.Маликовдун, М.Элебаев менен Т.Үмөталиевдин балдар адабиятына салган жолун Т.Сыдыкбеков менен А.Осмоновдор андан ары ишенимдүү өнүктүрө башташты. Бул чеберлерибиз эл жомокторунан башка балдардын көркөм табитин каныктырган реалисттик пландагы ырлары менен аңгемелерин бере башташты.

Ал кезде өтө жаш экенине карабай жалпы маданияты, жазуучулук камылгасы жана адабиятка алып келген проблемалары жактан башка жазуучуларыбыздан кескин айырмаланып, болгондо да, кыргыз балдар адабиятынын тарыхында өзүн биринчи жолу профессионал жазуучу катары танууга бизди мажбурлаган таланттуу К.Эсенкожоевди балдар күнү бүгүнкүдөй урматташат. Ал өзү менен кошо балдар адабиятына фантастикалык жанрды алып келген эле. Бирок жаш жазуучунун ошол жакшы салты кыргыз жазуучулары тарабынан ушул кезге чейин татыктуу улантылбай келе жатышы зор өкүнүч.

1940-жылдары К.Жантөшев менен Т.Сыдыкбековдун, А.Осмонов менен Ж.Бөкөнбаевдин, Т.Үмөталиев менен А.Токтомушевдин жаркын таланттары кыргыз балдар адабиятын перифериялуу менен майда темалуулуктан куткарып, кезектеги баскычка көтөрүштү.

Бирок кыргыз балдар адабиятынын дүркүрөп өсүшү, чоң кадам шилтеген бурулуш учурлардын келип чыгышы кийинки мезгилдерге гана таандык. Кыргыз жазуучуларынын катары Т.Абдумомунов менен Н.Байтемировдун, М.Жангазиев менен Ш.Бейшеналиевдин, С.Эралиев менен Ч.Айтматовдун, С.Жусуев менен Б.Сарногоевдин, Т.Касымбеков менен К.Каимовдун, К.Акаев менен С.Өмүрбаевдин ысымдары менен толукталды. Ошол мезгилден баштап кыргыз балдар адабияты жанр жактан текшилене баштады, тематикалык алкагы кеңейди, проблематикасы байыды, идеялык-эстетикалык тажрыйбасы артты, эң негизгиси, поэзияда да, прозада да эпикалык жанр активдүү өсүү жолуна түштү. Экинчиден, республиканын балдар адабияты негизги тармактары боюнча, мисалы, бөбөктөр менен кенже мектеп балдарынын, тестиерлер менен өспүрүмдөрдүн жана жаштардын адабияты деген ачык адрестерге бөлүштүрүлүп, ошол принцип менен жарык көрө баштады.

Азыркы балдарыбыз Ж.Мавлянов менен Ж.Садыковдун, Ш.Садыбакасов менен А.Айтбаеванын, М.Абылкасымова менен А.Токтакуновдун, М.Меньшиков менен Н.Платонованын, И.Сулайманов менен Ш.Абдырамановдун, И.Исаков менен М.Турсуналиевдин, М.Буларкиева менен С.Шатмановдун чыгармаларын окуп жатышат. Эгер акыркы жылдарда балдар адабиятына келишкен жаш жазуучулардын ысымдарын атасак тизмебиз аябай узарып кетер эле. Бирок алардын чыгармачылыгы көпчүлүк учурларда каалагандай жемиш бербей, тескерисинче, мурдагы беделдүү жазуучуларыбыз тарабынан ырасталып,

бир кыйла дурус өздөштүрүлүп, белгилүү традицияга ээ болуп, негизделип калган балдар адабиятынын беделин кетирип жаткандыгын алдын ала эскертип коюуга тийишпиз. Себеби, алардын ичинде адабияттын бул тармагын жеңил-желпи баалап, эксперимент катары пайдаланып, калем төшөп алуунун алгачкы фазасы деп эсептеп, жазуучулук наамга жетишүүнүн лабораториясы иретинде пайдаланып жүргөндөрү көп. «Кечиресиз, бул биринчи кадамым эле, балдарга жарай берет го» – деп жалооруп, бир, эки китеби менен жазуучу деген күбөлүктү алары менен бул участкага «тоготпой», карандай жерип кетишет. Эгер чоңдордун адабиятынан орун таппай калса, дагы кайра ушул участкага келип алгандары андан көп. Иши кылып, кээ бир авторлор үчүн балдар адабияты турмуш-тиричилик кечирүүнүн булагына айлангансып бараткансыйт. Бул тууралуу кыргыз жазуучуларынын IV съездинде бийик трибунадан туруп адилеттүү айтылган сынды дагы бир жолу эске салып коюу артыкбаштык кылбайт: «Атактуу жазуучуларыбыздын балдар адабиятынан четтеп кетишкендиги эч нерсе менен негизделбейт. Алардын үндөрү угулбай калгандыктан, адабияттын айлана-тегерегинде гана сагалап жүргөн кокус адамдардын бул өтө жооптуу участкага кирип алуулары үчүн жана балдарга татыксыз чыгармалардын жарыкка чыгып кетиши үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүп берүүдө» («Ала-Тоо» № 8, 1966, 27-бет).

Биздин оюбузча, балдар адабиятына чыныгы такшалган художниктер гана келиши керек. Анткени, эң оболу, ага жазуучулуктун жалпы маданиятын, техникасын өздөштүрүш керек. Соңунан ага кошумча балдар адабиятынын спецификасын, балдар психологиясы менен педагогика илимдеринин теориялык жана практикалык негиздерин өздөштүрүү милдети туулат. Классикалык адабияты бар элдердин маданиятына кайрылсак деле бул пикирибиз ырасталат. Мисалы, А.Блок, С.Есенин жана Н.Заболоцкий сыяктуу орустун алп жазуучулары өз кезегинде балдар адабиятына кайрылышкан экен. Биринкин чыгармалар жазышып, түк окшоштура алышпагандыктан, өздөрүн күнөкөр эсептешип, художниктик салттын абийирин кетирбей, бул адабиятка экинчи кайрылбай коюшкан дейт. Ал эми Л.Толстой болсо, балдарга арналган китептердеги «...Тилдин үстүндө иштөө – азап, себеби баары тең кооз, кыска, жөнөкөй, эң негизгиси – түшүнүктүү болушу керек»¹ – дептир. Демек, чыныгы художниктер гана

¹ Цит. Из. А.С.Карповой, «Синтаксис рассказов Л.Толстого, автореф. дисс., Саратов, 1958, с.4.

балдар адабиятынын сырын түшүнүшөт, ошолор гана ага урмат-сый менен мамиле жасашат деген жыйынтыкка келсе болот.

Кыргыз балдар жазуучуларына жалпы мүнөздүү болгон мына мындай кемчиликтерди айтпай кетүү мүмкүн эмес. Кайсы гана жазуучу болбосун балдар адабиятына чоң даярдык менен киришпейт. Мыкты жазуучуларыбыз деле көпкө чейин орус жана башка элдердин балдар жазуучуларын караманча туурап, аларга «окшоштуруп» жазып келишкендигин байкоого болот.

Мисалы, алар тууроону адегенде чыгармадагы окуяларды кураштыруудан башташты. Сюжеттин структурасын бир аз «кубулжугуп», каармандарды «бекинчек» ойнотуп же болбосо, окуянын кызыктыргычтыгын арттырган болуп, тажрыйбасыз балдарды күтүүсүз жерден «адаштырып», жоготуп жиберип, ата-энелерди машакатка батырып, кайрадан таап, үйлөрүнө эсен-соо кайтарса эле муну балдар үчүн ылайыктуу чыгарма деп эсептеп жүрүштү. Балдар китептериндеги ушул сымал кыйма-чийме окуялар, жасалма сюжеттер бир кезде чоң селге айланып кеткен эле. Жаш жазуучулардын чыгармаларында болсо, мындай абал азыр деле өкүм сүрүүдө.

Кайсы бир жазуучулар балдар адабиятынын өзгөчөлүктөрүн караманча терс кабыл алышат. Алардын ою боюнча каарманы бала болсо болгону, ошону балдар китеби деп эсептешет. Китепти кайсы курактагы балдарга адрестеши керек? Муну да каармандын жашына карата бөлүштүрүшөт. Мүмкүн, анда балдар тууралуу чоңдор үчүн аңгеме уюштурулган чыгар, аны менен эсептешүү болбойт.

Бөбөктөр үчүн жазып жүрүшкөн кээ бир жазуучуларыбызга мүнөздүү дагы бир «оору» көзгө ачык чалдыгат. Алар чыгармалардын сюжет өзөгүн наристелердин сырткы белгилерине жараша кураштырышат. Адегенде «Бытыгыйым», «Коен жүрөктүүм», «Сербенгүлүм», «Капарсыз наристем» деген мүнөздөмөлөрдөн баштайт. Анысына го макул бололу. Бирок салабаттуу мамиле жасоонун ордуна, алар менен тилин жалпактатып, аңкоолонуп, сөмөйлөп «сырдаша» баштайт. Жазуучунун кур жерден мындайча амалкөйлөнүшү китепти окуп же угуп жаткан балага аяныч туудуруп, көңүлүн көтөрмөк түгүл, кайра аны иренжитип таштайт. Өзгөчө жаш акындар бөбөктөрдүн тилиндеги кээ бир деффекттерди атайын чукуп табышат. Анан аны баланын мүнөздүү белгиси катары мотивировкалайт. Ошол кемчиликтин тегерегинде кызыктуу сюжет курган

болуп мыскылдап күлүп, бирок баланын личностун коргоо маселесин эстен чыгарып коюшат.

Биздин жазуучуларыбыздын дагы бир тобу мындайча ой менен жашап жүрүшөт. Чоңдор менен балдар адабиятынын ортосунда эч кандай чек ара жок, ошондуктан балдар А.Токомбаев менен К.Жантөшевдин, Т.Сыдыкбеков менен А.Осмоновдун, Ч.Айтматов менен С.Эралиевдин чыгармаларын ылгабай окуй беришет дегендери бар. Чындыгында, кенже балдар менен тестиерлер колго тийген китептен баш тартышпайт. Белинский айтмакчы «эгер сүрөтү болсо, «анатомия» китебине деле кадала» калышат. Бирок кайсы чыгарма жакшы, кайсынысы начар? Бул тууралуу балдар бизден кеңеш сурашпайт. Жакшы китепти бир нече кайталап окушат, начарларын ортолобой туруп эле түртө салат. Балдарга арналган чыгарманын дурустугун же буруштугун ушул жерден аныктаса болот.

Кыргыз балдар адабиятынын азыркы өсүш тажрыйбасында али көп мүчүлүштөр, чечиле элек проблемалар бар. Мисалы, кээ бир жазуучуларыбыз чыгармасын кайсы курактагы балдар үчүн жазып жатат жана анын мазмунун кандайча аныктоо керек? Маселенин бул жагдайлары ушул күнгө чейин болжолдуу келатат. Ал эми, балдар адабиятынын тажрыйбасы менен илимий-педагогикалык аспекти анын төмөндөгүдөй өсүшүн сунуш кылат. 1) Бөбөктөрдүн (2–6) адабияты; 2) Мектеп жашындагы кенже балдар (7–9) менен тестиерлердин (10–12) адабияты; 3) Кенже өспүрүмдөр (13–14) менен өспүрүмдөрдүн (15–16) адабияты.

Мындан башка жаштардын (17–18) адабияты деп бөлүштүрүп жүрүшөт. Бирок аны балдардын адабиятына кошуу, биздин оюбузча, эч нерсе менен негизделбейт.

Бөбөктөрдүн адабияты

Балдар адабиятынын эң татаал бөлүмү ушул. Ошондон улам бөбөктөрдүн колунан түшкүс маанилүү белек камдаган художниктер дүйнөлүк адабиятта да сейрек кезигет. Кыргыз адабиятында болсо, бул жанр эң артта калып келатат.

Бөбөктөргө арналган чыгармалардын жагымдуу белгисин алардын акыл-эсине, курагына жараша ылайыкташтырылган жеринен гана эмес, күндөлүк турмуш-тиричиликтерин туура уюштурууга

көрсөткөн жардамынан да изилдөөгө тийишпиз. Анткени балдарды жашына карай бөлүштүрүү (периоддоштуруу) бул же тигил мамлекеттин законуна ылайык жүргүзүлүп, формалдуу гана мааниге ээ болорун эскертүүгө тийишпиз. Чындыгында, баланын жаш көрсөткүчү анын психологиялык өсүшүн аныктай албайт, 16 жашында паспорт берилет. Демек, мунун өзү балалык периоду бүттү, өз очогуна күл тартуу убагына жетти дегендикке жатат. Бирок 18ге толмоюнча никеге турууга, армиялык кызмат өтөөгө уруксат этилбейт. Ал эми, Англия, Япония ж.б. өлкөлөрдө болсо бала беш жашынан мектепке алынат. Демек, баланын психологиялык өнүгүшүн активдүү уюштуруу ишине бизге караганда алар эки жыл мурда киришишет. Ошентип жаш көрсөткүч адам баласын өсүштү улам кийинки периодуна узатып туруучу формалдуу гана чек болуп эсептелет. Анын үстүнө, жаш көрсөткүч стабилдүү касиетке ээ боло албайт. Жаныбарлардын баласынын өсүү процессинен адам баласынын өсүү процессинин кескин айырмасы да ушул жерден байкалат. Анткени жаныбарлардын жашоо мезгили организм жактан өсүп жетилиши боюнча, ал эми, адамдардыкы болсо психологиялык жактан жетилиши аркылуу өлчөнөт эмеспи. Демек, мектепке чейинки балдардын жаш көрсөткүчтөрүн колго тутуп отура бербей, алардын ишмердиги менен мамиле-байланышын өнүктүрүү аракетинде болушубуз керек. Мектепке чейинки баланын психологиялык жактан өсүшү анын күндөлүк турмушун туура уюштурууга байланыштуу болот. Ага күн сайын мазмундуу турмуш керек. Ата-эненин, тарбиячынын камкордугунан башка акыл-эс үйрөтө турган жакшы китептер аябай зарыл болот.

Кыргыз акын, жазуучулары бөбөктөрдүн адабиятын эл жомокторун кайрадан иштеп берүүдөн башташты. Алардын мыкты үлгүлөрү катары Тоголок Молдонун «Абышка кемпирдин көмөчү», «Жети таз менен жеке таз», «Абышка, кемпир» ж.б. атоого болот. Бул багытта аксакал жазуучуларыбыздын бири К.Эшмамбетов дагы арзый турган жумуш аткарды. Ал жалаң гана элдик жомокторду кайрадан иштеп чыгуу менен чектелбей, бөбөктөргө ылайык өзүнүн жаңы жомокторун жаратты. Баары болуп жазуучу ондон ашык сүрөттүү китепчелерди берди. Атактуу манасчы С.Каралаев өзү жакшы билген «Манас» трилогиясынан алып, бөбөктөр үчүн 5 китеп иштеп берди. Булардын баары колдоого аларлык жакшы жөрөлгө. Бирок али аз, жетишсиз. Учу-кыйырына көз жеткис кыргыз элинин бай кенчинен

эми зорго бөбөктөргө арнап онго жакын китеп берүү бери дегенде биздин жазуучуларыбыздын кенебестигин же бул ишке маани бербей жүрүшкөндүгүн айгинелейт.

Анын үстүнө жогоруда аталган колдо бар китепчелерибиздин көркөмдүк касиеттери өтө жупуну, тажаткыч, үгүт-насыят айтуу басымдуулук кылат. Авторлор элдик варианттардан жогорулай алышпаган.

Бөбөктөрдүн акыл-эсин байытып, көркөм табитин өнүктүрүүгө колкабыш кылган бир катар жомоктор менен ырларды залкар акындарыбыз А.Токомбаев менен А.Осмонов, Т.Үмөталиев менен Ж.Бөкөнбаевдер жаратты. Алар М.Горький айтмакчы эч кандай дидактикасыз эле бөбөктөр менен жалпы тил таап, ар кайсыл темада кызыктуу жана салабаттуу сүйлөшө алышты. Бул жагынан А.Токомбаевдин «Биздин китеп» деген жыйнагы бөбөктөр адабиятындагы маанилүү табылга катары эсептөөгө арзыйт. Акын муну менен бөбөктөрдүн ыр-оюнун жараткан.

Жомок – бөбөктөрдүн сүйгөн жанры. Кыргыз элинде кичинекейлерге ылайык ар кыл мүнөздөгү жомоктор, бат айтмалар, жаңылмач менен табышмактар көп. Бирок алардын көпчүлүгү ошол элдик формасында балдарга жете бербейт эмеспи. Ошондуктан аны белгилүү даражада кайрадан иштеп чыгуу зарылчылыгы туулат. Маркум Ж.Бөкөнбаев аталган маселени 30-жылдары көтөрүп чыккан. Ал минтип жазган: «Балдарга ылайыктуу жомоктор, ырлар, табышмактар толуп жатат... аларды балдар үчүн китепче кылып иштеп чыкса неге болбосун. Ал тургай «Семетейдин» кээ бир жерлерин жаш балдарга тартууласа болот. Көрсөтүлгөн маселелер боюнча балдарга ылайыктуу китептерди иштеп чыгууга мен кыргыз жазуучуларын чакырамын». Бирок акын, жазуучуларыбыз көпкө чейин бул ишти колго алышпай келди.

Албетте, балдар адабиятынын калган тармактарындай эле бөбөктөрдүн адабиятында тематика жактан чектөөгө болбойт. Бирок алар үчүн жомок-сюжет эч нерсе менен алмаштыргыс эталон болуп кала берет. Маанилүү темаларда жомок уюштуруп, айтайын деген акыл-эсин ачык, оюн-тамашалуу жана кызыктуу баяндаган «Эки бөжөк», «Түлкү менен теке» жана «Карга» деген жомок-китепчелери үчүн Р.Шүкүрбековду бөбөктөрүбүз аябай урматташат. Акын өзүнүн бул жаңы жомокторун элдик жомоктордун салтында курган. Бирок

аларда Шүкүрбековдун почеркине таандык табылгалар жок эмес. Көркөм сюжет бир башка, ырааттуу нукта өнүктүрүлгөн. Бөбөктөрдүн ой-санаасын байытып, жүрүм-туруму, адеп-салты жактан болгон тажрыйбасын кеңейтип, аларды жаңы идеялар менен үлгүлөргө, жаңыча эрежелер менен ишеничтерге машыктыра алат.

Акындын жомокторунда дагы бир жагымдуу сапат бар. Мисалы, мында жомок жомок бойдон калбайт, автор аларга реалисттик фон берет. Бөбөктөр жомок-окуялардан башка ачык асманды, аркайган Ала-Тоону, Сары өзөн Чүйдү, алардын койнундагы сандаган жан-жаныбарларды, камыш, токойлорду, дан жыттанган мейкин талааларды көрө алышат. Айтор, угуучу менен окуучу бул китептердеги кызыктуу көркөм шартталган жомоктор менен реалисттик предметтерден бирдей даражада таасирленишет. Арча теңселип, камыш шуудурап «тилге» кирет. Алсыз бөжөк, жапан улак жана кекилик сыяктууларга коюн ачып, жардамга келген учурун туйган бөбөктөр тилектештигин билдирип, боору ооруйт.

Р.Шүкүрбековдун бөбөктөргө арнаган чыгармаларынын ичинен «Кыргыз тоосунда», «Тоо эчки», «Коендун арманы», «Акылдуу кыз», «Алты каз», «Мергенчинин аңгемеси» деген ырлары менен аңгемелери да өзгөчө айырмаланып турат. Буларды окуу менен наристелер кыргыз тоосундагы жаратылыш байлыктары, түрдүү-түмөн жапайы аңдар, алардын турмуш-тиричиликтери, жорук-жосундары менен таанышышат. Жолборс менен Илбирсти, Бүркүт менен Кушту жырткычтардын канзадасы деп билишет.

Р.Шүкүрбековдун таланты кыргыз бөбөктөрүнүн адабиятына берекелүү салымын кошту, ташка чегилген эстеликтей өчпөс из салды. Акындын бул жагдайдагы ар бир куплет ыры, прозасынын ар бир абзацы элестүү жаңы сүрөттөрдү туудуруу кудуретине ээ болду. Каармандарынын жорук-жосуну жандуу кыймыл-аракетте, жомок-окуялары болсо улам кубулжуп, улам кулпуруп, кезегинде секирик жасап, тынымсыз өсүү процессинде берилген. Тагыраак айтканда, Райкан сүрөт-китептерди жаратты. Акындын чыгармалары сүрөт менен кооздолуп, кыргыз балдар адабиятынын тарыхында биринчи жолу китеп-картинка формасында атайын бөбөктөргө адрестелип жарык көрдү.

Бирок, тажрыйбалуу акыныбыз Р.Шүкүрбеков балдарга арналган кээ бир чыгармаларында өзүнүн почеркиндеги оригиналдуулукту

сактай албаган. Маселен, «Акылдуу кыз» жана «Алты каз» деген ырларында С.Маршактын «Белгисиз баатыр жөнүндө аңгеме», «Цирк» деген атактуу чыгармаларынын көркөм деталдарынан баштап идеяларына чейин туураган.

Бөбөктөр адабиятынын азыркы кездеги абалы, аздыр-көптүр жетишкен ийгиликтери М.Жангазиев менен Ш.Бейшеналиевдин эмгектери менен тыгыз байланыштуу каралат.

М.Жангазиев адабияттын бул тармагында эки жанрды – поэзия менен прозаны бирге алып баратат. Акындын «Жылдыздар», «Москвага учуп бар», «Бакыт гүлдөрү», «Бул эки кыз жакшы кыз», «Дуровдун бурчу», «Зоопаркта», «Ак козу», «Табышмактуу таш» деген китепчелерин бөбөктөр сүйкүмдүү күтүп алышты. Анын үйрөтүлгөн жаныбарлар менен канаттуулар жөнүндөгү көңүлдүү ырлары бөбөктөрдүн айлана-чөйрөгө, жаныбарлар дүйнөсүнө болгон байкоолорун, көркөм элестерин тактайт, балдардын көз карашы менен тартибине түзөтүүлөр, толуктоолор кийиришет, тажрыйбасын тайытат. Маселен, «Дуровдун бурчун» окуган же уккан балдарга жаныбарлар дүйнөсү жөнүндө жаңы көшөгө ачылып, жаңы түшүнүк келип чыгат. Кол тийбеген жапан куштар менен жырткычтар ошол «жапан» жана «жырткыч» бойдон калышпастан адамдардын өнөр-билими, айла-амалдары аларды баш ийдирип, адамга кызмат кылдыра алат экен деген түшүнүккө келишет. Ал эми, «Зоопарктагы» ар кайсы жаныбарлардын жоруктары, шаан-шөкөттөрү жөнүндөгү ырлары балдарды оюн тамашага батырат, кыймылдуу оюндарын коштоп, юмордук сезимдерин байытып, ой жүгүртүүгө машыктырат.

Акындын «Жылдыздар», «Москвага учуп бар», «Бул эки кыз жакшы кыз» деген китептериндеги чакан ырлары мазмундуу. Ошого жараша ритмдин мукамдуулугу, көтөрүңкү маанай жана тембрдин бийиктиги мүнөздүү. М.Жангазиевдин бөбөктөргө арналган бул китептерин кичинекейлердин духовнай муктаждыгына шайма-шай келген көңүлдүү ырлар катары жыйынтыктоого болот.

Реалисттик көркөм прозанын пайда болушу бөбөктөр үчүн өмүрдүн жаңы белесине чыккандай сүйүнүч болду. Анткени майда ырлар менен жомокторго караганда реалисттик проза турмушту кенен жана ырааттуу чагылдырып берүү кудуретине ээ. Бул жагынан Ш.Бейшеналиев үзүрлүү эмгектенди. Анын «Ак тайлак», «Табышмакчы Чынара», «Мүйүздүү козу», «Ат жалында секелек» деген аңгемелери

менен чакан повесттери бөбөктөрдүн адабиятында жаңы барактарды ачты. Алардын эл аралык аренага чыгып кетиши жеке эле автордун эмес, кыргыз балдар адабиятынын да сыймыгы болду.

Жазуучунун аталган чыгармаларына жалпы таандык болгон жакшы касиет бар. Маселен, мектепке чейин балдардын турпатын, психологиялык жактан өсүшүн аныктап, өлчөп турган нерсе – алардын ишмерчилиги. Ал эми, ишмерчиликтин кыймылдаткыч күчтөрү болуп баланын эркин ой жүгүртүү аракети, чыгармачылыгы жана активдүү сөздүк запасы эсептелет. Ш.Бейшеналиевдин чыгармалары мына ошол проблемаларды чечүү максатын көздөйт. Тагыраак айтканда, автор чыгармаларынын идеялык-эстетикалык маңызын дал ошол мектепке чейинки жаштагы балдардын турмуш-тиричилигин кандайча уюштурса болот? Алардын дүйнөнү таанып-билиши эмнеден башталат? Алгачкы психологиялык туюмдары менен эркин ой жүгүртүү аракетинин пайда болушу жана өнүгүшү кандайча шарттарды талап кылат? – деген суроолорду чечүү максаты менен мотивировкалайт. Маселен, башкы каармандар иретинде Осмон, Чынара жана Азиз сыяктуу бир курдай жаштагы (4–5) балдарды иргеп алган. Мунун өзүнчө сыры бар. Себеби, мектепке чейинки балдардын ичинен эң эле түйшүкчөндөрү ушулар. Алар көптү билгилери келет, сөзмөр келишет, суроочул болушат. Демек, бул курактагы балдардын турмуш-тиричилигиндеги негизги проблема – активдүү сөздүк запасын түзүүдө жана өнүктүрүүдө турарын автор чебер байкаган. Айтор, шведдик окумуштуу психолог Тогд Эразмдин далилдөөсүнө караганда жалпы адамзаттын ичинен эң эле сөзмөрү 4 жаштагы балдар болот экен. Ал күн сайын 12 миңге жакын сөз сүйлөгөнү менен маани бере турганы 920дан ашпйт. 4төн бешке караган курагында активдүү сөздүк запасы 1240ка чейин артат. 6 жаштагы бала 2 миңдей сөз запасын түзүп, андан тышкары дагы 6 миңге жакын сөздөрдүн маанисин түшүнүп калат – дейт ал. («Ден соолук», № 8, 1968, 9-б). Албетте, Ш.Бейшеналиев Осмондун, Азиз менен Чынаранын сөз запасын санап, эксперимент жасаган эмес, жөнжайынча гана сөз байлыгын жана анын өсүш процессин, байыш булагын изилдеген.

Эгер Азиз менен Осмондун сөз байлыгы ой жүгүртүү аракети өздөрүн курчап турган жайлоонун кооз жаратылышы менен табият предметтеринин базасында арбын өнүксө, Чынараны ойдон көркөм кураштыруу (художественный вымысел) көбүрөөк кызыктырат.

Мисалы, Чынара үй эмеректеринин урунттуу белгилерине, касиеттерине окшоштуруп өзүмдүк табышмактарын кураштырат. Эгер Азиз адегенде манжалары менен, кийинчирээк калтадагы таштардын жардамы менен бир короо койдун эсебин ала баштаса, Чынара өз оюнан жомокторду кураштыра баштайт. Мунун өзү наристе балдардагы чыгармачылыктын башатын, анын конкреттүү түшүнүктөн эркин ой жүгүртүүгө карай өнүгүшүн айгинелейт. «Баланын эркин ой жүгүртүүгө болгон биринчи теориялык акты эсеп болуп саналат»¹ – деп жазышкан К.Маркс менен Ф.Энгельс. Алар муну карандай арифметикалык сандарды эмес, баланын оюн чындыкка ашыруунун куралы болгон тил байлыгын, активдүү сөздүк запасын айтып жатышат.

Ш.Бейшеналиевдин аңгемелериндеги дагы бир урунттуу маселе – тарбия маселеси. Кичинекей балдар айлана-чөйрөдө болуп жаткан ар түркүн окуялар менен кубулуштарга, чоң адамдардын бири-бирине жасаган мамиле-катнашы менен кыял-жоруктарына кайдыгер карашпайт. Алардан тиешелүү жыйынтык чыгарып, өздөрүнүн баасын беришет. Чынара менен Чоң эненин, Азиз менен атасы Бакирдин, Осмон менен Чоң атанын ортолорундагы мамиле-байланыштарды, талаш-тартыштарды сүрөттөгөн сценалар буга ачык далил боло алат. Мисалы, Чынара чоң эненин ой-санаасы менен көп учурда келише бербейт. Анткени чоң эненин ою боюнча бала балалыгын бек тутуп, баёо болушу керек. Жобурап сөзмөр болуу, «куулук-шумдук» жасоо, кезегинде өзүнөн чоңдордун жарамсыз жоруктарын сынап бетке айтып, түзөтүп салуу наристе баланын мүнөзү үчүн жат көрүнүш сыяктанат. Ал эми баланын тирикарактыгы, жаңыча салт-санааларга көнүп баратышы менен чоң эненин иши канча! Ошондон улам ал Чынараны тынчтандыруу, «тартипке» чакыруу үчүн капкайдагы «бокочо-мокочолорун» жардамга чакырып отурат. Тирикарак Чынара чоң эненин мына ошол жоруктарын жактырбайт. Балага таасир берүүнүн кээ бир «амалдарын» чоң энеге үйрөткүсү, айтып койгусу келет. Баарынан да, ак көңүл баёолугу, ачык-айрым назиктиги, кең пейил айкөлдүгү менен ал чоң энесине зор таасир калтырат. Аны чоң эне өзү да моюнга алат: «Алтымыштагы менин билгеним төрт ооз, алтыга чыга элек сенин билгениңе эсебим жетпейт. Таалимиң, тарбияң, заманың ушундай. Сенин көргөнүң, укканың көп» – дейт. Өткөн кылымдын бир даанышман адамы: «Жаш бала өз ата-энесин

¹ К.Маркс, Ф.Энгельс, соч. Т. 1, 2-ое изд. С.31.

тарбиялоого жараптыр!» – деп көп кайталачу экен. Анын сыңары, Чынара менен Осмондун асылзат баёолугу, айкөл назиктиги ата-эnelерине таасир берип, алаңказар, терс сапаттарын түзөтүп, ойлондурбай койбосо керек.

Ш.Бейшеналиев Азиздин жоруктары аркылуу жаш баланын психологиясындагы дагы бир урунттуу белгилерди туура байкаган. Эгер сиз Азиз курактуу балдарга «кой», «эчки» же «уй» жөнүндөгү аңгемени баштасаңыз, алар, эң оболу, текени, кочкорду, буканы көз алдына элестетет. Себеби аларда баланын көңүлүнө орногон приметалары – аркайган мүйүздөрү бар. Эгер мүйүзү жок токолдорун көрсөтсөңүз, бала ишенбейт. Демек, бу курактагы балдардын дүйнөнү кабыл алышы элестүү, көргөзмөлүү, образдуу кабыл алуу болуп саналат. Азиздин көркөм таануусу да ошондой. Ал эмне үчүн бир короо козунун ичинен тармал көк козу кочкорду жактырып калды? Эмне үчүн аны ардактап бакты? Себеби, балага анын чамгарак мүйүзү жакты, ошол өзүнө тартты, кызыктуу жана кереметтүү болуп көрүндү.

Чыгарманын соту – окуучулар эмеспи. Жалаң гана билимдүү окумуштуу адабиятчынын оң баасына татыктуу болгон чыгарма эмес, кадимки карапайым адамдардын купулуна толгон чыгармалар дале окуучусун тапкан жакшы чыгарма болуп эсептелет. Ырас, чыгармасы жөнүндө жылуу ойду кабарлап өзүбүздүн эле Нарын менен Оштон, Ташкент менен Дүйшөмбүдөн кат келсе авторго канчалык сүйүнүч берет. Ал эми, Ш.Бейшеналиевдин сөз болуп жаткан чыгармалары жөнүндө жылуу ойлорду баяндап, чет өлкөлөрдөн каттардын келип жатышы чоң ийгилик.

Мисалы, Америкадан Джероми Нейлдин, Виктория Смиттин, Англиядан Букенджинин жазган каттары буга ачык далил. Колледждин адабият мугалими Джероми «Мүйүздүү козу» повести тууралуу мындайча жазат: «Мен кыргыз тоолору менен талаалары жөнүндө үзбөй окуп турам, бирок кыргыз искусствосунун мындай сонун үлгүсүн мурда окуган да, учураткан да эмесмин»¹. Эгер бул кишинин бир аз тажрыйбасыздыгына жана апырта сүйлөгөнүнө кечирим жасасак, калган жагы менен келишүүгө эмне үчүн болбосун!

Албетте, Ш.Бейшеналиевдин ушул чыгармалары кемчиликтерден четте эмес. Жазуучунун каармандарына бөбөктөрдүн нукура баёолугу жетишпейт, баланын өзүндөй жароокерлик, жумшак, ачык

¹ «Комсомольская правда», 22 апреля, 1972.

темперамент өтө жупуну. Автор мунун баарын баланын аңкоолугу жана тажрыйбасыздыгы менен жууп-чайып жибергиси келет.

Кийинки он жылдын ичинде бөбөктөр үчүн жазган жазуучулардын саны көбөйүп баратат. Чыгармалары менен окуучуларга жакшы таасир калтырып жаткан авторлорго Ж.Садыковдун, Т.Кожомбердиевдин, И.Исаковдун, М.Мураталиевдин ысымдарын кошсок болот. Булардын алды бөбөктөргө 3–4, арты 2ден маанилүү китептерди беришти. Т.Кожомбердиевдин чыгармалары болсо Москвадан бир нече жолу жарык көрүп, чет эл тилдерине да которулду. «Жаш ленинчи» журналы да бул маселеге атайын көңүл бөлүп, «Балаты» деген бөлүм ачты.

Бирок кыргыз балдар адабиятынын бул участиго али жарды. Аксакал жазуучуларыбыз кол кабышка келмейинче жарытылуу жылыш келип чыкпайт өңдөнөт. Азыркы кезде А.Абакиров, К.Баратбаев, Э.Ибраев, У.Кадыркулова ж.б. бир курдай жаш акындарыбыз бөбөктөрдү китептин «селине каптатып» жиберешти. Бирок жакшы жышаана байкалбай, тескерисинче, мурда түптөлүп калган жакшы салты татыктуу улантууга жарабай жатышкансыйт.

Мектеп жашындагы кенже балдардын адабияты

Баланын мектепке кириши анын өмүрүндөгү жаңы баракты ачат. Жаңы шартка, жаңы коллективге аралашып, жаңы түйшүктү моюнга алышы адамкерчилик ар-намысын ойготот. Жеке адам (личность) иретинде жоопкерчилик сезими күчөйт. Психологиялык турпаты тиешелүү багыттар боюнча өсө баштайт. Анткени баланын биринчи талабы жана негизги ишмерчилиги – окуу болуп калат. Окуу ишмерчилиги дегенибиз балада таанып-билүүнүн жаңы тармагын, кызыкчылыктын кезектеги баскычын ачат. Кенже мектеп балдарында жаңыдан пайда болгон таанып билүү кызыкчылыгы ар түркүн формада өнүгөт. Биринчиден, жаңы объекттер менен предметтердеги касиеттерди үйрөнүү үчүн болгон интеллектуалдык багытта, экинчиден, баланын көңүл буйруктарындагы эмоционалдык боектор менен эстетикалык камылгасына жараша, үчүнчүдөн, коомдун тиричилигиндеги окуялардын себептерин, законченемдерин билүү максатын көздөгөн эрктүү чыгармачыл аракет формасында өсүп отурат.

Ушул аспекттен карасак, көркөм адабият кенже окуучулардын тиричилигинде чечүүчү ролду ойнойт. Себеби, алардын көркөм

адабиятка болгон кызыгышы башкы талаптардын бирине айланат, болгондо да, өтө интенсивдүүлүгү менен мүнөздөлөт. Китептеги идеялар менен образдарды, көркөм каражаттар менен окуяларды кабыл алуу жана түшүнүк системалары болсо бөтөнчө сапаттуу, бирок чектүү келет. Анткени алар окуялар менен предметтердеги жалпы белгилер менен окшош касиеттерди аныктап, жиктеп кабыл алуу мүмкүнчүлүктөрүнө али ээ боло алышпайт. Ошондуктан жазуучу кайсыл гана темада аңгеме куруп, кандай проблеманы чечүүгө камынбасын, аларды мүмкүн болушунча эжелетип, ырааттуу баяндап берүүгө милдеттүү. Айтмакчы болгон идеяларын, образ системасы менен конфликттерди түшүнсөң түшүнөрсүң дегенчелик каймана айтып, сыр катып, бүдөмүк туюндуруу кенже мектеп балдары үчүн жарамсыз көрүнүш. Чыгарманын идеялык-эстетикалык маңызы ачык мотивировкаланышы зарыл. Каармандардын ичинен кимдер биздики, кимдер бөлөктүкү? Карөзгөйлүк кылып жаткандар ким, адилеттүүлүк кимдер тарапта? Окуянын жана чатак-жаңжалдардын башталыш себеби эмнеде? Күрөштө кимдер чечкиндүү күч көрсөтүштү жана эмне үчүн жеңип чыгышты? Булардын баары балдарга күзгүдөн көрүнүп турган өзүнүн сүрөтүндөй чагылып турушу керек. Эгер андай болбосо, кенже балдар үчүн ким жеңген баатыр болуп кала бериши мүмкүн. Ушул курактагы окуучуларыбызга маанилүү белек камдаган жазуучуларыбыз А.Токомбаев менен Т.Сыдыкбеков, А.Токтомушев менен Ч.Айтматов, Р.Шүкүрбеков менен Н.Байтемиров, М.Жангазиев менен Ш.Бейшеналиев, К.Каимов менен Т.Касымбеков, С.Жусуев менен Б.Сарногоев, И.Исаков менен А.Айтбаева, Т.Кожомбердиев менен А.Кадыров, Ш.Садыбакасов менен М.Гапаровдор болду. Алар кенже окуучулардагы интеллектуалдык мүмкүнчүлүктөрдүн, кызыгуу чөйрөсүнүн, эстетикалык талаптардын ар кылдыгын эске алышып, жомокторду, канаттуулар менен айбанаттардын турмуш-тиричиликти тууралуу кызыктуу баяндар менен санаттарды, ошондой эле кадыресе татаал проблемаларды, кызыктуу сюжеттерди, назик психологизмди камтыган реалисттик ырлар менен поэмаларды, аңгемелер менен повесттерди жазышты.

Жазуучуларыбыздын бөбөктөргө караганда даяр фольклордук сюжеттерди мектеп жашындагы балдар үчүн көбүрөөк иштеди. Ошондон улам фольклор балдар адабияты үчүн негизги булак болуп эсептелди десе болот. Бул белгилүү салтты урматтаган биздин

жазуучулар фольклордук сюжеттер менен образдарга бүгүнкү күндө деле кайрылып жатышат. Анын мыкты үлгүлөрү иретинде А.Токомбаевдин «Акай мерген», «Даат», «Акылмандын жообу», Т.Сыдыкбековдун «Күн жана анын балдары», «Достук», А.Осмоновдун «Толубай сынчы», «Түлкү менен каздар», Т.Үмөталиевдин «Күч бирдикте», «Туратбай», «Токтомуш мерген», Ж.Бөкөнбаевдин «Чептен эрдин күчү бек», С.Каралаевдин «Мергенчи Томор», «Делдеш баатыр», «Бакытай балбан», «Тайтору», «Айымдар», К.Эшмамбетовдун «Төрт баатыр», «Көкдобул», «Куу түлкү», Р.Шүкүрбековдун «Толубай сынчы», «Иттин жомогу», «Карга», М.Алыбаевдин «Эмне үчүн корооз таң алдында чакырат», М.Жангазиевдин «Айга барам», «Ак дөбө», «Табышмактуу бадыран», К.Каимовдун «Койчу карышкыр», «Чыпалак» деген чыгармаларын атасак болот. Авторлор бул жомокторунда кызыктуу сюжеттер менен образдар түзүлүп, аны жогорку көркөм чеберчиликте айтып беришкен.

Бул багытта өз элинин көркөм мурастарын чоң билерманы фантазияга бай жазуучу К.Жантөшев жакшы эмгектенди. Анын оригиналдуу чыгармачылыгы фольклордук духу образдуулугу жана сүйкүмдүүлүгү менен каныктырыла сугарылган. Ал өзүнүн чыгармачыл натурасы боюнча чебер жомокчу болгон. Ушул сапаттардын баары жазуучунун балдар үчүн берген чыгармаларына да ачык таасир эткен. Мисалга анын «Эдирен теке», «Саякатчы бөдөнө», «Өнөрлүү балдар», «Адыл мерген», «Өсө бергиле» деген жомокторун жана «Тилек», «Ашуу ашкан суу» сыяктуу фантастикалык чыгармаларын айтса болот. Аларда авторлук табылгалар мотивдер эриш-аркак биригип келгендиктен балдар үчүн кызыктуу жана татымдуу чыккан.

Кенже балдар өздөрүнүн «кичинекей досторуна» абдан берилгендик жана чексиз кызыгуу менен мамиле жасашат. Балдарды канаттуулар менен жаныбарлар дүйнөсү, алардын көздөн далда жана жашыруун сырлары; турмуш-тиричиликтериндеги кагылыштар менен коллизиялар, кебете-кешпири жана жорук-жосундары өзүнө тартат. Ошондуктан башка курактагы балдарга караганда кенже курактагы балдар үчүн канаттуулар менен жаныбарлар дүйнөсү жөнүндөгү ырлар менен аңгемелер аябай кызыктуу. Алардын бул талабын эске алышып, кыргыз жазуучулары бир нече китептерди беришти. К.Жантөшевдин «Беш бөлтүрүк», «Кара шумкар», А.Осмоновдун «Куштар кетти», «Кара чыйырчык», «Чымын чиркей ырлары»,

Р.Шүкүрбековдун «Мергенчинин аңгемеси», «Жолборс менен айгыр», К.Каимовдун «Балапан», «Капкачы түлкү», «Албарсты», «Кар жаабас жерде», М.Алыбаевдин «Эки бүркүт», «Мергенчинин аңгемеси» жана И.Исаков менен Ж.Садыковдун бул темада жазылган ондогон ырлары менен аңгемелери окуучулардын сүйүктүү китептеринен болуп калды. Авторлор Кыргызстанда ар түрдүү канаттуулар менен жаныбарлардын, чымын-чиркейлер менен курт-кумурскалардын өзгөчөлүктөрү жашоо жана көбөйүш шарттары тууралуу кызыктуу маалыматтар берилет. Көпчүлүк жазуучулар коюлган проблемаларга балдар тажабагандай кызыктуу көркөм сюжеттерде чечип беришет. Окуучулар кунт коюп көңүл бөлүп, көз ирмебей күзөтүп баруучу туюмдуу окуялар менен таанып билүү манисиндеги фактыларга бай чыгармалар да аз эмес. Мындай ийгиликтерди К.Жантөшев менен Т.Сыдыкбековдун аңгемелеринен, А.Осмонов менен Р.Шүкүрбековдун ырларынан байкайбыз.

Ошондой эле, кыргыз балдар адабиятындагы канаттуулар менен жаныбарлар жөнүндөгү тематиканын дурус иштелип, ашкере кызыктыргыч мүнөзгө ээ болоорун белгилөө керек. Маселен, балдар өзгөчө К.Жантөшев менен К.Каимовдун, Р.Шүкүрбековдун менен М.Алыбаевдин аталган китептеринен илгертен бери кесип тутунуп, урматсыйга бөлөп келишкен мергенчилеринин романтикага бай машакаттуу татаал турмуш-тиричиликтерин кастарлап үйрөтүшкөн. Мындай мергенчилердин профессионалдуу интуициялары менен кылдат иштерине алардын канаттуулар менен жаныбарлардын жоруктарын талдай билген устаттыгына жана билермандыгына аябай берилип, кызыкпай коё алышпайт. Жыйынтыктуу айтканда, бул темадагы чыгармалар бай информацияга, таанып-билдирүүчү материалдарга жана таасирдүү эмоцияга ээ.

Эгер кыргыз балдар адабиятынын бул участогунда бүгүнкү күндүн тематикасы проблемаларынын өздөштүрүлүшү, идеялык-эстетикалык деңгээли улам жогорулашы, форма менен мазмундун биримдиги жазуучулардын стилдик бөтөнчөлүктөрү менен жалпы эле көркөм чебердик жагдайындагы маселелерге көңүл бура турган болсок, иш али начар. Балдар жазуучуларынын арасында художниктик көрөгөчтүгү ордуна чыкпай, китептен-китепке көчкөн сайын өспөй, изилдеп жаткан предметин дурустап өздөштүрбөй жүргөн авторлор бар. Эгер алардын бир даары балдардын талабын, кызыгуу дүйнөсүн

үйрөнө албай жүрсө, дагы бирөөлөр алар менен жалпы тил таба албай жүрөт. Бул сымак авторлор канчалык чымырканып, канчалык бел байлап туруп азыркы күндүн темасына киришип, балдарга жогорку социалдык сезимдерди – достук, интернационализм, коллективизм сезимдери менен жаңыча адеп-салттын нускаларын өнүктүрүү максатын көзөмөл тутпасын, алардын ырлары менен поэмалары, аңгемелери менен повесттери үстүрт баяндамасы, схемалуулугу, жигердүү образдын жоктугу, тарбиялык-педагогикалык установкалардын тажаткычтыгы менен аксап жатат. Эгер бир катар авторлор көркөм сюжеттин техникасын дурустап өздөштүрбөй, аны жасалма жол менен татаалдаштырып жүрсө, дагы бирөөлөрү, тескерисинче, артыкбаш жөнөкөйлөштүрүп, түз сызыкка салып жиберет. Мындай китептерге А.Белековдун «Учкуч чабан», «Ак козу», Н.Жүндүбаеванын «Бөбөктөр дүйнөсү», С.Маймуловдун «Айыл балдары», «Мен жана карындашым» М.Турсуналиевдин «Шоро», «Менин шаарым», М.Алиевдин «Өлүм жеңили» С.Андабековдун «Биринчи сапар», Э.Ибраевдин «Кичинекей манасчы», М.Сейталиевдин «Торгойлор сайрайт» ж. б. кошсо болот.

Белгилүү балдар жазуучусу С.Баруздин кыргыз балдар адабияты жөнүндөгү өзүнүн пикирин мындайча жазган эле. «Кыргызстанда «балдар» жазуучусу жана «чоңдор» жазуучусу деп бөлүштүрүүгө болбойт, тилекке каршы мындай абал орус адабиятында дагы сакталып келе жатат. Балдар үчүн чыгарма жазууну дээрлик баардык жазуучулар өздөрүнүн милдети деп эсептейт. Бул абдан жакшы традиция»¹. Албетте ар тараптан колдоого аларлык сонун салт деп биз дагы коштоор элек. Бирок балдар адабиятын кесип кылып албаган жана аны сыймык менен тутунбаган жазуучулар предметке үстүрт мамиле жасап, бүт чыгармачылык мүмкүнчүлүгүн жумшабайт экен. Ошондуктан мындай авторлор тарабынан жазылган чыгармалар кичинекей окурмандарга адрестелген менен маңызы боюнча балдар жөнүндөгү чоңдор жөнүндөгү аңгемеге айланып кетти. Ошол себептүү чоңдор үчүн жазып жүрүшкөндөр балдар үчүн жазган чыгармаларынын эң маанилүүлөрү деле дидактикалык мүнөзгө ооп үгүт-насаат айтуу басымдуулук кылып кетээрин айтса болот.

Ошол фондогу чыгармалардын бирин Ч.Айтматовдун «Атадан калган туяк» деген аңгемеси бөтөнчө айырмаланып турат. Бүткүл

¹ «Советская Киргизия». – 1958. – 24-декабрь.

дүйнөгө белгилүү повесттердин автору өзүнөн мурункулардын салтын жакшы традициясын колдоп, балдар адабиятына биринчи кайрылып, эң сонун аңгеме жазып берди. Жазуучу жаш баланын трагедияга үндөш муң-кайгысын, согуш отуна күйгөн ой-санаасын, наристенин көңүл сырларын, кайталангыс кыял жоруктарын терең ачып берди. Биздин оюбузча, Ч.Айтматов аңгемени бүткүл күч-кубатын жумшап, чыныгы жүрөк эргүүсү менен чыгармачылык шерденүүсү менен жазган. Бул жерде деле жазуучунун баягы атактуу повесттериндеги нукура таланты менен чебер устаттыгы ачык байкалып турат. Автор кичинекей каарманына ак дили менен мамиле жасап, келечегине ак жол каалап, жан дүйнөсүндө болуп жаткан өзгөрүү, өсүү процессин тыкан чагылдырган. Художник бул жерде кээ бир авторлорго окшоп баланы аңкоолонтуп же тилин жалпактатып сүйлөшкөн болуп, «оюнтамашага» чалып отурбайт, тикеден-тике баланын ички дүйнөсүнө үңүлөт, ага жол салат. К.Маркс айтмакчы «предметти өз тили менен сүйлөшүүгө» жетишет. Ч.Айтматов бул чыгармасы аркылуу мектеп жашындагы кенже балдар менен кайсыл мүнөздө жана кандай даражада аңгеме куруу зарыл экендигин ачык демонстрациялады. Ошентип «Атадан калган туяк» аңгемеси автордун балдар адабиятындагы зор ийгилиги болду.

Тестиерлер менен өспүрүмдөр адабияты

Балдар адабиятынын коомдогу аткаруучу кызматы жана өзгөчөлүктөрү жөнүндө сөз болгондо улуу ойчулдар илгертеден бери эле биринчи ирээтте анын идеялык-тематикалык касиети жөнүндө маселени биринчи планга коюп, анын тегерегинде ар түрдүү талаштарды туудуруп келишкен. Бирок, чоң теоретиктер бирдей пикирде болушкан эмес. «Балдарга көп нерсени эң жөнөкөй жана жеңил-желпи гана түшүндүрсө болот, бирок бала менен сүйлөшүүгө бел байлаган киши предметти жакшы өздөштүрүп, аны адамдын тили менен айтып берсе эле болгону»¹ – деп жазат Н.Г.Чернышевский. А.С.Макаренко болсо, негизинен ошол көз карашта болуп мындайча айтат: «Биринчи караганда балдар адабиятындагы курак жактан бөлүштүрүү жана чоңдор адабиятынан болгон айырмасы анын тематикасында, мазмунунда

¹ Белинский В.Г., Чернышевский Н.Г. и Добролюбов Н.А. «О детской литературе» – Москва, «Детгиз». – 1954. – стр. 211.

тургансып көрүнөт. Бирок балдарга гана сунуш кыла турган тематикалык чектеп көрсөтүү кыйын. А тургай сүйүү, ооба кадимки эле жыныстык сүйүү балдар үчүн тематиканын сферасынан сүрүлүп ташташы мүмкүн эмес»¹. А.М.Горький алардан башкачараак пикирде болгон. «Балдар үчүн китептердин тематикасы жөнүндөгү маселе деген ал – аларды социалдык багытка тарбиялоодо»² турат.

Албетте, тестиерлер менен өспүрүм курактагы балдардан жашырып калуучу турмуш сырлары жок десе болот. Анткени алар акыл-эс жактан торолуп, турмуш-тиричиликтин ой-кырына саресеп салып, ар кандай маселеге сынчыл көз караш менен мамиле жасап калат эмеспи. Ошондуктан алардан сөз жашырып, бышыксына берүүнүн кереги жок. Эгер болсо, тажабагандай кылып күндөлүк тиричилигин кызыктуу уюштуруп, мүмкүн болушунча, чоңдордун дүйнөсүнө эртерээк аралаштыра берүү оң. Анын үстүнө тема тандоо жана проблема коюу маселенин оң жагы. Художник чыгарманын идеялык-эстетикалык маңызын кандайча мотивировкалап, кандайча ыкмалар менен чечет, сөз мына ошондо эмеспи.

Азыркы кыргыз балдар адабиятындагы тестиер менен өспүрүмгө арналган чыгармалар тематикалык диапозону кенен, көтөргөн проблемалары ар кыл. Маселен, эмгек темасы мындагы туруктуу темалардын бирине айланып калды. Мыкты художниктерибиз мектеп балдарынын эмгек процессин, анын спецификасын, чоңдордун өндүрүштүк эмгегинен болгон айырмасын өздөштүрө башташты. Жаш муундардын адептүү салт-санаасы менен көз карашы мүнөзү менен эрк сапаттары жактан өсүү, калыптануу жагдайындагы эмгектин чечүүчү ролун көрсөтүү максатында болушту. Алдынкы жазуучуларыбыздын баланын духовный-маданий жактан өсүп жетилишин камсыздоо үчүн кайсы мүнөздөгү жана кандай формадагы эмгек процессин уюштурса болот? Жаш каармандардын эс-акылы кандай шарттарда жана эмне деген ситуацияларда жетилет? деген проблемалардын үстүндө иштеп жатышат. Ушундай проблемаларды чечүү максатын көзөмөл туткан чыгармалар К.Жантөшевдин «Эркин адашканда», «Саякат жана алкыш», «Жемиш багы», Т.Сыдыкбековдун «Бороондо», «Кичинекей патриоттор», К.Маликов менен Т.Үмөталиевдин, А.Осмонов менен А.Токтомушевдин ырларын, Н.Байтемировдун «Акбаш»,

¹ Макаренко А.С. соч. т. 7., – Москва. – АПН РСФСР. – 1958. – стр. 179.

² Горький А.Н. «О литературе». – Москва., «Дет. лит.». – 1967. – стр. 86.

«Өнөрлүү бала», «Эмгек төлү», С.Жусуевдин «Асан менен достошкондо», И.Исаковдун «Бала кыялы», Ж.Садыковдун «Кечээкинин күбөсү», М.Абылкасымованын ырлары менен Т.Кожомбердиевдин «Бийиктен тийген күн» деген китептерин кошсо болот. Мындагы жаш каармандар коомдук пайдалуу эмгекке өздөрүнүн алгачкы кадамдарын шилтешет, чыгармачыл эмгектин үзүрүн байкап, сүйүнүчкө батышат, өздөрүнүн теориялык билимдерин практикага колдонуу түйшүктөрүн баштан кечиришет.

Тестиерлер менен өспүрүмдөрдүн коомдук пайдалуу эмгек машакатын таамай изилдеп, анын негизинде кызыктуу көркөм сюжет формаларын түзүүгө жетишкен ийгиликтер К.Жантөшов менен Т.Сыдыкбековдун аталган чыгармаларынан арийне көрүнөт. Татаал эмгек процессин жалпылаган сюжет линиялары тажаткыч болуп калбасын үчүн бул зор художниктер бар талантын жумшайт. Кичинекей каармандарын чукул шаттарда сынап көрөт, кызыктуу приключениялуу окуялардын рамкасында машыктырат, күтүүсүз кабылган окуяларга мажбурлайт. Ошентип, эмгек кызыгына батып кеткен тажрыйбасыз каармандар «күтүүсүз» эрдиктерди жаратышат. Бирок, К.Жантөшев менен Т.Сыдыкбековдун бул жылдыздуу чыгармаларын кээ бир жазуучуларыбыз чанып, терс баалашкан. Тестиерлер менен өспүрүмдөргө арналган чыгармалардын спецификасын өздөрү түшүнбөй туруп, бирбеткей, калпыс айтылган сын-пикирлердин кесепетинен улам көркөм сөздүн устаттары балдар адабиятына кийин кайрылбай коюшкан.

Азыркы кыргыз балдар адабиятынын беделин көтөргөн жазуучулардын бири М.Жангазиев болуп саналат. Ал адабият майданында 50-жылдары келип кирген. Ошол кезден бүгүнкү күнгө чейин балдар адабиятында үзгүлтүксүз эмгектенип келатат. Азыр орус жана кыргыз тилдеринде анын 50гө жакын китеби жарык көрдү. Бир нече чыгармалары боордош элдердин тилдеринде жашап жатат. Иши кылып, М.Жангазиев бүт өмүрүн, талантын балдар адабиятына кастарлап байлап, чыгармачылык ийгиликти ушул жерден издеген жазуучу.

Борбордук басма сөздөрдө анын чыгармалары тууралуу жакшы пикирлер, каалоолор айтылып жүрөт. С.Баруздин М.Жангазиевди кыргыз балдарынын сүйүктүү акыны деп туура баалаган. Чындыгында, ал кийинки жылдарда зор ийгиликтерге жетишти. Атап айтсак, «Балдар менин турмушум» деген жыйнагы үчүн Ленин комсомолунун

сыйлыгынын лауреаты болду. В.И.Лениндин 100 жылдык юбилейинде анын «Ысык-Көлдүн боюнда» деген повести Москвадан чыгып, Бүткүл союздук конкрустун сыйлыгын жеңип алды жана ал чыгарма «Детская литература» басмасынан эки жолу басылып чыкты. М.Жангазиевдин «Жаңы жолдош», «Жети жылдыктын жеткинчектери», «Тилектештер» деген повесттерине да ошондой жылуу пикирлерди айтса болот. Биз алардагы элестүү жана жөнөкөй түзүлгөн образдарды, жумшак юморду, жатык тилди сюжет формаларды проблемалардын актуалдуулугун жактырабыз.

Балдарды жашынан тартып жарандык парзын таанууга жана коргой билүүгө үйрөтүү, жорук-жосуну менен тартиби үчүн өзүнүн жеке жоопкерчилигин аткаруу сезимин иштеп чыгуу, коллективизм жана достук, гуманизм жана интернационализм сезимдерин тарбиялоо максаты М.Жангазиевдин поэзиясындагы негизги ордунду ээлейт. Бирок, ал мындай ийгиликтерге дароо эле жетишкен жок. Зор мүчүлүштөрдү баштан кечирди, аёосуз катуу сындарды укту, стилин жана почеркин таба албай жүрдү. Маселен, алгачкы «Балалык», «Бүлдүркөн» ж.б. жыйнактары көркөмдүк жактан өтө төмөн болгон. Ал эми «Ажырагыс достор», «Назарбектин классташтары» деген повесттеринде конфликтсиздик теориясынын таасири сезилет. Азыр М.Жангазиевдин чыгармачылык күчкө толуп турган кезеги. Балдар адабиятына дагы зор салымдарын кошуу убагына эми келди деген үмүттөбүз.

Биздин жазуучуларыбыздын «Мектеп повести» аттуу эпикалык жанрды өздөштүргөн мезгилден тартып кыргыз балдар адабияты өсүштүн кезектеги баскычына көтөрүлө алды деп айтса арзыйт. Себеби, ошол кезден тартып жазуучуларыбыз балдардын мектептеги жана андан сырткары турмуш-тиричиликтерин, кызыккан маселелери менен психологиясын изилдөө мүмкүнчүлүктөрүнө ээ болушту. Ушул жанрда гана алар балдардын жан дүйнөсүндө тынымсыз пайда болуп жаткан маанилүү жылыштарды, мүнөздүү урунттуу сапаттарды көркөм жалпылап көрсөтүү ыкмаларын кенен планда өздөштүрө алышты. Алдыңкы художниктерибиз дилгир өспүрүмдөрдүн аң-сезими менен мамиле-байланыштарында, көз карашы менен түшүнүк даражаларында бекем орноп, өсүп, калыптанып бара жаткан коммунисттик адептин нормаларын талдоого кызыга башташты. Мындай жигердүү аракет бул же тигил формада Т.Сыдыкбековдун «Тоо балдары», А.Токтомушевдин «Жакып уулу», Н.Байтемировдун

«Ак баш», «Бекем достук», М.Жангазиевдин «Тилектештер», Ш.Бейшеналиевдин «Кычан», «Карлыгач», «Кордун тукуму» «Данакер», Т.Касымбековдун «Жетим» К.Каимовдун «Бирине бири окшобогон күндөр», Ж.Мавляновдун «Менин күндөлүгүм», Ш.Абдырамановдун «Арстанбап аймагында» деген чыгармаларынан ачык байкалат.

Т.Сыдыкбековдун «Тоо балдары» повести кыргыз балдар адабиятынын жаңы этабын ачты. Эпикалык жанрга ишенимдүү жол салды.

Повестте чоң маселе – баланы тарбиялоо жагынан мектептин жана коомчулуктун биргелешкен иштери, алардан чыгып келүүчү проблемалар менен конфликттер, үч муундун өкүлдөрүнүн турмуш сүрөттөрү, көз караштары айкын чагылат. Мына ушул татаал проблеманы чечүү иши авторго көркөм баяндоонун жаңы ыкмаларын, образ түзүүнүн аналитикалык принциптерин берген. Художник чыгарманын мазмунун тестиерлер менен өспүрүмдөрдүн түшүнүк даражасына чейин төмөндөтүп, жөнөкөйлөштүрүп жиберген эмес. Андагы сюжет линияларынын татаалдыгы азыркы мектеп балдарындагы личносттун татаал структурасын терең изилдөө жана ачуу зарылчылыгынан келип чыккан. Автордун ийгилиги конфликттерди курч жана букта уюштуруп, аларды жыйынтыктуу жана бир башкача чечкендигинен да байкалып турат. Мисалы, Омор менен Сабырдын, Орусбек менен Аскардын ортолорундагы кагылыштар аркылуу кыргыз айылында көптөн жашап келе жаткан эски менен жаңынын күрөшү, эскини кысылып-сүрүлүп ташталышы таамай чагылган. Повестте каармандар айткандай Т.Сыдыкбеков «ар бир баланын өзүнчө жылдызы бар» экенине бизди да ишендире алды.

Тестиерлер менен өспүрүмдөргө арналган чыгармалардагы өзгөчөлүктөрдүн бири каармандын активдүүлүгүнө. Мисалы, алардын кимдер тууралуу жана эмнелер тууралуу канчалык даражада ой жүгүртүп, баа бера ала тургандыгы бизге, чоңдорго болжол менен белгилүү. Башкача айтканда, тестиерлер менен өспүрүмдөрдүн сүйлөгөн сөзү жана иш аракети кадыресе аткарылган жумушка барабар. Алардын жоруктары окуучуларга түздөн-түз жетет, көз карашы менен жүрүш-турушуна таасир этет.

Тестиерлер менен өспүрүмдөргө арналган повесттеги турмуш сүрөттөрүнүн таасирдүүлүгү, негизинен, сюжет элементтеринин ачык-даана иштелишине, ырааттуу чыңалып жетилишине байланыштуу болот. Анткени, бу курактагы балдар китепти окуп жатып,

окуянын эмне менен жана кантип аяктарына кызыкпай коюшпайт. Кунарсыз, бүдөмүк аяктаган сюжет аларды тынчсыздандырбай койбойт. Бирок мындай дегенибиз балдар үчүн китептердин финалы дайыма эле куунак-кубанычтуу же зор жеңиш менен аякталышы зарыл дегендикке жатпайт. Албетте, окуянын өсүшү каармандардын турмуш шарты тиги же бул же тигил кырдаалдагы активдүүлүгү менен мотивировкаланышы зарыл. Бирок, ар бир көркөм деталь, ар кайсы конфликт алдын ала туюлуп калгандай жасалма формада эмес, ишенимдүү туюндурулушу зарыл. Балдар адабиятындагы көркөм пафос деле кээде куунак-кубанычтуу, кээде кайгылуу-мундуу, кээде күндөлүк-турмуштук жана кээде күттүрбөй келген «кокустук» формасында аяктай бериши ыктымал. Бирок тажрыйбасыз окуучу алардын себептерин даана туйгандай болсун. Маселен, Ш.Бейшеналиевдин «Карлыгач», «Кордун тукукуму» жана «Кычан» повесттерине дал ошондой маанилүү көркөм сюжеттер мүнөздүү.

Биринчи эки повесть өз алдынча бышып жетилген чыгармалар экенине карабай, көтөргөн проблемалары жана сюжет линиялары боюнча жалпы белгилери окшош касиеттери бар чыгармалар болуп эсептелинет. Алардын идеялык-эстетикалык мотивдери мектеп балдарын коомдук пайдалуу эмгекке чакырууда турат. Ш.Бейшеналиев тестиерлер менен өспүрүмдөрдүн жана жалпы эле мектеп балдарынын өздөрүнө ылайык эмгек процесси боло тургандыгын, анын, эң оболу, коомдук пайдалуу эмгек формасында баштала тургандыгын туура байкаган. «Карлыгач» повестинде башкы каарман Тотунун демилгеси, ишмерчилиги, активдүү жоруктары биринчи планга коюлган. Бул өспүрүм кыз өзү жаныдан мүчө болуп өткөн комсомолдун чакырыгына кошулуп, атасы Нурматка жардамчы койчу болуп катталат. Ата-энеси Тотунун мындай адал тилегине каршы турушат. Дээринде чыйрак, чечкиндүү торолуп өскөн өспүрүм алдына бөгөт түшкөн бул каршылыкты жиреп, бузуп чыгат. Келечек бактысы дал ушул кара жумуштан табыларына көзү жетет, ага бекем ишенет, колуна таяк алып, коомдук малдын артынан түшөт. Ырааттуу өнүккөн көркөм сюжет ушул жерде чечилген, максатына жеткен, конфликт кызыктуу бүткөн. Бирок, автор сюжетти эпигондук формада керипчоюп, эми Тоту менен Эргештин сүйүшүү тарыхына өтөт.

Албетте, өспүрүмдөргө арналган чыгармаларда сүйүү проблемасын козгоонун кажети жок деген жерибиз жок. Авторго коё турган

дооматыбыз мында. Бир кезде Ш.Бейшеналиев балдар адабиятынын күйөрманы катары бир нече адабий сын макалаларын жазган эле. Алардын биринде Н.Байтемировдун «Бекем достук» повести тууралуу пикирин ортого салып, сүйүү маселеси тууралуу кеп салгандыгы үчүн катуу жемеленген. Сынчы өз оюн констатациялап келип: «Мектеп балдарына сүйүү жөнүндөгү маселени тартуулоо педагогикага жат көрүнүш»– деп кесе сүйлөп, негизсиз чуу көтөргөн. Ошондон улам дили сууганбы, айтор Н.Байтемиров балдар адабиятын көздөй баспай жүрөт. Чындыгында, Ш.Бейшеналиев өзү сынга алган чыгарманын кемчилдигин негизсиз фактылардан тапкан. Анын кемчилиги башкада эле.

Ш.Бейшеналиевдин «Кордун тукуму» повести көп пландуу, татаал сюжеттүү чыгарма. Бирок анын баары бир максатка баш ийдирилген. Тестиер балдарга мүнөздүү коомдук пайдалуу эмгектин улам баскычтар боюнча өсүп отуруп, өндүрүштүк эмгекке айлануу процессин айтып берүү повесттин көркөм пафосун түзүп турат. Маселен, башкы каарман тестиер Дардаке тарыхый шартка жараша турмушка эртелеп ыкташты. Эмгек анын көз карашы менен адеп-салтын аныктоочу факторлордон болуп калды. Эмгек гана анын эрк сапаттарын – туруктуулугун, чечкиндүүлүгүн жана өз алдынчалыгын өнүктүрдү. Автор бул повестинде «Карлыгач» повестиндегидей даяр мүнөздөрдү сүрөттөө менен чектелген жок. Биздин көз алдыбызда Дардакенин тестиер курактан баштап гүлгүн жаштыкка чейин басып өткөн машакаттуу эмгек жолу, баланын ар тараптан өсүп жетилүү жана калыптануу процесси жатат.

«Кордун тукуму» кыргыз балдар адабиятындагы бош орунду толуктап, мектеп жашындагы балдардын коомдук пайдалуу эмгектеги ролун жеткилең чагылдырган биринчи чыгарма болуп калды. Эгер бай традициялуу орус балдар адабиятына кайрылсак деле, бул проблеманы кенен чагылдырып жазган И.Ликистановдун «Малышок» деген чыгармасынан башканы табуу кыйын. Ошондон улам көрүнүктүү сынчы жана адабиятчы И.Мотияшев «Кордун тукуму» повестинин идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүгү тууралуу айтып келатып, аны балдардын эмгеги тууралуу көркөм проза түрүндө жазылган поэзия деп туура баа берди.¹

Ш.Бейшеналиев балдар адабиятына кызыктуу кирип, ишенимдүү орун тапты. Азыркы кыргыз балдар адабиятынын өнүгүшү жана

¹ Мотияшев И. Мастерская доброты. – Москва., изд. «Детская литература» – 1967. – стр. 131.

анын авторитетинин артышы Ш.Бейшеналневдин эмгеги менен тыгыз байланыштуу каралат. Себеби, кыргыз балдар адабиятын союздук масштабга тааныткан чыгармалары менен анын чегинен ары ашып түшкөн жазуучубуз ушул Ш.Бейшеналиев мындай ийгиликтерге, биринчи катарда А. Токомбаев менен А.Осмоновдун жакшы салттарын өздөштүрүү аркылуу жетишти. Ал эми, орус жана дүйнөлүк балдар адабиятынан алган сабагы өзүнөн өзү белгилүү. Ш.Бейшеналиевдин көз ачып көргөн кесиби мектептен, мугалимден башталган. Анын чыгармаларындагы көркөм-эстетикалык жана педагогикалык установакалардын айкалышып турушу ошондон го. Биздин оюбузча, негизги себеп жазуучунун күн сайын кастарлап изденишинде, тынымсыз эмгегинде болуу керек.

Бирок Ш.Бейшеналиев чыгармачылык мүмкүнчүлүгүн бүт бойдон балдар адабиятына жумшабай жүрөт. Көп учурда «чоңдордун» адабиятына сүңгүп кетет. Ал жерден «экилтик» жазып кайтат. Эгер ал балдар адабиятын кастарлап эмгектенсе, зор ийгиликтерге жетишери бештен белгигилүү. Ш.Бейшеналиев балдар адабиятына 50-жылдары «Демилге», «Алкыш», «Чыныгы достук» аңгеме-повесттери менен келген эле. «Чыныгы достук» повести балдар үчүн республикалык конкурста жеңип чыгат. Жазуучу чыгармачылык күчкө толгон кезде «Кычан» повестин кайрадан жазып, (1967) жакшы иш кылды.

Коллективдештирүү жана ал кездеги айыгышкан тап күрөшү жалпы эле советтик балдар адабиятында начар иштелген десе болот. Өз учурунда бул темага А.Гайдар, М.Ильин жана С.Маршактар анча-мынча кайрылышкан болуп, кыргыз балдар адабиятында болсо, бул тема көпкө чейин бош калып, өздөштүрүлбөй келди. Улуттук баатырыбыз Кычандын даңктуу эрдигине байланыштуу Ш.Бейшеналиев бул маселеге биринчилерден болуп кайрылып, «Кычан» повестин жазды.

Бул чыгармада камтылган тарыхый доор көркөм изилдөөнүн объектиси катары эле эмес, саясий мүнөзү боюнча да аябай татаал кыйын доор эле.

Анткени, өз ата журтунда да кандуу революция болуп өтпөгөн же мурда тап күрөшүн өз баштарынан кечирбеген Кычан, Атай, Керез сыяктуу тестиерлер тургай, ал кездеги доордун илебин жана саясий маңызын туура түшүнүү иши алардын ата-энелери үчүн аябай кымбат эле. Баса, туташ сабатсыз кыргыз дыйкандары эмнени билсин?

Күн сайын айыл аралап, ат бастырып, келип-кетип жаткан «уюштургуч» актив сөрөйлөрдүн агы ким, карасы ким? Кайдан ажыратат? Чындыгында, дыйкандардын арасында колхоз курулушунун улуу күчүнө көзү жетип, ишеним туудургандар жокко эсе болучу. Демек, көрүнгөндүн оозун тиктеп, кулактарын түрүп, ушак тыңшап, жок жерден шек туудуруп жүргөн кыргыз дыйкандарынын ал кездеги абалын Ш.Бейшеналиев туура байкап, туура чагылдырган. Ушундай татаал шартта элге жардамга келип, ак менен караны айырмалап таанып, тап душмандарын башкалардан мурда көрүп, аларга каршы ачык күрөш жарыялап, акыркы кан тамыры сокконго чейин кармашкан Кычан бала өз элинин улуттук баатыры, сыймыгы эмей ким? Ш.Бейшеналиевдин повестинин идеялык-эстетикалык маңызы ушундай мотивировкаланат. Кычандын эрдиги тарыхый факт, бирок анын эрдиги ошол формада маанилүү көркөм чыгарма боло албасы да чындык. Ш.Бейшеналиевдин тарыхый фактылардын туткунунда калган эмес. Аларды тиешелүү автордук табылгалар менен байытып, көркөм кынаптап, кооздоп кайрадан иштеп чыкты. Ал көркөм жалпыланган баланын тарыхый улуттук мүнөзүн түздү. Эл акыны А.Токтомушевдин «Жакып уулу» поэмасы жөнүндө деле ушул ойду айтса болот.

Коомдук турмуштун атмосферасындагы жана тарыхый шарттардагы ар кандай өзгөрүүлөр, ири жеңиштер адабиятка көркөм баяндоонун жаңыча ыкмаларлары менен структураларын, сюжет куруунун жаңы формаларын бере тургандыгы баарыга белгилүү. Улуу Ата Мекендик согуш кыргыз балдар адабиятына да зор окуя катары кирди. Согуш жоо менен беттешкен жоокерлердин гана эмес, турмушка эми кадам шилтеп келген жаш балдардын да кендирик кесип, бир тобун ата-энелеринен, ага-туугандарынан, багар-көрөрүнөн айырбадыбы. Ушул мааниде Т.Касымбековдун «Жетим», К.Каимовдун «Бирине бири окшобогон күндөр», «Кызыл күн», А.Жакыпбековдун «Жаралуу көгүчкөн» деген чыгармалары көңүл бөлүүгө арзыйт.

Өзгөчө Т.Касымбеков менен К.Каимовдун повесттеринде согуш кесепетинен улам кайсы терс мүнөздүү адамдардын таасир-туткунуна түшүп, адашып, маанайы пас жүргөн тестиерлердин психологиясына туура жол салынган деп айтууга болот. Жазуучулар каармандын эрк сапаттарын, аң-сезими менен поступкаларын тарбиялоо маселесине өздөрүнө чейинки жазуучулардан башкачараак принципте мамиле жасашат. Эгер мурдагы кезде бир катар жазуучулар өздөрүнүн кичинекей

каармандарын басымдуу түрдө мугалим-тарбиячылардын таасиринде, педагогикалык «лабораторияда» же кайсыл бир сырттан болгон «күжүрмөн» таасирлердин жардамы менен тарбиялап жетилтишкен болсо, К.Каимов менен Т.Касымбеков таасир берүүчү күчтү каармандардын өздөрүнөн, алардын ички дүйнөсүнөн, активдүүлүгүнөн издешет. Мисалы, катаал турмуш, терс мүнөздүү адамдардын кысымы башкы каармандар Көкө менен Мамбет жетимдердин чөйрөгө болгон таануу сезимин активдештирди, алардын жорук-жосундарын кескин өзгөрттү. Ыплас адардардын таасиринен кутулуу, суурулуп чыгуу демилгесин балдар өздөрү көтөрүп чыгышты, алар өздөрүн өздөрү күрөшкө даярдашты. Натыйжада, анткор Шекер менен каракчы Надырбайдын чөйрөсүнөн суурулуп, кол үзүп чыгышты. Негизги маселе, авторлор жаш каармандарга жасалма кайраткерлик менен чечкиндүүлүктү ыйгарышкан жок. Т.Касымбеков менен К.Каимов ар кайсы кырдаалдан «окуянын соту – баланын өзү» болушу керек деп туура түшүнүштү. Алар тек гана, кыйын кезең шартта өсүп жетилген тиликарак балдардын жаркын элесинен бир сабак аңгеме куруп берүүгө жетишти.

Азыркы кыргыз жазуучуларынын бир тобу балдардын турмуш абалында дайыма учурап туруучу кайгы-муңу, табият тарабынан ыйгарылган кайсы бир азаптуу окуялар тууралуу ар түркүн пландагы проблемаларды кең-кесири баяндап берүү максатын көзгө тутуп, туура позицияда баратышат демекчибиз. Себеби, балалык доордун өзүнө жараша трагедиясы, өздөрүнө ылайык социалдык жана духовный драмасы боло бериши кимдерге белгисиз. Ким эле өз баласына: «сен дүйнөнүн сүт-каймагы үчүн жаралдың, анын көлөкөлүү жагына катышың жок» деген «пайгамбарлык» убадасын бере алат. Турмуш чындыгынан баланын көзүн далдалабай, ачуу-таттуусуна эртелеп эле аралаштырып бара берүү оң деген жүйөлүү ойлор Т.Сыдыкбековдун «Күтүү», «Сагынбадымбы», К.Жакыпбековдун «Жаралуу көгүчкөн», М.Гапаровдун «Мейман» деген китептерин окуудан улам пайда болот.

Көркөм баяндоонун табигыйлыгы, иргелген фактыдардын ишеничтүүлүгү балдар адабиятынын негизги компоненттеринен болуп саналат. Бул жагынан жупунулук жана тайкылык анын начарлыгын, таасирсиздигин айгинелейт эмеспи. Ушул көз караштан алып караганда Э.Отунчиевдин «Баткан күн чыгат», Ш.Сейталиевдин «Кылымдарга саякат», А.Молдакматовдун «Жаш өмүр», Э.Турсуновдун «Булбул», А.Солтонбаевдин «Бүтпөгөн дептер» деген чыгармалары

көркөмдүк маңызы өтө төмөн. Штрихтер же турмуш материалдарына же көркөм тажрыйбага негизделбестен, карандай автордук кыялдардан кураштырылып, сюжет формалары иштелип жетилбей, опурталдуу, көпшөк бойдон кала берген. Ошондуктан алар окурмандарды кызыктырбайт, көңүлүн бурбайт, азыркы турмуш сүрөттөрү жөнүндө жандуу элестерди туудура албайт.

Азыркы учурда тестиерлер менен өспүрүмдөрүбүз документалдуу жанрга муктаж болуп отурушат. Албетте, бул же тигил адабий типтердин жана түрлөрдүн пайда болушу жана өнүгүшү ар түрдүү себептерден улам болот. Бирок анын башкысы социалдык муктаждык экендигинде талаш жок.

Демек өспүмдөргө жашап өткөн жана азыркы учурда жашап жаткан даңктуу адамдардын өзгөчө, эмгектин жана согуштун баатырларынын, мамлекеттик жана коомдук ишмерлердин, адабият менен искусствону түзүүчүлөрдүн үлгүлүү өмүр жолу тууралуу аңгеме айтып берген китептер керек. Кыргыз балдар жазуучулары бу тарапта эч канча жумуш аткарган жок. Өмүр жолу балдарга өрнөк болоорлук азаматтары, Токтогул менен Тоголок Молдо, С.Каралаев менен С.Орозбаков, М.Куренкеев менен Карамолдо Орозов, А.Огонбаев менен М.Баатов, Б.Бейшеналиева менен М.Рыскулов сыяктуу адабият менен искусство чеберлери балалык чактары, алардагы таланттын жаралыш башаттары тууралуу аңгеме куруп берсе неге болбосун.

Адабиятчы К.Артыкбаев менен философ А.Табалдиев Ата Мекендик согуштун баатырлары жөнүндө баяндаган очерктер менен адабий портреттер сериясын балдарга арнап жарыялашып, жакшы жөрөлгө башталган эле, ал дагы улантылбай келе жатат.

Кыргыз балдар адабияты көп маселелерден мүчүлүш. Азыркы илимий-техникалык революциянын доорунан кабар берген илимий фантастика жок. Ал жагынан К.Эсенкожоев менен К.Жантөшевдин салган издери көөнөрүп, өчүп баратат.

Бизде балдар драматургиясы, анын ажырагыс бир бөлүгү болгон киносценарийлер жок. Айрым жолдоштор персонажына бала катышкан пьесаларды балдар адабиятына ыйгарып, официалдуу басма сөздөрдө өнүккөн балдар драматургиябыз бар деп мактанып жүрүшөт. Балдар драматургиясы жөнүндө сөз болгондо Ш.Бейшеналиев менен Ж.Садыковдун гана ысымдары аталышы керек. Ырас, Р.Шүкүрбеков менен М.Алыбаевдин сахналаштырыла элек пьесалары да бар.

Кыргыз мамлекеттик куурчак театрынын репертуары да абдан жупу-ну. Анын үстүнө, борбор шаарыбыздын балдарынан башка алардын көрүүчүлөрү жок, кыштак балдары менен байланыш түзбөйт.

Идея боюнча балдар адабиятына камкордук көрүү жана аны өнүктүрүү жазуучулар Союзунун эмес, Республиканын Билим берүү, Маданият Министрлигинин күн тартибине алынбаган милдеттери болуу керек. Тилекке каршы, алар бул маселени эстен чыгарышкан. Мисалы, республикада ушул убакка чейин жаш көрүүчүлөрдүн театры уюштурулбагандыгын маданият министрлиги эмне менен түшүндүрөт?

КПСС БК менен СССР Министрлер Совети өлкөлөгү балдар адабиятынын иш абалын мындан ары жакшыртуунун чаралары жөнүндө токтоп кабыл алып, тиешелүү органдарга көрсөтмө бергенден бери алты жыл өттү. Бирок, Кыргызстан ЛКЖС БК, республиканын жазуучулар Союзу, Элге Билим Берүү Министерствосу бул багытта эмне иш аткарды? Жакшы чыгармалар үчүн конкурс уюштуруп, жазуучуларды кызыктырса болбойт бекен? Кыргызстан Компартиясынын БКти менен Кыргыз өкмөтүнө балдар жазуучулары үчүн бир мамлекеттик сыйлык уюштуруп берүү өтүнүчү менен кайрылса болор эле. Мындай иштер боордош республикалардын баарында тең бар.

«Ала-Тоо», «Литературный Киргизстан», «Эл агартуу» журналдарын «Кыргызстан маданияты», «Мугалимдер газетасы», «Ленинчил жаш», «Комсомол Киргизии» ошондой эле партиялык органдардын газеталары балдар адабиятына орун беришпейт, бул ишти таназар алышпайт. Маселен, бу жагынан «Правда», «Известия» газеталары менен КПСС БКнын, «Коммунист», СССР Жазуучулар Союзунун «Новый мир», «Звезда» журналдары баш болуп, атайын көңүл бөлүп, проблемалар көтөрүп, беттеринен такай орун берип жүрүшөт.

Өзгөчө мектепке чейинки балдардын адабияты зор камкордукка муктаж. Бул багытта Союздагы бардык республикалардын көркөм-адабий журналдары бар. Бизге да «Мурзилка» тибиндеги журнал зарыл болуп отурат. Ошондой эле кыргыз балдар адабиятынын «Антологиясын» түзүүгө мезгил жетти. Жыл сайын альманах чыгарылып турулса дурус болор эле.

Баарынан да кыргыз балдар жазуучуларынын профессионалдык чеберчилигин өркүндөтүү маселеси бүгүнкү күндүн орчундуу проблемаларынан болуп кала берүүдө.

БАЛДАР АҢГЕМЕЛЕРИ ЖӨНҮНДӨ¹
(Кыргыз жазуучуларынын 50-60-жылдардагы аңгемелери боюнча)

Бүгүнкү күндүн балдары жорук-жосуну, каада-салты, коомчулук менен ата-эненин алдындагы укугу менен жоопкерчилигин таануу жагынан 10 жыл мурдагы өз курбалдаштарынан кескин айырмаланышат. Анткени, азыркы балдарга болгон камкордук көбөйдү, элдин жыргалчылыгы артты, дүйнөнү аңдап-билүүнүн булагы кеңейди, информацияларга туйтунушту. Мына ушулар балдардын аң-сезимин калыптандыруучу сандаган булактардын составында атайын арналган көркөм адабияттын мааниси да зор.

Балдар адабиятын өнүктүрүү зарылчылыгын революционер-демократтар В.Г.Белинский, Н.Г.Чернышевский, Н.А.Добролюбовдон баштап, орус жана дүйнөлүк адабияттын ири өкүлдөрү, илимдин жана коомдун мыкты ишмерлери колдоп келишкен.

Пушкин, Некрасов, Л.Толстойлор балдар үчүн атайын чыгармалар жазышып, адабияттын бул тармагына орчундуу салымдарын кошушкан. Бирок Октябрь революциясына чейин укмуштай өнүгүү даражасына жеткен улуу орус адабиятында деле балдар адабияты артта калган тармак болуп келген.

Орус балдар адабиятынын дүркүрөп өнүгүшү жана бай традициялуу адабиятка айланышы революциядан кийин гана башталды. Себеби социализм учурунда гана балдар адабияты коммунисттик идеологиянын активдүү бир формасына айланды.

Жалпы советтик балдар адабиятынын ажырагыс бөлүгү болгон кыргыз балдар адабиятын деле социалисттик коомдук мамилелердин тикеден-тике туундусу деп карайбыз. Ал тегин жерден ужутка келген эмес. Элибиздин оозеки адабиятынын бай салттарын мурастап, ошонун уругунан өнүп чыкты. Балдар адабияты өз нугун жөө жомоктордон баштаган. Кыргыз эли аны менен өз урпактарын, мураскорун тарбиялоо максатын көздөгөн, жомокторуна бүт ынтаасы менен педагогикалык адеп-салтын камтыган. Көркөм сөз өнөрүн тарбиянын каражаты катары эзелтен жогору баалап, «Өнөр алды кызыл тил» деп келишкен. Орустун улуу педагогу К.Д.Ушинский «жомоктон... элдик

¹ Сулайманов М. Балдар аңгемеси жөнүндө. – Фрунзе., Мектеп. – 1977. 3-70-беттер.

педагогиканы, мелдешке чыга турган теңдеши жок элдик педагогиканын генийин»¹ көргөн.

Албетте, совет бийлигинин алгачкы жылдарында бул элдик бай мурастардын маанисин баары эле туура түшүнө койгон эмес. 20-жылдары борбордук басма сөздөрдүн беттеринде балдар адабияты менен коммунисттик тарбиялоо системасындагы жомоктун ролу тууралуу жазуучулар менен окумуштуулардын, педагогдор менен маданий мекемелердин кызматкерлеринин арасында узакка созулган дискуссия болуп да өткөн. Алардын бир даары жомок балдарга куру кыялды, ой-жоромолдор менен туура эмес үгүт-салттарды үйрөтөт. Ошондуктан эски жомокторду четке кагып, революциячыл жаңы жомокторду түзүүнү сунуш кылышкан.

Ал эми, М.Горький жана Н.Крупскаялар башында турган бир катар жазуучулар менен окумуштуулардын, ошондой эле, коомдук ишмерлердин жардамы менен жомоктордун тагдыры оң чечилди. Элдик жомок кол көтөргүс көркөм элестерди алып жүрөт, элдин үмүтүн чагылдырат, оң жана терс жоруктарды ашкере туюндурат, жомоктордо педагогикалык жагдай менен көркөм-эстетикалык жагдайлар даана айкалышат, ошондон улам, аны балдар үчүн кеңири пайдалануу зарыл деп көрсөтмө беришкен болучу алар.

20-жылдары жаңыдан калем кармаган биздин жазуучуларыбыз элдик мурастарга кеңири кайрыла башташты. К.Баялинов алгачкылардан болуп атайын балдарга арнап жомокторду жазып, алар «Балдар китепканасы» деген серия менен 18 миң нускада жарык көргөндүгүн эске сала кетсек, республикабыздын коомчулугу ошол кезде эле балдар адабиятына зор маани бере баштагандыгын айгинелейт.

Эмне үчүн жомок балдарды кызыктырып, эркин бийлеп, өзүнө бекем кадап таштайт? Эмне үчүн ал балдарды артынан ээрчитип, китепканадан китепканага убара чектирет? Албетте, мунун генезисин чечмелөө өтө кыйын. Бирок бир нерсени божомол жасаса болот. Балдардын арасынан кенже мектеп балдары (7–9) менен тестиерлердин (10–12) тегерек дүйнөнү кабылдоо чамасы, аңдап-билүү амалы, рухий мүлкүнүн даражасы жомок стадиясында болот. Алар бу же тиги нерсени (затта, окуяны, кубулушту) өзү бойдон, өз касиеттери менен кабыл алууга караганда, аны бир аз күчөтүп, кубулжутуп, апыртмалап кадимкиден башкачараак формада кабылдоого көбүрөөк

¹ К.Д.Ушинский, соч., т.7, Москва. – изд. АПН РСФСР. – 1949. – стр. 586.

кумарданат. Анткени зат менен окуянын алгачкы өң-түсү: анын түп касиети менен турпаты бала үчүн жупуну көрүнүп, таасири жана кызыктыруу күчү начарлап, таңазар илинбеген, кадимки эле бир нерсе болуп кала берет. Бу курактагы балдарды нерсенин маңызы менен касиети эмес, анын өң-түсү, формасы, кыймылы кызыктырат. Алардын мультипликациялык фильмдерге болгон кызыгууларынан деле ошону байкоого болот.

Кыргыз жазуучулары балдарга арнап ар кыл тематикадагы жомокторду жазып келатышат. Бу тарапта 50-жылдары дурус эмгектеништи десек болот. Мындагы жомоктордун бир даары адамзаттын акыл-эси менен кара күчүн, алардын кооздугу менен керемет сырларын алкышка бөлөсө, дагы бирөөлөрү өз доорундагы социалдык-коомдук маселелерди баяндап – тап күрөшүн, карама-каршылыктарды ашкерелеп, эл мүшкүлүн ырга кошот. Жомоктордун үчүнчү түрү адеп-салт проблемасын көзөмөл тутуп – достук менен сүйүүнү, туулган жер менен эл баатырларын даңазаласа, төртүнчү бирөөндө өмүр менен өлүмдүн, бакыт менен азаптын себептери айтылат. Бу жомоктордун ичинде тикеден-тике бүгүнкү күндүн турмушун камтып, биздин арабыздагы кээ бир адамдарда жашап келаткан диний түшүнүктөрдү, ырым-жырымдарды сынга алып балдарды чыныгы турмуш көзүнө үйрөтүү ниетин көзөмөл туткандары да бар.

Ушул кабиледеги жомоктун мыкты үлгүлөрүнө К.Жантөшевдин «Эдирең теке», «Өнөрлүү балдар», «Адыл мерген», Р.Шүкүрбековдун «Толубай сынчы», К.Каимовдун «Албарсты», «Чыпалак бала», «Карышкыр кой кайтарганда» деген чыгармаларды кошууга болот.

Адамзаттын эс-акылынан, ой-санаасынан, алп мүнөзүнөн күчтүү, кооз эч нерсе жок. Жаратылыш сырларын адам багындырат, адам чечет, адамды өнөрү өлтүрбөйт, баарын жеңет – «Эдирең теке», «Өнөрлүү балдар» жомокторунун идеялык мотиви балдарга дал ушундай ойду түшүндүрөт.

Байыркы заманда бир кемпир жалгыз баласы менен тоо-таштардын арасында жашап калат. Алардын үч эчкиси, бир текеси боло турган. Бала өз боюна жараштырып текесин токуп минип, кереликечке эчкилерин кайтаргандыктан өз аты унутулуп Эдирең Теке атыгып кетет. Табияттын каардуу сыры менен күрөшүп жан баккан Эдирең Теке тырмактайынан чыйрак, кайраттуу, акыл-эстүү өсөт. Бирок күн өткөн сайын анын бейпил турмушу бузулуп, доо-душмандары

көбөйөт. Тузакка түшкөн кекилигин түлкү жеп, эчкисине Дөө көз арта баштайт. Күрөшсө күчү, чапса таягы өтпөгөн мындай душмандарга каршы Эдирең Текеге акыл менен гана каршы күрөшүүгө туура келет. Ошентип, адамзаттын акыл-эси менен жаратылыш сырларынын ортосунда күрөш күчөйт.

Автор каармандын ишмерчилигин маанилүү көркөм штрихтер аркылуу ачат. Эдирең Текени табият сырлары менен болгон айыкпас күрөштө машыктырат. Ал күчтүү, эрктүү жетилет. Эдирең Теке менен Дөөнүн ортосундагы акыл сынашуу сценасына окуучунун сезимин биротоло кадап салат. Кунт коюп күзөтүп бараткан тажрыйбасыз окуучу каарман менен кошо кайгырып, кошо сүйүнүп барат. Бул үчүн Эдирең Теке менен Дөөнүн беттешүү сценасын окуйлу.

«– Сен эмнеге күлөсүң?– Курсагым ачкандыктан сенин эчкилеринди жейин деп сүйүнүп күлдүм. Мына-а-а тамаша.– Кандайча тамаша? – Сен мойнундагы салыгыңды төлөбөй жүрүп, эми эчкимди жегиң келеби?– Кандайча салык? – Мен жердин сырттаны болсом, сенден салык алууга акым барбы? Мен ушунчалык чоң болсом, анан сен кодоюп туруп менден салык алгың келеби? – Теректей бойдон темендей акыл артык, ушул кичинекей боюм, алтындан асыл акылоюм менен жердин жети танабын башкарып турам».

Айласы кеткен Дөө эми мушташуу, күрөшүү жолу менен чатакты чече тургандыгын айтат. Амалкөй Эдирең Теке көп ойлонбой буга да жооп табат.

«Алышкан, күрөшкөн, мушташкан кимден калбаган. Андан көрө башка жол менен күч сынашууну ойлосоң боло, акылсыз байкуш Дөөм?» Намысы күчөп, уялып кеткен Дөө Эдирең Текенин сунуш кылган шартына макул болот. Ал эми, Эдирең Теке болсо мелдешти жердин ичеккардын чубай тебүүгө токтотот. Күн мурун даярданып алган Эдирең Теке жерге көөмп койгон кекиликтин ичеккардын чубай тээп, Дөөнү жеңип алат. Бирок алардын ортосундагы акыл сынашуу муну менен бүтпөйт. Үстөмдүгүн биротоло бекемдеп алуу максатында Эдирең Теке Дөөгө дагы бир катар жоруктардын башын көрсөтөт. Акырында акыл, айла менен Эдирең Теке Дөөнү биротоло жеңип чыгат.

Албетте, бул жомок, ошондон улам, мындан адилеттүүлүк карөзгөйлүктү жеңип жатпайбы деген тыянак келип чыкпайт. Анткени, биздин оюбузча, Эдирең Текенин жорук-жосунунда фантазияга караганда реалдуулуктун белгилери арбын кезигет.

К.Маркс байыркы гректердин искусствосунун тарбиялоочу күчү жана жалпы эле ошол доордогу адамдардын духовный-моралдык кредосундагы өзгөчөлүктөрү жөнүндө айтып келатып мындайча белгилейт: «Тарбияланбаган жана кары адамдай акылдуу балдар болот. Байыркы адамдардын көбү ушул категорияга кирет. Нормалдуу балдар Гректер болгон»¹. Демек, Эдирең Текенин мүнөзүндө да ушул чындыктын бир үлүшү бар го деген ойдобуз.

К.Жантөшевдин балдар үчүн жазган аңгемелери жакшы сапатка ээ. Ал кызыктуу сюжетке, композициялык курулуштун ырааттуулугуна, тилдин тактыгына көбүрөөк маани берет, каармандардын кулк-мүнөзүн, жүрүм-турумун дааналап ачат, көп учурда, өз тартибин өзүнө баалатат. Образ жаратуунун мындай ыкмалары жомоктун бардык түрлөрүндө эле учурай бербейт. Автордун «Өнөрлүү балдар», «Саякатчы бөдөнө», «Адыл мерген» жомокторуна ушундай сапаттар таандык.

«Өнөрлүү балдарда» «баланын өмүрү менен акыл-эсин, кыял-жоругун, өнөрүн кошо тиле» деген элибиздин эзелтен берки адеп-салты ачык мотивировкаланган. Чыгарманын башкы каармандары эл ичинен чыккан үч бир тууган бала. Алар өнөр үйрөнүү үчүн туштушка кезип кетишет. Алган таалим, үйрөнгөн өнөрү менен эмгекчи элге жардам беришет. Хандын казабына, желдеттин найзасына дуушар болгон элди далай жолу азаптан куткарышат. Жомок кенже балдарды кунт коюп билим алып, өнөр үйрөнүүгө чакырат.

Ал эми Р.Шүкүрбековдун «Толубай сынчы» аттуу жомогунда кыргыз элинин бала жатарына белгилүү элдик уламыш баяндалат. Атактуу А.Осмонов Толубай сынчы жөнүндө эки варианттагы поэма жаратканы белгилүү. Ошондой болсо да, Р.Шүкүрбековдун бул маселеге кайрылып, балдарга адрестеп аңгеме жазышы артыкбаш маселе эмес. Албетте, Р.Шүкүрбеков А.Осмоновдун поэмасын толуктоону же тескерисинче, анын мазмунун кара сөз менен кайталап айтып берүүнү максат кылып койгон эмес. Алардын ар кимисинин өзүнө таандык белгилери, көркөм концепциялары, таасир берүүчү күчтөрү бар.

Маселен, сюжет линияларды, конфликттерди өөрчүтүү, мүнөздү ачуунун кээ бир ыкмалары, идеялык мотив, ал гана эмес, окуянын башталышы, концовкасы аталган чыгармаларда эки башка мүнөздө, түрлүү формада чечилген. Экинчиден, А.Осмоновдун поэмасы

¹ К.Маркс. соч., том XII, часть I, стр. 204.

окуучулардын белгилүү тобуна адрестелбей, жалпы эле көркөм адабиятты сүйүүчүлөр үчүн жазылса, Р.Шүкүрбековдун аңгемеси атайын мектеп жашындагы кенже балдар үчүн жазылган. Автор чыгарманын идеялык-эстетикалык установкасы педагогикалык установка менен айкалыштырып чечкен. Р.Шүкүрбеков элдик сюжетти толук сактоону ниеттенбейт, аны балдардын жаш өзгөчөлүгүнө, түшүнүк даражасына, азыркы учурдун талабына ылайыктап сүрөттөөгө аракеттенет.

Эгер поэмада Азизхан Толубайга жасаган мамилесинде гана залым, таш боор, жырткыч катары байкалса, аңгемде анын ачкөздүгү менен залымдиги ар тараптан жана баштан аяк ашкереленип отурат. Поэмада Азизхан уудан олжолуу, кубанычтуу кайткандыгы баяндалса, аңгемде жолу болбой кайтып келатып казактардын төөсүн олжолой кетүүгө көз арткандыгы мыскылга алынат.

Же болбосо мындай деталдарды салыштырып көрөлү: Бири-бирине жат таптардын мүнөз жактан кагылышы поэмада төмөнкүчө берилет.

«Сынчы айтты: амансыңбы азиз «ханым»,
Биз минген, өзүң көргөн боз жаманың,
Кош эми, жигитчилик арың болсо,
Бул тулпар сага ылайык жетип алгын!»¹

Р.Шүкүрбековдо ушул кырдаал башкачараак мүнөздө айтылат. «– Желмогуз хан, бери чык! Мен баягы Толубаймын, алдымдагы баягы чаар ат. Тулпар туягы жеткен жерде сени каргаймын, сени менден кийинкилер да каргап эстейт. Сен менин көзүмдү жоготтун, өзүмдү, көкүрөгүмдү жогото албайсың. Көмүлгөн мүрзөм жоголсо да «Толубай сынчы» деп, ат жалын тартып минген ар бир кыргыз мени эстейт. Кош эми, желмогуз». – Атты бура тартты. Хан өкүрүп-бакырып, байлоодогу күлүктөрүн мингизип, жигиттерин аттандырды»².

Албетте, көркөмдүк – адабияттын биринчи белгиси деңизчи. Бирок ушул сапат анын идеялык багыты менен да айкалышуусу тийиш. Аталган чыгармалардын негизги максаты өткөн замандагы зулумдуктун, адилетсиздиктин сырларын айтып берүү болгондуктан, маселенин ачык, так сүрөттөлүшү талап кылынат. Ансыз кенже балдар көп окуянын ичинен негизгисин, урунттуусун бөлө албай, ачык

¹ Осмонов А. Ырлар жыйнагы, «Мектеп». – 1969. – 64-бет.

² Шүкүрбеков Р. Балдарга. – 71-72-беттер.

түшүнбөй автордун оюна кайдыгер мамиледе болуп калышы ыктымал. Р.Шүкүрбеков маселенин ушул жагын эсепке алган.

Же бул эки чыгармадагы окуялардын өнүгүшүн, маселенин чечилишин байкап көрөлү. Поэмада Толубай ханды акылы менен жеңип, бирок «арманын угар тууганы, досу өнөр билген жан жолдошу» болгондуктан, автор акырында аны деңизге түшүрүп жиберип өлтүрөт. Аңгемеде болсо: «Мен тулпар минип качам, аркан тосуп алып калгыла, болбосо кызыган тулпар токтобой жарга же сууга салып өлтүрөт» – деп Толубай алдын ала элине кабар берип коёт. Ошентип элитор жайып тосуп кемпири менен Толубайды алып калат, чаар тулпар дарыядан аттаган боюнча кете берет. Албетте, Р.Шүкүрбеков деле элдик сюжетке чыгармачылык менен мамиле жасады, мүнөздүү жерлерин күчтөндүрдү, айрым деталдарды өзгөчө боёктор менен каныктырды, окуяны кысып, жандандырып сүрөттөдү, айтмакчы болгон оюн мезгилдин, доордун талабына ылайыктап иштеп чыкты, экинчиден, мектеп жашындагы кенже балдардын оптимисттик ой-сезимин, үмүт-тилегин эсепке алып, чыгарманын тарбиялоочу мүнөзүн туура пландаштырып, ийгиликтүү чечти, идеялык-эстетикалык ойду педагогикалык ой-пикир менен жеткилең кыйыштырды.

К.Каимовдун «Албарсты», «Чыпалак» аттуу аңгемелерин сатиралык миниатюранын тобуна ыйгарууга болот. Мында өзүнүн көз карашындагы, жүрүш-турушундагы ар кандай эскинин саркындылары, туура эмес түшүнүктөрү үчүн жаш бала күнөөлүү эмес, анын баары айлана-чөйрөгө жараша болот деген ой берилет. Чындыгында, кээ бир ата-энелер баланын тунук сезимине ар кандай диний ырым-жырымдарды, үрп-адаттарды таңуулашат. Баланын туура эмес жолго түшүп кетишине өздөрү себепчи болушат. К.Каимов кичинекейлердин турмушундагы ушул сыяктуу көрүнүштөрдү ачык байкаган. Мисалга «Албарсты» аңгемесин алып көрөлү. Башкы каарманы – төрт жашар Турду аттуу бала. Ал үй жумушундагы чоң эненин колунда тарбияланат. Чоң эненин көргөн-билгени ыр менен жомок болгондуктан, Турдуга дайым ыр ырдап, жомок айтып берчү. Жомокторунда болсо дайыма албарсты катыша турган. Айымбача чоң эненин «албарстылары» Турдуну тургай, анын атасы Жумандын кулагына сиңип, ишеничине айланат. Албарсты сага эң жакын адамың: же апан, же эжең, болуп көрүнөт, ага ишенбе, аябай уруп, жалынтып туруп коё берсең экинчи сага жолукпайт, аны багынтсаң куугунчу болосуң дей турган

ал. Айымбача чоң эне түндөсү келининин халатын тескери жамынып сыртка чыгып баратса, уйку-соонун ортосунда жаткан Жуман аны албарсты деп түшүнүп шыйрактан алат да, аябай сабамакчы болот. Айымбача айласы кетип, жалынып-жалбарат. Баса, энем: албарсты өз энең, же эжең болуп көрүнөт дечү эмес беле деген ой менен ого бетер кыйнайт. Иши кылып, Айымбачанын албарстысы өз башына жетип, катуу уят болот. Албетте, буга чоң эне өзү күнөөлүү. Анткени, небереси Турдуну жакшы жоруктарга, реалдуу ишеничке, баатырдык салт-санаага, чечкиндүүлүккө үйрөтүүнүн ордуна, капкайдагы жок нерсени айтып коркутушу орунсуз иш. Кээ бир балдардын тырмактайынан жалтанчаак, коркок өсүп калышына ошол Айымбача сыяктуу ата-энелердин өздөрү айыптуу экендигин жазуучу туура сындаган.

Канткен менен, 50-жылдардагы кыргыз балдар жазуучуларынын жомоктору купул толоорлук даражага көтөрүлө албады, жанрдык табияты көркүнө чыгып, тематикалык диапозону тараптан арымдуу өнүкпөдү, эстетикалык ылазатында деле жандуу ийгиликтер байкалбады. Эгер айтылуу К.Жантөшевдин күжүрмөн эмгеги болбогондо, балдарыбыздын бу сүйүктүү жанры кысыр аңыз бойдон калары шексиз эле.

60-жылдары коомчулугубуз иштин бу жагдайына маанилүү көңүл бурду десек жарашат. Касымбек Эшмамбетов менен Дүйшөн Сулайманов элибиздин бай мурасы болгон жөө жомокторун жыйнап, аларды көркөмдөп, кайрадан иштеп чыгып, басып чыгарууда зор эмгекти сиңиришти. Кыргыз эли жомокторго бай деп коёбуз. Бирок жыйноочуларыбыз менен окумуштууларыбыз кадимки «Манас» баш болгон баатырдык жана социалдык поэма-жомокторубузга маани беришип, балдар үчүн эң зарыл болуп жаткан жөө жомокторду жадыларынан чыгарып келишти.

Жөө жомоктор демекчи, өзгөчө, бөбөктөр менен кенже жаштагы мектеп балдары, тестиерлер менен өспүрүмдөр үчүн эч нерсеге алмаштыргыс, баа жеткис мурастардын бири. Бу курактагы балдар үчүн ал көркөм чыгармалардын эталону болуп кала берет.

Ушул күнгө чейин кыргыз жазуучуларынын арасынан балдар үчүн такай көңүл бөлүп, адабий жомоктордун үстүндө кунт коюп иштеп, аны жазуучулук өнөрүнүн маанилүү бир тармагы катары тутунгандары чыга элек. Же этибарга алышпайбы, же бу тараптан атакдаңка жетишүүгө болбойт деп эсептешеби, айтор ал-акыбал жупуну.

Христиан Андерсен, Жорж Санд, Антуан Экзюпери жана Корней Чуковскийлер адабий жомоктору менен эле атагын дүйнөгө таратышты. Шарль Перро болсо бар болгону 5–6 жомок жазып коюп, ааламды кыдырып жүрөт. Бир тууган Гриммдер эл жомокторун жыйнап, көркөмдөп чыгышкандыгы үчүн гана өлбөс ысымдардын катарынан орун алышканы белгилүү.

Кыргыз жазуучулары маанилүү жомоктордун үстүндө иштөө жагынан эмес, жалпы эле балдар адабияты тарабында ыкшоо иштешти. Окуучулардын мындай дооматы, өзгөчө, аксакал жазуучуларыбызга таандык.

А.Токомбаев, Т.Сыдыкбеков, Т.Үмөталиев өндүү сөз чеберлери кийинки эки он жылдан бери мурдагы чыгармаларын гана кайталап басып чыгарышпаса, бу жагдайда жаңы китептерди берише элек.

Албетте, жомок деле чыныгы художниктин колунан жаралганда гана көркүнө чыгат, ошондо гана элдик касиеттерди сиңирет, балдарга да, чондорго да барабар кызмат өтөп, а тургай, жалпы адамзатка таандык болуп кетет. Маселен, Ч.Айтматовдун «Ак кеме» повестиндеги жомоктордун цикли ошондой касиетке ээ.

Бу чыгарма балдарга адрестелбегени ырас, бирок азыр аны окубаган мектеп балдарын табуу өтө кыйын. Демек, жакшы китеп жашылгабайт. Повесть балдар окуй турган китептердин чөйрөсүнө ишенимдүү кирди десек болот. Анын үстүнө Москвадагы, Париждеги, Лондондогу «Балдар адабияты» басмалары аталган повесттеги жомоктордун циклин топтоштуруп, аларды бөбөктөр менен кенже балдарга арнап, атайын сүрөттүү китепчелер түрүндө басып чыгарышканы качан. Ушул жөрөлгө кыргыз балдары үчүн болсо гана!

Кала берсе, «Ак кеме» повести мектеп программасына кийрилип, бирок анын кыргызча варианты болбогондуктан, окуучулар тургай, алардын бир далай устаттарынын тиши өтпөй жүргөнү белгилүү.

Биз бул жерде повесттеги жалаң гана жомоктордун тегерегинде сөз кылып, автор аларды эмне үчүн тарбиянын каражаты катары карап, эмне деген ниетти көзөмөл тутунганын чечмелөөгө аракет кылабыз.

Чыгармадагы камтылган маселелерде кайсыл гана аспектке (көркөм таануу, тарыхый-философиялык, педагогика-психологиялык) карабайлы, баары тең башкы каармандар Момун менен баланын жомокторуна негизделет. Алардын жомокторусуз чечмеленбейт.

Повесттеги көп кырдуу проблемалардын бири – таалим, тарбия маселеси, улуу муундагылардын кенже муундагыларга болгон таасир сферасы, устат менен наристенин мамиле-катнашындагы акыл-эс тарабынан болгон оош-кыйыштар жөнүндөгү маселе десек туура келет.

Сөз Момун карыя менен жети жашар наристе баланын баштан кечирген карапайым тиричилиги, турмуш көзүнө болгон кумары, жорук-жосундары менен көз карашынын өсүш булактары, ошол процесстеги учураган жолтоолор менен сүйүнүчтөр тагыраак айтканда, өзүн устат-тарбиячы эсептеп, анан дагы таалим берүүнүн бирден бир куралы, каражаты катары тандап алган. Момундун жомокторунун балага берген оң жана терс натыйжалары жөнүндө баратат.

Окуучу тамак ичүүдөн баш тартып, кезерип отуруп, бүткүл дитин коюп, отуруп китептин аягына чыгат. Бирок эч бир бала кайдыгер басып кете албайт. Бир канчасынын ындыны өчүп, кабагы чытылып, заманасы куурулган чыгар. Бир даары диркиреп ыйлап жибергендир. Себеби сүймөнчүлүк, ынтызар, шайдоот бала өлдү. Ал жарык дүйнөнүн ылазатын татыбай, аки-чүкүлөрүн андаштыра албай, көзү ачык кетти. Художниктин өз сөзү менен айтканда ал «чагылган эпкинине чекти. Бир жолу жарык нур чачты да, кайра жалп өчтү».

Кимдердин кесепетинен жана эмне деген кедергиден улам окуя ушундай бүттү? Бу жомоктон мектеп балдары кандай сабак алмак?

Урматка бөлөнгөн бу баланын сергек, зирек, кыялкеч жана өз ою менен түшүнүгүнө бек өсүп калышына биринчи себепчи Момун, анын алтын казыналуу жомогу болду. Биздин жадыбызда Момун элдик педагогиканы түзүүчүлөрдүн алдыңкы өкүлү, «табигый тарбиячы» (Крупская) катары элестейт. Ал турмуш-тиричилик казанын узун-туурасынан тепчип, ар тараптуу карап чыккан адам. Кара күчү бек, чымыр денелүү, кактооч өсүп, сабырлуу жана канээт-топуктуу жетилген киши. Ал элибиздин эчен кылымдык ар-намысы менен салт-санаасын, илими менен маданиятын жазуусуз чер көкүрөккө сактап, улам кийинки муундар үчүн кам жеген улукман, устат адамы болгон. Негизинен, Момун туткан ишине бек, сөзү менен насааты башкалар үчүн жугумдуу, тарбиясы менен каада-салты ишенимдүү эле.

Ал бизчилеп алдына ала түзүлгөн программасы жок баланын күндөлүк турмушун туура, мазмундуу, кызыктуу уюштура алды. Момун жаратылышынан тарбиячы эле. Анын өз алдынча тарбия системасы,

өз алдынча таасир берүү ыкмалары, өз алдынча педагогикалык ситуациялары, өзүнчө сабак системасы болгон.

Бирок байкуш устат советтик мектептен билим ала албай, арманда өтүшкөн мурдагы бабаларыбыздын оорусу менен ооруган. Момун узакты көрө албаган. Небересин эмне деген максатка тарбиялап жаткандыгын жана ошол мүдөөсүнүн натыйжасын териштире билбеген, анын каргашалуу бүтүшүн туйган эмес, акыр түбү өз сөзү, жорук-жосуну үчүн баланын жана коомчулуктун алдында күнөкөр болушун түк байкабаган. Карыянын нур төгүлгөн жүзү менен майтарылгыс мүнөзүнүн таамай элестеши да мына ошондо.

Момундун тарбия системасы анын жомогу дедик. Маселен, «Эне – Бугу» жомогунун ичинде «Энесай», «Чолок чөкүр кемпир», «Баатыр Күлчөнүн сөөгүн узатуу», «Баскынчылар менен Ысык-Көлдүн шамалы», «Кышкы токой түнүндө» деген кызыктуу дастандары бар. Жомок дегендей алар эскилиги жетип көөнөрбөптүр. Зирек зергердин көз нурунан жасалган шакектей көрктүү, тарбия иши үчүн зарыл каражаттар экен.

Алар биз чочулап, шек санагандай балдарыбызды жапан уруучулуктун туусун көтөрүүгө үйрөтпөйт, ксентэстетиканын ролун аткарбайт. Тескерисинче, Ата журт мүлкүн сыймык тутуп, бабаларыбыздын акыл-эс кенчин урматтоого үйрөтөт. Башка кыйынчылык түшкөн кезде ар бир минутасына бек туруп, күрөшүүгө машыктырат. Ошону менен бирге бул жомоктор адам менен табияттын карым-катнашын бекемдейт. Бүгүнкү күндөгү дүйнөлүк маданияттын маанилүү маселесине айланган жаратылышты коргоо жана көбөйтүү ишине катышууга балдарыбызды мажбурлайт.

Ал эми эл өз баатыры Күлчөнүн сөөгүн узатууда уюштурган шаан-шөкөтүн караңыз Бүткүл улуу кичик дебей ишин таштап, жер коргогон жоокерлер жарагын таштап, бейкут бөбөктөр эмчегин таштап, балдар оюнун таштап аза күтүштү. Калың журт каңырык түтөтүп күйдү, ый менен баатырына эстелик тургузушту. Эл ушул каада-салты менен өз балдарын баатырдын жолун жолдоого тарбиялашты. Журт унутпас адам болуш үчүн дал ушул Күлчөдөй өмүр сүрүшүн эскертип жатышты.

Же болбосо «Ысык-Көлдүн шамалы» деген жомокту эске түшүрөлү. Момун биз жеңил баалаган табият кубулуштарын ушунчалык жандуу, ушунчалык орундуу пайдаланып, аны ушунчалык

мээр-шыбагалуу, ушунчалык пайдалуу формада колдонот дейсиң, тим эле ага «жан» салып таштайт. Биз зыяндан башка эч нерсеге жоорубаган кубулушту адамзаттын тилектеш жан жолдошу иретинде көрсөтөт.

Басып алгыч, жырткыч душмандар эл башына мүшкүл салып, каптап кирген учурда Ысык-Көлдүн катуу шамалы жардамга келет. Маселенин төркүнүн Момун небересине жай түшүндүрөт. Тээ бир кезде куду ушул бабалардын жерин калмактар басып кирет. Касиетинден үргүлөйүн бу шамал элге жардам этет. Баскынчылардын мизин кайтарып, көздөрүн ачыра койбой, кол көтөртпөй буюктурат да, тажаал душмандарды келген жагын көздөй кубалайт. Көрдүңбү, берекем деп жылуу улутунат. Бу сөздөрдүн керемети балага живописүү, дары-дармек болуп туюлат.

Иши кылып, Момундун сөз өнөрү биз туянган кадимки эле жомок эмес, элдин эс-акылынан ширетилген жалындуу патриотизм, кылымдардын жандуу элеси, калың журттун баштан кечирген түйшүгү, нечен баатырлар өсүп чыккан гуманизмдин булагы деп эсептер элек.

Чындыгында, булар жомок эмес, Момундун небересине берген улуу сабагы болучу. Ушунчалык жылуу, жагымдуу жана ишенимдүү тастыкталган устанын сабагына бала неге ынанып, неге таазим этпесин, неге моокуму канып, жан дилинен ишенбесин.

Момун небересинин нукура зээндүү, эр көкүрөк өсүшүн тиледи. Карыянын ушул максатта уюштурган жомок-сабагында артыкбаш нерсе жок эле. Баары тең өз жайында, баары тең өз орундуу жана таалим-тарбиялуу мааниге ээ. Мисалга «Чыпалак бала», «Чолок чөкүр кемпир», «Кышкы токой түнүндө» жомокторун байкайлы. Алардын баарында тең баланын өз алдынчалыгын, касиеттүү боорукер жетилишин, сезимтал, тапкыч болуп өсүшүн ниет тутунган. Нускалуу карыя тарбия ишинин натыйжалуулугу үчүн кастарлап күрөшкөн. Баланын жан дүйнөсүн канаттуу романтика менен туташтырып кошкон, чыгармачылык фантазиясын аябай өнүктүргөн.

Момундун ар жомогу оригиналдуу чыккан, аны менен ийгиликке жетише алган. Мисалга «Чыпалак баланы» алып көрөлү. Ушул эле аттуу жомок француздар менен англичандарда бар. Бирок Момун алардан үйрөнгөн эмес. Ага кыргызча мазмун берип, жергиликтүү материалдардан жасаган, аны улуттук орнамент менен шырып, өз тилибизде сүйлөткөн. Ошондон улам, жугуштуу, берекелүү чыккан.

Бала Момундун илимин үйрөнүп бүтүп, эми, өзүнүн чыгармачыл ишмерчилигин, фантазиясын ишке кийирет. «Ак кеме» жана «Бала балык» тууралуу төл жомокторун кураштырат. Бала ошолорду канат тутуп, ошолордун деми менен жашап калат.

Баланын жомогу таятасы Момундун жомогунан мазмун жагынан өзгөчөлөнүп тургандыгын айтууга тийишпиз. Алардын ар бири бүгүнкү күндүн окуяларына, наристенин керт башына байланыштуу өткөн турмуш сабактарына ылайык келип, өз алдынча социалдык маңызга ээ. Бала таштап кеткен апасыз ата-энеси жөнүндө санаа тартат. Айталы, «Ак кеме» – чуркаса буту жетпейт, кыйкырса үнүн укпайт, карыга тиктесе жылт берип өчүп, көз күйдүргөн атанын кумары. Жадесе, өз баласына үйрүлө түшүп, канаттууга кактырып, тумшуктууга мээр-шыбагасыз, мез жүрөк болуп кеткен эненин карааны. Байкуш баланын күйүтү күч. Көкүрөгү чер. Каңырыгы түтөп, ичинен бук. Атасы менен апасын санаркайт, издей берет.

Ылайым баланы ата-энеден бөлбөсүн деп тилейсиң ошондо. Тилинен уу тамган өгөйгө кабылтпасын. Орозкул өндүү зөөкүрлөргө кириптер кылбасын. Муңканган баланын биринчи жомогун ушундай чечмелесек болот.

Ал эми, «Бала-балык» жомогу ата-энеге (Ак кеме) көздөй тарткан жол. Кусадар болгон бала бекер жатып алмак эмес. Ата-энеге жетүүнүн ар кыл амалын издейт, күдөр үзбөйт. Эгер ал матрос болуп көлдө жүрсө сүзүп, көктө болсо учуп жетип, ырааккы шаарда турса жакындатып алууну самайт. Дүрбүнү медер тутунганы да ошондо. Демек баланын кыялы жылаңач эмес, ал чыгармачыл мүнөзгө ээ.

Ошентип, наристе реалдуу турмуш сүрөттөрү (дүрбү аркылуу жакындап алуу тилеги) менен көркөм шарттуулуктун (Бала-балык болуп сууда эркин сүзүү тилеги) алкагында жашап жатат.

Баса, Айтматов ымыркай баланын касиетине жукпаган кыял-жоруктарды жамачылап жаткан болбосун? Андай эмес. Биз, биринчиден, наристе баланын өзүн көрөбүз. Биз аны жароокер маанайы, куулук-шумдугу жок жумшак кыялы, боорукер пейили, турмушка болгон поэтикалуу, жумшак мамилеси, жомоктой жаркын, романтикалуу юмору менен жолуктурабыз. Экинчиден, автор маселени карапайым адамдардын көркөм табити менен түшүнүк даражасына чейин төмөндөтүп жиберүүгө жол койбостугун эске сактайбыз.

Анын үстүнө, Момун карыя менен жаш Баланын жомоктору курулай апыртмалардан тазартылган. Жылаңач фантазия адам баласы үчүн дегеле жат көрүнүш. Эгер кыял өсүү мүнөзүнө ээ болбосо, колдонуудан чыгып калары белгилүү. В.И.Ленин бул маселенин түп нускасын таржымалдап, тике мааниде да, кыйыр мааниде да кадиксиз түшүндүргөн.

«Фантазия кымбат нерсе. Аны жалаң гана акындар үчүн керек деп туура эмес түшүнгөндөр бар. Фантазия – баарына зарыл» деген.

Эмки сөз устат Момун жана анын тарбия системасынын натыйжасы тууралуу. Абышка өз өмүрүнө сараң карады, бирок бүткүл акыл-эсин небересине арнады, ага болгон мээнеттен жан аяган жок. Баланын көз карашын, адеп-салтын нормаларын белгилүү даражада кураштырып, идеал түркүгүн отургузуп, түптөп берүүгө үлгүрө алды. Бирок аны бекемдеп, орнотуп, өнүктүрө албады. Бул иш билимсиз байкуштун колунан да келбейт болучу.

Момун эрксиз бошоңдук кылды, бу саам өз мээнетине өзү чыккынчы болду. Колу менен урган дубалын өзү кыйратты. Балага үйрөткөн үлгүсүн, жугузган акылын, түзгөн идеалын, аткан сөзүн сууга агызды. Ал мындайча болду.

Өгүз моюн Орозкулдун зумбулугу менен болсо да Баланын майышпас идеалын түзгөн «касиеттүү» Ак марал Момундун өз колунан өлтүрүлгөндүгү ага белгилүү болду. Кадырман устат карыя «Ыйык эненин» башын элдин, баланын көз алдында балта менен майдалады, сыйкырдуу мүйүзүн кыйратып, итке ыргытты. Өлөсө мас болуп алып, ошол улук «бабасынын» эти менен оозун майлады, эс-учун жоготуп, душмандарынын алдындагы жыгылыштуу болуп, абийири төгүлдү.

Дал ушул жоругу менен Момун баланын алдында калыбына келгис кылмыш кылды. Баланын ишеничи өрттөнүп кетти, башы тегеренип, заманасы куурулду, ал азаптуу кыялдын деңизине чөгүп кетти...

Ошентип, идея боюнча, баланын көз алдында Момундун сакалы күйдү, тарбиялануучудан мурда устаты биринчи өлдү, ал сөөк-денеси жактан гана эмес, жорук-жосуну, каада-салты, бүт турпаты менен кыйрады. Бала үчүн Момундун идеясы мындан ары жашашы түк мүмкүн эмес эле.

Ырас эле, Момундун турпаты да, темпераменти да кызык адам болучу. Канчалык иш билги, нускалуу киши болгону менен, ошого

кадыр-барк, туруктуу эрк жыйнай албаган эле. Эгер чыгарманын контекстинде анын ысмын убактылуу өзгөртүп, Момундун ордуна Кеңешбек же Кадырбек деген ат менен окуй турган болсок, бүткүл повесттин идеясына доо кете тургансып сезилет. Себеби ал Момун деген ысмы менен гана көркүнө чыгып турат. Артыкбаш тартынчаак, ичтен тынма, мажирөө, киши болгон. Өзүн өзү урматтоону Момун үйрөнгөн эмес. Көпчүлүк арасында оюн ортого салып, сунуш кийрип көрбөгөн. Ой-санаасын, айкөл нускасын небересинен башка бир адамга жеткире албай, ичтен тымып, соолто турган. Жадесе, өз кызы менен кемпиринин алдында да жер көз болучу.

Анан кантип Орозкулдун запкысы кабыргасына батып, ага каршы сес көрсөтүп, кишиликти намысын коргой алмак.

Бирок педагогикалык психологиянын айтымына караганда түнт адам одоно жана опурталдуу келет. Кайсыл бир шарттарга туруштук бере албай ичинен жарылып кетет. Мындай абал анын тиричилигиндеги бир жакшылыктан, бир жамандыктан улам келип чыгат. Натыйжада ал киши таптакыр оңолот, жаңырат. Же, тескерисинче, биротоло бузулат, жоголот. Адамдын жан дүйнөсүндөгү бул абалды Макаренко биринчи байкап, биринчи айткан. Анын окуусу педагогика илимине «жарылуу» («взрыв») деген ат менен кирген.

Орозкул тарабынан коомдук мүлктүн бүлүнүшү, адамдардын зордоп басынтылышы Момун менен Баланы жарылууга мажбурлады. Баса, байкуш бала бир эмес эки жолу кыйрады. Биринчисинде – Орозкулдун айынан, экинчисинде Момундун айынан жарылды. Ал биздин коомдун артыкбаш адамы Орозкулдун зөөкүрдүгүнө, сөзү менен идеалын бекем сактай албаган устаты Момундун жоруктарына каршы күрөштө кыйрады. Бала муну менен тынчыган жок. Жүрөгүн өйүгөн дагы бир топ жолтоолорго каршы турду. Ал биздин турмушубузда учурап жүргөн айрым бир караөзгөйлүк, адилетсиздик менен болгон элдешпес күрөштөн улам өлүп тынды. Булар жөнүндө автор өзү жакшы айтат.

«Балалык ой-санаанын жалындуу илеби ага (Балага – М.С.) адилеттүүлүктүн законун сүрөттөп берип жатты... Бирок улуу тилекке каршы, чоңдор адилеттүүлүктү бала эсептегендей, ал көргөндөй даражада эсептөөгө моюн сунушпады. Алар баарын тескери жасап жатышты» (Ч.Айтматов, 1 томдук, Ф. «Кыргызстан», 1971, стр. 38). «Бирок сен сүзүп кеттиң. Эч качан балык боло албасыңды билдиң бекен, сен... Эми, менин бир гана айтарым бар – сен өзүңдүн балалык

сезимиң эмне менен элдешпесе, ошону кыйрата алдың. Менин сооронучум да ошондо» (жогорку китеп, стр. 116).

Чын эле, айрымдардын оозунда айтылгандай: «Баланын иши – чала» болгон жок. Толук сегиз жыл жашабаганы менен сексен жыл жашагандардан артык иш жасады. Жоруктары менен тирүүлөргө сабак болуп, толгоого салып кетти, пенделик парзын толук өтөдү. Экранга чыккандан бери бу наристенин кадыр-баркы дагы артты, ааламды кыдырып, өз курбалдаштарын түйшүккө салды. Ушул кабиледеги, ушундай көркөмдүк даражадагы жомок гана заманыбыздын балдарынын купулун толтуруп, сабак болмокчу десек арзыйт. Демек, Айтматов эле баягысындай тынч, дагы эле бир сырдуу – «эскирген» жомокко канат бүтүрүп, жаңыча касиет берди.

50-жылдары кыргыз жазуучулары кенже жана тестиерлердин күндөлүк турмуш-тиричилиги менен агымдагы ишмерчиликтерин оперативдүү камтуу максатын туткан чакан аңгемелерди арбын жазышты. Алексей Толстой балдарга арналган чакан жанрдын аткаруучу кызматы менен көркөм мазмундагы өзгөчөлүктөр тууралуу сөз айтып, «Чакан аңгеме деген эмне?» аттуу макаласында мындайча туюндурат: «Чакан форма сизди чоң мазмундан куткарбайт. Куду акын сонета жаратып жаткандай сиз өтө сак болууга тийишсиз, бирок ал эң зарылдарын иргеп алуудан келип чыксын»¹.

Албетте, бул оңой иш эмес. Дүйнөнү көркөм таануунун илгертеден бери келе жаткан практикасына таяганда деле тынчы жок, учкайк кыялдуу тестиер балдардын турмуш сүрөттөрү, жазуулары түрдүү-түмөн машакатка салып келгендигине күбө болобуз. Балдар үчүн чыгарма жазууга караганда өз курбалдаштары үчүн жазуу художникке оңойго түшөт. Себеби ал өз тажрыйбасына, өзүнүн акыл-эс өлчөмүнө таяна алат. Балдар үчүн анысы жарамсыз, кичинекей кездегиси унутулган. Эсинде болгон кезде деле ал кездегиси азыркы балдардын рухий мүлкүнө, анын даражасына туура келбейт.

Жазуучу дүйнөгө баланын көз карашынан туруп мамиле жасоого милдеттүү, баланын сыңары жоруктары өздөштүрүүсү зарыл, коом тарабынан балдар үчүн уюштурулган массалык информацияны тыңдоого убакыт табышы керек. Буларды иштебей туруп, эң мыкты деп эсептеген художниктин чыгармасындагы коомдук мотивдер менен автордук позиция деле жеткилең айкалышпай, анын туу тутунган

¹ Толстой А. соч., т.10. – Москва. Гослитизд. – 1961. – 417.

максаты окуучуга жетпей калышы мүмкүн. Бирок тажрыйбасыз жаш окуучу чыгармада баяндалып жаткан маселеге өзүнүн камылгасына жараша гана мамиле жасай алат эмеспи. Жазуучу, көп учурда, тес-тиерлер менен кенже балдардын дал ошол мамилесине – алардын ой жүгүртүү амалдарынын чектелүү келишине таянат. Бул же тигил чыгарманын балдар үчүн жагымдуу жана кызыктуу болуп калышы деле ошого байланыштуу. Маанилүүбү же жокпу, иши кылып, кызыктуу уюшулган сюжет балдардын табитине жакпай койбойт. Анткени жазуучу тарабынан кунт коюп иштелген сюжет тармактары андагы каармандын баштан кечирген психологиялык абалы менен автордук мамилени чырмап, айкалыштырып салат. Улам тепкич сайын, окуянын өнүгүшү тартипке салынып, текшиленип, ырааттуулугу менен таасирдүүлүгү да күчөтүлөт. Ошондуктан, окуп жаткан окуучунун көз алдына чыгармадагы бул же тигил окуя өсүп-өнүгүп, улам жаңыдан «кураштырылып» жаткансып байкалса, бул же тигил окуя бүтүп, чечилип бараткансып көрүнөт. Чыгармадагы мындай бир нече көркөм элементтердин өз ара мамиле-байланыштары образдын жеткилең ачылышын мотивировкалап, композициялык курулушун чыңдайт. Композиция менен көркөм сюжеттин маанилүү айкалышы, биринчиден, анын кантип жана кандайча психологиялык жактан кандай мотивировкалангандыгына байланыштуу болот.

Турмушту көркөм формада чагылдыруунун негизги каражаты адамдын мүнөзү болгондуктан, балдар үчүн арналган чакан аңгемедегі көркөм сюжеттин кызыктуулугу деле мүнөздүү изилдөө менен тыгыз байланыштуу каралат. Демек, кызыктуу сюжет дегенибиз мүнөздү ачуу үчүн кызмат кылат. Ошондуктан, чыгармадагы негизги объект – мүнөздү башка мүнөздөргө салыштыруу аркылуу анын урунттуу белгилерин ачып берүү – жазуучу үчүн чоң чыгармачылык проблемага айланат. Анткени, кичинекей каармандын баштан кечирген окуялары менен автордун баяндап айтып берүү мезгили балдар аңгемесинин сюжет линиялары менен композициялык курулушун жууруп гана жибербестен, окуянын өнүгүшүндө аларды улам өзгөртүп, кеңейтип да турат. Окуядагы мына ушундай көп кыймылдуулук балдар аңгемесинин идеялык-тематикалык жана кызыктуу сюжет курулушун аныктап, каармандын психологиясын туура мотивировкалоодогу автордук позиция мезгил менен теманын катыш-мамилелерин байкоо ишине да зор мүмкүнчүлүк түзүп берет.

Дал ошондон улам, балдар адабиятындагы өзгөчөлүктөрдүн бири анын тематикалык диапозонун туура аныктоодо. Бирок мындагы тематиканы белгилүү рамкага салып, чектөөгө болбойт. Балдар адабиятынын теоретиктери да бул маселеде бирдей пикирде болушкан эмес. «Балдар үчүн предмет – деп эле чондор үчүн предметтин өзү»¹. (В.Г.Белинский).

Көп жылдык турмуш тажрыйбасына таянып, балдар адабиятынын тематикалык алкагы тууралуу пикирин ортого салып, көрүнүктүү окумуштуу педагог А.С.Макаренко да ошондой эле жыйынтыкка келген. «Биринчи караганда ушул балдар адабиятындагы курак жагынан бөлүштүрүү жана чондор үчүн адабияттан болгон айырмасы анын тематикасында, идеялык номемкулатурасында, мазмунунда тургансып көрүнөт. Бирок балдарга гана сунуш кыла тургандай тематиканы көз алдыга элестетүү кыйын. Ал гана эмес, сүйүү, кадимки эле жыныстык сүйүү «балдар» үчүн тематиканын сферасынан чыгарылып ташталышы мүмкүн эмес»².

Ал эми, советтик балдар адабиятынын камкорчусу жана түзүүчүсү М.Горький бул маселеде башкачараак пикирде болгон. Улуу жазуучу балдар адабиятынын тематикалык өзгөчөлүгүн анын таптык маанисинен жана окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнөн көргөн. «Балдар китептеринин тематикасы жөнүндөгү маселе балдарды социалдык багытка тарбиялоо маселеси экендиги өзү белгилүү»³ – деп жазган ал.

Бирок балдар адабиятынын тематикасы жөнүндөгү проблема ушул айтылгандар менен чектелип же чечилип кала албайт. Бул маселе мындан ары көп изилдөөлөрдү талап кылат. Биздин оюбузча, балдар адабиятындагы тема тандоо проблемасынын оңой жагы, ал эми, орчундуу маселе ошол тандап алынган теманы балдардын мүмкүнчүлүгүнө, көркөм ой жүгүртүү өзгөчөлүктөрүнө, кабыл алуу жана түшүнүк даражаларына жараша ырааттуу, жеткилең чечип берүүдө турат. Чыгармада баяндалып жаткан ой окуучулардын ишеничине айлануусу зарыл. Бул үчүн художник азыркы мектеп балдарынын турмуш-тиричилигиндеги, жекече жана коомдук аракетиндеги психологиялык өнүгүш өзгөчөлүктөрүн үйрөнүп, ошого жараша коюлган проблеманы азыркы тарыхый коомдук мамилелер

¹ В.Г.Белинский, Н.Г.Чернышевский, Н.А.Добролюбов. «О детской литературе», Детгиз. – Москва. – 1954. – с. 48.

² А.С.Макаренко. соч., т.7. – Москва. изд. АПН РСФСР. – с. 179.

³ М.Горький. «О детской литературе», изд. «Детская литература». – Москва. – 1968. – с. 117.

менен байланыштуу чечүүгө милдеттүү болуп калышы керек деп эсептейбиз.

Азыркы кездеги тестиерлер менен өспүрүмдөр коммунизмдин активдүү куруучулары, коомдун жаңы адамдары, асылзат граждандери болуп өсүүсү талап кылынат. Алардын мүнөзүнөн бардык балдарга үлгү болорлук белгилерди, жаңы сапаттарды көрүүгө тийишпиз. Ошондуктан балдар адабиятына келген жазуучу өз чыгармасында ким жана эмне жөнүндө баяндайт? Тактап айтканда, айтып берүүгө ниеттенип отурган ой түйүндөрүн кайсыл курактагы балдарга адрестейт жана ал жөнүндө канчалык өлчөмдөгү түшүнүктү бермекчи? Мына ушул суроолордун өзү эле автордун чыгармачылык эркин аныктайт.

Жалаң гана мектеп жашына чейинки бөбөктөр духовный дүйнөсү боюнча өзүнчө автономияны түзүп, ал эми, мектеп курагындагы балдар болсо: мектеп жашындагы кенже жана тестиерлер, өспүрүм балдардын тобуна бөлүштүрүлөт. Буга мектеп программасынын түзүлүш принциптерин эскертип койсок деле жетиштүү болмок. Бирок балдардын акыл сапаттары менен ой жүгүртүү жөндөмдөрү, кабыл алуу жана элестетүү амалдары алардын ар кимисинде башка даражада өнүккөн болот эмеспи. Муну менен эсептешпеген жазуучунун чыгармасы эч качан максатына жетпейт, көркөм ойдун ырааттуулугу жана таасир берүүчү күчү болбойт. Бул өзгөчөлүктөр сакталбаган китептерге балдар дайыма кайдыгер мамиледе болуп кала берет «Балдар адабиятына келүүчү автор окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүн эсепке алуусу зарыл. Мындай болбосо, анын китеби адресин жоготуп, же балдарга, же чоңдорго жараксыз болуп калат»¹ – деп алдын ала эскертет М.Горький.

Ошентип, окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө таянуу маселесин балдар адабиятынын негизги өзгөчөлүгү катары эсептейбиз.

Бирок башка илимдердей эле көркөм адабият дагы адам баласын ар тараптан өстүрүүгө, кругозорун кеңейтүүгө чакырылгандыгы белгилүү. Ошондуктан жазуучу балдарды дайыма өсүү, өнүгүү процессинде кароосу тийиш. Көркөм адабият балдардын сөз байлыгын, түшүнүк даражасын, ойлоо процессинин өз алдынчалыгын байытуусу зарыл. Биздин оюбузча, автор тема менен идеянын диалектикалык биримдүүлүгүнө жетишкенде гана бул ийгиликтерди камсыз кыла

¹ М.Горький. «О детской литературе», изд. «Детская литература». – Москва. – 1968. – с. 127.

алат. Аныктап айтканда, атайын балдар үчүн чектелген тематиканын болушу мүмкүн болбогондой эле, турмуштун бардык көрүнүштөрү балдар үчүн жат боло албайт. Сөз айтылмачы болгон ойдун баарын ырааттуу, жеткилең баяндап, жогорку көркөмдүктө чечип берүүдө турат. Ошондуктан «балдардын жаш өзгөчөлүгү жөнүндө маселе бизди артыкбаш жөнөкөйлөштүрүп жиберүүгө эмес, ойдун ырааттуулугун, элпектигин жана тилдин тактыгын камсыз кылууга милдеттендирет»¹ – деп туура байкаган С.Михалков. Демек, бул талаптарды эсепке алсак, балдар аңгемесиндеги каармандын баштан өткөргөн өмүр жолу, иш-аракети, жасаган эрдиктери, кайгы-кубанычы тестиерлер менен кенже өспүрүмдөрдүн ой жүгүртүү жана кабыл алуу жөндөмүнө жараша жазуучу тарабынан кантип жана кандай даражада берилет. Сөздүн баары мына ошондо турат. Анын үстүнө балдар аңгемесиндеги каармандын баштан кечирген окуялары, алардын кызыктуу өнүгүшү жанрдын спецификациялык закону да болуп саналат.

Коюлган проблемага жараша ар кыл тематикадагы жана ар башка мүнөздөгү балдар аңгемесин талдоо ишин Т.Сыдыкбековдун «Достук»² деген чыгармасынан баштайбыз. Бул – көп пландуу аңгеме. Автор атам замандан берки элибизде айтылып келаткан адамдар менен канаттуулардын ортосундагы мамиле-катнаш тууралуу этикалуу мүнөздөгү аңгеме жүргүзүп, балдарды пайдалуу канаттууларды коргоого чакырат. Чыгарманын идеялык-көркөмдүк системасы мындайча өнүктүрүлөт: бир учурларда көл боюндагы кыргыздардын башына азап түшүп – түктүүдөн жан, куйруктуудан мал койбой жер бетин аптап-каптап кара чегиртке басып кирет. Бул аптап менен күрөшүүдөгү кара чыйырчыктын адамзатка көрсөткөн жардамы, «мээр шыбагасы» жөнүндөгү аңгеме ушул окуянын күбөсү. Дыйкан аттуу карыянын атынан жүргүзүлөт. Акылдын алтын сандыгын алып жүрүүчү улгайган муундардын өкүлүн кийинки урпактарга үлгү катары көрсөтүү Т.Сыдыкбековдун чыгармачылыгындагы мүнөздүү сапаттардан экендиги белгилүү.

Дыйкан эки доорду – эски жана жаңы заманды башынан өткөргөн адам. Ал айтылуу Ысык-Көлдүн боюнда туулуп, өмүрү ошол жээкте өткөндүктөн, жыл сайын лагерге эс алуу үчүн келген пионерлер

¹ Ж. «Октябрь», № 7. – 1952. – стр. 167.

² Сыдыкбеков Т. «Достук». – Фрунзе., Кыргызокуупедмамбас. – 1960.

менен жакын жана ынтымактуу жашайт. Кичинекей досторуна далай-далай акыл кенчтерин – жомокторду, санжыраларды жана өткөндөгү болумуш окуяларды баян этип жүрүп Дыйкан алардын ажырагыс досу болуп калат. Анын азыркы аңгемеси ошолордун бирөө гана.

Албетте, маселени чечүүдө жазуучунун алдында аздыр-көптүр оор иш-аңгеменин чектүү рамкасына каармандын элүү жылдан ашуун өмүрүн сыйдыруу милдети турган. Жазуучу каармандын турмуш-өмүрүн хронологиялык тартипте бербейт, керектүү жана мүнөздүү жерлерин, болгондо да, балдар үчүн эң кызыктуу үзүндүлөрүн иргеп алат. Окуя азыр жана мурда деген принциптин негизинде курулган. Мында аңгеменин чакан көлөмүнө «ылайык келбеген» канчалык узак убакыт камтылбасын, поэтикалык мезгил окуя жүрүп жаткан кырдаалдарга жана каармандын аракетине жараша туура жайгаштырылган.

Аңгеменин борбордук өзөгүн түзгөн окуяга Дыйкан жети жашар наристе кезинен катышат. Демек, Т.Сыдыкбеков каарманын ымыркай кезинен тааныштырат да, аны дароо азыркы мезгилге «секиртип» өтөт. Аныктап айтканда, каармандын бир нече жылдык өмүрү сүрөттөлбөй калат. Бирок муну менен жазуучу аңгемедеги мезгил байланыштарын таптакыр унутуп калбайт. Аны коюлган проблемага ылайыктап чечет. Ошондо деле, аңгемедеги каармандын баштан кечирген мезгили менен жазуучунун баяндап айтып берүү убактысы эч качан дал келбестигин айтып коюуга тийишпиз.

Бул эки мезгилдин бирине-бири дал келбестиги жеке эле аңгемеде эмес, бардык жанрларда учурай берет. Ошондуктан окуянын жүрүшүндө авторго сүрөттөө масштабын бир нече жолу өзгөртүү зарылчылыгы келип чыкты. Башкача айтканда, сюжеттин кызыктыргычтыгын арттырып, кээ бир моменттерди чыңалтуу максатында поэтикалык мезгил эң зор чечүүчү ролду ойноду. Демек, сүрөттөө масштабын анчейин бошондотуу же тескерисинче, күчтөндүрүү, сөзсүз, автордун эркине байланыштуу маселе.

Т.Сыдыкбеков каармандын баштан кечирген окуяларынын татаал системасын эмес, бул же тигил мезгили жөнүндөгү эки-үч урунттуу эпизоддорун тандап алат да, аларды аз же көп системалуулукта сүрөттөйт. Ал эми, аралыгындагы сүрөттөлбөй калган далай-далай айлар менен жылдарды кыскача жалпылап (мисалы, «ошол замандан ушул заманга чейин...» деп) гана көрсөтөт же таптакыр айтпай да коет.

Реалдуу убакыт бирдигине негизделүү менен сүрөттөлүп жаткан окуялардын көлөмүнө ылайык аңгемелердеги поэтикалык мезгилдик туура үнөмдөө, башкача айтканда, аны ылдамдатуу же басаңдатуу зарылчылыгы да ушул себептен келип чыгат. Балдар аңгемесиндеги окуя канчалык жыш болсо, мезгил ошончолук тез сыбызгыйт, сүрөттөө масштабы күчөйт, кызыктуулугу артат, окуянын динамикалуулугу менен каармандын «кубулжуган» тез кыймылдуулугу окуучулардын көңүлүн биротоло өзүнө кадап салат.

Дыйкан карыя ошол кездеги эл турмушуна тикеден-тике катышы бар өзүнүн балалык аң-сезими, ышкыбоз дымактуу аракетин жөнүндө сөз кылганда анын эң маанилүүлөрүн, урунттууларын гана манжасы менен санап коет.

Ал тургай, балдарга илгерки окуяны коштоп, сүрөт, мүмкүн болушунча жандуу, образдуу айтып берип жаткан Дыйкандын бүгүнкү маанайынан биз анын сүрөттөлбөй калган (ташталып кеткен) аралык мезгилдеги кайгы-кубанычын да божомолдой алабыз.

Маселен, Дыйкан «сол колун маңдайына алып, теребелге серепчилейт. Алыскы көл бетине карайт: – А, параход, келатасыңбы, дагы жаңы балдарды алып келатасыңбы» деп кобурайт. – Ооба, дагы жаңы балдар келатышат. Дыйкан келаткан параходго карап кубанып турат. Балким, келаткан балдардын ичинде Дыйкан карыяны тааныгандары болор. О, анда кандай кубанычта учурашуулар башталат. Балдар Дыйканды ортолоруна алар, бири шаардын жаңылыгын билгизсе, экинчиси кыштай сабакты кандай окуганын сүйлөр, үчүнчүсү болсо жулуп алган бир тутам көкөмеренди көрсөтүп: – Бул гүлдүн аты эмне, аке деп сураар. Дыйкан балдардын ортосунда кыткылыктап күлүп..., ар кимисине жеке карап сүйлөп отурар».

Поэтикалык мезгил аркылуу каармандын мүнөзүн ачуу үчүн же кандайдыр башка себептер менен зарыл болгон окуялар жана фактылар автор тарабынан «фокустантып» сүрөттөөгө дуушар болот. Мына ошондо гана зарыл эпизоддор менен ситуацияларды системалуураак баяндоого, чыгарманын идеялык максатын ачыгыраак мотивировкалоого мүмкүндүк түзүлөт, сүрөттөө масштабы белгилүү даражада арбыйт.

«– Күндөрдүн биринде кыргыз баласы көрбөгөн бир шумдук келди...– деп баштайт Дыйкан бүгүнкү аңгемесин. – Ооба, ошондой бир шумдук келди... Эл да бул бир шумдук деди... Же алты, же

жетидеги кезим. Мен да элеңдеп чуркап жүрөм... Күндүн көзүн бербей, күндүзү күүгүм сыяктанды. Көлдүн аягынан калың чегиртке жаанын огундай зикилдеп түшүп жатты... Канаттуу калың тажаал жер бетин өрттөй каптады. Жалгыз тал чөпкө бештен-ондон чегиртке конду. Аңыздын ак паясы өрттөнүп жаткандай бычырап, калың бетеге шыбырап турду... Көз ачып жумганча үй ордундай жерден топурак буруксуду. Чегиртке жердин чөбүн бүтүрдү, желени кырчыды, кулун-тайдын жал-куйругуна асылды.

...Дыйкан карыя эмнегедир көзүн жуумп сүйлөдү: – Ошондо ал тажаалга каршы журтка жардамга ала чыйырчык келди. Эй, жаныбарым, эй! Мен чыйырчыктын адам баласына жакын экенин ошондо көрдүм. Алар айылдын арасына коно калышып, ой-тоого кабар айтуучудай туш-туш тарапка кайрадан учуп кетишти. Эми, көз жетпеген алыстан: топ-топ болушуп чыйырчыктар учуп келишти. Улам көбөйө беришти. Суулуу жерге өткөндө чыйырчык күч алды. Тумшуктарын сууга малып, өз тилдеринде кужурашып, баягыдан бетер чегирткени кырып жешти. Ошентип, көл боюндагы кыргызга биринчи келген тажаалды ала чыйырчык жеңип берди. Бирок чыйырчыктын өз тукумуна да чоң зыян келди. Миндеген канат-куйругун чегирткеге кырчытып, кызыл эт болуп калышты. Көбү жөрмөлөп жан сактады».

Т.Сыдыкбеков мындай күчтүү таасир этүүчү сценаны балдар үчүн жазган аңгемелеринде өтө сейрек колдонот. Анткени, биринчиден, чоң план менен аңгеменин милдетинен сырткары турбаган окуялардын гана сүрөттөлүшү мүмкүн. Экинчиден, автордун алдында каармандын көз карашы, ой жүгүртүүлөрүн, сүйлөө манерасын ошол доордогу карапайым эмгекчи элдин эстетикалык түшүнүк даражасы бириктирип кошуу милдети турган болчу.

Эми, жазуучу каармандын психологиясын тереңдетүү камылгасын жейт. Ал үчүн жабыр тартышкан чыйырчыктарды элдин асыроого алуу сценасына кайрылат. «– Ошол кезде так ушул мендей карыган, бирок өзү ушул элге кадырман Жайнак деген адам журтка бийлик айтты: «Балалууңар балдарыңарга таккыла, баласыңдар өз мойнуңарга алгыла. Адам баласына, мал-жанга кыянатчы тажаал чегирткеден жабыр тартып, кызыл эт калган чыйырчыктарды талаадан жыйнап, кайра канат-куйругу жетилгенче баккыла!».

Ушул эпизод аңгемедеги эң күчтүү жүктү көтөрүп турат, каармандын ички дүйнөсүнө терең үнүлүүгө мүмкүндүк берет, тагыраак

айтканда, жомок жомок бойдон калбастан, турмуш сүрөттөрү иретинде таасирдүүлүгү артат. «Ошондо алты жетидеги кезим. Эчкинин тыбытына ороп, тумшугун ачып суу тамызып, жем салып мен да элге кошулуп чыйырчык бактым. Эй, балдарым, нени айтасыңар, жан-жаныбарларда дос да көп, кас да көп. Доско коюн ач, каска каршы бас. Жеңесиң! Ошол замандан ушул заманга бул өзөнгө чегиртке түшө элек. Ошол замандан ушул заманга чыйырчыктардын тукуму көбөйүп баратат... Мейли, тукумдай беришсин!»

Дал ушул аңгемеге чыгарманын идеялык-тарбиялоочу максаты жүктөлгөн. Ойдун экспрессивдүүлүгү, окуянын таасирдүүлүгү жагынан бул момент эч кандай коментариясыз автордун ой-пикири ашкерелеп, аны окуучуларга жеткире алат. Жаш жеткинчектердин аракетин туура мотивировкалап, зарыл болгон эмоциялуу күч толкундарын бириктирип турган каармандын уштаптагы психологиялык толгонуусу да анчалык узак убакытка созулбайт Дыйкан карыянын баштан кечирген кайгы-кубанычына окуучулар кайдыгер мааниде боло алышпайт, ага аралашып, биригип кетет. Аңгемедеге поэтикалык мезгилдин туура үнөмдөлүшү принципалдуу милдетти аткарган. Окуянын таасирдүүлүгү, көбүнчө, баяндап айтып берүү мезгилинин жаштыгынан улам эмес, каармандын баштан кечирген кайгы-кубанычынын молдуулугу менен түшүндүрүлөт. Ошентип, «Достуктагы» көркөм сюжеттин кызыктуулугу анын идеялык маңызына баш ийдирилген.

К.Жантөшевдин «Кара шумкар» (1953), К.Каимовдун «Балапан» (1958), К.Эшмамбетовдун «Чабалекей» (1961) аңгемелери да ушул темада жазылып, баары тең канаттуулардын дүйнөсү, жашоо сырлары жөнүндө баяндап, адамдын турмуш-тиричилигине тийгизген кээ бир пайдалуу жактары, себептери жөнүндө сөз кылышат. Мектеп балдарынын жаратылыш сырлары тууралуу турмуш тажрыйбасын, түшүнүк даражасын кеңейтип, таанып-билүү сезимдерин байытуу ишине белгилүү өлчөмдө көмөк көрсөтө алат.

Бирок жанрдык жана тематикалык жактан турпатташтыгына карабай, бу чыгармалардагы каармандын мүнөзүн ачуу, фактыларды тандоо жана сюжетти өнүктүрүү амалдары ар башка.

К.Жантөшевдин аңгемелери бөтөнчө айырмаланат. Аларда көп сандаган жаныбарлардын жашоо шарты, жаратылыштагы орду, башкалардан болгон өзгөчөлүгү, адам баласына үйүр тартып, баёо келген

ар түркүн канаттуулардын пайдалуу жактары, алардын жалпы жана жеке касиеттери, жоруктары тууралуу маселе баяндалат. Балдар дүйнөсүнө жакын жашаган күкүк, булбул, жылкычы чымчык, сагызган, сасык үпүп сыяктуу куштар жөнүндө элде айтылып жүргөн уламыштардын мааниси чечмеленип, кенен түшүнүк берилет.

Шумкар, ителги, куш өңдүү алгыр куштарды таптаган мүнүшкөрлөрдүн машакаттуу эмгеги окуучулар арасында бөтөнчө кызыгуу туурат. Аңгеме баштан аяк лирикалык каармандын («Мен») атынан жүргүзүлөт. Окуучу баяндалып жаткан окуяны ошол каармандын көргөн-билгендери, анын баштан кечирип, өзү катышкан фактылары катары кабыл алат. Ошондуктан көркөм сюжеттин кызыктыргычтыгын арттыруу үчүн авторго Т.Сыдыкбековдун аңгемесиндегиге окшоп сүрөттөө масштабын бир нече жолу өзгөртүү зарылчылыгы да келип чыкпаган.

Жантөшевдин аңгемелери бир окуялуу, жөнөкөй курулган. Тестиер баланын көз карашын автор өзүнүн көз карашы менен алмаштырып ийген эмес. Тажрыйбасыз каарманды «ойноо бала чагынан бери жандырмагы чиеленген табышмактан бетер көбүрөөк кызыктырган канаттуулар дүйнөсүнүн сырлары» өзүнө тартат. Ошолорду үйрөнүүгө кумарданат.

Ал эми, К.Эшмамбетов менен И.Исаковдун аңгемелеринде ушундай касиеттер жок. Авторлор сөзгө сараң эмес, көркөм деталдар өтө күнүрт, көбүнчө дидактикалуулук, акыл айтуу, басымдуулук кылат, поэтикалык мезгил үнөмдүү пайдаланылбайт. Окуя чачкын учурайт.

Р.Шүкүрбековдун «Жолборс менен айгыр», К.Жантөшевдин «Беш бөлтүрүк», К.Каимовдун «Кар жаабас жерде», «Капканчы» деген аңгемелери Ата журттун тоо байлыгы, түрдүү-түмөн жаныбарлары, жаратылыш кооздугу жөнүндө теманы байытат, толуктайт.

Бала залалкөй жаныбарлар менен канаттууларды пайдалуу жаныбарлар менен канаттуулардан айырмалай албагандыгы үчүн күнөөлүү эмес. Ал анын тажрыйбасыздыгы, балалыгы. Эгер кенже балдарга жаныбарлардын касиети жөнүндө айтып, түшүндүрүп бербесе, сырткы турпатына карап пилди жаныбарлардын сырттаны деп ойлошу мүмкүн. Анан эмесе «Жолборс менен айгыр» аңгемесин окуп жаткан бала чоң тор айгырды өзүнөн чакан жолборс чалып кетет деп түк ойлобос эле. Үйүрүн сактоо үчүн жандалбас кылып алышкан тор айгырды жолборс көз ирмемде чалып, таш атым жерге серпип таштаганын окуучу кокустан, күтпөгөн жерден туят. Бала ошондо гана

жандуу-жаныбарлар менен жырткычтардын сырттаны ким экендигин түшүнөт. Айгырдын өлүмүнө жүрөгү ачышып, жырткычтын амалына таңдануу менен карайт.

Бирок бала жолборсту анчейин эле жек көрө бербейт, анын сырттандыгын, күчүн, кайратын жактырат. Анткени алар бой тиреше күрөшкөндөрдүн ичинен жеңип чыккандарын дайыма жактырышат. Ошондон улам тору айгыр менен жолборстун күрөшүнө кайдыгер мамиледе болушпайт, адилет ким, караөзгөйлүк ким экендигин ажырата таанып, окуяга өздөрүнүн тиешелүү баасын бере алышат. Аңгеменин таанып-билдирүүчү, тарбиялоочу мүнөзү дал ушунда.

«Беш бөлтүрүк», «Кар жаабас жерде», «Капканчы» аңгемелеринде да жогоркудай эле жырткычтардын сымбаты, амалкөйлүгү, адамзаттын алар менен болгон күрөшү баяндалат.

Балдар аңгемесиндеги сюжеттин кызыктыргычтыгы проблеманын туура уюштурулушуна байланыштуу болот. Анын үстүнө, бүгүнкү күндөгү дымактуу балдардын жорук-жосундары менен ишмерчилиги художниктин эркинен сырткары жашайт, мүнөздүн структурасы дароо эле иликтене койбойт, образдын контуру акырындан тартылат. Ошондон улам чакан аңгеме көркөм образды жеткилең ачып берүү мүмкүнчүлүгүнө автор дайыма эле ээ боло бербейт.

Жазуучу балдардын турмуш-тиричилигин ар тараптан байкаштырып карайт, майда-барат фактылардан бери териштирет. Анткени биз, чоңдор этибарга ала бербеген кээ бир жупуну же кокусунан учурай калуучу окуялар балдардын ишмерчилиги үчүн мааниге ээ. Мисалга, К.Жантөшевдин «Эркин адашканда» аттуу аңгемесин алып көрөлү. Бул – коомдук пайдалуу эмгек темасындагы чакан аңгеме. Жазуучунун жаркын таланты окурмандардын көз алдына кызыктуу сюжетти уюштуруп, үлгү болорлук образды жараткан. Башкы маселе – автор чакан аңгемеге «кокустук» окуяларды кийирүүдөн баш тартпайт. Муну менен кичинекей каармандардын тымызын, «күттүрбөй» жасаган эрдиктерин туура байкоо жана идеализациялоо маселесин К.Жантөшев кыргыз балдар адабиятында биринчилерден болуп өздөштүрүп, туура позицияны ээлеген болчу.

Аңгеменин сюжет түрмөгү мына бул. Калаадагы мектеп окуучусу Эркин колхоз башкармасынын кабарын алып, жайлоодогу малчы атасына келет. Атанын өтүнүчү боюнча бир күндүк койчулук милдетин аткарып турууга макул болот. Өспүрүмдүн эрк сапатындагы

мына ушул ийкемдүүлүк жана «шердүүлүк» аңгеменин идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүгүн аныктайт. «Бул эч кимдин оюна келбеген иш эле...» деп, окуяга болгон автордук мамиленин маалымданышынан улам, окуучу көркөм сюжеттин андан ары «өркөчтөнүп» курч жана кызыктуу өнүгүшүнө ишенич туудурабы бышык эле.

К.Жантөшев каармандын ишмерчилигин не деген окуяларга дуушар кылып, не деген кырдаалдарда өнүктүрдү?

Бейтааныш жайлоонун ой-чуңкурун эсепке албай, кыялга жеңдирип, Эркиндин кекилик уулоого алаксып кетиши;

Жаш койчунун биринчи коркунучу: койлорду карышкырдын камашы, ага каршы баланын күрөшү;

Эркиндин «басмачы-ууруларга» кабылышы, башкача айтканда, анын экинчи коркунучу;

Эркиндин ар-намысын, жорук-жосунун өзү тарабынан бааланышы.

Мына ушундай бир нече майда картиналарды балдардын турмуштук окуясы катары эсептөөгө автордун эрки бар. Анткени, биринчиден, балдардын деле, чоңдордун деле турмушунда ар кандай кокустуктардын боло беришин турмуш танбайт. Экинчиден, «бул эч кимдин оюна келбеген иш...» экендигин автор ишенимдүү ырастап отурат. Өзгөчө, Эркиндин кайгы-капасы жандуу, таасирдүү уюштурулуп, көркөм элементтер ойдун негизин жыйынтыктап турат.

Ал эми, өспүрүмдүн «адашуу» себептери жөнүндөгү жана анын ишмерлигине байланыштуу окуялар балдар турмушуна эптеп окшоштуруу же кызыктуу сюжет кубалоо деген божомолго жатпайт. Жазуучунун алдында каармандын жоруктарын толук жана биротоло ачуу максаты деле турган эмес. Бар болгону, Эркин жана ал сыяктуу дилгир өспүрүмдөрдүн жашоо шартында жолугуучу турмуштук кокустукту, каарманды машыктырып, сыноодон өткөрүү максатында «күттүрбөй» келген ар түркүн себептерди айтып берүү милдети турган. Ошол күтпөгөн окуялар авторго мүнөздү ачуунун принциби катары кызмат кылды.

Анын үстүнө, К.Жантөшев баланын кулк-мүнөзүн артыкбаш идеализациялабайт, ар тараптуу жетилген адам катары баалабайт. Каарман кадимки кенже өспүрүм сыңары мүнөзүндөгү жашыктыгы, эрк сапатындагы олку-солкулугу, тажрыйбасыздыгы менен жандуу сүрөттөлөт. «Эркиндин өзүнө өзү ачуусу келди, ичи күйдү. «Биздин Эркин сонун койчу, бардык койчулар Эркинден үлгү алсын, бир күнү

кой кайтарып, калың туманда аскага камалып, таштын караанын көрүп жүрөгү түшүп, абышкаларга апаптатып, кемпирлерге жүрөгүн көтөрттүк» деп шылдыңдап турган балдар аны көзүнө көрүндү».

Эгер ушул сымак окуяларды териштирсек аңгеменин идеялык-эстетикалык маңызы мына мындай ойду ырастайт: советтик балдар жүрүм-турумдары түрдүү-түмөн кырдаалдарда өсүп жетилет. Мүнөздүн калыптанышына жалаң эле объективдүү шарттардын эмес, субъективдүү себептердин да белгилүү орду бар. Анткени, күрдөөлдүү турмуш кырдаалында өнүктүрүлгөн Эркиндин көз карашы, кулк-мүнөзү окуучуларга арийне демонстрацияланды. Аныктап айтканда, ар кандай маанилүү кокустуктар балдар үчүн турмуш сабагынын ролун аткарды, аздыр-көптүр алардын рухий дүйнөсүнө таасир берди.

Баланын психологиялык дүйнөсүндөгү башкамсыздык, кулк-мүнөзүндөгү олку-солкулук, эрк сапаттарындагы туруксуздук бир кылка өкүм сүрүп туруп албайт. Алар таксымга түшөт, а мүмкүн, күтпөгөн кокустуктарга кабылат, түрдүү карама-каршылыктарга дуушар болушат. Ошол процессте мүнөздөгү артыкбаш көрүнүштөр өзүнөн-өзү жүдөйт, мүчүлүшөт, кыйрайт, жоюлат.

Акырындык менен баланын жоруктарындагы олку-солкулук туруктуулукка, эрксиздик чыдамкайлыкка жол бошотот. Иши кылып өсүмдүктөрдүн мүнөзүнүн калыптанышында бир кыйла такталган эреже, жобо, ал ар түрдүү себептер менен өрчүйт жана калыптанат. Бул мүнөздүү көрүнүш. Эркин ар намысы менен окуп билим алууну, ал эми келечекте болсо, мындан да татаал, мындан да күжүрмөн эмгектин, кыйынчылыктардын күтүп турушун бир минутага унутпайт.

Ошентип, зор пландагы баяндоосу эле бир нече көркөм комплекстерди башкарып, жетектеп туруучу поэтикалык мезгил байланыштары, сюжет формалары аркылуу каармандын турпатын изилдөө К.Жантөшевдин «Эркин адашканда» аңгемесиндеги мүнөздү ачуунун өзгөчө принцибин белгилейт.

Т.Сыдыкбеков «Бороондо» аңгемеси менен К.Жантөшевдин азыр сөз болгон аңгемесинин ортосунда белгилүү даражадагы окшоштуктар бар. Тактап айтканда Т.Сыдыкбековдун бул чыгармасында да жаш балдардын коомдук пайдалуу эмгектери «фокустанган» жоруктары, күтүлбөгөн жерден жасаган «эрдиктери» баяндалат. Аңгеменин экспозициясында автор окуучуларга чукул кайрылып, күтүүсүз болгон окуя тууралуу айтып бере тургандыгын кабарлайт.

«Ээ балдар, кечээги жекшембиде бир окуя болду. Аны уксаңар күлөсүңөр. Ал окуяны баштаган Аскар менен Петя жогорку Күн Чыгыш мектебинде окушат. Балким, ал экөөнө жол баштатып ошондой сапарга чыксак дээрсиңер. Бирок, силер азыр Аскар менен Петяга жолуга албайсыңар. Анткени... ар жекшембиде Аскар менен Петя Окжетпести ээрчитип сапарга чыгып кетишет. Силер барсаңар да ал экөөнү кыштактан таппай каласыңар. Ошентип, ичиңер күйөөр. Ызаңар келер» Автордук мамиленин мындай чукулдугу окуянын реалдуулугуна шек келтирбейт. Жазуучу окуучулардын кызыгуусун арттырып, көңүл бурууга мажбурлоо максатында чыгармадагы идеялык-эстетикалык ойду каалаган формада мотивировкалап, ар кандай ыкмада чече берет. Т.Сыдыкбеков менен К.Жантөшевдин кичинекей каармандардын мүнөзүн ачуу үчүн колдонгон мындай ыкмалары жана көркөм каражаттары кыргыз балдар адабиятындагы саамалык деп айтууга арзыйт.

Тестиерлердин эстетикалык табити, туюу жана кабыл алуу манерасы дайыма окуянын ар кылдыгын, кубулжуган түстөрүн, өңдөрдүн алмашуусун, тез кыймылды, күтүүсүз келген жаңылыктарды талап кылат.

Чындыгында, бала өзүн эч качан бала катары санабайт, чоңдорго теңешкиси келет, алардан төмөн болууну каалабайт. Анын үстүнө, нормалдуу өсүп келаткан баладагы ишмерчилик менен акыл-эс тараптан өз алдынчалыгын ырастоо жана коллектив ичинен ордун табууга болгон ишкердүү аракет дал ушул тестиер кезден башталат.

«Бороондогу» Аскар менен Петянын жорук-жосундары, аракетин ушул принципте мотивировкаланган, мектептин таалим-тарбиясы алардын аң-сезимине, жүрүм-турумуна таасир берди, өз бет алдынчалуулугун өстүрдү. Аскар менен Петя кычыраган кыш күндөрүнө карабай, туулуп-өскөн колхоздун ыраакы кыштоодогу малчыларын шефке алып, маданий жактан тейлөөгө милдеттеништи. Кээде, сабактан кийин, кээде дем алыш күндөрү кат-кабар, газета-журналдарды жеткирип алкышка бөлүндү.

Т.Сыдыкбеков менен К.Жантөшев дагы мына мындай ортоктош проблеманы чечишти. Мектеп балдарынын коомдук пайдалуу жумушка катышуу жолдорун, иш формаларын ачык көрсөтүп, жеке адамды аң-сезим, жүрүм-турум, кулк-мүнөз жагынан калыптоодогу эмгек тарбиясынын ролун, коммунисттик тарбиялоо системасындагы анын ээлеген орду жөнүндө балдарга маанилүү түшүнүк беришти.

Бирок бул жерде «Бороондо» аңгемесинин өзүнө гана таандык милдеттери бар экендигин белгилей кетүүгө тийишпиз. Мисалы, Т.Сыдыкбековдун дене түзүлүшү чың жана шамдагай жетилип, эмгекке жана Ата мекенди коргоого жарамдуу муундарды тарбиялоо азыркы учурдун кезек күтпөгөн милдеттеринин бирине айланды, бул үчүн мектептеги дене тарбиясы менен спорттук машыгуулардын мааниси зор деген ойду туюндурду. Чындыгында, Аскар менен Петя лыжада жүрүүгө машыкпаганда милдетин аткарып, ар-намыска ээ боло алмак эмес эле.

Автор бул оюн Петянын образы аркылуу туюндурмак болгон. Бирок Аскарга салыштырмалуу Петянын образы бир жактуу иштелип калган. Себеби ал балдар дүйнөсүнөн бөлүнүп чыккан тажрыйбалуу зор адам, жетилген мүнөз катары сүрөттөлүп калгандыктан окуучуну анчейин ишендире албайт. Ага караганда жоруктарындагы олку-солкулукту, жашыктыгы жана ашкере баёолугу менен Аскар окуучуларга жагат, сезимге таасир берет, жандуу образ катары элес калтырат.

Мектеп балдарынын көз карашын, мүнөзүн калыпка салууда коомдук пайдалуу эмгектин ролун туура байкап, аны маанилүү көркөм жалпылап берүү демилгесин көтөргөн аңгемелер кийинки жылдары бир кыйла көп жаралды. Бул тема аңгеме жанрында эле эмес, жалпы кыргыз балдар прозасындагы негизги темалардын бирөө болуп калды десек жарашат. Эмгектин романтикалуу мүнөзүн ачып, белгилүү даражадагы көркөм чеберчилик менен баяндап берген чыгармалардын катарына Ш.Бейшеналиевдин «Демилге», «Ашымдын аракети»¹, С.Жусуевдин «Бригадир»², Ж.Таштемировдун «Эгин талаасында», «Биздин команда»³, С.Жетимишевдин «Бактыбек...», «Менин атам»⁴, ж.б. аңгемелерин кошууга болот. Алардын каармандары азыркы мектеп балдары – окуучунун жана коомдук пайдалуу эмгектин демилгечилери.

Мында жазуучуларды окуянын кызыктуулугу эмес, ошол окуяда аракеттенип жаткан каармандардын мүнөзү, психологиясы өзүнө тартат. Ш.Бейшеналиевдин демилгечиси Садыр менен Ашым, С.Жусуевдин 11 жашар дилгири Зина, ошондой эле, Ж.Таштемировдун

¹ Бейшеналиев Ш. «Демилге», Кыргызокуупедмамбас. – 1964.

² Жусуев С. «Асан менен достошкондо», Кыргызокуупедмамбас. – 1956.

³ Таштемиров Ж. «Биздин команда», Кыргызокуупедмамбас. – 1957.

⁴ Жетимишев С. «Менин атам», Кыргызокуупедмамбас. – 1961.

турмуш көзүн үйрөнүүгө умтулуп, коомдук пайдалуу эмгекте өзүн көрсөтүүгө аракеттенген Өмүрбеги менен Капары жана С.Жетимишевдин согушка кеткен эр азаматтардын ордун басып, турмуш шартына ылайык мезгилсиз торолуп, телчиккен шайдоот каармандары Болот менен Бакыттар ар түрдүү мүнөздөгү, ар башка кылык-жоруктагы мектеп балдары. Алар өздөрүнүн жүрүм-туруму, коомдук пайдалуу эмгекке жасаган мамилеси, көз карашы жагынан азыркы мектеп балдарына үлгү боло алышат, окуучу алардын ишине ортоктош болуп, баштан кечиргендерин тууроого даяр турушат.

Дал ушул эмгек темасындагы, бирок көркөм жалпылоо ыкмасы менен принциби жагынан башкачараак типтеги Н.Бектемировдун «Эмгек төлү»¹ деген аңгемесин алалы. Башкы каарманы өспүрүм Кененбек дили сүйүп, өнөр үйрөнүү үчүн ремеслолук окуу жайына кирет. Ал «Укмуштан укмуш жаратуучу керемет алдыда күтүп турган машакаттуу эмгек романтикасында сүрөттөлөт.

Ырас, каармандын иш-аракетин аныктабай туруп окурмандардын ага болгон мамилесин жана аңдап билишин активдештирүү кыйын. «Эмгек төлү» аңгемесинин композициялык типологиясында мындай мүмкүнчүлүктөр бар. Бирин-экин мисал келтирип көрөлү.

– Бул кандай болуп кетти, ия? – деп кобурады Кененбек, колундагы балканы тиктей берип. – Ушундай да укмуш болобу? Үч уктаса түшкө кирбей турган жорук өз колумдан жасалды. Бардык сыр мына бул эле чертеждо, анан береги өгөөдө... Тактык – усталыктын белгиси деп мастер агай айтчу эмес беле. Токто, бардык жагын ченеп көрөйүн. Балким, өөнү болуп жүрбөсүн деген кыялга кетип, сантиметрлеп балканын чар тарабын өлчөй баштады».

Демек, автор баланын дилин сүйүп, өз эрки боюнча тандаган эмгек процессин, өжөр өнөрдү үйрөнүүгө болгон ишкердүү аракетин жана анын балалык тунук кыялдарын, негизинен, баяндоо ыкмасы менен чечүүгө аракеттенет, ага олуттуу милдеттерди жүктөйт. Чаржайыт, башкамсыз окуяларды поэтикалык мезгил байланыштары аркылуу жөнгө салып, тыгыздап, коюулантып сүрөттөйт. Жеке өнөр-билимге умтулуп жаткан кенже өспүрүм Кененбектин образы эмес, анын устаттары – мастер менен атасынын жана 30-жылдары кыргыз коомчулугунда жаңыдан пайда болуп жаткан жумушчу кадрлардын бараандуу элеси көз алдыбызга тартылат.

¹ Байтемиров Н. «Бекем достук», Кыргызокуупедмамбас. – 1952.

«– Ишениңиз, аксакал. Бул зооттуку эмес. Муну балаңыз жасады. Бул анын эмгек төлү. Азыр Кенебекте эки кубаныч бар. Анын бири – мына бул эмгек төлү, экинчиси – жакшы окуучу катарында Ленин комсомолунун катарына өткөндүгү,– деди мастер. Карыянын көзү жашылдана түштү. Ал сүйүнүп кетти.– Ырыхмат, айланайын, ырахмат. Ушунумду бир адам кылып чыгара көр».

Ошентип, бул чыгарма белгилүү бир доордогу тарбиялоо проблемасы, жеке адамдын мүнөз жактан калыптанышы, андагы эмгектин ролу, кадыр-барк, жашынан абийирдүүлүк, маданият жөнүндөгү проблемаларды козгойт жана алардын таржымалын өз алына жараша чечет. Буга нускалуу карыянын мына бул насааты, каада-салты да айкын күбө боло алат. «Өнөрдүн өрдөшүндө гүл терип жүрөсүңөр. Алып калгыла. Биз силердин көлөкөнөрдөн жай табалы, өнөрүңөрдүн гүл бакчасында дем алалы, сыйлуу конок бололу. Анан, биздин тилек ошол».

Муну менен «Эмгек төлү» аңгемеси көркөм баяндоодогу даяр рецепти берген жок, ошондой эле, бул жерде автор өспүрүмдөрдүн жашоо-тиричилигиндеги эмгек машакатын деле жеткилең талдап бере албайт. Бирок аңгеме тажрыйбасыз окуучулардын жашына карабай турмушка активдүү кийлигишүү сезим ойготот. Бул же тигил себептер менен турмуштан адашып, апкаарып жүргөндөрдүн баарына: балдарга да, чоңдорго да туура насаат бере алат.

Белгилөөчү дагы бир нерсе, мындагы автордук баяндоо проблемалык милдетти аткаруу менен эле чектелбейт. Окуядагы жардамчы аракеттерди өз ара бириктирүүчү атайын тапшырманы өзүнө жүктөп, каарман аракеттенип жаткан кырдаалдарды жөнгө салып, уюштуруп, жардамчы образдардын себептерин кошо түшүндүрөт.

Эгер балдар аңгемесинде бир кыйла узак убакыт жана көп пландуу татаал окуялар камтылат экен, аларды туташ сүрөттөөгө караганда эпизод-эпизоддорго бөлүштүрүп сүрөттөө максатка ылайыктуу келет. Мындай учурда поэтикалык мезгилди туура үнөмдөп, көркөм сюжеттин үлгүлүү формаларына жетишүүгө шарт түзүлгөн болот, образ – мүнөздү тереңдетүү максатында жазуучу жардамчы каармандарды да кенен пайдалана алат. Дагы бир нерсе, мында жанрдын ички өнүгүшүндө маанилүү өзгөчөлүктөр келип чыгат, автор бир беткейлүүлүктөн качык болот. Ал мезгилдин, доордун жана окуучулардын талабына жараша сүрөттөө амалдарын өзгөртүп түзө алат.

Окуя иргөө жана образ жасоо ыкмаларын жаңыртат, стиль жана формадагы чеберчилигин бир кылка өнүктүрөт. Ушул белгилер, өзгөчө, кийинки жылдардагы балдар прозасынын сапаттык даражасын көрсөтүп отурат.

Ошондой эле, балдар адабиятындагы урунттуу белгилерден болгон сюжет жана композициялык курулуш маселелеринде да бир кыйла көрүнүштөр пайда болууда. Бизге белгилүү, көркөм адабияттын жашоо тарыхында сюжетсиз чыгармалардын боло бериши ыктымал, бирок композициясыз чыгарма таптакыр жашабайт. Анын үстүнө көркөм чыгармадагы сюжет менен композиция дал келбей кала берет. Анткени жазуучу тарабынан баяндалып жаткан турмуш сүрөттөрү бул же тигил мүнөздү ачуу үчүн материалды дайыма эле жеткилең камсыздап бере албай, ошондуктан ал лирикалык чегинүүлөрдү жасап, кээде сюжетке коошпогон материалдарды да пайдалана берет. Алар сюжетке коошпогону менен композицияга баш ийдирилет. Ушул кабиледеги балдар аңгемесинде өткөн чактагы жана учурдагы болуп жаткан окуялардын мезгил байланыштары бири-бирине карама-каршы багытта эмес, тескерисинче, бир бүтүн ойдун тегерегинде аракеттенишет. Реалдуу жана баяндап айтып берүү мезгилдеринин функциялары алмашып, өзгөрүп туруучу мындай мүнөздөгү аңгемелерге сюжет куруунун дагы бир башкача принциби туура келет.

Кичинекей каармандын мүнөздүү белгилерин изилдөөнү максат кылып койгон мындай аңгемелер, адатта, психологиялык аңгемелер деп да аталып жүрөт. Т.Сыдыкбековдун «Күтүү», А.Жакыпбековдун «Жаралуу көгүчкөн» ж.б. бир катар аңгемелери ошондой мүнөздөгү чыгармалардан.

Көтөргөн проблематикасы, сыйдырган психологиялык касиети жагынан «Күтүү» аңгемеси өзгөчө мааниге ээ. Жазуучу, мейли согуш майданындагы, мейли тылдагы балдар турмушуна кайрылбасын мезгил байланыштарына принципалдуу мамиле жасайт. Фронтто болуп өткөн мурдагы окуяга да, тылда болуп жаткан азыркы окуяга да психологиялык жүктү тең барабар бөлүштүрөт. Эки башка кырдаалда болуп өткөн окшош мүнөздүү окуялар аңгемедеги туташ өнүккөн сюжеттин ажырагыс компоненттерин түзөт.

Окуяны алып жүрүүчү башкы каарман саргара жортууп, жоокер атасынын жолун күткөн Жеткин аттуу беш жашар бала. Атасы Мамбетти бүгүн да жолуктура албай сарсанаага чөмүлүп, маанайы пас

үйүнө кайтып келаткан наристе сокмо көпүрөдөн буту тайып, сууга агып кетет. Жоокер Мамбет дал ушул кырсыктын үстүнөн чыгат. Бирок биздин оюбузча, чыныгы психологиялык жүктү көтөрүп турган эпизод бул эмес. Анткени Жеткинтайдын агып кетишин автор айткандай «тек гана кокустук окуя, катары бааласак болор эле. Бирок бул кокустукка согуш күнөөлүү болгондугун эске түшүрсөк, окуянын таасирдүүлүгү дагы орчунураак боло түшөт.

Сөз бул жерде наристенин сууга акканга чейинки сарсанаасын: күтүү процессиндеги сагыныч-күдөрүн, ошол абалдагы «жер караган пас маанайын», муңайым жүзүн чыныгы художниктин сезими менен туюп, баамдап, анын көзү менен көрүп, таамай иликтеп бере алышы жөнүндө баратат... Уйкудан көзү ачылып, төшөктөн турду болду, Жеткин өйүздөгү чоң жол жактан көзүн албайт. Капчыгайдан чаң көрүнсө: машина келатат! – деп эдирендеп өйүзгө карай чабат... Чоң жолдун боюна эдирейип тура калып, зымырап өтө берген машиналарга таңдана карайт. Сагынган баланын бул карашы: «Машина качан токтойт? Атам качан түшөт?» – деп үмүттөнгөн караш. Бирок зор машина күчтүү моторун дүрүлдөтүп токтобой зымырап өтө берет. Бат эле көздөн кайым, чаңын үзөт... Балким, ызаланар. Балким, сагынычы күчөөр? Деси кайтаар? Жеткинтай ыйламсырайт. Жүрөгү ачышкансыйт. Акырын мурдун тартып алат. Батыйна ага: – Жүрү, Жеткин, үйгө кетебиз,– дейт. Баягыдай тызылдап чуркабайт. Жер карап маанайы пас, кээде таш ыргытып, Батыйна экөө үй жакка кайтышат».

Каармандын баштан кечирген кайгы-кубанычын тике сүрөттөөгө караганда бул жердегиге окшоп автордук баяндоодо берүү балдар үчүн чыгармалардын бир бөтөнчөлүгү катары эсептелет. Себеби мындай ыкма, биринчиден, балдар турмушуна психологиялык байкоо жүргүзүү үчүн авторго кенен шарт түзүп берет. Дал ошондо гана тажрыйбасыз кичинекей каармандын ички дүйнөсү, ой-санаасы, жүрүм-туруму, нравалык сапаты толук ачылат. Экинчиден, маселеге күмөн туулбайт. Үчүнчүдөн, балдарга түшүнүктүү болсун үчүн баяндалып жаткан окуяны бөлүк-бөлүк менен же кандайдыр ошол окуяга тикеден-тике катышы бар адамдын эскертүүсү иретинде айтып берүү аңгеме жанрынын мүнөздүү белгиси болуп саналат.

Мисалы, автор Жеткин дуушар болгон кайгыны дагы күчтөндүрүү, драматикалуулугун дагы арттыруу максатында Мамбеттин фронттук эскерүүлөрүн атайын кийирет. Бирок ал сюжетке

коошпогону менен композицияга биригип турат. Аралыгынан үч-төрт жылдай убакыт өтсө да, эки башка кырдаалдагы болуп өткөн бул окшош окуялар бирин-бири толуктайт жана өз ара мезгил байланыштарын бекемдейт. Ушул принципте алып карасак, «Күтүү» аңгемесинин өтөгөн кызматына караганда, анын мындан ары аткаруучу кызматы күчтүүрөөк сезилет да, бизге мындай жыйынтык чыгарууга укук берет: согуш кайгысы ушуну менен бүтсүн, анын жарасы биротоло айыксын, эртең жана мындан ары буга окшогон каргаша түк боло көрбөсүн.

А.Жакыпбековдун «Жаралуу көгүчкөн» аттуу аңгемеси да согуш темасында жазылган. Ал чечүү үчүн койгон проблематикасы, кээ бир ыкмалары жагынан Т.Сыдыкбековдун «Күтүү», «Сагымбадымбы» аңгемелерине турпатташ. Бирок А.Жакыпбеков чыгарманын сюжет мотивдерин аныктоо принцибин өз бет алдынча жүргүзөт. Маселен, аңгемеди азыркы учурда жүрүп жаткан окуя мурдагы (өткөн чактагы) окуянын туулушуна себепчи ролду гана ойнойт. Ал эми Т.Сыдыкбековдун аңгемесинде болсо ал эки мезгилдин (учур жана өткөн чактагы) окуялары канчалык турпатташ окшош экендигине карабай тең маанилүү, бүткөн окуялуу, бүткөн аңгемени түзүп турат. Экинчиден, «Жаралуу көгүчкөндөгү» эки учурдун (өткөн жана учур чактын) мезгилдеш окуялары «Күтүүдөгүгө» караганда контрасттык мүнөзгө ээ.

...Шандуу шоокумга бөлөнгөн мектеп балдарынын майрамдык демонстрациясы, тынчтыктын күбөсү иретинде алардын колунан учурулган миң сандаган көгүчкөндөр – «Жаралуу көгүчкөндөгү» учур чактын болгон окуясы ушул гана. Ал эми, балдардын бейкут турмушунун символу болгон ошол көгүчкөндөр башкы каарман Таласбектин өткөн чактагы (согуш учурундагы) кайгылуу, трагедиялуу тагдыры менен негизги окуянын туулушуна себепчи ролду гана ойнойт. Биз муну чыгармадагы көркөм сюжеттин өсүш жолун долбоорлогон автордук мамиледен ачык туябыз. «...Качандыр бир көргөн Екатеринанын мунайым жүзү көз алдыма тартылды. Жаш аралаш анын айткан сөздөрү аскадан жаңыргандай угулуп, көзүм көрбөгөн, бирок көңүлүмө даана бир окуянын көшөгөсү кыялымда ачыла берди...»

Алты жашында фашисттердин огуна учкан Таласбектин баштан кечирген кайгы-кубанычы апасы Екатеринанын эскерүүсү иретинде баяндалат. Каармандын алты жылдык реалдуу өмүр жолу аңгемеде

үзгүлтүксүз сүрөттөлгөн эмес. Автор ылгап алган үч жылдык өмүр жолунун айрым айлары жана жумалары менен гана тааныша алабыз. Ал эми, аралыгындагы көп айлар менен жумалар сүрөттөлбөй таптакыр «сүрүлүп» ташталат же биз аларды баяндалып жаткан окуялардын кырдаалынан гана болжолдоп биле алабыз.

Мисалы, таластык жигит Абдраалынын согушка чейин эле Украинанын шаарларынын биринде армиялык кызмат өтөп, Екатеринага үйлөнүшү, алардын Таласбек аттуу балалуу болушу, Таласбектин төрөлүшү ж.б.у.с. окуялар аңгемеде атайын план менен сүрөттөлбөйт, өзүнчө бөлүмдөрдү түзбөйт. Алардын баары Таласбектин аракет фонунда белгилүү болуп бара берет.

Таласбек жашаган айыл үч жыл бою немецтердин майканында тунжурайт. Эне карбаластап, сүрүлгөн эл артынан ээрчий качып жүрүп Таласбегин адам жырткычтарынан аман сактап, алдыга чыгарат. Дүнгүрөп жарылган бомбанын, шуулдап учкан октун арасында жашаган наристе чыйрак, тетик төрөлөт. Таласбек немистердин огуна жабыркап, сууктан жапа чеккен көгүчкөндү асырайт. Аны зордоп, тартып алып кетип жаткан немец солдатты менен өз алдынча күрөшүп, каршылашып жатып желмогуздун огуна учат.

Жазуучунун негизги милдети согуш каарын туюндуруу болгондуктан, башкы каармандын ошол кырдаалдагы аракетин бирде табият долулугу, бирде азаптуу, муңдуу согуш сценасы менен коштоп сүрөттөйт. Таласбектин кайгы-кубанычын мүнөздөп, тике речин – монолог жана диалогдорун түзөт. Наристенин жорук-жосунун, тартибин, коомдук мамилесин согуш шартына ылайык чечет. Демек, жазуучу анын индивидуалдык касиетин, урунттуу белгилерин эпикалык баяндоо формасы менен ачып берет.

Ар кандай кайгы-капа адамдын көңүлүн чөгөрүп, анын жүрөгүнө белгилүү өлчөмдөгү духовный травманы салат. Бирок ар кандай духовный травма сапаттык даражасы боюнча бирдей болбойт. Мисалы, адамзаттын турмушунда бала энеден, эне баладан түбөлүк айрылуу, өзгөчө, эне эт-жүрөк наристесинен кийин калып, анын азаптуу кайгысын тарткан учурундагыдай күчтүү травма, андан күчтүү духовный бүлүнүү болбосо керек. Адамдын маанайындагы ушундай бузулуп-бүлүнүүнү мелт-калт бойдон окуучунун сезимине жеткирүү, делебесин козгоо жеке гана художниктин колуна келет, жалаң гана ошонун дити барат. А.Жакыпбековдун «Жаралуу көгүчкөнүндө»

ушундай сапаттар бар. Желдеттин огуна учкан уулу Таласбектин кү-йүтүн тартып, духовный бүлүнгөн эненин трагедиясын автор мындайча сүрөттөйт. «Түн. Жалгыз түп алма жыгачынын канат астында ак шейшепке тамган кандын тагындай карарган жалгыз мүрзөнү лыпылдата жааган кар улам агартып, көөмп баратат... Бирин-бири таппай адашып жүргөн эки үн түн койнунда:– Апа-аа!!. Таласчик, уулум!...– деп, алыстан-алыстан сыздайт...».

Аңгемеде ушул сымак кенен планда колдонулган контрасттар анын идеялык-тематикалык максатына жараша чектелип, сюжет экспрессивдүү шыкалган. Көгүчкөндү жаралап, жапа чектирген душмандын огу, эми Таласбектин денеси аркылуу эненин жүрөгүн аралап өттү – окуучулар жырткыч фашисттерди жек көрүү сезимин дал ушундайча жыйынтыкташат.

Прозанын канышасы аңгеме болуп саналат. «Бул жарыкчылыкта адам жөнүндөгү эң жөнөкөй, чыныгы прозаны жаратуудан ашкан кыйын иш жок – деп бушайман жейт Э.Хемингуэй,– эң мурун эмне жөнүндө жазасың аны билүү зарыл, соңунан жазууну үйрөнүүгө тийишсиң. Муну да, анысына да бүткүл өмүрүң сарпталат»¹.

Улуу художниктердин прозадан көргөн мындай таамай байкоолорду баарыдан мурда, аңгеме жанрына таандык. Маанилүү психологиялык жүктү көтөрүп турган мектепке чейинки жана мектеп жашындагы балдардын турмуш-абалын көркөм баяндап берүү азыркы кыргыз балдар адабиятынын арыштуу өнүккөн формаларынан болуп калды. Буга Ш.Бейшеналиевдин «Табышмакчы Чынара», «Ак тайлак», «Мүйүздүү козу» ж.б. чыгармаларын атасак арзыйт.

Мектеп жашына чейинки бөбөктөрдүн турмуш-тиричилигин, жашоо кумарын, кызыгуу чөйрөсүн изилдөө аталган чыгармалардын идеялык-эстетикалык пафосун түзөт. Башкача айтканда, бул жаштагы балдардын айлана-чөйрө, чоң адам, коомдук турмуш менен болгон мамиле байланыштары жана туңгуч ой-санаалары кантип жасалат. Кандай формада өнүгөт? Эң кичинекейлер турмуш сырларын өздөштүрүү жолунда кандайча ийгиликтерди жана мүмкүнчүлүктөрдү баштан кечирет? – аңгемелердин сюжет линиялары мына ушул принципте курулган.

«Ак тайлактын» башкы каарманы Осмон, «Табышмакчы Чынарадагы» Чынара, «Мүйүздүү козудагы» Азиздер бир курдай жаштагы төрттөн бешке кадам шилтеген жаш балдар. Албетте, алардын ар бир

¹ Э.Хемингуэй. избр. соч., в 2 томах, том 2. – Москва. «Сов. писат.». – стр. 130.

иштелип жетилген өз алдынча оригиналдуу чыгармалар болсо да, кээ бир ортоктош чечүүнү талап кылган проблемалары бар. Маселен, автор бир курдай жаштагы, бирок маданий деңгээли жагынан ар башкача үй-бүлөдө төрөлүп, ар башка шартта өскөн мектеп жашына чейинки балдардын сөз байлыгын, анын өсүү законченемдерин изилдөө иши үч чыгармада тең башкы маселеге көтөргөн.

Чындыгында, мектеп жашына чейинки балдардын психологиясындагы урунттуу белгилердин бири – тил маселеси, сөз байлыгы болуп саналат. Бул курактагы балдар өтө «сөзмөр» келишет. Сүйлөп жаткан сөзү маани береби же бербейби? Эшитип жаткан адам аны түшүнөбү же түшүнбөйбү? Аны менен иши жок. Иши кылып, өзү божурап көп сүйлөгөндү жактырат, өзүнүн сөзүн өзү кубаттайт. Маектешип жаткан адамдын сөзүнө анчейин маани бере бербейт, аңкоо кишидей анын сөзүн суроо менен туйтундуруп, улам-улам такып сурап, кээде туурап да сүйлөй берет. Дал ушул белгилер: көп сөздүүлүк; «аңкоолук», такып суроо, туурап сүйлөө аракетин мектеп жашына чейинки балдардын өсүш эволюциясын аныктайт.

Бул курактагы балдардын эстетикалык табити эрте пайда болот. Балдар өзүнүн чоңдор менен мамиле-байланышынын, сүйлөгөн сөзүнүн, кийген кийиминин, жүрүм-турумунун кооз, сылык, таамай жана жарашыктуу болушун эртелеп самайт. Ал мындай сапатка тили чыккан күндөн баштап, чоңдорду тууроо (подражание) формасында эле киришет.

Баланын эң алгачкы тил байлыгы эсептөөдөн баштлат. К.Маркс «Баланын эркин ой жүгүртүүгө болгон биринчи теориялык акты эсеп болуп саналат»¹ деп – таамай байкаган. Төрт жашар Чынаранын, Осмондун жана Азиздин жоруктарынан мындай көрүнүштөрдү ачык байкоого болот. Азиз кой эсептеп жаткан атасы Бакирди туурап, адегенде манжаларын, соңунан мойнуна асынган калтадагы таштардын жардамы менен беш жүзгө чейин саноону эркин үйрөнөт.

Азиз айлана-чөйрөдөгү өзүн курчап турган нерселерди кайсыл кабилде туюп, кандайча кабыл алды? Заттардын пайдалуу жана зыяндуу жактарын окуялар менен кубулуштардын оң жана терс касиеттерин кимдин жана эмненин жардамы менен өздөштүрдү? – «Мүйүздүү козунун» идеялык-эстетикалык мааниси дал ушулар менен мотивировкаланат.

¹ К.Маркс и Ф.Энгельс, соч., том 1, изд. 2-ое, стр. 31

Албетте, автор Азиздин көз карашын, жүрүм-турумун, түшүнүк даражасын, сөз байлыгын, туюу жана эске тутуу процесстерин оңой-олтоң кураштыра салбайт. Каармандын образы ишенимдүү окуяларда өнүктүрүлүп, ырааттуу жана таасирдүү чечилет. Азиздин сөз байлыгы, аң-сезими адегенде үй эмеректериндеги, тегерек-чөйрөсүндөгү заттар менен окуялардын негизинде өөрчүй баштайт. Барган сайын атасы Бакирдин ырдаган ырын, айткан жомогун кунт коюп угуучу болот. Мунун натыйжасында баланын абстрактуу ой-сезими да кеңейе берет. Албетте, Азиз көзү менен көрбөгөн, кулагы менен укпаган татаал формадагы түшүнүктөрдү кабыл алуунун үстүндө аракеттене баштайт.

Мектеп жашына чейинки балдарда абстрактуу ой жүгүртүүгө караганда конкреттүү ой жүгүртүү, ошондой эле, образдуу кабыл алууга караганда, конкреттүү көрүп (зримый) кабыл алуу сезимдери мыкты өнүккөн болот. Биздин оюбузча, кичинекейлердин психологиясындагы ушул сымак белгилерди автор бир топ дурус байкагансыйт.

Маселен адегенде Азиздин түшүнүк даражасы тар, сөз байлыгы жарды экендигин көрөбүз. Ал эми, атасы менен жайлоого кошо чыгып улам жашоо чөйрөсү кеңейген сайын, анын сөздүк составы байып, аң-сезими өскөндүгү байкалат. Ал атасы айткан сөздөрдү ээрчип айтып, туурап сүйлөп жүрүп: карагай, кайың, арча, четин, табылгы, карагат сыяктуу көп сөздөрдү үйрөнүп алат. Азиз «жаңы сөздөрдү үйрөнгөнүнө кудундады..., доошун созуп ыр кылып алды. Үнү ат үстүнөн зоого жарыша жаңырык чакырып обондуу чыкканга сүйүнүп, чыңкылдап кыйкыра бере турган болду».

Демек, баланын географиялык чөйрөсү кеңейип, көргөн, билген заттары менен учураткан окуясы көбөйгөн сайын сөз байлыгы, ой-сезими артат, түшүнүгү байыйт, кабыл алуу процесси активдешет, эстетикалык табити өөрчүйт, сүйлөгөн сөзү, койгон суроосу такталат.

Азиздин мүнөзүндөгү тирикарактык, атасын ээрчип күн сайын кой артынан чыгып жүрүшү анын сөзмөр, баамчылдыгын эле эмес, чымыр болуп өсүшүнө да көмөк көрсөттү. Ал боз ириктен катуу жыгылып, жарадар болсо да ыйлабайт. Ата-эненин жүрөгүн эзип, тынчын албайт. Тескерисинче, боз ириктен «жеңилип» калганына өкүнөт, намыстанат. Тезирээк айыгып, андан өч алууну самайт. Багындырууга камынат.

Мектеп жашына чейинки балдар окуучу эмес угуучу гана болуп саналат. Ошондуктан алар турпаты боюнча мектеп жашындагы балдардан кескин айырмаланат. Айлана-чөйрөнү таанып-билүү жагынан алардын өзүнө гана таандык көрүү, өзүнө ылайык сезүү жана кабыл алуу манералары бар. Маселен, эгер Азиз курактуу балдарга «кочкор» же «бука» тууралуу түшүнүктүү айтып, аны сыпаттап берүүнү талап кылсаңыз, алар муну аркайган мүйүздөрү боюнча гана баалашат, калган белгилери болсо, алар үчүн кадимки кой же уйдан айырмаланбаган баягы эле жаныбар болуп кала берет. III. Бейшеналиев кичинекейлердин таануу сезиминдеги мына ушул белгилерди да ачык байкаган.

Азиз бир короо козунун ичинен чамгарак мүйүздүү тармалды жактырып калат, аны менен достошуп, колдон жем берип өстүрөт. «Азиз тармалды мүйүзүнөн кармап, өзүн тизеге нукутуп, дароо чалкасынан кетип ойногонду тапты. Өсүп келаткан жаш мүйүзү кычышабы же ээсинин көндүргөнүнөнбү, козу жыгач бадалды тарс челеп алат.

...Азиз дагы бир козуну кармап, мүйүздүүсүнө чекесин тостура: – Кел, сүзүш – деп жүткүнттү эле, мүйүздүүсү ээсинин оюн түшүндү белем, тарс эттире токол козуну алыс ыргыта челди. – Ох-о, сүзө-нөөк, азамат!

– Азиз ого бетер мактап, ого бетер барктап бакты».

Бул окуяда наристе балдардын турмуш-тиричилиги, мүнөзү, кыял-жоругу, психологиялык турпаты жатат. Мектеп жашына чейинки баланы турмуштун бул шыбагасынан бөлүп кароого болбойт. Анткени өспүрүмдөргө окшоп алар өзүн бир сырдуу, ойлуу, токтоо кармай алышпайт.

Аңгеме мораль темасында да сөз козгойт. Азиз жаш козуну картаң кочкор менен сүзүштүрүп эки мүйүзүнөн ажыратат. Бирок бул окуяга кайдыгер мамиледе болбойт, чоң өкүттө калат, ыйлайт, өзүн өзү айыштайт. Чыгармадагы таасир берүүчү эпизоддун бири ушул. Анткени Азиз ошол окуядан чоң сабак алды, адеп салты тараптан бир кыйла бекемделди, өз жоруктарына өзү баа берди, мүйүздүүнүн баары эле сүзөнөөк боло бербей тургандыгын, ошондуктан аны үйрөткөн өзү күнөөлүү экендигин ачык сизди.

«Ак тайлак» аңгемеси кичинекейлерге Ата мекенибиздин кооз жаратылышы, географиясы – жыты аңкыган өсүмдүк, гүлдөрү, жандуу-жаныбарлары жөнүндө баян айтып берет. Ошону менен катар

элибиздин адеп салты, рухий-моралдык эрежелери, улуу-кичиктердин үлгүлөрү, мамиле-байланышы, мүнөзү жөнүндө маанилүү этикалык аңгемени да баяндайт. Мунун баары беш жашар Осмондун балалык каада-салтынан, жашоо-тиричилигинен, жүрүм-турумунан, ички өзгөрүшүнөн келип чыгат. «Ак тайлак» менен «Мүйүздүү козу» бирдей тематикадагы, бир циклдеги чыгармалар. Алар да бир курдуу жаштагы, бирок ар башка мүнөздөгү, ар башка маданий деңгээлдеги балдардын индивидуалдаштырган эки башка образы жаралган.

Эгер Азиз туулуп-өскөнү асман мелжиген жайыттардан чыга элек бала болсо, Осмон «Эс тартканы шаардан чыга элек» бала. Ошондуктан «Жайлоо! Осмон үчүн кандайды кереметтүү сөз» ажайып түшүнүк болучу.

Чыгармадагы поэтикалык мезгил менен каармандын иш-аракети эриш-аркак келип, улам окуя өнүккөн сайын образдын таасирдүүлүгү, ишенимдүүлүгү күчөйт. Осмондун таануу сезими байыйт, учкыйырына көз жетпеген ата-журтуна, бийик асманга, табият кооздугуна болгон сүйүү-суктанычы артат, адамкерчилик каада-салттын, адептүүлүктүн алгачкы белгилери өсүү жолуна түшөт.

Эгер райондун маданий борбору, магазиндеги түрдүү-түмөн буюмдар, кооз жабдылган поликлиниканы биринчи көргөн Азиз үчүн жаңы дүйнө, жаңы түшүнүк катары кабыл алынса, жайлоонун кереметтүү сырлары Осмон үчүн да ошондой таасир калтырат.

Адатта, көркөм чыгармадагы башкы каармандын образын толуктоо үчүн жардамчы каармандын кийириле тургандыгы белгилүү. Бирок аталган чыгармалардагы жардамчы каармандарды, башкача айтканда, Бакир менен чоң атанын образын ошол сымак образдардын бири деп айтууга болбойт. Анын себеби мына мында. Ырас, мектеп жашына чейинки баланын образы жаралып жаткандан кийин, анын кулк-мүнөзүнө, көз карашына таасир берип жаткан ата-энелердин же тарбиячынын – устаттын ролун көрсөтүү зарыл маселелердин бири болуп калат. Анткени баланын жүрүм-туруму, каада-салты үй-бүлөдө, ата-эненин жана өзүнөн чоңдордун үлгүсүндө түзүлөт. Бала өзүн курчап турган айлана-чөйрөдөгү жаратылышты заттар менен окуялардын «жашыруун сырлары жөнүндө да биринчи жолу ата-эненин өзүнөн угат, ошолордон түшүнүк алат.

Осмон менен Азиздин алгачкы туюу сезимдерин ойготуп, учкыйырсыз Ата журттун тоо жаратылыш байлыгына сугун арттырууда

Бакир менен чоң атага зор роль таандык. Ошентип, бул аңгемелер көтөргөн проблемасы, идеялык-эстетикалык маңызы боюнча эң кичинекейлердин адабиятындагы жаңы жөрөлгө, жаңы табылгалардан болуп калды.

Жазуучу Ш.Бейшеналиевдин бөбөктөр адабиятындагы алгачкы ийгилигин белгилеп, чыгармачылык кадыр-баркын көтөргөн аңгеме – миниатюраларынын бири иретинде «Табышмакчы Чынараны» эсептөөгө болот. Чыгарма 50-жылдары жарык көргөн. Ал көтөргөн проблемасы, көркөм ылазаты жактан бүгүнкү күндө деле маанилүү кызматты өтөп келатат. «Табышмакчы Чынара» кичинекейлердин адабиятындагы узак өмүрлүү чыгармалардын бири боло тургандыгына алдын ала ишенич туудурса болот.

«Табышмакчы Чынара» сюжет мотиви, композициялык конструкциясы, изилдөө объектилери жактан автордун жогоруда сөз болгон аңгемелеринен айырмаланып турат. Мында көркөм каражат жыш, лиризм күчтүү, жалпылоочу кудурет мол. Көркөм сюжет чаржайыт, башкамсыз фактылардын негизинде эмес, бөбөктөрдүн жандүйнөсүнө ылайык конкреттүү, көрсөтмөлүү негизде курулган.

Эгер «Ак тайлак», «Мүйүздүү козу» аңгемелеринин жаш каармандарын тегерек-чөйрөлөрдөгү заттар, кубулуштар – табият сырлары өзүнө тартса, Чынараны көркөм сөз өнөрү – «ойдон кураштыруу», чыгармачылык түйшүгү кызыктырат. Беш жашар көзүн ойноктоткон Чынарага чоң энеге жаадырган такчыл суроолору, дилгир, чыйрак наристенин көркөм сөз кураштырууга кызыгышы, өз алдынча мамилеси, кумарданышы – анын ишмерчилигин активдештирет, конфликтти өөрчүтөт, сюжет түрмөктөрүн чыйралтат.

Автор каармандын психологиясына, турмуш тажрыйбасына, аракетине ылайык бул же тигил мүнөздүү кырдаалдарды – Чоң эне менен Чынаранын ортосундагы кагылыштарды, духовный мелдештерди, «чатак-жанжалдарды» орду менен жайгаштырып, орду менен сүрөттөйт.

Чынаранын ата-энеси Москвага командировкага кетип, аны бир ай бою багып туруу милдети элеттик чоң энеге тапшырылат. Бала кезден маданияттуулуктан обочороок өскөн элеттик чоң эне менен азыркы учурдагы шаардын тарбиясында өскөн беш жашар Чынаранын ортосунда биринчи түнү эле мына мындай талаш-тартыштар келип чыкты. «– Керээли кечке тепендеп жүрүп, чарчаган экенсиң

сексегим. Уктай кой, сексегим, уктай кой» – Чоң эне өз алдынча кобурап улам-улам ушул сөзүн кайталап таптай берди. Калп эле көзүн жуумп кусаматтуу кыймылсыз бөжөйгөн Чынара энесинин бул жоругунан тажап кетти сымалданат. Чаңкылдап башын көтөрө: кызык экен, чоң баланы да ушинтип уктатабы?

– Небересин небак көшүлдү деген чоң эне чочулап кошо козголду. – Сербейген сексекей, жөн жат. Болбосо эшиктеги мококчолордун баарын чакырам. – Чынара бул жолу ал сөзүнөн коркмок турсун: – Чоң эне деген кызына жомок айтып уктатат. Билдиңби? А сен алаканың менен чапкылайсың. Уят болот. Жомок айтып бер. Уктунбу? – деп демитти. Чоң эне небересинин жаак-башын сылагылап: – Карыган киши жомокту унутуп калат эмеспи. Эртеңкиге чейин эстейин. Бүгүн тынч уктайлы. Жата кой, сексегим! – Чынара энесинин бул сөзүн да жактырбай башын чулгуду. – Анда мен айтайынбы? Менин көп-көп жомогум бар».

Демек жазучу ушул ситуация аркылуу чоң эне менен Чынаранын духовный мүлкү жагынан ким экендигин бизге мүнөздөп бере алды. Ошондой эле, муну менен автор аңгемедеги андан ары өнүгүүчү сюжет линияларын аныктады. Анын биринчиси – чоң эне менен неберенин шаар ичине жасаган сейили, көңүл уулаган чоң эненин адегенде Чынарага жагып калышы. Экинчиси – Чынара менен чоң эненин кагылышы. Демейде шаар баласынын эсине келбеген атам замандагы эски тарбиянын Чынаранын таңуулананышы, бул аракеттин түйүндөлүшү. Үчүнчүсү – чоң эненин өз кемчиликтерин жууп-чаюуга жасаган аракети. Ой сыйымдуулугу чыңалып, психологиялык жүктү көтөрүп турган бул үч сценанын баары тең бир максатка баш ийдирилет. Автор муну менен кичинекей окурмандардын кабыл алуу жөндөмдүүлүгүн эсепке алып, жардамчы маанидеги көркөм деталдарды ырааттуу жайгаштырат, композицияны текшилейт, поэтикалык мезгил максаттуу үнөмдөлүп, мүнөздү ачууга шарт түзөт.

Ошентип, негизги ой тажрыйбасыз каармандын ишмерчилиги не – сөз байлыгын өнүктүрүүгө – түйшүкчүл чыгармачылыгын арттырууга багытталат. Чынарага «Эми, чыны менен эле табышмактан сонун эч нерсе жоктой сезилди. Энеси экөө отурганда, жатканда эң кызык эрмеги табышмак..... Чынара мурдагысындай кыйналбастан, көзүнө көрүнгөн нерсе жөнүндө бат эле табышмак айта салат. ... Айтор, чоң эненин бардык табышмагы төрттөн ашпай, кайра-кайра башынан түшө берсе, Чынараныкы көбөйгөндүн үстүнө көбөйүүдө».

Ырас, ар кандай эле кырдаал көркөм чыгармадагы мүнөздү өзгөртүп түзүүнүн объективдүү шарты болуп кызмат аткара албай тургандыгы белгилүү. Ошондой болсо да кээ бир ситуация каармандын урунттуу сапаттарын ачууга белгилүү даражада кол кабыш жасайт, ошондон улам А.М.Горький: «Киши майда-чүйдөдө байкалат, ал чоң окуяда «амалданып» коюушу мүмкүн, чындыгында майда-барат нерселерде «ойдун маңызы» анын картинасы, аракети ачык берилет»¹ – деп чебер байкаган. Ушул призмадан караганда деле Ш.Бейшеналиевдин каармандарынын кулк-мүнөзү ачык байкалып, алардын таасир берүүчү касиети айкын сезилет.

Бул жерде Чынаранын өз бет алдынча табышмак ойлоп табышы жана «акыл сынашууларда» – духовный мелдештерде чоң эненин жеңип чыгышы закондуу көрүнүшпү? деген суроо туулат. Мунун өзү ишенимдүү факт деп айтууга болот. Себеби, балалык доору эки башка социалдык чөйрөдө, эки башка мүнөздөгү коомдук түзүлүштө өткөн чоң эне менен Чынаранын аң-сезиминде чоң айырмалар бар. Анын үстүнө «отурганда, турганда эң кызык эрмеги табышмак» болуп, маданияттуу, үлгүлүү ата-эненин таасиринде өсүп, жаңы шартта жаңыча тарбияланган Чынаранын балалык доору, бүт өмүрү өкүттө өткөн чоң энесин табышмак айтышууда жеңип чыгышы абдан эле ишенимдүү көрүнүш.

Улуу бабабыз К.Маркс бөбөктөрдүн кылык-жоругуна сарасап салган кезде: «Наристелер өз ата-энелерин тарбиялоого жараптыр»² – деген сөзү бул оюбузду бекемдейт. Анын үстүнө, кайсы бир нерсени үйрөнүүгө болгон умтулуш-аракети, таанып-билүү жөндөмү жана жалпы эле турмушка даярдыгы жагынан азыркы балдар мындан 15–20 жылдар илгери курбалдаштарынан жана ата-энелеринен бир топ алга кетишкен. Муну Чынаранын чоң энеси да моюнга алат. «Алтымыштагы менин билгеним төрт ооз, алтыга чыга элек секелегим сенин билгениңе эсебим жетпейт. Таалимиң-табрияң, заманың, дооруң ушундай. Сенин көргөнүң, укканың көп. «Көп жашаган билбейт, көптү көргөн билет» деген эл оозундагы макал калетсиз тура».

Типтүү көрүнүштөр турмуш-тиричиликтин сырткы формасы эмес. Демек, көркөм адабияттагы типтүүлүк дегенибиз учурдагы

¹ «А.М.Горький и советский писатель», кн. 2, архив М.Горького, т.10. изд. «Наука». – Москва. – 1965. – стр. 85.

² К.Маркстын сөзү «Дружба народов» журналынан алынды. – № 7. – 1969. – 195-бет.

турмуш көрүнүштөрүнө, эң оболу, элдин маданиятына байланыштуу маселе. Ш.Бейшеналиев кичинекей Чынаранын мүнөзүнө мындан жыйырма жыл кийин боло турган коомдук турмуштун социалдык маңызын таңуулап жаткан жери жок. Тескерисинче, тарыхый принцип ырааттуу сакталган тарыхтын азыркы динамикалуу кыймылы биздин коомдук турмушубуздагы социалдык жана нравалык атмосферанын өзгөрүшү жазуучунун алдына жаңы милдеттерди койду. Художник жаш муундардын духовный дүйнөсүндөгү өзгөрүүлөрдү бүгүнкү күндүн талабына байланыштуу кароого мажбур болду. Ошентип, Ш.Бейшеналиев замандын талабына ылайык жакшы чыгарма жаратты. «Табышмакчы Чынара» мектеп жашына чейинки балдардын психологиясын, сөз чыгармачылыгын белгилүү даражада туура ачып, этикалык темада маанилүү сөз козгогон чыгарма, кичинекейлердин проза жанрына кошкон салым болуп калды.

Көтөрүлгөн проблеманын салмагын жана анын маанилүү чечилишин биз Т.Касымбековдун «Туулган жер»¹ аттуу аңгемесинен да көрөбүз. Балдар аңгемесинде баяндоонун кандай гана ыкмалары колдонулбасын, анда автордук мамиле жана анын жекече үлгүсү катышкан болот. Сүрөттөлүп жаткан окуянын мүнөзүнө, каармандын аракетине болгон автордук баа эң зор мааниге ээ. Дал ошону менен ойдун борборун ээлеп турган башкы каармандын аракетине ылайык баяндоонун эмоционалдуу жалпы касиети аныкталат. «Туулган жер» аңгемесинин көркөм мазмуну жана композициялык типологиясы ушул негизде курулган.

«Болгону куулук-шумдуктан али кабары жок наристенин киндик каны тамган, биринчи жолу таманын койгон ата конушуна ...» болгон сүйүү-сагыныч, мээр-шыбагасын айтып берүү авторду зор максатка үмүттөндүргөн.

Балага тил берген, пейил жаратып дил берген анын Ата-журту. Киндик кесип, кир чайкаган, алгачкы ой-сезимин бүтүндөп, адамдар дүйнөсүнө кошкон баланын ошол туулган жери дайым кымбат, дайым асылзаттуу. Түрдүү себептерден улам баланын өмүр жолу Ата-журттан оолак, анын чет жака-белинде өтө бериши ыктымал эмеспи. Жети жашында атасы өлүп, туулган жери – Ак-Жолду аргасыз таштап, апасын ээрчип кеткен он жашар Сатыкул жетимдин өмүрү тага журтуна кабылат. Ал үч жыл бою Ак-Жолду бир кайрылып көрө

¹ Касымбеков Т. Туулган жер, Кыргызокуупедмамбас. – 1958.

албай «тели-теңтушун, ага-ини тууганын элбиреп- делбиреп эңсейт. Ата конушун учуп-күйүп самайт...» Аңгемеде каармандын үч жыл бою ушул сымак күйүп-жанган темпте өткөн өмүр жолунун эч болбосо бир айы, бир жумасы камтылбастан, бир гана күнү, болгондо да, бир нече сааттык өмүрү сүрөттөлгөн. Ошондуктан каармандын психологиялык абалы өтө жыш, тыгыз учурашы табигый көрүнүш эле. Көптөн күткөн мүдөөсүнө жетип, Ата-журтуна көздөй жол тартып келатып, аны бийик кырандан көрүп турган бала: «Ой-и-ий... Ак-Жол... Карачы Тилеген аке, Ак-Жол!...– Сатыкул жадырап-жайнап, мен бул жерди биринчи көрүп тургансып колу менен жаңсап, божурай берди».

Демек, автордун ой-жоромолунан кураштырылган мүнөзгө караганда, бул жердегиге окшоп, художниктин турмуштан өзү байкап, өзү көргөндөрү тууралуу айтып берилген мүнөз кадимки көркөм шарттуулуктун алда канча башкачараак закону менен жашайт деп айтсак жарашат. Себеби жаш каармандагы мүнөздүн иштелип жетилиши дал ошол наристе баланын аракет-жөндөмүнө жараша аныкталды, окуучу автордун баяндап жаткан фактыларынын үстүндө байкоо жүргүзүүгө мүмкүндүк алды, бул же тигил турмуш сүрөттөрүнө кумарданууга шарт түзүлдү, окуя тууралуу өзүнчө ой жүгүртүп, баасын берип, тиешелүү өкүм чыгарууга укук алды; художник менен бирге каармандын ички дүйнөсүнө үңүлдү. «Сатыкулдун жүзү ушунчалык жадырады, бир болсо өткүндөн кийин ак булуттун артынан нур төгө албырып көрүнгөн жай күнү гана тең болор. Алагай көзү бажырайып, кирпичи кылгырып шаттык төктү. Ал мойнун созо улам обдула берип Ак-Жол үстүнө кыдырата көз жүгүртүп эргиди. Эгер тагдырдын жоомарт колу азыр гана канат бүтүрө койсо, туулган жеринин үстүнө жүз мерте, миң мерте чарк айланып чыкчудай. Ошондо да жарпы жазылбачудай, сагынычы басылбачудай!..»

Ошентип, автор каармандын психологиялык кампасын окуучунун көз алдына жеткилең ачат. Биз каарманды шарттуу баяндоонун фонунда гана көрбөстөн, артор-оператордун сүрөткө тартуу процессинен да ачык байкай алабыз. Мүмкүн болушунча, аны менен бирге ыңгайлуу шарттарды тандайбыз, объективди алмаштырабыз, аракет жүрүп жаткан талаадагы каармандын көздөн кайым болбостугун тилек кылып, кошо машакаттанып, кошо күзөтүп барабыз. Балдарга арналган чыгармалардын татымдуу касиетинин бири дал ушунда болуу керек.

Ар бир таң, ар бир күн, ар бир сүйүнүч менен өкүнүч баланын өмүр-турмушунда кайталангыс элес калтырат. Анчейин чаң жутуп, так түшө элек жаш балдардын тунук, таза акыл-эси бардык көрүнүштөрдү курч жана таамай кабыл алат. Наристе Сатыкулдун саясий-моралдык кредосу, К.Маркстын сөзү менен айтканда, «чыныгы түнөгүнө – Ата-журтка болгон...» сүйүү сезими менен бекемделет, ал аны «жан-дили менен, туруктуулук менен, кайраттуулук менен сүйүүгө жана күрөшүүгө өзүн даярдайт»¹. Сатыкулдун мүнөзүндөгү ушул сымак касиеттер мына мындай автордук баяндоодо ачылат. «Болгону, куулук-шумдуктан али кабары жок наристе... тели-теңтушун, ага ини тууганын элбиреп-делбиреп эңсейт, киндик каны тамган, биринчи жолу таманын койгон ата конушун учуп-күйүп самайт. Мындай ымыркайдан баралына жетсе... ажалды калтыратар эрки бар азамат уул жаралар».

Баса, бала кезде баары жакшы, жаман киши кайдан чыгат? деген сөз бар эмеспи. Баланы өзүбүз бузабыз. Калп айтууга, караөзгөйлүккө биз, чондор, үйрөтөбүз. Анан эмесе, Сатыкул сыяктуу ууз сезими таза балдардан эл камын ойлогон не бир азамат, эр жүрөк баатырлардын чыга тургандыгына алдын ала эле күбө өтүүгө эмне үчүн болбосун.

Баса, туулган жерди сүйүү, ага жан-дили менен берилүү сезими биздин өлкөдөгү кичинекей каармандардын бардыгын бир тилекке баш коштурат окшобойбу. Мисал үчүн биз белгилүү прозаик В.Липатовдун «Стержень» деген повестинин каарманы – үчүнчү класстын окуучусу Степаны эске түшүрөлү. Ал сабакта отуруп өзүнүн оюн бийлеген мына мындай мазмундагы катты жазып балдарга таратат. «Менин өлкөм – дүйнөдөгү эң чоң жана сонун өлкө. Мен аны жандилим менен сүйөмүн. Кимде-ким буга ишенбесе, танаписте мени менен мушташууга чыга бербейсин!»² Демек Сатыкул менен Степаны алардын тилек-мүдөөлөрү бириктирип, жалпылап турат. Болжол менен алардын жаштары да, класстары да, түшүнүк даражалары да бирдей болуу керек.

Бир окуялуу кээ бир аңгемелерде каармандын активдүүлүгүнө көп көңүл бурулуп, монолог менен диалог канчалык жыш учурабасын, ойдун негизи, баары бир, автордук мамиледен гана ачык байкалат десе болот. Мисалга кенже жана тестиер балдарга адрестелген

¹ К.Маркс, Ф.Энгельс. соч. т. III, стр. 278.

² В.Липатов. «Стержень», Новосибирское кн. изд., – 1962. – стр. 225.

Р.Шүкүрбековдун «Мергенчинин аңгемеси», К.Каимовдун «Узатуу» деген аңгемелерин алалы. Көңүл бурарлык маселе – мындагы поэтикалык мезгил бир же бир жарым саатка созулат б.а. реалдуу убакыт поэтикалык мезгилге, поэтикалык мезгил болсо реалдуу убакытка дал келет да, изилденип жаткан маселе же объект жалаң гана автордун мамилеси аркылуу окуучулардын түшүнүгүнө айланат. Бу ыкма деле балдардын тажрыйбасыздыгын эсепке алуу зарылчылыгынан келип чыгат десек болот.

Р.Шүкүрбеков оңтойлуу учур катары эки жолоочунун кечки маектешүүсүн – уйку алдындагы жигердүү аңгемени тандап алган. Жазуучу кунт коюп кулак салат. Талканбай аттуу мергенчи ага балалуу аюуну жырткыч камандан кантип сактап калгандыгы тууралуу баян этет. Болгон окуя ушул гана. Аңгеме: «Чырак өчтү... меште от жылтылдайт... терезеден бороон ышкырат... Төшөктө Такем кобурайт...» деген таттуу кыялдануу менен башталып, окуя аралык байланыштардын баары тең көз алдыбызга жандуу тартылат. Аңгеменин бүтүшү деле таттуу кыялдануу менен аяктайт. Автордук идея мораль айтуу менен жыйынтыкталат. «Дүйнөдө ушундай мээримдүү кишилер абдан көп болсо ээ деген ойго чөмүлдүм. ... Шарп-шарп этип, долуланган Ысык-Көлдүн төгүлүп-чачылып жатканын угуп, сезип, бүрүшүп жатып уйкуга кеттим». Демек боорукердиктин, адилеттүүлүктүн жеңиши тууралуу идея жазуучунун мамилеси аркылуу ачык туюндурулду. Мектеп балдары ошого муктаж.

К.Каимовдун «Узатуу» деген аңгемесиндеги реалдуу убакытты бүт бойдон каармандын баштан өткөргөн кубанычы ээлеп турат. Окуянын түйүндөлүшү да, чечилиши да адамга күтүүсүз келген кубанычка окшоп зор таасир калтырат.

«Сен эч нерсени билбейсиң»,– деди Болот өкүнгөндөй.– Бул билет эмес, путевка. Артекке!.. Билдиңби. Артекке?– Калкан аны онурайып тиктеди.– Алып келсең, өз колум менен кармап көрөйүн. Токтосоң! – Ой, кандай сонун! – Айгүл путевканы төшүнө кысты. – Артек! Көңүлү куунак, Кара деңиздин жээги жөнүндө гана ойлонуп келаткан Болотту булбулдун үнү азгырып кетти. Жамалбек Болоттун качан жөнөрүн угуп, аны узатып коюуга убада берди».

Демек жазуучу коюлган маселени кош мамиле – диалог жана автордук баяндоо аркылуу чечүүгө жетише алган. Ошондуктан бул эки ыкманын эч кимиси артыкбаш болуп зарылчылыгын жоготушкан жок.

Кандай гана чыгарманы албайлы, ал өзүнчө композицияга ээ. Чыгарманын композициялык курулушу, биринчиден, сүрөттөлүп жаткан реалдуу турмуш шарттарынын негизине жараша белгиленсе, экинчиден, андагы окуялардын себептери менен натыйжаларын жазуучу кандай даражада түшүнөт? Мына ошого ылайык да аныкталат. Башкача айтканда, чыгарманын архитектуралык сымбаты жазуучунун жалпы маданиятына көз каранды. Мына ошол негизден караганда эки башка тематикадагы, бирок бир окуялуу чакан аңгемелерин Р.Шүкүрбеков да, К.Каимов да эки башка композициялык принципте ийгиликтүү чече алышкан.

Бир окуялуу чакан аңгемелердин ичинен бөтөнчө айырмаланган көркөм миниатюралар бар. Кенже балдарга арналган аңгемелердин мындай үлгүлөрүнө Ч.Айтматовдун «Атадан калган туяк», Р.Шүкүрбековдун «Салам кат», С.Жетимишевдин «Ууз тилек» аттуу чыгармаларын атоого болот.

«Салам кат» аңгемесинде кунт коюп билим алып, келечек мүдөөгө жараша кесип тандоого умтулган жаш баланын ууз тилеги, ажардуу кумары, партия менен өкмөткө болгон балалык сезимдин жылдыздуу маанайы чагылдырылган. «Балдар келечек үчүн өсүшөт» – деп таамай белгилейт М.Горький. Анын сыңары баланын келечек багытын, эртеңки сүйүнүчүн тарбиялоо – Р.Шүкүрбековдун аталган аңгемесинин идеялык маңызын түзөт. Минатюра мына мындай ойду жыйынтыктайт: балалык сезимдин ушул кубанычы, шаттык ушул замат гана болуп өтпөсүн. Ал эртең жана мындан ары да боло бербесин. Бактылуу заманда таалайлуу балдар өссүн.

Советтик мектеп окуучуларынын күндөлүк турмуш-тиричилигине кирип жаткан духовный өзгөрүштөр адабиятка көркөм жалпылоо үчүн бай материалдарды берет. Художник аны түрдүү ыкма, ар түрдүү боёктор менен сүрөттөп, үлгү болорлук маанилүү көркөм образдарды жаратышат. Бирок бүгүнкү мектеп окуучуларынын эстетикалык табити азыркы күндүн темасында жазып жатышкан прозачыларга белгилүү өлчөмдөгү кыйынчылыктарды туудурбай койбойт. Мезгилдин, доордун талабы жазуучуну саясий сергек, аябай билимдүү болууга милдеттендирет, кокусунан жаңылууга жол койбойт. Албетте, чыныгы көркөм чыгарма турмуш фактыларын көчүрүүдөн турбайт. Художник аны кайрадан өндүрүп, системага салып, жаңыртып иштеп чыгат. «Салам кат» мына ошол негиздеги чыгармалардын бири.

Бүткүл таалайын окуудан издеген жапжаш Баатырбек бүгүнкү кубанычын айылдагы чоң атасы менен бөлүштүргүсү келет. Өз оюн катка толук түшүрдүм го дегенде баланын маанайы жарыйт, кубанычтан бакырып жиберчүдөй толуп-ташат. Бирок эмнегедир адрес жазууга камынган кезде: «Айылдагы чоң атама тийсин» деп томсоруп, божомол адрес жазган А.Чеховдун бир кездеги Ванькасы эсине түшөт. Анан ал «Караңгы, капалуу доордо жашаган балага боору ачып, зээни кейийт». Дал ушул моментте Баатырбектин балалыгы бактылуу балалык экендиги анын өзүнө да, окуучуга да айкын элес калтырат.

Эмнегедир адабиятчы К.Асаналиев бул аңгемени анчейин көркөмсүз чыгармалардын катарына ыйгарып, А.Чеховдун «Уйкум келет» аңгемесинин кечиккен көчүрмөсү дегендей ойду айтат:

«Автор «Уйкум келеттин» сюжеттик курулуш принциптеринен тартып, айрым көркөм деталдарына чейин пайдаланат. Мисалы, Чеховдун аңгемесиндеги эң күчтүү учур Ваньканын кат жазуу сценасы, андан кийин көргөн түшү. Өзүнүн драматикалык күчү менен бул эпизод трагедияга үндөш. Ал эми, Р.Шүкүрбековдун аңгемесиндеги кат жазуу сценасычы? Бар болгону салтанаттуу декларация»¹.

Чын эле ушундайбы? Биринчиден, кат жазуу сценасы Чеховдун аңгемесинде эпизод катары, ал эми, Р.Шүкүрбековдо аңгеменин борбордук окуясы катары учурайт. Экинчиден, кат жазуу сценасы сынчы өзү айткандай, Ваньканын «трагедияга үндөш» азаптуу тагдырын ашкерелөө зарылчылыгынан келип чыкса, «Салам катта» советтик баланын бактылуу, бейкут турмушун көрсөтүп, коммунисттик тарбиялоонун кыргыз балдарына берген жаңы маданиятын, жаңы салтын (мисалы, майрамдык куттуктоо) даңазалоо зарылчылыгынан улам чыгып келип отурат. Үчүнчүдөн, «Уйкум келетте» ошол доордун моралдык атмосферасына ылайык жардамсыз, алсыз баланын кайгылуу, муңайым психологизми берилсе, «Салам катта» заманыбыздын учкул канатына шайкеш келген тестиердин көтөрүңкү романтикасы, ишенимдүү тилеги сүрөттөлөт. Иши кылып, сюжет куруу принциптери, көркөм деталдарды ылгоо амалдары жагынан алып караганыбызда да бул чыгармаларда окшоштук сырткы окшоштуктан башка эч нерсе эмес деп айтсак арзыйт. Ал эми, Баатырбектин Ваньканы

¹ «Ала-Тоо» журналы, № 8, 1967, 140-бет.

эскерген моментин болсо, реалисттик искусствонун күчү анын советтик балдарга тийгизген таасири иретинде баалайбыз.

Тез чоңоюп, бачым торолуу, эл керегине ыкчам жароону эңсөө Баатырбектин эле эмес, азыркы кенже мектеп балдары менен өспүрүмдөрдүн баарына мүнөздүү көрүнүш. Анын үстүнө, мектеп балдарынын рухий мүлкүн иликтеп, келечек мүдөөсүн дурустап сүрөттөп берүүгө ниеттенүү кийинки жылдардагы советтик балдар адабиятынын урунттуу белгилерин түзүп отурат.

Баланы келечек багытка тарбиялоонун мүдөөсүн ачык белгилеп, көрүнүктүү педагог А.С.Макаренко мындайча жазат: «Эгер адамдын алды жакта кубанычтуу эч нерсеси болбосо, ал жарык дүйнөдө жашап тура албайт. Адамдын жашоо булагынын чыныгы стимулу эртеңки кубанычы болуп эсептелет. Адамдардагы биз баалап жүргөн көнүмүш адат – анын күчү жана кооздугу. Бул экөө тең адамдын келечекке болгон мамилеси менен аныкталат. Демек, адам баласын тарбиялоо дегенибиз аны эртеңки кубанычка алып баруучу – келечек багытын тарбиялоо дегендикке жатат»¹. «Салам кат» ушул багыттагы функцияны аткарып жатат.

Ал эми, Айтматовдун «Атадан калган туяк» миниатюрасы ойдун сыйымдуулугу, окуянын жыштыгы, образдын таасирдүүлүгү менен мүнөздөлөт. Чыгарма адамзаттын тарыхындагы эң оор, эң кайгылуу окуяны – согуштун миңдеген балдар менен ата-энелердин жүрөгүнө салган тагы тууралуу бир элести баян кылат. Художник мунун баарын беш жашар Авалбектин жүрүм-туруму, кулк-мүнөзү аркылуу жеткилең мотивировкалап көрсөтөт. Авалбек «атасы аскерге кеткенде эненин боюнда калып, дүйнөгө көз жарганы ата дегенди билбей, укпай төрөлөт». Ошондуктан ал атасы Токтосундун ким экендигин, жана кан майданда көрсөткөн эрдиктери жөнүндөгү анын элесин (өзүн эмес) айыл-ападагы адамдардан гана угуп жүргөнү болбосо, өз атасын биринчи жолу кинодон көрөт.

Окуя мындайча өнүгөт. Ата жытын сезбей калды деп сыздаган Жээнгүл апа «Чунак бала кинодон көрүп болсо да элестетип жүрсүн» деген ой менен «тигиногу сенин атаң» деп кинодогу солдатка жаңсай салат. Ошондон баштап баатыр солдат Авалбектин атасы болуп калат. «А тиги эси жок наристе эненин айтканына ишенди. Ошол замат сүйүнүп, ошол замат жүрөгү дүкүлдөп, ошол замат атага деген

¹ А.С.Макаренко, соч., том. 5, изд. АПН РСФСР, 1959, стр. 132.

мээримди делебесин козгоду. Жоокер атасы менен кайсы уул мактан-басын. «Мына менин атам» деп көңүлүндө мактана кетти. Мына, ата деген ушул! Атасы жок жалгыз деп кордогон балдар эми көрүп алсын. Эми, алар тийип гана көрсүн!». Дал ушул моменттен автор Авалбектин ишмерчилигин активдештирди, анын жан дүйнөсүндөгү өзгөрүүлөргө тыкан мамиле жасады, наристени өзүнө ылайык конфликтке аралаштырды, улам илгерилеген сайын мүнөз ажардана берди.

Ал кезде Авалбектин эле эмес, бардык балдардын атасы баатыр солдат болгон, жеке Авалбек эмес, ошондогу балдардын баары өз аталары менен агаларынын эрдигин кинодон көрүп, көркөм адабият менен тарыхтан окуп үйрөнгөн. Маанилүү нерсе, автор наристенин көз карашын чондордун көз карашы менен алмаштырбайт, бирок сюжет линияларына, ылайык баланын жоруктарын бир аз фокустандырып сүрөттөөгө туура келет.

Авалбектин мүнөзү ак-караны даана ажыратып, «меники», «сеники» деп бөлүштүрүү дегенди ачык таанып, эгоцентризм эркин бийлеген, чаң-тополоң оюн дүйнөсүнөн чыга элек кадимки кичине баланын кыял-жоругу менен окуучунун көз алдына даана тартылат. Кинодогу баатыр солдатты атам деп түшүнгөн Авалбектин кубанычы койнуна батпайт, ал тууралуу отургандардын арасына жар салып даңазалайт. Ошондо түшүнүгү кадимкидей калыпталып калган өспүрүм чындыкты «бетке айтып», ал сенин атаң эмес, артист дей салат. Демек конфликт өз орду менен жандардырылат. Художник эки башка даражадагы түшүнүгү бар балдардын жан дүйнөсүндөгү өзгөрүүлөрдү, карама-каршылыктарды маанилүү туюндурат.

«— Жок, ал менин атам болучу, менин атам!— дей берди ызага Туталанган Авалбек.

— Кайсынысы эле сенин атаң? Айтчы, кайсынысы эле?— деп алиги окуучу бала тилин тартпады.

— Сен көргөн жоксуңбу? Менин атам гранатты алып, танкага карата ыргытып... Анан минтип жыгылбадыбы.— Авалбек боюн жерге таштап, атасынын кандайча окко учканын көрсөттү. Дал өзүндөй келтирип, эки-үч ала сала оодарылып, анан чалкасынан түшүп, экрандын алдында эки колун эки жакка таштап, өлгөн жоокердей жатып калды. Отургандар дуу жабылып калышты. Авалбек былк этпей, баатыр атасынын кейпин кийгендей ошол калыбында сулап жатты».

Айтматов бу саам деле башка повесттериндегидей салабаттуу жана бир сырлуу. Согуштун маанилүү маселелерин жакырдап, жеңил мүнөзгө оодарып жибербей, тескерисинче, жаш баланын жоруктары менен ага айбаттуу сүр, таасирдүү күч ыйгарып, жыш ширелген окуяларда туюндурат. Биз, чоңдорго, наристенин мүлдө дүйнөсүнө кайсыл бийиктиктен мамиле жасап, аны кантип жана кандай формада таанып-билишибиз зарыл экенин баса белгилейт.

Жыйынтыктап айтаарыбыз бул: дал ошол 50-жылдары кыргыз балдар аңгемеси өзүнүн жанрдык касиетин ырастап, бир катар тажрыйба жыйнап, ишенимдүү өсүү жолуна түшкөн эле. 60-жылдары болсо анын идеялык-тематикалык проблемалары байып, окуучулар арасында таасирдүүлүгү менен кадыр-баркы улам артып отурду. Кээ бир жакшы чыгармалары союздук жана чет элдик окурмандарга жетти.

Албетте бардык маселелер тууралуу кеңири пикир айтуу мүмкүндүгү китептин көлөмүнө жараша болду. Ошондон улам 50–60-жылдардагы кыргыз балдар аңгемесинин бардык тармактарын камтый алганыбыз жок. Ошондой болсо да бул китепчебиз ушул маселеге кызыккандарды арабөк калтырбайт деп ойлойбуз.

Сулайманов Мурза

БАЛДАР ПОВЕСТИНДЕГИ ТЕМАЛАЛАР ЖАНА ИДЕЯЛАР¹

Тикеден-тике азыркы мектеп балдарынын турмуш-абалы, кызыгуу чөйрөсү, жорук-жосундары, ар кыл далалаттары жөнүндө баян айтып, алардын сүймөнчүлүгүнө айланган повесттердин атайын тиби бар. Адабият таануу илиминде, азырынча, булар тууралуу бирдиктүү пикир, теориялык жобо айтыла элек. Кээ бирөөлөр аны «мектеп повести» («школьная повесть») деп аташса, дагы бирөөлөрү муну менен макул болушпайт.

«Советтик мектеп повесттери кайсыл багытта бара жаткандыгын адабиятчы-сынчыларыбыз байкашар бекен? Ал советтик мектеп менен бирге пайда болду. Аны летопись катары кечээги мектеп

¹ Сулайманов М. Балдар повестиндеги темалар жана идеялар. Китепте: Азыркы кыргыз балдар прозасы (50-60-жылдары жазылган айрым повесттер боюнча). – Ф., Мектеп, 1980. – 72 бет.

балдары жазышкан»¹ – деп белгилейт С.Маршак «Балдар адабиятындагы мурас жана мураскорчулук жөнүндө» деген теориялык эмгегинде. Андан ары ал минтип тактаган: «Балдардын эзелтен берки кызыктуу окуу мезгили – мектеп жылдарынын тарыхы болуп келген. Бирок мектептеги турмушуна караганда балдардын кызыгуусу алда канча кененирээк. Аларга чоңдордун турмушу жөнүндөгү повесттер зарыл, ...Биздин балдар адабиятыбыз жасалма повесттерди чыныгы билимге, жандуу элеске жана турмуш тажрыйбасына негизделген повесттер менен алмашууну өзүнө милдет кылып ала алды»².

Константин Симонов СССР Жазуучуларынын XIII Пленумунда (1950) чыгып сүйлөп, жазуучулар менен адабиятчылар тарабынан кез-кезде колдонулуп келе жаткан ушул «Мектеп повести» деген формулировканы туура көрбөй, «Жасалма колдонулган»³ түшүнүк катары четке кагат. Жазуучулардын II съездинде балдар адабияты жөнүндө жасаган докладында Б.Н.Полевой бул маселеге атайын токтолуп: «Мектеп, балдардын аң-сезимин байытуудагы эң зор, эң зарыл, бирок биздин шарттарыбызда жеке фактор эмес»⁴ – деп туура белгилейт да, иш жүзүндө «Мектеп повести» деген формулировка тууралуу Константин Симоновдун пикирин толук бойдон колдогон. Бирок алардын талашынын башы ачылбай кала берген.

Биздин оюбузча, кайсы гана аспекттен баалабайлы, балдарга адрестелген повесттердин тиби атайын милдеттерди аткарып, чоңдор үчүн жазылган повесттерден көп белгилери менен айырмаланат, өздөрүнчө психологиялык дүйнөсү бар жаш жеткинчектердин келечек мүдөөсүн тарбиялоого кызмат кылат. Ырас, баланын алгачкы ууз түшүнүгү, кыял-жоругу, адеп-салт нормалары жалаң үй-бүлөнүн жана мектептин таасиринен эле куралбастан, коомдун бардык шарттарында түптөлүп, түрдүү таасирлерде жетилип, ар кандай себептердин натыйжасында калыпталат. Демек азыркы мектеп жашындагы балдардын турмуш-тиричилигин чагылдырган повесттердин тибин «Мектеп повести» деп атап коюу бир беткей, башкача айтканда, өтө эле тар чектелген мааниге ээ болуп калар эле деген жазуучулардын пикирлеринде адилеттүүлүк бар.

¹ С.Маршак. «Воспитание словом», М., изд. «Советский писатель», 1964, стр. 354.

² Аталган китепте, 356–357.

³ Кн. Материалы съездов и пленумов СП РСФСР, М., гослитиздат, 1901, стр. 195.

⁴ Кн. «Материалы съездов и пленумов советских писателей, «Стенографический отчет», М., «Советский писатель» 1956, стр. 46.

Албетте, балдар адабияты көркөм чыгармачылыктын жалпы законунан обочо жашабайт, аны менен киндиктеш өнүгөт. Бирок ошондо деле, анын өзүнчө кызматы, жаралыш жана өсүш спецификасы бар. Ошол себептүү, биринчиден, колдонулуп жаткан сөз өзүнүн аткарган кызматына, камтыган маанисине ылайык келсин үчүн жана атайын кызматчы термин (формулировка) катары пайдаланып, биз аны «балдар повести» деп атап алабыз. Экинчиден, иштин мааниси мындайча же тигиндейче деп аталышында эмес, повесттин бул тиби балдардын жашоо кумарына жекече жана коомдук мүдөөлөрүнө, психологиялык өзгөчөлүктөрүнө жараша кандай кызмат аткарат жана анын спецификасы кайсы? деген суроолордун башын ачып, аныктоодо турат эмеспи. Үчүнчүдөн, мектеп жашындагы балдардын кыялкеч маанайын, жароокер турмушун, алардын коомдогу ээлеген ордун, келечек багытын иликтеп, аны белгилүү даражадагы көркөм жалпылоого алуу үчүн адабияттын эпикалык формасы абдан зарыл болуп жатат десек болот.

«Биринчи кезекте, бизге балдардын өздөрүнүн турмушунан алынган повесттер, биздин жаш окурмандарыбызды кызыктыруучу повесттер керек... Ошондуктан бул ишке, мүмкүн болушунча, көп сандаган жазуучуларды тартуу зарыл болуп отурат»¹ – деп белгилеген М.Горький.

Демек балдар повестинин өз алдынча аткаруучу кызматы, изилдөө мейкиндиги, анын чени бар. Ал чен чыгарма арналган балдардын курагы менен өлчөнөт. Маселен, повесть тестиерлерге арналды дейли. Анда ошол баланын коомдук жана жеке турмушу, ички дүйнөсү менен, анын маданий мүлкү менен айланасындагы кубулуштарды баамдоо кудурети, адамдык парзы менен маанайы – окурмандардын тилегине саябан болорлук кадимки эле бир баланын образы чагылдырылса болгону.

Адамзаттын тарыхында биринчи жолу жалпыга милдеттүү орто билим берүүнү ишке ашырып жаткан биздин коомубузда окуу жашындагы балдардын ишмерчилигин мектеп турмушунан бөлүп кароо таптакыр мүмкүн эмес. Анткени балдардын убактысынын көпчүлүгү мектепте өтөт. Ошентип, мектеп жаш муундардын кулк-мүнөзүн жана акыл-эс жагынан калыпка салуудагы мамлекеттин таяныч мекемеси болуп саналат.

¹ М.Горький. «0 детской литературе», М., изд. «Детская литература», 1968, стр. 111–112.

Бирок жалпы эле совет балдар адабиятында, анын ичинде, кыргыз балдар адабиятында мектеп балдарынын турмуш-абалын ар тараптан изилдеп, кенен багыттагы көркөм жалпылоого алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон повесть жанры өнүкпөй, көпкө чейин төмөнкү даражада калып келди. Мисалы, 30-40-жылдары бул жагынан жазылган чыгармалар кыргыз балдар адабиятында жок эле десе да болот. Ошол үчүн советтик коомчулук балдар адабиятынын бул салаасын өнүктүрүү ишине атайын көңүл бурууга мажбур болду. СССР Жазуучулар Союзунун XIII пленуму (1950), анын II съезди (1954) жана СССР Педагогикалык илимдер академиясы менен РСФСР агартуу министрствосунун биргелешкен илимий сессиясында (1952) балдар адабияты тууралуу атайын маселелер талкууланып, союздук балдар адабиятындагы эпикалык жанрдын начар абалда экендиги сынга алынып, аны жакшыртуунун ишкердүү чаралары белгиленген.

Ушул маселе боюнча биздин республиканын коомчулугу да камкордукту күчөттү. Кыргыз Жазуучулар Союзунун VIII пленумунун (1950), Кыргызстан ЛКСМ БК менен республиканын агартуу министрствосунун бул маселе боюнча удаалаш өткөрүлгөн кеңешмелери (1950–1952) зор мааниге ээ болду. Ошондо коомчулуктун бу аракетин жыйынтыктап «Кызыл Кыргызстан» газетасы өзүнүн «Жогорку идеялуу балдар адабиятын түзүүгө жетишели» деген редакциялык макаласында: «Мектеп балдары өздөрүнүн турмушу жөнүндө жазылган актуалдуу романдарды, повесттерди, аңгемелерди, пьесаларды талап кылышат»¹ – деп жазган.

Мына ушул чаралар кыргыз балдар адабиятына, айрыкча, мектеп балдарына арналган ири прозалык жанрдын жанданышына жана жемиштүү өрчүшүнө түрткү берди. Кыргыз адабиятындагы балдар повестинин пайда болушу, жаралышы 50-жылдардын биринчи жарымына таандык экендигин көрсөтүүгө болот.

Буга чейин балдар адабиятына кээде-кээде тийип-качып жүргөн белгилүү жазуучу Т.Сыдыкбеков балдар үчүн «Тоо балдары» повестин жазды.

Ошо кезде адабиятка жаңы келе баштаган жаш жазуучулардын бир тобу балдар адабиятына такай киришип, бир кыйла ири прозалык чыгармаларды жаратышты. Мисалы, Н.Байтемировдун «Сагын», «Бекем достук», Ш.Бейшеналиевдин «Алкыш», «Чыныгы

¹ «Кызыл Кыргызстан» газетасы, 6-февраль, 1952.

достук», «Кычан», М.Жангазиевдин «Ажырагыс достор». «Назарбектин классташтары», «Жаңы жолдош», Т.Абдымомуновдун «Жүкөш», Т.Касымбековдун «Жетим», К.Жапаровдун «Абыш» деген бир катар чыгармалары тестиер жана өспүрүм балдар үчүн жарык көрдү. Мындай көрүнүштү кыргыз балдар прозасынын өнүгүшүндөгү маанилүү этап десе болот. Анткени буга чейинки кыргыз балдар адабиятында прозанын ири чыгармалары мынчалык арбын көрүнө элек болчу.

Биринчиден, өзүнүн ички өнүгүш мүмкүнчүлүгүнөн жана азыркы балдардын турмуш зарылчылыгынан улам өнүгүп, экинчиден, азыр-көптүр орус жана СССР элдеринин балдар адабиятынын мыкты үлгүлөрүн жемиштүү өздөштүргөн кыргыз жазуучуларынын балдар үчүн жазган чыгармаларынын тематикалык диапозону, идеялык-көркөмдүк кудурети жагынан өз мүмкүнчүлүгүнө ылайык өр тарта баштагандыгын айтуу керек. Маселен, 60-жылдары кыргыз балдар повести Ш.Бейшеналиевдин «Карлыгач», «Кордун тукуму», «Данакер», «Ат жалында секелек», «Кычан», М.Жангазиевдин «Тилектештер», Ж.Мавляновдун «Менин күндөлүгүм», К.Каимовдун «Биринебири окшобогон күндөр», Ш.Абдрамановдун «Арстанбап», С.Өмүрбаевдин «Көктөмдөгү жаз», М.Гапаровдун «Мейман» аттуу чыгармалары менен толукталды.

Бирок жогоруда аталган чыгармалардын авторлорундагы жазуучулук дарамет менен шыктын, дүйнөнү «кооздуктун салты боюнча» (К.Маркс) жактыруу камылгасы, турмуштук билүүнүн деңгээли баарында бирдей болбогондуктан, алардын идеялык-көркөмдүк сапаты бир кылка эмес болучу. Кээ бир чыгармалар кадыресе реалисттик жалпылоонун даражасына көтөрүлө алса, кээ бир чыгармалар натуралисттик баяндоонун туткунунда кала берген.

Бирок ушундай айырмачылыктарына карабастан, аталган чыгармалардын баарына ортоктош максаттар бар болучу. Ошол жалпы белгилердин бири катары балдарды тарбиялоо иши, оболу, үй-бүлөдөн башталат деген идеяны көрсөтүүгө болот. Демек баланын адамкерчилик касиеттеринин алгачкы белгилери үй-бүлөдө түзүлгөндөн кийин, баланын образы менен катар бул чыгармаларда ата-энелердин образынын берилиши табигый маселе болуп калат.

Албетте, мектеп окуучуларынын жорук-жосундары коомдук мамиледен обочо бөлүнүп сүрөттөлбөстөн, өзүн курчап турган чөйрө менен мамиле-байланышта, карым-катнаштарда көрсөтүлүшү зарыл.

Ошол кырдаалдарды эсепке алсак анда балдардын, ата-энелердин образдары менен катары чыныгы устаттардын – мугалимдер менен мектеп, агартуу системасынын жетекчилеринин, пионер жана октябрийт уюмдарынын башчыларынын жандуу, үлгүлүү элестери кошо жарала турганы бештен белгилүү эмеспи. Кала берсе, мектеп менен үй-бүлөнүн карым-катнашын, алардын биргелешип жүргүзүүчү иш аракетин чагылдыруу балдар повестинде өзүнчө проблемага айланат. Маселенин ушул жагы «Тоо балдары», «Сагын», «Чыныгы достук», «Аскарбек», «Назарбектин классташтары», «Жүкөш» повесттеринен арбын кезигет.

Мектеп менен үй-бүлөнүн ортосундагы эриш-аркак иш формаларынын дайыма эле сактала бербешти, кээ бир ата-энелердин тарбия ишине салкын карагандыгы, маданий чөйрөсүнүн тардыгы сыяктуу маселелер Сыдыкбековдун «Тоо балдары» повестинде жакшы баяндалган.

Омор аке айтылуу адамдардын бири. Өмүр жолу эки доорду камтыйт. Бирок өткөн замандын чыгы анын сөөгүнө көбүрөөк сиңип кеткен. Чогоолдук менен көктүк, арамзалык менен билеги жоондук, кырдаалы келе калса, уурулук менен жан калкалоо – Омордун жан жүрөгүн ужутка келтирген балалык өлкөсү болгон. Демек, Омор акенин ыргыткан ташы ушул тегеректен ыраак түшпөйт эле. Автор буга бизди кынтыксыз ишендирди.

«Омор – бардык касиетин чың сактаган куу карагайдай татаал. Ал оюндагысын кишиге бербеген бир мүнөздүү акор, эр көкүрөк, кайраттуу, күпүлдөп бек-бек сүйлөгөн адам». Анын эзелтеден калыптанган ишеничине бек туруп: «ата – балага сынчы! Мен да бирдемени байкайм» – деп уулу Орусбекке өз билгенин таңуулап турушунда жалаң эле түркөй караңгылык, наадандык эмес, тескерисинче, баланы тарбиялоо ишиндеги ар-намыстуулуктун духу бар боло турган. Себеби Орусбектин муун-жүүнү бош, борпоң өсүп калуусун каалабайт. Ак ниети менен анын чапчаң, чымыр денелүү, кайраттуу өсүшүн тилейт. Өзүнө окшош эр көкүрөк, акор, тик жетилүүсүн самайт.

Омор эскинин чыгын татыганы менен, кээ бир ата-энелерге окшоп мектеп ишине таптакыр каршы туруп албайт. Ал бар болгону баланы тарбиялоо ишинде ата-энелер менен мугалимдер тарабынан бирдиктүү талаптын коюларын түшүнбөйт, мектеп ишине кол кабыш кылуу парзын капылет албайт. Орусбекти жүрүм-турумдун

жаңы салттарына үйрөтүүнүн ордуна, обочо түркөйлүккө жана бабаларынын уруусак каада-салтын алып жүрүүчү чоогоолдукка машыктыргысы келет.

«Так ушул замандын балдары жалындуу өссүн! Мен Орусбекти өзүмдөй чоогоол болсо дейм... Мен Орусбектей кезимде музоонун ичине кыңыраак салгам... Так Орусбек сенин жашында ууруга аттанганмын» – деп, күндүр-түндүр Омор баланын кулагына куя берет.

Карыянын мына ушул тилек-максаты, кылык-жоругу наадандыкка жатпайт. Анткени ал муну менен өзүнүн кулк-мүнөзү, көз карашы калыпталып жетилген илгерки балалык доору, ал кездин таалимине болгон азыркы мезгилдеги түшүнүк-мамилеси жөнүндө айтып жатат. Башкача айтканда, Омор баласынын эр көкүрөк, чапчаң өсүп жетилиши жөнүндөгү өзүнүн намыскөй ак тилегин азыркы доордун талабы менен байланыштыра албай жатат. Ошондуктан чаң жутуп, жүрөгүнө так түшө элек Орусбек атанын айткандарын жүрөккө түйүп, көрсөткөн жоруктарын туурап өсө берет. Омордун мүнөзүндөгү белгилер оош-кыйыш болуп балага жугат.

«Сени «торпок» деген балдарга кыргыздай тий... Сага тийген бала болсо тумшугун канда. Алың жетпесе өлүп бер, үйүнө өрт кой, уктунбу» – деп, баланын каңылжаарын түтөтүп отурса, тирикарак Орусбек Мурадыл карыянын кайсы бир жолку эркелетип, уйпалап койгондугу үчүн сарайына өрт коёт. Чын эле ал мерез боло баштайт. Атанын сөзүн мелт-калт бойдон медегер тутат.

Омордун жоругундагы акор, кежирдикти айгинелеген учурдун бири дагы мына мындан байкалат. Ал Орусбекти тарбиялоо ишинде карандай гана аталык мурасын колко кылып, бирок коом алдындагы парзын унутуп, аны жалаң гана мектепке жүктөп коюу ниетинде болот. «Орусбекти мектепке өткөрүп бердим. Аны окутсун. Бир үйүр маалим аздык кылабы, адам кылып өстүрүшсүн» – деп төңкөй сүйлөйт. Бул гана эмес, каада-салтын, мүнөз-пейилин, өмүр бою сактап калчудай менменсинип, «эч болбосо, өзү көктөөчү талды отургузбай, ...жалгыз билгени мал болуп, бир үйдөн экинчи үйгө жөө басууну намыс көргөн» Омордун ою боюнча таштап койсок, Орусбек жаңы замандын маданияттуу адамы эмес, тек гана сабатсыз бойдон калуусу тийиш эле. «А союлга окуунун эмне кереги бар? Же моюнга жагоо тагынып үп боло албасак – деп кесирдүү сүйлөгөн карыя. – Малды окуу тосо албайт, кек союл тосот». Ошентип, Орусбегин

биринчи жылы мектепке жөнөтпөй да коёт. Бирок коомчулук буга кайдыгер карабай, кийинки жылы баланы мектепке тартышкан.

Мектеп балдары үлгү тутарлык каармандын жаркын элеси накта окуяда, беттешүү-кагылыштарда көрүнөт. Адам ашык болорлук образды сырттан байкоочулардын же автордук тике баяндоонун жардамы менен ачууга караганда, каармандардын өз ара мамиле-катнаштарында, күрөштө, бир кылка жорук-жосундарын салыштырып көрүү жана алардын, өздөрүнө баалатуу аркылуу ачып берүүгө жетишүү бөтөнчө бир таасирге ээ болот. «Тоо балдарында» мындай ыкмалар мол учурайт. «Омордун таштай катуу мүнөзүнө Сабыр кээде өз ичинен ыраазы. Аттигиниң ай, оюна бектигин көр» деп суктанчу. Сүрөткердин бул ыкмасы, дал ушул берген баасы каармандын психологиясына жол салды, татаал сырдуу Омордун жан дүйнөсүн ачууга зор өбөлгөлөрдү түздү, ушул сымак деталдар окуучуну көбүрөөк кызыктырып, татаал образдын «жашыруун» сырларын, себептерин чечмелеп, жорук-жосундарын түшүнүүгө жардам берди.

Карама-каршылуу ушул Омор өңдүү образдын таасирдүүлүгү ар кандай эле окуялардан ажардуу көрүнө бербейт, ал белгилүү шарттардагы ситуацияларды жана кадимкиче эжелеме түшүндүрүүнү – автордук мамилени, бааны кошо талап кылат. «Эрегишкен эки алп сыңарында, айрыкча, элеттик кыргыз айылында эски менен жаңы алиге бой тирешип жүрөт. Эски куду күзгү туман кейиптенип, көңүлү чөгүп, көздү караңгы кылсам дейт. Жаңы жайдын күнүндөй жайнатып, жылуу мээрим берип кабакты жарык кылсам дейт. Жаңы эскини жеңүүдө, сүрүүдө. Бирок эски да тез жыгылбай тыталап, тырышууда».

Омордун образы кыргыз балдар адабиятындагы эле эмес, жалпы кыргыз адабиятындагы чоң табылга. Ошентип, Т.Сыдыкбеков «Тоо балдары» повестинде мектеп менен үй-бүлө тарбиясынан чыгып келүүчү кээ бир кызыктуу кагылыштарды, маанилүү көркөм сюжетти уюштуруп, бараандуу образдарды түзүү маселесинде зор ийгиликтерге жетишкендигин белгилөөгө болот.

Ал эми кээ бир авторлор балдар адабиятындагы мүнөздөрдүн кагылышы негизги фактарлордон болууга тийиш дегенден уламбы, айтор, мектеп менен үй-бүлөнүн ортосундагы мамиле-катнашты өтө эле кочкулдантып-жамандап же, тескерисинче, жумшартып, жымсалдап салган учурлар көп байкалат. Буларды Н.Байтемировдун «Сагын», М.Жангазиевдин «Назарбектин классташтары»,

Ж.Тештемировдун «Аскарбек» аттуу повесттеринен көрөбүз. Бул чыгармаларда «Тоо балдарындагы» Омор менен чоң энеге окшогон татыктуу мүнөздөр жок, каармандардын өздөрүнө ылайык өң-түсү, бетке тутар сөз өнөрү, каада-салты, таасирдүү чөйрөсү, эң негизгиси – улгайган акыл-насаатчылардын касиети даана көрүнбөйт.

Н.Байтемировдун Сагыны менен анын атасы Сараланын ортосундагы каршылашуу реалдуу турмуш фактыларында ырасталбайт. Образды жандандыруучу окуялар орду менен тандалбайт. Мисалы, мурдагы колхоз активи, согуш учурунда эл тагдыры үчүн күрөшүп, ар-намысты жеңип келген Сараланын тынчтык мезгилинде пейили бузулат, жеңил жашоонун жолуна өтөт. Илгерки сүткорго окшоп, көтөрмөгө эгин таратып, дүркүрөп байып, чоң короо койлуу болуп кетет. Ал уулу Сагындын пионерге өтүшүнө чечкиндүү каршы туруп, аны мектепке баргызбай, колуна таяк берип, менчик койлорунун артынан салат. Бирок алдыңкы окуучу Сагындын тагдырына жасалган мындай кыянаттыкты четке кагып, жардам берүүчү педагогикалык коллективдин таасири эч жерден көрүнбөйт.

Даниялдын атасы, колхоз башкармасынын председатели Керимбай менен мугалимдердин ортосундагы кагылыш-кыйроолор бир аз башкачараак мүнөзгө ээ. Анткени мындагы каармандын аракети, жорук-жосуну да башкачараак. Даниял курбалдаштары Сагын менен Аскарбекке окшоп демилгечи, алдыңкы окуучу эмес. Артыкбаш тентектигин кесепетинен улам, ал сабактарын өздөштүрө албайт, коомдук жана жекече аракети менен да бөлүнүп көрүнбөйт, окуу чейректеринде «жаман» деген баалардан башы чыкпайт.

Бирок буга байланыштуу Керимбай менен педагогикалык коллективдин ортосундагы карама-каршылыктар окуучуларды анчейин ишендире албайт. Себеби айылдык батман дыйкандардын авангарды катары жүргөн Керимбай өз уулу Даниялдын тескери кылык-жоруктарына макул болуп, бирок мугалимдердин эскерүүлөрүн таңазар албайт. Анын ою боюнча мектепке катталгандардын баары эле билимдүү боло бериши зарыл эмес. «Баары эле зор болсо, аламан ким болот» – дейт ал. Аныгын айтканда, ушул деталдар да автор тарабынан ишенимдүү мотивировкаланбайт. Керимбай тез-тез бууракандап, мугалимдер менен тез чатакташып, кайра тез оңолот. Айтты, бүттү менен курулган мындай образ көркөм жалпылоонун чегине жетпейт да, окуучунун делебесин козгоп, сезимине орнобойт.

Балдарды үй-бүлөдө тарбиялоо маселеси боюнча «Алкыш», «Чыныгы достук», «Ажыралгыс достор», «Жаңы жолдош» жана «Жүкөш» повесттерине таандык дагы мындай проблема байкалат. Баланы алпечтеп сүйүп, куунак торолтуу дегенди бир беткей түшүнгөн ата-энелер алиге көп. Алар баласын обу жок эрке өстүрүшөт. Баладагы оң сапатка караганда, терс сапаттардын көбөйүп, тамыр жайып кетишине алардын өздөрү себепчи болушат. «Жүкөш» повестиндеги Жусуптун энеси Айша, «Назарбектин классташтарындагы» Даниялдын атасы Керимбай, Ормокойдун чоң энеси Маадагүл, «Ажыралгыс достордогу» Канымбү, «Алкыштагы» Бурма энелер ошондой артык-баш элпек, «күйөрман» ата-энелердин өкүлү.

Ушул типтегилерге окшогон ата-энелерди сынга алып, М.Горький өз учурунда мындай деп жазган: «Баланы тоок да сүйө билет. Ал эми тарбиялай билүү – турмушту терең үйрөнүүнү жана талантты талап кылуучу мамлекеттик улуу иш... Өзгөчө азыр, турмуш чоң бурулушта турган учурда, келечекти айкын элестете албай, эртеңки күндөн чоочуркалап, мындан он жыл илгери өздөрүн эзип, азапка салган эскиликти жактаган адамдар дагы эле көп»¹.

Чындыгында балдарга караганда мындай ата-энелердин өздөрүн тарбиялоо, оноп-түзөө коомчулук үчүн аябай кымбатка турат. Ошондуктан баланы тарбиялоо ишин алардын ата-энелерин тарбиялоодон баштоо зарыл экендигин эскерткен Н.К.Крупская. Орусбектин жүрүш-турушундагы атасынан жугушкан ооруну айыктыруу үчүн Сабыр баш болгон мугалимдер коллективи тарбиялоо ишин Орусбектен эмес, анын атасы Оморду кайрадан тарбиялоодон башташкандыгы буга ачык мисал боло алат. Демек проблеманы коюу ар кайсы эле орто сабаттуу кишинин иши, аны төп келиштире чечүү жеке гана художниктин кудуреттүү жумушу деп бекеринен айтылбайт.

Азыркы кыргыз балдар повестинин урунттуу проблемаларынын бири – балдардын саясий-массалык, коммунисттик уюму болгон пионер уюмунун күжүрмөн милдеттерин көрсөтүү болуп саналат. Мындай маселе кыргыз балдар адабиятында эле эмес, жалпы союздук балдар адабиятында арбын учурайт. Мисалы кичинекей каармандар пионер постуларын түзүшүп, пионер зоналарында аракеттенишет. Алар ошол зонаны тартипке келтиришип, көбүнчө, өздөрү окушкан мектептер менен дем алуу жайларын жемиш багы менен курчашат.

¹ М.Горький. «О детской литературе», стр. 84.

Шандуу романтиканын белгиси катары «мөмө тоюн уюштуруп, салтанаттуу линейкаларды өткөрүшөт. Алардын ар кимиси коомдун үлгүлүү адамдарынан боло тургандыктары жөнүндө убадаларын беришип, салтанаттуу кырдаалдарда пионерге өтүшөт. Пионерлер үчүн ушунун өзү – эрдик, ушунун өзү – жеңиш. Бирок алар муну менен чектелбейт. Машакатка батышат, элибиздин революциячыл жана эмгек традициясын алып жүрүүчү каармандар менен жолугушат, ардактуу пионерлерге шайлашып, алардан эстафетаны алууга даярданышат. Аныктап айтканда, пионерлер мектеп балдарынын идеал каармандары катары көрсөтүлөт. Чоңдор таңазар ала бербеген ушул сымак «майда-барат» турмуш фактылары балдар үчүн жазылган чыгармалардын орчун мазмунун түзүп, болочок гражданиндин турпатын, анын телчигүү жана жасалуу жолдорун аныктайт.

Пионер баланын образын жаратат десе, кээ бир авторлор шаан-шөкөттөргө бөлөп, окуянын кызыктуулугун кубалап, жаш каарманды эсеп жеткис окуяларга бөлөп салат. Натыйжада пионер бала аргасыз демилгечи, мажбур түрдө күжүрмөн болуп чыга келет. Мисал келтирип көрөлү. «Жаңы жолдоштогу» бардык иштин «билермандары» Асылбек менен Сашанын, «Назарбектин классташтарындагы» ышкыбоз авиомоделисттер Сагын менен Назарбектин, «Сагындагы» коомдук пайдалуу эмгектин жарчысы он жашар Сагындын, «Жүкөштөгү» чымыр денелүү машыккан Жусуптун образдары ошол өздөрү ээлик кылышкан окуяларда ачылбайт, активдүүлүгү алардын жаш өзгөчөлүктөрүнө жараша мотивировкаланбайт, айрым авторлор балдардын көз карашын өздөрүнүкү менен алмаштырып салышат. Мисалы, Асылбек менен Сашанын, Назарбек менен Сагындын образында ушундай жасалмалуулук көп. Алардын жорук-жосуну иш процессинде эмес, авторлордун ыктыяры боюнча гана ырасталган. «Жүкөш», «Алкыш», «Сагын» повесттериндеги пионерлердин турмушу жөнүндө да ушуну айтууга болот.

Пионер уюму – тестиерлер менен өспүрүмдөрдүн жашоо түнөгү, алардын көз карашын, кулк-мүнөзүн, жүрүм-турумун өнүктүрүп, калыпка салып, турмуштан өз ордун табууга жардам берип, жол көрсөтүүчү таяныч уюму. Пионерге мүчө болуп өткөн ар бир тестиер өмүрүндө биринчи жолу өз бет алдынчалуулукка, ар-намыска ээ болот. Өзүн биринчи жолу коом алдында жоопкердүүмүн деп сезет. Демек жазуучу пионердин образын жаратууда маселенин ушул жагдайына айрыкча маани берүүсү тийиш. Т.Сыдыкбековдун «Тоо балдары»

менен Ж.Мавляновдун «Менин күндөлүгүм» повестинде бу тараптан окурмандардын акыл-эсине өбөлгө болорлук сүрөттөр бар. Мисалды Т.Сыдыкбековдун Динарынан баштайлы. Ал пионерге өткөн күнү өзүн өмүрдүн жаңы белесине чыккандай сезди.

– «Чоң эне, бүгүн менин эмне үчүн кечиккенимди билиңизчи, – деди Динар.

– Олтуруп тамагыңды иче кой – деди чоң энеси,– кийин билип беремин.

– Жок, мурун билип бериңиз.

– Жарайт, тамагыңды иче кой.

– Тентек кыз кежирлене баштады:

– Жок, сиз эмне үчүн кечигип келгенимди азыр билбесеңиз мен тамак ичпейм. – Мени жакшылап караңызчы. «Муну көрбөйсүзбү» дегенсип, күлүндөй түшкөн көздөрүн ойноктотуп, кызыл жагоосунун учун кармалап койду.

...– Көрдүм эркем... Пионерге өткөңсүң го? – Ыргып турган Динар эки буту менен тең секирип алакан чапкылады.

– Эми араң таптыңыз, эми... – Пионерге туура үч кыз өттүк! Лениндин-партиянын иши үчүн күрөшкө дайым даярбыз! – деп үчөөбүз бирдей туруп айттык. Мен абдан кубандым: мойнума вожатый жагоо байлай баштаганда жүрөгүмдүн соккону өзүмө угулду».

Дал ушул моментти повесттеги касиеттүү окуялардын бири, жазуучунун маанилүү табылгасы катары баалоого болот. Анткени мында Динардын пейлиндеги урунттуу белгилерден бирөө ишенимдүү айтылды, окуучу андан өз кейипкерин көрдү, окуяны жандуу өсүү процессинде туйду.

Балдар турмушу жалаң гана үй-бүлө менен пионер уюмунун таасирлеринен турбайт. Чондордун жашоо турмушу канчалык кооз, ар түркүн болсо, балдардын турмуш-тиричилиги деле ошончолук кенен, ар тараптуу келет. Демек тестиерлер менен өспүрүмдөрдүн граждандык парзынын өсүп, жетилүү процесси авторлор тарабынан турмуштун конкреттүү шарттарында туура мотивировкаланышы зарыл. Тестиер балдар кулк-мүнөзү, жүрүм-турумунун нормаларын калыптоо боюнча чоң жардамдарга муктаж. Бирок, тилекке каршы, азыркы кыргыз балдар адабиятында, анын ичинен, мүмкүнчүлүгү зор балдар повестинде ушул күнгө чейин мына ушундай актуалдуу проблемаларга кол тийбей, өнүктүрүлбөй келе жатат.

Ушундай актуалдуу маселелердин күтүп турушуна карабай, айрым жазуучулар даяр сюжетти качырышат, бирин-бири кайталашат. Мисалы, балдарды коомдук пайдалуу эмгек процессинде көрсөтөт десе, биздин республиканын эл чарба бөтөнчөлүгү жана мектеп балдарынын ишмерчилигиндеги ыңгайлуу учуру катары көркөм чыгармаларда дайыма алардын каникул мезгили камтылат да, авторлор сөзсүз түрдө, мектеп окуучуларын зордоп отуруп колхоз талааларына алып чыгышат. Коомдук малды шефке алдыруу же огород-бакчаларына жардамдашуу менен мектеп балдарын жеңил-желпи алкышка бөлөй салуу жумушу ал чыгармалардын ар кайсынысында адатка айланып баратат. Мындай сыпаттоолор Ш.Бейшеналиевдин, М.Жангазиевдин, Н.Байтемировдун, Ж.Таштемировдун жогоруда аталган повесттерине мүнөздүү.

К.Маркс тестиерлер менен өспүрүмдөрдүн эмгегин туура уюштурууга зор маани берген. Анын белгилөөсү боюнча эмгек баланы тарбиялоочу мааниге ээ болушу зарыл. Эмгек баланын жүрүм-турумун, акыл-эсин өнүктүрүп, келечек багытына медресе болуп, кара күчү менен эрк сапаттарын бекемдеп, рухий муктаждыгына данакер болушу керек. Ушул аспектен алып караганыбызда жогоруда аталган повесттердеги көтөрүлгөн тестиерлер менен өспүрүмдөрдүн эмгек проблемалары анчейин максатка ылайыктуу келип, купулга толо бербейт. Себеби, алардын көпчүлүгүндөгү эмгек процесси балдардын агымдагы турмуш-тиричилигинен, чөйрөнү андап билүү муктаждыгынан өнүгүп чыкпай, көп учурда, автордун эркин аткаруу зарылчылыгынан, идея түзүүдөн улам келип чыгат. Мисалы, «Алкыштын» каарманы Абдылас, Роза, Акай өңдөнгөн балдар мектеп окуучулары катары эмес, кадимки каныккан колхоз дыйкандары катары мүнөздөлөт. Алар сабактан кийин керели кечке канал казууга жардамдашышат. Ал тургай Абдыласта түнкү уйку да болбойт, саанчы апасына көмөк көрсөтүп, түнү бою уй багып, музоолорду күзөтөт. Мектеп жабылганда бир катар классташтарын баштап жайлоодогу малчыларга барат, маданий-массалык жумуштарды аткаруу менен бирге, дары-дармек чөптөрдү жыйноого да үлгүрүшөт.

Иши кылып, «Алкыштагы» балдар мектептен сүрүлүп чыгат. Карандай эмгек талаасында жашайт. Демек, алар мектеп балдарынын өмүр чөйрөсүнө ылайык окуяларда ачылбай, турмуш фактыларына жараша мүнөздөлбөйт. Ошондон улам, бул кабиледеги чыгармалар

тез эле адабий фактыга айланып, арымдуу өмүр сүрө албай кала бергени белгилүү.

Ушул күнгө чейин балдар повесттеринде чагылдырылбай келе жаткан орчундуу проблеманын бирөө мына мында. Азыркы балдарга милдеттүү билим берүүчү орто мектептерибиздеги мугалим менен кээ бир окуучулардын ортосунда жарыяланбаган, бирок айкын байкалып турган күрөштөр бар. Мисалы, айрым тестиерлер менен өспүрүмдөр дагы эле болсо мугалимди жадатып, сабагына жана тарбиялык жумушуна «бойкот» жарыялап, анын тамырын тартып, мугалимдик «жарамдуулугун» сынап көрүү учурларын көп жолуктурууга болот. Же болбосо окуучунун мугалимди тоготпой коюусу, аны сыздатып сабактан качуусу, бул же тигил коомдук жумушка катышуудан баш тартуусу ж.б.у.с. көрүнүштөр жөнүндө мугалимдердин даттануулары көп. Мунун өзү, биринчиден, тестиер менен өспүрүмдөрдүн психологиялык өсүү өзгөчөлүктөрүнөн, экинчиден, жалпыга милдеттүү билим берүү проблемасын ишке ашыруунун татаал мүнөздүүлүгүнөн келип чыгат. Мектеп балдарынын кулк-мүнөзүндөгү ушундай көрүнүштөрдү ырааттуу өнүккөн окуяларда, кылдат түзүлгөн конфликттерде айтып берүү тикеден-тике балдар адабиятынын милдетине кирет. Бирок азыркы кыргыз балдар адабиятында мындай кызыктуу проблемага көңүл бөлүнбөй келатат.

Балдар повестиндеги проблема коюу, сюжет куруу жана образ түзүү маселесин жеңил-желпи баалап, көбүнчө, аны балдардын жаш өзгөчөлүгүнө шылтоолой коюп жүргөн жазуучуларыбыз аз эмес. Мындай көз караштан туура жыйынтык чыгарууга болбойт. Анткени, балдар дайыма, саат сайын, күн сайын өсүү процессинде болот, жаңыны таанып-билүүгө умтулат. «Бала жашаган ар бир күнү сайын өсүп турат. ...Ошондуктан биздин китептер алардагы курактын психологиялык комплексин бекем сактай бербестен, дайыма ошол комплекстен алдыда жүрүп, баланы өзү боло элек чектерди көздөй алып баруусу тийиш»¹ – деген А.С.Макаренко. Баланын талапчандыгындагы маселенин ушул жагын дагы ачыгыраак белгилеп М.Горький мындайча жазат: «Баланын суроосуна: «токтой тур, чоңоёсуң – билесиң» деп коюу бул анын билимге болгон кызыгуусун өчүрүү дегендикке жатат. Баланын суроосуна жеткилең жооп берүү – бул өзүнчө искусство»².

¹ А.С.Макаренко. соч. т. 7, М., АПН РСФСР, 1958, стр. 182.

² М.Горький. «О детской литературе», стр. 84.

Демек, баланы «баласынтып» тар чөйрөдө кармап олтурбай, аларды тестиер курагынан баштап чоңдор сыяктуу турмуштун түрдүү маселелерине аралаштыра берүү зарыл болуп калат. Бирок, тилекке каршы, ири-ири проблемалар; турмуш көзүнө үйрөтүүчү мастерлер кыргыз балдар повестинде анчейин көзгө жупуну учурайт. Мисалы, орчундуу мааниге ээ болчу балдар менен кыздардын ортосундагы сүйүү маселеси ушул күнгө чейин балдар повестинде али чагылдырыла элек.

Балдар адабиятындагы ар кандай «жашыруун» касиеттерди, өзгөчө белгилерди ачып берүү орустун алп жазуучулары Л.Толстойдун, А.Чеховдун, М.Горькийдин, В.Маяковскийдин, А.Гайдардын, С.Маршактын, К.Чуковскийдин, С.Михалковдун үлүшүнө таандык болду. Алар ар кандай жаштагы балдар менен ылайыктуу тил таап сүйлөшө алышты. Чындыгында, балдар адабиятынын кадыр-баркын ушул зор художниктер туура баалашкан экен. Л.Толстой балдар үчүн адрестелген чыгармалардын бир өзгөчөлүгүн анын тилинин көркөм болушунан көргөн. Улуу художник өзүнүн А.Толстойго жазган катында: «...Тилдин үстүндө иштөө аябай кыйын. Себеби баары тең көркөм, кыска, жөнөкөй, эң башкысы – түшүнүктүү болушу керек» деген экен.

Кыргыз балдар адабиятындагы, өзгөчө, балдар повестиндеги маселенин ушул жагына көңүл бурганыбызда анын начар иштелгендигине күбө өтөбүз. Айрыкча, Н.Байтемировдун, М.Жангазиевдин, Ж.Таштемировдун, К.Эшмамбетовдун алгачкы повесттеринин тили көркөм эмес. Каармандардын жүрөк толгоолорун аныктап, психологиялык жүктү көтөрүүчү кооз, жандуу, эмоционалдуу монолог жана диалогдор өтө сейрек учурайт. Образдын ажарын ачып, анын көз карашын, жоруктарын көрсөтүүчү автордук баяндоолор да жандуу эмес. Балдар үчүн чыгармалардын тили жатык болуу керек дегенден уламбы, жазуучуларыбыз аны артыкбаш жөнөкөйлөштүрүп жиберишет.

Балдар повестинде арийне чагылдырылуучу проблемалардын бири мектептеги сабак процесси болушу мүмкүн эле. Анткени сабак системасы балдарды илимий көз караш, коммунисттик мораль, жүрүм-турумдун нормалары, ахлак-адептүүлүктүн салттары жагынан ырастап түздөп, мүнөздүн жалпы касиеттерин калыптап чыгат. Эгер мугалим тарабынан уюштурулуучу класстык сабак системасы болбосо, жаш муундарды коммунисттик эрк сапаттарына, көз караштагы

туруктуулукка, чыдамкайлыкка жана ырааттуу логикалык ой жүгүртүү жөндөмдүүлүгүнө тарбиялоо мүмкүн эмес. Азыркы учурдагы теория менен практиканын синтездештирилген жыйындысы катары иштелип чыккан илимий фактылардын системасы менен куралдандырбай туруп, баланы коммунисттик көз караштын белгилери – илимдин негиздери менен куралдандырууга болбойт.

Мектеп жашындагы балдардын негизги ишмерчилиги – окуу, билим алуу. Бул ишмерчилик алардын башка ишмерчиликтерин (мисалы, эмгек, оюн) башкарып, жөнгө салып турат. Бирок авторлорубуз аларды зордоп отуруп мектептен оолактатып кетишет же, анча-мынча тийип-качып мамиле жасашат. Айрымдары эрежеге ылайыктаган болуп, каарманын сабакты жакшы окуй тургандыгын же тартипсиз, жалкоолугун үстүртөн айтып кеткен учурлары да жок эмес. Мисалы, «Көктөмдөгү жаз», «Алкыш», «Алтын булак», «Аскарбек», «Жаңы жолдош», «Тилектештер», «Арстанбап», «Мейман» повесттеринен билим алууга астейдил туруп, сабак бышырбаган азыркы мектеп балдарын кезиктирүү кыйын. Алардын башкы каармандары Жусуп, Абдылас, Аваз, Асылбек, Аскар, Зейнеп, Марат жана Бекиштерди мектеп окуучулары деп мектепке баргандыгынан гана тааныйсың. Алардын бир даары мезгилсиз төрөлүп, аргасыз такшалган колхоз дыйкандарын элестетсе, дагы бир даары башка бир дасыккан ишмер адамды эске түшүрөт. Демек маселенин түйүнү эмнеде? Көпчүлүк жазуучуларыбыз тандап алган темасы менен проблемасын дурустап өздөштүрбөйт, чордонун билбейт. Ошондуктан анын айлана-тегерегинде гана үстүртөн сөз кыла салышат.

Ырас, мектептеги сабак процесси – татаал көрүнүш. Ал ар кайсы жазуучунун көркөм иликтөөсүнө баш ие бербеген майда, иликтөөгө кыйын фактылардан турат. Ага дасыккан жазуучулардын да бет багып кирише албасы мүмкүн.

Атактуу балдар акыны, Лениндик сыйлыктын лауреаты С.Маршак өз учурунда мектеп повесттери тууралуу кумардануу менен сөз козгоп, А.Гайдардын «Мектеп», В.Белых менен Л.Пантелеевдин «Шкид республикасы», Л.Пантелеевдин «Саат» деген чыгармаларында кызыгарлык мектеп хроникасы жок, эч болбосо алардын төрттөн бир бөлүгүндө мектеп турмушу чагылдырылбайт¹ – деп сын койгон болучу.

¹ С.Маршак. «Воспитание словом», «Советский писатель», М., 1964, стр 385.

Т.Сыдыкбековдун «Тоо балдары», Ш.Бейшеналиевдин «Кычан» жана «Чыныгы достук» повесттеринде бул маселени чагылдырууга чоң аракеттер бар. Ошентсе да окуу процессин чагылдыруу ойдогудай чыкпай калгандыгын көрүү кыйын эмес. Мисал үчүн кээ бир чыгармалардан айрым деталдарды салыштырып көрөлү. «Кычан» повестинде мындай айтылат: «Бүгүнкү сабакта өтүлгөн «Тап» жөнүндөгү Тентинин аңгемеси балдардын кыймылын жандандырды. Адегенде түндөй күңүрт досканын бетине аппак бор менен «тап» деген сөздү бадырайта жазып, түшүнөсүнөрбү дегендей окуучуларга бурулду. Алдында отурган Кычан колун көтөрүп «мен айтам» дегенсип тура калды».

Албетте, Ш.Бейшеналиев повесттеги ушул сымал деталдардын жардамы менен башкы каармандын образын жандандыруу максатын көздөйт. Бирок ошол мүнөздү ачуунун каражаттары катары пайдаланылган сабак процесси каармандын жорук-жосунун талдоодон улам эмес, автордун көңүл буйругу боюнча жүзөгө ашырылып жатпайбы. Аныктап айтканда, жазуучунун идеясы каармандын турпатына бекем синип кетпей, окуучунун сезимине атайын танууланып отурат.

Эми ушул эле темадагы, башкача айтканда «тап» күрөшү тууралуу дагы бир каармандын алган сабагын окуп көрөлү: «Анча-мынча арип тааныгандан кийин, «ат», «таканы» жазалбай жатып, кат жүзүндө биздин оозанган сөзүбүз – Ленин болгон. Биздин саясий алиппебиз: «бай», «кедей», «батырак», «кеңеш» деген сөздөрдөн түзүлгөн. Ушунун баарын бизге Дүйшөн колунан келишинче үйрөтүп, түшүндүрүп, окутуп жатты» – дейт «Биринчи мугалим» повестинин каарманы – окуучу Алтынай.

Демек, болжол менен алганда, тарыхый коомдук өнүгүштүн бирдей учуру, ошол кездеги тап күрөшү жөнүндө сабак берген эки мугалимдин түшүндүрүү, талдоо, салыштыруу, жалпылоо ыкмалары эки башка даражадагы таасирге ээ болуп турат.

Ошентип, мектеп балдарынын саясий-идеялык, интеллектуалдык мотивин белгилеп, моралдык сапатын тартипке салып, ар-намысын, кругозорун кеңейтип, мүнөз-жоруктарын бекемдөөчү окуу-тарбия иштери кыргыз балдар адабиятында али да болсо терең иштелбей, проблема боюнча кала берүүдө.

60-жылдардын баш чендеринде биздин коомубуздагы ой-пикирдин көркөм өнүгүшүндө гана эмес, жалпы эле, элибиздин

духовный-моралдык, адеп-ахлактык, тарыхка болгон көз карашы жагынан улуу секирик жасалды. Бул учурда партия тарабынан коомду өнүктүрүүнүн жаңы программасы иштелип чыгып, коммунизмдин тушунда жашоочу рухий байлыгы кенен, көз карашы, жүрүм-туруму жагынан жаңы сапаттарды алып жүрүүчү жаш муундарды тарбиялоо, жетилтүү ишине айрыкча маани берилди. КПССтин жаңы Программасында балдарды коммунисттик көз карашка тарбиялоо ишин коомбуздун азыркы учурдагы кезек күтпөгөн милдеттеринин бири катары эсептеп, аны коммунизмдин материалдык-техникалык базасын түзүү милдети менен бир катарга койдү.

Өлкөдөгү балдарга билим, таалим берүү ишинин турмуш талаптарынан артта калып бараткандыгын жоюу максатында СССР Жогорку Совети «Мектептин турмуш менен байланышын чыңдоо жана СССРде элге билим берүү системасын мындан ары карай өнүктүрүү жөнүндө законду» (1958), КПСС БКти менен СССР Министрлер Совети «Жалпы орто билим берүүчү мектептердин иш абалын жакшыртуунун чаралары жөнүндө» (1964) деген токтомун кабыл алды. Мектептердин жаңы окуу программасына өтүшүнө байланыштуу адабият курсунун кеңейтилген программасына өтүшүнө байланыштуу адабият курсунун кеңейтилген программасынан балдар үчүн чыгармаларды окутууга алда канча көп орун берилди. «Өлкөдө жалпыга орто билим берүүгө өтүү закону» (1969) кабыл алынды.

Бул жылдары мектеп окуучуларынын турмуш-тиричилигиндеги жаңы өсүштөрдү изилдеген бир канча илимий иштер жазылды. Мисалы, буга П.М.Якобсондун, В.А.Сухомлинскийдин, П.И.Горбуновдун, Н.Д.Левитовдун эмгектерин атоого болор эле. Буларда азыркы мектеп окуучуларынын аң-сезими, кудурети, алардын таанып-билүү жөндөмүнүн структурасы, интеллектуалдык, социалдык жана духовный психологиялык жактан өнүгүү өзгөчөлүктөрү изилденди.

Коомдук турмуштагы ушундай өзгөрүүлөр балдар адабиятындагы жанданууларды туудурду, балдар повестинин тематикалык диапозону кеңейди, жазуучуларыбызды көркөм өсүштүн кезектеги баскычына милдеттендирди. Буга байланыштуу кээ бир жазуучуларыбыз Ата Мекендик согуш учурундагы тестиерлер менен өспүрүмдөрдүн жашоо тиричилигине кайрылышып, алардын ошол учурдагы турмуш-абалында пайда болгон карама-каршылыктарды жана күрөштөрдү чагылдырышты. Авторлор мында согуштун оор азабын,

анын элге алып келген кайгы-мунун көрсөтүү аркылуу азыркы турмуштун артыкчылыгын даңазалап, келечек коомдун идеал каармандары менен байланыштырып берүүгө аракеттеништи.

Т.Касымбековдун «Жетим», К.Каимовдун «Бирине-бири окшобогон күндөр» жана К.Жапаровдун «Абыш» аттуу повесттери тестиерлер менен өспүрүмдөрдүн ошол алоолонгон жылдардагы турмуш тагдырларын изилдеп, алардын өздөрүнө адрестелип жарык көрдү. Аталган чыгармалардагы камтылган абалдын жана коомдук шарттардын жалпылыгы алардагы көтөрүлгөн проблемалардын жалпылыгын аныктады.

Чындыгында Ата Мекендик согуш элибиздин тарыхына зор окуя катары кирип, ал жоо менен бой тирешкен жоокерлердин эле эмес, турмушка эми кадам шилтеп, адилеттүүлүк менен карөзгөйлүктү ажырата тааный элек наристелердин да тамырына доо кетирди. Аларды бейкут балалыктын жыргалынан айырды, маанайын басайтты. Согуш балдарды социалдык кысымга алды. Бала же тагдыр деген маселе коюлду. Тагдыр – балагабы же бала – тагдырга жаралганбы? Т.Касымбеков менен К.Каимовдун повесттериндеги сюжеттик ситуацияларды уюштуруучу конфликттер ушул проблеманын тегерегине топтоштурулган. Башкы каармандар Көкө менен Мамбет экөө тең тестиер курактын босогосунда согуштун каарынан улам аталарынан ажырады.

Каармандын тагдыр окшоштуктары жагынан Т.Касымбековдун «Жетим», К.Жапаровдун «Абыш» повесттери да бири-бирине абдан жакын турат. Көкө да, Абыш да томолок жетимдер. Экөө тең жакын туугандарынын колунда калышып, оор турмушка кириптер болушат. Гүлгүн балалыктын иреңи өчүп, мээр-шыбагасыз адамдардын чеңгелинде уйпаланышат. Бирок бул проблема коюу жагынан болгон гана окшоштуктар. Ал эми мүнөздү тарбиялоо, маанилүү көркөм конфликттерди иштеп чыгуу эки автордо эки башка мүнөзгө ээ.

Турмуш фактыларынан анын эң урунттууларын тандай билүү жазуучуга дайыма утук берет. Жапаровдун «Абышы» драмалуу мазмуну менен окуучуларды бөтөнчө кызыктырат. Повесть согуштун алдыңкы жылдарындагы мезгилди өз ичине алып, окуучуларда бөтөнчө аёо сезимин туудуруучу көзү азиз жетимдин трагедиялуу тагдыры жөнүндө баяндайт. Буга деле согуш күнөөлүү. Анткени согуш аны ата-энесинен айырды. Жарык дүйнөнү көрүүгө зарыгып, куу таяктан

жардам тилеп, тукулдатып жер таптап жүргөн наристеге таш көчө-дөн өтүүчү кылдырттаган арабалар менен бирин-экин өзүнө жакын адамдардын гана үндөрү «тааныш» болбосо, мүлдө дүйнө караңгы.

Абыш чыраксыз сокур болгону менен, балалык кыялы жарык, жүрөгү жалын. Бир жерде тынч отура албай ойногусу келет. Эртен көзү ачылчудай, жарык дүйнөнү көрүүчүдөй өзүн-өзү жооткалайт. Аныктап айтканда, автор адамзаттын тагдырындагы кайгылуу абалын, азиз көздүү тестиердин аянычтуу басыңкы маанайын чебер байкап, көрө алгандыгына бизди ишендирди.

Жазуучу повесттеги каармандын өсүү процессин турмуш сүрөттөрү менен чечмелеп, бараандуу окуяларда ырастоо аракетинде болот.

Какаганга муштаган болуп, көзү азиздиктен башка Абыштын тагдырына дагы бир оор кайгы кошулат. Азап-муңун жууп-чайган апасы өлүп, мээр-шыбагасыз жеңенин казабына кабылат. Калбүбү анын бейпайдасыздыгын ашкерелеп, адамдык сапатын басынтып шылдыңдайт. Ошондо намысчыл Абыш азыркы өмүрүн керексиздей сезет. Наристенин аң-сезимин бийлеген ушул сымак көрүнүш автор тарабынан маанилүү драматизацияланат. Окуучу Абыштын ындыны өчкөн турпатына шериктеш болбой коё албайт. «Мен дүйнөгө бекер жаралгам. Менин жолум туюк, барган жерим азап. Чеке жылыткан кубаныч менден алыс. Дүйнөдөгү макулуктун артыкбашы мен» – деп каңырыгы түтөйт.

Демек, Абыш балалык кыялга жеңилет. Баягы сууга аккан «тааныш» жерин таягынын учу менен мелжеп барып, агып өлүүнү чечет. Ушул кырдаалда бул көрүнүш чыныгы турмуштук көрүнүш эле. Мындан башкачараак болушу мүмкүн эмес болчу. Анткени, балдардын да өзүнө жараша трагедиясы, духовный драмасы болот эмеспи. Анан, ким эле өз баласына: сен дүйнөнүн сүт каймагы үчүн жаралдың, турмуштун таттуулугун гана көрөсүң, анын ачуусу, тикенектүү жагы таптакыр жок деген «жоомарт» убадасын бере алат? Турмуш чындыгына көз жуумп, баланы андан далдалабай кичинесинен эле турмуштун ачуу-таттуу сырларына аралаштырып алып бара берүүсү оң – «Абыш» повестинин лейтмотиви ушундай.

Автор муну менен кыргыз балдар адабиятына өзгөчө психологиялуу кампасы бар каарманды алып келди, тестиерлер үчүн кызыктуу проблемалардын бирөөнү көтөрүп чыкты. Биздин балдар табият

каарына чалдыгып, алты санынын аманчылыгы жок, оор азап чеккен Абыш сыяктуу курбалдаштарын анча-мынча турмуш жолунан гана жолуктура коюп жүрүшкөн болушпаса, сокур баланын психологиясы, жашоо кумары менен бул повестке чейин системалуу тааныштык ала алышпаган болучу.

Албетте, азиз көздүү тестиердин ички дүйнөсү, турмуштан алган орду жөнүндө көркөм баяндап берүүнү ниеттенген жазуучунун алдында өзгөчө оор проблема: адамзаттын өмүр жолундагы муңдуу көрүнүштөрдү, өмүргө так салган фактыларды, кошумча материалдарды – дефектологиянын кээ бир маселелерин кошо үйрөнүп чыгуу милдети туулган. Повесттеги ушул проблеманын максаттуу, орундуу коюлгандыгын өз учурунда адабиятчы К.Артыкбаев туура көрсөткөн болучу. Сынчы «жазуучудагы ийгиликтердин бири катары анын психологиялык портреттерди даана тартууга жетише алгандыгында» – деп адилеттүү айткан.

«Жетим» повестиндеги Көкө жетимдин адепсиз Шекерден көргөн кордугу Абыштын көргөн азабынан кем турбайт. «Мойну-башын кычы бастырып, көчкө жетпей, чөлдө калган аксак кулун окшоп, Көкө жетим өзү жалгыз чоң теректин түбүндө» күнү-түнү кала берчү. Көп таяк жеп көгүнө таянгандыктан, анын духовный драмасы тез активдешпейт. Жалкатай, ийин кысмалыктан ал адегенде баш көтөрө албайт. Ушундай абалда калган бала өлбөстүн жолун издеп, уурулук кылып кетсе ким күнөөлөмөк?

Адеп сапаты бузулуп, жеңил жашоонун жолун издеген Шекер Көкөнү отун, сууга жумшап, бирок тамак бербей, сыртка кубалап, ак каптал кылып, ыйыгын чыгарат. Баланы айыл мектебине же балдар үйүнө жөнөтпөйт. Жеке эле баланын бирөөгө кетип калышы эмес, анын атасы үчүн тийүүчү пенсиясы кетип калат дегенде Шекердин муун-жүүнү титирейт. Адабиятчы Т.Аскарров бул жерде «Көкөнүн образы аркылуу жетимдин психологиясына туура жол сала алган. Жазуучу анын образын турмуш чындыгынын эң сонун материалынан жасаган»¹ – деп туура белгилейт.

Т.Касымбеков каармандын мүнөзүн өсүү этабында карайт. Мазмун менен форманын нугун бириктирип турган таасирдүү күчтүү бир саамга басандатпайт. Амал табуунун, туюктан чыгып кетүүнүн жолун Көкө жетимдин өзүнө коёт. Аныктап айтканда, жазуучу коюу

¹ «Ленинчил жаш», 6-январь, 1960.

сюжет аркылуу каармандын ички туйгуларын активдештирип, карама-каршы мүнөздүн кагылышын жогорку баскычка көздөй өнүктүрүп отурат.

Ал эми К.Каимовдун «Бирине бири окшобогон күндөр» аттуу повестинде согуш учурундагы тестиер балдардын дагы бир башкачараак турмуш сүрөттөрү жатат. Башкы каарман Мамбет 3-класстан окуп, билимге эми кумарданып, дилгирлиги эми артып келатканда каардуу согуш аны сүйүктүү агайынан да, атасы Момундан да ажыратат. Үй тиричилиги бүт бойдон Мамбеттин мүрүсүнө илинет. Бир эле ал эмес колхоздун коомдук пайдалуу жумуштары Мамбет өндүү омурткасы ката элек балдарга жүктөлөт.

Ошол учурда фронттон качып, тоо-таштарга жашынып, жан багып жүргөн Надырбай аттуу каракчы коомдук мүлктү бүлүндүрүүнүн жолуна өтөт. Ишин оожалдырыш үчүн ал өзүнө жардамчы издейт. Мамбеттин чыйрак, тирикарактыгы Надырбайга жагат. Баланы колго алып, өзүнүн жолун жолдотуунун амалында болот. Бул үчүн ага алдап да, коркутуп да мамиле жасайт. «Сага жол көрсөткөн киши жок. Кайран өнөрүмдүн баары ачылбай кала турган болду... Билесинби, менин кара жанымды карч уруп элге-журтка жек көрүндү болуп жүргөнүмдү. Ишенерим жок. Мындан ары мени менен болосун. Эгерде балалык кылып кыйшандасаң башыңды чымчыктын башындай жуламын» – дейт Надырбай жер тепкилеп.

Мына ушундай оп тарткан канкор менен болгон беттешүүдөн кутулуп кетүү ымыркай бала үчүн эле эмес, чоң адамга да оңойго түшпөйт. Бирок муну сюжеттин кызыктыргычтыгын гана камсыз кылуучу окуялар деп эсептөөгө болбойт, анткени чыгарманын идеялык-көркөмдүк жактан мотивировкаланышы жана андагы наристе Мамбет, «жер жарыгынан чыга калган жалаңкычтай» Надырбай уурунун индивидуалдаштырылган жоруктары учурдагы тарыхый шартка ылайык туура өнүктүрүлгөн.

«Турмуш – кудайдын каары, – деди ал маңдайында отурган балага жер муштап, – карыга да, балага да карабайт. Эчтеке эмес, бара-бара көрөсүң. Бирок акылыңды жоготпо. Сен да каардуу бол. Бет алган жагыңдан кайтпа. Ансыз жашай албайсың».

Карөзгөйдүн ушул сөзүндө, биринчиден, текеберчилик, өжөрдүк бар болсо, экинчи жагынан, ошол катаал учурга мүнөздүү чындык да бар эле. Себеби дал ушул кырдаалдардын өзү баланын

сезүү-таанууларынын активдешине, турмушка болгон өзүмдүк байкоолорунун артышына себепчи болду. Бала Надырбектин жоруктары – карөзгөйлүктү даана байкады.

Ошентип, тарыхый шартка жараша жаман чөйрөгө кабылган Көкө, Мамбет, Абыш өңдүү жетимдердин тагдыры, жашоо үчүн жүргүзгөн күрөштөрү, келечек багыты жөнүндө эмнелерди айтууга болор эле? Ким гана болбосун, мейли, ал бала, мейли, жетилген киши болсун, ал эч качан зордоп басынтууга «чыдамдуулук» көрсөтүп тура албайт. Анткени «биздин идеалыбызда басынтууга орун жок» (В. И. Ленин). Коммунисттик тарбиялоо системасы, чындыгында, мындай идеалды күзөтпөй коё албайт. Демек, ушул аспектен караганда Абыш, Дөкө жана Мамбеттин максатында белгилүү даражадагы окшоштуктар бар. Атап айтканда, аң-сезимдин өсүшү, айлана-чөйрөгө сын көз менен мамиле жасоо, турмуштан өз ордун таба билүүгө умтулуу, жорук-жосунуна өзү баа берүү аталган каармандардын жалпы касиетин аныктайт.

Балдар адабиятынын каарманы мындай же тигиндей болушу тийиш деп кесе айтуу кыйын. Үлгү болорлук образ болсун деп эле, акылга сыйбаган эрдиктерди ага таңуулай берүүгө болбойт. Турмушта биз менен аралаш жүргөн кадимки эле катардагы балдар мектеп окуучуларынын сүйүктүү каарманы боло алышат. Сөз жазуучунун күч-аракетинде, эстетикалык камылгасында.

Белгилүү художник А.Толстой балдар повестинин каарманынын сапаттык даражасына классикалык мүнөздөмө берип, мындайча жазат: «Балдар повестинин каарманы тынымсыз түрдө Геркулестин он эки жеңишин кайталашы зарыл деп ойлоого болбойт. Ал үчүн күн сайын учуроочу фактылардын боло бериши мүмкүн – бизге анын кулк-мүнөзү зарыл. Бирок балдар повестиндеги каармандын жоруктары кубаттоону, суктанууну туудургандай болсун»¹. Китеп «балдар үчүн турмуштун жаңы сюжети. Алар китептен сезим үчүн акыл азыгын, фактыларды издешет. Балдар анын амалкөйлүгүнө эмес, болгон ишине кызыгышат»² – деп баса белгилейт орус балдар адабиятынын классиги Б. С. Житков.

Албетте, балада таң каларлыктай баатырдык, эрдик болбойт деп айтуу мүмкүн эмес. Мейли, согуш учурунда, мейли, тынчтык

¹ А.Толстой. Избр. соч. в 6 томах, т. 6, «Советский писатель», М., 1953, стр.569.

² Кн. «Жизнь и творчество Б. С. Житкова», Детгиз, 1955, стр. 381.

учурунда болсун, алар өздөрүнүн аталары жарата алгыс жеңиштерди жасашат жана андай фактыларга тарых өзү күбө. Бирок, ошондой болсо да, бала өзүнүн табияты менен сүйкүмдүү. Дал ошол балалык дүйнөсү менен гана алар адамзаттын философиялык жана психологиялык дүйнөсүндө ой жүгүртүүнүн өз алдынчалыгын – автономиясын түзүшө алат.

Өспүрүм Мамбет, Көкө жана Абыштардын ой жүгүртүүсүндөгү өзүнчөлүк өнүккөн сайын, коомдун мүчөсү катары коллективден өз ордун издей баштайт, мунун өзү алардагы чоң жеңиш, эрдик дегендикке жатат. Анын үстүнө, бу мезгил өспүрүмдүрдүн турмушундагы ар тараптан гармониялуу өнүгүүнүн алгачкы этабы катары көрүнөт. Эң негизгиси, балдардын ишмерчилигиндеги оң жана терс көрүнүштөр жазуучулар тарабынан жасалмаланбай, өсүү деңгээлине бөгөт болбогондой, адеп-салт жактан туура бааланган. Каармандардын күрөшү ар кандай тоскоолдуктарга каршы биринчи планга көтөрүлүп, таасир көрсөтүү ишине да зор маани берилген. Автордук идеяларды башкы каармандар жыйынтыктайт. Окуучулардын эсине: унутпаңыз, ак пейилдүүлүк, адамкерчилик эч кандай кыйынчылыктарга, тоскоолдуктарга карабай, турмуштан дайыма өз ордун табат деген ой эскертилет. Ошентип, сокур Абыштын, алты саны аман, бирок жүрөгү жараланган Көкө менен Мамбет жетимдердин тарыхы кыргыз балдар адабиятына белгилүү учурдун, социалдык шарттын, доордун жана ошондой эле зирек, кайраткер балдардын турмуш тарыхы катары кирет. Бул повесттер кыргыз балдар адабиятындагы бош орунду толуктап, азыркы балдарыбызды өздөрү күбө боло алышпаган тарыхый доордун зор бурулуш учуру, ошол алаамат мезгилиндеги курбалдаштарынын жашоо абалы менен тааныштырат.

Мына ушул үч повестке жалпы таандык белгилер дагы эмнеден байкалат? Авторлор проблема коюу, образ түзүү ишине көркөм жалпылоодогу оригиналдуу ыкмаларды колдонушат. Мүнөздүн структуралары каармандын иш-аракетинде ачылат. Эгер 50-жылдардагы бир катар балдар повесттеринде каарманды тарбиялоо, ага таасир көрсөтүү амалдары кандайдыр бир атайын түзүлгөн шарттарда, устаттын таасири астында, педагогикалык «лабораторияда» жүргүзүлүп, ошолордун жардамы менен оңолуп-түзөтүлсө, аталган повесттердеги бул маселе башкачараак мүнөзгө ээ. Аныктап айтканда, кичинекей каарман өзүн-өзү тарбиялайт, турмуш көзүн үйрөнүүгө өзүн-өзү

машыктырат, жүрүм-турумун өзү талдап, өзү баалайт, ситуацияга ылайык коомдук мамилесин өзгөртөт.

Тестиерликтен өспүрүмдүккө өтүү доорундагы (переходный период) баланын мына ушундай духовный өсүш жолу жана баштан кечирген машакаты, жоруктарындагы жана аңдап-билүү сезимдериндеги жылыштардын диалектикасын аныктоого болгон аракет аталган повесттерге таандык жалпы касиеттерден болуп турат.

Мектеп жашына чейинки бөбөктөрдү эпикалык жанрдын каарманына чейин көтөрүп, анын аң-сезимине чоң адамдардын ишеничин туудуруу 60-жылдарга чейинки кыргыз балдар повестиндеги ойдо жок нерсе болучу. Ч.Айтматовдун «Ак кеме», Ш.Бейшеналиевдин «Данакер», «Ат жалында секелек» аттуу повесттери бул маселени бир топ жандандырды. Авторлор мектеп жашына чейинки балдардын турмушундагы айрым көрүнүштөрдү белгилүү даражада көркөм жалпылап берүүгө жетишти. Алты жашар Аманат, ошол тендүү Бадма менен Ч.Айтматовдун делдең кулак зээндүү баласы кадимки оюн дүйнөсү менен катар коомдук турмушта көрүнө алышат. Мисалы, ар нерсеге дилгир Аманат чоң атасынан үйрөнгөн комуз күүлөрүн чыгармачылык каадага көтөрсө, намысчыл Бадма Доржиге атаандашып ат жалында машыгат. Ал эми Ч.Айтматовдун баласын болсо көркөм ой чыгармачылыгы жомоктор менен уламыштар кызыктырат, чөйрөсү менен мүлдө дүйнөнү көркөм формада таануу түйшүгүнө батат. Эң башкысы, бөбөктөрдүн жашоо кумарындагы мына ушул дымактуу иш-аракеттер мектепке чейинки жаштагы балдардын психологиялык өсүү өзгөчөлүктөрүнөн жана эстетикалык таламдарынан келип чыгып отурат.

Бул повесттердеги окуялардын тандалышы, конфликттердин өөрчүтүлүшү конкреттүү максатты ишке ашырып, чыгармалардагы ажардуу, күлкүлүү фабулаларды чыңдоо жана кичинекейлердеги мүнөздүн бир кылка эместигин түшүндүрүү зарылчылыгынан улам дагы келип чыккан. Ал эми, каармандардын көз карашындагы кээ бир мүчүлүштөр бул жерде мектепке чейинки жаштагы балдардын тажрыйбасыздыгы катары автор тарабынан туура жыйынтыкталат. Мына ошол тажрыйбасыздык наристелердин турпатында өнүгүп келе жаткан ууз сезимдин тазалыгын, ийкемдүүлүгүн, жароокерлигин жана ошону менен катар олку-солкулугун кошо аныктайт. Маселен, Аманатта таштап кеткен апасына жек көрүү сезиминин туулуп,

атасы Мусага болгон кусадарлыгынын артышы окуучуну күмөн санатпастан, тескерисинче, андагы мүнөздүн жаңы сапаттарынын ойгонушун ырастайт. Эңсөө, кусадар болуу – мектеп жашына чейинки балдардын тубаса инстинги. Аманат жалгыз каралды Мусадан айрылган Нурак чоң ата менен Бурма чоң эненин күйүтүнө кандай данакер болсо чүргөөдө таштап кеткен апасы Алтынайдын да жүрөгүнө данакер боло алды. Ошентип бала бузулган көңүлдүн, адашкан жүрөктүн данакери экендигин автор белгилүү даражада ырастап бере алды.

Бирок жаш баладагы кыял-жоруктун, адеп-салттардын жаңы белгилерин толугураак чагылдыруу үчүн «Майда-барат» нерселердин балалык тажрыйбадан четтетилип салынышы талап кылынбайт. Анткени, жоктон барды «жаратууга» аракеттенип жаткан Аманаттын ойноок, жароокер маанайындагы тажрыйбасыздыгы, а тургай, сөз ээрчимелиги анын адеп-салт, жекече сапат жактан түптөлүү стадиясы иретинде окуучуларды кызыктыруу автордун максатына кирбейт. Себеби алардын мүнөзүндөгү темпераменттүүлүк, ар кандай көрүнүштөрдү бачым өздөштүрүүгө болгон аракет мектепке чейинки наристелерге жалпы таандык касиеттерден болуп саналат.

Баса, айтылуу «Ак кеме» повестиндеги көп кырдуу проблемалардын бири тарбия-таалим – жогорку муундардын кенже муундарга болгон таасир сферасы, устат менен наристенин ортосундагы оошкыйыштар тууралуу проблема экенин айтсак болот.

Сөз повесттеги Момун карыя менен жети жашар наристенин баштан өткөргөн карапайым тиричилиги, турмуш көзүнө болгон кумары менен мамиле-катнаштары, көз карашы жана жүрүм-турумдун өсүш булактары, мына ошол процессте учуроочу жолтоолор менен духовный кагылыштар, тагыраак айтканда, устат эсептелген Момун карыянын тарбия-таалим системасынын балага берген оң жана терс натыйжалары жөнүндө баратат.

Чыгармадагы башкы каармандардын бири – (негизгиси десе да болот) Бала өлдү. Ал жарык дүйнөнүн ылазатын татпай, көзү ачык кетти. Автордун сөзү менен айтканда, ал «чагылган эпкинине бир жолу жарк нур чачты да, кайра жалп өчтү». Ата журттун эртеңки солдатты, мүмкүн, даанышман адамдардын бири боло турган бул баланын тагдыры жигердүү адамды дегеле кайдагер калтырбай турган көрүнөт.

Повесть камтыган ушул проблеманын түп негизи кайда? Кимдердин кесепетинен жана эмне деген кедергиден улам окуя ушундай бүттү. Өзгөчө балдар окуй турган китептердин чөйрөсүнө бекем кирген бул чыгармадан азыркы мектеп балдары кандай сабак алышмак?

Биз, балдардын ата-энелери, бөбөктөрүбүзгө бетибиз менен беш түшүп, ар тараптан жыргалчылыкты камсыздап, бүткүл күдөрүбүз менен мүдөөбүздү алардын келечегине багыштайбыз. Ал эми агартуу майданынын кызматкерлери болсо, бул ишке кыйшаюусуз эле гуманизмдин позициясынан мамиле жасашат. Балдарга турмуштун жигердүү жактарын гана каалап, кайгылуу-мундуу тарабы тууралуу маселени кошо туюндуруп барууга түк даашпайт. Ошондон уламбы, айтор, кайсы бир учурларда, биз өзүбүз балдарды турмуш чындыгынан, курчап турган көрүнүштөр менен фактылардан жасалма калкалаган болобуз. Натыйжада балдар кезиге калган кыйынчылыктар менен жолтоолорго учурап, муң-кайгылуу окуяларга туруштук бере алышпаган борпоң, жалтанчаак, коркок өсүп калышат окшобойбу. Баса, балдардын тажрыйбасыз турмуш-тиричилигиндеги айрым драмалуу коллизиялардын келип чыгышына, кээ бир адашуулар менен кокустуктардын пайда болушуна да биз, чоңдор, себепчи болчудайбыз. А тургай, өзүбүздүн таалим-тарбиябыздын принципалдуу эместигинен жана жарамсыздыгынан, ошондой эле, сөзүбүз менен ишибиздин кайчылаш келип калгандыгынан улам, аларды кайгылуу окуяларга кабылтып таштайт турбайбызбы. Биздин оюбузча, Ч.Айтматовдун «Ак кеме» повестинде көркөм жалпыланган иш тажрыйбасынын бир учугу жана трагедиялуу финалы мына ушундайча мотивировкаланган.

Биздин учурубоздагы турмуш сүрөттөрүнүн оң жана терс сапаттарынын кординалдуу жалпыланышы күңгөй менен тескей бир эле тоонун эки бети боло турган сынары, коомдогу адамзаттын тиричилигинде үзөңгүлөш жашай турган оң жана терс маселелердин диалектикалык бирдикте көрсөтүлүшү Ч.Айтматовго окшогон художниктердин колунан келери белгилүү.

Чындыгында, жети жашар баланы чоң чыгарманын башкы каарманына көтөрүп, сюжет линияларындагы татаал проблемаларды анын жорук-жосундарына, ишмерчилигине тутумдаштыруу жана аны менен учурдагы маанилүү коомдук маселелерди көтөрүп чыгуу тажрыйбасы бизде тургай дүйнөлүк көркөм адабияттын тарыхында

сейрек учурайт. Жазуучуну кызыктырып жаткан проблеманын жүйөлүү түйүндөрүнүн дагы бир учу мына мында тургансыйт.

Биз чоң адамдардагы кээ бир кемчиликтерди келеке кылган кезде, анын баарын балдардын мүнөзүнө, жүрүм-турумуна жаба салабыз. Бул өзү бала кыял, балача түшүнүктөгү неме экен. «Деги, сен бала пейилиңди качан таштайсың» деп жемеге алган болобуз. Иши кылып, балдардын ой-санаасы менен жашоо тиричилигин таңазар илбей, үстөккө-босток шылдыңга алабыз.

Чын-чынына келгенде, балдар дүйнөсү биз ойлогондон алда канча татаал, укмуштай назик, айкөл келет. Ч.Айтматов чоң художник катары балдар дүйнөсүндөгү биз ушул убакка чейин этибар албаган мына ошол асылзат маселеге орчундуу маани берди. Чоң адамдардын кичинекей балдар дүйнөсү жөнүндөгү көз карашы менен түшүнүк абалын ашкере тактап берүү максатын көздөдү.

Автор сүйүктүү каарман баласынын сырткы кебетесинен тартып, индивидуал мүнөзүн ташка тамга баскандай келиштирип тартты. Бирок каармандын ысмын атайын эле атабай, аны жөн-жайынча Бала деп койду. Мунун өзүнчө жүйөлүү мааниси болуу керек. Себеби ошол жети жашар наристе адамзаттын тукум-уругуна таандык касиетти – жалпы адамзаттын баласына мүнөздүү сапаттарды алып жүргөнсүйт. Ал өзү теңдүү балдардын зээндүүсү, акылманы. Табият ага мол берекесин аябай, кош колдоп тартуулаганы бекеринен эмес.

Кадимки эле мектепке чейинки жана мектеп жашындагы кенже балдарга окшоп, Ч.Айтматовдун делдең кулак жаш Баласынын да өзүнө жараша сүйүктүү иши, жан тынчылпас түйшүгү жана тиричилик үчүн камылгасы бар. Анын турмуштук биринчи сабагы менен жан жыргатар сүйүктүү иши таятасы Момундун сөз өнөрү – жомогу болду.

Ырас, баланын акыл-эси жалаң гана жомоктун моралдык нормалары менен азыктандырылбайт, мындан башка баланын күндөлүк турмуш-тиричилигине жетекчилик кылып, аздыр-көптүр анын мазмунун аныктап, арсеналында машыктырып, ар тараптуу телчигүүнүн каражаты болуп берген реалдуу чөйрөсү, алар менен болгон мамиле-катнашы да бар эле. Демек баланын аң-сезимине негизги эки нерсе – көркөм сөз өнөрү менен реалдуу чөйрө булак болуп берди. Бирок бул эки күч баланын кан-жүлүнүнө тең барабар сиңбей, оош-кыйыш синтездешпей калды. Биринчиси экинчисине караганда татымдуулук

кылды, тамыр жайып, орноп алды. Биринчи фактор экинчисине үстөмдүк жасады. Албетте, бул реалдуу чөйрөнүн ролу сүрүлүп ташталды дегендикке жатпайт. Бул көрүнүш ар тараптуу торолуп, акыл-эси жыйынтыктуу жетиле элек наристенин реалдуу дүйнөнү кабылдоосу, андап-билиши стихиялуу формада, тим эле, башаламан жүрүп жаткандыгын айгинелейт болучу. (Баса, мектепке чейинки жаштагы балдардын ишмерчилиги менен тегерек-чөйрөсүнө болгон мамиле-катнашы стихиялуу, башкамсыз өөрчүй тургандыгын бул жерде далилдеп отуруунун зарылчылыгы жоктур деп эсептейбиз).

Бирок биз кунт коюп көңүл бөлүп, баалай турган маселе мына мында: Ч.Айтматовдун бала – каарманы алгылыктуу турмуш мазмунун татыбады. Же балдар бакчасынын, же маанилүү уюшулган үй-бүлө тарбиясын көрбөдү. Жок дегенде, жарык дүйнөгө келип, көз ачып көргөн адеп-салт жөрөлгөлөрү менен кийинки өмүр жолуна жетекчиликти уюштура турган моралдык кредосу реалисттик искусствонун нускасында түптөлсөчү. Иши кылып, романтиканын аптабына какталган наристенин эртеңки күнү опурталдуу болуп каларын не устаты Момун, не баланын өзү сизди бекен? – деген күмөнчүл суроо туулат. Бирок андай эмес. Айып эл казнасы жомокто эмес. Жомок баланы аястандай адилеттүлүктүн даңгыр жолуна үйрөттү. Айыпкер жөнүндө сөз кийинчирээк болсун.

Баланын зирек, зээндүү, сергек жана өз алдынча бек өсүп калышына биринчи себепчи Момун, анын жомоктору болду. Момун бул жерде сыйымдуу ой көтөргөн, иштелип бүткөн көркөм образ катары гана учурабайт. Ал элдик педагогиканын алдыңкы өкүлү, «табигый тарбиячы» (Н.К.Крупская) катары элестейт.

Момун алдын ала түзүлгөн программасыз эле баланын күндөлүк турмуш-тиричилигин мазмундуу уюштура алды. Бу жагынан биз, азыркы профессионал педагогдор, аны менен дегеле мелдешке чыга албайбыз. Момун тубаса тарбиячы болгон. Анын өз алдынча педагогикалык таасир берүү амалдары, өз алдынча сабак системасы, өз алдынча мектеби болгон. Ошондуктан небересин эмне деген максатка тарбиялап, көздөгөн мүдөөсүнө жеткирүүнүн айласын туюп, бирок анын каргашалуу бүтүшүн элестете албаган, акыр түбү өзүм күнөкөр болбогой элем деп түк ойлобогон. Момундун мүнөзү менен нур төгүлгөн кебете-жүзүнүн кайталангыс таамай ачылышы жана «бейтааныш тааныштарыбыз» (Белинский) катары жандуу элестеп турушу мына ушунда турат.

Андай болсо, устат карыянын уюштурган таасирдүү тарбия системасы кайсылар? Биринчиден, анда «өнөр алды – кызыл тил» – элдик поэзиянын түгөнбөс кенчи – «элдик педагогика... мелдешке чыга турган теңдеши жок элдик педагогиканын генийи» (К.Д. Ушинский) – жомоктору бар эле. Маселен, «Эне-Бугу» жана анын ичине камтылган «Энесай», «Чолок чөкүр кемпир», «Баатыр Күлчөнүн сөөгүн узатуу», «Баскынчылар менен Ысык-Көлдүн шамалы», «Кышкы токой түнүндө» ж.б. тууралуу айтылган жомокторучу. Аттиң ай, алардын ар бири өзүнчө дастан! Жомок дегендей эскилиги жетип көөнөрбөптүр, же тескери үлгү бергендей кыянатчылыктын эпкинин сактабаптыр. Зирек зергердин көз нурунан бүткөн шашкектей көрктүү, салмактуу жана тарбия иши үчүн зарыл каражаттар экен! «Эне-бугу» жомогунун маңызы биз чочулап, божомол кургандай окуучуларды (же угуучуларды) жапан уруучулуктун туусун көтөрүүгө үйрөтпөйт, ксенте-эстетиканын ролун аткарбайт. Тескерисинче, Ата журттун мүлкүн сыймык тутуп, бабалардын каржалган мээнетинен бүткөн поэтикалык казынасын баалоого, үлгү тутууга үйрөтөт. Башка түшкөн кыйынчылыктын ар бир минутасында майышпай бек туруп күрөшүүгө машыктырат. Адам менен табияттын карым-катнашын бекемдейт. Ал биздин бүгүнкү күндөгү дүйнөлүк маданияттын актуалдуу проблемасына айланган – жаратылышты коргоо жана көбөйтүү жөнүндөгү маселеге катышууга мажбурлайт.

Ал эми, элдин өз баатыры Күлчөнүн сөөгүн узатуудагы шаан-шөкөттүү, урмат-сыйы, күткөн азасы жөнүндөгү окуялардын туюмдуулугун, живописстүүлүгүн, татымдуу идеялуулугун эске тутсак кандай сонун. Же болбосо, басып алгыч душмандардын мизин кайтарып, аларды кол көтөртө койбой буюктуруп, келген жагына кубалап элге жардам кылган Ысык-Көлдүн шамалы» тууралуу жомоктогу ойду карабайсызбы? Булар жомок эмес, элдин эс-акылынан ширетилген патриотизм, кылымдардын жандуу элеси, калың журттун баштан кечирген түйшүгү, нечен-нечен баатырлар өсүп чыккан гуманизмдин булагы.

Булар жомок эмес. Ушунчалык ишенимдүү, ушунчалык жугумдуу баяндалган устаттын сабагына бала деген неге баш ийип, неге таазим кылбасын, неге ал моокун каныктырып, чын дилинен ишенбесин. Бала таятасынан үйрөнгөн жомогун портфелине айтып берип жаткан сценаны эске түшүрөлүчү. Кудум устаты сыңары сөзмө сөз так, баштан аяк көркөм, үзгүлтүксүз таамай баяндайт.

Момун баласынын нукура зээндүү, эр жүрөк өсүшүн тиледи. Анын ушул максат менен уюштурган жомок-сабагында артыкбаш нерсе жок. Баары тең өз жайында, баары тең оригиналдуу, баары тең тарбиялоочу жана таанып билдирүүчү мааниге ээ. Мисалга «Чыпалак бала» жөнүндөгү жомогун алалы. Бул жомок француздар менен англичандарда да жашайт. Бирок Момун алардан үйрөнгөн эмес. Юморлуу мазмундагы бул жомокту кыргыз материалынан жасаган, аны кыргызча сүйлөтүп, кыргызча шырып чыккан. Муну менен ал баланын өз алдынчалыгына жетишүү максатын көздөгөн. Тарбия ишинин натыйжалуулугу үчүн кастарлап күрөшкөн. Баланын жан дүйнөсүн канаттуу романтика менен туташтырып кошкон, чыгармачылык көркөм фантазиясын аябай өнүктүргөн.

Бала Момундун таасирдүү илимин үйрөнүп, эми өзүнүн көрөңгөсүн, чыгармачылык фантазиясынын моторун ишке кийирет. «Ак кеме» жана «Бала балык» тууралуу төл жомокторун кураштырат. Бала ошолорду канат тутуп, ошолордун деми менен жашап калат. Бул жомоктордун ар биринин социалдык мааниси, ичине каткан сырлары бар. Таштап кеткен ата-энеси жөнүндө санаа тартат. Мисалы, «Ак кеме» – чуркаса буту жетпеген, ыраактан каңшаары угулуп, жыты аңкыган эненин кумары, кол сунса жетпеген, бүлбүлдөп өчүп, талыбай тиктесе көзүн күүдүргөн атанын карааны. Баланын күйүтү күч, көкүрөгү чер. Каңырыгы түтөп, ичинен бук. Ал өз атасы менен энесин издейт... Ылайым баланы ата-энеден ажыратпасын деп тилейбиз. Тилинен уу тамган өгөй энеге күн салбасын, Орозкул өндөнгөн зөөкүрлөргө шерик кылбасын. Муңканган баланын биринчи жомогун ушундай чечмелесек болот.

Ал эми, «Бала-балык» жомогу менен Дүрбү болсо – «Ак кемеге» (Ата-энеге) көздөй тарткан жол. Уйгу-туйгу сезим менен жашап, кусадар болгон бала жөн жатып алмак беле. Ата-энеге жетүүнүн ар кыл амалын издейт. Эгер алар сууда жүрсө сүзүп, көктө жүрсө учуп жетип, ыраак болсо, жакындатып алгысы келет. Демек баланын кыялы жылаңач эмес, чыгармачыл негизге ээ. Бала көркөм шарттуулук (Бала-балык болуп канат тилеши) менен реалдуу шарттуулуктун (Дүрбү менен жакындатып алуу тилеги) алкагында жашап жатат. Бул болсо, бала жандуу өсүш процессинде баратат, анын турмушту аңдап-билүү мамилеси кезектеги баскычка көтөрүлдү дегендикке барабар эле.

Баса, Ч.Айтматов наристе баланын турпатына жукпаган кыял-жоруктарды жамачылап, же болбосо, карандай күчкө салып, артыкбаш

апыртып жаткан болбосун? Жок, такыр андай эмес. Анын накта өзүн көрөбүз. Баланы кыянатсыз жароокер мүнөзү, куулук-шумдугу жок жумшак кыялы, боорукер жүрөгү, турмушка болгон жылуу, поэтикалуу мамилеси жана жомоктой жаркын элеси менен жолуктурабыз.

Эгер ушул жерде проблемага болгон автордун мамилесин туюндурсак маселе дагы ачыгыраак болгону турат. Анткени автор бул курактагы балдардын психологиясы менен жалпы маданиятына, тиричилик муктаждыгы менен жан дүйнөсүнө үнүлүп, изилдеген кезде маселени карапайым окуучунун көркөм табити менен түшүнүк даражасына чейин төмөндөтүп жибербей, ага чоң художниктин позициясынан туруп талдоо жасап, ошол бийиктиктен баа бергендигин урматтоого тийишпиз.

Эгер психология илимине келсек деле, ушул курактагы балдар табигый турпаты боюнча жомоктой дүйнөдө, чындыкты реалдуу кабылдоо стадиясында, романтикадан чыныгы турмушту көздөй бет алган аралык көпүрөдө жашашат. Бирок дагы эле болсо, аларда чөйрөнү реалдуу белгилери боюнча туюуга караганда, фантазиялуу маанисинде күчөтүп кабыл алуу манерасы үстөмдүк кылып жаткандыгын байкоого болот.

Жылаңач фантазия адам баласы үчүн тегеле жат көрүнүш. Эгер ал илимий мүнөздө өсүп турбайт экен колдонуудан чыгып калары белгилүү. В.И.Ленин бул маселенин түп нускасын таржымалдап, тике мааниде да, кыйыр мааниде да калуусуз түшүндүргөн. «Фантазия кымбат нерсе. Ал жалаң гана акындар үчүн керек деп туура эмес түшүнгөндөр бар. Ал – бардыгына зарыл»¹.

«Туура, биз дүйнөлүк революцияны көрөбүз, бирок бул азырынча жакшы жомок, аябай кызыктуу жомок, мен кызыктуу жомокторду балдардын жакшы сүйүшөрүн түшүнөмүн. Бирок мен чыныгы революционер жомокко ишенер бекен? деп сурап элем. Ар кандай жомокто чындыктын элементтери бар: эгер сиз балдарга короз менен мышык адам тилинде сүйлөшпөй турган бир жомокту айтсаңыз, алар буга түк кызыгышпас эле»² деп жазган В.И.Ленин.

Эмки сөз кайрадан Момун жана анын ишмерчилигинин натыйжасы жөнүндө. Ал небересин тарбиялоодон жан аяган жок. Өз бактысына сараң караганы менен баланын көз карашын белгилүү даражада

¹ В.И.Ленин, соч. т. 5, стр. 558.

² В.И.Ленин, соч. т. 27, стр. 19.

бекемдеп, идеалын түптөп, түзүп берүүгө жетишти. Бирок көпкө узанган жок. Момун өз мээнетине өзү чыккынчы болду. Колу менен урган дубалды өзү кыйратты. Балага үйрөткөн үлгүсүн, жугузган акылын, түзгөн идеалын, айткан сөзүн сууга агызды. Ал мындайча болду.

Өгүз моюн Орозкулдун зомбулугу аркылуу болсо да, баланын майышпас идеалын түзгөн «касиеттүү» ак марал Момундун колу менен өлтүрүлгөндүгү ага белгилүү болду. Кадырман устат анын башын элдин, баланын көзү алдында балта менен майдалады да итке таштады. Өлөсө мас болуп алып, улук «бабасынын» эти менен оозун майлады, эс-учун жоготуп, тилден калды.

Дал ушул жоругу менен Момун баланын алдында калыбына келгис кылмыш кылды, үйрөткөн акылына турбады. Баланын ишеничи өрттөнүп кетти, башы тегеренип, заманасы куурулду, азаптуу кыялдын көлүнө чөгүп кетти...

Ошентип, идея боюнча баланын көз алдында Момундун сакалы күйдү, баладан мурда устаты биринчи өлдү. Сөөк-денеси гана эмес, тарбия-таалими, жорук-жосуну, каада-салты, бүт турпаты менен кыйрады. Бала үчүн Момундун мындан ары жашашы түк мүмкүн эмес эле.

Карыя устаттын өмүр жолу менен ишмерчилигинин арты дал ушинтип кайрымсыз бүтөрүн, анын ойрондолушун жазуучу те башынан эле көркөм сюжеттин өсүш процессинде ишенимдүү мотивировкалап отурган болучу. Чындыгында, Момундун мүнөзү да, темпераменти да кызык адам болучу. Канчалык иш билги, адеп-салттуу адам болгону менен, ал ошого жараша кадыр-барк, жакшы адамча туруктуу эрк топтой албаган эле. Ошондон улам Момун улуу-кичиктин шылдыңында, Орозкулдун басымында калган.

Өзүн-өзү урматтоону Момун үйрөнгөн эмес эле. Ал зээндүү, нускалуу, бирок тартынчаак, ичтен тынма, мажирөө адам болгон. Көпчүлүк арасында өз оюн айтып, сунуш кийирип көргөн жан эмес. Ой-санаасын, айкөл нускасын небересинен башка бир кишиге жеткире албай, ичтен тымытып соолто турган. Бүлүндүргүч Орозкулдун запкысына баш көтөрүп, сес көрсөтө албай, кечиримдүү санап жүрүп отурушу да ошондон.

Бирок түнт адам копол, опурталдуу келет. Кайсыл бир кырдаалдарга туруштук бере албай, ичинен тез жарылат. Мындай абал анын тиричилигиндеги бир жакшылыктан, бир жамандыктан улам келип

чыгат. Анын натыйжасында ал киши таптакыр онолот, жаңырат. Же биротоло бузулат, жоголот. Адамдын ички дүйнөсүндөгү бул абалды А.С.Макаренко биринчи байкап, биринчи айткан. Анын окуусу педагогика илимине «жарылуу» («взрыв») деген ат менен кирген.

Орозкул тарабынан атмосферанын бузулушу, коомдук мүлктүн бүлүндүрүлүшү, адамдардын ар тараптан зордоп басынтылышы – Момун менен Баланы жарылууга мажбур кылды. Баса, байкуш Бала бир эмес, эки жолу кыйрады. Биринчисинде – Орозкулдун айынан, экинчисинде – Момундун айынан жарылды. Бала биздин коомдун артык баш адамы Орозкулдун, сөзү менен идеалын бекем сактай албаган устаты Момундун жоруктарына каршы күрөштө кыйрады.

А муну менен тынчыган жок, жүрөгүн өйүгөн дагы бир жолтоолорго каршы турду. Бала жалпы эле биздин, чондордун турмушунда учурап жүргөн карөзгөйлүк, адилетсиздиктер менен болгон элдешпес күрөштөн улам өлүп тынды. Ч.Айтматов муну мындайча түшүндүрөт:

«Балалык ой-санаанын жалындуу илеби ага (балага – М.С.) адилеттүүлүктүн законун жандуу сүрөттөп берип жатты... Бирок, улуу тилекке каршы, чондор адилеттүүлүктү бала эсептегендей, ал көргөндөй даражада эсептөөгө моюн сунушпады. Алар баарын тескери жасап жатышты». «Бирок сен сүзүп кеттиң. Эч качан балык боло албасыңды билдиң бекен, сен... Эми, менин бир гана айтарым бар – сен өзүңдүн балалык сезимиң эмне менен элдешпесе, ошону кыйрата алдың. Менин сооронучум да ошондо».

Баарыга белгилүү, борбордук басма сөздөрдүн беттериндеги талкуу учурунда повесть жалпы жонунан туура бааланып, проза түрүндөгү поэзия, турмуш жөнүндөгү баллада катары туура жыйынтык чыгарылган. Бирок чыгарманын трагедиялуу финалын кээ бир жазуучуларыбыз менен сынчыларыбыз ар кыл нерсеге жорوشуп, ар кандай даражада түшүндүрүшкөн эле. Мисалы, казактын белгилүү жазуучусу А.Алимжанов бул үчүн авторго доомат коюп, көркөм сюжеттеги жомоктун пайдаланылышына каршы чыгып, баланын өлүмүн жомоктун кедергиси катары түшүндүргөн болучу («Л.Г.», 5-апрель, 1970). Ал эми сынчы Б.Панкин («Сов. Киргизия», 27-май 1970 г.) кичинекей каармандын, трагедиясы Момундун педагогикалык жаңылыштыгы эмес десе, адабиятчы Д.Стариков («Л.Г.» 1-июнь, 1970.) жомоктогу чолок Чөкүр Кемпирдин эки баланы Энесай суусуна

итерип жиберүүгө болгон аракети менен жазуучу каармандын өлүмүн алдын ала эле туюндурган болучу деген пикирди айткан.

Кайталоонун кереги жок, бул маселелердин тегерегинде биз, колдон келишинче, жогоруда токтолдук деп эсептейбиз. Кимди кандай баалайт, ал окуучунун өз иши эмеспи. Оюбузду жыйынтыктап, биз жолдош Ю.Лукиндин пикирине кошуларыбызды айтмакчыбыз. («Правда», 23-июль, 1970). Ал чыгарманын трагедиялуу финалы биздин демибизди суутпайт, тескерисинче, жүрөгүбүздү тазалайт. Мейли баланын тагдыры тирүүлөрдүн көңүлүндөгү кирди тазаласын! деген адилет жыйынтыгын айтат. Биз ошону каалайбыз, ошол Ю.Лукин тараптабыз. Экинчиден, эл оозунда айтылчудай: «баланын иши – чала» болгон жок. Бала төтөмөл сегиз жыл жашабаганы менен бейкубар сексен жыл жашагандардан көп иш жасады. Тирүүлөргө сабак болуп, толгоого салып кетти. Ал өз жумушун толук өтөдү.

КӨРКӨМ СЮЖЕТТИ УЮШТУРУУ ЖАНА ОБРАЗ ТҮЗҮҮ ПРОБЛЕМАСЫ¹

Биз жогоруда кыргыз балдар повестиндеги тематика жана проблема маселелери тууралуу сөз кылдык. Эми, балдар адабиятынын өзгөчөлүктөрүнүн бири болгон көркөм сюжетти уюштуруу жана образ түзүү проблемаларына токтолууну туура деп таптык.

Балдар повестиндеги орчундуу проблемалардан бирөө сюжет маселеси болуп саналат. Балдар повестинин жана ар кандай жанрдагы көркөм чыгарманын сюжет структурасында белгилүү тарыхый коомдук түзүлүштүн чөйрөсүнө чырмалышкан адамдардын социалдык-коомдук мамилелеринин жыйындысы, жеке адамдын укук абалы менен милдеттери, коллектив арасынан алган орду чагылдырылат. Сюжеттин максималдуу түрдө курч берилиши, кызыктуу жана динамикалуу жайгаштырылышы балдар повестинин спецификалуу бир белгиси болуп саналат. Ошол үчүн балдарга арналган көркөм чыгармалардын арымдуу өнүгүшүнө жетишүүдө көркөм сюжет маселеси өзүнүн актуалдуулугун, чыгарманын кыймылдаткыч күчү жана андагы идеялык кубаттуулуктун алып жүрүүчү бедели катары ролун сактап кала берет.

¹ Сулайманов М. Китепте: Азыркы кыргыз балдар прозасы. (50-60-жылдары жазылган айрам повесттер боюнча). – Ф.: Мектеп, 1980. – 72 бет.

Балдар повестиндеги көркөм сюжет, мүмкүн болушунча, хронологиялуу ырааттуулукта өнүктүрүлүшү зарыл.

Мектеп жашындагы кенже балдар менен тестиерлерге «акылын болсо андап бил» дегендей мамиле жасоого болбойт. Ар кандай мүнөздөгү окуя менен конфликт системалуу баяндалышы талап кылынат. Эгер автор окуяны «тыгыздаган» болуп секиртип, аттатып жиберет экен, балага жетпейт, түшүнүгүнө айланбайт.

Айтылып жаткан ойдун түшүнүктүү, ырааттуу баяндалышы балдарга арналган чыгармалардын негизги жана биринчи касиети болушу керек. Ал эми көркөм чыгарманын ушул сапаты, баарыдан мурда, анын сюжет курулушунда берилет. Ал тургай чакан ырларда деле ойдун белгилүү даражадагы ырааттуулугу берилбесе, ал көркөм чыгарма катары сезимге жетпей калат. Бирок кээ бир чыгармалардагы коюлган проблема ырааттуу байланышта сүрөттөлүп, бышкарылып жетилбегендиктин кесепетинен биз аны «сюжетсиз» чыгарма деп атоого көнүгүп алганбыз. Мындай учурда сөз бул же тигил чыгармадагы сюжеттин таптакыр эле жоктугу же катышпай калгандыгы жөнүндө эмес, анын начар түзүлгөндүгү же түшүнүксүздүгү жөнүндө гана болушу тийиш. Анткени чыгармадагы окуялар менен кубулуштардын начар жана түшүнүксүз берилиши, демек, анда мүнөз жок, болушу да тийиш эмес дегендикке жатат. Ошондуктан биз каармандын көз карашы, кулк-мүнөзү, аракети белгилүү даражадагы ыраттуулукта чагылган окуялар менен кезиккенибизде гана чыгарманын сюжети алаканга салынат деп айта алабыз.

Мүнөздүн төрөлүү, өсүү, калыпталуу «сырларынын» ачык, жеткилен, көркөм сюжетте сүрөттөлүшү балдар үчүн гана эмес, чондор үчүн деле зарыл. Бирок буга карабай кээ бир жазуучуларыбыз балдар китептериндеги каармандардын ишмерчилигин бир беткей педагогикалык) установкага баш ийдирип, олпок; бачым «жетилтишип», алардын эрдигин жеңил баалап жүрүшөт. Балдар повестиндеги каармандын ийгиликке жеңил-желпи жетиштирилиши же, сөзсүз эле, жеңиштүү боло бериши идеялык-көркөмдүк жактан гана кетирилген каталык болбостон, тарбиялоонун максаттуулугу жана принципиалдуулугу жактан да жиберилген зор кемчилик болуп саналат.

Мисалы, М.Жангазиевдин «Ажырагыс достор», «Назарбектин классташтары», Т.Абдымомуновдун «Жүкөш», К.Эшмамбетовдун «Эңсегеним ушул», «Жетимдер», А.Солтобаевдин «Бүтпөгөн

дептер», «Жерде эрдик түгөнбөйт», С.Өмүрбаевдин «Көктөмдөгү жаз», К.Дүйшөналиевдин «Ынтымак» деген повесттериндеги балдар айтты-бүттү менен жеңишке ээ болушат. Ийгилик, жениш үчүн мейли тестиер, мейли өспүрүм бала болсун, белгилүү даражадагы духовный-нравалык машыгуудан өткөрүлүп, кадыресе өзүн-өзү тарбиялоонун мектебинде сыналып, ар тараптуу өсүү процессинде ырасталышы зарыл.

Каармандарынын жаш жана тажрыйбасыз экендигине карабай А.Гайдардын Бариси менен Жигансини, Л.Пантелеевдин Мотиси менен Ленъкасы же бүгүнкү эле В.Железниковдун Клава Назаровасы менен Вовка Ерошини, А.Алексиндин фантазер Петясы, В.Липатовдун Илюшасы, Н.Дубовдун Юркасы, деле М.Жангазиевдин, Т.Абдымомуновдун, К.Эшмамбетовдун каармандары сыяктуу мектеп балдары. Бирок алардын ар кимиси өзүнчө психологиясы, жүрүм-турумдун нормалары, речтик өзгөчөлүктөрү бар индивидуалдаштырылган каармандар катары көрүнүшөт. Ал эми, биздин жазуучуларыбыздын аталган чыгармаларындагы сюжет дайыма эле балдардын реалдуу турмушуна коошо бербейт. Натыйжада балдардын жеңиши, ири ийгиликтери турмуш фактыларынан эмес, жазуучунун буйругунан жаралгансыйт.

М.Жангазиевдин «Ажырагыс достор» повестиндеги Асылбек менен Саша эч кандай кыйынчылыктарсыз эле иштелип жетилген образдар катары байкалгылары келет. Шаардан дем алыш үчүн барган балдар жайлоодогу малчылардын балдарынын арасында маданий-массалык иштер боюнча «зор бурулуш» жасоого үлгүрүшөт. Асылбек менен Саша үчүн тырмактай да тоскоолдуктар жок. Алар курбалдаш балдарды эле эмес, атактуу малчылар Үсөн, Искендерлерди да турмушта жашай билбеген адамдар катары жерге чаап ташташат.

Брас, айрым учурда баланын сүйлөгөн сөзү, аткарган жумушу чоң адамдарды таң калтырган мезгилдер кезиге берет. Мындай учурду биз чоңдордогу тажрыйбасыздык, ал эми, балдар үчүн аракетчилдик негизги белгиси деп коёбуз. Бирок ошондо да тестиерлер менен кенже өспүрүмдөрдүн-ишмерчилиги жана ой жүгүртүүлөрү белгилүү чекке чейин гана болорун унутпашыбыз керек. М.Жангазиевдин, Т.Абдымомуновдун, К.Эшмамбетовдун жана А.Солтобаевдин аталган повесттеринде окуя таксымга салынып, реалдуулуктун белгилери боюнча өнүкпөйт.

К.Эшмамбетовдун «Эңсегени ушул» повестиндеги окуя Совет бийлигинин алгачкы учуруна туура келет. Сергей аттуу орус жумшчусу кыргыз жайлоосуна келет да, он күндүн ичинде тестиер эки баланын сабатсыздыгын жоюп, билимдүү көз карашы калыпталган, таптык сезими курчуп жетилген балдардан кылып тарбиялай салат. Совет бийлиги орногондон кийин алар шаардан, интернаттан, окуп, автор айткандай эңсегени ушул болгондуктан, бири – сүрөтчү, экинчиси – жазуучу болуп чыга келишет. Колго илинген окуя ушул.

Повесть автобиографиялык мүнөзгө ээ. Баян автор – каармандын өзү тараптан («мен») айтылат. Албетте, автор кыргыз адабиятында маркум М.Элебаев баштаган жакшы салтты уланткысы келген. Бирок анын көркөм тажрыйбасынын деңгээлинен алда канча төмөн кала берген.

Ошондон улам, кыргыз элинин өмүр тарыхындагы маанилүү окуялар – революциячыл төңкөрүштөр, эки элдин достугу, маданий байланыштар, өнөр-билим жагдайындагы оош-кыйыштар өндүү зор маселелер күнүрт бойдон кала берген.

К.Эшмамбетовдун «Эңсегени ушул», «Жетимдер» аттуу эки повестинде тең маанилүү проблемалар коюлган, бирок көркөм образ, окуучуларды арзыткан кызыктуу сюжет жок деп айтса болот. Бул чыгармаларда каармандардын чыйрак аракети байкалбайт. Бар болгону артыкбаш дидактикалуулук, окуялардын агымына туткундалуу, фактыларды кургак баяндай берүү мүнөздүү. Адабиятчы Л.Михайлова «Эңсегени ушул» повести тууралуу сын-замечаниесин айтып келатып, чыгармага өзөк болуп алынган окуя балдар дүйнөсүнө мүнөздүү «жандуу турмуштун өзүнө эмес, автордун акыл корутундусунан»¹ кураштырылган деп адилеттүү белгилейт.

Китеп миңдеген баланын ишеничине айланып, аларды адамзаттын жакшы салттарына көнүктүрүшү зарыл. Атактуу Виктор Шкловский согушка чейинки орус балдар адабияты менен фильмдердеги каармандардын ийгилик, жеңишке жетишүүсү жеңил, жумшак мүнөздүүлүккө айланып бараткандыгын байкап, аябай мыскылдаган экен. «Балдар фильмдерин болсо таң калуу менен кароочу болдум. Мындагы каарман сууга аккан байкуш кыздардан канчоону кармаар экен. Ал эми китептердеги суудан тутуп чыгуу «эрдиктерин» эсептеп бүтө албайсың. Атайын суудан сактоо коому да мынчалык

¹ «Литературный Киргизстан», № 1, 1965, стр. 93.

эрдиктерди жасай алышпаса керек!» «Баланын кандайдыр бир жеңишке жетишүүсү – рекорд коюуга караганда аябай көп машакатты талап кылат. Жеңиш – иштин натыйжасы»¹ катары көрсөтүлүшү зарыл деп жазыптыр В. Шкловский.

Баса, кыргыз жазуучуларынын айрымдарында жаш каармандарды тарбиялоо иши кол учунда жүргүзүлөт. Ж.Таштемировдун «Алтын булак» повестинин каармандары – өспүрүмдөр кыска мөөнөттүү саякатка чыгышып, алтын булакты табышат. Зор демилге көтөрүшүп, канал чыгарып, булак суусун эл жыргалчылыгына кызмат кылдырат. Бирок эмгек процессин мындай жеңил баалоо тарбия ишине салакасын тийгизбей койбойт.

Сюжеттин кызыктуу болушуна жетишүү – балдар үчүн чыгармаларга коюлуучу негизги талаптардын бири экени белгилүү. Кызыктуу, динамикалуу сюжетти түзүүнү ниеттенген жазуучу сүрөттөлүп жаткан көп окуяларды системалуу кынаптап, гиперболаны жандандырып, боёкту коюулантып, драматизациялап сүрөттөйт. Эгер автор айтайын деген идеянын ачык-айрым болушун каалайт экен, анда, эң оболу, каармандын мүнөзүндөгү урунттуу белгилерди иликтейт, ситуацияга жараша окуяларды өзгөртүп түзө алат, башкача айтканда, кээде күчөтүп, кээде басаңдатып да бере алат. Маселенин бу жагдайына байланыштуу балдардын атактуу жазуучусу Борис Житков мындай жазган: «Балдар үчүн күтүүсүз окуялар, чатак-жанжалдар да керек – сөз мына ошондо»². «Бала эки-үч бетти ээлеген сүрөттөмөлөрдү барактап салат. Кайсы жерде беттешүү-тирешүүлөр, кайсы жерде окуя бар? Улам издей берет. Ошол аракет-окуялар менен дароо тундуруп жиберип, аны китепке кадап салууга болот»³.

Сюжет маселесиндеги ушундай эле пикирди окумуштуу педагогдор да колдошот. «Бала көп кыймылдуу – шамдагайлыкты, күтүүсүз окуяларды сүйөт, ал турмуштагы өзгөрүүлөрдү жана окуяларды ач көздүк менен издейт. Анын эрки окуядагы кубулжуп өзгөрүүлөр менен орун алмашууларды талап кылат, ошондуктан балдар үчүн китептерде татаал фабулалардын, кубулжуп түрмөктөлгөн окуялардын болушунан баш тартууга болбойт»⁴ – дейт А.С.Макаренко.

¹ В. Шкловский, «Старое и новое», Детская литература, 1966, стр. 103.

² Сб. «Детская литература», М., 1955, стр. 127.

³ Ошонун өзүндө, стр. 129.

⁴ А.С.Макаренко, соч. т. 7, изд. АПН. РСФСР, 1958, стр. 188.

Тестиерлер менен өспүрүмдөргө «ачык, так иштелген образдарды берип, аларды тынымсыз кыймыл-аракетте көрсөтүү зарыл. Бул жаштагы балдар формага анчейин көңүл бөлүшпөйт. Алардын көңүлү мазмунга, кыймыл-аракетке кадалат. Типтер керек. Фабула эң зарыл»¹ – деп басым жасайт Н.К.Крупская.

Кыргыз жазуучуларынын бир даары балдар адабиятынын ушул касиетин өздөштүрө албай жүрүшөт. Тагыраак айтканда, кызыктуу сюжет менен көркөм сапаттуулукту айкалыштыра алышпайт. Окуянын кызыктыргыч касиети логикалык жана психологиялык жаткан бекемделбей калат. Мисалы, Н. Байтемировдун «Сагын» жана «Ак баш» повесттерин алып көрөлү. Биринчи повесть башкы каармандын аты менен аталат. Үчүнчү класстын окуучусу Сагын автордун ою боюнча окууда өрнөк көрсөтүп, начар окуган жолдошторун алга сүрөп, бош убактысында колхозго жардам берип, үй ичинде болсо «кол ийиктей имерилип, дегеле илбериңки, дегеле чыйрак» көрүнөт. А тургай, Сагын үлгүлүү жүрүш-турушу үчүн Москвага, Артекке барып кайтат. Ырас, идея боюнча Сагын өндүү баланы өстүрүүдө жеке педагогикалык коллективдин эмес, ата-эненин да белгилүү ролу болот эмеспи. Демек устаты келишкен соң, бала да жакшы. Бирок мына ушул окуучулар каалап, күтүп отурушкан маанилүү жыйынтык аягына чыкпай ойрондолот. Сагындын түз жолуна атасы Сарала бөгөт болот. Баланын колунан сумкасын алып, жагоосун тытып, менчик койлорунун артынан салат. Демек автор өзүнүн логикасын өзү бузду. Көрсө, конфликт курчубай, жарытылуу терс каарман жаралбай, сюжет анчейин кызыктуу боло бербей бараткандыктан, жазуучу түз жолду таштап, атайын сокмо жолго түшөт. Мындай дегенибиздин себеби бар. Согуш бүтүп, кан майдандан эми кайткан кара жон дыйкан Сарала көтөрмөгө эгин таратып, тез эле «кызыл кулак» болуп кетет. Ошонун демине ашынып, аялы менен баласын таштап, өз таанышынын үйүнө кетет. Байтемировдун неберелерине сунуш кылган бул «сабагы» дегеле эч нерсеге турбайт. Мындай түйүлдүктүү сюжет көркөмдүк жактан тургай, адептүүлүк жактан да туура эмес.

Демек, автор Сагын менен Сараланын образын эч качан индивидуалдаштыра албаган, башкы каарман Сагындын образы турмуш мазмунунда, маанилүү конфликтерде ачылбай, калпыс ситуацияларда үстүрт мүнөздөлгөн. Дагы бир мисал келтирели. «Сагын бир топ

¹ Н.К.Крупская. соч. т. 3, М., изд. АПН, РСФСР, 1959, стр. 236.

жолдошторуна жардам берип, алга сүрөгөн. Түшүндүрүү жагынан ал абдан кыйын» – автордун баш каарманга чымырканып берген баасы ушул. Ошентип, «Сагын» повестинде турмуш мазмунунан иргелген окуялар менен кубулуштардын өз ара мамиле-катнаштарын аныктоочу жана жандуу көркөм образдарды туюндуруучу сюжет же анын элементтери дурустап иштелбей калган.

Сюжеттин кызыктыргычтыгын көзөмөлдөшүп, кээ бир авторлорубуз балдарга мурдатан тааныш болуп, көркөм элестөөлөрүндө калыптанып калган белгилүү адабий каармандардын жоруктарын улам кийинки чыгармаларында кайталай берүүнү адатка айландырышууда. Муну менен азыркы кыргыз балдар повестиндеги сюжет мотивдеринде бир беткей окшоштуктар, схематизм, баяндоо манерасындагы тенденциялуулук, штамптар пайда болууда.

Мисалы, белгилүү жазуучу Т.Сыдыкбековдун «Тоо балдары» повестиндеги көркөм сюжетти жандандырып, анын баа-баркын ашырып турган кызыктуу окуялардын бирөө экскурсияга кеткен мектеп окуучуларын ээрчип чыккан эселек Динардын жолдо адашып калгандагы окуясы экени белгилүү. Анын үстүнө жазуучу бул окуяны ашыра чиелеништирип, окуучулардын сезимине бекем синдирген. Чындыгында, Динардын ошол жоруктары аны окуучу балдарга дагы бекемирээк жакындатып, дагы бекемирээк достоштурган болучу.

Албетте, балдардын турмушунда мындан да кызыктуу, не бир «кубулжуган» күтүүсүз окуялардын боло беришинде талаш жок. Бирок улам илгерилеп, сюжеттеги кызыктуулук менен күтүүсүз окуялардын жаңы нуктарына чыйыр салуунун ордуна кээ бир авторлорубуз тааныш каармандардын жорук-жосунун жана даяр сюжетин качырышууда. Мисалы, Н.Байтемировдун «Ак баш», «Бекем достук», Ж.Таштемировдун «Алтын булак», Ш.Абдрамановдун «Арстанбап» повесттеринин башкы каармандары Баатырбек, Бакытбек, Аваз, Мараттар бул же тигил себептер менен тоодо же жолдо буюгуп жоголушуп, кайра табылат. Иши кылып, сюжеттин динамикалуулугун арттыруу максатында Динардын жоруктарын кайталагылары келишет. Дал ушул көркөм сюжеттеги жоголуп, анан кайра табылып жатышкан жоболоңдуу каармандар азыркы кезде чакан аңгемелер менен поэмалардын мазмунуна да төркүлөп кетишкенин айтса болот.

50-жылдардагы кыргыз балдар прозасынын өнүгүш жолунда өзүнчө бир жаңы этаптын башталышы кыргыз эл жазуучусу

Т.Сыдыкбековдун «Тоо балдары» повестине таандык. Анда жаңырган кыргыз кыштагындагы мектеп балдарынын турмушу, мектеп менен кыштак жамаатынын өз ара карым-катнаштары, кыргыз айылындагы карама-каршылыктар жана ар кыл мүнөздөгү турмуш проблемалары сүрөттөлөт. Башкы маселе – мектеп балдарынын турмуш тажрыйбасы менен духовный мүлкү таамай иликтенет. Кичинекей каармандар Аскар, Динар жана Орусбектин моралдык обликтери, ишмерчилиги, коом менен болгон мамилелери повесттин кызыктуу сюжет линияларында чагылат. Ала-Тоонун кооз жаратылыш байлыктары, түрдүү-түмөн пейзаждар образдарды ачуу максатында сюжет деталдарга бекем кынапталат. Көркөм каражаттардын мындай туташ сюжетке бириктирилиши авторго баяндоонун жаңы ыкмаларын, мүнөздү ачуунун жаңы принциптерин берген.

Балалык мүнөздүн жаралыш жолдору кандай?

Улуттук колориттин базасында пайда болуп жана өнүгүп жаткан жаңы мүнөздөгү кыштак балдары менен улгайган муундардын турмуш-тиричилиги, мамиле-байланыштар менен акыл-эс, өнөр-билим менен каада-салт жагдайындагы оош-кыйыштар эмнеден көрүнөт? Балдардын жаңыча жашоого дилгирленишинин стимулу кайсыл? Жазуучу айтып берүүгө ниеттенип отурган мына ушул ой түйүндөрү адаттан тыш курч, динамикалуу сюжет курулушунда деле өнүктүрүлбөйт. Аныктап айтканда, бул чыгармадагы сюжет куруу ыкмалары Т.Сыдыкбековдун почеркине таандык, бизге көптөн бери таанымал болгон, анын чоңдор үчүн жараткан полотнолорундагы ыкмалары негизинен сакталган.

Бирок мындай дегенибиз; автор даяр сюжетти кайталап, аны балдар дүйнөсүнө белгилүү өлчөмдө ылайыкташтырбаган дегендикке жатпайт. Тескерисинче, повесттеги автордун сюжет куруу, аны өнүктүрүүдөгү зор чеберчилиги кээ бир жазуучуларга окшоп окуяны жасалма түрдө жөнөкөйлөштүрүп, аны тестиер же өспүрүм балдардын түшүнүк деңгээлине чейин төмөндөтүп жиберүүгө жол бербегендиги менен айырмаланат.

Китеп балдардан дайыма ойлоо жөндөмдүүлүгүн – эмгекти талап кылат. Бул тууралуу А.Толстой өзүнүн адилеттүү байкоосун ортого салган. «Жазуучу чыгармасын жалаң гана балдар үчүн жазууга тийиш эмес. Баланын түшүнүк деңгээлине чейин төмөндөп кетүү, анын үстүнө, өзү да кичине боло калымыш этип, анткорлонуучу жана

тизе бүгө коюучу жазуучуга бала таң калуу менен карайт... Бала кандайдыр бир нерселерди түшүнбөй калбагай эле деп абайлай берүү жарабайт. Мейли, ал анча-мынчаны түшүнбөй кала берсин. Түшүнбөстүк – дайыма чыгармачылык ишке шыктандыруучу күч. Түшүнбөсө сурап үйрөнөт»¹ – деп жазган ал «Балдар үчүн китептер» аттуу макаласында.

Жазуучу балдардын жашоо тиричилиги жөнүндөгү ой-пикирин турмуштун жыңалач фактылары формасында эмес, көркөм жалпыланган, элестүү жыйынтыкталган образдар аркылуу бере алат. Бирок жалпы адамзаттын фонунан жеке адамды бөлүп алып, анын мүнөзүн жаратуу үчүн жазуучуга бай материалды жыйноо али жетишсиздик кылат. Автор, баарыдан мурда, аны конкреттүү турмуш шарттарында өнүктүрүп, индивидуалдаштырылган каарман же образ-мүнөз маанисинде берсе гана максатына жетет. Мындай учурда каармандын турмуш-тиричилиги жана ишмерчилиги чыгарманын тике мазмунуна ооп кетет.

Мисалы, «Тоо балдары» повестинин мазмуну болуп «Күрпүлдөк» кыштагындагы элдин духовный жана маданий турмуш-тиричилиги, андагы карама-каршылыктар, жаңы мектептин пайда болушу, мектеп окуучулары менен педагогикалык коллективдин көздөгөн максаттары, аларга көмөктөш турган колхозчу дыйкандардын эмгек процесси эсептелет. Ал эми чыгарманын идеялык мазмуну болсо, мектеп балдары Аскардын, Динардын, Орусбектин жана Омор, Чоң эне, Сабыр сыяктуу конкреттүү көркөм образдардын кайгы-кубанычына, ишмерчилигине байланыштуу өтүп жаткан окуяларда гана ачык көрүнөт. Анткени мүнөз өзүнүн касиеттерин кыймыл-аракетте, жүрүм-турумдун нормаларында, өзүн курчап турган адамдар менен болгон мамиле-байланыштарында гана ачык көрсөтөт.

Орусбек менен Аскардын, Омор менен Сабырдын кулк-мүнөздөрү менен жорук-жосундарынын негизги белгилери, сөзсүз, алардын өздөрү байланышкан жана ага ылайыктуу шартталган турмуш абалынан өнүгүп чыгат. Т.Сыдыкбеков чыгарманын көркөм мазмунун каармандардын көз караштарына, сезим дүйнөсүнө жана жаш өзгөчөлүктөрүнө жараша ачып көрсөтүүгө умтулат.

Албетте, Т.Сыдыкбеков балдардын турмуш-тиричилигине байланыштуу фактыларды мурдагы калыбында кайталай бербейт, аны

¹ А.Толстой, избр. соч. в 6 томах, т. 6, изд. «Советский писатель», М., 3953, стр. 625.

кайрадан өндүрүп, жикке салып, типтештирилгеи мааниде сүрөттөйт, негизги белгилерин күчтөндүрөт, өзгөчөлүктөрүнө басым жасайт. Ал гана эмес, кезеги келгенде Омордун жоругуна байланыштуу окуяларды белгилүү өлчөмдө гиперболизациялап да көрсөтөт. Гипербола образдын жандуу белгилеринин бирөө деп белгилейт М.Горький. Ошондуктан көркөм сюжетти өнүктүрүү процессинде автор мүнөздүн урунттуу белгилери чагыла тургандай зарыл окуяларды, ситуацияларды уюштуруу аракетинде болот. Натыйжада Омор менен Орусбектин образы юмордук деталдар менен ширетилип, алардын жоруктарына баа берүүчү көркөм окуя укмуштай активдүү формада өөрчүйт.

Т.Сыдыкбековдун көркөм сюжетти уюштуруу өзгөчөлүктөрүнөн дагы бирөө мына мында. Художник каарманды дайыма ачык байкала турган кырдаалдарга коюп алат. Сюжеттеги окуянын өнүгүшү менен бир мезгилде эле, алардын жорук-жосундарын, мамиле-катнаштарын окуучулардын көз алдына жандуу, элестүү тартып, касиеттерин баалап берүүчү автордук мамилени ачык-айкын билдире салат.

«Тоо балдарындагы» сюжеттин кызыктыргычтыгы жалаң гана автордун каалосунан улам эмес, мүмкүн болушунча, каармандын ички дүйнөсүн изилдөө зарылчылыгынан, тестиерлер менен өспүрүмдөрдүн психологиясын, алардагы мүнөздүн жаралуу жана өсүү процесстерин ачып, талдап көрсөтүү муктаждыгынан чыгып келип отурат десек болот. Сюжеттин кызыктыргычтыгы, биринчи катарда, анын көркөм мазмуну менен шартталат. Анткени бул маселе баштан аяк жазуучунун негизги камкордугуна айланган.

Өспүрүм Аскардын «ар кандай ишке талаптанышын», «табылгыс кымбат китептерди окууга» болгон кумарын, же болбосо кенже класстын окуучусу – «көзүн ойноктотуп, бир жайында тек тура албаган сербегей Динардын» такыкчыл-суроочул аракетин, өзгөчө, бул эки баланын табият сырларын билүүгө болгон шыгын (ооба сөзсүз, шыгын), балалык ажарын, жаркын маанайын ачып берүү иши жазуучудан зор талантты талап кылат. Автор өзү байкагандай «ар бир баланын өзүнчө жылдызы бар» экенин далилдөө машакатын моюнга алды.

Тажрыйбалуу художник Т.Сыдыкбеков маселени кеңири планда карады. Конфликт маселесин бийик даражага көтөрдү. Каармандардын мүнөзү күрөштө курчуп, күрөштө жетиле тургандыгын ачык баамдады. Омор менен Сабыр, Аскар менен Орусбек өндүү

конкреттүү көркөм образдардын ортолорундагы күрөш процесси аркылуу кыргыз айылындагы эски менен жаңынын күрөшүн, эски үрп-адаттар менен жаңы салттардын кагылышын, эскинин биротоло кысылып, сүрүлүп ташталыш процессин бутага алды.

«Тоо балдарындагы» көркөм сюжеттин дагы бир өзгөчөлүгүн белгилей кетүү зарыл. Повесттеги туташ өөрчүгөн окуялардын системасы өзүнчө гармония менен жайгаштырылган. Сюжет элементи ыраатуу байланышта да, кыйыр байланышта да учурай берет. Окуянын туулуш жана өөрчүш себептери, чыңалып жетилген кульминация менен конфликттердин ырааттуу чечилиш натыйжалары анчейин тажрыйбасыз окуучу балдардын көз алдына ачык-айрым түшүнүктөрдү камсыз кыла алат.

Т.Сыдыкбековдо сүрөтчүлүк касиет мол. Анын баамында тестиерлер менен өспүрүмдөр андап билүүсү жактан чоңдорго теңеле алышпайт. Алардын түшүнүгү ар дайым себепчи-окуяны, себепчи-конфликттерди жана себеп-натыйжаны талап кылат. Чыгарманын сюжет-элементтери биринин артынан бири ээрчишкен ырааттуу себеп-натыйжа принцибинде курулса гана максатка ылайыктуу келе тургандыгы ачык байкалат. Ошентип, ар кыл курактагы балдардын тиричилик-абалын, кызыгуу чөйрөсүн, муктаждыктарын жетилең иликтеп, аларды кызыктуу сюжет формалары аркылуу туюндуруп берүү Т.Сыдыкбековдо жакшы берилген.

Повесттин экспозициясынан окуянын андан ары карай өнүгүшү ачык байкалат. Башкача айтканда, автордун сүймөнчүгү – Аскардын жорук-жосунунан улам сюжет-өзөктүн кийинки этаптарындагы окуяны болжолдоого болот. Анткени Аскардын мүнөзүндөгү курчтук, туруктуулук жана зиректик эртедир-кечтир «Күрпүлдөк» кыштагындагы эскинин үрп-адаттарына чумбөттөлгөн Омор менен анын уулу Орусбек сыяктуу адамдардын жорук-жосундарына келишпес мамиле жасап, кагылыш чыгарарына окуучу алдын-ала ишенет, туят.

Орусбектин сценага чыгып, мектеп балдарына аралашып, анын атадан жугушкан «үлгү-салттарынын» өзү теңдүү окуучу балдарга жарыя боло калышы менен окуя түйүндөлөт. Анткени бул учурда Аскардын эле эмес, Орусбек менен Динардын, Омор менен Сабырдын тутунган позициялары да аныкталат. Алардын ар кимисинин жоруктарына ылайык окуялар тандалып, карама-каршы мүнөздөр конкреттүү өсүү жолуна түшөт. Ушул турмуш кырдаалдары сюжетти

курчутуп, андан ары түйүндөлүп, чыңалууга ыңгай түзөт. Анын кай тарапка, кандайча өнүгөрү мурдагыдан да ачыгыраак боло калат. Окуядан окуя туулуп, сюжет өзүнүн бүткүл драмалык күчү менен өсө баштайт.

Өспүрүм Аскар – автордун чын ыкласынын туундусу. Ар кайсы окуя, күрөш, эмгек, турмуш жаңылыктары Аскардын ууз тилегине, фантазиясына, күдөрүнө ылайык болуп, ошол нукта өнүгөт.

Сабыр баш болгон мугалимдердин атайын максат менен өмүр бою жылаңач баатырдыкта өскөн Омордун үйүнө келиши жана Аскардын «күндөлүгүнөн» карыянын кылык-жоругу жөнүндөгү окуялардын анын өзүнө окулуп берилиши тууралуу маселе орундуу жана кызыктуу чыккан.

Аскардын мүнөзүндөгү жекече жана коомдук аракеттердин айкалышы, анын классташы Орусбектин жана Омор, Мурадыл, Ташбай сыяктуу карыялардын кулк-мүнөздөрүн өз алдынча талдап, баалашы окуянын өнүгүшүн маанилүү даражага көтөрөт.

Омор менен Орусбектин жорук-жосундарындагы салакалуу көрүнүштөрдүн Аскардын «күндөлүгү» аркылуу, ашкерелениши карама-каршы мүнөздөрдүн ортосундагы чечкиндүү кагылыштарды туудурат, күрөштү анын эң жогорку кульминациялык чегине жеткирет. Анткени ушул сценада каармандардын мүнөзү бардык жагынан ачылып, алардын ар кимисинин турмушка болгон мамилелери, көз караштары толук мүнөздөлөт.

Повесттеги чечүүчү моменттерди «Жүрөктөн чыккан сөздөр», «Эски жана жаңы тууралуу» деген бөлүмдөрдөн да учуратабыз. Мисалы, мында Омор карыянын жакшы ниети менен мектептин оюнзоогуна чакырылышы, «Мектептин Оморго жаңы дүйнөнүн төрүндөй таасир бериши» сюжеттеги таасирдүү, ишенимдүү окуялардан болуп калды. Жалын жүрөк пионерлердин сборундагы шаан-шөкөттөр, салттар карыянын тынчын алып, делебесин козгоп, пейилин түзөөгө жардам берди. Дал ушул кырдаалдардан улам Омор Орусбекти тарбиялоодогу өзүнүн кемчиликтерин ачык түшүндү, өзү айткандай «уйгактай жабышкан» эскиликтин кесепеттерин биринчи жолу моюнга алды, турмушка болгон көз карашы, жорук-жосуну жактан кескин өзгөрдү.

Омор «так ушул мөөнөттөн баштап ал сөздү мени айтты деп эсептебегиле», деген чечимге келди. Ар-намысы күчөп, баланы жаңыча

салт-санаага тарбиялоо ишине эрктүү түрдө көчкөн карыянын мүнөзүндөгү ушул өзгөрүүлөр художник тарабынан каармандын өмүрүндөгү улуу бурулуш катары туура аныкталды. Анткени бүтүндөй педагогикалык коллективдин жана Аскар, Динар өңдөнгөн алдыңкы окуучулардын көздөгөн максаты дал ушунда болчу. Баса, ошол максатка жетүү үчүн карама-каршы мүнөздөрдүн ортосунда күч сынашып бой тирешкен бир далай кагылыштар, боор эзген машакаттар болуп өтпөдүбү.

Омор менен Орусбектин аң-сезиминдеги өзгөрүү курч конфликттердин өсүү процессинде бекемделет, окуучунун чын жүрөктөн ишеничине айланат, моокумун каныктырат. Мисалы, Орусбектин пионер отрядынын күндөлүгүнө: «Биз үчүн эмгек – окуу! Бизге тынчтык гана керек. Биздин өмүр илимге арналат» – деп жазышы окуучу үчүн тек гана сөз эмес, ошо каармандын ымандай сыры, үмүтү катары таасир берет.

Мейли, көркөмдүк, мейли педагогикалык установкада алып карабайлык, Орусбектин мүнөзүндөгү өзгөрүп-түзөлүүлөр Омордун мүнөзүндөгү оңдолуунун натыйжасы катары кабыл алынат. Антпегенде Омордун философиялык ой жүгүртүүсүндөгү мына бу ишеничине окуучулар анчейин макулдук беришпеген болор эле. «Тээк, карыны жашартып жиберген эмгекти тааныбай өтүң го, бабам?» «... Неге көзүнөн тунук чыккан булак өстөндө киргил агат десем, ма окшогон кежир улам кечип ылайланат тура, неге бешиктен айыпсыз чыккан бала, адам болгондо кээде жамандыкка барат десем, ма окшогон акмак, аны тескери тетириге үндөйт тура. Эй, аттиң, наадандык, не десем сага: өткүр көзүм бар эле кыйшык көрсөттүң, балбан сөзүм бар эле тетири угуздун, билекте күчүм бар эле текке жумшадың».

Демек бул Омордун тек гана учурдагы кыялдануусу эмес, анын духовный драмасы, түп-нускасынан өзгөрүшү, пейлиндеги оош-кыйышы катары бааланат. Т.Сыдыкбеков Омордун мүнөзүндөгү ушул белгилерди чыгарманын бүткүл ички өзөгү – көркөм мазмуну, сюжет тармактары аркылуу алып өтүп, күчтүү сезим менен баяндайт.

Повесттеги сүрөттөлгөн окуяларды, орчундуу турмуш маселелерин, каармандардын мамиле-байланыштарын жыйынтыктоочу ой түйүндөрү деле Омордун жоруктарына байланыштуу чечилет. Мисалы, чыгармада баштан аяк камтылган окуялардын, кызыктуу көркөм сюжеттин жалпы эле, каармандардын иш-аракеттеринин жыйындысы

катары мектептин традициясына, элдин сүйүнүчүнө айланган биринчи «мөмө тою» сүрөттөлөт. Чындыгында, ушул жалпы журттун кубанычы деле Омордун жоруктарына баш ийдирилет. Себеби анын өмүр бою тарткан ыза-кордугун азыркы сүйүнүчү басып кетти. Ошондуктан ал мөмө-тоюнда муң-кайгыдан улам эмес, кубанычтан ыйлап отурду. Ушу тапта Омор карыя өзү айткандай «өткүр көзүн кыйшык көрсөткөн», «балбан сөзүн тетири угузган», «билектеги күчүн текке жумшаган» өткөндөгү наадандык турмушу менен көңүлдүү, сүйүнүчтүү коштошуп отурган болучу. Омор өзүнүн «Күүгүмдө жортуп, каракчыдай түнөргөн балалыгы» текке кетпегенин, аны азыркы неберелеринен – Орусбектин курбалдаштарынан көрдү: «Тээк, кагылайын балдарым, менин өмүрүм силерде беле» деп, окуянын натыйжасын чын жүрөктөн коштоп, чын көңүлдөн жыйынтыктады. Окуучулардын эсинде калчу чыгарманын идеялык көркөмдүк күчү да дал ушул жерден ачык байкалат.

Аскардын образын түзүүдө жазуучу өзүнчө көркөм ыкманы колдонот. Тагыраак айтканда, ал автордук баяндоо аркылуу эмес, каармандын өз атынан, анын туткан «күндөлүгү» аркылуу ачылат. Эгер биз ушул амалды өөрчүгөн сюжет аркылуу образдын структурасын ачкан бирден бир көркөм ыкма катары карасак, анда аны автордук идеяны алып жүрүүчү каармандардын өзгөчө фигурасы, б. а. каарман-аңгемечи деп эсептей алабыз. Себеби «Күндөлүктө» Аскардын өзүнүн гана көз карашы эмес, ага тең барабар келүүчү башка каармандардын да образы ачылат. Демек, бул повестте кош сюжеттүүлүк; биринчиден, чыгарманын жалпы сюжети, экинчиден, атайын ой жүгүртүүнүн сюжети – «күндөлүк» экөө катар жашайт. Муну образ-мүнөздү жаратуунун жана чыгарманын композициялык структурасын чыңоо үчүн табылган атайын ыкма катары кароого болот.

«Күндөлүк» автор үчүн мүнөздүн сырларына изилдөө жүргүзүүнүн негизи ыкмасы эле болбостон, чыгарманын сюжет формаларынын аныктагычы иретинде да кызмат өтөй алат. Демек, жалпы жана атайын ой жүгүртүү формаларын үзгүлтүксүз туташ бириктирген мындай параллель сюжеттин өз ара мамиле-катнаштары, баа-баркы жөнүндө ой жүгүрткөнүбүздө да анын экинчиси – («күндөлүк») өзгөчө ситуацияларда гана роль ойноп, ал эми, жалпы көркөм өнүгүүнүн кульминациялык чегине жеткенде же коюлган проблеманын чечилиши менен өзүнүн функциясын жоготот жана механикалык

түрдө жоюлуп кетет деп эсептөөгө болбойт. Себеби «күндөлүк» бул жерде мүнөзгө изилдөө жүргүзүп жаткан автордук ыкма катары гана байкалганы менен, биз анын ичиндеги окуялардан ар кыл мүнөздөрдүн кагылышын жана өзүнчө сюжет элементтерин учуратабыз. Бу жерде «күндөлүктүн» дагы бир түйүнү бар. Ал жалпы сюжетте өнүктүрүүгө мүмкүн болбогон атайын милдеттерди да аткарып жатат десек болот. Мисалы, Аскардын «күндөлүгү» өзүмдүк ой жүгүртүүлөрү менен кыялдануулары тестиер жана өспүрүм балдардын аң-сезим кампасы, алардагы кулк-мүнөз менен көз караштардын өсүү закон-ченемдерин аныктоочу адеп-салт нормаларынын тарыхы катары кызмат өтөп жатат.

Биз Аскардын мүнөзүндөгү өсүү процессин советтик мектеп берген коммунисттик тарбиянын туундусу – ошого ылайык тынымсыз духовный өсүүгө өрүш алган балалык кубанычтын, а мүмкүн, анын ак пейилдүү ой толгоолорунун туундусу катары карайбыз.

Бул жерде өспүрүм Аскардын татаал фактыларды, окуя жана кубулуштарды өздөрүнчө талдап жана баалай билишине шек келтирүүгө болбойт. Анткени, биринчиден, Аскардын турпатындагы аң-сезимдүүлүк менен мүнөздүн жеткилең белгилерин коммунисттик коомубуздагы чындыктын өзү ырастай алат. Экинчиден, художник өз каарманы мектеп балдарынын асылзат граждандуулугун алып жүрүүчү алдыңкы саптагы өкүлү катары атайын идеализациялап, биздин баамыбызга толумдуу, ишенимдүү даражада сүрөттөп жаткандыгын эске алууга тийишпиз.

Т.Сыдыкбековдун окуучуларга туяндурмак болгон көңүл-сырларынын дагы бир учу мында. Аскар өсүүнүн өткөөл учурунда: тестиерден өспүрүмдүккө өтүү доорунда сүрөттөлөт. Бул жаштагы балдардын мүнөзүнө таандык бардык сапаттарды жазуучу ушул Аскардын ишмерчилиги аркылуу бермекчи. Алгачкы «Кызыл баян» главында эле каармандын кыял-жоругу, чөйрөнү аңдап-билүүгө болгон кызыгуусу ачык мотивировкаланат. Табият сырларына жасаган Аскардын «чалгындоолору» тек гана окшоштурулган балалык кыялдын туундусу катары эмес, дымактуу жеткинчектин идирек сезиминин натыйжасы иретинде пайда болот. Мисалы, Аскардын «а эмне, пионер үрөндүн өнүм сапатын текшербейт бекен» деген ишенчке келиши, анын андан ары активдүү аракеттенишине бизди чын ыкласыбыздан ыраазы кылат. Каармандын бул аракетин анын көз карашы

жактан бекемделүү, өзүн-өзү баалоо, коомдогу ордун аныктоого болгон алгычкы ийгилиги деп эсептейбиз. Ошондуктан ал эч кандай ийменүүсүз эле өзүн академик Аскар жолдош» деп атоого акысы бар. Анткени Аскардын мүнөзүндө өспүрүмдөргө таандык эгоцентризмдин күчтүү элементтери али жашап жаткан болчу. Анысыз ал тунук сезимдүү бала боло алмак эмес. «Академик» деп атоо менен ал өзүн классташ курбалдаштары Ашым, Сырга, Орусбектен айырмалап көрсөтүүгө аракеттенет. Мындай сапаты жок балага бул дүйнөдө жашоонун кызыкчылыгы болбойт.

Тестиер жана өспүрүмдөр өзүн сыпа тутууга чейин али өсүп жетилбеген болот. «Шашпаңыз... жаңы турмуштун көзүн бизге окшогон жаштар тез табат! Ура, пионерлер! Биздин колхоздун жерин гүлдөтүшкө даяр болгула, академик Аскар жолдош» – деп, күндөлүгүнө ушул курактагы балдар гана жазышы мүмкүн. Дал ушул манералардан окуучу өзүнүн балалык сезимин элестете алат.

Аскардын «күндөлүгүндө» чоң эненин, Омор карыянын, Мурадыл ж. б. улгайган муундардын мүнөздөрү да белгилүү даражада ачылат дегенбиз жогоруда. Карыялардын кулк-мүнөзүн, адамкерчилик сапаттарын тескеп, талдап Аскар кадимки нускалуу адамча алардын тартибин баалап берет. Бирок автордун ою боюнча карыя муундардын арасынан балдарга үлгү көрсөтөрлүк жарамдуулары жокко эсе. Жазуучуга бир аз жагымдуусу чоң эне гана. Ал да болсо дайыма Аскар менен Динардын алдында акыл идиреги жагдайынан жыгылыштуу. Качан болбосун алардын жетегинде жүрө берет. Тактап айтканда карыя адамдардын образы жеткилең иштелген эмес, б. а. чоңдор балдарды эмес, тескерисикче, балдар чоңдорду тарбиялагансып көрүнөт. Мектеп директору Сабыр баш болгон мугалимдер коллективин окуучулар жетектеп алышкандыгын өз учурунда адабиятчы Ш. Үмөталиев туура сынга алган болчу¹.

Чындыгында, повестте улуу муундардын ролу төмөн чаап ташталып, кенже балдардын өз бет алдынчалуулугу артыкбашыраак идеализацияланып берилген. Көп учурларда Аскардын көз карашын автор өзүнүн көз карашы менен «толуктап» жиберип, аны зордоп, өз дүйнөсүнүн рамкасынан сыртка чыгарып кетет. Натыйжада өспүрүм Аскардын образын кадиксиз жетилген мүнөзгө, көз карашы жактан биротоло калыпка түшкөн окумуштуу адамдын образына айландырат.

¹ «Советтик Кыргызстан», № 6, 1953, 62-бет.

Аскарды андан ары тарбиялоонун, таасир көрсөтүүнүн зарылчылыгы жоктой. Али повесть өзүнүн сюжет кульминациясына жетпей туруп, бу каармандын ишмерчилиги жөнүндө ошондой тыянак чыгарылат. Мисалы, Аскар экскурсияга барып келери менен көз карашынын өзгөрүшү жөнүндө: «Сен жеке көзүң көргөн менен чектелбе, эртеңки чындыкты кошо тааны» деген жыйынтыкка келет. Албетте, мунун бардыгы автордук кыялдын кысталыш туундусу деңизчи. Бирок маанилүү иштелип жетилген баланын образын төмөндөтүп жатат.

Бала кандайдыр бир көрүнүштөргө, окуялар менен адамдардын кулк-мүнөзүнө сын көз менен баа берүүгө белгилүү этапта гана жетише алат. Мунун өзү узакка созулуучу татаал процесс. Биздин оюбузча, баланын баладай көрсөтүлгөнү эле оң. Алардын романтикасына терең үнүлүп кетүү дайыма эле жакшылыкка алып бара бербейт. Маселенин ушул жагына көңүл бөлүүнү окумуштуу педагогдор да бир добуштан колдоп келишкен.

Аскардын образын «күндөлүктөн» башка ыкмалар аркылуу, атап айтканда диалогдордо же башка каармандардын баасы аркылуу ачып берүү учурлары өтө сейрек жолугат. Ал эми автордук баяндоодо, көбүнчө, анын темпераментине басым жасалып, мүнөздүн сапатын ачуу ишине бир жактуу мамиле болгонбу демекчибиз. Мисалы, Аскар «салабаттуу, токтоо...» «Аскардын мүнөзү чоң кишилердикидей. Ал токтоо, эстүү сүйлөйт», Аскар «...артыкча быйыл кыштан бери кадыресе кишидей токтоо, сөздү ойлоп айтуучу болду» – деп мүнөздөйт автор. Тажрыйбалуу художниктин мүнөздү ачууга колдонгон бул амалдары окуучуларды канааттандырбайт.

Чоңдор үчүн көркөм полотнолорду жаратуудагы тажрыйбасына таянып, Т.Сыдыкбеков кыргыз балдар прозасында жаңы ийгиликтерди жаратты. Образ түзүү жана сюжет куруунун амалдарын өркүндөтүп, жандуу, кызыктуу өөрчүтүлгөн драматизмди, конфликттерди уюштуруучу жаңы көркөм каражаттарды иштеп чыкты. Каармандын образын, анын өзү туткан «күндөлүгү», «түш көрүү» абалы, ички монологу ж.б. ыктар менен ачып берүүнүн зор искусствосун өнүктүрдү. Ушул ыкмалардын көпчүлүгү кийин кыргыз балдар прозасындагы көркөм психологизмдин өсүү, жетилүү процессине белгилүү даражадагы таасирин тийгизди. Кандай болбосун, кыргыз балдар адабиятындагы реалисттик прозанын, анын ичинен, эпикалык жанрдын өркүндөшүнө, көптөгөн жазуучуларыбыздын чыгармачылыгындагы

көркөм чеберчиликтин калыптанышына, ошондой эле, баяндоо манерасындагы окшоштуктардын, образ түзүү жана сюжет куруудагы бир беткейлүүлүктөрдүн, штамптын жоюлушуна Т.Сыдыкбековдун бул повести өзүнчө таасирин берди.

Балдар адабиятындагы сюжеттин жыйынтыктуу башкамдуу, натыйжалуу бүтүшү турмуш процессиндеги айрым маселелерге салыштырмалуу гана чектелген мааниге ээ болот. Себеби балдардын акыл-эси тынымсыз өсүү, өнүгүү жолунда болгондуктан, Т.Сыдыкбеков өңдүү мыкты жазуучу деле аны биротоло бүткөн мааниде көрсөтүп бере албайт. Художник балдар психологиясындагы бир же бир нече эпизоддорду гана дааналап бере алышы мүмкүн.

«Тоо балдарындагы» сюжеттин ырааттуу бүтүшү зор тарбиялоочу мүнөзгө ээ боло алат. Себеби мындагы окуянын өөрчүшү сюжеттин рамкасынан ары көздөй кулач жаюу мүмкүнчүлүгүнө ээ боло албай жатат. Орусбек менен Аскардын, Омор менен Сабырдын ортолорундагы конфликттер Омор менен Орусбектин мүнөзүндөгү олку-солкулукту жоюп, коллектив арасынан ордун табууга жардам берди, конфликт ырааттуу, жыйынтыктуу чечилди. Эгер алардын ар кимисинин турмуш-абалын андан ары карай сүрөттөө зарылчылыгы туулган болсо, анда ал дагы жаңы окуяларды туудуруп, дагы жаңы сюжетти өөрчүтүүнү талап кылган болор эле.

Балдар повестинин сюжет курулушундагы окуялар менен конфликттердин башталыш себептери, өсүп-өнүгүү этаптары жана өзүнчө бүтүү тарыхы болот. Алардын закон ченемдүүлүктөрүн аныктоо үчүн окуялар менен конфликттердин пайда болгон жана өсүп чыккан булактарын, каармандын жашаган чөйрөсүн, кагылыш күчтөрдү жана берген натыйжаларын үйрөнүү зарылчылыгы келип чыгат.

Мисалы, Ш.Бейшеналиевдин «Карлыгач» повестинде борбордук окуянын кайсыл нукта өнүгүшүн аныктай турган экспозиция адегенде байкалбайт. Бирок башкы каарман, өспүрүм Тотунун орто мектепти бүтүрүп, партиянын учурдагы чакырыгына жооп берип, айыл чарбасына барып иштөө үчүн турмуш путевкасын колго алышы менен окуянын андан ары өнүгүшү белгилүү боло калат. Каармандын аракет-максаты аныкталат, кырдаалдагы окуяга ылайык мүнөз белгилүү, конкреттүү өсүү жолуна түшөт.

Тотунун өз атасы Нурматка жардамчы койчу катары катталышы повесттеги окуялардын борбордук өзөгү болуп калат. Ал эми атанын

«колуна четин таягын алып, Тотунун кой артынан түшүшү» менен автор окуяны түйүндөп, чырмап салат.

Биз Тотунун «деле кымындайынан акыл-эси талтөөндөй» жетилип, «Нурматтын жалгызы деп эле оозуна алынып өсүшүнө» чейинки образдын өсүү этабы менен тааныша алабыз. «Окууда андан озгон эч ким жок. Пионер, анан комсомол активи» катары жетилгендиктен, ата-энеси жалгыз кызы Тотунун койчу эмес, жогорку билимдүү кызматчы болушун каалашчу. Бирок өспүрүм кыз өзү жаңыдан мүчө болуп өткөн комсомолдун чакырыгына кошулуп, атасы Нурматка жардамчы койчу болуп катталат. Анын эркине ата-энеси чечкиндүү каршы чыгышат.

Нурмат карыя менен Тепкедей эненин каршылыгы эзелки эскиликтин үрп-адатына байланышкан. Алардын кур намыс боюнча нары орто билимдүү, нары өндүү-түстүү, эс-акылы талтөөндөй кыз койчу болбойт. Эгер болсо аны жарытылуу күйөө албайт деген «намыс» болчу. «Сыланып, сыйпана турган учурун. Келбетинди карачы карегим. Деги атагы сеники болсун, үйдө жүрчү карегим. Жээрин жеп, ичерин ичип алган атаң экөөбүз кайтаралы» – деп күйүгөт Тепкедей эне.

Повестте Тотунун демилгеси, ишмерчилиги, активдүүлүгү биринчи планга көтөрүлөт. Дээринде чыйрак, чечкиндүү торолуп өскөн өспүрүм кыз алдына бөгөт түшкөн ата-эненин каршылыгына моюн бербейт. «Койчу болсом да силерди багамын. Экинчи андай-мындай убара чекпегиле». «Кур намысты, кокуй күн боорукерчиликти койгула дебедим беле... Мени дайыма ушинтип эзе берсеңер башка короодон кой бөлдүрөмүн, макулсуңарбы ушуга» – деп кесе сүйлөйт. Келечек бактысы дал ушул кара жумуштан ачыларына көзү жетет, бекем ишенет, колуна таяк алып, биротоло коомдук малдын артынан түшөт.

Ырааттуу өнүккөн сюжет ушул жерде максатына жеткен, маселе жыйынтыктуу бүткөн. Бирок автор сюжетти керип-чоюп, эми зоотехник Эргеш менен койчу кыз Тотунун сүйүү тарыхына өткөн.

Балдар үчүн тарыхый темада жазылган повесттердин сюжет курулушундагы кээ бир өзгөчөлүктөр жөнүндө да айта кетүүгө туура келет. Белгилүү тарыхый шарттан алынган чыгарманын мазмунундагы турмуш сүрөттөрүн ошол доордогу тарыхый пенденин өмүр баяны, турмуш күрөштөрү менен кагылыштардын өзгөрбөй кайра чагылышы деп эсептөөгө болбойт. Аныктап айтканда, коомчулукка кенен белгилүү тарыхый фактылар менен көрүнүктүү адамдардын

турмуш жолунан алынып, балдарга адрестелип жазылган чыгармалардын сюжет тармактарындагы көркөм конфликттер дайыма бирдиктүү процесс катары туюлуп, бирок эч качан кадимки реалдуу турмуш сүрөттөрүнүн көчүрмөсү катары кабыл алынбайт.

Маселен, Ш.Бейшеналиевдин «Кычан» повестин алып көрөлү. Чыгарма колхоздоштуруу учурундагы тап күрөшүн чагылдырат. Башкы каарманы – кыргыз элинин улуттук баатыры, пионер Кычан. Биз бул чыгармадан тарыхый окуяларды, колхоздоштуруу мезгилиндеги элибиздин күжүрмөн кайратын, таптык сезимип, күрөшчүл аракетин, улуттук салт-санаасын, карама-каршылыктарды учуратабыз, жамы журттун намысын коргогон эл уулдарынын каада-салты менен таанышабыз.

Тап күрөшү темасына арналган чыгармалардын бир өзгөчөлүгү бар. Мында тап душмандарынын аракетин, алардын жергиликтүү жана улуттук бөтөнчөлүгүн жеткилең ачуу милдети турат.

Тап душмандары эзелтеден жеңил мүнөздүү адамдар болушпаганы белгилүү. Миң түрдүү амал колдонуп, туюктан жол издеген Капсалаң эң оболу, айыл активине жетишет, колхоз мүлкүнүн ээлиги болот, акырын уу чеңгелин сала баштайт. Бирок максаттын жогорку чеги колхоз курулушун колдогон айыл активдерин бүлүндүрүү, аларды бири-бирине кайраштырып отуруп ит арка кылып салуу, кыйратуу, эски заманын кайра «калыбына келтирүү» болчу.

Ыңгайлуу учурдан пайдаланып Капсалаң колхоздун үймөк чөбүнө өрт койдурат. Муну менен, биринчиден, күрөшчүл Кычан башында турган ак жүрөк пионерлерди жалаага жыгуу максаты көздөлсө, экинчиден, ушунун окуткан балдары деп эл ишенген мугалим Тентини колхоз жетекчилери менен бүткүл элге жек көрсөтүү, ага каршы коюу амалы пландаштырылган. Убактылуу болсо да ушул амалы ишке ашкан эл душмандары калк арасына: өрт чыгарган ошол Тенти маалимдин үч окуучусу имиш, «Кычан намыскөй эмеспи, минтип жаман аттуу болгонумдан көрөк куйкаланып өлгөнүм жакшы деп тайманбай өрттү аралаган, ооруканада жатканынын себеби ошол имиш, башчысы кайда барса, окуучусу ошондо, Тентини соттоп, Тентини жоготуу керек» деген ушакты удургутат.

Капсалаң кезектеги чабуулга өтөт, ичара күрөштү күчөтөт. Күбөсүз учурдан пайдаланып Атайды суракка алдырууга үлгүрөт. Бирок суракта: «Атай боолук салдырбады. Так катыра жооп берип,

Капсалаңды улам сызга отургузду». «– Таң заарлап күүгүмгө чейин муз тээп жүргөнүңөрдү көргөн кишилер бар. Танбайсыңбы?

– Танбайм.

– Көк муштум калтырап үшүгөнүңөрдөн бутуңар шилтөөгө келбей калганы ыраспы?

– Калп, коньки тээп жүрүп үшүдү деп ким айтат? Боргуштанып тердеп, тонубузду чечип коюп ойногонбуз. – Чаян чаккандай Капсалаң ордуңан туруп обдулду:

– Жаныңды жебе чыт курсак, чыныңды айт.

– Коркпойм, мен сенин Керезиң эмесмин.

– Бас жаагыңды? Тим эле бар эмеспи... Тирүүлөй...

Капсалаң айласы болсо жутуп жиберчүдөй акыраңдады.

Жанына таш баткан Атай жалтайлоодон, коркуудан пайда чыкпасын түшүңгөн. Тилин тартпай, сөзүнө сөз айтууга дайым даяр турду».

Дал ушул Атай менен Капсалаңдын алгачкы кагылышы бизге мына мындай жыйынтык чыгарууга укук берет. Капсалаңдын оюндагы карасанатайлык жана анткордун манаптын тукуму экендигинде. Ал өткөн замандын көксөөчүсү, жаңынын жарчысы болгон Кычан менен Атайдын элдешпес душманы.

«Кычан» повести өзүнүн сюжет нугуна кыргыз кыштагындагы зор тарыхый төңкөрүштү – айыл чарбасын коллективдештирүү, андагы тап күрөшү, маданий жана духовный өнүгүүлөр жөнүндө олуттуу кеп салат. Бирок автор ошол духовный өзгөчөлүктөрдү, эски менен жаңынын күрөшүн, эскиден калган терс көрүнүштөрдүн, мүдөө-салттардын, наадандыктын кыйрашын кантип жана кандайча сүрөттөп, не деген индивидуал каармандардын жашоо-күрөшүндө бере алды? Эмне деген жана кандай күчтөр кыргыз кыштагындагы колхоз чарбасын сактап жана чындап калды.

«Кычан» повестиндеги тарыхый каармандардын мүнөзүн аныктоочу конфликттердин молдугу жана ачыктыгы бизди ошол тарыхый доордогу окуялардын маанисин туура баалап, туура түшүнүүгө мажбурлайт. Эгер Ш.Бейшеналиев тарыхый каармандардын жоруктарын ылайыктуу көркөм деталдар менен бекемдеп, жылаңач фактыларды жалпы элдик мааниге көтөрүп, кайрадан жасалгалап, азем менен кооздоп чыкпаганда, чыгарма азыркысындай кадыр-баркка ээ болуп, окуучулардын жүрөгүнөн орун ала алмак эмес.

Демек, ушу таптагы «Кычан» повестинин мазмуну жалаң гана тарыхый окуялар менен тарыхый каармандардын күрөшүнөн же болбосо жазуучунун оюнан жалганган окуялар менен конфликттерден турат деп айтууга акыбыз жок. Тескерисинче, бу эки негиздин ошол кездеги реалдуу турмуш мазмуну менен бирдей байланышта турушун талап кылабыз. Албетте, маселенин бу жагы окуучулар үчүн таңазар алынбайт. Бирок кызыктуу, жандуу өөрчүтүлгөн сюжеттеги окуялардын негизи эмне деген себептердин жана кандай кырдаалдагы конфликттердин натыйжасы менен мотивировкаланышы балдар адабиятында чечүүчү мааниге ээ болот. Анткени тестиерлер менен өспүрүмдөр үчүн кайсыл каарман эмне деген чөйрөнүн өкүлү жана алар кимдер үчүн кызмат кылып жаткандыгы ачык, даана байкалып турушу керек. Мындай болбогондо ал чыгарма эч качан тарбиялоочу мүнөзгө ээ боло албайт.

Коомдук турмуштун кандай гана учуру сүрөттөлбөсүн, анда, адамдардын карым-катнашы, карама-каршы мүнөздөрдүн кагылышы берилет. Колхоздоштуруу мезгилиндеги Кычан, Атайлардын эл душмандары Капсалаң, Майрык жана Жумаалылар менел мамиле-байланыштары, күрөштөрү ушул мааниде баяндалат.

Чыгармадагы окуялардын бардыгы башкы каарман Кычандын күрөш жолуна, кулк-мүнөзүнө, жашоо кумарына баш ийдирилген. Карама-каршы мүнөздөр биздин көз алдыбызга аёосуз кагылыштарда учурайт. Мисалы, азуулуу каман Капсалаң жол андып туруп, өрт жөнүндөгү кабарды айылга алып келе жаткан Кerezди чоку талаштыра чаап «дым» чыгарбай изин жашырат. Өзү ооруп ооруканга кетти деген шылтоо менен түн ичинде аны Жумаалы каракчыга кошуп, калаага кетирип жиберет. Демек өрттүн чыгышы жөнүндөгү «сыр түйүнү» Кerezдин жоголушу менен дагы бекемделип, дагы түйүндөлүп салынат. Эки айдан кийин араң кайтып келген байкуш Кerezдин жүрөгүнүн сары суусун алып, көзүнө бычак такап, чын эле булкунуп-жутунуп жатып, сыр түйүнүн айтып койбосун үчүн анын оозун Капсалаң дагы «бекемдеп» салат. «Алдан тайып бараткан душман бардык күчүн аябай акты-карага, онду-тескериге алмаштырат»...

Балдар ар кандай ишти өз табитинде, өз нугунда – оюн формасында туюндуруп, оюн маанисинде аткарышат. Баланын келечекте ким болушун жана кандайча жетиле тургандыгын анын ойногон оюнунан эле билсе болот. «Оюн – балдардын дүйнөнү таанып-билүүгө

болгон жолу, алар кандай жашоого жана өзгөртүп түзүүгө чакырылган»¹ – деп жазган М.Горький. Дал ошонун сыңары, өрт тууралуу Кerezдин жүрөгүнө Капсалаң тарабынан зомбулук менен катылган сырды айттыруу үчүн Кычан менен Атай кадимки эле оюн-зоок амалдарын колдонушту. Алар жай-баракат ойногон болуп, өздөрүн кызматка бөлүштүрдү. Кычан – прокурор, Атай – сот, Кerezди күнөкөр кылып чектешти. Ошол моменттен үзүндү окуп көрөлү.

Прокурор: – Айыпкер Чомой уулу Кerez, кана айтчы, эки айдан бери сага эмне болду?

Айыпкер: – Оорудум, калаага барып докторго түштүм. Айыктым...

Прокурор: – Дурус, кайсы ооруканада жаттың?

Айыпкер: – (мукактанып) Жанагы чоң сайдын жанындагы эгин, жемиш... жемиш саткан базардын ичинде.

Прокурор: – Калп, бир жолу кармалдың...

Прокурор: – Ким деген доктор дарылады, кандай дары берди?

Айыпкер: – Атын билбейм, аппак кийинген бирөө, оруспу, өзбекпи, тааныбайм. Анан сары, ак, кызыл дары ичтим.

Прокурор: – Калп, эки жолу кармалдың...

Прокурор: – Бүттү, тентуш болбо мага. Жумаалы, эжен, сен үчөөң тең жаңы кийимдерди кайдан алдыңар?

Айыпкер: – Дүкөндөн, базардан.

Прокурор: – Акчаны кайдан таптыңар? Чыныңды айт бачым?!

Айыпкер – (шашып) Соода кылып, эгин сатып.

Прокурор: – Сүйүнчү, эгин сатып дейсиңби?

Айыпкер: – (чочуп) жок, жаңылып кеттим.

Прокурор: – Калп, беш кармалдың?»

Бирок, айыпкер муну менен сыр чечүүгө моюн сунбайт, тергөөгө туруштук бере албай, жадаганда качып жөнөйт. Кууп жетишкен Кычан менен Атай анын зээнин кейитип, кыйнап, төө бастыга алышат. Ошондон кийин гана Кerez сыр түйүнүн айтып берүүгө мажбур болот.

«Айыпкер, – Байкелер жанымды алып калсаңар. Өлгөнчө жаныңардан чыкпайын. Чынымды айтып берейин, жан соога! Мен эмне... Баарын кылган көркоо...

¹ М.Горький. О молодежи, изд. «Молодая гвардия», 1949, стр. 71.

Прокурор: – (кучактайт) Бакырып-өкүрбөчү байкушум, бая эле ушинтпейсиңби? Билгенмин. Сени көргөзбөй бизге каршы чыгарып... Байкушум, сен жетимканага кир же мага бир тууган болуп ал...

Айыпкер: – (ээги дирилдегенсип) Байкебай, тездебесенер тигилер түн катып качышат. Мени кошо кул кылып кашкарга ала кетишмек... Эжемди тирүү бошоттуруп, сообубузга калсаңар...»

Албетте, бул кырдаалдын ошол кездеги тарыхый чындыкка канчалык даражада катышы бар экени биз үчүн анчейин маанилүү эмес деңизчи. Бирок наристе кезден Капсалаң өндүү каардуу күчтүн кысымын жеп, көктөйүнөн курчу мокоп, ак каптал тартып, ындыны өчүп, биротоло тежеп бүтүп, олку-солку жоруктан кол үзө албай кала берген Керез өндүү каармандын мүнөзүн ашкерелөө үчүн автордун бул амалы эң эле орчундуу чыккан.

Сөз жалаң гана Керездеги купуя сырлардын ачылышында эмес, баарыдан мурда, ошол шартта телчигип, эл бактысы үчүн колунан келген кызматын жасап, тарыхка из калтырып, жалындуу торолгон жеткинчектердин эрдиги жөнүндө баратат. Себеби бул чыгармада камтылган тарыхый доор көркөм изденүүнүн объектиси катары эле эмес, саясий мүнөзү боюнча да аябай татаал, аябай кыйын учур эле.

Баса ата-журтунда кандуу революция болуп өтпөгөн же бабалары тап күрөшүн башынан кечирбеген Кычан, Атай, Керез өндүү тестиерлер тургай, ал кездеги тарыхый-коомдук абалдын маңызын туура, ачык-айрым түшүнүү сары тиш адамдар үчүн да аябай кымбатка турган болчу. Анан эмесе, ал кездеги туташ сабатсыз кыргыз дыйкандары менен бейкут балдар нени туюп, нени билишсин.

Ушундай тарыхый татаал шартта элге жардамга келип, жаш болсо да ак менен караны, адилет менен караөзгөйдү айырмалап таанып, тап душмандарынын жоруктарын ата-энесинен, өзүнөн чоңдордон мурда байкап, мурда көргөн Кычанга биз азыркы күндө деле таазим кылып, алкыш айтып, жүзүбүздөн нур төгүүгө милдеттүүбүз.

Нары зирек, нары намыскөй Кычан эл душмандарына ачык күрөш жарыялады, жүрөгүнүн акыркы серпимине чейин Ата Мекендин бактысы үчүн кызмат кылды. Ш.Бейшеналиев чыгармачылык күчкө толгон кезде кыргыз элинин белгилүү тарыхый мезгилдеги сыймыгы, кыргыз элинин баатыр уулунун көркөм образын жаратты.

Повесттеги көркөм шартталган окуялар менен тарыхый окуялардын өз ара байланыштарын текшерип көрүү иши да чыгарманын

сюжет курулушу үчүн эң зарыл маселелердин бир болуп эсептелет. Мында жазуучу оң жана терс образдардын аракетине байланыштуу окуялардын мүнөздүү белгилерин туура аныктоо менен чектелип калбайт. Ал «түлкүчө из жашырып, активдикке илешип, айыл ичинде кадырга ээ болуп жүргөн Капсалаңдын» жана «көзүнүн нуру туштушка чачырап, алыстагы, жакындагы көп нерселерди көрүүнү дегдеп... ата-энесин ыза-кордуктун ачуу жашынан куткарып, ушакчы, ууру-кески душмандарды өрттөп, жер менен жексен кылууга ар түрдүү амалдары ойлоп жүргөн» Кычандын күрөш жолуна ылайык тандалган конфликт – окуялардын себептерин да ачып берет. Эң негизгиси, Ш.Бейшеналиев сюжетте жайгашкан тарыхый фактылар менен автордук табылгаларды жууруп жиберип, байланыш законченемдерин орду менен ачкан. Маселен, Кычан адегенде эле тетик жетилген күрөшчүл болуп чыга келбейт. Анын мүнөзүндөгү тапчыл кыраакылык ага таалим-тарбия берген мектебинде жана ар кандай коомдук таасирлерде өсүп жетилет. Ал эми, Капсалаң менен Майрыктын жоруктарына каршы чечкиндүү күрөштө анын мүнөзү ар тараптуу бекемделет.

Тарыхый маанидеги сюжет дайыма эле автордун эркине баш ие берүүчү маселе эмес. Ал жазуучунун көз каршы, чыгармачылык дарамети менен гана шартталбастан, окуя чагылып жаткан тарыхый доордун мүнөзү менен да мотивировкаланышы талап кылынат. Себеби жазуучу ошол тарыхый жана көркөм шарттуулуктун рамкасына жайгашкан жана аларга дал келген сюжет формаларынан гана кенен пайдалана алат. Тактап айтканда, «Кычан» повестинин сюжети Кычандын өмүр жолундагы тарыхый окуялардан жана архивдик материалдардан иргеп алгандыгында талаш жок. Бирок автор карандай гана тарыхый фактылар, болумуш окуялар менен чектелген эмес.

Образдарды жандандыруу жана көркөм-эстетикалык таасирдүүлүгүн арттыруу үчүн мында жазуучунун оюнан кураштырылган жалпылоолор да кенен колдонулган. Башкалары жөнүндө айтпаганда да Кычан бу повестте тарыхый личность катары эмес, көркөм чыгарманын типтештирилген каарманына жеткирилген. Чыгарманын баабаркын арттыруу үчүн жазуучу аны керектүү жана эң зарыл турмуштук кошумчалар, мүнөздүү окуялар жана жардамчы образдар менен толуктайт. А мүмкүн, аты-жөнү бизге бейтааныш болгон айрым тарыхый адамдар повестте прототип катарында да пайдаланылгандыр.

Иши кылып, көркөм сюжетке жайгаштырылган ар кандай кошумча элестердин ажардуу таасири мында, биринчиден, кыргыз айылын колхоздоштуруу мезгилиндеги таптык күрөштүн татаал мүнөзүн ачуу зарылчылыгынан, экинчиден, автордогу жазуучулук шыктын, чеберчилик кумардануунун өсүп жетилгендигинен улам болсо керек деген ойдобуз.

Тестиерлер менен өспүрүмдөр жогорку муундагы адамдардан айырмаланып, алар дайыма турмушту кимдин үлгүсүндө куруп, эмненден жасоо керек? Кимди ээрчип, эмнени көздөй багыт алуу деген конкреттүү турмуш түйшүгүндө жашайт. Бул маселеде алар кеңешчи-насаатчыны, көбүнчө, китептерден издешет, ошого ишенишет. Ал эми күн сайын аралашып бирге жүргөн ар кайсы даражадагы кадырлуу адамдардын үлгүсүн бала анчейин таңазар ала бербейт, алардын баары эле баягы көнүмүш сыяктанат, себеби алар көркөм образга окшоп сезимге сиңип, сыймыкка ээ боло албайт. Ошондон улам дагы маанилүү иштелип жетилген адабий каарман балдар адабиятында эбегейсиз зор ролду ойнойт.

Тестиер окуучулардын көркөм кабылдоосу ошол адабий каармандын кабылдоосунан анчейин бөлүнүп турбайт, тескерисинче, адабий каарман окуучудан «эстүүлүк» кылат. Ошондон улам, окуучу аны ээрчип, ажырагыс биригип кетет. Дал ошол окуучу баланын көз карашындагы туруксуздук, бир нерсеге сын көз менен мамиле жасай албоочулук, ашкере ишенчээктик жазуучуга зор милдеттерди жүктөйт. Ырас, жазуучу балдар үчүн жазат экен, ушул касиеттерди эсепке алышы шарт.

Ушул эле маселелерге байланыштуу кыргыз балдар повестиндеги дагы бир урунттуу проблеманы – тестиерлердин жоруктарындагы эгоцентризм, ээн баштык, кежирдик, көктүк сыяктуу салакалуу көрүнүштөрдүн пайда болушу жана аны жоюунун кээ бир ыкмалары тууралуу айткыбыз келет. Ш.Бейшеналиевдин «Чыныгы достук», М.Жангазиевдин «Жаңы жолдош» аттуу повесттери буга мисал болот.

Эгоцентризм – бул балага өзүн дүйнөдөн бөлүп кароого мүмкүндүк берүүчү жоруктардын бири. Тестиер бала: «дүйнө – бул менмин, акылман – бул жеке өзүммүн» деп айтаары бышык. Аталган повесттердин башкы каармандары Жалий жана Андашта дал ушундай жоруктар бар. Жалий атанын мээрин көрбөй, тырмактайынан жер

көз, маанайы пас жүрүп, өзү тең-дүү балдардан оолактап кала берет. Анын үстүнө, байкуш бала анча-мынча турмуш запкысына дуушар болуп, оорукчан тартып калуу азабы анын кежир, көк, өжөр өсүп калышына себепкер болот.

Ал эми тескерисинче, Андашты шаттуу, көңүлдүү турмуш, ата-эненин мээримин аны эрке, өзүмчүл өстүрөт. Демек эки чыгармада тең өспүрүмдөрдүн мүнөзүндөгү эгоцентризмдин пайда болуу жана тамыр жаюу атмосфераларында закондуу негиздер бар.

Жалийдин кичинесинен эле «ылдам таарынып, кайра жазылма кыялы», ага сүйлөгөн жолдошторун «акылдуусунуп, тыңсынып, акыл-насаат айтып жаткандай» туюлган кесепет жоруктары аны өжөр, кежир кылып өстүрөт. Ооруканада жатып, калтырган сабагына эки колдоп жардамдашууну каалаган классташ жолдошторунун сунушун Жалий четке кагат. «Мени кемсинтишет. Бизден үйрөн дешет... Силердин эмгегинер менен жан сактабай эле койдум» деп кекиреет. Конспект көчүрүшүп, калтырган сабагы боюнча аңгеме жасап берейин деген Кадыр менен Нааматты «коркок билиш кылып алгылары бар» деп жерийт.

Жалийдин мүнөзүндөгү мындай кежирдик, кара мүртөздүк аны бат эле максатташ досторунан оолактатат. Натыйжада анын мүнөзүндө жалаң өзүмчүл, ээнбаштык эмес, оройлук белгилер да пайда болот. Аныктап айтканда, баладагы эгоцентризм анын жекече сапаттарынан гана болуп калбастан, коомдук мамилесине да ооп кетүү коркунучун туудурат.

Белгилүү адабиятчы Б.Сарнов балдар адабияты жөнүндөгү изилдөөлөрүнүн биринде тестиерлер менен өспүрүмдөрдүн духовный эволюциялык өсүшү тууралуу оюн өркүндөтүп келатып, өткөн кылымдагы көрүнүктүү бир композитордун сөзүн эсибизге салат. Ал композитор өзүнүн өзүнө болгон мамилесинин өзгөрүшү жана бул дүйнөдөн ээлеген орду тууралуу мындайча айткан экен:

«...16 жашымда музыка дүйнөсүндө: «Жеке гана Мен! деп ойлоочумун, 18 жашымда: МЕН жана МОЦАРТ! жыйырмада: МОЦАРТ жана МЕН!, азыр отуз жашымда жалгыз МОЦАРТ гана! деген жыйынтыкка келип отурам»¹.

Чын эле, баланы сүйүп, бала күткөн ар бир адамга бул мактаныч жат эместир. 12 ден 15 жашка чейинки өспүрүмдөр эрдесинген эр

¹ Б.Сарнов. Рифмуется с правдой, М., «Советский писатель», 1967, стр. 144.

көкүрөк «атамандар» келишет. Алар өздөрүн бүтүндөй жаңылыктын ээси катары самашат. Пионер балдардын ишмерчилигиндеги романтикалуулук принцибинин төркүнү да мына ошого барып кошулат.

Анын сыңары, Жалий менен Андаш курактуу өспүрүмдөр гана эмес, «жүрөгүндө «жалы» бар ар бир пионер рухий эволюциялык өнүгүштүн дал ушул этаптарын өз баштарынан кечирет десек болот. Себеби тестиер жана өспүрүмдөрдүн психологиялык табияты, алардын турмуш муктаждыгы менен жашоо кумары ушундай.

Бирок, эгоцентризмдин жөнү башка. Анын тескери жагы көп. Мисалы, Андаштагы эгоцентризм Жалийге караганда бир топ татаал, коркунучтуураак келип, ал камкорчул тарбияны талап кыларына окуучу шек санабайт. Анткени ал кежир, «азоо» мүкөзүнө карабай, сабакты өздөштүрүү жагынан Жалийге окшоп башка окуучуларга көз каранды эмес. Анын бул «артыкчылыгы» береги терс сапаттарына кошумча болуп, бой көтөрүп чиренүүнү, а тургай, кадыресе төрө пейилдүүлүктү ырбатат. Кыз баланы жаман көрө тургандыгын ачык айтат. Бул тууралуу катасын бетке айтып, сын пикирин билдирген жолдошу Садыралыны оп тартып туруп жаакка чабат.

Үй-бүлөдө болсо Андаш аябаган тентек. Карындашы Зуурага күн көрсөтпөй басынтат, бут кийиминен өйдө тазалатат, бир жолу укпай койгондугу үчүн көзүн томуйтат. «Жеке өзүм» деп жүрүп, жаңыдан жолдош болгон Аскар менен Садыралыдан кагажып калат. Ушундай кылык-жоругу Андаштын өзүн намыстандырбайт. Өзү теңдүү балдардын арасында тентек агасынын абийири кетип бараткандыгын туюп, дагы эле баягы чебелектенген Зуура күйүгөт, намыстанат. Ал Садыралыдан кечирим сурап, Андаштын атынан жашыруун кат жазат. Биз, чоңдор, этибар ала бербеген мына ушул жупуну маселелер баары тең тестиерлер менен өспүрүмдөрдүн турмуш-тиричилигинде кадыресе мааниге ээ болот. Биз буга тынчсызданбай коюуга акыбыз жок.

Албетте, ишкердүү камкорчул советтик мектептердин жалпы эле коомчулуктун тарбиясына баш ийбеген, таасирленбеген жан жок. Советтик педагогика мектеп балдарын тарбиялоодо ишендируү, ынандыруу методу менен эле чектелбейт. Балдардын кылык-жоругуна жараша буйрук берүү, көрсөтүү, жазалоо, зордоп көндүрүү методдорун окуучулар коллективи менен ата-энелердин бирдиктүү талаптарын жана таасирлерин күчөтүүдөн улам оңолот. Анын үстүнө, балалык

эгоцентризм – бул алардын өмүрүнүн белгилүү этабына чейин гана созулуучу көрүнүш. Оңолбос, түзөлбөс баланы советтик педагогика билбейт.

Аталган чыгармаларда этибарга алуучу дагы бир мүнөздүү белгилер бар. Каармандардын жоруктарындагы алгачкы карасанатай өзүмчүлдүктөн тартып, адилеттүүлүккө чейин басып өткөн жол жана бир нече себепкер – ситуациялар ишенимдүү да, натыйжалуу да негизделген. Жалий менен Андаштын жоруктарынын оңолуп-түзөлүшүнө байланыштуу өнүктүрүлгөн сюжет элементтери дайыма эле ошол башкы каармандардын эркине баш ийдирилбейт.

Авторлор маселени коомдук моралдын өнүгүш динамикасына байланыштуу карашат.

«Тарбиялоо процесси дегенибиз мүнөздү калыптандыруу болуп саналат – деп баса белгилейт. Б.Полевой балдар адабияты жөнүндө Бүткүл Союздук Жазуучулардын II съездинде жасаган докладында. – Бул процесс жеңил-желпи нерсе эмес, өзүнүн карама-каршылыгы, олку-солкулугу жактан укмуштай азаптуу келет. Тарбиялануучунун жоруктарындагы дал ошол олку-солкулукту жоюу, терс көрүнүштөрдү четке кагуу, өзүмчүл, ээн баш аракетин жалпы коомдук максатка баш ийдирүү менен гана советтик жаңы гражданинди жетилтүүгө болот. Булардын баары тең мыктылап көрсөтүлүшү зарыл, ансыз Максим Горький айткандай эркиң менен да, эркисизден да баяндоого түшүп кетесин».

Ошентип, Ш.Бейшеналиев менен М.Жангазиевдин аталган повесттеринде маанилүү проблемалар козголуп, белгилүү даражада кызыктуу чечилген. Өздөрүн максатташ жолдошторуна карама-каршы коюп алышкан Жалий менен Андаштын терс жоруктарын таптакыр эле оңолбос «оору» катары кароого болбойт. Баланын мүнөзүндөгү терс көрүнүштөрдү туура байкап, анан аны ишенимдүү ситуациялар аркылуу тарбиялап, жолго салуу балдар адабиятынын бир өзгөчөлүгүн түзөт.

Кыргыз балдар повестинде, мүмкүн болушунча, жеткилең иштелген көркөм образ Ш.Бейшеналиевдин «Кордун тукуму» аттуу чыгармасынан байкалат. Ал көп пландуу, татаал сюжеттүү чыгарма. Бирок анын баары чачкын учурабайт, башкамдуу, тыгыздалган бир нукка, бир максатка, ырааттуу өнүккөн көркөм сюжетке баш ийдирилген.

Чыгарманын идеялык-эстетикалык структурасы да кенен. Тес-тиер балдарга мүнөздүү коомдук пайдалуу эмгек процессин изилдөө – повесттеги башкы маселелердин бири. Мындан башка биздин адабиятта аз иштелген мына мындай маселелерди да кошо камтыйт:

Адамзаттын жарык дүйнөгө келүүдөгү негизги милдети – мурас күтүү машакаты, ата-энеге, адам-атага – биринчи бала күтүү күдөрү, толгонуусу... Андан ары, ботодой көзүн жайнатып, эр ортону болгончо тырмак көрбөй, эл арасында куу баш атыгып, жер матап, ыза чеккен ата-эненин муңайым жүзү, чүрпө эңсеп, зарыгып бушайман жеген анын маанайы – кандай азап, кандай кыйын... Мына ошол көп күттүргөн перзенттин көз жарып, үн жаңыртып жарык дүйнөгө келиши, азап чеккен ата-эненин жүрөк жарган кубанычы... Жер боорлоп, эки бутуна эми гана тик турган ошол наристенин тагдыр-түйүндөрү – тарыхый шартка жараша анын эмгек менен ооздонуп, эмгек менен таканчыктап, ошону менен телчилип, торолуу мына ушул маселелер повесттин көркөм иликтөө объектисн түзөт. Тагыраак айтканда, баладагы купуя сырды ачуу автордун башкы максаты.

Айрым жазуучулар менен адабиятчылар бул чыгарманы Бейшеналиев атактуу койчу, Социалисттик Эмгектин Баатыры Рахматалы Сартбаевдин өмүр жолунан алып жазган деп жүрүшөт. Принципте биз деле каршы эмеспиз. Себеби художник чыгарманы карандай кабинетте пайда болгон кыялдардан жаратпайт. Ага кайсы бир фактылар, турмуш сүрөттөрү түрткү берет. Анын өзү жазуучунун интуициясын дүүлүктүрүп, туюмдарын гана активдештириши мүмкүн. Бирок мунун өзү көркөм чыгарманын конструкциясы пайда болуп, алгачкы эскиздери жаралып салынды деп айтууга деле укук бербейт. Бар болгону жазуучу дем байлады, тема тандады, аны өзүнө макул тапты дегендикке гана жатат.

Ырас, адабият таануу илиминде каармандын кейипкери жөнүндө да кеп салып калышат. Жазуучунун каарманы турмушта жашап өткөн же жашап жаткан кайсы бир белгилүү адамдын өмүр жолуна «окшошуп» калса эле, аны ошол адамдын биографиясы же биографиялык чыгарма иретинде эсептей салышат.

Жеке бир адамдын өмүр жолунан баалуу көркөм чыгарма түк жаралбайт, жаралышы да мүмкүн эмес. Калайык калкка кеңири белгилүү, даңазалуу адамдын өрнөгү деле эл тарабынан болгон коштоолор, айрым түзөтүүлөр, кошумчалар аркылуу гана өрнөккө,

үлгүгө айланышы мүмкүн. Жеке кишинин өмүрү – жылаңач факт, ал өзүн курчап турган, аралаш бирге жүргөн адамдардын турмуш-тиричилиги менен байланышта гана кооз көрүнүп, жылуу кабыл алынат. Художник жеке адамдын «баатырдык» турмушундагы мына ошол закон ченемдерди ачат; ошондо гана ал биздин көзүбүзгө сүймөнчүк каарман болуп чыга келет.

Тестиер жана өспүрүм курактагы балдардын турмуш-тиричиликтерине, каада-салтына ылайык коомдук пайдалуу эмгектин улам баскычтар боюнча өнүгүшү жана балдарды ар тараптан өстүрүп, жорук-жосуну, көз карашы жактан калыптандыруудагы анын жетектөөчү ролун изилдөө – «Кордун тукуму» повестинин башкы объектисине кирет. Автор кыргыз балдар адабиятында биринчилерден болуп мектеп балдарына ылайык эмгек процессин уюштуруунун формаларын, жол-жоболорун, спецификасын белгилүү даражада туура байкап, ийгиликтүү чагылдырган.

Кенже мектеп балдары менен тестиерлердин жана өспүрүмдөрдүн, ал тургай, мектеп жашына чейинки балдардын ар кимисине жараша эмгек машакаты, өз алдыларынча эмгек формалары, аларды уюштуруунун өз алдынча ыкмалары болот. Маселен, мектепке чейинки балдарга – өзүн-өзү тейлөө эмгеги, кенже мектеп балдары менен тестиерлер үчүн коомдук пайдалуу эмгек, ал эми, өспүрүмдөр үчүн болсо – чыгармачылык жана өндүрүштүк элементтер катышкан эмгектин атайын формалары зарыл болот. Бирок булардын баары сырттан болгон буйруктун жардамы менен эмес, балдардын ар кимисинин жашоо муктаждыгынан келип чыккандай демилгелүү, ишкердүү аракет формасында өсүп чыгышы талап кылынат.

Ш.Бейшеналиевдин сөз болуп жаткан повестинин башкы каарманы Дардакенин жашоо-тиричилигинен эмгектин ушул сымак формаларын жолуктура алабыз. Дардакенин бөбөк мезгилинен тартып өспүрүм курагын кошо камтыган мезгилдин ичиндеги анын эмгек процесси киреше берүү маанисинде эмес, тарбиялоочу мааниде – баланын күндөлүк турмуш-тиричилигин туура уюштуруу, акыл-эсин активдештирүү, жорук-жосунун тартипке салуу, баам-парасатын жана чөйрөгө болгон түшүнүк-мамилесин түзөтүү, өөрчүтүү максатында уюштурулду.

Тагыраак айтканда, наристе кезинен өзүн-өзү тейлөө ишин ынтызар баштаган Дардакенин коомдук пайдалуу эмгеги улам баскычтар

боюнча жылып, жанданып, өөрчүп отуруп жогорку чекке – өндүрүштүк эмгекке өсүп жетет.

Автордун сөзү менен айтканда, Дардаке мезгилинен мурда торолот, бейпил балалык өмүрүн «уурдатып» жибергенин туйбай калат. Тарыхый шартка ылайык кактооч, чыйрак телчигет.

Дардакенин коомдук пайдалуу эмгеги кадимки күндөлүк турмуш-тиричиликти уюштуруудан – элет адамдары этибар берип, аңыз албаган жупуну мээнеттен башталат. Адегенде жалгыз бой үй-бүлөгө кол кабыш көрсөтүп, отун-суусун камдап, малын көзөмөлдөп, айран, сүт ташып, жайлоо менен калаа адамдарын байланыштырган данакердин кызматында болот. Иши кылып, бала адамзаттын тиричилиги үчүн пайдалуу эмгек жолуна түшөт. Омурткасы бекемделет, сөөк-денеси чыңалат, кара күч тараптан жетилет, каада-салты өсөт, ар тараптуу жана тынымсыз аракетке өтөт. Демек, күндөлүк, тиричилик кечирүү зарылчылыгы бала үчүн тарбиянын каражаты болуп кызмат кылды.

Бирок, ошол зарылчылык баланын көңүлүнө, эркине баш ийбейт, тескерисинче, анын ишмерчилигин башкарып, жетектеп алат, улам турмуштагы жаңы ийгиликтерге же мүчүлүштөргө, сүйүнүчкө же өкүнүчкө алып бара берет. Бала ошолор менен кумарданып, ошолор менен жарпы жазылат. Маселен, зарылчылыктан улам Дардаке тоонун башына капкан койду. Муну менен ал өзүнөн чоңдордун тажрыйбасын кайталаган жок, муктаждыктын орогун орду.

Согуш запкысыбы, айтор, Буйлаш ата, Сайра эже жана бүт жамаат көптөн бери жылтыр көрбөй, сөлү качып, шортектеп, кызыл этке зар болушканын айтышкан болучу. Кара жанын карч уруп, эмгектен колу бошобогон адамдардын ушул үмүтү баланын эркин бийлеп, илгери-тилек менен аң уулоого бет алдырган эле.

Капканга түшкөн олжо биз чоңдордун туюмунда ийгилик, сүйүнүч, ал эми балдардын түшүнүк абалында кайгы-муң, ырайымсыздык иретинде бааланат. Дардаке да ошентти. Бирок турмуш өкүмү бирөө гана – олжо кайберенди союу керек. Буга бүткүл адамзат үйрөнүп келген. Дардаке кайда бармак. Ошентип, кайберенди олжолоо, ага «ырайымсыз» мамиле жасоонун өзү деле Дардаке үчүн тарбиялык кызмат аткарды.

Автор каармандын жорук-жосунун, тартибин ар тараптан ишенимдүү бекемдеп, өнүктүрүп отурат. «Таноосун дердендетип,

чулусунан дордоюп боолгологон» 12 жашар Дардаке биздин көз алдыбызга аракетин күч, тирикарак туюлат. Ошого жараша жазуучу чыгарманын сюжет структурасын, сүрөттөө амалдарын бир саамга да бошондотпойт. Сюжет тармактарынын өөрчүшүн тестиер балдардын түшүнүк даражасына «ылайыкташтырып», жөнөкөйлөштүрүп отурбайт. Повесттин мазмунуна камтылган маселелер окуучудан белгилүү даражадагы даярдыкты, маданиятты жана зирек мамилени талап кылат.

Дардакенин ушу таптагы балалыгы – кимде-кимдин балалык доору каардуу согуш абалына кабылып, жаркын ойноп күлө албай, мектепти убактынча таштап, колхоз талаасындагы чоңдордун ордун басып, бейпил өмүрдү эмгекке соргузган баланын аянычтуу өмүр жолун элестетет. Дардаке «жаштайынан кактооч өсүп... балалык жыргалдан, оюндан окчун өстү». Ал «өзү теңдүүдөн чыйрак, эрте тотуккан омоктуу бала» болсо да, «жеке эле омууроого ишенбей, сөздү баамдап, угуп сүйлөй» турган болуп жетилет.

Баланын мүнөзүндөгү бу касиеттерди жалаң гана табият тартуулаган жок, ага мезгил – согуш шарты да өз кошумчасын кошту. Эртелеп тотугууга аны мажбурлады. Социалдык шарт баланын аң-сезимин бийледі, жорук-жосундун максималдуу өсүшүн талап кылды. Демек, Дардакенин балалыгы оор сыноого дуушар болду, ошол сыноодо чыйралып, мезгилсиз торолуп жетилди.

«Кордун тукуму» повести баланын ар тараптан өсүп жетилишиндеги эмгек тарбиясынын ордун, анын чечүүчү ролун көрсөтүүгө багытталат. Коомдук пайдалуу эмгек баланын кулк-мүнөзүн, көз карашын аныктоочу негизги критериялардын бирөө. Мында баладагы туруктуулук, чыдамкайлык, өз бет алдынчалуулук, чечкиндүүлүк сыяктуу мүнөздүн урунттуу белгилери түзүлөт, анын коомдук жана жекече көз карашы, граждандык милдетин тааный билүү – өз ишине берилгендик акыйкаттык, аң-сезимдүү тартип, жоопкерчилик, коллективизм сыяктуу нравалык облиги да дал ошол эмгекке болгон мамилесинде ачык чагылат. Бейшеналиев Дардакенин образы аркылуу ушул маселелерди изилдейт.

Ата-журттун башына иш түшүп, анын тагдыры бычак мизинде турган кезде Дардаке, Алапай, Чекир өңдөнгөн өспүрүмдөрдү аяп, алардын торолуп бой жетишин күтүп турууга болор беле? Ушундай шартта аларды эмгекке жарабайт деп ким айта алмак? Мезгил

аларды тиричиликке тыкан тотуктурду, кожогой тарткызды, турмуш оор жүгүн артып, зордоп чоңойтту. Анын үстүнө, бардык ал-акыбалды өз көзү менен көрүп, өзү кошо жашаган балдар турмуштан мындан башка кандай жыйынтык чыгармак! Демек автордун идеялык-көркөмдүк мотивировкасына, жаш жеткинчектерди эмгекке ынандыруу принцибине каарманды турмушка даярдоо жана бел чечүүгө «мажбурлоо» ыкмаларына эч кандай каршылык көрсөтө албайсыз. Анын баары өз орду менен туура негизделген, психологиялык жана көркөмдүк жактан ишенимдүү мотивировкаланган. Психологизм сюжетке ыраттуу жайгаштырылган.

Көркөм сюжет бөлүкчөлөрүндөгү психологиялык деталдар автордун көз карашы формасында эмес, ошол өспүрүм Дардакенин аң-сезими менен өлчөнөт. Атанын колунан таякты алып, уй артынан түшүшү, согуштун жесири Сайра эже менен Буйлаш аталардын үй-бүлөсүнө кол кабыш кылып жардам көрсөтүшү, дыйкандардын төрөсү болгон трактористтик милдетти аткарууга өзүн даярдай башташы ийгилик катары көрүнүп, эл оозуна бачым илинип кетишине Дардаке өзү жакшылап түшүнүп, маани бере албайт. Тескерисинче, айылдаш балдары Алапай менен Чекирдин баягыда мелдешке чакырып, эрдемсинишкен сөзүнө намыстанып, ал уй багууну кой багуу менен алмаштырууну атасына сунуш кылат. Дал ушул сапаттар таасирленүүдөн, баланын туюу сезимдеринин активдешинен улам өсүп чыкты деп айта алабыз. Себеби Алапай менен Чекир Дардакени намыстантып: уй багуу жалкоолордун иши, эр болсоң бизчилеп азап-тозоктуу кой багууда өзүндү сынап көр дешкен болучу. Мындай абалды пейилдеги оош-кыйыштар, баладагы мамиле-катнаштын чыңалуу процесси катары баалайбыз.

Өспүрүмдөрдүн психологиясындагы бир өзгөчөлүк – ар кандай таасирлерге тез берилип кетүү мүнөзү да ушул жерден ачык байкалат. Анткени Дардаке тиги балдардын сөзүнө эрегишти, таасирленди. Тракторист болуу жөнүндөгү алгачкы оюн өзү бүлгүнчүлүккө учуратты, суукта тескейдин карын тээп, малга жайыт издеди. Ачыгын айтканда, анын коомдук пайдалуу эмгеги алгачкы жолу өндүрүштүк маанидеги эмгекке өсүп чыкты.

Бирок Дардакенин мүнөзүндөгү мындай чечкиндүүлүк, өз алдынчалык жана өндүрүштүк эмгекке карай багытталган балалык шык чыгарманын сюжет-кульминациясын аныктай албайт эле. Анткени

анын образы ишеничке айланып, үлгү болорлук даражага көтөрүлсүн үчүн дагы бир канча сыноодон өткөрүлүп, иш процессинде бекемделүүсү талап кылынат болчу. Мындай ой түйүндөрү сюжеттин андан аркы өнүгүшүндө бекемделет.

Баса, али балалык түгү түшө элек тунук кыял, шайдоот Дардаке мектептен караманча четтетилдиби? Автор баланын тагдырына басмырт карап, жалпыга милдеттүү окуу законуна каршы турдубу? Жок, таптакыр андай болгон жок. Ш.Бейшеналиев мунун баарына учурдагы турмуш жобосунан туруп мамиле жасаган. Али Дардаке биротоло чонуккан койчу болуп каттала элек, атага жардамчы бойдон жүрүүдө. Анын үстүнө ушул койчулуктан ийгиликтин көрүнүшүнө балада ишенич да, кубаныч да жоктой. Өз жолдошторуна «мындан ары иштен байкашабыз, жарайбы» – деп, кол алышып койгону болбосо, мектебин, коюн-колтук алышып, жанаша отурушкан классташ досторун ойлогон сайын «кусасы арткан Дардакенин боконо сөөгү болкулдап, жашып барып оңолчу».

Кала берсе, улуу карды жиреп койлорго жол ачып, тескейден алас-алас тоголонгон сайын зээни кейип отуруп: же тракторист окуусуна эле кетип, же жылуу-жумшак уй багууда эле калсам эмне болмок деп, өзүн далай жолу жемелеген. Башкача айтканда, бул учур Дардакенин турмуш жолун аныктоо, эрк сапаттарын бекемдөө, эсакыл жана ишенчин сыноодон өткөрүү процесси болучу. Мисалга Дардакенин монологун окуп көрөлү: «Мектеп, сабагым, мен сени жооптуу учурда гана убактылуу унуткарып койдум. Менин алдымдагы зор тапшырма – колхоз коюн кыйынчылыктан аман багуу, карыган атама көмөктөшүү болбодубу».

Демек карыган ата-энени аёо, аларга болгон урмат-сый, боорукердик сезими баланын кулк-мүнөзүн, көз карашын коомдук багытты көздөй бурду. Калтырган сабактарын өз бет алдынча окуп, даярданып, бүтүрүү экзаменине кирүүгө уруксат алды. Ошондон кийин гана кой фермасынын жетекчиси Садык Дардакеге ишенич туудуруп, кадимки чоң кишидей мамиле жасап, аны жардамчы койчулукка каттап кетет. Ошондон улам, Дардакеде алгачкы шык, сүйүнүч пайда болуп, төл алууда атаандаштары – Алапай менен Чекирди жеңип чыгат.

Биздин оюбузча, окуянын түйүнү ушул жерде ырааттуу, жыйынтыктуу чечилген. Бирок, ошого карабай, автор окуяны андан ары

чойгулай берет. Дардакенин комсомолго өтүү шаан-шөкөтү, Дардаке атын таштап Рахматуллага көчүрүү, күйүп-жанган махабат вальсы жөнүндөгү окуяларды сүрөттөөгө өтүп кетет. Албетте, булар артык-баш окуялар деп айтууга болбойт, бирок схемалуу, тажатма мазмунга айланып калат. Чыгарманын орусча басылышында бул окуялардын кыскартылып салынышы да кокусунан эмес.

Ошондой болсо да Ш.Бейшеналиев мектеп балдарына тестиерликтен өспүрүмгө чейинки мүнөздүн жаралыш жолун, андагы эмгектин чечүүчү ролун баса көрсөтүп, эмгек кооздугу жөнүндөгү көркөм чыгармаларды жаратып берди.

«Сарбай уулу» («Кордун тукуму») повестинде адам баласынын эмгеги ушунчалык сонун поэтизацияланган дейсиз – деп чоң эргүү менен жазат көрүнүктүү сынчы И.Мотяшов – советтик балдар адабиятында пайда болгон кийинки жылдардагы китептердин ичинен мындай учурду жолуктуруу кыйын»¹. Ошентип, Дардакенин образы окуучулардын ишенимине айланды, сезимин байытты, кыргыз балдар адабиятындагы жеткилең иштелген көркөм образдардын бири болуп калды.

Корутунду ордуна төмөндөгүлөрдү айта кетүү оңбу деп ойлойбуз:

Балдар үчүн идеал образ дегенибиз – ал кандайча болушу эле зарыл эмес, кайсыл шартта, эмне деген кырдаалдарда, кандайча негиздерде тарбияланган каарман экендигин туюндурууда турат. Идеал каарман балдардын каалоосу боюнча мына мындайча болот. Бардык адамдар бактылуу, көңүлдүү шаттыкта жашаш керек. Жалаң эле кара күчтүү, салабаттуу адамдар женишке ээ болушпастан (балдардын ою боюнча көбүнчө ошолор жеңет), адилеттүүлүк бардык адамдар үчүн бирдей салтанат курууга тийиш.

Ар кандай азап-тозоктуу шартта деле кимдер адилеттүү иш жасап, кимдер баардык адамдардын бакыт-таалайын коргоо үчүн аракеттенип жатканын балдар бир минутага унутушпайт. Анткени дал ошондой адамдар гана алардын сүйгөн адамдары болушат. Тактап айтканда, балдар үчүн үлгүлүү образ бул – эрктүү, чечкиндүү, чынчыл камкорчул адам. Дал ошондуктан советтик балдардын сүйүктүү каармандары болуп Павел Корчагин, жаш гвардиячылар, баатыр кыз Зоя жана Шура, өзү теңдүүлөрдөн: Павлик Морозов, Сергей Дубинин, Кычан, улуулардан болсо: Чапаев, Алексей Мересьев жана

¹ И.Мотяшов. Мастерская доброты, М., «Детская литература», 1969, стр. 144.

көркөм калыпташтырылгандардан: Тимур, Гаврош, Ванька, Мальчиш-Кибальчиш, ал гана эмес, Том Сойер, Гек Финн, Мальшок жана Клава Назаровалар аталып калышты. Булардын ичинде жалаң эле тарых берген каармандар эмес, жазуучуларга турмуштун өзү берип, алардын ойлоп табууларынан жаралып, китеп аркылуу окуучулардын сезиминен бекем орун алгандары да жок эмес. Демек, көркөм адабият ошол касиети менен жагымдуу, ошону менен баалуу.

Биздин оюбузча, үлгүлүү каарман деген түшүнүктү айрым адабиятчылар кээде бир беткей баалап жиберешет. Анткени кандайдыр бир себеп менен окуучуларга көбүрөөк сиңип кеткен каармандарды ала коюшуп, аябай көкөлөтүп мактап, типтүүлүктү ага таңуулап салышат да бирок каармандын мүнөзүндөгү типтүүлүк менен индивидуалдуулуктун катышы жөнүндөгү маселени күндөлүк турмуш-тиричиликте зор мааниге ээ болорун анчейин этибар алышпайт.

Баса, иштелип жетилген жакшы мүнөздү карандай типтүүлүккө же индивидуалдуулукка тиркей салуу – дайыма эле жеткилең жыйынтык бере албайт. Себеби ар кандай реалдуу мүнөз кээ бир типтүү көрүнүштөрдү алып жүрүү менен катар, конкреттүү шарттардагы өзүнө тиешелүү жөндөмдүүлүгү, жаш өзгөчөлүгүнө ылайык ишмерчилиги бар жеке адам болуп саналат. Балдар адабиятына келген жазуучуларыбыз образ түзүүдө маселенин ушул жагын эске алганы оң. Мунун өзү, сөзсүз, көркөм психологизм менен тыгыз байланышкан маселе.

Ошентип, «Тоо балдарындагы» Аскар менен Динардын, «Кычан», «Кордун тукуму», «Карлыгач», «Ат жалында секелек» повесттериндеги Кычандын, Дардакенин, Тотунун, Бадманын, Аманаттын, «Жетим», «Бирине бири окшобогон күндөр», «Менин күндөлүгүм» повесттериндеги Көкөнүн, Момундун, Айталынын жана «Жаңы жолдош», «Тилектештер» повесттериндеги Андаш менен Зууранын, Зейнептин образдары оң каармандар катары азыркы мектеп балдарынын: турмушту кимдин үлгүсүндө куруу керек жана кимдерди тууроого болот? деген суроолоруна булардын ар кимиси өз кудуретинче жооп болуп түшө алышат десек ашыра чапкандык болбойт.

Жазуучунун милдети баатыр же катардагы бала экенине карабай, андагы урунттуу касиеттерди ачып, көркөм жалпылап берсе эле болгону. Ошондуктан адабияттагы оң каармандардын сапаттык даражасын аныктап келип, М.Горький, мындайча жазат: «Биздин

революциячыл доорубуздун каарманынын негизги сапаты – анын активдүүлүгүндө жана ишмердүүлүгүндө. Алардын ким жана эмне жөнүндө айтары азбы, көппү, бизге белгилүү. Ошондо да алардын кантип сүйлөшөрүн сүрөттөө үчүн аракет жасоого тийишпиз. Алардын сөзү аткарылган жумушка барабар, чындыгында эле, мунун өзү иш. Ошондуктан анын сөзү адамдарга кандайча таасир берип, кандайча бедел боло ала тургандыгын көрсөтүүгө тийишпиз»¹.

Балдар адабиятындагы оң каарман жаңылып же ката кетириши түк мүмкүн эмес деп ойлоого болбойт. Алар дагы кадимки балдардын өзүнө окшоп адашып, жаңылышы мүмкүн. Бирок ар кандай каталык баланын жаш өзгөчөлүгүнө ылайык келүүсү тийиш. Мисалы, мындай каталыктар Орусбек менен Динардын мүнөзүндө учурайт. Ошондуктан алар автордун идеал каарманы Аскарга караганда окуучуга алда канча жагымдуу жана бажырайып даана көрүнөт.

Динар аркылуу кенже баланын монументалдуу образы жаралган. Ал биздин республиканын балдарында гана эмес, аны окуган бардык тилдеги балдардын элесинде жандуу образ катары жашайт. Ал эми Орусбек болсо тулку боюнча кыймыл-аракетте сүрөттөлгөн. Аным жорук-жосуну, тартиби кыяпатсыз балдар дүйнөсүнүн өкүлү катары повесттин сюжет өзөгүнө бекем чырмалышкан. Баланын тирикарактыгы, көптү билүүгө болгон кумардануу-кызыгуусу, суроочул-такыкчыл аракети, жандуу кыймылы өзгөчө мүнөздө баяндалып, сатиралык планда чечилген.

Балалыктан токтоло электиктен улам кетирилген каталыктар классикалык каармандар Тимурда, Мальчиш-Кибальчиште, Ленькада, Малышокто, Сократикте да бар. Бирок алардын каталары образдын өңүн өчүрбөстөн, тескерисинче, балалык сезимдин жагымдуу табиятын ырастап турат.

Өзүнүн балалык мүнөзүнүн диалектикасындагы өзгөрүүлөр жөнүндө эскерип, Л.Толстой «Юность» повестинин баш сөзүндө мындайча жазат: «...Ал кезде менин билүүгө болгон кызыгуум ушундай бир өөрчүгөн болчу, анда мен акактыкты да, жакшылыкты да чын жүрөктөн айтылгандай туйчумун»².

Азыркы кыргыз прозасынын жандуу өнүгүшүнөн уламбы же карандай атаандашып тууроодонбу, айтор, кийинки жылдары жазылган

¹ А.М.Горький. соб. соч. т. 30, М., Госполитиздат, 1956, стр. 391 – 392.

² Л.Н.Толстой. полн. соб. соч., юбилейное издание, М–Л, 1930, т. 2. стр. 349.

балдар повестиндеги каармандардын образына артык баш, эзме психологизм, мүнөздүү. Мисалга, Н.Байтемировдун «Акбаш» повестин алып көрөлү. Чыгарма бүгүнкү күндүн турмушунан алынып жазылган. Башкы каарман Барат эмгекте жетилгенсыйт. Бир караган кишиге бала бир жылда беш жашагансып сезилет. Адегенде ата-эненин жардамчысы, соңунан колхоз талаасынын күзөтчүсү болуп катталат да, тез эле атак-даңкка жетишет.

Ырас, Барат бир топ кыйынчылыктарды баштан кечирет, турмуш белестерин ашат, карама-каршы мүнөздөр менен кагылышат. Чоң сайдан ашып-ташып, эгин талаасын каптаган жазгы ташкын сел Акбаш кунанды агызып, бирок Баратты агызууга чамасы жетпейт. Иши кылып, автордун ою боюнча Барат көп түрдүү «сыноодон өткөрүлүп, намыскөй, чыйрак өспүрүм катары торолот. Бирок жазуучу көркөм шарттуулуктун бардык мүмкүнчүлүктөрүн бир беткей «жерип», баяндоо психологизмине барып кабылат. Психологиялык мүнөздөмө Бараттын образына сылай жүктөлгөнү менен, анын көз карашы, жүрүм-туруму ишенимдүү мотивировкаланбайт. Ошондуктан повесттеги каармандын ишмерлигине болгон, психологиялык талдоону балдар таңазар алыша бербейт.

Ушундай эзме психологизм А.Солтобаевдин «Жерде эрдик түгөнбөйт», «Бүтпөгөн дептер» повесттерине да мүнөздүү. Мисалы, автор өспүрүм Сатардын образы аркылуу азыркы учурдун активдүү пионерин, чечкиндүү окуучунун мүнөзүн сүрөттөмөкчү болот. Ал мугалимдин жарамдуулугун «сынап», кезегинде, анын ишине «байкот» жарыялап көрөт. Аягында мектеп директору менен класс жетекчисин «жеңип» чыгат. Бирок автордун тандаган окуялары окуучуну тандандыра албайт, себеби ал ишенимдүү кырдаалда өнүктүрүлбөйт, Сатардын жорук-жосуну менен байкаган окуяларынын статистикасы учурдагы алдыңкы пионердин жүрүм-турумуна таптакыр коошпойт. Анын көз карашы ак ниет окуучунун сезими эмес, жазуучунун оюнан зордоп кураштырылган иллюзия. Артыкбаш психологизмди М.Гапаровдун «Мейман», Ш.Абдырамановдун «Арстанбап», Ш.Бейшеналиевдин «Данакер» деген чыгармаларынан да жолуктурабыз.

Кыргыз балдар адабиятындагы оң каарман проблемасынын иштелишинде дагы бир мындай кемчилик байкалат. Каармандардын дээрлик баары бычак мизинде тургандай каткалаң иш үстүндө сүрөттөлөт. Балдарга окшоп алардын оюн-зоок менен таптакыр иштери

жок. Ошондуктан үлгү болорлук оң каарман болуу үчүн бала жалаң гана эмгекте, окууда же тап күрөшүндө сүрөттөлүшү тийишпи? деген суроо туулат. Биздин оюбузча, баланы оюн ишмердүүлүгүнөн бөлүп сүрөттөөнүн аргасы жок, ал ар кандай маанилүү жумушту оюн процессинде аткарат. Кийин анын ким болорун, кандайча адам болорун ойногон оюндарынан эле аныктоого болот. Бала оюн процессинде өзүн толук мүнөздөп көрсөтө алат. Буга бир мисал келтирели. Леонид Пантелеевдин «Чын сөзүм» деген чыгармасында мындай деталь бар. ...Ойноп жаткан балдар мектептен келаткан 3-класстын бир окуучусун чакырышат да, ага согуш оюнуна кошулушун сунуш кылышат. Баланы ойноп жаткан бактын эң четки бурчуна күзөткө коюшуп, башка бирөө менен алмаштырмайынча таштап кетпөөгө убадасын алышат. Ойноп бүткөн балдар тиги күзөтчү жөнүндө унутуп коюшуп, үйлөрүнө тарап кетишет. Көз ирмемей чек күзөткөн кыраакы баланын курсагы ачат, караңгы кирет, эч кимден кабар жок... Анын үстүнө, күзөтчү да жакында короону жаап, кулпулап кетмек. Бирок кетүүгө болбойт, убадасын берген... Кокусунан гана бу күзөтчүнү көрүп калган аңгеме айтуучу адам күзөттү таштап үйүнө кете берүүгө баланы таптакыр ыната албайт. Киши күзөтчүгө боор ачып, күзөттү таштап кетүүгө уруксат берүүчү чыныгы командирди издеп көчөгө чыгат...

Мына ушул балада кандай эрдик, кандай эрктүүлүк, чыдамкайлык жана жоопкерчиликти сезе билүү сырлары жатат. Мунун өзү адамкерчиликтиң эң жогорку сапаты десек болот. Коммунисттик тарбиялоодон күткөн биздин үмүтүбүз дал ушунда турат.

Албетте чоңойгондо анын ким болушу бизге белгисиз, бирок ким гана болбосун азыр алдын ала убада берүүгө болот: ал чыныгы адам болуп жетилет. Балдар адабиятынын каарманын ушул шыбагадан оолак сүрөттөө, демек ал эч канча үлгү болорлук, жеткилең мүнөздүү образ боло албайт дегендикке жатат.

Бүткүл советтик балдар адабиятындагыдай эле азыркы кыргыз балдар прозасына тестиерлер менен өспүрүмдөрдүн духовный потенциалын ачып берүүчү коомдук-нравалык жана духовный-психологиялык конфликттер мүнөздүү болуп баратат. Прозадагы ушул белгилер, көбүнчө Ч.Айтматовдун, Ш.Бейшеналиевдин, К.Каимовдун, Т.Касымбековдун, Ж.Мавляновдун балдар үчүн жазган повесттеринен ачык көрүнөт.

Күрдөөлдүү өнүккөн бүгүнкү турмуш кыргыз балдар жазуучуларына көп нерсени берди. Алар балдар үчүн маанилүү белек камдап, көркөм жалпылоонун жаңы формаларын, образ түзүү жана сюжет куруунун жаңы ыкмаларын өздөштүрүүдө. Кээ бир авторлор каармандын рухий өнүгүшүнө, адеп-ахлак сапатына, ишмерчилигине жана өз бет алдынчалуулугуна (мисалы, Аскар, Динар, Орусбек, Тоту, Аваз, Бадма, Аманат, Айталы, Жалий, Андан ж.б.у.с.) көбүрөөк маани берүүчү болушту. Жазуучулардын дагы бир тобу коомдук түзүлүштүн бул же тигил кырдаалындагы, бул же тигил тарыхый шартындагы кенже муундардын турмуш абалында, кызыгуу чөйрөсүндө пайда болгон карма-карышылыктар аркылуу жаңы психологиялык образдарды (Кычан, Керез, Абалбек, Момундун небереси, Дардаке, Көкө, Мамбет, Абыш) жаратышты. Муну менен кыргыз балдар прозасындагы образ-мүнөздөрдүн реалисттик концепциясы бир кыйла артты.

Өзгөчө Ч.Айтматовдун көркөм чеберчиликтеги жасаган секириги кыргыз балдар прозасынын жанданышына түрткү берип, зоболосун көтөрүп, чоң аренага алып чыкты.

Бүткүл ааламга белгилүү «Жамила», «Биринчи мугалим», «Ак кеме», «Эрте жаздагы турналары», «Көздөн учкан көк жээк» повесттери балдарга адрестелбегени менен, алардагы автордун идеялык-эстетикалык позициясын алып жүрүүчү өспүрүм Сейит, Султанмурат, Мырзагүл, өспүрүм Алтынай, наристе делдең кулак Бала жана Кирик конкреттүү тарыхый шарттардагы советтик балдардын өкүлдөрү эмеспи. Алардын белгилүү кырдаалдагы ички туйгулары менен ишкердүү аракеттеринин маанилүү көркөм жалпыланып, азыркы замандын окуучуларын жапатырмак кызыктырышы кыргыз балдар жазуучуларын ойлондурбай койгон жок. Ч.Айтматовдун бул аракети балдардын жан дүйнөсүнө үңүлүүнүн өзүнчө «аппаратын» тапкансыды. Улуу муундардын ортосундагы мамиле-катнаштардын закон ченемдерин туюндурду. Акыл-эс, мээр-шыбага жагдайлардагы маанилүү оош-кыйыштарды эске салды демекчибиз.

Азыркы ынтызар балдарыбыздын рухий кең дүйнөсү, алардын ар кыл муктаждыктары – кызыгуу чөйрөсү, интеллектуалдык иш аракеттери, адеп-салт жөрөлгөлөрү, канаттуу романтикасы жана алоолонгон купуя сырлары атайын жазбаса деле Айтматовдун атактуу повесттеринин изилдөө объектисине айланды. «Гүлсарат» повестиндеги Танабай менен тизгин талашып, тал чыбыкты ат кылып минип,

Гүлсары менен жарышкан балдардын жоруктары, массалык сценалар, «Алгачкы турналар» повестиндеги кыялкеч, шайдоот Султанмураттын дүрбөлөндүү турмуш-тиричилиги буга күбө.

Абакиров Курманбек

КИЧИНЕКЕЙЛЕРДИН КӨЗҮ МЕНЕН¹

Азыркы учурда кыргыз совет балдар адабияты жалпы эле көркөм сөз өнөрүбүздүн кадыресе калыптанган маанилүү звеносу, жаш муундарды коммунисттик духта тарбиялоонун ынанымдуу куралы болуп калды. Партия жана өкмөт балдар чыгармачылыгын идеялык-эстетикалык, көркөмдүк баалуулугу, тарбиялык салмагы жана аларды жетиштүү санда чыгаруу маселелери ар дайым көңүл буруп анын өнүгүшүнө зор салым кошуп келүүдө. «Советтик Кыргызстан» газетасы 1980-жылдын 30-мартындагы маалыматына караганда республикабыздын басмаларында жарык көргөн ар бир экинчи китеп балдарга арналат. 1975-1976-жылдары жалгыз гана мектеп басмасынан 178 көркөм чыгарма 2846.8 миң нуска менен балдар үчүн жарык көргөн. Буга атайын балдарга арналган «Байчечекей», «Кыргызстан пионери», «Жаш ленинчи» өңдүү газета, журналдардын балдарга арналган беттерин, борбордук жана республикалык башка басмалардын продукциясын кошсок, балдар үчүн көрүлгөн камкордуктун масштабын кеңири элестетүүгө болот.

Кийинки мезгилде республикабызда балдар үчүн чыгарма жазууну атайын максат кылышкан акын-жазуучулардын саны көбөйүүдө. Жалпы алганда балдарга бирин-эки болсо да өз чыгармасын арнабаган акын-жазуучу жок экендигин белгилешке болот.

Балдар үчүн жарык көрүп жаткан ар бир китеп жамандыр-жакшыдыр өз адресатын, окурманын таап аларды өз алдынча тарбиялап жаткандыгы белгилүү. Бирок ошол китептердин көпчүлүгү көркөм сын элегинен өткөрүлбөй таанымал жана жаш сынчыларыбыздын көңүл буруусуна толук арзыбай келатышы өкүнүч туудурат. Белгиленип жүргөн «адабият сымал», «ортозаар», «чала жан»

¹ Абакиров К. Кичинекейлердин көзү менен...// Кыргызстан маданияты. – 1981, № 48. – 26-ноябрь. – 3-бет.

чыгармалардын балдар адабиятында кандай көбөйүп баратышы бир чети мына ушул көңүлкоштуктун натыйжасы го деген ой туулат. Ар кандай курактагы балдарга арналган китептердин көркөмдүк сапаты мындай ойлоого негиз берет.

Балдар үчүн чыгарма жаратууну чоң адабиятка өтүүчү көпүрө катары караган түшүнүктөгү акын-жазуучулар, биздин болжолубузда, айрыкча жаштар арасында көбөйүп, алардын дээрлик басымдуу көпчүлүгү ушул «балдар адабияты» деген аянттан старт алышчу болушту. А.Твардовскийдин «Детские книжки – это взискательнейший экзамен для поэзии вообще» деген сөзү алардын эстеринен чыгып кетти. Белгилеп эле жүргөн фактыга кайрылсак, балдар адабиятында да «чала жан» чыгармалар туура идеяда, актуалдуу темаларда жазылат. Алар кичинекей окурмандарды «жакшы нерсеге үндөп, жаманды жамандашат» же ошенткилери келишет. Мындай автордук ниетти байкоо кыйын эмес. Бирок «жакшынакай темада жазылган китеп өзүнөн-өзү эле жакшынакай боло бербейт» (А.С.Макаренко) эмеспи. Натыйжада, адабият сымал чыгармалардын авторлору кичинекей окурмандарды курулай кыйноого салышат, жок нерсени издетишет, акыры баланын көркөм адабиятка болгон кызыгуусун басышып же эстетикалык табитин бусушуна алып келишет. Демек мындай чыгармалардын пайдасынан зыяны көп. Балдар чыгармаларынын өз маалында талкууланып турушунун зарылдыгы, биринчи иретте мына ушундан келип чыгуусу керек.

Алардын бардыгын тизмелеп отурбай, колго урунган айрым балдар китептери тууралуу өз оюмду билдирүүнү ылайык көрдүм. 1980-жылы «Мектеп» басмасынан мектеп жашындагы кенже балдарга арналып жазылган бир канча китептердин автору катары белгилүү болгон Т.Элемановдун «Ала-Тоо – Ата Журтум» ырлар жыйнагы, О.Чолпонкуловдун «Карынын кебин капка сал» аңгемелер жыйнагы бөбөктөргө арналып, А.Карагуловдун «Баканын ыры», Абдылдаевдин «Тепкедей – жакшы кыз» ырлар жыйнактары жарык көрдү. Эми мына, ушул аты аталган чыгармалардын тегерегинде сөз болмокчу.

Билим дүйнөсүнө жаңы кадам шилтеп, ким? эмне? кандай? эмне үчүн? – деген суроолордун жообун издеген мектептин кенже окуучусу чыгармадан канагат алып, анда сүрөттөлгөн көрүнүштөргө, окуяларга таасирленип, өз теңтушу менен чогуу кубанып же кайгырып, мактап же нааразы болуп, түйшүк тартып, ырадат алар бекен же

мындай кооз нерселерден көңүлү калаар бекен? Биз ушул суроого жооп издегенибизди жашырбай эле коёлу. Т.Эламановдун жогоруда аталган китебиндеги ырларында автордун өз каармандарына жана окурмандарына маанилүү мамилеси, камкордукту алар менен өз ара түшүнүүгө болгон аракети сезилип тургандыгы ырас.

Баарынан жакшы көрөмүн,
Бажырайган бөжөксүн.
Кел ойнойлу, тартынбай,
Мен да сендей бөжөкмүн.

(7-бет)

Ырдан каармандын реалдуулугуна шек кыла албайсың. Ырдан шарттуу түрдө: «Темир канат», «Дүйнөнү таануу», «Максатка умтулуу» ж.б ырлар үч бөлүмгө ажыратылган.

Жыйнакта эргүү менен жазылган, кичинекей окурмандардын сезимин козгой ала турган жана автордун сүрөттөлүп жаткан объектисин дурус бергендиги далилденген. «Жүрөк ыры», «Эмгек менен эс алабыз», «Жомоктогу керемет», «Жылгаяк», «Жетим эмесмин», «Бөжөгүм», «Акыра», «Долуланба, эй бороон» өндүү бир катар ырлар бар. Ал эми «Эске ала жүрүүчү сөздөр» аттуу бөлүмгө ошолордун күнүмдүк байкоосунан жаралган афоризмдер топтоштурулган. Бирок алардын арасында мазмун жагынан ишенимсиз жана тайыз калгандары көп учуайт.

Кырсыктан куткаруучу бала жөнүндө жомок жыйнактагы көлөмдүү чыгармалардын бири. Ал:

Түнт токойдун четинде,
Татынакай үй турат.
Тегереги түркүн гүл,
Жел жүргөндө кулпурат.

(15-бет)

деген элестүү саптар менен башталат. Акын балдар табияттагы бардык жаныбарларга аяр мамиле жасоого чакырып, аларда кооздукту сүйүү сезимдерин ойготкусу келет. Бирок:

«Токойдо толгон ырлар бар,
Токойдо толгон жыргал бар».

Ырдан билген кичинекей Топчубайдын кокустан кырсыкка түшкөндөрдү куткарууга болгон аракети, чардап сууда жаткан баканы өлгөнү калган турбайбы деп кургакка алып чыгышы, күнөстөп

жаткан кескелдирикти көлөкөгө алып келиши, бул үчүн башкалардан тил угушу, чоң атасы балык кармап келсе, «чоң атаңды мен кармап алдым» деген балыктын сөзүнө ишенип, аны көлмөгө коё берип, чоң атамды сактап калдым деп компоюшу ишенич туудурбайт. Эл оозундагы Телибай тентекти эсибизге түшүрөт. «Чимирик», «Автоматтан суу ичип», «Жомок айтып бериңизчи» деген ырлары дагы ишенбөө сезимин пайда кылат. Ал эми ишенбөөчүлүк – балдар чыгармалары үчүн эң опурталдуу кемчиликтердин бири. Жыйнактагы «Бешик ыры» аттуу чыгарманы белгилүү элдик ырдын начар көчүрмөсү деп айтууга болот. «Жаңы айылда» деген ырды да жазмакердиктин үлгүсү катары кароо ылайыктуу. Автор айылда апасы жөө баспай, машина минип айылчылап, инилери күндө бирди кийээрин, женелери отунсуу ташып кыйналбасын, үйдө телефон, китеп, журнал, телевизор ж.б бар экендигин, койчу деги, баардыгы шайма-шайлыгын айтып, тизмелеп койду эле, кенже балдарга арналган ыр болуп калды. Акындын делебесин козгогон сезим, айта турган сөз, берилүүчү ой болбосо, мындай ыкма менен газеттик информацияны пайдаланып, толгон ырларды жаза берүүгө неге болбосун?

О.Чолпонкуловдун «Карынын кебин капка сал» аңгемелер жыйнагына тогуз аңгеме киргизилген. Көпчүлүк аңгемелердин негизин тестиер балдардын окуучулук турмушу түзөт.

Китептин бет ачары болгон «Карынын кебин капка сал» аңгемеси аркылуу автор турмушубуздун ченеми нанды барктоо, ыйык тутуу идеясын берип, кой үстүнө торгой жумурткалаган заманыбызда айрым адамдардын нанга кор мамилесин айыптайт.

«Тоткуш жөнүндө баян» аңгемесинде да О.Чолпонкулов элдик уламышты бир топ ийгиликтүү пайдаланууга жетишкен. Бирок уламышты баяндоого киришүү аракетин ыксыз чоюлган. Жолдошбектин эжеси Майраштын тоту куш алып келиши ага чоорго байланыштуу экөөнүн ортосундагы диалогдор, кыскасы Бекбоо карыянын тоту куш жөнүндөгү жомогуна чейинки окуяларды автор кыска, жыйынтыктуу түрдө берсе болмок. Себеби, аңгеменин тулкусун түзгөн жакшылык менен жамандыктын, ак ниетүүлүк менен кара мүртөздүн күрөшү, дайыма элдик түшүнүктүн жеңиши тууралуу идея ошол уламыш аркылуу берилет. Демек уламыштан тышкары окуялар ошол элдик идеялардын бүгүнкү күн үчүн мааниси эскирбестигин, актуалдуулугун көрсөтүү менен чектелмек.

«Кайнабайт калп казаны» аңгемеси окуучулардын реалдуу турмушунан алынганы менен автор мында да окуяладың жүрүшүн кээде жасалма түрдө чоңоюп, тажатмалуулукка жол берет. «Аары чаккан мамалак» – кыска, таасирлүү, тарбиялык багыты дурус аңгеме. Белгилеген кемчиликтерине карабай, аталган аңгемелерди автордун ийгиликтүү чыккан чыгармалары жөндөмдүүлүгүнүн күбөсү катары бааласак, китептеги калган аңгемелер тууралуу мындай пикир айталбайсың. «Учкан курт» аңгемесинин каарманы Күрпү (күрп го, сыягы) кирпич менен куртту учканга үйрөтмөкчү болот. Эгерде күрп деле кайкып учпаган, көбүнчө тиричилигин жерде өткөргөн канаттуу экендигин эске алсак, анын «учкучтарды даярдоочу» болууга укугу да жок, бирок баланы шекшинткен бул фактыга көз жума туралы. Андан ары эмне болор экен? Курт убагы келгенде көпөлөк болуп учту, ал эми адегенде учууну аябай эңсеген кирпич аны көрүп «шыктанып», эки эселеген энергия менен даярдануунун ордуна кокустан эле учууга үйрөнүүдөн баш тарты. Күрп болсо куртту учканга мен үйрөттүм деп дердейип кала берди. Андан да кызыгы – күрп тиги экөөнү учууга үйрөтүп, машыктырып жаткандыгы тууралуу сөз болот. Бирок кантип үйрөттү экен (күрп бечара?) сөз жок. Кичинекей окурман дал ушул суроону коюшу ыктымал. Бул аңгеме аркылуу автордун берейин деген оюн түшүнүү болбойт. Аңгеменин материалы тамсилге көбүрөөк ылайыктуу өндөнөт. Ушундай эле дооматты «Сырдуу жарака» аңгемесине дагы коюуга негиз бар. (Аңгемеде тарынчаак Дамирдин түшүндө полдогу жаракада жашаган саратан менен сүйлөшүүсү жөнүндө сөз болот). Биздин оюбузча, мындай укмуштуу материалдардын негизинде жазылган балдар чыгармаларында балдардын фантазиясын өстүрүү көздөлсө да, «Жокту бар кылып», алардын башын айландырган айрым мультфильмдердин жагымсыз таасирлери байкалат. Же жомок, же тамсил, же аңгеме эмес, жыйынтыктуу ою, тарбиялык багыты жок мындай чыгармалардын балдарга зарылдыгы барбы? Сөлжан менен пингвинди, карышкыр менен койду, чиркей менен ак аюуну достоштурган опсуз чыгармаларды жазуудан мурда алардын балдарга таасири, тарбиялык күчү тууралуу жакшылап ойлонуп көрүү керек го!? Себеби, баланын ишенимине, көз карашына кол салууга эч кимибиздин укугубуз жок. О.Чолпонкуловдун мектеп турмушунан алып жазган аңгемелери көркөм жалпылаштыруунун жардылыгы, каармандардын иш-аракеттеринин жетиштүү

мотивдештирилбегендиги, речтик айырмачылыктардын жоктугу, окуялардын бир түстүүлүгү жана кызыксыздыгы менен өзгөчөлөнөт.

«Сындашуу» аңгемесинде бир окуучунун жүрүм-туруму, сабактан жетишүүсү жакшы, экинчиси тескерисинче экендигин далилдөө үчүн экөөнө математикалык формулаларды чыгартат, 4-класстын окуучулары Архимет, Бонопарт жөнүндө себепсиз сөз кылышат. Азыркы балдардын көптү билгиндиктерине шектенбесек да, булар бизди аңгемеде ишендирбейт.

«Таалим» аңгемесинин каарманы 5-класстын тентек, сүйлөөк окуучусу Орозакун эжейин Ашыркүл бир жолу барып, аңгемелешип, тарбиялуу сөздөрдү айтып койсо эле: «Эми түшүндүм, Эжей. Эгерде Сиз бүгүн биздикине келбегениңизде, мен мурункумдай жүрө бермекмин» (аталган китеп 71-бет), – деп оңолууга убада берип отурса, аргасыздан, азыркы мугалимдердин иши кандай жеңил, жыргал деген ойго кетет экенсиң!

Ийгиликтүү чыккан айрым чыгармаларына карабастан Т.Элемановго да О.Чолпонкуловго да дүңүнөн бирдей доомат коюп: балдардын турмушун, тил байлыгын, психологиясын терең билбегендиктерин, турмуштук майда көрүнүштөрдү жалпылаштырып, кызыктуу формада бере алышпагандыгын, кээде ыксыз жасалмалуулукка ооп кетишкендиктерин белгилөө керек. Эгерде, жазуучу – акындын аңгеме ырларындагы каарман кичинекей окурман турмушуна активдүү кийлигишүү күчүнө ээ боло албай, эскирген чүпөрөктөй керексиз көрүнүп турса, анын жан дүйнөсүн козгоп, толкундантип, кубаныч тартуулай албаса, мындай чыгармалардын балдарды ак ниет, эмгекчил жана боорукер, күрөшчүл кылып тарбиялоо жөндөмдүүлүгү тууралуу сөз да болушу мүмкүн эмес.

А.Карасатовдун каармандары бейкутчулукта жашашкан, ар нерсенин сырын билүүгө умтулушкан: «Мен машинист боём»– деген Үсөнбек, жер бетинде тынчтык, достук болсун деп көгүчкөн учурган Бактыбек сыяктуу ак тилектүү, бийик максаттуу, жана жүрүм-турумундагы кемчиликтери автор тарабынан жумшак мыскылга алынган, жөн жактан итти уруп, ага каптырып, айыбын тарткан Таалайбек, дайым кир жүрүп, «кара мокочо» атыккан Бекиш, тентек Тилек өңдүү балдар. Ал эми жыйнактын жалпы наамы катары алынган «Баканын ыры» – кыска, таасирдүү, кенже балдарга ылайыктуу чыгарма:

Зыяным жок эч кимге,
Тостогой көз бакамын,
Таш ыргытат тентектер,
Мен ошого капамын.
Вак вак вак! – дейт бака.

А.Карасартов ишенбөөчүлүккө жол бербөөгө аракет кылат, майда көрүнгөн деталдар аркылуу кичинекей окурманды тиешелүү багытта тарбиялай да, ой-сезимин козгой да билет.

Сыртан үйгө киргенде,
Куурчактарын урушат:
– Азгырылып оюнга,
Болдунар,– дейт,– унутчаак.

– Кир болупсун, ай, сен,– деп,
Чачын аарчып сулуулайт.
Үшүдү деп, боор толгоп,
Ороп-чулгап жылуулайт.

Бул – Абдылдаевдин кичинекей каарманы Тепкедей аттуу кыздын өзүнүн балалык стихиясына чөккөн, дүйнөкапар баланын өзү. Ай, жылдыздын айырмасын сурап, ата-энесин кыйнаган, ток пейил, топ кубалап, китеп карап, тамга таанып алса, сүйүнгөн куурчактарын тарбиялаган Тепкедей кызга чын эле суктанып, дайыма ушундай бактылуу турмушту каалагың келет. А.Карасартов менен О.Абдылдаевдин ырларында жасалмалуулук, көп сөздүүлүк жокко эсе, алардын музыкалуулугу, кыскалыгы артыкбаш кургак насаатчылыктын жоктугу белгилеп кетүүчү жакшы сапаттардан.

Ушул жерден балдарга арналган чыгармалардын тили тууралуу сөз кыла кетүү орундуу. Бул маселе балдар чыгармалары үчүн айрыкча мааниге ээ болот жана жогоруда сөз болгон китептер анын тегерегинде ой жүгүртүүгө шарт түзүп отурат. Балдар чыгармаларын жаратууга болгон жоопкерчиликсиз мамилени тил маселеси да белгилүү даражада далилдей алат. Болбосо, жогоруда айтылган китебинде Т.Элеманов кантип:

Күндө жаңы,
Жыргал болуп турмуштар (!) –

десин? Акындын абалын түшүнүүгө аракет кылсак, мурдагы саптагы «куштар» деген сөзгө тиешелүү уйкаш керек болуп жаткан экен.

Көркөм чыгармадан «аттуучан киши», «жаштыктар», «адамзаттар», «сулуулуктар», «нандар» сыяктуу эсибизди чыгарган сөздөр кездешсе кантип таңгалбайбыз?! Муну эне тилибизден абстрактуу зат атоочтун көптүк санда айтылбашы менен эсептешпегендик, тилдик материалды талкалап, бүктөп, өзүм билемдикке салгандык, эне тилдин жүздөгөн жылдар бою калыптанган закондоруна, анын өзүнө шек келтиргендик деп түшүнүү керек:

Балдар адабияты жөнүндө Н.К.Крупская: «Көркөмдүк жактан балдар китеби жалпы эле адабиятка коюлуучу талаптардын бийиктигинде турушу зарыл»— деген экен. Ал эми чыгарманын тили – анын көркөмдүүлүгүнүн бир белгиси эмеспи. Балдар чыгармаларынын тили так, түшүнүктүү болушу, грамматикалык жана логикалык жактан туура эмес курулган сүйлөмдөргө, стилдик укмуштанууларга, өзгөчө татаалдыктарга жол бербегендиги зарыл. Т.Элеманов аталган китебиндеги:

Жарп (?) жазылып денебиз,
Жазында кайра келебиз.
(36-бет)

Досуң көп болсо тоодойсуң,
Досуң жок болсо коодойсуң.
Ачуунду өзүңдөн чыгар,
Акылың куураса (!?)
Китептен сугар. (63-бет) –

дегендерди окуп, «дененин жарп жазылганы», «коодойсуңу», «акылдын куураганы» эмнеси деп эзилип отурган балага кантип бооруң оорубайт! Ал эми О.Чолпонкуловдун «Учкан курт» аңгемесинин каарманы «кирпи» «философияга» тереңдеп кирип: «Эгер сен жерде жөрмөлөп жүрсөң, анда жөн эле жылып жүргөн болосуң. Ал эми асманда **жөрмөлөсөң**, анда учуп жүргөн болосуң»— деп (аталган китеби, 60-бет) сайрап отурса, автордун учкул фантазиясына, балдай таттуу тилине суктана бериңиз! Китепте Күрпү, Кирпи, Курт, Балдар деген сөздөрдүн сүйлөм ичинде чоң тамга менен ардакталып, энчилүү ат катары берилиши да бушайман кылат. Ошондой эле эки жолу «шүкүл» деген сөзү чоңдорго дагы анчалык түшүнүктүү эмес. Болжолубузда: «сыяктанат», «окшойт», «өңдөнөт» деген сөздөргө маанилеш сөз колдонулат. «Самтыр сезе койду шүкүл, тез-тез басып менден узап кетти» (72-бет).

Эмнеси болсо да жогоруда көрсөтүлгөн майда-барат көрүнүш катары кароого болгон кемчиликтер Т.Элеманов менен О.Чолпонкуловго гана эмес, кыйла балдар чыгармаларына мүнөздүү экендигин байкадык. Тилдик мүчүлүштүктөрдөн тышкары балдар чыгармаларына жана өзгөчөлүгүнө ылайык каармандын психологиясын, кругозорун, кызыгуу чөйрөсүн, тил байлыгын, коомдук мамилелерин терең билбөө, балдардын күндөлүк турмушундагы фактыларды, көрүнүштөрдү жөн гана тизмелей берүү, үстүрт баяндоо, тематикалык жардылык сыяктуу кемчиликтер мүнөздүү. Мындай чыгармаларга көп кырдуу, көп сырдуу балдар турмушу бир түрдүү жарды, тажатма болуп көрүнөт.

СССР жазуучуларынын алтынчы съездинде жолдош Г.М.Марков: «Балдар китептери, балдар үчүн жазган жазуучулар, балдар жана өспүрүмдөр адабиятынын проблемалары тууралуу биз адабияттын бардык түрлөрү жана жанрлары жөнүндө сөз кылгандай эле сөз кылышыбыз жана жазышыбыз керек», – деп белгилеген.

Ошондуктан кыргыз балдар чыгармалары тууралуу олуттуу жана кеңири сөз кылуу милдети дагы эле болсо күн тартибинде турат.

Абакиров Курманбек

ЖЕҢИЛ ИШТИН ООРДУГУ¹

Балдар жана чоңдор үчүн жазылган көркөм чыгармалардын ортосуна ажырым коюп, аларды өз-өзүнчө баалоонун критерийи жок экендиги белгилүү. Алардын окурман алдындагы парсы, милдети ушундай. Ушундай болсо да, балдар чыгармаларынын спецификалык айрым өзгөчөлүктөрү эске алынбай койбойт. Негизгиси – балдар чыгармалары бекем тарбиялык багытка ээ болуусу зарыл. Бул жаш муундарга нравалык, идеялык-эстетикалык, интернационалдык тарбия берип, коммунисттик курулуштун активдүү куруучусу кылып чыгаруу максатын көздөгөн коомубуздун реалдуу талаптарынан келип чыгат. Ошондуктан балдар жазуучулары балдар турмушунун терең жана ар тараптуу үйрөнүшү, изилдеши жана билиши зарыл. Балдарга арналган чыгармалардын таасирдүүлүгү кызыктуу жана

¹ Абакиров К. «Жеңил иштин оордугу.// Кыргызстан маданияты. – 1982, № 37. – 7-бет.

көркөм, жөнөкөй, ыгы жок татаалдыктардан алыс болгону менен да байланыштуу экендигин эске тутуу зарыл. Буга көбүнчө кенже жана тестиер балдар үчүн жазылган чыгармаларга тиешелүү. «Балдар китеби ачык-айкын образдарды берип, бала үчүн кубанычтын булагы болушу, ага айлана-чөйрөдөгү, турмушту, табият көрүнүштөрүн жана адамдардын ортосундагы мамилелерди аңдап билүүгө көмөк көрсөтүшү зарыл»– деп жазат улуу педогог Н.К.Крупская («Умом и сердцем». Мысли о воспитании. М.,1980, 55-бет)

Сыртынан караганда мына ушундай жөнөкөй жана жеңил талаптардын деңгээлинде турган чыгармаларды жаратуу иш жүзүндө оңой-олтоң иш эмес экендиги кийинки эле жылдары бөбөктөргө жана мектеп жашындагы кенже балдарга арналып жарык көргөн кооз китепчелердин бир тобу далилдейт. Алар кыргыз балдар поэзиясында байкалаарлык ийгиликтери менен катар кыйла кемчиликтер жашап жаткандыгын айгинелейт.

«Мектеп басмасы чыгарган С.Медербековдун «Соң-Көл гүлдөрү» (1979), Ж.Жоробаевдин «Кайда көчөт булуттар?» (1980), Т.Имашевдин «Колум жетет булутка» (1980), Ы.Кенжебаевдин «Таанышталы кел достор», (1981), К.Урманбетовдун «Балапан» (1981), Ө.Дөлөевдин «Алтын топ»(1981) аттуу китепчелери бөбөктөргө жана мектептеги эң кенже окуучуларга арналып басылган ыр жыйнактарынан болот. Албетте, адабият майданында аты белгилүү боло элек, жогорку авторлордун мекенибиздин келечеги болгон балдар үчүн чыгарма жаратууга жооптуулук менен мамиле кылып, анын милдетин жана маңызын туура түшүнүүгө болгон аракетин колдоого болот. Алардын чыгармалары өз адресатын таап, балдардын жүрөгүнөн түнөк таап, ой сезимин козгоп, пайдалуу иш-аракетке түртүүгө жөндөмдүү болсо, максат белгилүү өлчөмдө орундалган болот эле.

Аталган китепчелерде негизинен кичинекейлер турмушунун ар кыл жактары, алардын кулк-мүнөздөрү, жүрүм-турумдары кызыктуу көрүнүштөр, айлана-чөйрөгө, адамдарга болгон мамилелери, речтик байлыгы, дүйнө таанып-билүү жөндөмдүүлүктөрү ырга салынат, авторлор бөбөктөргө кубаныч тартуулоону, жөндөмдүүлүктөрүн ойготууну жана эң негизинен, алардын жан дүйнөсүн козгоп, жакшынакай адамдык сапат-касиеттердин үрөнүн сээп, аны бекемдөөнү көздөшөт.

С.Медербековдун «Соң-Көл гүлдөрү» аты айтып тургандай эле табият кооздугун, анын көп түстүүлүгүн жана кайталангыстыгын бир

жердин мисалында ырга салып, кичинекей бөбөктү, аны барктоого, сезе билүүгө, ырахат алууга үндөйт. Жаратылыш көрүнүштөрүнүн сүрөтүн тарткан «Гүл дүйнөсү – Соң Көлдө», «Эртең менен», «Боз үйдө», «Соң-Көлүм» аттуу ырлар кыйла таасирдүү чыккан. Табият кооздугу Айгүл деген кичинекей бөбөктүн кабыл алуу сезиминин, иш-аракетинин фонунда сүрөттөлүп, анын катышуусу ырларга бейкут, ырыстуу турмуштун, бактылуу балалыктын духун киргизип алгансыйт. Айгүлдүн орду ушуну менен чектелет, анын балалык мүнөзүн терең ачып берүү автордун максатына кирбейт жана анын зарылдыгы жок. Айта кетүүчү нерселер, мектеп жашына чейинки эмес, мектеп жашындагы кенже балдарга адрестелсе дурус болмок экен. Ырлардын таза баяндоочу мүнөзү, абстрактуулуктун айрым элементтери бөбөктөрдү анча кызыктыра бербейт.

Табиятка, анын кубулуштарына, алардын ортосундагы байланыштарга кызыгуу, алардын сырын чечмелөө аракети бөбөктөргө эмес, мектептин кенже балдарында айрыкча күчтүү болот. Демек, асман-жердей болбосо дагы булардын ортосунда белгилүү айырмачылыктар бар. Аталган китеп 1979-жылы М.Якуниндин алгылыктуу котормосунда орусча да басылып чыккан.

С.Медербеков жаратылыш кооздугун бөбөктөргө таасирдүү баяндап берүүгө басым жасаса, Ө.Дөлөев, Т.Иманов, К.Урманбетовдор бөбөктөрдүн күндөлүк турмуш-тиричилигине өзгөчө көңүл бөлүшөт. Өтө кызыктуу болбосо да ырлардын көпчүлүгүндө бөбөктөрдүн кулк-мүнөзү, кызыгуу чөйрөсү, түшүнүк деңгээли турмушка жакын сүрөттөлөт. К.Урманбетовдун «Көк топ», «Шофер», «Балапан», Ө.Дөлөевдин «Көтөрсөң эле айыгат», «Унаа экен деп», Т.Имашевдин «Бекиндик жакшыбы?», «Ыйлабай ата күлөмбү?» , «Колум жетет булутка» ж.б. ырларында бөбөктөрдүн реалдуу кылык-жоруктары, максат-милдеттери, суроого толгон турмушу көрүнөт.

Ж.Чоробаевдин «Кайда көчөт булуттар» жыйнагында да бир дем менен жазылган таасирдүү ырлар бир топ. Болгону алты саптан турган төмөнкү ыр бөбөктөргө гана эмес, чоңдорго дагы жагаары шексиз.

Ышкырынат, сурданат,
Ыза болуп бурганак.
Шаракташып серпилген,
Толкундарды жулмалап.
Шапар тээп желпинип,
Көк жоолугун булгалап.

Бүтпөй калгансыра да, ырда табият кубулушунун бир түрү, бир учуру жетишээрлик кыска поэзиянын жандуу түрүндө берилиптир. «Ай секетим айдайым», «Көл бермети жылтылдап», «Шүүдүрүм» деген ырлар тууралуу ушундай эле пикирлерди айтууга болот.

Ы.Кенжебаевдин аталган китебинде да «Кубанды», «Апамдын колу узарды», «Окуу куралдары сүйлөшөт» аттуу тарбиялык мааниси дурус, ишенимдүү ырлар кездешет.

Тилекке каршы, мындай ырлар жогорку авторлордун китептеринин басымдуу бөлүгүн түзбөйт. Алар бир караганда майда-барат көрүнгөн кадыресе турмуштук окуяларды, көрүнүштөрдү кызыктуу жана таасирдүү сүрөттөп берүүгө аракет кылышса да, бул максат дайым эле ишке аша бетбейт. Айрым ырлар натуралисттик баяндоонун алкагынан чыкпай, жансыз болуп калган. Ө.Дөлөевдин «Мышыгым», Т.Имашевдин «Эртең келип көрөлү», «Баардыгына кызыгат», «Таттуу тилин тартуулап», «Чоң атасын кубантты», К.Урманбетовдун «Ким жаман ойнойт», «Мышык», «Коёндор» аттуу ырлары мунун ачык мисалы боло алат.

«А»га окшош – деп,
Нургазы айтат талашып.
«Б»га окшош – деп,
Ашым айтат талашып.
Кайта башка тамгаларга окшотуп,
Улам калат айтканынан адашып.
(Т.Имашев «Эртең келип окуйлу»)

Мындай жеткире иштелбеген ырлар же чийки «ыр саптардан» көрө, жыйынтыктуу кара сөз менен жазылган сүйлөм жакшы деп бөбөктөрдүн өзү да «талаш» чыгараары бышык.

Бөбөктөргө арналган ырлар мүмкүн болушунча кыска болгону жакшы. Көп сөздүүлүк, чаржайыт баяндоо кимди болбосун, айрыкча бөбөктөрдү тажатат. Аталган жыйнактардагы бир топ ырларга мына ушул кыскалык, аны менен бирге образдуулук, поэтикалуулук жетишпейт. Ж.Чороевдин «Жолборс айылды сагынат», «Жарганат», «Анда кулап кетем деп», Т.Имашевдин «Үйрөнүп алды чоң ата», «Ак улак менен көк улак», «Сугалак», «Чыйрак айыл балдары» деген ырлары кыйла узак, тажатма болуп калган. Акындар эң эле жөнөкөй нерселерди бөбөктөргө жеткирүү үчүн узун сабак сөз башташып, эзмелеп түшүндүрүшөт, айрым учурда таза примитивизмге ооп кетишет

да, чыгарманын таасирдүүлүгүнө көңүл бурушпайт. Маселен Ы.Кенжебаевдин «Таанышалы, кел достор» деген ырында тамгалар өз милдеттерин бөбөктөргө баян кылышат. Бирок «найза сындуу көрүнүп» н, деген жана «дарбыздарды өстүрүп, досторума жөнөтөм» деген д, «глобусту үйрөнүп гимнастика ойноймун» деген г, «щ болгон соң щыпылдап щи кайнатып жатамын,» деген щ тамгаларынын милдетин ачып берүүгө арналган күчтөлгөн салыштыруулардын ылайыксыз экендиги бир караганда эле көрүнүп турат. Ошондой эле Имашевдин жыйнагындагы алма багынан эле кулап түшүп, «уруп койду алмалар» деп даттанган, «саатка жем бер» деген чоң атасынын сөзү боюнча саатка таруу чачкан, көлөкөсүн «кимдин баласы?» деп сураган («Уруп коет алмалар», «Таруу чачты саатка», «Көлөкөндү таанып жүр» деген ырлар) кичинекей каармандар да өз теңтуштарын ишенидире бербеси анык. Жогорку авторлордун айрым ырларында жыйынтыктуу тарбиялык багыт, айтылуучу таасирдүү ой жок, жалаң гана фактынын кургак баяндамасы, жансыз дидактика бар. Буга Ы.Кенжебаевдин «Келемиш», «Энем кийген элечек», Т.Имашевдин «Мына ушундай Сатыбалды», «Баратбай», ж.б. ырлары далил боло алат.

Сүрөттөлүп жаткан объектинин, бөбөктөрдүн турмуш-тиричилигин, психологиясын, речиндеги мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү терең билбөө, аларды кызыктуу жана ишенимдүү, образдуу ачып бере албоо сыяктуу кемчиликтер менен бирге аталган жыйнактардын тематикалык бир беткейлиги көңүл будурбай койбойт. Ыр саптары, сөздөрү гана башка болбосо, берейин деген ою, мазмуну эки тамчы суудай окшош жерлери кездешет. Акындар кичинекей каармандын ойногон оюну, чоң ата, чоң энесине, теңтуштарына жана үй айбандарына жасаган мамилеси өңдүү көрүнүштөрдү, окуяларды үстү-үстүнө кайталоо, болгондо да супсак кайталоо менен чектелишкен учурлар бир топ. Бөбөктөрдүн турмушу, жан-дүйнөсү биз ойлогондон алда канча кызыктуу, көп кырдуу жана көп сырдуу болуп жүрбөсүн деген ойго жетеленбей, балдар чыгармаларынын тематикалык диапозону кеңейтүүгө активдүү аракет жасалбай жаткансыйт. Албетте, жогорку темаларды майда-барат деп көңүлгө албай коюуга болбосо да, алардын берилиши көп учурларда нагыз поэзиянын талаптарына жооп бербей, жеңил-желпи жазыла калган сөздөрдүн жугумсуз тизмеги болуп калып жатат.

Балдар чыгармаларындагы тилдик айрым мүчүлүштөргө да көңүл бура кетүү зарыл. Кенже балдарга арналган чыгармаларда алардын

речиндеги так эместиктерди кызыктуу көрүнүш катары тартуулабастан, аны такыр жоюуга, адабий тилдин нормаларын иш жүзүнө өздөштүрүүгө бөбөктөргө жардам бериши зарыл. Анткени, сөз болгон китептер бөбөктөр турмушун чоңдорго эмес, алардын өзү үчүн сүрөттөп берет. Бул экөөнүн ортосунда айырма чоң. Адабий тилдин нормаларына ылайык келбеген көрүнүштөр каармандык речиндеги өзгөчөлүктөрдү берүү максатында чоңдор үчүн жазылган чыгармаларда колдонула берсе, балдарга, айрыкча кенже балдарга арналган чыгармаларда буга жол берүүгө болбойт. Мисалы, Ы.Кенжебаевдин аталган китебинде:

Бир, эки, үч, **төйт**,

Тогуз, жети, үч, **төйт**— деген саптар да бар («Жаңыл»). Мында кызык нерсе байкалат. Кичинекей Жаңыл «бир» деген сөздөгү «р» тамгасын так айтат да, төрттү «төйт» деп калат. Мындай ыраатсыздыкты, так эместикти бөбөк байкабай деле калышы мүмкүн. Бирок, баары бир мындай туурама сөздөрдү бөбөктүн өзүнө тартуулоонун эч зарылдыгы жок. С.Медербековдун китебинде төмөнкүдөй саптар бар:

Мээримдүү жылмайып кол шилтеп,

Баратат **ал** улам арылап.

Мобу гүл **жакшына** терем деп,

Сен кеттиң гүл терип кадуулап.

Апаңдын **төрөлгөн** күнүнө,

Аромат тоо гүлүн камдагын.

(«Белдеги маек»).

Келтирилген алты сапта бир топ тилдик мүчүлүштөр бар. «Жакшына», «мобу» (жакшы, мына бул), «төрөлгөн күн» (туулган күн) деген сөздөр адабий тилдин нормасына ылайыксыз берилсе, «кадуулап» деген сөз уйкаштык үчүн, атайын бузуп колдонулган. «Ароматтын» ордуна да башка маанилеш сөз алынса болмок. Биринчи куплетте чаташкандык бар. Биринчи эки сапта каарман үчүнчү жакта (ал) болуп берилсе, экинчи эки сапта экинчи жакка (сен) өтүп кетти.

Жүрөгүнөн муну айтат,

Жайдарланып кубанып.

(Т.Имашев. «Таттуу тилин тартуулап»).

Мында да жогоркудай көрүнүш бар. Албетте, биз доомат койгон сөздөрдүн маанилери бузулган жок. Бирок сөз өз маанисинен ажырабай окурманга жетсе болду деп эле, аны курулай уйкаштык үчүн бүктөй берүүгө болбойт.

Албетте, буларды өтө маанилүү кемчиликтер катары баалап, «бөйрөктөн шыйрак чыгаргыбыз» келбейт. Ошол эле учурда кенжелер үчүн жазылган чыгармалардагы мындай көрүнүштөргө такыр көңүл бурбай коюу да жарабаган иш. Кандай гана болбосун, алар чыгарманын жалпы идеялык-эстетикалык салмагына таасирин тийгизбей койбойт.

Биз сөз кылган жыйнактардын жакшынакай ырлар менен таасирсиз, чала жан ырлардын аралашмасынан турушу балдар үчүн, чыгарма жаратууну максат кылышкан жаш акындар үчүн балдар чыгармаларынын тематикалык, жанрдык диапазонун кеңейтүүнүн, алардын идеялык-эстетикалык салмагын жогорлатуунун үстүндө тынымсыз изденүү керектигин, балдар турмушун терең, ар тараптуу изилдөө жана өз чеберчиликтерин өстүрүү зарылчылыгын көрсөтөт.

Турдукожоев Жыргалбек

БАЛДАР ДҮЙНӨСҮН АРАЛАГАНДА¹

Азыркы учурда кыргыз балдар адабиятынын абалы, деңгээли кандай? Чындыгында бул өтө эле татаал суроо. Буга «начар», «орто» же «жакшы» деп дароо жооп бере салуу бир беткейлик болмок. Бөбөктөр, кенже балдар, тестиер жана өспүрүмдөр поэзиясынын, прозасынын абалы кандай экенин билбестен, жалпы эле балдар адабиятынын абалы тууралуу суроого туура, так жооп берүү мүмкүн эмес.

Ошентип, кыргыз балдар адабиятында чечүүнү талап кылган да бир маселе бар. Ал – балдар адабиятынын ар бир жанры боюча кеңири изилдөөлөрдү жүргүзүү. Алигиче бизде бул багытта жазылган эмгектер жокко эсе экени өкүнүчтүү. Ырас, М.Сулаймановдун айрым макалалары бар, бирок аларда бул маселе жалпы жонунан гана каралат. Анын үстүнө адабиятчы негизинен балдар прозасын изилдейт. Ал эми поэзия, айрыкча драматургия боюнча эмгектер аз же канааттандырырлык деңгээлде эмес.

Белгиленген маселелерге мамиле жасоонун принциптери, метод, жолдору ар кыл.

¹ Турдукожоев Ж. Балдар дүйнөсүн аралаганда.// Ала-Тоо. – 1982-жыл. – №8. – 142-144-беттер.

Менимче, балдар адабиятынын өнүгүшүн этаптарга бөлүү, ар бир этаптагы адабий көрүнүштөргө кайрылуу аларды бир кыйла конкреттүү чечүүгө шарт түзөт.

Жетимишинчи жылдардагы балдар адабиятын өзүнчө этап катары кароого болот. Биз төмөндө бул этаптагы бөбөктөр поэзиясынын абалы, идеялык-тематикалык багыты, айрым маселелери тууралуу сөз кылабыз. Белгилей кетүүчү нерсе – өлкөбүздөгү жана чет элдик окурмандарды Кыргызстандын балдар адабияты жана искусствосу менен тааныштырсак, өткөн жылдагы 11-санында Бүткүл союздук «Детская литература» журналы бул багытта бизде кандай ийгиликтер, жетишкендиктер, өсүп-өнүгүү болгонун конкреттүү чагылдыруу менен, бөбөктөр поэзиясынын азыркы учурдагы деңгээли, өнүгүү даражасы жөнүндө да маалымат берет. Бирок максатка ылайык болгондуктан, эң кичинелердин поэзиясы негизинен позитивдүү фон алды.

Акыркы жылдардагы балдар поэзиясы идеялык-көркөмдүк деңгээли, тематикасы, жанрлардын ар түрдүүлүгү жана башка жактары менен айырмаланат. Балдар акындарынын чөйрөсү да кеңейди. Бүгүн А.Кыдыров, М.Жангазиев, И.Исаков, Т.Кожомбердиев, Ж.Садыков менен бирге К.Жунушевди, Ж.Мамытовду, Т.Самудиновду, Ж.Бекниязовду балдар акындары катары эсептөөгө болот. Бул пикирге алардын эң кичинекейлерге арналган китептери, жазган ырлары күбө. Мисалы, Ж.Мамытовдун «Буурул таңдын жомогу», Ж.Бекниязовдун «Жар боорундагы уялар», К.Жунушевдин «Жашыл көпүрө» жана башкалар. Мындан сырткары жетимишинчи жылдары башка бир топ калемгерлерибиздин да китепчелери жарык көрдү. «Мектеп» басмасы бул жылдары «Балдар бакчасында», «Кыргыз акын жазуучулары – балдарга», «Бөбөктөргө окуп берүү үчүн хрестоматия», «Күн чубак» деген жыйнактарды басып чыгарды. Албетте, чыгармаларды тандоодогу, системалаштыруудагы айрым мүчүлүштөрүнө карабастан, бул китептер балдар үчүн абдан пайдалуу, чоң белек болуп калды.

Акыркы жылдардагы балдар адабияты жөнүндө сөз кылганда, «Байчечекей» журналын эске албоо маселеге үстүрт карагандыкка барабар. Кыска мөөнөттүн ичинде «Байчечекей» кыргыз балдарынын өз алдынча мугалимин «турмушту окуу китеби», «жаратылышты үйрөтүүчүсү» болуп калды.

Журналдын авторлору бөбөктөр поэзиясынын идеялык-эстетикалык деңгээлин жогорулатууга, бир кыйла кызыктуу, ар түрдүү

формаларды табууга, чеберчиликти өнүктүрүүгө дайыма умтулушууда.

Балдарды жалпы коомдун татыктуу мүчөлөрүнөн болууга тарбиялоо – балдар жазуучуларыбыздын негизги милдети. Көркөм сөздүн жардамы менен алар балдарга эмгектик, нравалык, патриоттук, эстетикалык тарбия берүүгө умтулушууда. Акындардын чыгармаларында бул ролду акыл айтуу же жалпы фраза, декларация эмес, негизинен кичинекей реципиентти өзү жана башкалар, өзүнүн кылык-жоругу, иш-аракети, жүрүм-турушу жөнүндө ойлоого аргасыз кылган турмуштук конкреттүү кырдаал, көрүнүш, окуя жана автордун же лирикалык каармандын корутундусу ойноодо.

Жетимишинчи жылдардагы балдар акындарынын ичинен Азбий Кыдыровду өзгөчө бөлүп көрсөтүү керек. Анын «Эки дос» аттуу китепчеси – мыкты жыйнактардын бири. Бул китепче кенже балдарга арналган, бирок анда бөбөктөргө ылайыктуу бир нече ырлар, уламыш, табышмактар бар. Аларды өзүнчө сүрөт-китепче кылып чыгарса деле болмок (Кээде басмадан китептер категорияларга туура бөлүнбөй чыгып жатат, буга басма кызматкерлери өзгөчө көңүл бурушса).

Эгерде акындын чыгармачылыгынын пафосун кыскача мүнөздөсөк – бул өзүнүн «кичинекей досторун» (автордун орусча чыккан китептеринин биринин бөлүкчөсү «Кичинекей досторго» деп аталат) кылык-жоруктарынын, ойлорунун тууралыгына же туура эместигине, жакшылыгына же начардыгына ишендирүү. Автордун ырлары лирикалуулугу жана юморлуулугу менен айырмаланат.

А.Кыдыровдун кызыктуу жомоктору, уламыштары, табышмактары бөбөктөрдүн фантазиясын жана ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү менен, аларды ак ниеттүү, мээримдүү, чынчыл болууга, эл-жерди, жаратылышты сүйүүгө чакырат. «Мээрим» акындын мыкты уламыштарынын бири. Уламыштын каарманы – өзүнүн мээрими менен таш боор Султанды жеңген Бекбай карыя. Султан кол салып, калың журт өрөөндөн көчүп кеткенде, Бекбай түндүктүн бир жак кырындагы уяда жашаган сары ооз алты балапанды аяп, өрөөндө калат.

Алдыртан Султан тартып сыр,
Мээримдүү эл-деп айтыптыр.
Жамандык кылбайт булар деп,
Жакшылык менен кайтыптыр.

Бабамдан калган ал мээрим,
Канымда дагы бар менин.
Аяймын четтен бүтүндөй
Ити да жакын жергемин».
(«Эки дос» жыйнагынан)

1981-жылы А.Кыдыровдун «Мээрим» аттуу жыйнагы жарык көрдү. Ага тандалган ырлары жана поэмалары, жомоктору кирген. Китеп жалаң гана тестиер балдар үчүн эмес, тандап, адаптациялап окуп берсе, бөбөктөр үчүн да идеялык-тарбиялык мааниси зор.

Бул күндөрдө да кыргыз жазуучулары жомок жанрына көп кайрылууда. Жолон Мамытовдун «Буурул тандын жомогу» аттуу баатырдык поэмасы (ал кенже балдарга арналган, бирок бөбөктөргө окуп берүүгө да ылайыктуу) балдарды патриоттук сезимди, душмандарды жек көрүү сезимин калыптандырууда маанилүү роль ойнойт. Ал турмуш чындыгынын, адам турмушунун, кыргыз элинин традицияларына ар түрдүү кырларын таанып-билүүгө бөбөктөрдүн кызыгуусун ойготот.

Бала чак – бул адамдын өмүрүндөгү кызыктуу этап. Бул мезгилде ал андап-түшүнбөстөн, табияттын, аны курчап турган чөйрөдө болуп өткөн ар кандай кубулуштардын, окуялардын сырларын таанып-билүүгө умтулат. Бул умтулуу М.Жангазиев, И.Исаков, К.Жунушев, Т.Самудинов, Ж.Бекниязов, Т.Муканов жана башка калемгерлердин ырларында чагылдырылат.

Динара М.Жангазиевдин аты уйкаш жыйнагынын каарманы. Ал кыркылган койлорду көрүп, апасына мындай дейт:

Жамгыр жааса шатырап,
Үшүйт го койлор талаадан.
Кийгизбейби кайрадан,
Тон сатып келип калаадан?

Бирок авторлор бөбөктөрдүн умтулууларын сүрөттөө менен гана чектелбестен, жогоруда сөз болгон сырларды ачууга аракеттенишет. Мисалы, мындай сырлар Каныбек Жунушевдин «Жашыл көпүрө» жыйнагынын, Исабек Исаковдун диалог формасында жазылган «Бардыгын билгиси келген бала» («Мектеп» басмасы, 1971) деген сүрөт китепчесинин лирикалык каармандарынын суроолорунун же кыялданууларынын предмети. Экинчиден, бардыгын билгиси келген баланын суроолоруна автор көркөм каражаттарды колдонуу менен

кыска жана так жооп берет. Балдардын кругозорун өстүрүү, илим-билимдүү сүйүүсүн арттыруу үчүн Исабек Исаков жазган элементардык маалыматтар толук жетиштүү.

Ал эми Каныбек Жунушевдин лирикалык каармандары, тескерисинче, өздөрү кызыккан, бирок аңдап билбеген сырларды өз алдыларынан ой жүгүртүп, фантазиялары менен аңдап билүүгө аракеттенишет.

Т. Самудиновдун жана Ж. Бекниязовдун чыгармаларында кичинекейлердин чоңдорго, жаратылышка, анын байлыктарына карата мамилелери чагылдырылат. Ошондой эле, алардын ырларында бөбөктөрдүн оюндары, кыялдануулары, дүйнөнү кабыл алуулары жөнүндө, алар кандайча жашап жана өсүп жатышкандыктары туурасында айтылат. Ж. Бекниязовдун, башка акындарыбыздын котормосунда кыргыз балдары италиялык атактуу акын Жанни Родари, советтик акын Агния Бартонун жана башка жазуучулардын чыгармалары менен таанышышты. Чет элдик, ошондой эле советтик балдар адабиятынын чыгармаларын которууну мындан ары да жакшыртуу, өнүктүрүү котормочуларыбыздын маанилүү милдеттеринин бири. Ошону менен бирге кыргыз балдар жазуучуларынын чыгармаларын тандап, орус тилине которуу ишин өнүктүрүүнү да мезгил талап кылып отурат.

Кеп адабиятчылар балдар үчүн жазуу чоңдор үчүн жазууга караганда жооптуу да, татаал да деп эсептешет. Бул абдан туура пикир. Өздөрүнө арналган чыгармаларды кабыл алуу менен бөбөктөр (кичинекейлерге чоңдор окуп беришет, ошондуктан аларды реципиенттер деп атоо туура) нравалуулуктун, ички маданияттын негизинде, фундаментине ээ болушат. Идеялык-эстетикалык деңгээли төмөн чыгармалар балдардын калпытануусуна, тарбиясынын негизине терс таасир тийгизет. Ал эми чоңдор чыгарманын деңгээлин кандайдыр бир даражада өздөрү баалай алышат. Балдар үчүн жазуунун жооптуулугу мына ушунда. Татаалдыгы мында турат балдарга жакшы чыгарма тартуулоо үчүн алардын психологиясын, кайталангыс жана кызыктуу дүйнөсүн, окуп-үйрөнүү, билүү зарыл. Албетте, бардык эле калемгерлер мындай жоопкерчиликти сезе билбей жана мындай татаалдыктын «тосмосунан» ар бири эле өтө албай жатышат. Бул көрүнүш, асыресе бөбөктөр поэзиясы үчүн мүнөздүү. Айрым акындарыбыздын бөбөктөргө арналган ырларында балдардын анча маанисиз

кылык-жоруктарын, кыялданууларын, суроолорун жөн гана уйкаштырып баяндаган же курулай акыл-насаат айткан учурлар кездешет. Н.Жаркынбаев «Бөлөкбай чыр» деген ырында:

«Бекер эмес Бөкөндүн,
«Чыр» деп атка көчкөнү.
Анткени, анын бүтүндөй
Кылган иши тескери»,

деп баштап, Бөкөн кандай тескери иш кылса тизмелеп санай берет:

«Уйду айтат маарайт деп,
Койду болсо мөөрөйт дейт.
Жумуртканы туз эмес,
Кумшекерге көөлөп жейт...»

(«Балдар бакчасы», «Мектеп» басмасы, 1973).

Кичинекей бала кандай иш кылса же жорук жасаса анын баарын уйкаштырып сапка тизип санай берсе, ыр болуп калат бекен?! Жок, бул бери дегенде «балдарга жарай берет» деп «ыр» чыгаруучулук же поэзияны примитивдүү түшүнгөндүк.

Жогоруда кыргыз акындары жомокко көп кайрылып жатышкандыктарын белгиледик. Тилекке каршы, жомок жараткан калемгерлерибиздин баары эле бул жанрдын спецификасын, өзгөчөлүгүн жакшы өздөштүрүшпөгөн же жомок жаратуучулук жөндөмдөрү, чеберчиликтери жок. Мар Алиевдин 1974-жылы жарык көргөн «Күлкү болгон түлкү» деген китепчеси буга айкын далил. Эки жүзгө жакын ыр сабынан турган бул жомоктун сюжети кыскача мындай. Куркулдай даракка уя салып, үч балапан басып чыгарат. Аны көргөн түлкү арыстан буйрук кылды деп алдап, эки балапанын жеп коёт. Түлкү алдап жеп кеткенин сагызгандан угуп, куркулдай үчүнчү балапанын бербейт. Айыбын ачкан сагызгандан өч алуу үчүн түлкү өлүмүш болуп жолдо жатып калат да, сагызган конуп, көзүн чукуурда аны тиштеп алат. Сагызган өлөрдө сайрап алайын дегенде түлкү (амалдуу түлкү) коё берип, ал кутулуп кетет. Сагызган менен куркулдай аны шылдыңдап күлүшөт. Жомок ушуну менен бүтөт. Комментарий зарыл эместир. Мында бөбөккө сабак, тарбия берүүчү, таасир этүүчү эч кандай идея жок. Чаржайыттык, логикасыздык көлөмдү гана ашкере өстүргөн. Ушул мезгилге чейин кыргыз адабиятында түлкү тууралуу элүүгө жакын куплеттен турган поэма же тамсил ошол эле көлөмдө прозалык чыгарма жарала элек.

Кругозорду өстүрүп, рухий маданиятты жогорулата албас мындай кунарсыз чыгармалар мезгилдүү басма сөздө, басмадан дагы эле жарык көрүүдө. Ансыз да информациянын көптүгүнөн, окуу предметтеринин оордугунан бардык зарыл маалыматтарды толук кабыл алууга мүмкүнчүлүгү жетишсиз бала үчүн ар чыгарманы окуу пайдасыз, ашыкча жүк болмокчу. Кичинекей реципиенттин, жалпы эле окурмандардын бул сыяктуу ашыкча, зыяндуу жүктөн кутулуусу, менимче, азыр көп учурда калемгердин граждандык жоопкерчилигин сезе билүү даражасы маданий деңгээли менен байланыштуу.

Ал эми бүгүнкү күн балдар жазуучусунун алдынан жооптуу чоң милдеттерди коюуда. Өндүрүштүн, маданияттын, илимдин, техниканын абдай өнүгүү менен, азыркы баланын мамиле жасоо, кызыгуу чөйрөсү да кеңейди. Ошондуктан бүгүн мындан 20–30 жыл мурда биринчи планда турган объектилер, темалар, маселелер менен чектелип, ошол учурдагы көркөм чыгармалардын идеялык-эстетикалык деңгээлинен бир кыйла жогору турбаган чыгармаларды жаратуу – бул сүрөткердин идеялык жактан жетилбегендигин, көз караштарынын тардыгын, кыскасы, азыркы балдарга тарбия берүүчү чыгарма жазууга даяр эместигин билдирет.

Укаев Кымбатбек

БАЛА ЖЫТТУУ ЫРЛАР¹

«Учкан октун баары эненин жүрөгүнө келип кадалат» деген сөздү айтып бергени үчүн жердешибиз акын Кайсын Кулиевге алдыңда атың болсо түшүп бергиң келет. Анткени жараатынан жазылып, сакайып кеткен жоокерлер миң сан, бирок согуштагы уулунан айрылган эне жүрөгүнүн, жандын жараатынын айыкканын уга элекпиз. Ал жарааттын энелер менен кошо карып, баштары менен кошо жатканын көз менен көрүп келатабыз. Маркум жоокердин энеси – бул согушка катышпаса да айыкпас дартка чалдыккан солдат. Ушундай улуу жарааттардын каабы эрте жетилген балдар деп аталган согуш жылдарындагы тестиерлердин бири Абзий Кыдыровдун акындык

¹ Укаев К. Бала жыттуу ырлар. Китепте: Ыр нөшөрү. – Фрунзе, – 1982. – 205–212-беттер.

жүрөгүнө так түшүрүп, зак калтырган, согуш темасы анын сүрөткерлик талантынын өмүрлүк шеригине, жандоочусуна айланган.

Өткөндү эстейм кээде көөнүм суз болуп,
Жүрөккө элдин жашы каткан муз болуп.
Азыр деле эрий түшсө тамчысы,
Ачыштырат ичимди шор туз болуп.

Асем менен ороп койгон жеринен
Алып чыгып, бузбай туруп кебинен.
Карган эне ошол сары каттарды,
Дале окутат... Каткан жок го тегинен.

Ал каттарда балдарынын үнү бар.
Өмүрүнүн шоола чачкан түрү бар.
Жүрөгүнүн толкундатаар сүрү бар,
Үмүтүнүн соолубаган бүрү бар.

«Менин өмүр баяным» аттуу поэмадагы жүрөктү мыкчып, ойдон ойго салынып олтуруп окуй турган ушундай куплеттердин кербендери, дене бойду титиреткен ыр «эшалондору» көңүл түпкүрүн көздөй агылып, жутула берет. Поэмадан карандай акылдын, логиканын күчү менен зордоп чүргөлгөн бир дагы ыр түрмөгүн таппайсың, баштан-аяк табигый жарашыгы менен кыйыштырылган. Бир ажайыбы – ошондой каңырык түтөткөн саптардын коңулунда күлкү жашынып, Абзийдин туздуу юморлору кошо өмүр сүрөт.

Ырлар менен убакыт да тез өтүп,
Сай-сөөгүмдөн күйүп чыккан сөз өтүп.
Ирегеде отурдук го молоюп,
Ырдасак деп ыр чыныдан көз өтүп,

Кыз-келинге какшык сөзүн жылдырып,
Чырпыктай жаш тилектерин сындырып,
Ырысыңды жеген чалдар күйгүзүп,
Токол күттү ак сакалын кырдырып.

«Биз тамашалаштык, бирок күлгөнүбүз жок»,– деп «Волоколамск шоссесинде» жазылгандай, бул ырлардын сырты күлкүлүү болгону менен ичи күйүткө жык толгон. Нукура акындык өнөрдөн туулган даана согуш юмору. Поэманы окуган сайын согуш алааматы

таштүйүн кылып таптаган балалыктын катаал жылдары кайтадан эске түшөт.

Чөп да чаптык, чийне тартып жаштайдан,
Тил батташып, аптап өтүп баштардан.
Жаңы окуу жыл келчү күндү жүз санап,
Иштен кажып кайран көздөр чакчайган.

Ойлоп көрсөм, жер жок окшойт колхоздо,
Биз барбаган, биздин буттар тийбеген.
Ойлоп көрсөм иш жок окшойт колхоздо,
Миң туурулуп, биздин колдор тийбеген.

Миң чаалыктык, миң кыйналдык
Унутулду бири калбай сезимде.
О, балалык тоо көтөргөн томукпай,
Сыймыктанып жүрөсүң го көзүмдө.

Ташка тамга баскандай так кайрылып, таалайга бүткөндөй жарашыктуу, жандуу жазылган мындай чыгарманы сомдоп, чегелеп берүү согуш балалыгын өз башынан өткөргөн сөзгө сараң, ойго март, торгой тилдүү акындын гана колунан келет.

Бир адам өз ырыскысын асмандагы аба лайнеринде иштеп тапса, бири бийиктиги кырк метр келген крандын кабинасында, бири жер алдында, бири ойдо, бири тоодо иштеп табат. Ошондой дүйүм-түркүн кесиптин ээлеринин бардыгынын тең баш кошор жери – өмүрдүн соолбос арыгы адамгерчилик, Ошол себептүү кээде «баланчанын адамгерчилик жагын билбейм, адистиги мыкты», деген кептерди угабыз. Адабият айдыңында ат жалын тартып мингени Абзий Кыдыров менен калемдеш, дилдеш болуп дегендей, шериктешип чогуу ат салышып келатабыз. Достуктун ысык-суугуна бел чечпей бекем туруштук берген, жапакеч карапайым, жууган чүпүрөктөй сыпаа адам. Анын душманы – мансапкорлук, аксымдык, куу көкүрөк жукпастык. Ыйык туткан жан шериги акындык кесип, таянган тоосу – мээнеткечтик.

Кээде түшүп керт башына калыстык,
Мансапкордон күйпөндөгөн зар уктук.
Кудай жалгап, маа айылдаш болбоптур,
Манчыркама мансап деген жарыктык.

Түйшүктөнүп жазсам деп ыр дурусун,
Мансап менен башынан жок жумушум.
Көзүн карап, жүзүн жалап бирөөнүн,
Күнкор болуп көргөн күнү курусун.

Кошоматы жок туурачыл адамга акандын лирикалык мээрими согуп турса, атка минер тууганчыл шумпайларга каршы сатиранын мааниси дагы олуттуу.

Абзий – балдар акыны катары өзгөчө таанымал калемгерлердин бири. Балдар адабиятында Шүкүрбек Бейшеналиев, Муса Жангазиев менен удаалаш узанып келет. Юбилярдын элүү жылдыгына арналып чыккан «Мээрим» аттуу балдар ырларынын тандамал жыйнагы, кыргыз бөбөктөрү бала Апенди катары кучак жайып кубанып кабыл алган Шоңур деген адабий каарманы мунун жаркын далили.

Акындын кредосу, адабий урааны – адептүүлүк, ынмандуулук.
Делөөрүп жүз ыр жазбай бир ыр жазгын,
Бир ыр үчүн түйшөлүп өңдөн азгын.
Эгер анын сезимди сергитпесе,
Кыжырлантпай калкынды жаагын баскын.

Автордун окурмандарга тартуулаган жыйырмага жакын ыр китептерин барактап көрсөк, акындык ыйман жөнүндө айтылган бул катаал талаптын, жоопкерчиликтин аткарылгандыгын көрөбүз. Акындын кайсыл ырын окусак да кайдыгер калтырбайт, кайырмакка илинерлик пайда-батасы, кармана турган казыгы, таасири, жарыгы бар ой-сезимдерге дуушар болобуз.

Колубузда «Бардыгын кучакка алчу кучак жок» деген таамай айтылган афоризм бар. Муну элдин өзү да сынына толтуруп, көп айтып, көп колдонгон. Антсе да «баарын тең камтыйм, жалгыз өзүм бүтүрөм, кыйратам» деп опузалап, айланасындагыларга бой көтөрүп, басмырлай, сезимине залал келтирип жүргөн көкүрөгү семиз адамдар да жок эмес. Ички дүйнөсү кууш ушундай адепсиз көөдөктөрдүн аксымдык жорук-жосундарына каршы Абзий Кыдыров ачык күрөшкө чыгат.

А мен болсом жазам элдин күлкүсүн,
Өлгүчөктү турам тике күлкү үчүн.
Журт алдына кашкайтсам деп күймөлөм,
Ооз көптүргөн адамдардын түлкүсүн.

Адаммын деп өзүндү эсептесең,
Өз акылым өзүмө жетет десең,
Чындык сүйгөн момунду келекелеп,
Опурулуп обу жок кекетпесең.

Ал да киши шымы бар сеникиндей,
Кол-буту бар куду эле элдикиндей.
Акылы бар ааламды титиретээр,
Айтсам болот эми саа дагы кимдей.

Маанайын пас кармаган, үйдөгү-тыштагылардын нерв-жүйөөсүнө жарашыктуу жагдай жасап, өзүнүн эрк тизгинин тежеп, эл эркине багындыра билгендер пас эмес, бийик, чабал эмес, күчтүү адамдар. Биз табиятты кандай коргосок мындай басмырт жандар айгыр мүнөз, эр көкүрөк чалпоолордун омуруо запкысынан ошондой арачаланууга татыктуу. Ошол себептен А.Кыдыровдун лирикалык каармандары адам уулунун моралдык шагын сындырууну чечкиндүүлүк менен айыптай билген нравалык жагынан кудуреттүү, жаны таза боорукер адамдар. Акын кичинекей окурмандарын машакаттан жалтанбоого, жашынан абийирдүү болуп, жалакорлуктан, жанын алакчылаган жай табар жан бактылыктан аттонун алакачып, айчылык алыс жүрүүгө талпындырат. Бала кезинде көрбөгөн кыйынчылыкты чоңойгондо сатып алууга чейин психологиялык даярдыгы бар, кыйын жерлерде, алдыда болууга дайындыгы бар улан-кыздарды самайт.

Бала кезден эскертерим, ардагым,
Илкий басып, итчиликке барбагын.
Жашагыча көрүнгөнгө жагынып,
Өлгөнүң оң эки өпкөдөн кагынып.
Алып сатып жан баккыча, жабышып,
Калганың оң ак калайдай кабышып –

деп катаал сүйлөйт акын уулуна арнаган ырында.

Ошентип, Абзийдин ырларынын түпкү лейтмотиви – жан тазалыгын, рухий тазалыкты, нравалык бийиктикти аздектеп, даңазалоо. Анын айткан сөзү да, баскан-турганы да, адамдык наркы да жаштарга үлгү.

Издебе мени көк буфеттен,
Шарап саткан жайлардан,
Сууга түшүп далыларды
Күнгө тоскон сайлардан.

Изде мени бульварлардан,
Талаалардан, бактардан.
Көңүл кенчи театрдан,
Китеби көп жактардан.

Ооба, юморист акыныбыздын адреси ошондой жакшы, өнөгөлүү жайларда.

Мал баккандан сөз баккан кыйын. Мал өлсө агайындар менен жармакташып болсо да төлөп бересиң. Сөз бузулса төлөй албайсың. Эч ким жардам да бере албайт. Анткени чыгармачылык иште өз киндигинди өзүң гана кесүүгө тийишиң. Кагазга түшкөн сөз атылган ок менен тең. Кайта кайрып ала албайсың. Абзий айткандай: «сөз бир жыкса экинчи ирет тургузбайт, тороп алса, жарты кадам жылгызбайт. Ок тийгендер жараатынан айыгат, сөз тийгендер өмүр бою кайыгат». Өткөн замандарда ашка жарчы болгон акын акылдуу улуктун алдынан чыгып, анын санжыра сүрүштүрүп биле албай жүргөн жетинчи атасын атап, жорук-жосундарын, кылган иштерин кошуп ырдап берет. «Жаш туруп, муну сен кайдан билесиң?» – дегенде «Таксыр, акындын кулагы өзүнөн кырк жыл мурда туулат эмеспи» дей салыптыр. Ошондо ага улук ыраазы болуп «Бийлигим чоң болсо да, сөздүн чондугуна баш ийдим» деп тулпар атынан түшүп берген экен. Абзий да күлкү таптап, кеп баккан, далай жерде мөрөй алган сөз найзакепи. Мындай өнөрү болбосо комсомол жөнүндө «Лениндик урпактардын гүлү биз, Ленин деп чыккан алгач тилибиз» деп жылдыздай куюлган жылуу сөзүн көңүлгө кондуруп айта алмак эмес. «Алкы ачылса арсыз өзүн туябы, айла-амалы өөрчүгөн го кыябы. Адегенде беш өрдөгү бар эле, жүздөн ашып кеткен окшойт сыягы». Беш атардын огундай удаалашып атылып, айлакер-шылуундардын талуу жерине таамай тийген мындай ырларды сөз мергендери гана кыйыштыра алат. Кезинде А.Кыдыровдун «Кырк Мария» поэмасы жарыяланган «Ала-Тоо» журналы поэзиябызга күлкүнүн өзүнчө бир майрамын алып келгени эсибизде. «Ачадагы кырк кызыл алчадай, жүрөгүмдө жашайт кырк Мария». Ушул тамашалуу эки сапка сыйгызылган кырк кыздын кызыктуу портретинин ажайып асемдүү тартылганына агыңан жарылып кубанбай коё албайсың.

Ал эми Экия Мукамбетовдун таланттуу обонуна салынган «Сайрагүл» ырында болсо Сайрагүл лирикалык каармандын бүткүл жашоо-өмүрүн бийлеп-төштөп, акыл-эсин тушап алганына күбө

болобуз. Сайрагүлдүн элеси анын сүйлөсө сөзүндө, караса көзүндө, жатса-турса оюнда, баскан кезде жолунда турат. Мунун өзү «Сайрагүл сенсиз жашоо жок» деп минң карганып олтурганча, канчалык ишенимдүү адамгерчиликтүү болуп чыккан. Бул ыр жаштардын табиятка, адамга, сүйүүгө деген ишенимин арттыра турган, адамгерчиликтин, жүрөктүн, акыл-эстин зоболосун көтөрүп обого чыгара турган, адамдарга кубаныч тартуулай турган тоонун булагындай тунук чыгарма.

Абзий Кыдыров сөз өнөрүнүн «кулак байлап, суу сугарган» дыйканы гана эмес, анын аткарган коомдук иштери да өзүнчө бир дөбө. Калемги төшөлгөн кезден тартып «Кыргызстан пионери», «Жаш ленинчи» журналдарында эмгектенип келди. Азыр «Байчечекей» аттуу бөбөктөр журналынын бакандай жооптуу секретары.

Элүү жашты ушундай урмат-сыйга, кубанычка бөлөп, адабиятыбызды көрктөндүргөн жаркын жүздүү калемдешибиздин көңүлү байчечекейдей жайнап, бала жыттуу, өткүр тилдүү ырларды жарата берсин.

Сооронов Омор

БАЛДАР АДАБИЯТЫ БАСКАН ЖОЛ¹

1. Тай-май

Улуу Октябрь революциясы жеңип, Совет бийлиги орногон күндөн тартып эле өкмөт менен партия балдар коомдун келечеги, жарандардын сабатын ачууга, эстетикалык таламдарын канаттандырууга зор күч жумшай баштаган. Ал кезде балдарга агартууда жана тарбиялоодо негизги ролду көркөм адабият жана маданият ойноору түшүнүктүү эле. Балдар адабиятын түзүүдө партиянын XIII съездинде кабыл алынган «Басма сөз жөнүндөгү» резолюция чоң роль ойноду. Ал резолюциянын 12-пунктунда: «Партиянын кылдат контролдоосунда балдар адабиятын түзүүгө киришүү зарыл. Мындагы максат – тапчылдыкка, интернационалисттикке жана эмгекке тарбиялоо болуп саналат» – деп жазылган эле. Бул айкын программа балдар адабиятын түзүү үчүн чечкиндүү кадам шилтөөгө мүмкүнчүлүк берди.

¹ Сооронов О. Балдар адабияты баскан жол.// Ала-Тоо. – 1985. – №3. – 132-144-беттер.

Ошондой зор максаттын, иш-аракеттин натыйжасында пайда болгон советтик балдар адабиятынын арасында жаш кыргыз балдар адабияты да алтымыш жыл аралыгында бир топ белестерди ашып отуруп, жетилүү тилкесине кирди. Союздун чегинен өтүп, бүткүл дүйнөгө таанылууга арзып отурат. Анын баскан жолу, өсүү багыты жөнүндө кабар алуу кичинекей окурмандарга, атүгүл чоңдорго да өктөм керек болгону байкалат. Атайын эмгектердин жазылышы – келечектин иши. Андай иликтөөлөр бинаага келгенге чейин, «Ат тапкыча аяк улоо» дегендей, кыргыз балдар адабияты басып өткөн жолго серп салып, айрым урунттуу моменттерин айтып өтүү учур талабына жооп берер деп ойлойбуз.

Кыргыз балдарынын колдоруна тийген алгачкы китеп – окуу куралдары болду. Ага камтылган элдик оозеки чыгармалардын үлгүлөрү жана прогрессивдүү акын, жазуучулардын чыгармалары менен балдар тааныша башташты. Мындай таанышуу орус эли баштаган жазуу-сызуусу илгертен болуп келген элдерде мурдараак, Совет бийлигинин алгачкы күндөрүнөн эле башталган. Бул элдердеги балдар адабиятынын тез телчигишине аларда жазуунун жана жазма адабияттын болушу, атүгүл айрымдарында балдар адабиятынын салты бар экендиги зор өбөлгө түзөт. Алардын балдары түз эле кесипкөй акын-жазуучулардын чыгармаларын окууга мүмкүнчүлүк алышкан.

Жазуу-сызуусу өнүкпөгөн кыргыз сыяктуу ондогон элдердин абалы башкача эле. Алар эң алдын тамга тутунуп, жазмага ээ болушу зарыл болучу. Андан ары жалпы эле адабий салтын түзүп, өз ичинен профессионал жазуучуларды, акындарды чыгарышы зарыл эле. Мындай абал кыргыз балдар адабиятынын түзүлүшүн кечендетүүгө алып келди. Кыргыз эли жазуу-сызууга ээ болуп, сабатсыздыгын жоюп, билим деңгээлин өркүндөтүп, дүйнөлүк алдыңкы маданият менен таанышып олтурганча алда канча убакыт өттү.

Кыргыз эли массалык түрдө сабатсыздыгын жоюуну 1924-жылы түзүлгөн «Алиппе» менен ошол эле жылы 7-ноябрда биринчи саны жарыкка чыккан «Эркин-Тоо» газетасынан баштаганы белгилүү. Андан кийин жазылган окуу куралдары да тамга таанууга, билим алууга жапырт аракеттенген чоңдор менен балдарга бирдей кызмат кылган.

Кыргыз балдары Улуу Октябрь революциясына чейин, атүгүл андан бери жазма адабиятка ээ болгондон кийин деле «Бекбекей»,

«Шырылдан», «Оп майда» сыяктуу, эмгек ырлары, «Сал билек», «Үр-көр-үркөр топ жылдыз», «Торпогум», «Селкинчек», «Байтак-байтак байтак жол» өңдөнгөн балдар ырларынын түрлөрүн, табышмактарды калптарды, жаңылмачтарды, бешик ырларын жана элдик эпостордон үзүндүлөрдү, жөө жомокторду угуп келишкен. Буга санат, насыят, терме жана арман ырлары да кошулат. Кыргыз фольклорундагы балдарга арналган чыгармалардын үлгүлөрү катары «Кыргыз эл ырлары»¹ деген китептеги «Эмгек ырлары», «Бешик ырлары», «Балдар ырлары» ж.б. бөлүмдөрүн, «Балдарга арналган элдик оозеки чыгармалардын үлгүлөрүнөн» (1972) деген жыйнактагы поэзия менен прозанын бардык жанрларын көрсөтүүгө болот. 1924-жылы тунгуч газетабыз «Эркин-Тоого» удаалаш 1926-жылы «Ленинчил жаш», ошондой эле атайын окуу китептери, прозалык, поэтикалык жыйнактар жарык көрдү.

Балдарга багышталган эң алгачкы китептердин арасында К.Баялиновдун эки аңгемелер жыйнагы болду. Алар да элдик сюжеттердин негизинде жазылган чыгармалар эле. Ошентсе да «Түлкү менен суур», «Чабалекей менен жылан» кыргыз балдарына багышталган төл чыгармалар катары тарыхта кала берет.

30-жылдар кыргыз балдар адабиятынын төрөлүш мезгили болду. Буга биринчи иретте коммунисттик партиянын балдар адабияты үчүн көргөн өзгөчө камкордугу, профессионал жазуучу-акындарыбыздын жаш калемдери такшалып, бардык жанрларда иштөөгө жарап калышы шарт түздү. Экинчиден, орус балдар адабиятын жаратуучулардын атанган өкүлдөрүнүн чыгармаларын улуттук тилге которуу негизги көмөктү берди. Бир эле 1937-жылы балдар үчүн жазылган А.Бартонун «Жаш туугандар», «Ырлар», «Санат саноо», «Чамбыл кыз» деген С.Я.Маршактын «Акылсыз чычкандын баласы тууралуу», «Жалкоолор жана Мышык», «Мына ушундай унутчаак» аттуу, Л.Н.Толстойдун «Булька», «Үч аюу» деген эки китеби ж.б. кыргыз тилинде басылып чыкты.

СССРдин жана Кыргызстандын жазуучулар союздарынын уюшулушу, тунгуч съезддеринен баштап эле балдар адабиятын жакшыртуу маселесин коюшу жаңыдан калем кармагандардан тартып, профессионал акын, жазуучуларга чейин адабият майданынын бул участогуна кайрылууга түрткү берди. Ошонун натыйжасында, сөз бопуп жаткан он

¹ Кыргыз эл ырлары (түзүүчүлөр: Токомбаева А, Кебекова Б.). – Фрунзе, «Илим». – 1967.

жылдыкта кыргыз калемгерлеринин балдарга арналган элүүгө жакын китептери жарык көрдү. Ага кошумча акындар ыр жыйнактарына «чоңдорго» арналган ырлары менен кошо балдар үчүн жазылган чыгармаларын да аралаш жарыялап турушту. Маселен, мындай китептерге Т.Сыдыкбековдун «Акын булбул» (1938), Т.Үмөталиевдин «Гүлдөр өлкөсү» (1938), А.Токтомушевдин «Ырлар жыйнагы» (1937), М.Алыбаевдин «Ырлар жыйнагы» (1938) ж.б. көрсөтүүгө болот.

Балдарга арналган китептердин саны 30-жылдарда жетишээрлик эле болгонуна карабастан, чыгармаларды балдардын жаш өзгөчөлүгүнө жараша адрестеп жазуу жана китеп кылып чыгаруу али жолго коюлган эмес. Ал эми мектепке чейинки балдарга, кенжелерге багышталган китептерден тестиерлер менен өспүрүмдөрдүн тиши өтө бербей турган чыгармаларды жолуктуруп олтуруу адаттагыдай иш эле. Мындай өксүктөр кыргыз балдар адабияты өнүгүш алган 50-жылдардын аягына, 60-жылдардын башына чейин болуп келди. Ошондуктан бул мезгил аралыктарындагы балдар чыгармаларын иликтегенде бөбөктөр, кенжелер, тестиерлер, өспүрүмдөр адабияты деп бөлүштүрүш өтө татаалга турат, атүгүл мүмкүн да эмес. Ал эми 20-30-жылдар аралыгында бөбөктөр үчүн чыгарма жазылбаганын айта кетүү керек. Чындыгында балдар адабиятынын негизин бөбөктөр менен кенжелер адабияты түзөөрү, ага тестиерлер адабияты да кошулары белгилүү.

Демек, бул маселеде негизги басым ушул курактагы балдар адабиятына коюлат дегендикти түшүндүрөт.

ПОЭЗИЯ: 30-жылдардагы жыйырмага жакын иоэтикалык китептердин ичинен А.Токомбаевдин кенжелерге адрестелген «Биздин китеп» (1934) аттуу ырлар жыйнагы балдар поэзиясындагы биринчи чыккан китеп болушу менен да, ырларынын идеялык-тематикалык чечилиши, балдардын турмушуна, тилек-максаттарына жакындашы жагынан да айырмаланып, профессионалдык жазма кыргыз балдар поэзиясынын башаты катары кызмат кылат.

Жыйнактын негизин жалпы билим менен жаңы маданиятка киришип жаткан элдин балдарынын каалоолору, максаттары ээлейт. Алар: «Болочокту ойлойлу», «Мыкты билим алайын» дегендей, билимге, келечекке карата тилек-чакырыктар менен жашашат. Ошондой эле акын өз китебинде кичинекейлердин көңүлүн таап, аларды өз өлкөсүн, Улуу Октябрь берген бактысын аздектөөгө, коммунизм курулушуна активдүү катышууга чакырат.

«Биздин китепте» балдар поэзиясынын негизги темасы болуп келаткан колхоз, совхоз малдарын, бак-дарактарын шефке алуу жөнүндө бир топ ырлар бар.

Акындын аталган китебиндеги: «Ким чарбачыл?», «Каргалар» деген ырларды бир нече бала жаттап алып, айтып, интермедия өңдөнтүп, оюнга айландырса, бийлесе да болот. Мындай чыгармалар балдардын түшүнүү жөндөмүн активдештирет, көңүлдөрүн көтөрүп, сахна өнөрүнөн да анча-мынча кабар бере алат.

«Биздин китеп» К.Баялиновдун «Мурат» аттуу китепчесинен кийинки балдар турмушунун, ой-тилектеринин реалдуу картинасын берген поэтикалык алгачкы жыйнак деп айттык. Алгачкы болуу менен бирге «Биздин китеп» кыргыз балдар поэзиясында кенже балдар үчүн ыр жазуунун алгачкы үлгүсү да, спецификалык өзгөчөлүгүн ажыратып көрсөтүүгө багыт түзгөн практика жүзүндөгү методикалык башталмасы да болуп калат.

30-жылдары балдар үчүн ыр жазууга көп аракет жумшаган экинчи акын Жоомарт Бөкөнбаев болуп саналат. Анын:

«Алтын билим өнөрдүн
Сүтүн берген мугалим,
Аябастан эмгекке
Күчүн берген мугалим

– деп башталган хрестоматиялык ыры ошол жылдарга таандык.

Акын «Алтын кыз» (1938), «Балдар үчүн ырлар» (1939) деген жыйнактарын бүтүндөй жеткинчектерге багыштаган. Биринчисинде кенжелерге, тестиерлерге ылайык келген «Мугалим», «Жылан менен бака» сыяктуу ырлар менен бирге өспүрүмдөр, алардан улуураак муундагы жаштарга туура келе турган «Алтын кыз» поэмасы жанаша жайгаштырылган. «Балдар үчүн ырларында» акын муну эске алып, жалаң кенжелер менен тестиерлерге ылайыктуусун иргептир. Ичинде бөбөктөргө окуп берсе боло тургандары да бар.

Экинчи жыйнактагы чыгармалардын ичинен «Кыргыздын Ала-Тоосу» аттуу пейзаждык ыр өзгөчө бөлүнүп турат. Акын кыргыз тоосун:

«Балдан ширин туптунук
Булагы бар Ала-Тоо.
Тукабадай кулпунган
Тулаңы бар Ала-Тоо.
Аскалардан ышкырган

Улары бар Ала-Тоо,
Ак пахтадай чубалган
Туманы бар Ала-Тоо»,

– деп керемет көрүнүшүн, толуп-ташкан байлыгын сүрөттөйт. Бул ыр кичинекей окурмандарды жаратылышты сүйүүгө, эстетикалык рахат алууга үндөп, аларды ондогон жылдардан бери карай тарбиялап келатат.

30-жылдардын аяк ченинде кыргыз балдар поэзиясында жеткинчектердин келечекке умтулуусун, жаңыларды ачууга кызыгуусун баяндаган чыгармалар жаралып, кесип тандоо темасы өнүгүш алат. Бул теманын чыгыш төркүнүн, социалисттик кайра куруу мезгилиндеги кыргыз турмушуна кирип аткан жаңы кесиптерден, техникалык жаңылыктардан, айрыкча. В.В.Маяковскийдин жыйырманчы жылдардын аягында (1928) жазган «Ким болсом?» деген ырынын кыргыз окурмандарына жете башташынан издөөгө болот.

Ушул темадагы Абдрасул Токтомушевдин «Жаштын тилеги» (1937) деген ыры бир топ ийгиликтүү чыкканын белгилөө керек.

«Жашым толуп,
Жигит болуп,
Жетип бойго,
Чоңойгондо
Балалыкты коёмун.
Чөлгө барып,
Канал салып,
Суу чыгарып
Жер сугарып,
Суу инженер боломун»

– деген саптарда көрүнүп тургандай, ыр түзүлүшү, ыргагы, тили ж.б. көркөмдүк белгилери бул ыр кичинекейлердин ыр экендигин, алардын жүрөгүнөн түнөк табаарын далилдейт. Балдардын кесипке ээ болууну самагандыктары ырда диалог түрүндө берилип, чебер сүрөттөлөт. А.Токтомушевдин 30-жылдардагы балдарга арналган чыгармалары жогоруда аталган «Жаштын тилеги» ыры менен эле бүтпөйт. «Балбандар» аттуу алгачкы жыйнагындагы көпчүлүк ырлар пионерлер менен комсомолдорго арналган, ал эми 1916-жылдагы үркүндө бир табак арпа унуна сатылган Кытай жеринде калып калган 13 жашар кыздын тагдырын баяндаган анын «Какшаалдан кат» поэмасы кыргыз адабиятындагы кичинекейлердин, өткөн доордогу трагедиялуу

турмушун чагылдырган алгачкы эпикалык чыгарма болуп саналат. Жеткинчектерди өткөн азаптуу турмуштун картинасы менен тааныштыруудагы ролу аябабагандай зор.

Акын Мидин Алыбаев алгачкы дебютун балдар ырларынан баштап, «Бактылуу жаштык» аттуу ырлар жыйнагын өспүрүмдөргө арнаган. Андан кийинки «Ырлар жыйнагынын» басымдуу бөлүгүн да балдар ырлары ээлейт, Мындагы ырларда акын ар кыл курактагы балдардын үмүт-тилектерин, окуудагы, коомдук иштеги жетишкендиктерин, маданий талаптарын сүрөттөйт. Калган чыгармалары негизинен өспүрүмдөр менен комсомол жаштарга багышталган.

Кыргыз балдарын ынтымактык менен достукка тарбиялоодо Т.Үмөталиевдин эл жомогунун негизинде жазылган «Күч бирдикте» поэмасы узак убакыттар бою зор роль ойноп келгенин, азыр да өз күчүн жогото электигин баса белгилей кетүүгө арзыйт.

Элге ырларын кагаз бетинде тараткан Тоголок Молдонун балдар поэзиясынын элге таралуу тагдыры төкмө акындарга караганда алда канча будоо болгон. Ошого карабастан, анын ырларын сабаттуу кишилер көчүрүп алып же жаттап алып, кичинекейлерди көркөм сөз менен азыктандырууда кадимкидей пайдаланып турушкан.

Акындын балдар үчүн чыгарылган элдик ырларды жөнгө келтирип, кара сөз түрүндөгүлөрүн ырга айланткан чыгармаларынын топтому 1939-жылы «Балдар жомоктору» деген ат менен жарык көргөн. Негизи элдик болгон чыгармалар акындын дыкаттык менен кайра иштеп чыгуусунун негизинде өздүк чыгарма катары жашап, басма беттеринде улам-улам басылып, балдарды тарбиялоо, рухий байлыгын өстүрүү милдетин өтөп отурду. Тоголок Молдонун өзүн кыргыз балдар адабиятынын классиктеринин бири катары таанытты. Индустриядан алыс калган, дайыма мал чарбачылыгы менен күн өткөрүп келген кыргыздардын балдары да, ошол көргөн-билген турмушуна байланыштуу ырды ырдаарын акындын «Торпогум» деген чыгармасы далилдеп турат. Анда Улуу Октябрь революциясына чейинки кыргыз балдарынын тагдыр-тилектери алаканга салгандай көрүнөт. Китептеги «Доолдай кием деген ит» аттуу тамсил, «Телибай темтек» деген жомок поэманын балдарды жалкоолуктан, тентектиктен оолак болууга тарбиялоодогу ролу аябагандай зор.

Ошол эле 1939-жылы өзүнчө китеп болуп чыккан «Жер жана анын балдары» поэмасы карыя акындын балдарга арнаган белегине

кошумча болду, жаш жеткинчектерди достуктун, ынтымактыктын, гуманизмдин духунда тарбиялоодо баа жеткис салым кошту.

ПРОЗА: 30-жылдары кыргыз балдар адабиятында проза жанрынын көлөмдүү формалары, роман, повесттер болбогондугуна карабастан, бир топ балдар аңгемелери жазылып китеп болуп чыкты. Ошолордун ичинде жаш жазуучу К.Эсенкожоевдин илимий-фантастикалык жана реалисттик багыттагы аңгемелери өзгөчөлөнүп турду. Жазуучунун «Саякатчы бала», «Үчүнчү шар», «Родинанын уулу», «Шарше» сыяктуу китептери али өнүгүш ала элек кыргыз балдар адабиятына жаңылык катарында кирип, ал тургай чоңдорго да жакты. Жаш жазуучунун аңгемелери жарыяланган «Кыргызстан пионери» газетасы, чыккан китептер колдон-колго өтүп окулуп турду.

Кусеин Эсенкожоев прозадагы биринчи аракетин реалисттик багыттагы «Шарше» (1937) аңгемесин жазуудан баштаган. Анда атадан эрте жетим калган Шаршенин турмуш-тагдырын, Коёнбайдын ага кылган зордук-зомбулугун сүрөттөп, эски замандын салган тактарын, жаңы замандын артыкчылыгын баяндайт. Мында эч кандай гипербола жок, нагыз реалисттик көрүнүштөр тартылган. Аңгеме кичинекейлерди эски турмушту билүүгө жана жаңы турмушту чексиз сүйүүгө чакырат.

К.Эсенкожоевдин «Шаршеден» кийин жазылган, бирок, китеп бетине биринчи чыккан аңгемеси «Саякатчы бала» (1937). Автордун илимий-фантастикалык чыгармачылыгынын башатында ушул аңгеме турат.

Биринчи главада адам менен жаратылыштын байланышын, б.а жапайы айбандарды колго үйрөтүү жөнүндөгү кыял жоруусун берсе, экинчи главада асманда учуучу транспорт жөнүндө ой чаптырат. Бирок, жаш жазуучу майда жаныбарлардын сокур сезимин адамдын аң-сезиминен жогору коюп, жаңылыштык кетирет. Акыркы глава-сында көктө да, жерде да, деңизде да жүрүүчү кеме жөнүндө кыял чабытын жүргүзөт. Анын «Кемеси» илимий –тактыктарга негизделбеген декларативдүү фантазия болсо да, балдардын ой-кыялдарын өркүндөтүүгө түрткү берет.

Бул аңгеме кыргыз адабиятындагы фантастикалык чыгармалардын төл башы болуу менен да баа жеткис мааниге ээ.

Үчүнчү аңгемеси «Үчүнчү шар» (1938) деп аталат. Аңгеме Жюль Верндин 1860-жылдары жаралган «Беш жума аба шары менен» деген

романынын негизинде жазылат, бирок илимий жетишкендиктер, болочоктуу техникалык негиздер менен куралданбагандыктан, ийгиликсиз чечилип калган.

К.Эсенкожоев техниканын эртеңки, мүмкүнчүлүктөрү менен эсептешпей жазгандыгына карабастан, «Родинанын уулу» аттуу аңгемесиндеги муз алдында жүрүүчү корабли бир топ алгылыктуу чыккан.

Илим, билимге суусап турган кыргыз балдары үчүн Кусеин Эсенкожоевдин аңгемелери зор таасир эткени төгүнсүз. Келечекке кадам таштаган жаш жеткинчектердин фантазиясын ойготуп, илимий-техникалык ачылыштарды жасоого дегдеткени талашсыз чындык.

Согушка чейинки беш жылдыктар мезгилинде балдар прозасынын төрөлүшүнө жана такандашына, көрүнүктүү салым кошкон жазуучулардын дагы бири – Кубанычбек Маликов. Анын «Бактылуу кыз», «Сарала козу» аттуу аңгемелери 1935-жылы ар бири өзүнчө китеп болуп басылып чыгат.

Жазуучунун биринчи аңгемесинде башкы каармандын кеңири сүрөттөлгөн образдардын деңгээлине жете бербесе да, социалисттик кайра куруу мезгилиндеги кыргыз жериндери турмуштун бир эпизодун реалисттик багытта чагылдырып бере алган десек болот. «Сарала козуда» эмгек темасы көтөрүлүп, балдарды коомдук малга ак ниет мамиле жасоого чакырат. Ал жаңыдан чабан болгон Конокбай, анын аялы Бурулкан менен совхоздун саясий бөлүмүнүн комсомол иштери бюнча жардамчысы Сарыгулдардын жетим калган сарала козуга жасаган мамилелеринен көрүнөт. Балдар Сарыгулдун өлүм алдында турган козуга кылган камкордугун, билгич жана боорукер аракеттерин көрүп, гумандуулукка, сарамжал чарбачылдыкка тарбияланса, Конокбай менен аялы Бурулкандын этибарсыз, ыпласыраак кыймыл-аракеттеринен илээндилик менен жалкоолуктун зыяндарын көрүшөт, андай болбоого аракеттенишет.

Бул идеяны Сарыгул башка короого жөнөгөндө жетим козуну пионерлерге дайындап кеткен учуру ого бетер бекемдейт. Аңгеме балдардын ишеничине ишенич кошуп, өздөрүнө тапшырылган ишти сыймыктануу менен аткарышына үндөйт.

Канчалык алгылыктуу деген фактыларды келтиргенибизге карабастан, 30-жылдар да кыргыз балдар адабияты жаңыдан жаралуу, такандоого багыт алуу абалында болгондугу көрүнүп турат.

2. Өрдө

Отузунчу жылдар социалисттик кайра курууларга байланышкан окуялары менен белгилүү болсо, кыркынчы жылдар эл башына түшкөн зор алаамат Улуу Ата Мекендик согуштун мүшкүлдөрү, душманды жеңип чыгуудагы советтик граждандардын кажыбас кайраттары менен өзгөчөлөндү. Бардык күч Ата Мекенди коргоого багыт алды. Адабияттын бардык жанрлары да бүт күчүн бул ыйык милдетке бурду. Ушуга байланыштуу кыргыз балдар адабияты башка жанрларга салыштырмалуу караганда анчейин өнүгүш ала алган жок. Кыргыз балдар поэзиясы да, прозасы да бул мезгилде бөлүп айтаарлык деңгээлге жеткен эмес. Ал эми балдар адабиятынын эң татаал жана негизги участогу болгон бөбөктөр менен кенжелер адабияты таптакыр колго алынбай калганын да белгилей кетишибиз керек.

Согуштан кийинки жылдары чыккан Алыкул Осмоновдун «Балдар үчүн» (1947) аттуу бөбөктөр менен кенжелерге арналган китеби кичинекейлердин ички дүйнөсүнө жетип, алардын туюу, түшүнүү жөндөмдөрүнө ылайыктуу жол таап, жөнөкөй жана көркөм жазылышы менен өзгөчө бөлүнүп көрүнөт. Акындын «Түлкү менен каздар» аттуу ыры поэзиядан «куру кол» отурган бөбөктөр үчүн табылгыс белек болду. Бул кичинекей ырдан бөбөктөр баласын багып жүргөн ак ниет каздын, адамга жана үй айбандарына жардам көрсөткөн жан жолдош күчүктүн жана ар дайым ачкөздүгү, амалкөйлүгү менен айырмаланып келген куу түлкүнүн кылык-жоруктарын көрүшөт. «Каа-каа калың каз, кармап жеймин кардым ач»,– деп каздын балдарына жулунган ачкөз түлкүгө жиндери келсе, «Кой-кой шум түлкү, кичүү балам жылаңбаш»,– деп жалдыраган аянычтуу казга боор тартышат. «Ау-ау ач түлкү, казды күчүк алдырбас»,– деп борсулдап үрүп чыккан күчүктү көрүп, жетине албай кубанып кетишет». Ыр жаттаганга жеңил келип, ойногонго да ылайыктуу.

Али эми акындын «Эки метр Эсенкулу» ички поэтикалык курулушу, образ түзүү ыкмалары юморлуу тили, зор тарбиялуу мааниси жагынан өзүнө чейинки кыргыз балдар поэзиясында болгон чыгармалардан башкача бөлүнүп, жаңы бурулушту белгилеп турат. Анда карандай акыл-насыят айтуунун ордуна образ аркылуу түшүндүрүү, акыл-эс берүү бар. 1946-жылы жазылган бул ыр

«Партасында отурса,
Башы чыгат Эсенкул.
Бардыгынан бөлүнүп,
Чачы чыгат Эсенкул»,

– деп табышмактуу башталат. Ырдан класс, анда отурган балдар, алардан каркая бөлүнүп, башы чыгып турган Эсенкул даана көрүнөт. Акын бул оюн андан ары улантып, Эсенкулдун боюнун узундугун дагы бир ыр түрмөгү менен күчөтөт, узун болуунун себептерин түшүндүрөт да, ырдын аягын:

«Сая кетип далай жыл
Ылдый болгон Эсенкул,
Окуусу өспөй, мойну өсүп,
Шыргый болгон Эсенкул»,

– деп бүтүрөт. Окуп бүткөн соң бир жылмайып аласың да, кайра кичинекей балдардын ичинде отурган Эсенкулду, анын аянычтуу каррикатуралык сүрөтүн элестетип туруп, кейип кетесиң. Ырдын күчү да, өзгөчөлүгү да ушунусунда турат.

Балдар адабиятын жакшыртууга жасалган катуу аракеттер элүүнчү жылдардын башында башталды. Аракеттер текке кеткен жок, сөз болуп жаткан мезгил аралыгында негизги чыгармачылыгын жеткинчектерге арнаган Ш.Бейшеналиев, М.Жангазиев, А.Кыдыров сыяктуу кыргыз балдар адабиятынын чыныгы күжүрмөндөрү ишке киришишти. Булардын катарында Б.Сарногоев, С.Эралиев, Т.Абдумомунов, С.Жусуев, И.Исаков, Ш.Садыбакасов, А.Айтбаева, К.Каимов, С.Өмүрбаев, К.Ырсалиев: ж.б. көркөм сөз чеберлери «чондор» адабияты менен кошо балдар адабиятына да колкабыш кылып атышты.

ПОЭЗИЯ: Аталган мезгил аралыгында Тоголок Молдонун балдарга калтырган мурастарын жарыялоо, окурмандарга жеткирүү улантылды. 1952-жылы «Жер жана анын балдары», 1958-жылы «Балдар ыры» деген китептери жарык көрдү. Акындын чыгармалары балдардын жаш өзгөчөлүктөрүнө жараша толукталып, өз адресин табуу жолунда өркүндөп отурду.

Ал эми төкмөлөр поэзиясынын ичинен социалисттик кайра куруулар, андан аркы социалисттик өнүгүүлөр мезгилинин духун, ага тиешелүү, терминдерди, коомдук максаттарды балдар ырларына алып келгендердин негизги өкүлдөрүнүн бири катары Барпы Алыкуловду айтууга болот. Туура, Барпынын чыгармалары кеч жазылып

алынып, басма бетине да кеч жарыяланган Ошентсе да атактуу төкмө басма бетине жарыяланган чыгармаларын мурда эле жаратып, мурда эле эл алдында ырдап жүргөнүнө эч ким күмөн санай албайт.

Барпынын насыят ырлары болобу, башка ырларында болобу бардыгында балдарды өз Ата Мекенинин патриоту болууга тарбиялоо басымдуулук кылып, учурдун талабын, үнүн коштой, революциялык жеңип алууларды коргоп калууга чакырат:

«Жалындуу жанган оттойбуз

Биз душмандан коркпойбуз».

«Каршы душман кол салса

Кайтпай турган биздин топ» ж.б.

Анын «Жетим», «Жетим кыз», «Залим хандар азабы», «Мен көргөн күндөр» ж.б. ырларында өткөн турмуштагы балдардын оор абалы сүрөттөлсө, «Мектеп жөнүндө ырында» азыркы мектептин Улуу Октябрь революциясы жеңгенге чейинки диний мектептен баа жеткис артыкчылыгын баяндайт. Ал кызыл жагоо тагынып, ак мектепте окуп жүрүшкөн балдарга сүйүнүп, ошол балдарга, жалпы эле совет элине жыргал турмушту алып берген Коммунисттик партияга алкыш жаадырат. Кубанычы жана алкоосун ар бир ырында кайталап, балдарга «Партиянын сөзүнө бекем тургун, балдар ай!» – деп, аталык насаатын айтып отурат.

Акындын поэзиясынан кенжелерден тартып өспүрүмдөргө чейин ылайыктуу келген ырларды табууга болот. Азыркы кезде анын ырлары балдардын жаш өзгөчөлүгүнө жараша өзүнчө бир нече китептерге бөлүштүрүлүп, кайра-кайра басылып келатат.

Бул мезгилде балдар поэзиясын жаратуучу акындардын активине Муса Жангазиев кошулду. Ал поэзия майданына ат тизгинин бурганда эле, «Балалык», «Бакыт гүлдөрү», «Жылдыздар» аттуу китептерин чыгарды.

Акындын кичинекейлердин дилин билип, тилин табууга жөндөмү бар экенин эң алгачкы поэтикалык жыйнагына кирген «Моделим» (кийин «Москвага учуп бар» аталган), «Апам тиккен ак көйнөк» деген ырларында байкатыптыр. М.Жангазиевдин поэтикалык кудуретинин балдар дүйнөсүнө жакындыгы кийинки китептерине кайра-кайра жарыяланып жүргөн «Жардам бердик», «Дуровдун бурчу», «Кызыл топ», «Ракета учурам», «Илип койду» ж.б чыгармаларынан сезилип турат.

Элүүнчү жылдардын экинчи жарымынан тартып балдар адабиятынын уюткусу болуп саналган бөбөктөр менен кенжелер поэзиясына аздыр-көптүр кайрылуу башталып, Р.Шүкүрбековдун «Эки бөжөк» (1956), А.Кыдыровдун «Белек» (1958), И.Исаковдун «Ороз менен короз» (1959) ж.б китептер чыкты.

Белгилүү сатирик Райкан Шүкүрбековдун кичинекейлерге багышталган «Эки бөжөк» аттуу жомогунун өзүнчө китеп болуп чыгышы бөбөктөр поэзиясында зор майрам болду. Анткени балдар поэзиясы дурус эле өрүш алып келаткандыгына карабастан, бөбөктөргө арналган поэтикалык чыгармалар али жок санда болучу.

«Эки бөжөк» тематикалык, идеялык-көркөмдүк жана тил каражаттарын пайдалануу жагынан да, күлкү ыкмасы менен берилиши жагынан да өзүнө мезгилдеш жаралган чыгармалардан даана айрымаланып турду. Алыкул Осмонов менен Райкан Шүкүрбековдун соңунан бөбөктөр менен кенжелер поэзиясындагы күлкү ыкмасын, б.а кичинекейлерге гана таандык болгон бала кыялына ылайык юморлорду өнүктүргөн, балдар адабиятына баш оту менен кирген Абзий Кыдыров болду. Аны балдар акыны катары жүзүн көрсөткөн кенжелер менен тестиерлерге арналган «Белек» (1958) аттуу китеби эле.

«Белек» китептин аннотациясында белгиленгендей, мүнөзү жана жанры жагынан ар түрдүү жети бөлүмдөн турат. Анда советтик турмуштун жеңүүчү күчүн, балдардын жаркын турмушун, окуу-тарбия жактарын ачып, окуучулар чөйрөсүндө кезиге калуучу терс көрүнүштөрдү сатиранын жалынына кактайт, анан кайра аларды анекдот, ар түрдүү калптарды айтып күлдүрөт. Ошолордун ичинен акындын чыгармачылыгына мүнөздүү болгон жумшак юмор көрүнүп, китептин аброюн аныктап турат. Муну жыйнактагы «Кичинекей досторума», «Бакаштын жоруктары», «Анекдоттор», «Жомоктор», «Калптар» жана «Табышмактар» деген бөлүмдөрдөгү көпчүлүк чыгармалар таасын далилдейт.

Ошондо экинчи жыйнагын жарыкка чыгарган жаш акын Абзий Кыдыров, кичинекейлердин дилин жана тилин таап, бир топ татынакай ырларды жаратты. Булардын баарында кичинекейлерге тиешелүү, мүнөздөр поэзиянын тили аркылуу берилген.

«– Жакшы бекен окуган?

Айтчы угалы каңа биз.

– Сабагынын баарынан

Жакты мага танапис.
Кыткылыктап биз күлсөк,
Ызаланып аз ойлоп:
– Бардыгынан жакканы
Сабак – деди кайра

Келтирилген жуп түрмөктүн биринчисинде кенжелер окуган мектепке алгач аттап кирген, али окуунун маани-жайы туурасында мугалимден сөз уга элек, оюндан колу бошоп, партага отуруп тамгалар, алардан жасалган сөздөр туурасында ой жүгүртө элек бөбөктүн психологиясы, түшүнүгү, ошого жараша балдарга берген жообу айтылып, жылуу-жумшак күлкү чакырат. Экинчисинде балдардын шылдыңына ызаланган ошол эле бөбөктүн биринчи жолу катышкан «кызматына» – сабакка кымындай болсо да ой оодарып, ошол окуу (сабак) болбой танапис да болбосун терең түшүнбөсө да, түкшүмөлдөп, мурдагы сөзүн оңдоп айткандыгы сүрөттөлөт. Ал эми «Мага дем алыш эмес» деген ырда ошол эле Кубан өңдөнгөн, бирок али окууга бара элек Токон аттуу бөбөктүн кайгысы туурасында чоң атасы экөөнүн диалогу берилет. Анда:

«Эртең бизге дем алыш,
Түрдүү оюн ойнойбуз.
Кайрымак салып тор салып,
Кең өзөндү бойлойбуз»

деп ырдашып үйдөн чыккан Асан, Үсөн аттуу окуучуларды көрүп, Токон ыза болот, көзүнөн мончоктоп жаш агат. Аны байкай калган чоң атасы «не болду?» деп сурайт, андан аркы Токон менен чоң атанын диалогу мындайча бүтөт:

«– Асанга эртең дем алыш,
Алар сонун ойношот.
Балык уулап Тор салып,
Чоң өзөндү бойлошот.
Мага болбойт дем алыш,
Мен окуучу эмесмин.
Бырс күлдү да чоң ата:
– Ыйлаба, тентек,ыйлаба
Сен азыр түшүнө элексиң...»

Бул диалог комментарийсиз эле өзүнөн өзү түшүнүктүү болуп турат. Чоңдордун түшүнүгү менен алганда Токондун көз жашы

чыныгы «чоң» кайгынын ченине да жолобойт, тескерисинче, күлкү чакырат. Ал ырдын өзүндөгү чоң атанын кыймылынан да көрүнөт. Бирок кичинекейлердин өздөрүнүн түшүнүгүнө, жашына жараша «чоң» кайгысы болоорун, ал адабиятта анчейин көңүлгө алынбай жаткандыгы жөнүндө советтик башкыр жазуучусу Мустай Карим мындайча белгилейт: «Чындыгында, чоңдордун көзү менен караганда, балдардын кайгысы, өздөрүн бактысыз сезип калышы таптакыр кайгы же бактысыздык болуп эсептелбейт, ошентсе да алардын өздөрүнө жараша болгон «кайгылары», «бактысыздыктары» балдар адабиятында чагылдырылбай баратканы, анын ордуна «Биз жыргайбыз ырдайбыз, колдо желек ыргайбыз» дегендей манерада ыр тизмектештирген акынсымалдардын плеядасы – көңүлү өтө эле сергилең акындардын плеядасы көбөйүп кетиши өкүндүрбөй койбойт»¹.

Бул айныгыс чындыкты А.Кыдыров сезип, аталган жыйнагында кичинекейлердин көзү менен караганда кайгы-кубанычы аралаш, чоңдордун көзү менен караганда күлкүлүү-жылмайткач юмору бар татынакай ырларды жаратты. Жердигинде балдар поэзиясына жөндөмү бар А.Кыдыров өз жүзүн ушул китебинде эле көрсөттү. Бул акындын аталган китеби жүз процент жакшы ырлардан турат деген сөз эмес, китептин «Ар кыл ырлар», «Жылдыздуу кыштак» аттуу бөлүмдөрүндө кургак жазылган, балдардын кызыгуусун чакыра албай турган солгун ырлар бир топ. «Тору айгыр» легендасы да китепке анчейин аброй алып келе алган эмес.

Китептеги дагы бир кемчилик – ар түрдүү курактагы балдарга арналган ырлар бир жыйнакка топтолуп калгандыгында. Айрыкча бөбөктөр менен кенжелер поэзиясы тестиерлер менен өспүрүмдөргө арналган ырларга аралаштыра жайгашып калышы өкүндүрбөй койбойт.

А.Кыдыров бөбөктөр менен кенжелердин сүйүктүү акыны экенин далилдеп, күлкү (юмор) ыкмасын андан ары алтымышынчы-жетимишинчи жылдары да өнүктүрүп, «Баатыр бала Карабай» (1961), «Кадыбай менен Адыбай» (1962), «Баатырдын шапкеси» (1964), «Эки, дос» (1975) ж.б. китептерди берди. Аларда кичинекейлердин ички дүйнөсүн, психологиясын, кыймыл-аракеттерин ачып берүүгө көп күч жумшап, белгилүү ийгиликтерге да жетишип отурду. Буга

¹ Карим Мустай. Притча о трех братьях. Издательство «Советская Россия». – Москва, 1978. – стр. 152.

Кадыбай менен Адыбай аттуу эки достун мүнөздөрүн чагылдырган ыр ишенимдүү күбө болот. Эки дос сөз талашып, көп кыжылдашат, кээде жулкулдаша кетишет. Кайра эле жарашып, достошо калышат, бул кичинекейлерге өтө мүнөздүү көрүнүш экендиги чыгармада ишенимдүү берилет. Күндөрдүн биринде, кыздарды калыс коюп, экөө жарышат. Алдыга узап кеткен Адыбайга:

Акактап жетип Кадыбай
– Мактанып калган белем,–дейт
Кара шапкем болгондо
Караандатпайт элем,– дейт.
Андан кийин да жарышып жетпей калганда:
Аксаландап Кадыбай:
– Мактанбагын мага– дейт,
Бутум ташка тийбесе,
Жеткизбейт элем сага,– дейт.

Мындай ыкмада жазылган ырлар А.Кыдыровдун балдар поэзиясынын негизин түзүп, балдар акыны катары өз алдынчалыгын көрсөтүп турат.

Элүүнчү жылдардын аягында балдар акындарынын катарына «Ороз менен короз» (1959) аттуу китеби менен Исабек Исаков келип кошулду. Бул жыйнакта балдардын эмгекке болгон сүйүүсү, кичинесинен кесиптерине жетүүгө болгон аракеттери, өз Ата Мекенин чексиз сүйгөн патриоттук сезимдери сүрөттөлгөн, китеп тестиер балдарга арналган.

Аталган мезгил аралыгында акын Байдылда Сарногоев балдар поэзиясында бир топ чыгармаларды жаратып, «Бала мерген» (1956) аттуу жыйнагы кенжелер менен тестиерлерге арналса, «Жокен» (1958) бөбөктөр үчүн жазылып, акынды балдар акыны катары таанытты. Айрыкча «Баяс» (1956) аттуу ыр менен жазылган повести өспүрүм курактагы балдардын турмуш тагдырларын, келечек-максаттарын сүрөттөп, ошол мезгилдеги балдардын типтүү образын түзгөндүгү, элестүү саптары менен айырмаланды. «Досторума» (1955) деген жыйнагы өспүрүм жаштардын дилин, ой-максаттарын, балалык сүйүүлөрүн чагылдырып, ошол кездеги жаштардын колдон түшпөс китебине айланган.

ПРОЗА: Элүүнчү жылдарда кыргыз балдар прозасы аябай өнүгүш алды. Кыргыз адабиятынын тарыхында биринчи жолу балдар

романы (Т.Сыдыкбеков «Тоо балдары» (1953), илимий-фантастикалык повесть (К.Жантөшев, «Ашуу ашкан суу» (1955) пайда болду. Токтоболот Абдумомунов, Шүкүрбек Бейшеналиев, Насирдин Байтемиров ж.б. балдар прозасына баш оту менен киришип, «Жүкөш», «Кычан», «Бекем достук» сыяктуу бир топ повестти жана аңгемелерди беришти. К.Маликов, С.Сасыкбаевдер балдар прозасына кайрылууну улантышып, М.Жангазиев, Ж.Таштемиров, Т.Байтабылов, К.Бектеновдор бир нече китептерди чыгарууга үлгүрүштү. К.Каимов «Мектеп жолунда» деген тестиерлерге арнаган китебин жазды.

Т.Сыдыкбековдун «Тоо балдары» романы кыргыз балдар прозасынын жетилүү чектерин белгилей турган бирден бир эпикалык полотнодогу чыгарма болуп калды. Романда балдардын мектептеги жана үйдөгү жашоо-турмуш, окуу-тарбия жагдайлары, мугалимдер менен окуучулардын, мектеп менен колхоздун ортосундагы өз ара карым-катыштарын чагылдыруу милдети коюлган. Бул милдет борбордук каармандар алдыңкы окууну Аскар кининекей Динардын, тентек Орусбектин мугалимдер Сабыр, Нина Леонтьевна, Сейитовалардын, жаңы менен эскини жакшылап айрый албаган Омор карыя ж.б тегерегинде ишке ашат. Мектепте, үйдө жана коомдук иштерде үлгү көрсөткөн, көптү билүүгө, билгендерин элге жеткирүүгө аракеттенген, романтикалык ой-кыялында илимпоз болууну самаган жана ага жетүү үчүн түйшүктөнгөн өспүрүмдөрдүн жалпыланган образы Аскар аркылуу берилген. Ал агробиологиялык илимге кызыгат, тажрыйбалар жасап, күндөлүгүнө жазат. Колхозу мол түшүм алышы үчүн кам көрүп, кымындай болсо да жардамдаш болууга ниеттенет. Бөбөктөр менен кенже балдардын кылык-жоруктары бала кыялдарын тарбия-таалимди кабылдоо моменттери Динардын образына топтолгон. Ал эволюциялык өсүү багытында көрсөтүлөт. Алгачкы учурдагы тентек Динар мектеп менен үй-бүлөнүн туура тарбиясы астында тез эле өзгөрүп, сабагын жакшы окуп, атүгүл сабатсыз чоң энесин тамга таанытууга, коомдук маанилүү иш аткарууга демилгелентет. Аскар менен Динардын образдары аркылуу мектеп окуучулары окууда, коомдук иштерде активдүүлүк көрсөтүп, жаңылыктарды билүүгө жана жаратууга умтулган, тартиптүү балдардан болууга тарбияланышат.

Романда тескери жүрүш-турушун көрсөткөн, сабактан жетишипеген каарман катары Орусбек берилген. Мектеп мугалимдеринин, бирге окуган окуучулардын таасири менен ал кийин оңолот.

Орусбектин советтик окуучу балдарга жат жүрүш-туруштарын окуган балдар андай болбоого аракеттенишип, Аскардай мыкты окуган, маданияттуу окуучуларды үлгү тутушат.

Орусбектин мүнөзү терс, сабагынан начар окуган жалкоо болуп калышына, биринчи иретте, өз атасы Омор аксакал себепкер болот. Баласын Улуу Октябрь революциясына чейинки, өзүнүн жаштык кезиндеги өз заманына жана өзүнүн ошондо калыптанган көз карашына, туура келген жорук-жосундарга үйрөтөт. Ошонун кесепетинен Орусбек тентек, сабак билбеген жалкоо, урушчаак бала болуп чоңоёт.

Тескери жактарынын көптүгүнө карабастан, Омор аксакалдын образында алгылылыктуу моменттер бир топ: «ал ак жүрөк, жаштар үчүн, башкалар үчүн үлгү болсом деген адам жакшылыкка умтулган адам. Биздин жаштар Омор акедей элин-жерин бекем сүйгөн баатыр, өз сөзүнө туруктуу болсо эң жакшы»¹. Болгону – ал социализмдин доорунда кыргыздын мурдагы жайдак турмушу, тарбиясы менен жүрүп, Омор аке оморчулукка, терс каарманга айланып кеткен.

Советтик педагогиканын талаптарына ылайык романда жаш жеткинчектерди эмгекке тарбиялоо маселесине мугалимдер коллективинин педагогикалык ишкердигине, окуучулардын билим-илимге болгон аракет-умтулуштарына, достук, интернационалдык тарбияга негизги көңүл бөлүнөт. Ал «Күрпүлдөк» мектебинин мугалимдер коллективинин иш-аракеттеринин натыйжасында жүзөгө ашырылышы ата-энелер менен болгон тыкыс байланыштын жардамы аркасында бекемделип отурат.

«Тоо балдары» кыргыз балдар адабиятынын тарыхындагы биринчи роман болушу жана жаш жеткинчектерди, ошону менен бирге чоңдорду да эмгек аркылуу тарбиялоону көрсөткөн жагы менен да, кыргыз адабиятына Омор акедей типтүү каарманды бергендиги менен да баалуу.

1953-жылы Шүкүрбек Бейшеналиев «Алкыш» деген алгачкы китеби менен балдар адабиятына кирди. Анда колхоздогу кайнаган эмгек, ага колкабыш кылган айылдагы балдардын иш-аракеттери чагылдырылды. Игорь Мотяшевдин сөзү менен айтканда, «бул повесть идеялык-көркөмдүк жагынан болгон бардык ийгиликтери жана кемчиликтери менен бирге 40-жылдардын аягында жана 50-жылдардын

¹ Бобулов К. Оморчулук – турмуштук көрүнүш. Адабий сын макалалар. – Фрунзе, – Кыргызстан мамлекеттик басмасы. – 1960. – 117-бет.

башында мектеп окуучулары жөнүндө жазылган О.Хавкиндин «Всегда вместе», А.Алексиндин «Тридцать один день», М.Жестовдун «На земле колхозной», Л.Боронкованын «Алтайская повесть» аттуу чыгармаларынын катарында турат»¹.

Жазуучу Ш.Бейшеналиев бул повестине удаалаш кенже жана тестиер балдарга арналган «Демилге» (1954) аттуу аңгемелер жыйнагын жана «Ак тайлак» (1955) деген повестин басмадан чыгарды. Бул повесть жөнүндө анын котормочусу жана белгилүү жазуучу Сергей Баруздин 1958-жылы октябрь айында Москвада өткөн кыргыз адабиятынын жана искусствосунун экинчи декадасында мындайча белгилеп өтүптүр: «Кыргыз адабиятында эң кичинекейлер үчүн прозалык китептин чыгышы мени аябай кубандырды. Бул бүткүл среттик балдар адабияты үчүн да маанилүү болуп саналат, анткени, Орто Азия жана Кавказ республикаларынын өкүлдөрүнүн бөбөктөр үчүн жазылган чыгармаларынын орусча котормосу негизинен жокко эсе».

Ш.Бейшеналиевге балдар жазуучусу катары бүткүл союздук атак-даңк алып келген «Кычан» (1956) повести болду. Кыргыздын Павлик Морозову эр жүрөк пионер Кычан (Дүйшеке) Жакыповду «Кычан» повести даңктадыбы, повесттин өзүн Кычандын эрдиктери сүрөдүбү, айтор, чыгарма көп тилдерге которулуп, мезгилдүү басма беттеринде, сын жыйнактарда жылуу пикирлер арбын айтылды. Повесттин өзү балдарды Кычандын өмүрү, эрдиги менен тааныштыруу куралынын милдетин азыр да өтөп келатат.

Жыйынтыктап айтканда, элүүнчү жылдар мурдагы мезгилдерге салыштырмалуу караганда да, өзүнчө алганда да балдар поэзиясы үчүн да, прозасы үчүн да сан жагынан түшүмдүү жылдардан болуп, жүздөн ашуун адабий көркөм, жүз элүүдөн ашуун котормо китептер жарык көрдү. Сапат жагынан болгон жаңылануу жана өр тартуу да байкалбай койгон жок. Ошентсе да, кыргыз балдар адабиятында мурдатан боло келген кемчилик – чыгармаларды балдардын жаш өзгөчөлүгүнө карата жаза, багыштай билүү аягына чейин аныкталган жок. Айрыкча бөбөктөр адабияты анча-мынча жылтылдап көрүнө калып атканына карабастан, арышын алыстата албады. Айрым бөбөктөргө адрестелген чыгармалар деле сюжет куруу, сүрөттөө, айрыкча тил жагынан машага тийбей жатты. Мындай көрүнүш кенжелер менен тестиерлер жана өспүрүмдөр адабиятында да болду.

¹ Мотяшев И. Мир, увиденный с гор. – Фрунзе, – 1978. – 43-бет.

3. Жетилген курак

Алтымышынчы-сексенинчи жылдар аралыгында жалпы советтик балдар адабияты сыяктуу эле кыргыз балдар адабияты да өсүп-өнүгүп отурду.

Чыңгыз Айтматовдун «Биринчи мугалим» повестинин, «Атадан калган туяк» аңгемесинин жарыкка чыгышы кыргыз балдар адабиятындагы жаңы көрүнүш болду.

Шүкүрбек Бейшеналиевдин эң кичинекейлер үчүн жазылган «Мүйүздүү козу», «Мүйүзүнөн айрылган сүзөнөөк» аттуу белгилүү повесттери басылды. «Байчечекей» (1977) журналынын чыгышы бөбөктөр менен кенжелер адабиятынын өрүш алышына шарт түздү.

ПРОЗА. Элүүнчү жылдардан баштап дүркүрөп өсүш алган кыргыз балдар прозасы алтымышынчы-сексенинчи жылдары өрүшүн андан ары кеңейтти. Чыңгыз Айтматов балдар адабиятына кайрылып, «Биринчи мугалим» повестин (1963), «Атадан калган туяк» аңгемесин (1971), «Ак кеме» повестин (1971) жарыкка чыгарышы кыргыз балдар адабиятындагы зор жаңылык болду. Ал «Биринчи мугалим» повестинде сабаттуу болуу жөнүндө али түшүнүгү жок караңгы айылга өз ынтаасы, өз күчү менен мектеп ачкан, балдарды тамга таанып, окууга үйрөткөн алгачкы мугалим – Дүйшөндүн тагдыр-турмушун, чаалыкпас, кайтпас аракетин сүрөттөө жолунда Дүйшөн окуткан, көзүн ачып, жол көрсөткөн балдар турмушун да иликтөөгө алып, жыйырманчы жылдардын окуучуларынын абал-тагдырларынан кабар берди. Туташ сабатсыз караңгы элдин балдарынын окууга, маданиятка болгон мамилесин, умтулууларын Алтынайдын айланасына топтоп, беш жылдыктар алдындагы кыргыз турмушун, түшүнүк-ойлоолорун, кыргыз айлындагы революциянын алгачкы жемишин чагылткан кыргыздын өспүрүм кызынын образын түздү.

Ч.Айтматовдун атактуу «Ак кемеси» да, «Биринчи мугалими» да чоңдорго арналып, ичинде балдар жөнүндө айтылып, балардын турмуш-тагдырлары сүрөттөлсө, жазуучунун «Атадан калган туяк» аңгемеси нагыз маанисинде балдар үчүн жазылган. Кыргыз адабиятындагы кичинекейлер үчүн бирден бир сүйүктүү китеп болду.

Дасыккан жазуучу согуш учурундагы балдардын турмушун ой-болжолдорун, кичинекейлердин турмуш-тагдырларын, кыял-чабыттарын, жалпы эле балдардын психологиясын чар тарабынан

чагылдырып, балдар дүйнөсүнө терең билерман сүрөткер экендигин далилдеди. Токтосун уулу Абалбекин ички-сырткы дүйнөсүн, ички трагедиясы менен кубанычын алаканга салгандай тартып берди.

Ата караанын көрбөй чоңойгон Абалбек, аталууларга көз артып, дайыма атасынын кандай киши болгондугун билүүнү эңсейт. Аны сезип, ичи элжиреген апасы Жээнкүл экрандан көрүнгөн солдатты атаң деп койбоспу. Ошол моменттен баштап делебеси козголуп, атасынын бардыгына, баатырдыгына сыймыктанып, ички дүйнөсүндөгү, сырткы кыймылындагы ишкердиги активдеше баштайт. Жазуучу кичинекей баланын жан дүйнөсүндөгү өзгөрүүлөрдү, ата мээрине болгон суусоосун, чыныгы балага тиешелүү психологияны таамай ачып берет, балага келген трагедияны, рухани дүйнөсүндөгү уйгу-туйгуларды чебер тартат.

«Атадан калган туяк» кыргыз балдар прозасындагы баланын чыныгы психологиясын көркөм чагылдырган, өзүнө чейинки чыгармаларга мүнөздүү болуп келген көп сөздүүлүктөн, каарманын карандай мактап же жамандоодон, б.а. конфликтисиздиктен аттап өтүп, реалисттик нукта, жогорку көркөмдүктө жазылган кыргыз балдар адабиятында бурулуш жасалган этаптуу аңгеме болуп саналат. Анын жаш жеткинчектердин рухун тазалоодогу, таалим-тарбия берүүдөгү ролу аябагандай зор.

Ал эми «Ак кемедеги» «Бугу эне жөнүндөгү жомок» өзүнчө китеп болуп кайра-кайра басылып, балдарды эстетикалык жана рухий жактан тарбиялап келаткан кыргыз жомокторунун сан-сапатын улап, идеялык-көркөмдүк масштабын кеңейтти. Дегинкиси, анын бардык эле чыгармалары чоңдорго да, балдарга да бирдей жакын жана түшүнүктүү. Жазуучу Шүкүрбек Бейшеналиев элүүнчү жылдардагы традициясын улантып, «Табышмакчы Чынара», «Мүйүздүү козу», «Мүйүзүнөн айрылган сүзөнөөк», «Ат жалындагы секелек», «Кордун тукуму» ж.б. чыгармаларды тартуулады. Анын «Мүйүздүү козу» (1965) повести өзгөчө сөз кылууга арзыйт. Бул чыгарма кең аймактуу Мекенибиздин чегинен чыгып, континенттерди аралап, көптөгөн тилдерге которулду. Англичан кызы Виктория Смиттин «мүмкүн болсо, бул повесттин уландысын жазсаңыз» деген өтүнүчүнөн улам жазуучу «Мүйүзүнөн айрылган сүзөнөөк» повестин жаратты.

Бул эки повесттин тең башкы каарманы кичинекей Азиз. Анын мүйүздүү козуга болгон мээри жандыктарды сүйүүгө, аларга кам

көрүүгө тарбияласа, атасы менен кой кайтарышы турмушту сезип, эмгекчил болууга үндөйт. Семиргенин көтөрө албай эсирген козунун мүйүзүнөн айрылышы бөбөктөр менен кенжелерди бекер оокатка кызыккандар акыры өз жазасын алат дегенди туюндурат. Повестте Азиз менен козунун образдары айкашып отуруп, кичинекей окурмандардын ой дүйнөсүн өөрчүтүп, келечектеги зор иштерге шыктандырат, Улуу Ата Мекенине татыктуу кызмат кылууга чакырат.

«Мүйүздүү козу» повести жөнүндө адабиятчы жана сынчы Игорь Мотяшов: «Советтик прозанын ичиндеги бөбөктөр үчүн жазылган эң жакшы китеп»¹, – дел белгиледи. «Мында калет жок, чыгарма ошондой жакшы касиетке эгедерлигинен 1982-жылы жазуучу Ш.Бейшеналиевге республиканын Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыгы ыйгарылды. Бөбөктөрдүн сүйүктүү жазуучусу эң кичинекейлерди жана аларды тарбиялоодогу ыйык милдетин мойнуна алган ата-энелерди жакында дагы бир жакшы белеги менен кубандырды. Ал «Досума белек» (1983-жыл) деп аталган прозалык чыгармалардын жыйнагы.

Жыйнактагы «Алишердин жайлоодогу жоруктары», «Даниялык дептерден» деген темаларга бириктирилген аңгемелер азыркы учурдагы Советтик Кыргызстандын жайлоологон бөбөктөрү менен эркиндикке жетпеген даниялык балдардын турмуштарын сүрөттөйт.

Бөбөктөрдүн сүйүктүү досу Ш.Бейшеналиев «Даниялык дептериндеги» «Бетон балдары» жана «Бетон кызы» аттуу бөлүмдөрдө эркиндикке зар болгон чет элдик балдардын сезимдерине, акыл-ойлооруна он эки жашар Хелленин иш аракеттери, ой-максаттары аркылуу боштондук кыймылын, тагдыр үчүн таймашууну, үйрөнүүнү сиңирет. Бакыттын ачыкчы күрөштө экендигин түшүндүрүүгө ниеттенет.

«Алишердин жайлоодогу жоруктарында» экология маселеси козголуп, шаардык баланын айылдык баладан айырмаланган образы конкреттүү деталдар менен көрсөтүлөт. Чыйрак, чыдамкай болууга чакырат. Тирикарак Алишердин образы аркылуу айыл табиятына болгон маашырлануу, анын жан-жаныбарларын сүйүп, көпөлөгүн алаканына салып эркелеткенине чейин ынтызар, көркөм сүрөттөлөт. Колхоздун башкармасы менен болгон диалогунда, качкан торпокту кармоо учурундагы кыймыл-аракетте Алишердин тайманбастыгы, ачыктыгы, б.а. шаардык мүнөзү көрүнөт. Дегинкиси Ш.Бейшеналиев

¹ Мотяшев И. Мир, увиденный с гор. – Фрунзе, – 1978. – 46-бет.

үй айбандары менен балдардын карым-катнашын жазууга, мүнөздөрүн ачууга чебер уста.

ПОЭЗИЯ. Алтымышынчы-сексенинчи жылдарда балдар үчүн үзбөй жазышкан акындар жеткинчектерди тарбиялоого багытталган поэтикалык чыгармаларын жазууну улантышты. Алардын катарына жаш күчтөр келип кошулду.

Кичинекейлердин мүнөздөрүндөгү «орунсуз», «ылайыксыз» көрүнгөн, бирок ошонусу менен «боор эзип» күлдүргөн, чоңдордун ички дүйнөсүн тазартып, мээрин түшүргөн күлкүлүү ой жүгүртүүлөрүн жана аракеттерин, тагыраак айтканда, баяндар поэзиясындагы күлкү (юмор) ыкмасын Р.Шүкүрбеков менен А.Кыдыровдон ары уланткан жана ушул ыкма боюнча кыргыз балдар поэзиясында өзүнчө бир чекти белгилеген Турар Кожомбердиев болду. Анын 1961-жылы бөбөктөр менен кенжелерге арналган «Көлчүктөгү ай» деген китеби жарык көрдү. Ошол учурда анчейин өрүш алалбай жаткан бөбөктөр менен кенжелер поэзиясынын ичинен жаркырап көрүнгөн «Көлчүктөгү айдын» мазмуну, ажайып көркөмдүк жактан болгон ийгилиги балдар поэзиясын сүйүүчүлөрдүн бүйрөсүн кызытты.

Кожомбердиев менен Кыдыровдун юморлук ыкмадагы поэтикалык тажрыйбаларынан таасир алган, тууроого аракеттенгендер да кийинки жылдарда көбөйө баштаганы байкалат. Атүгүл аталган эски акындын чыгармаларында да бири-бирин кайталаган учурлар жолугат. Маселен, Абзий Кыдыровдун Нуркалыйы бекинмечек оюнунда аны издеп жүргөн Күлүйпага:

«Көрбөмүш болуп Күлүйпа,
Издемиш болуп калп эле
– Таппадым– деп каткырып
Тура келет шарт эле»,– десе,

Турардын кичинекей каарманы аны издеп жүргөн Касымга:

Чыгарып башын,
– Мен бул жерде жокмун,– дейт
Кичинекей Ашым»,–

болуп, эки жагдай үндөш чыгып калган.

Кичинекейлердин күлкүлүү мүнөздөрүнүн жогоркудай кырдаалынын бир учуру Т.Кожомбердиевдин «Уктап калган Сапаке» деген ырында мындайча берилет (ырды толук келтиребиз)

«– Эбак эле жатты элең,

Уктасаңчы, Сапаке,
Көзүн жумуп мындай дейт
– Уктап калгам, апаке».

Окшош моменттер жөнүндөгү дагы бир мисал келтирип көрөлү. Абзий Кыдыровдун Бакашы «суу алып кел» деп чаканы берген апасына «тизем ооруп жатат» деген шылтоону айтат. Анын жалкоолонгонун байкаган апасы: «дүкөндөн кант алып келе койчу?!» деп өтүнөт. Аны укканда:

Ыржайып Бакаш,
– Апа дейм, апаш!
Заматта келет
Кулунуң Бакаш»,–

деп жиберет. Турардын Жүкөнү да «туз алып кел дүкөндөн» – деген энесинин сөзүнө моюн толгоп, «Дайым эле мен барам, айтпайсыңбы Бүкөнгө»,– деп суроо менен жооп берет. Кайра ойлонуп туруп, энеси: «Дүкөнгө баргандарга алма (берип жатыптыр»,– десе, Жүкөн:

«– Азыр чуркап барайын
Айта көрбө Бүкөнгө»,–

деп жүгүрүп кетет. Албетте, мындай окшоштуктар чукуласа табыла берет. Бирок, балдар акындарынын жаза турган объектиси, б.а. алардын поэзиясынын предмети бирөө гана. Ал балдар, балдардын кылык-жоруктары, жүрүш-туруштары – балдардын турмушу болот эмеспи. Эми баланын мүнөздөрүндөгү айрым учурлар бир бирине окшош болуп калгандай эле, алар жөнүндө жазылган ырлар да окшошуп калышы толук ыктымал. Биз бул эки акындын чыгармаларындагы үндөшө калып жаткан жерлерин ушундайча түшүнөбүз. Кеп алардын айрым моменттерде окшошо калып жаткандыгында эмес, бала мүнөзүнүн же турмушунун тигил же бул кырдаалын кандайча чагылдыргандыгында, кандай көркөмдүктө сүрөттөп бере алгандыгында. Ошентсе да, өзүнөн мурда тигил же бул акын тарабынан табылган даяр образдарды, ыр жаратуу ыкмаларын, көркөм каражаттарды ченемсиз колдонуп, ашыкча пайдаланган авторлор кийинки кездерде көбөйүп, бул өнөкөт «ооруга» айланып баратканын айтып коюшубуз керек. Анын кесепетинен айрым акындар бала ойлоно албай тургандарды балдарга таңуулап, айта албай турганды айттырган учурлар бар. Ишенимдүү болсун үчүн айрым ырларды окуп көрөлү.

– Бая күнү эжекемен,

Бир кат алдым, эне, мен?
– Апей чунак, андан бери,
Бербегениң эмиңең?
Бала ою шар эмеспи,
Айтат минтип эч билбей (?)
– Муздаткычка салып койгом,
Турсунчу деп эскирбей...

Келтирилген ыр комментарийди талап кылбайт. Ошентсе да катты муздаткычка салып коюу жөнүндөгү ой парадоксалдуу экендигин белгилей кеткенибиз туура болот. Бул автор тарабанын таңууланган, зордуктап айттырылган ой экени кашкайып көрүнүп турат.

«Желегим» аттуу бөбөктөргө арналган китебинде Бердигул Курманкулов да курулай акылга салып, кичинекейлерге мүнөздүү болбогон «эрдиктерди», «түшүнүктөрдү» таңуулап, балдардын дүйнөсүн жардыланып жиберген учурлары арбын. Маселен, кичинекей бөбөктөн «Чычкандан коркосунбу?» деп сураса, ал:

«– Түк коркпоймун, ал эмес
Келсе жолборс, аюундан»,– деп жооп берет.

Коркпогон себеби «Чоң китептин ичинен сүрөтүн күндө көрөт» экен. Ушуга ынанууга болобу? Жок. Ал эми дагы бир ырында Сулайман аттуу бала күчүктүн кесик кулагын көрүп, «ким кести» деп сурайт. Ага жооп катары «Дабышты тез угат деп, сөздү жакшы туяйт» деп Муратбек кесип койгондугу айтылат. Аны уккан Сулайман:

«– Чоң энемдин кулагы
Жакшы уксун, кес – деди»

Бул ырда реалдуулукка караганда карандай рационалдуулук бой салып турат. Бул айткандарыбыз мүжүмөл болбос үчүн Курманкуловдун дагы бир ырын топук боюнча, комментарийсиз эле окуп коёлу:

«Садагасы, Бүкүнтай,
Эмне ыйлайсың, ким урду?
Ооруп калды көйнөгүм.
Чоң апамдын баласы
Чыбык менен бир урду.

Ушул эле чындыкка жакындашпаган ойду Б.Курманкулов 15 жылдан кийин (1978) чыккан китебинде кайра кайталайт. Мурда Бердигулдун каарманы «көйнөгүм ооруп калды» десе, кийик «чапаным

үшүп калат» деген ойду айтат. Ушундай мааниде айтылган сөздү бөбөктөрдүн оозунан эч ким укпаган чыгар, укса да бирөөдүр же жасалма ой тапкан Курманкуловдун өзү болоор. Чакан болгондуктан бул ырды да толук боюнча келтиребиз:

«– Чапанынды кийип чыккын
Суук үшүтөт, береке?!
– Чапаным да үшүп калса,
Эмне кылам, энеке?».

Жасалма ойду зордуктап айттыруу, аны кичинекейлерди түшүнгүлө деп таңуулоо Б.Курманкуловдун ырларына мүнөздүү көрүнүш экен. Эмесе, ошондой мажес ырлардан дагы бирөөнү окуп, жогоруда айтылгандарга ынандырып алалы:

«Ташка барып жыгылып,
Тайгак жолдон Табылды:
– Байка, уулум, жыгылба,
Көзүмдөн от чагылды
Ушул шылтро болот деп
Минтти уулу озуна:
– Күйүп калды чөнтөгүм,
Көздөн чыккан отуна».

Бөбөктөр менен кенжелердин сүйүктүү акыны Турар Кожомбердиев «Көлчүктөгү айдан» кийин «Биз турган жер – бийик тоо» аттуу жыйнак чыгарды. Бул китеби да бөбөктөрдү сүйүндүрүп, окурмандар арасында кызуу колдоого алынып, аброю бир тепкичке көтөрүлө түштү. Тилекке каршы, ошонусу менен Кожомбердиев кичинекейлер үчүн ыр жазганды көпкө чейин токтотуп койду. Андан кийинки тестиерлерге, өспүрүмдөргө арнаган «Тоо үстүндөгү күн», «Терезе» деген китептери сөзгө алынбай, акындын мурдагы арышына жете албай калды. Бир топ жылдар бою тийип качып жазгандарынын баары эле оңунан чыга бербей келген Т.Кожомбердиев сексенинчи жылдардын башында балдарга «Базарлык» (1982) апкелди. Кенжелерге багышталган бул китеп, айрым чоюлуп кеткен ырларды эсепке албаганда «Көлчүктөгү айдан» кем калышкан жок. Табышмактары, мыскыл, тамашалары аралаш бул көлөмдүү ыр жыйнак кичинекейлер үчүн дагы бир зор белек болду. Т.Кожомбердиевдин бала жүрөктүү акын экенин дагы бир жолу далилдеди.

Элүүнчү жылдардын аягында балдар акындарынын катарына «Ороз менен короз» (1959) аттуу китеби менен кирген Исабек Исаков

ушул күнгө чейин жаш жеткинчектерди тарбиялоого багытталган прозалык жана поэтикалык чыгармаларын үзбөй жарыялап келатат. Ал негизинен тестиерлерден жогорку курактагы балдар үчүн жазат. Ага: «Айга учам» (1961), «Бала кыялы» (1966), «Достук» (1963); «Мекен мөмөлөрү» (1977) ж.б. китептери мисал боло алат. Ошону менен бирге

«Айлана күлүп шат,
Алмалар ийип шак.
Алма жүз бөбөктөр
Алгалап ырдашат.
Ырдаса ырдасын,
Агасы тыңдасын.
Мээрине бөбөктүн,
Ата-эне жыргасын», –

дегендей, бөбөктөр поэзиясына кайрылган учурлары да бар, бирок саналуу гана. Балдар поэзиясынын бул жалпыга (бөбөктөр менен кенжелер поэзиясына) Исаков анчейин жакындап бара албай турганы «Балдар бакчасында» аттуу жыйнакка, «Күн чубак» деген казак, өзбек, тажик, түркмөн, кыргыз балдар акындарынын кенже балдар үчүн жазган ырларын топтогон альманахка киргизилген ырларынан көрүнөт. И.Исаков балдардын досу экендигин поэзиясына караганда прозасы ийкемдүүрөөк көрсөтөт.

Жалаң бөбөктөр менен кенжелер поэзиясында иштеп келаткан балдар акындарынын бири – Каныбек Жунушов. Ал алгачкы «Боёкчу»: (1964) деген ыр жыйнагын эң кичинекейлерге тартуулаган. Ошондон бери карай ушул курактагы балдарга арнап «Кызылчанын баласы» (1977), «Байчечекей» (1979) ж.б китептерди жазды. Анын тематикасы да ар түрдүү. Кичинекейлердин турмушун, ой-санаасын, кыял чабыттарын ар тараптан изилдеп, өздөрүнө ылайыктуу тил табууга аракеттенет. К.Жунушевдин балдар дүйнөсүнө ар дайым байкоо салып, көкүрөгүндө дайыма, балдар жүрөөрүн ар түрдүү мезгилдерде жазылган ташбака жөнүндөгү эки ырынан эле көрүүгө болот.

Бир ырында:

«Үнүн бийик чыгарып,
Күрүгүү-чуу салбайың.
Катуу басып кокустан
Жерди жарып албайың»

Деп ойлонуп ташбака
Араң эле кыбырайт,
– Секин,
Секин,
Секин,– деп
Балдарына шыбырайт,– десе экинчи ырында:
«Өзүлөрүнөн бөлөккө
Таң калышып күлүшөт,
– Билишпейби басканды
Чуркап эле жүрүшөт?» – дейт.

Эки ырда тең эле ташбаканын тегинен бүткөн жай кымылын сүрөткө тартуу жатат. Ошого карабастан, эки чыгарма тең өзүнчө жүк көтөрүп, бөбөктөрдүн эстетикалык табитин канагаттандырып, алардын ойлоо сезимин өнүктүрүүгө жардам берет.

К.Жунушевдин балдар адабиятынын негизин түзгөн бөбөктөр менен кенжелер поэзиясына баш оту менен кирип аракеттенип жатышын, кемчилдиктерине караганда ийгиликтери аз болуп аткандыгына карабастан, жакшы мааниде белгилеп коюу парз.

1978-жылы Муса Жангазиевдин балдарга арнаган бардык поэзиясын жыйынтыктаган «Тандалган ырлар» аттуу көлөмдүү жыйнагы жарык көрдү.

Андагы «Ракета учурам», «Бала», «Мугалим», сыяктуу ырлар жаш жеткинчектердин жатык тили менен жазылып, кичинекей окурмандардын сүйүктүү чыгармаларынан болуп калды. Балдарды коммунисттик духта тарбиялоодо М.Жангазиевдин айрым ырлары зор роль ойноп келе жатканы белгилүү.

Балдардын оюн сезип, көңүлүн таба билген акындардын бири – Жалил Садыков. Ал чондор акыны жана драматургу болгонуна карабастан, кичинекейлерди эч качан эстен чыгарбайт! Ж.Садыков бөбөктөр үчүн «Бөбөктөргө үйрөткүн» (1966), кенже балдар үчүн «Бөбөктөрдүн өмүрү», (1964) өспүрүмдөр үчүн «Кечээкинин күбөсү» (1962) ж.б. китептердин автору. Драматург катары кыргыздын чоң сахнасына койгон алгачкы пьесасы да согуштун каарынан жабыр көргөн кыргыз ж.б. боордош элдердин балдарынын турмушун чагылдырган «Табышкандар» болуп саналат. «Кечээкинин күбөсү» аттуу поэманын башкы каарманы – Жанектин балалык тагдыры да согуш күндөрүнө туура келет. Анын ачкачылык менен кайгы-муң башка

түшүп тургандагы чыдамкайлыгы, өз чарбасындагы адамдарга көрсөткөн көмөктөрү, боорукерлиги акын тарабынан көркөм тартылган. Алтымышынчы жылдардан тартып, чыгармаларды балдардын жаш өзгөчөлүгүнө жараша адрестөө бир топ такталат, балдар адабиятынын өзөгүн түзгөн бөбөктөр менен кенжелер поэзиясы жөнгө салынды, алар үчүн атайын сүрөттөр менен кооздолгон китептер арбын чыга баштады. Чыгармалардын саны да, сапаты да жакшырды. Ага акын Жолон Мамытовдун атайын кенже балдар үчүн жазган «Буурул таңдын жомогу» (1980) аттуу жомок-поэмасы ачык мисал болот. Сүрөтчү К.И.Сухаревскийдин татынакай көркөмдөөсүндө чыккан бул жомок окурмандарын тез эле таап, балдардын сүйүктүү китебине айланып кетти. Ал китеп кийинки эле жылы мурдагы кооз жасалгасы менен орус тилинде жарык көрүп, бүткүл союздук кичинекей окурмандарга тартууланды. Жомоктун башкы каарманы Чилтендин, анын таламындагылардын бардыгынын кыймыл-аракеттеринен, күрөштөрүнөн гумандуулук, достук, патриоттуулук, баатырдык жана аруулук кашкайып көрүнүп турат. Поэмада адам баласы гана эмес, жаратылыштын бардыгына чындык, тынчтык тазалык аба-суудай керектиги чеберлик менен жогорку көркөмдүктө сүрөттөлөт.

Поэма-жомоктун аягында Чилтен Чортон баатырды жеңип, элин эзүүдөн бошотот.

Терең ойлонулуп, ийгиликтүү табылган акыркы эпилогдун ролун аткарган бөлүмдө жомокто коюлган негизги жана көмөкчү: элди, жерди сүйүүгө, баатырдыкка, достукка, тазалыкка чакырган идеялардын ишке ашканын буурул таңда көл боюнда бактылуу кезигишкен Чилтен, Айкөкүл, Күнкөкүлдөрдүн Түркүк-эненин «бул турмушка баарыңдын тийип турсун керегин» деген тилегинен улам, бири Күнгө, экинчиси Айга, үчүнчүсү куйруктуу жылдызга айланып калышы ого бетер бекемдеп турат. Жогорку идеялар үчүн жан аябай күрөшкөндөр жана ал максаттарды ишке ашыргандар «Алтымыш жыл өткөндө Ай жолунда, жетимиш жыл дегенде жер жолунда, кылым жүзгө толгондо күн жолунда» кезигишип, өлбөстүккө айланаары даңазаланат.

Бул жомок-поэма кыргыз балдар адабиятында көптөн бери унутулуп бараткан кичинекейлер үчүн өтө керек жомок традициясын жандандыргандыгы, окурмандарын кубандыргандыгы менен баалуу.

Кийинки жылдардагы балдар поэзиясына байланыштуу дагы бир ойду ортого алууга туура келет. Кыргыз балдар адабиятындагы бөбөктөр

менен кенжелер поэзиясындагы «Байчечекейдин» ролун ушул журнал чыккандан берки беш жылдык сандарынан иргелип түзүлгөн «Айланкөчөк» (1982) аттуу жыйнактагы ырлардан көрүүгө болот.

Жыйнакта эл акындары Т.Үмөталиев, А.Токтомушев, М.Жангазиев, С.Жусуевдерден тартып, башталгыч класстардын окуучуларына чейинки авторлордун ырлары камтылган.

Китеп С.Жусуевдин «Байчечекей» деген ыры менен ачылышынын өзүнчө мааниси бар. «Байчечекей» журналынын туңгуч санындагы (№1, 1977) поэзия да ушул ыр менен башталган. Кийинчирээк ага татынакай обон жаралды, бөбөктөр менен кенжелердин сүйүктүү ыры болуп калды.

«Айланкөчөктүн» поэтикалык айланасында өздөрүн балдар акындары катары тааныткандардын айрымдары бөбөктөр менен кенжелер поэзиясына келгенде балдар ырларынын бул бөлүгүнүн спецификасын чаташтырып алган. Маселен, кадырман карыя акындарыбыздын бири Т.Үмөталиевдин жыйнакка кирген «Арсланбекке» деген ырын окуп көрсөк:

Буттарындан кагылам,
Бучкагындан кагылам,
Сакадай болгон жаныңа

Садага болуп чабылам, – болуп, ыр ата-эненин балага болгон жалынуу-жалбаруусун билдирген саптар менен бүтөт. Бир караганда балдар ырларындай көрүнгөнү менен чынында балдар үчүн эмес, чоңдор үчүн, ата-эненин баласына, небере-чебересине, болгон сүйүүсүн, мээримин көрсөтүш үчүн жазылганы сезилет.

Балдар ырлары, анын ичинен бөбөктөр ырлары туура адрестелбесе, айрыкча тилдик өзгөчөлүгүнө, сөздөрдүн шыңгыр үндүү болушуна өзгөчө көңүл бурулбаса, көркөм сөз дүйнөсүнө жаңыдан кирип жаткан окурмандарга (угармандарга) жетпей калышы толук ыктымал иш. Ушул эле акындын «Сары барпы» аттуу ырынын биринчи түр-мөгүндөгү:

Эң эле назик гүл өзүң,
Жибектей жумшак бир үзүм.
Жогдар жүнүң үлпүлдөк,
Чымчыктан өзгө сүрөтүң, –

деген саптарды окуп көргөндө, ойлорду жалпылоо, жөндөмүнө эгедер чоңдор үчүн сөз канаттуу куш (Сары барпы) жөнүндө баратканын түз

эле түшүнүлөт. Ал эми кичинекейлерге окуп бергенде же алар өздөрү окуганда алгачкы эки саптан гүл жөнүндө, кийинки саптардан канаттуу жөнүндөгү эки анжы түшүнүктө болуп калышы мүмкүн. Ушул эле ойду О.Султановдун «Толкундар» аттуу ырына, Т.Молдобаевдин «Үйрөнүүсүнө» да айтса болот.

Жогоруда айтылгандардан «Байчечекей» журналынын беш жылдык сандарында же «Айланкөчөктө» ылайыксыз ырлар басылыптыр дегендей жыйынтыкка келбөө керек. Мунун баары бөбөктөр поэзиясынын спецификасын жеңил-желпи өздөштүрө коюуга мүмкүн эмес тигинен, кыргыз балдар поэзиясынын бул негизги бөлүгүнө акындарыбыз баш оту менен кирише бербей жаткандыгынан улам болуп атат деп түшүнсөк туура болот.

Жыйнактагы М.Жангазиевдин «Билбесбектин билгени» деген ырына байланыштырып, кыргыз бөбөктөр поэзиясына өтө мүнөздүү болуп кеткен бир учур жөнүндө айта кетүүгө туура келет, ага «Айланкөчөк» бай материалдарды берет. Ырда таанып-билүүгө үйрөтүү, тарбиялуу, билимдүү болууга багыттоо, ошондой эле, балдар поэзиясынын негизги критерийлеринин бири болгон – юмор да бар. Бирок ырдын каарманын Билбесбек деп атоо, билбестигин сынга алып атканыбыз менен «Электрдин жарыгы айдан жылып келет», «Айнек, күзгү, бөтөлкө тоңуп калган муздан, набат менен шекерди бөлүп алган туздан» дегендей ой жүгүртүүлөрү катардагы бөбөктөргө караганда алда канча акылдуу, ой жүгүртүүгө жөндөмдүү, фантазияга бай болуп чыгат. Мунун баары акындын, бөбөктөр ырын жазууга жөндөмсүздүгүнөн эмес, кичинекейлердин аң-сезиминдеги, ой жүгүртүүсүндөгү балалыктан улам айтылып кетүүчү, чоңдордун түшүнүгүндөгү ойлорго далма-дал келбей, юмор жаратуучу сөздөргө ашкере кызыгып кетүүсүнөн улам пайда болгон деп түшүнүү керек.

Н.Жаркынбаевдин «Кетик тиштин жоругу» деген ырында автордун күчтөөсүнөн улам энесинин «Тоёсуңбу оюнга?» деген суроосуна кетик тиш – «Оп-пей, эне, курсак да оюнга тоёбу? Анын дагы Күнгө окшоп, эрте-кечи болобу?» – деп жооп берет. Мында баланын юморлуу балалык сөзүн, бала кыялын көрсөтүү эмес, тескерисинче, мамаданалигине (тапандыгына) кызыгуу бар. Ал дагы автордун күчтөөсү менен айттырылганы ырдан көрүнүп турат. Т.Арыков ырында («Эчкини көргөндө») сакалдуу эчкини көргөн Жылдыз аттуу каарманына эчкини «калыптыр ээ чал болуп» деп айттырса, Б.Курманкуловдун

Мирбеги энесин жыттагылаган козуга «Чоң апамды бербеймин, сеники эмес, меники» – деп көп күндөргө чейин кызганып жүрөт. Кийинки учурларда ыр жазуунун күлкүлүү ыкмасын көпчүлүк акындар негизги багыт катары, б.а. бөбөктөр поэзиясынын критерийи катары кабыл алып, тапан бөбөктөрдүн зордоп жасалган образдарынын галареясын түзүп жибершти.

Бөбөктөр үчүн чыгарма жаратуунун мындай ыкмасынын башатында Апендинин жоруктары жатат, б.а. бул жөө жомоктордогу такмаза сөздөрдүн продуктусу дешке болот.

Советтик балдар адабиятынын классик акыны жана изилдөөчүсү К.И.Чуйковский «Ыр лирикалуу, шыңгыр үндүү болуп, андагы образдар тез өзгөрүлүп, алмашылып туруусу, ритм жандуу келип, уйкаштар бир-бирине жакын туруп, бардык фразалардагы башкы ойду алып жүрүүсү парз. Ырдын ар бир сабы өзүнчө организм болуп, сын атоочторго бастырылбоосу керек. Балдар ырлары чоңдорго да жагуу менен балдардын өздөрү үчүн оюндун милдетин да аткаруусу шарт»¹ – деп айтыптыр. Мында да көрсөтүлгөндөрдү негиз кылып, жалпы эле бөбөктөр поэзиясынын андан башка да спецификалык касиеттерин эске алганда «Айланкөчөктө» жогоруда аталгандардан башка да алгылыктуу жазылган ырлар арбын экенин көрөбүз. Ж.Садыков менен Б.Сарногоевдин жана Т.Кожомбердиевдин жыйнактагы ырлары буга күбө болот.

«Байчечекей» журналынын жарыкка келиши чоңдор акындарынын көпчүлүгүн бөбөктөр менен кенжелер үчүн ыр жазууга чакырып, алардын айрымдары кичинекейлердин сүйүктүү акынына айлангандыгын ырастады. Биз чоңдор акындары катары таанылышкан Ж.Мамытов, Т.Самудинов, Ж.Бекниязовдорду балдар акындары катары «Байчечекейден» чыкты деп жүргөнүбүз бекеринен эмес. Алардын «Айланкөчөктөгү» ырлары бөбөктөр поэзиясынын талаптарына ылайык келген жана таланттуу жазылган чыгармалардан. Балдар үчүн китептер жылдан-жылга сан жагынан көбөйүп, сапат жагынан да оңолуп барат. Буга соңку жылдын ичинде балдар үчүн беш жүзгө жакын проза жана ыр түрүндө кыргыз тилинде чыккан көркөм китептерди айтсак эле жетиштүү болот. Мунун баары келечектин, ээлери үчүн Коммунисттик Партиянын, Совет өкүмөтүнүн аябагандай зор камкордуктар көрүп жатканын айгинелейт.

¹ «Литературная Россия газетасы. – 1982. – 2-апрель.

Бөбөктөр менен кенжелердин, тестиерлер менен өспүрүмдөрдүн адбиятын өркүндөтүүдө карыя акын, жазуучулардын катарында жаштардын күргүчтөгөн күчтүү тобу түзүлдү. Алар арнаган сөз берметтери кыргыздын кичинекей окурмандарынын купулуна толуп, орус жана башка СССР элдеринин тилдерине которулуп, өз жемишин берип жатат.

Бир өкүнүчтүү жери – балдар драмагургиясы менен балдар адабиятынын сыны бечел калууда. Кыргыз көркөм адабият сынчылары дээрлик балдар адабиятына кайрылышпайт, балдар адабиятына аттанып киришкен сынчы да алиге байкалбайт. Ошондон уламбы жеткинчектер адабиятында иштеген акын, жазуучулардын айрымдарынын эмгектерине өз баасы берилбей, алардын өз орду белгиленбей, кээде ортосаар, андан да төмөнкү деңгээлдеги китептер чыгып кетип, бир сөз айтылбай калып калган учурлар бар. Бул өксүктөрдүн ордун толтуруу учурдун өктөм талаптарынан болуп эсептелет. Анткени, турмуштун, адабияттын өнүгүү темпи сынчыл ойдун артта калышына жол бербейт. Барган сайын өсүп-өнүгүп, маани-маңызы жагынан тереңдеп, көп катмарланып бараткан көркөм дөөлөттөрдүн бир канаты, коомдун эстетикалык аң-сезиминин өзгөчөлөнгөн бир формасы болгон кыргыз балдар адабияты учурдун көп кырдуу көрүнүштөрүнүн кучагында жашап, окуп-билим алып жаткан, психологиясы, түшүнүк-аңдоолору татаалданып бараткан келечектин ээлерин коммунисттик духта тарбиялоодо өзүнүн коомдук ролун абийирдүү өтөп, бир тууган совет элине интернационалдык кызматын аткарабы бышык.

Сооронов Омор

КИЧҮҮЛӨР УЛУУЛАРДАН КӨМӨК КҮТӨТ¹

Бир кезде «Торпогум», «Сал билек» сыяктуу айрым элдик ырлар менен чектелген кыргыз балдар поэзиясы азыр сан жагынан да, сапат жагынан да аябагандай өстү. Мезгилдүү басма сөз беттериндеги эсепке албаганда да жыл сайын кооз сүрөттөр менен биринин

¹ Сооронов О. Кичүүлөр улуулардан көмөк күтөт.// Кыргызстан маданияты. – 1985. – № 16. 18-апрель. – 6-7-беттер.

артынан экинчиси жарык көрүп аткан ондогон китептердин өзү эле буга айкын мисал болуп берет.

Ошентсе да, биздин билишибизче, газета, журналдарда жүрүп келген поэзия талкууларында адабияттын бул маанилүү участкасына – бөбөктөр менен кенжелердин, тестиерлер менен өспүрүмдөрдүн поэзиясына кайрылуу болгон жок. Аны «Кыргызстан маданияты» жумалыгында жүргөн 1968-жылкы «Акындарга үч суроо», 1974-жылкы «Бетке айткандын заары жок», «Кыргыз поэзиясы: азыркы ал-абалы, проблемалары», «Ала-Тоо» журналындагы (1976-жылы) «Азыркы кыргыз поэзиясынын маселелери» деп аталып, кызуу сөз козголгон талкууларында балдар поэзиясы туурасында бир да кеп салынбаганы белгилүү. Демек, бул жолку талкууда эстетикалык табитке, адеп-актыкка, башкача айтканда адамдыкка тарбиялоонун – жалпы эле поэзиянын башаты, тунук тамчысы болгон жеткинчектер поэзиясын унутта калтырбай, бөбөктөр менен кенжелер поэзиясынын айрым маселелерин Токтосун Самудиновдун «Жашынмак» аттуу жыйнагынын («Мектеп» 1984) тегерегинде сөз кылууну туура көрдүк.

Кичинекейлердин акылын ойготуп, сезимдерин тарбиялоо милдетин алган балдар поэзиясы «Бешик ырларынан» эле башталып, эненин өтө аруу, өтө камкор, өтө назик үнү аркылуу бөбөктөрдүн канына сиңип, ымыркай моокумун кандырып келет. Буту басып, тили чыккан күндөн б.а., ага-буга ой оодарууга жарай баштагандан тартып элдик, китептик ырлар менен мамилелеш боло баштайт. Ошондо окулган китеп Надежда Константиновна Крупская айткандай «өмүр бою баланын эсинде калып, тарбиялык таасирлерин берип отурат».

Ал эми бөбөктөр менен кенжелерге (тестиерлер менен өспүрүмдөргө деле) тартууланган ырлар «ырдаганга, бийлегенге ылайыксыз болсо, эч качан кичинекейлердин жүрөгүн жылыта албайт. (К.И.Чуковский). Же, башкачалап, франциялык белгилүү физик Луи де Бройлдун сөзү менен айтканда: «Суроо салган бала бир нерсени түшүнүүгө умтулуу менен кошо ойноону, эрмектөөнү да эңсейт». Жылуу жылмайткыч юмор – (күчөтүүрөөк айтканда) балдар поэзиясынын эң башкы белгиси, жалпы поэзиядан айырмалап, өң берип турган негизги касиеттеринин бири болуп саналат.

Кичинекейлер поэзиясынын негизги деп аталган жогоркудай өзгөчө жактарын эске ала отуруп, «Жашынмакты» барактасак, балдар үчүн эң алгачкы саамалыгын тартуулаган, чоңдор акыны катары

белгилүү болуп калган Токтосун Самудиновдун бул китебинен таамай адрестелген мектеп жашындагы кенже балдар гана эмес, чоңдор да жүрөк жылыткан ырлар менен кездешпей койбойт. Кези келгенде улуу сынчы В.Г.Белинскийдин: «Балдарга жазылган чыгармалар балдар үчүн гана эмес, бардык курактагы адамдар үчүн жазылган адабий чыгарма катары кабыл алынса гана жакшы жана пайдалуу болот» – деген акыйкат сөзүн кыстара кетүү менен, али табитине туура келген ырларды бөлүп, иргеп алууга, «карамагына» берилген көркөм казынаны коргоп алууга, кашек менен шакелдерине катуу сын айтууга жарай элек – кичинекейлердин поэзиясын чоңдор да окуп, алар менен кошо күлүп же кайгырып, улуулук камкордугун кыла жүрүүсүн, саман, топон, сары сууга толгон, «балдар поэзиясы» деген грифке жамынган «китептер» жөнүндө өз ойлорун айта жүрүшсө деген тилекти билдире кетмекпиз.

Жыйнак балдар сүйгөн оюндардын бири – «Жашынмактын» наамы менен аталышынын өзүнчө мааниси бар. Кийинки жылдарга чейин эле, балдар оюнуна ылайыктуу ырлар быякта турсун, эзелтен элдик оозеки чыгармачылыгыбыздын жанрларынан болуп келген табышмак менен жаңылтмачтарды таап, балдарга үйрөтүү ата-энелер үчүн кыйында туруп келгенине өзүбүз күбөбүз. Отузунчу-элүүнчү жылдары башталгыч класстардын «эне тилин» түзгөн адистер үчүн табышмактар менен жаңылтмачтардан, оюн ырларынан мисалдар келтирүү андан да оорго түшкөнү айтпаса да түшүнүктүү. Бул багытта сөз кылууга, а түгүл оюн ырларынын, анын ичиндеги негизги жанр болгон табышмактардын бир нече жаңы түрлөрү менен таанышып, бир үй-бүлөнүн же бир класстын балдары оюнга моокун кандырууга «Жашынмакта» «жашынган» ырлар табылгыс материал болуп берери шексиз.

Китептин «Куунак күндөр» деген бөлүмү жалаң табышмактата жазылган оюн ырларынан туруп, балдардын ойлоо жөндөмүн өстүрүү менен тамганы, муунду, сөздү, сүйлөмдү, ырдын уйкашын, атүгүл чөп-чардын, жаныбарлардын аталышына чейин үйрөтөт. Буга мисал иретинде «Бир тамгада ката бар» деген тамга-табышмак ырды окуп көрөлү:

Ким түз чийсе КЫЗЫКТЫ
Ошол ээлейт утушту.

Атың болсо басаган,

Даңкан ыргыйт ЧАКАДАН.

Кууй берип БИЙИКТИ,
Кары мерген күйүктү.

Ырды жаздым заматта
Дептердеги ТАРАККА ж.б.

Мында табууну талап кылган төрт бейттеги «с», «т», «к», «б» тамгалары чондорго оңой көрүнгөн менен ой жүгүртүү жөндөмдөрү али жакшылап өнүгө элек кичинекейлерге жогорку баш тамгалар менен берилген сөздөрдүн ордуна «сызыкты», «такадан», «кийикти», «баракка» деген сөздөрдү коюш кыйынчылыкты жана кызыгууну туудурбай койбойт. Жооп күткөн бала менен жооп бергич бала оюн курушуп, ар бир саптагы сөздөрдүн түз, каймана маанилерине чейин ойлонушуп, ырдагы уйкаштыктардын маңызын да аңдашат.

«Тарынчаак тамга» деген ырда деле тамга үйрөтүү милдети тагылган, бирок мында таба турган тамгалардын ордуна көп чекит коюлуп, бош калтырылган. Ыр кызыктуу, оюн-тамашалуу жазылгандыктан коментариясыз толук боюнча окуп чыксак, чондорду деле эки анжы калтырбас:

Жалкоо бала жазуусун
Жаман-жуман жазыптыр.
Ошондуктан бир тамга
Дептеринен качыптыр.
«Үй үстүндө ...атырга
Жазга дейре кар жаттат.
Арам ...айды кастарлар,
Ак ...айнекке кайнатат.

...алмасы жок азоо ат
Алыс безип кетет дейт.
Кассир абам сомдорду
...отко салып эсептейт».

Мындай тамганы табышмактаткан ырларга «Логогриф», «Кош жаңырык» ж.б. чыгармалар кирет.

Сөз муундарын табуу аркылуу түзүлгөн табышмак – оюнга «Табышмак ырдан» эки-үч бейтти мисалга тартсак жетиштүү болот.

Эки шаарды ким табат (?):
ТАШ-ЛАЛ-А-ЖА-МҮР-КӨ-БАД.

Кайсы өсүмдүк, кайсы куш (?):
КАР-ШУМ-ТА-КА-РАН-ЧЫ-МЫШ.

Элдер кантип аталган (?):
А-КА-БАЙ-ЗЕР-РА-ЧАЙ-ЖАН. ж.б.

Жогорку бейттердеги баш тамга менен жазылган ыр саптарындагы: Жалал-Абад, Таш-Көмүр деген шаарлардын, шумкар, таранчы сыяктуу куштардын, камыш деген өсүмдүктүн, азербайжан, карачай өңдөнгөн элдердин аталыштарын муун уруштуруп табуу, балдарды бир жагынан тил маселесин үйрөнүүгө жардамдашса, экинчи жагынан география, зоология, ботаника, этнонимика ж.б. илимдери түшүнүктөргө, терминдерге чейин ойлонууга дуушар кылат, ырда ойлонуу оюн менен коштолуп, кичинекей окурмандарды алек кылып отурат.

Сөз кудуретин, сөз маанисин, сөз айкалыштарын баамдоого багытталган оюн-табышмактарды жазууда акын калемин мурдагыдан да эркин шилтеп, тарбия-таалим жагына кулачын кеңири жаят. «Бир сөздөгү үч сөз» деген ырында жооп берүүчү баладан «Төртөө» деген сөздөн үч сөз таап берүүсүн талап кылат. Ырдын өзүн окусак, жообу мындайча көрүнөт:

«Төртөө» деген жазуунун
Тапсаң сыры ачылаар.
Кичинекей бул сөздө
Үч нерсенин аты бар.

Сөз чыгарган кишиден
Мүмкүн кеткен айыптар...
ТӨРТ, ӨРТ жана ТӨӨ болуп,
Аралашып калыптыр.

Мында («төртөөнөн») «төр» деген төртүнчү сөздү чыгарса да болмок, бирок акын башталгыч класстын балдарына аны табыш оорго түшөт деп, методикалык жагын да байкаштырган окшойт.

Акын «Куйма кулак балдарга» деген ырында:

«Эски сөздөр – чоң мисал,
Тутандыра билели.

Колдонууга кезме-кезде
Келе калат бир эби.
Кол жуудураар идишти

Аптава деп жүрөлү» – дегендей ыр түрмөктөрү менен балдар турсун чондордун сөздүк фондусунда көп колдонула бербеген «ашык-машык», «алакайыр», «артуу» сыяктуу архаизмге айланып бараткан сөздөрдү кайра активге киргизүү ниетин койсо, «Кел, үйрөнүп алалы!» деген ырында:

«Сулуу тартып тамганы,
Мөлтүрөттүм баятан.
– Мына ушундай жазганың

Куш кат, – чоң атам» деп баштап, «най», «эбелек», «алабуга», «чексе», «чыпта», «наал», «салбырсын», «шыралга», «сонор кар» деген сөздөргө түшүндүрмө берип, өзүнчө бир чакан сөздүк түзүп чыгат. «Төөчөн менен жөөчөн» деген ырында эски сөздөр айырмасын класстагы балдардын талкуусуна коюп, оюн-тамаша менен түшүндүрсө, «сөз оюнундагы» эки сөздүн айырмасын жайбаракат баяндап келип:

«Кычкач менен кучкачтын
Айырмасын ойлойлу.
Бир тамгадан жаңылып,

Элге күлкү болбойлу» – деген нускоо мүнөзүндөгү жыйынтыгын чыгарат.

«Уйкаштарын өзүң тап», «Токойдон кат» сыяктуу ырларда

«Атың болсо качанаак
Айтканыма ишен:
Салып койсоң узабайт,

Кош бутуна» – дегендей ыр түрмөктөрүнөн туруп, кичинекейлерди көп чекиттердин ордуна экинчи сапка уйкашкан сөз табууга чакырат, башкача айтканда, сөз үндөштүгүн сезип, ыр курулушуна түшүнүк алууга жардамдашат. Тамга, муун, сөз жөнүндө ырлардын баары эле балдардын сүйлөө речин өстүрүп, түшүнүктөрүн кеңейтүүгө көмөктөшүүнүн камын көрөт. Кыскасы, акындын мындай поэзиялык ыргактары аркылуу сөз үйрөтүп, түшүнүк берүүгө жасаган кадамдарын куттуктоо гана керек.

Ал эми «Санын айт», «Эсеп жагы силерде», «Канча баштуу ажыдаар?», «Озгон ким?», «Чечкиле» деген ырлардын аталыштарынан

сезилип тургандай мында ойнолуучу оюн-табышмактар сөз мааниси эмес, эсеп-кысапка байланыштуу аткарылса, «Жаныбарбы, чөппү?», «Зоопарктагы окуя, «Чөптөн өргөн уйкаштар», «Токойдогу уйкаштар» деген чыгармалар аркылуу автор табияттын түрдүү жактары менен тааныш болууга чакырат. Юмор кошулган ыр түрмөктөрү менен кичинекейлердин көңүлүн ачып, оюн-тамаша куруп берет, ойлоосун өстүрүп, түшүнүктөрүн кеңейтет.

«Кенжелер поэзиясына көз салып...» (21.02.1980), «Айланкөчөктүн айланасындагы ойлор» (10.02.1983); «Сөзгө маани берүү зарыл» (31.01. 1985) деген «Кыргызстан маданиятына», «Балдар адабияты баскан жол» (март, 1985) жана «Ала-Тоо» журналына жарыяланган макала, рецензияларыбызда тынчсыздануу менен белгилеп келген: жылмайтам деп отуруп балдардын дегеле чоң кишилердей сүйлөтүү, парадоксалдуу (теңирден тетири, демейки элден башкача) ойлотуу, аларга ашкере кооз суроолорду берүү, жасалма сөз айкалыштарын тануулап айттыруу б.а. тапан же маңыроо, маңкурт балдардын образдарына кызыгуучулук сыяктуу көрүнүштөр Токтосун Самудиновдун «Жашынмагында» жашырынып кылтыйып турганын белгилөө менен бала мүнөзүнүн реалдуу, кызыктуу берилген учурларынан бир-эки мисал келтире кетүүнү туура көрөбүз. «Чыккан өрттү басууга эмне керек биринчи?» деген суроого («Викторина» аттуу ыр «Эрдик керек деген туура жоопту айтканга чейин окуучулардын бири «суу керек» десе, экинчиси «кум керек», үчүнчүсү «күрөк керек», төртүнчүсү «чым керек» деген реалдуу, бирок толук жеткиликтүү эмес жоопторду жаадырып атышканда Айталы чын дилинен: – «Эң кереги – телефон, чакырууга 01ди» дей салат. Балдардын баары күлүп калышат. Бул жоопту тексттен бөлүп алып уксаң эч кандай деле күлкүсү жок. Ырдын ичинен окуганда балалык ой жүгүртүүдөн жаралган кичинекей юмор жатат. Окуучулар ошого кыткылыктап атышат.

Мындай бала мүнөзүн ишеничтүү, юморлуу тарткан ырларга ата-энесинен биринчи жолу бөлүнүп өзүнчө жаткан Таалайбектин бир түнкү психологиялык абалын сүрөттөгөн «Баатырлык», «Чай апкел деп жиберсе, май апкелген, торпокту «айдап кой» десе «байлап кой» деп угуп «алты басар» атанып кеткен шашкалак баланын мүнөзүн элестүү жараткан. «Алты басар», уктап берип сабактан кечиккен, карандашын жоготуп, дептерлерин айрыган, күрмөсүнүн

чөнтөктөрүнө сынык-сунук нерселерди сала берип «чакан кампага айланткан» «экисине» көксө ылайды кийимдерине жугузуп келген күлкүлүү жана аянычтуу баланын образын берген «Ороз» ж.б. көптөгөн чыгармаларды көрсөтүүгө болот. Атүгүл чоң эле киши жөнүндөгү «Эксватор жана чоң атам» деген ырды бала түшүнүгүнө, бала мүнөзүнө, кийчинекейлердин каалоосуна канчалык жакын апкелип, жылмайткыч чыгарма жаратууга жетишкенине күбө болуш үчүн баарылап окуп койсок артыкбаштык кылбайт:

Токсон төрттө чоң атам
Көзүн күндөн далдалап,
Эксватор көргөндө
Балага окшоп таңгалат.

Сүйлөйт анан: – Мунуңду
Байкабапмын башында.
Накта балбан турбайбы
Эски баатыр машина.

Үйдөй-үйдөй таштарды
Тиши менен омкорот.
Жомоктогу дөөлөрүн
Муну көрсө – томсорот.

Бул балбандын кубаты
Эң кеминде миң аттык.
Үй ордундай жерлерди
Коет экен бир апчып.

Эзелки эски баатырлар
Келбейт мунун ченине.
Кокуй, атын өзгөртүп,
Жаңы баатыр дегиле.

Астын биз сызган – «эски», «жаңы» деген антоним сөздөр аркылуу жаралган көзгө жөнөкөй эле. Оңойдой эле көрүнгөн ырда канча жылуулук, чоң атага болгон канчалык күчтүү сүйүү жатат. Т.Самудиновдун мындай ырларын кичинеден – чоңго чейин жылмайбай туруп окуй албайт:

Акындын юмор кошпогон ырлары деле идеялык багыты, чебер жазылышы, эстетикалык камылгасы, тарбия-таалим бергич кудуреттери жагынан жогоруда чын дилден алакан чаап кеп салган чыгармалардан кем калышпасына «СССР», «Биздин тоолук калаабыз», «Тоодон туруп карасаң», «Кайсы», «Лифт», «Күзгү» деген туундуларды атоо менен бирге «Мекен деген эмне?» аттуу ырга аялдай өтсөк ишеничибизди бекемдеп алган болобуз. Ыр:

«Тууган жердин турпагын

Эч жандык жок жериген.

Кескелдирик кете албайт

Мээ кайнаткан чөлүнөн» –

деп башталып, бул ааламда Мекенден артык эч нерсе жок экенин кичинекейлерге түшүндүрүү, сезимдерине жеткирүү максатында бүркүт аскасын, кыргоол камышын, бөкөндөр боз талаасын, тоңкулдактар токоюн, өрдөк көлмөсүн, булбул чарбагын башкаларга жайлуу көрүнгөн жактарга айрыбаштабай тургандыктары туурасында чебер жана ишенимдүү жазат. Ыр патриоттукка тарбиялоо милдетин балдар алдында таасын саптары менен толук аткарат.

Токтосун Самудиновдун «Жашынмагын» жакшылап туюнтканда ырларынын көркөмдүк жагы айрым башка поэзия чеберлериникинен өтө эле ашып, токойдо жалгыз шыңгырап турат деп айткыбыз келбейт. Ичинде дурусуну же бурушуну даана билинбей, карандай чеберчиликке салынып жазылып, учкун чыгара албай калгандары да бар. Ошентсе да кичинекейлер поэзиясына кадала киришип, жогоруда аздыр-көптүр белгиленип өтүлгөн – али жакшы ойгонбой жаткан булуң-бурчтарын козгоого, андан кыргыз балдар поэзиясына кошумча болууга арзый турган саптарды, ырларды апкелүүгө жарагандыгын тартынбай эле белгилөөгө милдеттүүбүз. Акындын жыйнагы айрыкча кичинекейлердин ойлоо жөндөмүн, акыл сезимин өстүрүп, көркөм сөзгө болгон сүйүүсүн арттыруу милдетин алган башталгыч мектептердин мугалимдерине табылгыс китеп болоорунда талаш жок.

Сөз болуп жаткан китепте атактуу Алыкул: «Ба чиркин, турмуш канча мол болсо да, ар дайым бир жеринен толбой калат» – деп айткандай, кичинекейлерге эң эле зарыл болгон ошон менен коштолууга ылайыктуу аваз ырдын (песня) жоктугу өкүндүрбөй койбойт. Бирок бул жалгыз гана Т.Самудиновдун китебине тиешелүү нерсе болбостон, жалпы эле балдар поэзиясында орду толбой жүргөн

бөксөлүктөрдөн экенин эскерте кетebиз жана талкуунун жүрүшүндө кепке алынышын каалар элек.

Балдар поэзиясынын атыккан билерманы Корней Иванович Чуковскийдин: «Ыр лирикалуу, шыңгыр үндүү болуп, андан образдар тез-тез өзгөрүлүп, алмашылып «туруусу, ритм жандуу келип, уйкаштар бири-бирине жакын туруп, бардык фразаларды, башкы ойду алып жүрүүсү парз. Ырдын ар бир сабы өзүнчө организм болуп, сын атоочторго бастырылбоосу керек. Балдар ырлары чоңдорго да жагуу менен балдардын өздөрү үчүн оюндун да милдетин аткаруусу шарт» – деген, практикада сындалып, теорияда бекемделген акыл-корутундусундагы талаптарды эң башкыларынан болгон – балдар поэзиясында сөздөрдү угумдуулугуна жараша тандоо б.а. шыңгыр үндүү ырларды жаратууга жетишүү (аваздуу ырлардын аз болуп ошол себептен), кош көңүлдүүлүккө чакырган жансерек сапардан качуу туурасында бул жолку талкууда кеңири сөз козголсо жакшы болоор эле. Экинчиден, кичинекейлер поэзиясы, биз жогоруда сөз кылган, эстетикалык, педагогикалык талаптардын көп жактарына жооп берген «Жашырмактай» китептерге ээ болуп, бир топ бийиктикке жетишип калган учурда башталгыч класстардын окуу куралдарына («Эне тили» китебин эсек алып жатабыз) поэзия мисалдарын тандоону жана жайгаштырууну адистер педагогика илиминин «жөнөкөйдөн татаалга карай» деген методикалык көрсөтмөсүнө ылайык дыкаттык менен иргеп, жаш өзгөчөлүктөрүнө жараша (класстарына) жүргүзүшүн каалар элек.

Адабияттын башка участкаларына караганда бөбөктөр менен кенжелер поэзиясынын котормолоруна бөтөнчө жооптуулук менен мамиле жасоо керектигин эскертер элек. Бул курактагы балдардын поэзиясы айтылуучу ойго караганда да, андагы сөздөрдүн ыргактуу, угумдуу, шыңгыр үндүүлөрүнө көбүрөөк басым коюлуп, көркөмдүк жагы биринчи планда турарын эске алсак, дүкөндөрдө жыйылып турган келегей тил менен которулган китептерге катуу жана кечиктирилгис чабуулду баштоо зарылдыгы туулат. Бул поэзия талкуусунун башкы милдеттеринин бири болушу керек.

Дүкөн текчелерин ээлеп турган котормо китептердин четинен бирди, мисалы, Борис Пактын «Голубая арка» деген китебинин 1984-жылы «Мектеп» басмасынан (Коллектив которгон, редактору Ж.Бектуров) чыккан котормосун алып, башталышындагы «Мен ... Сапар»

деген биринчи ырдын атын окуй баштаганда эле күмөн туудурат. Бул аталыш түпнускадагыдай өтө так которулган күндө да кыргыздын кичинекей окурмандары үчүн алгылыктуу болбойт, түшүнүлбөйт. Ал эми ырдын текстиндиге саптар, сөздөр таптакыр эле жансерек. Эмоциялык таасир берүү биякта турсун, айрым ыр түрмөктөрүн кичинекейлер эмес, чоңдор түшүнүшү кыйын. Анда окуп көрөлү:

Айтсаң ага:
– Кесип кой, – деп нанды?
Жообу сага
– Тамга же?– дейт.
Койбой жанды.

Ийнеликти көргөндө,
Көңүл бөлгөнгө.
– Эчкини
Кармагыла деп.

Бул эмне деген ыр саптар? Кичинекейлер үчүн кереги барбы? Биринчи түрмөктө го «тамга же» – деп тапанданып аткан баланы түшүнөлү (ошондо деле окшошпойт, «нан» жөнүндөгү айтылган сөзгө «тамга» жөнүндөгү саптар кыйыша бербей атат), ал экинчи түрмөктүн жандырмагын котормочу өзү билбесе, башкалардын колунан келе турган эмес.

Ушул эле ырдагы: «Сапар бала эмес эле балээ го толук», «Бөрүгө айланабы чымчыктар деген» – сыяктуу сөз айкалыштарындагы «толук», «чымчыктар» деген сөздөр өз ордунда колдонулбай, эне тилиндеги сөздөрдүн сырын жаңыдан ачып, алардын сыйкырдуу күчүн жаңыдан сезип, кызуу үйрөнүүгө киришип жаткан балдарга зыяндан башка пайда келтирбейт.

Бул ырдын маанисин берген, бирок андан бир нечеси көркөм жазылган ырларды Токтосун Самудиновдун жогоруда сөз кылган «Жашынмагынан», Абзий Кадыров, Турар Кожомбердиев, Каныбек Жунушев, Жайлообек Бекниязов ж.б. бөбөктөр менен кенжелер үчүн жазган акындардын ыр китептеринен көп эле тапса болот. Демек, адилеттүүү суроо туулат: кичинекейлер поэзиясын которуунун зарылдыгы барбы же жокпу! Бар. Бирок кандай? С.Я.Маршак менен К.И.Чуйковский чет элдик «12 ай», Доктор Айболит» сыяктуу чыгармалардын сюжеттерин өз сөздөрү менен, өз чыгармаларына карагандай мамиле менен которуп

же кайра жазгандай мамиле этүү керек. Болгондо да кичинекейлердин жогоркудай атыккан, бөбөктөр менен кенжелер поэзиясына жанын берген акындар гана которууга акылуу.

Китептер чыга берет, кооз сүрөттөрү үчүн да, кенжелери ата-эnelерге сүймөнчүктүү болгону үчүн да, акырында арзандыгы үчүн да сатылып кетиши мүмкүн. Бирок кичинекей аруу жүрөктөргө тийгизген таасири, тарбиялык кызматы, жогорку котормодой болсо, «ноль» боюнча калышы толук ыктымал. Айтор, кичинекейлер поэзиясы гана эмес, жалпы эле балдар адабиятынын кыргыз тилине которулуш туурасында кенири сөз кылууга убакыт жетти окшойт.

К.Чуковский балдар поэзиясы туурасында жогоруда келтирилген жыйнагында: «Уйкаштар бири-бирине жакын турушу керек» деп айткандай, кичинекейлер поэзиясын жаратуучу кыргыз акындарынын уйкаштарына да көңүл салып, көбүнчө экинчи жагына төртүнчү сапты уйкаштыра коюп, оңой жолго ыгып баратышканын эскерте кетмекчибиз. Мындай ылаң биз жогоруда кубанып сөз кылган Токтосун Самудиновдун «Жашынмагында» да бир топ эле бар, ал келтирилген поэзия мисалдарына эле байкалып турат.

Дегинкиси, кичинекейлер поэзиясына тестиерлер менен өспүрүмдөр поэзиясын кошкондо талкууга сала турган толгон токой маселелер бар экени талашсыз. Аны балдардын өздөрү ишке ашыра албашы, улуулардан көмөк күтүшөөрү түшүнүктүү болгондон кийин сынчы Абдыганы Эркебаев өңүтүн таап баштаган талкууда чоңдордун колун караган балдар поэзиясына да талкуучулар саресеп сала кетишин каалар элек.

Акматалиев Абдылдажан

ӨРНӨКТҮҮ ӨСПҮРҮМДӨР¹

Жаштарды коммунисттик духта тарбиялоодо көркөм адабияттын ролу зор экендигин партиябыз дайыма баса белгилөө менен аны мезгил талап кылгандай өстүрүүгө дамамат камкордук көрүп келет. КПСС БКнын «Жалпы орто билим берүүчү жана кесиптик мектептин

¹ Акматалиев А. Өрнөктүү өспүрүмдөр // Жаш Ленинчи. – Фрунзе, – 1985 – № 2. – 29-31-беттер.

реформасынын негизги багыттарында» да адабияттын алдында жаш өспүрүмдөрдү тарбиялоодо жаңы талаптар коюлуп олтурат.

Көркөм адабият турмуштун закондорун, жаңы коомду түзүп жаткан адамдардын кажыбас эмгегин, анын сезимдерин жана ойлорун канчалык терең чагылдырса, ал өзүнүн тарбиялоо ролун ошончолук ийгиликтүү орундатмакчы. Өткөн революциялык жылдарга, согуш мезгилине жазуучулардын кайрылышкандарынын бир себептери ошол каардуу, оор күндөрдөн келип чыккан турмуштук натыйжаларды бүгүнкү жаштарга үлгү катарында айтуу менен алардын дүйнөгө болгон көз караштарын калыптандыруу, социализм үчүн кан төккөн, тер агызган улуулардын традицияларында тарбиялоо. Ошондуктан биз согуш жана андан кийинки мезгилдердеги жаш өспүрүмдөрдүн кайратман эмгектерине арналган көркөм чыгармалардын айрымдарын анализдөөнү макалабыздын объектиси кылып алдык.

Сүйүктүү жазуучубуз Ч.Айтматовдун каарман балдары (Сейит, Кемел, Султанмурат ж.б.) коомдук жагдайлардан, айлана-чөйрөдөн оолак, бөтөнчө балдар эмес, алар боордош элдердин адабияттарындагы балдар менен үндөшүп кетерин көрөбүз. Кыргыз адабиятында Сейитке түспөлдөш балдар – О.Султановдун «Ак жол көк асмандагы» Календери, А.Стамовдун «Жаңы тууганындагы» Жумасы, К.Жусуповдун «Аянкулундагы» Керими ж.б. ошондой эле белгилүү түркмөн адабиятчысы Ө.Абдылдаев, Т.Жумагелдиевдин «Жеңекесиндеги» Халланын, Р.Геленовдун «Огулайындагы» «Баатырдын образдарын Сейитке жакындаштырат. Бул каармандар өткөн окуяны ийнежибине чейин билиши, аны баяндап бериши жагынан гана окшош эмес, алардын повесттериндеги башка каармандар менен бирге активдүү кыймыл-аракетте болушунда, согуш учурунда турмуштун кыйын-кезең күндөрүн баштарынан кечиришип, дүйнөгө болгон көз караштарынын калыптанышында. Алардын бардыгы ички дүйнөсү таза, романтикалуу, кыял-жоруктары, жүрүм-турумдары, адамдарга жасаган мамилелери окшош каармандар жана алар жеңелери менен өтө жакын, сырдаштар:

«Билбейм эмне үчүн экенин, бирок биз өтө жакын элек, биринен бири эч нерсе жашырбас сырдаш курбулар сыяктуу элек» – дейт Сейит.

Мына ушундай маанидеги сөздөрдү биз жогоруда аталган каармандардан да угабыз. Жаш каармандар өздөрү жакын көргөн

адамдардын ак сүйүүсүнө, таза махабатына күбө болушат. Ошондуктан Сейит жылдыз толгон август түнүн, Календер байкеси менен жеңеси жылдыз энчилешкен түндү, Жума Зуураке менен Бейше суу алып жаткан кечти, Керим ай астында, суу жээгинде обон салып отурушкан Аянкул менен Айшаны такыр унутушпайт. Ушул өмүр тарыхына жылуу из калтырган учурларга алар көп убакыт өткөндөн кийин кайрадан кайрылышып, окурмандарга баяндап беришип, ошондогу окуяларды кандайдыр бир деңгээлде талдоого аракеттенишет. Повесттердеги жаш каармандар турмуштун көркүн, эл-жердин улуулугун, махабаттын терең сырларын түшүнүшөт. Мисалы Сейит Даниярдын укмуш обонун «бул бир өзүнчө тубаса үн, тубаса обон, жүрөгү зор адамдын ой-санаасын, кубанычын, тилегин баяндаган зор обон» – деп баалап, аналитикалык ой жүгүртүү менен аны талдай баштайт. «Жан эргиткен обонду» угуп отуруп Сейит адам турмушун коштоп жүрүүчү көп нерселерди чечмелеп алат: Биринчиден: Даниярды унчукпас, басмырт, адамдан оолак, жүдөгөн бир байкуш катары көрсө, ал эми ички дүйнөсү күзгүдөй жалтыраган, кең пейил, адамгерчиликтүү, ар кандай оордукту акыл менен жеңе да, көтөрө да билген алп күчтүү адамзат экенине ишенет. Экинчиден, ал Сейитте ата-мекенди сүйүү, патриоттук сезимдин ойгонушуна шарт түзгөндүгүн төмөнкү саптардан эле билсек болот:

«Даниярды угуп отуруп, астындагы боз топурак менен кең талаа жерди, адам баласы ушунчалык сүйгөнү үчүн жата калып аны өз энеңдей бек кучактап өпкүлөгүң келет. Мына ошондо биринчи жолу менин жүрөгүмдө кандайдыр бир жаңы нерсе ойгонуп, көкүрөктү дегдеткен эңсөө кыстап, мен дагы ушул жер келбетин, жер көркүн Даниярча сезе билип, сүйө билип, мен дагы ушинтип эле айтып берсем экен деп тиледим». Үчүнчүдөн, анын тилеги орундалып, сүрөт тартууга болгон кызыгуусу артып, талантынын ачылышына шыкак болот, жаратылышка суктануу менен карайт. Төртүнчүдөн, Даниярдын жүрөгүндөгү сүйүүсү «жарык дүйнөгө болгон өлчөмү жок чоң сүйүү» экен, ал Жамийлага бардык сырын алтын чычаладай кылып төгүп берди, Жамийла өзүнүн бактысы үчүн чечкиндүү күрөшүүгө бел байлады. Ошентип, алар Мухтар Ауэзовдун сөзү менен айтканда жүрөгү кеңири, ички дүйнөсү бай, адамгерчиликтүү, сезим жагынан жоомарт адамдар. Мындай асыл сапатты, нукура махабатты, тоодой бактыны сезген Сейит агасы Садыктын «бузук» дешине да кайыл болду.

Сейит, Халлы, Баатыр, Султанмурат сыяктуу балдардын айыл-ападагы кемпир-чалдарга, оорулууларга дем-күч беришип, оруктун негизги таянары болушканын ким тана алат. Биз бул жөнүндө өз оюн айткан Сейиттин сөзүнө кулак түрүп көрөлү: «Анда, биз кур өспүрүм балдар колхоздо араба айдап, суу сугарып, чөп чаап, айтор, согушта салгылашып жаткан эр бүлөлөрдүн оор түйшүгү биздин мойну-бузда калган». Каармандын сөзүндө калет жок. Сейит жеңеси менен күн-түн дебей станцияга эгин ташыса, Тархан (түркмөн жазуучусу Б.Худайназаровдун «Кашар» повестинин каарманы) кыз-келиндерге башчы болуп арыктарды тазалайт. Ошол мезгилдеги жаш өспүрүмдөр окууларын ташташып, чаалыккан-чарчаганды билишпей, кайсы жерге күч керек болсо, ал жерде иштешип, Жеңиш үчүн эч нерселерин, керек болсо өмүрлөрүн да аяшкан жок го?! Айласыз «Эрте келген турналардагы» Султанмурат баштаган «Аксай десанттарынын» кайратман эрдиктери эске түшөт. Башкарма Тыналиев мектепке келип, согуштун элге алып келген оорчулугун, алдыда турган – милдет каңгырап жаткан Аксайды айдап, түшүм алуу экендигин баяндайт. Бул иш оюн эместигин олтургандар түшүнүшөт, маселени ар тараптан карашып, Аксайга Султанмуратты, Анатайды, Эркинбекти, Эргешти, Кубаткулду жиберүүнү чечишет. «Аксай десанттары» деп аталган бул балдар кыштайлата «кайырмакка илинер эти жок, аркайган сөөгүнө жабышып териси калган» аттарды тапташып, шаймандарды иретке келтиришип, жазгы күрөшкө даярданышат. Күткөн жаз да келип, алдыларына турган тапшырмаларды аткарууга киришишет, бирок уурулардын арамдык ою Султанмураттын өмүрүнүн кыйылышына себепкер болот. Ал турмушунда биринчи жолу кара ниет адамдар менен кездешип алардан коркпой, артыларынан кууп, аттарды сактап калууга бүт күчүн жумшайт. Кара ниет адамдардын колдорунан өлүмгө бараткан Султанмурат алдыларына коюлган тапшырма аткарылбай калгандыгын, тиштери жаркылдаган соколорун сүйлөтүп айылга салтанаттуу кайтар күн эми болбостугун, эл-журт астында уят сезилгендигин, Мырзагүл эми кубанып, аны менен көчөгө чыкпастыгын, согуштан кайткан атасын иниси Ажымурат экөө Чабдарга минип тосуп ала алышпагандыгын, үмүт-кыялдын баары талкалангандыгын ойлоп каңырыгы түтөйт. Султанмурат жеңилүү ызасын тарткысы келген жок, Чабдардын канына мас болгон карышкырдын жолун тороп, алга жүткүндү.

Чыгарманы автор бекеринен «Эрте жаздагы турналар» деп ата-баса керек. Бул согуш жылы айылга турналар эрте учуп келишти, алардын эрте келгенин карылар «жаз менен жайга жакшы жышаан, түшүм мол болот» деп коюшат. Султанмурат, Анатай, Эркинбек көк мухитке киринип, кээде жабыла, кээде жалгыздап үн салып, канаттарынын учтарын гана эрине каккылап, каалгып сүзүп бараткан турналарды карай чуркашты. Бул алтын балалыктын көз ирмемге согуш мезгилин унутуп койгон учуру эле. Демек, жазуучу жаш өспүрүмдөр менен символикалык мааниге ээ эрте келген турналарды параллель сүрөттөп жатат, ал эми мында чоң маани бар.

Ч.Айтматовдун «Ботокөз» аңгемесинде да башка чыгармаларындагыдай эле каармандардын жан дүйнөсү, алардын образдары ачык-айкын штрихтер менен ачылган. Өзгөчө комсомолдук путевка боюнча Кенес-Анархайга жаштык-жалын менен келген Кемелдин оң сапаттары чыгармада ишенимдүү берилген. Кемел эмгекчилдиги, чынчылдыгы, ак ниеттүүлүгү менен Анархайдан башка деле, мейли Казакстандын дың жеринде, мейли Түркмөнстандын кумдуу талаасында эмгектенбесин, бакыт таап, максаты орундалмак. Ал Анархайдын кооз жаратылышына суктанып бул созулуп жаткан боз топурак талаага бир кездерде гүл жайнап, ырыскы шерик эл коноруна ишенет. Ал кыялды иш жүзүнө ашыруу үчүн кайратмандык менен иштеген коллективдин күчү керектигин жакшы билет. Ошондуктан Кемел чаң менен ачуу түтүнгө тумчукса да, өз ишине берилүү менен биротоло кала берет. Бул анын алтын балалыгы артта калып, мойнуна элдин жүгү артылгандыгын билдирет.

Алтай жазуучусу Д.Каинчиндин «Анын жери» аттуу повестин чагылдыруу предмети, идея менен тематикасы, андагы башкы каармандын образы «Ботокөз» менен үндөшүп тургандыгы айкын эле сезилип турат. Жазуучулар баарынан да жаш адамдын турмуштун татаал жолуна өз алдыларынан кадам шилтегенин, анын дүйнөгө көз карашынын калыптанышын баяндашкан. «Анын жеринде» көз жетпеген Телкем талаасын айдап, үрөн сээп жатышкан эмгек коллективи сүрөттөлөт. Алардын ичинде Кемелге куракташ Сунер дагы бар. Ал жалпы ишке өз салымын кошкусу келип, чарчап-чаалыкканына карабастан бардык күчүн аябай эмгектенет. Мына ушул жер менен түздөн-түз иштеп жатып, жердин улуулугун, асылдыгын, кеңдигин түшүнөт.

Ар бир мезгилдин кое турган өз жүгү бар. Илим менен техника дүркүрөп өскөн учкул заманда адам баласынын турмушка болгон талабы да, аң-сезими да өсүп турат. Жаңы адамды тарбиялоо бир эле күндүк иш эмес, өтө татаал, көп кырдуу, ар тараптуу иш болгондуктан, анда көркөм адабияттын салымы өтө чоң болушу керек.

Бапаев Халил

БАЛДАРДЫН МООКУ КАНАБЫ?¹

Китеп балдарга турмушту таанытуучу, акылын өстүрүүчү милдет аткарат. Бала жаш кезинен эле көп нерселерди билүүгө дилгириленет. Балдардын көңүлү сергек, көзү курч. Айлана-чөйрөсүндөгүнү дароо байкайт. Аны нукура кейпинде көрөт. Көргөнүн ошол бойдон кабыл алат. Балдар ал чыгармадан бүгүнкү турмушту гана көрүп тим болбой, эртеңки боло турган дүйнөсүн да элестете алышат. Себеби, бүгүнкү жаш тестиер эртеңки коммунисттик коомду куруучу. Советтик жашоо ыңгайыбызда техникалык прогресстин таасиринде балдардын аң-сезими тез өсүп, космоско чабыттаган фантазиясы көндүм турмушка айланууда.

Балалыктын ушундай эч нерсеге тойбос, кыялкеч курагынын моокумун кандай чыгармалар кандыра алат? Маселе, албетте, татаал.

Орус адабиятында балдардын кулк-мүнөзүн таамай ачып берүү жагынан бүткүл совет элине гана эмес, кең дүйнөгө таанылган акын-жазуучулар арбын. Айтылуу Пушкиндин «Руслан жана Людмила», «Балыкчы жана алтын балык жөнүндө» жомоктору эмне деген керемет чыгармалар! Ал чыгармаларды балдар гана эмес, чоң адамдар да тамшануу менен окушат. Канча жылдар өтсө да, күнү бүгүнкүдөй жаңы, күнү бүгүнкүдөй кызык. Же болбосо Агния Бартонун балдарга арналган ырлары эмне деген көркөм дүйнө!

Кийинки жылдары балдарга деп жарык көргөн айрым чыгармалардан кабардар болуш үчүн Ж.Кубанычевдин «Куунак балдар» («Мектеп», 1980-ж.), А.Маделиевдин «Мендей бол», («Мектеп», 1983-ж.), Д.Кененбаевдин «Медалдын сыры», («Мектеп», 1984-ж.) аттуу ырлар жыйнактарын барактап көрөлү. Жаш балдардын жан

¹ Бапаев Х. Балдардын мооку канабы?// Кыргызстан маданияты. – 1985. – 13-июнь, № 24. – 3-бет.

дүйнөсүн ачуу кыйын, анткени балдардын ой-кыялы мүнөт сайын дебесек да, саат сайын өзгөрүп турат. баягы ойлогону азыр жок, азыр ойлогону жана жок. Кыялдын мындай учкул болушуна кемелине жеткен социалистик түзүлүштүн техникалык прогрессинин таасири чоң. Космос мейкиндигин чабыттап келген советтик космонавттар, жер жонун аңтарып буудай, жүгөрү өстүргөн каарман дыйкандын төрт түлүк асырап, эт, сүт, жүн өндүрүшкөн кайраттуу малчылар менен аралаш жашаган балдардын кулк-мүнөзүн түзүү акын-жазуучулар үчүн оңойго турбайт

Ырасында, жазуучулар кичинекейлердин бири-бирине карым-катнашын, мамилесин көрсөтүү аркылуу алардын акылын өстүрөт. Жакшылык менен жамандыктын, адилеттүүлүк менен караөзгөйлүктүн, чындык менен адамкерчиликтин арасын ажыратууга жардам берет. Ушул жол менен жашоого тарбиялайт. Көпчүлүк чыгармалардан балдардын дүйнөсүн туура камтыдым дегени менен айрымдарында чоң адамдардын турмушу чагылдырылып калат. Оюбуздун далили катарында Д.Кененбаевдин «Медалдын сыры» аттуу ырлар жыйнагындагы «Балалыкка суктанып» деген ырын окуп көрөлү:

Бири жүрсө чаначан,
Бири зуулдайт лыжачан.
Ах, бактылуу балалык,
Кандай таттуу тамашаң.

Автор аталган китебин мектеп жашындагы кенже балдарга арнаптыр. Мектеп жашындагы балдар ушинтип ырдайт деп ишенүүгө болобу? Балдар өзүнүн курагы жөнүндө мынчалык тамшанып ойлобой тургандыгы кимге да болсо белгилүү. Ырдагы каармандардын «Ах, бактылуу балалык» деп тамшанып жатканына караганда балалык курактан эбак ооп, чачын ак бубак басып калган кишинин элеси көз алдыга көбүрөөк тартылат. Ошон үчүн ал балдар түгүл чоң кишилерди да ишендирбейт, демек, ырдын таасирдүүлүгү жоголот.

Балдар үчүн жазылган ырлардын мазмунуна караганыбызда акындар чыгармаларын үч түрдүү ыкмада жазышканын байкадык.

Биринчи ыкмасы – балдардын өз сөзү менен алардын көз карашын, түшүнүгүн берүү. Мисалы, Д.Кененбаевдин «Медалдын сыры» жыйнагындагы «Гүл сундум» деген ырын окуп көрөлү:

Кенен болуп келечек,
Күчүн сезбей кырсыктын.

Гүлүн жыттап тынчтыктын,
Эркин өсүп, эр жетип.
Ушул гүлдөй кулпунгун.
Деп балдарга гүл сундум

Ушундай маанидеги ырды Азимкан Маделиевдин «Оюнчукту эстетпе» деген ыры да ырастайт:

Ал балдарга кошулуп,
Баргым келет мектепке.
Иничегим эми сен
Оюнчукту эстетпе.

Бештен жашым өтсө да,
Жетпедим деп айтам,
Ата Ленин деп жазып,
Агайларды таң калтам.

Кийин, кийин уксаң
Агай болом мен сага.
Азырынча эстетпе
Оюнчукту сен мага.

Балнын ою жакшы. Бирок, бул ырга автордун педагогдук ою кошулуп кеткендигин байкоо кыйын эмес. Биздин балдар жазуучулардын кемчиликтеринин бири – чыгармаларында балдардын түшүнүгү менен өздөрүнүн оюн аралаштырып жибергендигинде. Жогорку ырлар анын ачык мисалы боло алат.

Экинчи ыкма – чоң кишилер, же автордук сөзү менен балдардын жүрүш-турушун, кыял-жоругун баяндоо. Мисалы, Жусупбек Кубанычевдин «Куунак балдар» аттуу ырлар жыйнагын алып көрөлү. Куунак балдар болгондо баары коендой окшош балдар эмес да. Ар биринин ар башка мүнөзү, кыял-жоругу бар. Автор ырларында куунак балдардын бирөөнүн же экөөнүн мүнөзүн ачып, образын түзө алдыбы, ошол жагына көңүл буралы. Жыйнактагы ырларды башынан аягына өтө көңүл коюп окуп чыккандан кийин Жусупбек Кубанычев балдардын мүнөзүн билбейт деп айтууга болбойт. Оюбузду аныктоо үчүн «Эсеп чыгаруу» – деген ырын окуп көрөлү:

– Берсең эгер Үсөнгө
Он алманын үчөөнү,

Асылга деп калтырсак,
Атайылап экөөнү.
Өзүң жейсиң нечөөнү? – десе;

Бөлүштүрүп берем деп,
Баш катырып не кылам.
Андан көрө баарысын,
Өзүм жесем деп турам.

Баланын «тапандыгы», албетте, жылмаюуну пайда кылышы ыктымал. Бирок мындай «тапандык» келечектин муундарын тарбиялоого канчалык даражада «көмөк» көрсөтө алат?

Бул ыр жыйнакта автордун өзүнүн түшүнүгү, өзүнүн көз карашы үстөмдүк кылган ырлар аз эмес.

Мындай көрүнүш Ж.Кубанычевдин «Молчулук», «Апам абдан кубанат», «Электрик болом дейт», «Улап ата кесибин» деген ырларына да мүнөздүү. Автор балдар жөнүндө жазып жатып, чоң кишилердин кургак акыл-насаатын айттырып коет:

Жардам берип атана,
Үйрөт бакча бакканды.
Кары болсун, жаш болсун,
Сүйбөйм карап жатканды.

Эмгек жанды жашартат,
Эмгек көңүл тазартат.
Жатып ичер жалкоону,
Уят кылып кызартат.

Сөздүн ачыгын айтканда, Жусупбек Кубанычевдин «Куунак балдар» аттуу ырлар жыйнагындагы «Эсеп чыгаруу» деген ырынан башкасынын бардыгы автордук баяндоо ыкмасында жазылган. Балдар ырдабай эле өзү ырдап койгон. Демек, балдардын мүнөзү ачылбай калган.

Мындай кемчиликтер Дүйшөнөлы Кененбаевдин «Сапарбек кантип ойгонду» деген ырында да көрүнүп турат:

Эл ураалайт кол булгап,
Майрамбы деп ойлонду.
Сапарбек да ур-ра-аалап,
Кыйкырып ийип ойгонду.

Мындан башка «Күтүлбөгөн жоруктар», «Медалдын сыры», «Чындык баяны» Азымкан Маделиевдин «Бурганак», «Сур мышык», деген ырлары ушул ыкмада жазылган.

Үчүнчү ыкма эң кеңири таралган ыкма – автор менен баланын диалог маанисиндеги ырлар.

Дүйшөнөлы Кененбаевдин «Медалдын сыры» аттуу китебиндеги «Солдат куштар» деген ырын толук келтирип көрөлү:

Бет алышып чубашып,
Жылуу түштүк тарапты.
Каркырлар асманда
Учуп кетип баратты,
Адамдардын бардыгы
Ал тарапты карашты.

Оозун ачып далайга
Карап туруп Эсенбек,
Кубанычтуу кыйкырды:
«– Э-эй кызык! Карасаң!
Солдат куштар экен деп»

Мындан башка «Таң калды», «Күтүлбөгөн жоруктар» деген ырлар да ушул эле ыкмада жазылган. Ушул ырларды балдар окуп, ырахат алдыбы? Кыялкеч ырлар балдардын көңүлүнө ырахат бермек турсун, эсинде да калган жок.

Д.Кененбаевдин «Медалдын сыры» аттуу көлөмдүү ырында Эрмек деген окуучу кышкы каникулга тарап, чоң энесиникине келет. Энеси небересин эшик алдынан көрөр замат:

Эки мүшөк пулу бар, (?).
Мылтыгы бар, куру бар. (?).
Туш-тушту карап элеңдейт,
Киши тап, балам курутат.

Кыялай салып капталга,
Жөнөгүн балам кармалба.
Милиция алып кел,
Түрү суук эки какмарга,–

деп суранат. Эрмек милицияга барып кабарлайт. Алар ууруну колго түшүрөт. Эрмек бул азаматтыгы үчүн медаль менен сыйланат. Окуя

ушинтип аяктайт. Чыгарманын сюжети окуучуну ишендирмек тургай, аргасыз жылмаюуну пайда кылат. Эки мүшөк акчаны уурдап алып, жол таппай кайсалап, эненин үйүнө кире качкан жанкечтилердин да, Эрмектин да, чоң энесинин да, милиционердин да образы автордук «зордуктун» негизинде каррикатуралык кейипти кийип калган.

А.Маделиевдин «Апасынан сурады» деген ыры деле мындан ашып кеткен эме.

Күн күркүрөп, жамгыр жаап,
Мөндүр болду аягы,
Терезеде термелип
Көпкө туруп Жумалы:
– Ак мончокту асмандан,
Ким чачты – деп таң калып,
Апасынан сурады.

«Асмандан ак мончокту ким чачты» деген балдар ырларынын «дежур» саптары авторду бир ыр жазууга «шыктандырганы» байкалып турат. Балдар поэзиясынын милдетин минтип жеңил-желпи түшүнүү жакшы натыйжаларды бербей тургандыгы өзүнөн-өзү белгилүү. «Күтүлбөгөн жоруктар» деген ыр да ушул таризде жаралган.

Жогорку биз сөз кылган акындар балдар адабиятынын өзгөчөлүгүн өздөрү жете түшүнүшө элек экен. Ал эми түшүнүктүн тайкылыгы балдардын адабиятына жеңил-желпи кароо, келечектин муундарынын эстетикалык сезимин мокотуп, сөз өнөрүнө болгон ишеничин жоготууга гана алып келиши ыктымал. Бул балдар адабиятына далаат кылып жүргөн талапкерлердин эле эмес, басма кызматкерлеринин эсинде да ар дайым сакталууга тийиш.

Турдукожоев Жыргалбек

ЖАРМАЧТЫК КАЙДАН ЖАРАЛАТ¹

Ачыгын айтыш керек, ушул күнгө чейин балдар адабиятынын абалына канааттанбай, тынчсызданып келатабыз. Мындай тынчсыздануунун негизи бар экенин белгилөө менен (бул жөнүндө төмөндө

¹ Турдукожоев Ж. Жармачтык кайдан жаралат?// Кыргызстан маданияты. – 1988, 28-июнь, – № 31. – 9-май.

да айтылат) балдар адабиятына баа берүүдө орун алып келген бир жарамсыз практикага токтоло кетүү зарыл деп ойлойм. Ал – кичинекейлердин адабиятына «дүнүнөн» мамиле жасоо практикасы же тенденциясы. Адатта адабий сын да же ар түрдүү адабий кеңешме жыйындарда **жалпы** балдар адабияты же **жалпы** балдар прозасы жана поэзиясы тууралуу жалпысынан айтылат да, **жалпы** баа берилет. Ал эми балдар адабияты **дифференциалдуу** мамиле жасоону талап кылат. Бөбөктөр, кенже балдар, тестиер жана өспүрүмдөр прозасынын, поэзиясынын жана драматургиясынын абалы кандай экенин билбей туруп, балдар адабиятынын абалына туура, объективдүү баа берүү мүмкүн эмес. А чындыгында белгилүү мезгилдеги б.а., 1987-жылы «Мектеп» басмасынан чыккан китептер, балдардын сүймөнчүктүү журналдары – «Байчечекей» менен «Жаш Ленинчиде», газетасы – «Кыргызстан пионеринде» жарыяланган кара сөз жана ыр түрүндөгү чыгармалар тууралуу сөз кылуу ал маселелерге конкреттүү да, предметтүү да мамиле жасоого түрткү берет.

Өткөн жылы, «Кыргыз балдар поэзиясынын антологиясы» жарык көрдү. Жыйнактын кириш сөзүн жазган белгилүү жазуучу К.Жусупов бул алгачкы саамалыкты «кыргыз акындарынын майрамы» деп атады. Акындардын майрамы окурмандарсыз өтпөсүн эске алсак, бул биринчи кезекте жаш окурмандардын, бөбөктөрдүн майрамы.

Бул жылы мектеп жашындагы кенже балдар үчүн залкар акын Барпы Алыкуловдун «Табият сымбаты», балдардын сүйүктүү акындары К.Жунушевдин «Айдың көл», Ж.Бекниязовдун «Баатыр жөжө» жыйнактары жарык көрдү. Э.Ибраевдин бөбөктөр үчүн жазылган «Эрдик» поэмасы өзүнчө китепче болуп чыкты. «Менин биринчи китепчем» деген сериядан Н.Жаркынбайдын «Азаматсың, Жылкычы» аттуу ырлар жыйнагы, ошондой эле А.Момунтаева, Ж.Кубанычев, ж.б. авторлордун китепчелери кичинекей окурмандардын колуна тийди. Алардан тышкары 1987-жылы дүйнө элдеринин жана СССР элдеринин жомокторунун үлгүлөрү, орус жана советтик жазуучулардын ырлары, аңгемелери киргизилген. «Биздин китеп» жыйнагы, И.А.Крыловдун тамсилдери «Квартет» деген ат менен, А.С.Пушкиндин «Поп жана анын кызматчысы жөнүндө жомогу» ж.б. котормо китептер да жарык көрдү.

Өткөн жылы бөбөктөр мектеп жашындагы кенже жана тестиер балдар үчүн «Мектеп» басмасынан чыгарылган поэзия китептеринин

көлөмү да мурдагы айрым жылдары жарык көргөн аналогиялуу китептердин жалпы көлөмүнө салыштырганда эки-үч эсе өсүптүр. Бул факт да кийинки мезгилде балдар поэзиясына айрыкча көңүл бурулуп жатканын далилдейт.

«Кыргыз балдар поэзиясынын антологиясы» окурмандарга Токтогул, Тоголок Молдо баш болгон эл ырчыларынын жана кыргыз совет балдар поэзиясынын мыкты чыгармалары менен гана тааныштырбастан, оозеки чыгармалардын үлгүлөрү, чыгыштын таланттуу окумуштуу, акындарынын бири XI кылымда жашап өткөн Жусуп Баласагындын философиялык ырлары менен да тааныштырат. Түзүүчүлөр А.Кадыров менен Д.Сулайманов, ошондой эле К.Жусупов башында турган редакциялык коллегиянын мүчөлөрү антологияны түзүүгө жана чыгарууга чоң эмгек жумшаганын, эң негизгиси – чоң жоопкерчилик менен мамиле жасашканын белгилей кетүү керек. Жыйнак жаш окурмандардын жаңыдан калыптанып келаткан рухий дүйнөсүнүн байышына таасир этсе, балдар адабиятынын изилдөөчүлөргө кичинекейлердин поэзиясынын өткөндөгүсү жана азыркы учуру жөнүндө эң сонун маалымат берет. Биз жыйнакты окуп, акыркы жылдардагы кыргыз балдар поэзиясы идеялык-көркөмдүк жактан кыйла өсүп, тематикалык диапозону алда канча кеңейип, акындарыбыз жанрдык-стилик изденүүлөргө көбүрөөк көңүл буруп жатканына ынана алабыз. Бул багыттагы ийгиликтер, жылыштар жөнүндө антологиянын кириш сөзүндө адилет айтылды.

«Кыргыз балдар поэзиясынын антологиясы» – саамалык, ал дагы нечен ирет кайра басылары шексиз. Ошондуктан эске алуучу кээ бир учурлар – жыйнактан орун алган кемчиликтерге байланыштуу пикир айта кетели. Биринчиден, китеп балдардын кайсы категориясына арналары так аныкталган эмес. Бир эле бетте (2-бет) «мектеп жашындагы тестиер балдар үчүн» жана «мектеп жашындагы кенже балдар үчүн» деп белгиленет. Орусчасында «для детей среднего школьного возраста» б.а. «мектеп жашындагы тестиер балдар үчүн» деп жазылат. Бул ката үчүн күнөөнү редакторго оодарып, болор-болбос кемчилик катары эсептейли десек, жыйнакка киргизилген ырлардын көпчүлүгү мурда өзүнчө китепче болуп, бөбөктөргө же кенже балдарга арналып жарык көргөн. Мисалы, Т.Кожомбердиевдин 1985-жылы чыккан «Калптар» жыйнагынан төрт ыр, А.Өмүркановдун 1986-жылы жарык көргөн «Биринчи карынын» төрт ыры,

Н.Жаркынбайдын 1987-жылы чыккан «Азаматсын, Жылкычы» аттуу китепчесине үч ыр киргизилген. Мындай мисалдардын дагы бир нечесин келтирүүгө болот. Албетте, кеп ал китепчелердин тек гана «бөбөктөр үчүн» деп адрестелип, кийин антологияга кирип калганында эмес, кеп андагы көп ырлардын бүткүл мазмун, маңызы бөбөктөрдүн жашына, курак өзгөчөлүктөрүнө ылайык келип турганында.

Жыйнактан андан сырткары, чоң кишилерге арналган ырлар да орун алыптыр. Н.Байтемировдун «Бирөө айтат», «Түн жарымы, терезени мен ачтым» аттуу ырлары буга айкын мисал.

Келгендир жел аралап тоо аскасын,
Ойлободум, билбедим андан башкасын.
Түндө түшкө кирген дыйкан келинчек
Карайынчы жоолук булгап жатпасын!...

Менимче, акындын ушул сыяктуу саптардан турган ырларына тестиер балдар муктаж болсо, бул антологиядан эмес, башка жыйнактардан таап, окуп алышар эле... Н.Байтемировдун «улууларга» арналган айрым ырлары өткөн жылы 9-октябрда «Кыргызстан пионери» газетасына да жарыяланган.

Менин тилим бүткөн жалаң уйкаштан,
Санаасы жок бөбөктөрдөй чуркашкан.
Уйкаштарга учкаштырып өңөрүп,
Сөгүшсө да, ыйласа да уйкашкан.

Бул төрт сапка чоң кишилер туура баа бериши мүмкүн, а бирок кичинекейлер кантип, кандай түшүнөр экен? «Бөбөк», «бала» деген сөздөр аралашса эле ырды кичинекей окурмандарга тартуулоого болбойт го?!

Антологияга идеялык-көркөмдүк деңгээли төмөн ырлар да кирип калган. Мисалы, С.Шатмановдун «Акмат-Нурлан», «Баланын ою чартарап...», М.Буларкиеванын «Футбол кызык турбайбы?», «Гүлүм, апам» ж.б. ырлар ачык айтсак, окурмандардын жүрөгүнөн түнөк таба албас.

С.Шадманов «Баланын ою чартарап» деген ырында «Жашыл кандай, көк кандай? Тулаң кандай, чөп кандай, Апакай кандай, ак кандай? Токой кандай, бак кандай» деп баштап, ушундай мазмундагы суроолорду (албетте, жоопсуз) уйкаштырып куплетке жеткирсе, М.Буларкиева аталган ырында футбол ойноп жүргөн балдардын кыймыл-аракетин мындайча сүрөттөйт:

Кубанды ага Турсалы,
Куп келтирип урса аны.
Жекшен барып күп этти,
Жер таянып курсагы... (!)

Күмүшбектин Турсалы,
Күлүп туруп урса аны.
Жеңиш барып сайылды,
Жер таянып курсагы. (!)

Автор ушундай көрүнүштөн уруш-мушташтан мындай күтүлбөгөн корутунду чыгарат:

Сүйлөгөнүн тындайбы,
Сүрөөнчүгө кур кайгы.
Бүгүн майрам – Март тура,
Календарды карасам...

Киргизилүүчү ырлардын көптүгү, ал эми бөлүнгөн көлөмдүн аздыгы антологияны түзүчүүлөрдү кыйнап, проблема болгону белгилүү. Бирок ал проблеманы ушул сыяктуу начар ырларды киргизбей, кээ бир окшош ырлардын (мисалы, Т.Кожомбердиевдин «Кумурска көргөн тоо» жана Адашбаевдин «Түймө» ж.б.) бирин калтыруу жолу менен да чечүүгө болот эле.

Көлөмдү бөлүштүрүүдөн да, менимче, анча калыстык болбой калыптыр. Мисалы, С.Шатманов, Н.Жаркынбаевдин ар бирине 9 беттен берилсе, Тоголок Молдого – 7, Ж.Бөкөнбаевке болгону – 4, А.Токтомушевге – 8, Э.Ибраевге – 7 бет тийиптир...

Акын Э.Ибраевдин Советтер Союзунун Баатыры Дайыр Асановго арналган «Эрдик» аттуу поэмасы кыргыз балдар поэзиясынын патриоттук темадагы мыкты чыгармаларынын бири. Жаш жеткинчектер «согуш», «эрдик», «Мекен», «жеңиш» жөнүндө маалыматты көбүнчө кино, телефильмдерден, радиодон, улуулардын ангемелеринен алышат, бул багытта түшүнүктөрү адатта бир жактуу, абстрактуу болот. Кыска, жатык, таамай, жөнөкөй тил менен адабий ар кыл каражаттар абдан орундуу колдонулуп жазылган бул чыгарма бөбөктөрдүн гана эмес, мектепте окуган кенже балдардын да жогоркудай түшүнүктөрүн конкреттештирип, Мекенди сүйүү, баскынчылыкты, согушту жек көрүү, эрдикке сыймыктануу сыяктуу сезимдеринин туура калыптанышына өбөлгө түзөт. Бул жана башка айрым китепчелерге

тийиштүү бир кемчиликти айта кетели. Китепчеде ГЭС, фашизм, военком, штаб, БТР, осколка, снаряд, пулемет ж.б. кичинекейлер үчүн анча түшүнүксүз сөздөр кездешет. Көркөм чыгарма баланын сезим-туюмуна, акыл-эсине гана эмес, тил байлыгына да таасир этери белгилүү. Ошондуктан балдарга арналган китептерде мындай сөздөрдүн, терминдердин мааниси чечмеленип, түшүндүрүлүшү зарыл.

К.Жунушевдин «Айдың көл», Ж.Бекниязовдун «Баатыр жөжө», А.Момунтаеванын «Кадам», Ж.Кубанычевдин «Бир көчөнүн балдары» аттуу жыйнактарындагы ырларда балалыктын айлана-чөйрөдөгү, ар кыл кесиптеги адамдар, нечен түркүн жаныбарлар, предметтер, көрүнүш, кубулуштар менен алгач ирет беттешүү, мамиле жасоо, кээ бир тоскоолдуктардан өтүү процесси чагылдырылат. Лирикалык каармандар маселен, «Баатыр жөжөдө» Илебай, «Биздин көчөнүн балдарында» Шейки, турмуштук ар кандай жагдайларда ар кимиси жаш окурман күтпөгөндөй аракет, иш жасап, аны жылмаюуга же чогуу кубанууга, айыптоого же бирге санаа чегүүгө аргасыз кылат. Кызыктуу жомоктор, калптар, жаңылмачтар, бат айтмалар Ж.Бекниязовдун жыйнагын форма жагынан да, мазмун жагынан да байытып турат. Бирок ал китепчелер жалпы эле кыргыз балдар поэзиясына мүнөздүү кемчиликтерден куру эмес. Кийинки мезгилде балдар поэзиясында убадачыл кичинекей каармандардын бүтүндөй бир галереясы пайда болду. Жаш жеткинчектердин кыялдануусун, фантазиясын, тилегин чыгармада чагылдырууга эч ким каршы эмес. Бирок лирикалык каарманды кечээ жакында эле өндүрүштүн, эмгектин алдыңкыларын трибунага зордоп чыгарып, «планды 160 процентке аткарам», «жүзүнөн «жүз токсондон козу алам» убада бердиргендей зордук менен убада бердирткен авторлорубуз аз кездешпейт. И.Исаковдун «Эжеемдей боломун» деген ырында лирикалык каарман «кызылчачы» болом десе, Н.Жаркынбаевдики – бири «чоңойгондо мен дагы ширетүүчү боломун» дейт, экинчиси коммунист болгусу келет. Ж.Бекниязовдун каармандары ким болорун ырлардын аттарынан эле билебиз: «Чек арачы боломун», «Мен тикмечи боломун», Ж.Кубанычовдун ырлары мындай аталат: «Ата жолун улантам» (б.а., чабан болот), «Баба дыйкан боломун», «Боз талааны гүлдөтөм» (б.а., эмгек баатыры болот), «Азаматтын тилеги» (ал жумушчу болот). «Дайым «5ке» окуймун» ж.б. К.Жунушевдин каармандары да атасындай чабан, койчу, байкесиндей геолог болом дешет. Ал эми кичинекей Медерге кесип артпай

калганбы же убададан чарчаганбы, айтор «пенсионер» болгусу келет. Кыскасы, мындай жасалма каармандар, жеңил-желпи шилтене салган ырлар рухий керектөөсү күн санап өсүп, билим, маданий деңгээли ал каармандардын деңгээлинен кыйла жогору турган бүгүнкү жаш окурмандын табитине ылайык келбейт.

«Байчечекей», «Жаш ленинчи» журналдарында жана «Кыргызстан пионери» газетасында жарыяланган поэзия чыгармаларысыз, менимче, балдар поэзиясын элестетүүгө мүмкүн эмес. Басмаларыбыздан чыгып жаткан китепчелерди (балдарга арналган) кичинекей окурмандардын баары эле окуп чыгууга мүмкүнчүлүктөрү жок. Ал эми «Байчечекейдин» 81600, «Жаш Ленинчинин» 67500, «Кыргызстан пионеринин» 147500 официалдуу окурманы бар. Экинчиден, балдардын бул басма сөзүнө бир жыл ичинде жарыяланган ырлардын көлөмү «Мектеп» басмасынан ошол эле мезгилдин ичинде бөбөктөр, мектеп жашындагы кенже жана тестиер балдар үчүн чыгарылган китепчелердин жалпы көлөмүнөн анча аздык кылбайт. Өткөн жылы аталган газета, журналдарга болжолдуу алганда, 16 басма табак поэзия чыгармалары жарыяланган. Демек, сандык көрсөткүч жагы жаман эмес экен. Ал ырлардын сапаттык жагы кандай?

«Байчечекей» журналы өткөн жылы өз окурмандары менен 10 жылдык юбилейин өткөрдү. Бул мезгилдин тогошунда «Байчечекей» кыргыз балдарынын тарбиячысы, «турмушту окуу китеби», «жаратылышты үйрөтүүчүсү» болуп калды десек жаңылбайбыз.

Журнал бөбөктөр поэзиясынын идеялык-эстетикалык деңгээлин жогорулатууга бир кыйла кызыктуу, ар түрдүү формаларды табууга аракеттенип, чыгармачылык менен изденүүдө. Бул аракет, албетте, өз натыйжаларын алып келүүдө: жакшынакай ырлар, жомок, табышмактар, бат айтмалар ж.б. көп жарыяланып жатат.

Тилекке каршы, ушундай аракет, чыгармачылык изденүү «Жаш ленинчи» журналынан, «Кыргызстан пионери» газетасынан байкалбайт. Аларда окуучулардын эстетикалык табитин туура калыптандырмак түгүл, тескерисинче, буза туран поэзиялык чыгармалар басымдуулук кылат. Мындай кунарсыз, начар ырлардын авторлорунун арасында республикабызда белгилүү болуп калган акындар да бар. Маселен, Кыргыз ССР эл акыны, республиканын Ленин комсомолу сыйлыгынын лауреаты М.Жангазиевдин «Жекшембиде», «Жашыл дөбө» аттуу ырлары «Кыргызстан пионери» газетасынын

28-октябрдагы санына жарыяланган. 10 куплетти түзгөн биринчи ыр мындай саптардан турат:

Жекшембиде күн чыкты (?)
Кең асман, булут кызарып.
Короомдо жыпар гүл жыты
Олтурсам жалгыз узанып.

.....

Жекшемби чыны улуу күн
Урматтай билген адамга.

.....

Жекшемби булбул таңдагы
Адамга кубат киргизген. ж.б.
«Жашыл дөбө» да анча айырмаланбайт (6 куплет):

Жазында чалдар барат,
Кышында балдар барат.
Карылар аңгеме айтып,
Балдарга чана жагат.

.....

Ал эми О.Көчкөнов «Мугалим» аттуу ырында («Жаш ленинчинин» № 10 санында) бул кесип ээсине минтип акыл-насаат айтат:

Алдында балдар турат
Доскасыз маселени
Чечүүгө болбойт сага.
Суу бойлоп, балык уулап
Кетүүгө болбойт сага.

Мугалимге тыюу салып, («болбойт») бүткөн соң, автор андан ары эмнеге уруксат экенин («керек») эринбей санап чыгат. Мисалы, «Артисттей сахнадагы, согушта баласы өлгөн энени тууроо керек. Жазганын ар акындын, жаңылбай ырдоо керек».

Э.Турсуновдун ушул эле журналдын 7-санына чыккан «Жомок кайдан жаралат?» аттуу чакан поэманын көлөмүн ээлеген (174 сап) чыгармасын окуган окурман «Жомок чыгарма жаратуу оңой эле экен да» деген кадиксиз ойго келет. Себеби, «Жаза билсең сан жомок

– жыйнап чыккан жоогазын», «токойлорун, тоолорун, толкундарын, сууларын, өзөндөрүн, ноолорун, өрдөк-казын, кууларын жомок кылып келген эл – жолдогу ызы-чууларын». Андан ары: «жер агарат, карарат, жерден жомок жаралат, жүрсөң токой аралап, жүздөй жомок жаралат» ж.б. у.с.

Көпчүлүк чоң окурмандар бул – «жаратуучулук» экенин түшүнүп, чыгармага сын көз менен карашса, кичинекейлер туура баа бералбай, балким «мыкты» чыгармадай кабыл алышы мүмкүн. Ошентип, андай начар чыгармалар жаш окурмандарга эстетикалык тарбия берүүгө терс таасир этет. Мектеп окуучулары «Жаш ленинчи» менен «Кыргызстан пионеринин» редакцияларына жөнөткөн миңдеген ырлар кандайдыр бир себептер менен жарыяланып жаткан жүздөгөн ырлар ушундай таасирден улам жаралганын далилдеп отуруунун менимче, зарылдыгы жок.

Мектеп окуучуларынын журналдын башка сандарынан, пионер газетасынын беттеринен орун алган ырларынын көбү зордоп уйкаштырылып, штампка айланган жадатма саптардан турган, кыскасы поэзиялык чыгарманын суррогаты деп атоого арзырлык «ырлар». Мында, менимче, аларды мисалга келтирип, талдап отуруунун кажети жоктур, бирок балдардын чыгармачылыгына байланыштуу бир маселеге – ушундай ыр-суррогаттарды басма сөздө жарыялоо же жарыялабоо маселесине токтолуу зарыл. Окурман таңгалышы мүмкүн: ушул да сөз кыла турган маселеби, начар ырлардын кереги кимге? Албетте, окурмандардын мындай суроосу да, ага берүүгө жообу да жөндүү. Бирок андай ырлар жогоруда белгиленгендей абдан көп жарыяланып жаткандыктан бул маселеге кайрылууга туура келүүдө. Түз эле айталы: автору жаш, мектеп окуучусу деген шылтоо менен «кечирим» кылып, кунарсыз чыгармаларды басма сөзгө жарыялоого болбойт. Андай ырларга газета, журналдардын беттеринен орун берүү менен биз халтурачылардын санын гана көбөйтүшүбүз ыктымал, негизгиси жаштардын чыгармачылыкка, поэзияга жоопкерчиликсиз мамиле жасоосуна өбөлгө түзөбүз. Балким, айрымдар андай «кечиримдүүлүк» балдардын чыгармачылыгынын өсүшүнө стимул (түрткү) берет деп ойлошу мүмкүн. Биринчиден, ар кандай көркөм чыгарма идеялык-эстетикалык тарбия берүүгө кызмат кыларын, демек максат ириде келечектеги акынды же прозачыны эмес, а **чыныгы окурмандарды** тарбиялоо экенин эстен чыгарбайлы. Экинчиден, балдардын чыгармачылыгынын өсүшүнө

басма сөз аркылуу көмөк көрсөтө турган жолдор, ыкмалар бизде аз эмес. Мыкты жазылган ырлар менен бизге белгилүү акын, прозачы, драматургдардын чыгармачылыгы, көркөм чеберчилиги тууралуу материалдар, адабият ишмерлеринин ой-толгоолору, жаш талапкерлерге кеңештери, балдардын редакцияга жиберген чыгармаларына обзорлор үзгүлтүксүз жарыяланып турса – бул аракетин, таланты бар жаштар үчүн чоң сабак болор эле. Ал эми мындай мазмундагы материалдар аталган журналдарда жана пионер газетасында өтө сейрек жарыяланат. Маселен, 1987-жылы «Кыргызстан пионеринин» 27-марттагы санына чыккан «Көркөм дүйнө саясында» аттуу жана «Жаш ленинчинин» 10-санынан орун алган адабияттык жаш ууруларды ашкерелеген «Бетке айткан сөздүн...» деген материалдардан башка обзордук материалдарды кездештире албадык.

Балдар поэзиясы жалпы эле кичинекейлердин адабияты, азыркы кезде акын, прозачы драматургдардан эле эмес, адабиятчы, сынчылардан да олуттуу көңүл буруп, жетилген проблемаларды өз убагында чечүүнү талап кылууда. Бул актуалдуу маселени республиканын Жазуучулар союзунун пленумунда атайын кароого, ар түрдүү деңгээлдеги семинар, кеңешмелерди өткөрүп, басма сөз беттеринде талкууларды уюштурууга мезгил жетти. Кичинекейлердин адабиятын чоң адабияттын ажырагыс бөлүгү, жаш муундарга коммунисттик тарбия берүүнүн таасирдүү куралы катары мамиле жасалмайынча андан тийиштүү натыйжаларды күтүүгө болбойт.

Жумабаев Искен

БАЛДАР АДАБИЯТЫНЫН КОТОРУЛУШУ (50-ЖЫЛДАР)¹

Согуштан кийинки мезгилде бүлүнгөн чарбаны калыбына келтирүү милдети турду. Адабият менен искусствого тагылган вазийпа түздөн-түз ушул милдеттен келип чыккан. Эгерде согуш учурунда көркөм интеллигенциянын бардык күчү жалпы журтту фашисттик баскынчыларга каршы күрөшкө шыктандырууга жумшалса, тынч

¹ Жумабаев И. Балдар адабиятынын которулушу. Китепте: Кыргыз адабияты тарыхынан. – Бишкек, 1994. – 163-205-беттер.

мезгилде эмгекчилерди кыйраган шаар-кыштактарды калыбына келтирүү, өлкөнүн экономикалык жана коргонуу кубатын жогорулатуу үчүн талыкпаган мээнетке үндөө керек эле.

Көркөм интеллигенциянын мойнуна тагылган милдеттер ВКП(б) Борбордук Комитетинин 1946-жылдагы «Звезда» жана «Ленинград» журналдары тууралуу», «Драма театрларынын репертуары жана аны жакшыртуунун чаралары жөнүндөгү» жана башка аттары тарыхта лакап болгон токтомдорунда айтылган.

Тоталитардык түзүлүш шартында Борбордук Комитеттин токтомдору союздук республикалар үчүн түздөн-түз директивалык көрсөтмө болгону айтпаса да түшүнүктүү. Натыйжада, ошол тапта бардык республикаларда адабият менен искусствонун маселелерине кеңири көңүл бурулуп турган.

Биздин республика да бул иштен четте калган эмес. Атап айтканда, Кыргызстан компартиясынын бешинчи съездинде (1949) республиканын жазуучулары учур темасына арналган бир катар чыгармаларды жаратышканы белгиленген. Ошону менен бирге көпчүлүк кыргыз жазуучуларынын чыгармачылык иши талапка жооп бербей жатканы, биздин жазуучулардын чыгармаларында совет адамдарынын жаратман эмгеги, совет бийлигинин тушунда кыргыз жергесинде болуп өткөн өзгөрүүлөр өтө мажес чагылдырылып келатканы көрсөтүлгөн. Съезд кыргыз улуттук көркөм сөз өнөрүнүн жаштыгынын көрүнүшү болуп эсептелген айрым өксүктөргө көңүл бурган: «Мурдакыдай эле проза, драматургия жана айрыкча балдар адабияты начар өнүккөн. Көпчүлүк адабий чыгармалардын идеялык-саясий жана көркөмдүк деңгээли али да төмөн бойдон калууда»¹.

Республиканын партиялык жогорку форумунда берилген мындай баа ошол таптагы кыргыз балдар адабиятынын абалына төп келген. Согуштан кийинки жылдарда балдарга арналган адабият сан жагынан да, көркөмдүк кунары боюнча да жаш муундардын адабий муктаждыгын канааттандыргыдай абалда эмес эле. Бул мезгилде өлкө согуш жүгүнөн кутулуп, келечек жөнүндө, демек, жаш муундарды тарбиялоо жөнүндө ойлонууга кеңири мүмкүндүк алган учур болучу. Ушул максаттарга байланыштуу балдар адабиятына коюлган талап да алда канча жогорулаган. 1940-жылдардын аягы – 1950-жылдардын башы

¹ Резолюция V съезда коммунистической партии (большевиков) Киргизии: Отчетный доклад секретаря ЦК КП Киргизии т.Боголюбова на V съезде КП Киргизии. – Фрунзе, – Киргосиздат. – 1949. – стр. 98.

ченде Республиканын коомчулугу балдар адабиятына артыкча көңүл буруп турушу, кыясы, ушул жагдай менен түшүндүрүлсө керек.

«Кыргыз совет адабияты күн санап өсүп келатат, аны менен катар, ажырагыс бөлүгү болгон кыргыз совет балдар адабияты да өсүүнүн ичинде. Балдар үчүн бир топ ырлар, поэмалар, аңгемелер жазылып, орус классиктеринин жана азыркы орус жазуучуларынын чыгармаларынан бир кыйласы кыргыз тилине которулуп, айрымдары китепчелер түрүндө басмадан чыкты, – деп жазган Т. Абдумомунов.

Бирок да азыркы кезде кыргыз балдарынын өсүп жаткан су-роолоруна салыштырганда кыргыз балдар адабияты кечиктирилгис түрдө артта калып жаткандыгын көрөбүз»¹.

«Кыргыз балдар адабиятынын абалына ушул тариздеги сын көз карашты ал кездеги көп докементтерден кезиктирүгө болот.

Бизде жаш балдар адабияты жок катары. Ал жөнүндө жазбайбыз да, сындашпайбыз. Жазуучулар Союзу да, Кыргызмамлекет басмасы да, Кыргызстан ЛКСМ Борбордук Комитети да бул жөнүндө бизге талап койсо да, алардын талабын орундай албай жатабыз. Мындан ары балдар адабиятын бул абалда коюшка биздин акыбыз жок,»² – деп жазган «Советтик Кыргызстан» журналы редакциялык макаласында.

Көркөм чыгармачылыктын артыкча мааниге эгедер бул тарамын-дагы купулга толбогон абалды Кыргызстан Жазуучуларынын атайын балдар адабиятына арналган VIII пленуму айкындап көрсөткөн. Пленумда жаш окурмандардын көркөм көксөөсүн калыптандыруу ниети менен кыргыз жазуучулары соңку жылдардын ичинде балдар үчүн бир нече көркөм чыгарма жаратышканы айтылды.

Ошого карабастан, балдарга арналган адабий чыгармалар саны жагынан, сапаты жагынан учур койгон талапка жооп берүүдөн алыс деп белгиленди.

Согуштан кийинки беш жылдын ичинде Кыргызстан мамлекеттик басмасынан балдар үчүн бардыгы болуп он сегиз китеп чыгарылган. Алардын ичинен жетөө гана кыргыз жазуучуларынын төл чыгармалары болгон. Калгандары – котормо китептер³.

¹ Абдумомунов Т. Балдар адабиятынын өсүшү үчүн.// Советтик Кыргызстан. – 1950. – № 6. – 50-бет.

² Биздин кезектеги кечиктирилгис милдеттерибиз.// Советтик Кыргызстан. – 1949. – № 2. – 15-бет.

³ Кыргызстан совет жазуучуларынын VIII пленуму. Кыргыз балдар адабиятын өнүктүрүүнүн чаралары жөнүндө резолюция.// Советтик Кыргызстан. – 1950. – № 8. – 43-бет.

Пленумда партия жазуучуларга койгон талаптарынын эң негизгиси – жаш муундарды тарбиялоо милдети баса көрсөтүлгөн: «Кыргыз жазуучуларынын чыгармаларында балдардын мектепте, үй-бүлөдө, эмгекте тарбиялоо жетиштүү көрсөтүлбөйт. Совет адамдарынын кайраттуу эрдиктерин, мектеп, ремеслолук окуу жай турмушун, комсомол жана пионер уюмдарынын ишин, улуу адамдардын турмушун жана ишкердигин көрсөтүүчү толук баалуу китептер түзүлгөн жок.

Мектеп жашына чейинки жана мектеп жашындагы кенже балдар үчүн чыгармалар түзүү, балдар пьесалары жана ырларын жазуу иши айрыкча начар абалда турат»¹.

Сергек жана шайыр, өз күчүнө ишенген, Советтик Ата Журтунун абийири жана азаттыгы үчүн, Ленин-Сталин партиясынын иши үчүн күрөшүүчүлөрдү тарбиялап өстүрүү кыргыз балдар адабиятынын негизги милдети деп эсептеп, пленум кыргыз жазуучуларын балдар үчүн совет адамдарынын күжүрмөн эрдиктерин көрсөтүп, жаш муундарды Ата Журттун сүйүү жана ага терең берилүү рухунда тарбиялоочу жогорку идеялуу көркөм чыгармаларды жаратууга үндөгөн. Балдар адабиятын басып чыгаруу ишине, китептердин мазмуну менен катар көркөм жасалгаланышына да жеткиликтүү көңүл бөлүү зарылдыгы айтылган.

Ушул эле жылы Кыргызстан ЛКЖС Борбордук Комитети балдар адабияты жөнүндө маселе карап, Жазуучулар Союзуна балдар адабияты боюнча атайын секция ачууну сунуш кылган. Балдар үчүн жазылган чыгармаларды өз беттеринде кеңири жарыялап, алар боюнча адабий сын макалаларды үзбөй уюштуруп турууга «Ленинчил жаш», «Комсомолец Киргизии» жана «Кыргызстан пионери» газеталарынын редакцияларын милдеттендирген.

Кыргызстан жазуучулар союзунун башкармасы башка чыгармачылык уюмдар жана басма сөз органдары менен биргелешип балдар үчүн жазылган мыкты көркөм чыгармаларга, алардын басмадан кооз жасалгаланып чыгарылышына, пьесаларга, обондуу ырларга мезгил-мезгили менен конкурс жарыялап турду.

1952-жылы февралда Кыргызстан жазуучулар союзу, Кыргыз ССР эл агартуу министрлиги, Кыргызстан ЛКЖС Борбордук Комитети биргелешип чакырган мугалимдердин, чыгармачыл жана комсомолдук, пионердик кызматкерлердин республикалык кеңешмеси

¹ Ошол эле жерде, 43-бет.

да балдар адабиятынын маселесине кайрылган. Коомчулук мынчалык жапырт көңүл бөлүп, жаш муундар адабиятын чапчаң өнүктүрүүнүн аргасы жөнүндө кеңири талкуу жүргүзүшү жаш жазма адабиятыбыздын жаңыдан калыптануу жолуна түшкөн бул тарамында изденүүнүн, атап айтканда, элүүнчү жылдардын башында балдарга арнап чыгарма жазгандардын катары жаш жазуучулардын өзүнчө бир тобу менен толуктанышынан көрүндү. Алардын ичинен кээ бири чыгармачылык жолун көбүнесе балдар үчүн чыгарма жазуу менен баштады.

Бирок, жалпысынан, кыргыз балдар адабияты жаш муундарга адеп-ахлактык жана эстетикалык, идеялык жана саясий тарбия берүү, түшүнүгүн кеңитүү жана дүйнөгө көз карашынын негизин иштеп чыгуу боюнча коом тарабынан коюлган жогорку талаптарга жооп берүүдөн алыс эле. Мындай абал кеңири мааниде көркөм сөз өнөрүнүн өнүгүшүнүн барыга орток мыйзам ченеми менен түшүндүрүлгөн. Балдар адабияты идеялык мазмуну жана көркөмдүк сапаты жагынан адатта өз өлкөсүнүн жана өз мезгилинин алдыңкы адабиятына алда канча төмөн тургандыгын өнүккөн адабияттардын көп кылымдык тажрыйбасынан көрүүгө болот.¹

Ал эми биздин жеткинчек жазма адабиятыбызда балдарга таалим-тарбия берүүнү максат туткан тарамы жаңыдан гана кас-кас туруп, коом турмушундагы вазийпасын жөндүрөөк аңдап туюна элек куракта болучу. Ушундай шартта орус жана башка өнүккөн адабияттардын орошон көркөм тажрыйбасы анын чапчаң торолуп, балагатка жетиши үчүн баа жеткис башат сыңары кызмат өтөгөн.

Экинчи жагынан, жаш муундарга тарбия берүү ишине байланыштуу балдар адабияты катуу сынга кириптер болуп, мойнуна өтө оор жүк тагылган шартта бул милдеттин орчундуу, ал тургай негизги бөлүгү котормонун жардамы аркылуу гана чечилмек. Анткени, улуттун руханий революциясынын бир чөйрөсү болуп эсептелген адабият шекилдүү иште тынымсыз сапаттан сапатка өнүгүп отуруш өтө кыйын. Ошол себептүү, идеологиялык майдандын ажырагыс бөлүгү катары балдар адабиятына ашкере жогору талап коюлуп жатканда, бул чөйрөдө бизден алда канча узак өнүгүү жолун басып өткөн адабияттардын руханий тажрыйбасынын үзүрүнө кайрылууга өктөм зарылдык келип чыккан. 40-жылдардын аягы – 50-жылдардын

¹ Бул жөнүндө кара: Краткая литературная энциклопедия. – Москва, – 1964. – т.2. – стр. 607.

башындагы коомдук-саясий кырдаалда ал конкреттүү идеологиялык-саясий муктаждыктан келип чыкканы менен кеңири мааниде бул иш кыргыз элинин цивилизация жолундагы элдер менен өтмө катар алака күтүү, алардын маданий жана руханий казынасынан азыктануу аркылуу алдыңкы маданиятка коошуу багытынын нугунда жаткан.

«Бул ойду тигил же бул формада камтыган пикирлер ошол кездеги документтерден итабар кездешет. Кыргыз элинин маданиятын, адабиятын өрчүтүүдө, кыргыз эмгекчилерин интернационалдык духта тарбиялоо жумушунда кыргыз тилине бөлөк тилдерден, биринчи катарда орус тилинен которулган чыгармалар жардам берет, – деп жазган «Советтик Кыргызстан» журналы баш макалада. – Акыркы жылдардын ичинде Кыргызстандын эмгекчилери Пушкиндин, Л.Толстойдун, Лермонтовдун, Гоголдун, Чеховдун, Горькийдин, Шекспирдин, Мольердин жана башкалардын чыгармаларын өз тилинде окууга мүмкүнчүлүк алышты. Кыргыз тилине советтик жазуучулардын жакшы чыгармаларынын бир тобу которулду»¹.

Алды жакта келтирилген статистикалык маалымат көрсөткөндөй, кыркынчы жылдардын экинчи жарымында балдар үчүн чыгарылган адабиятта да котормо китептер басымдуулук кылган.

Элүүнчү жылдар балдар адабиятын которуу жумушу чындап кеңири кулач жайган мезгил болду. Эгерде буга чейинки соңку беш жылдын ичинде он бир котормо китеп чыкса, элүүнчү жылдарда жарык көргөн таржымалдардын саны жүздөн ашып кетти. Жаш кыргыз окурманы А.С.Пушкин, М.Е.Салтыков-Щедрин, Л.Н.Толстой, А.П.Чехов баш болгон классиктердин, А.П.Гайдар, В.Катаев, В.Б.Полевой, В.Бианки, Л.Кассиль, К.Чуковский, С.Айни, С.Муканов өңдүү орус жана башка боордош совет элдеринин көрүнүктүү жазуучуларынын чыгармалары менен эне тилинде таанышууга мүмкүндүк алды. Эң кенже бөбөктөрдөн тартып өспүрүм жаштарга чейинки түрдүү курактагы балдардын мүдөөсү көз жаздымында калган жок. Сунуш кылынган адабият тематикасы жана жанры боюнча кыйла бай, ар кыл болду. Анын ичинде жомоктор, орус жана советтик классикалык укмуштуу окуялуу чыгармалар, илимий фантастика, жер шарынын түрдүү чөлкөмдөрүнүн табияты тууралуу баяндаган географиялык-натуралисттик китептер бар эле. Айтылгандардан келип,

¹ Советтик Кыргызстан. Партиянын XIX съездинин чечимдерине ылайык советтик кыргыз жазуучуларынын милдеттери. – 1958. – № 5. – 12-бет.

жаш окурмандардын көркөм адабиятка муктаждыгын жана дүйнө таанууга болгон чаңкоосун кандырууда таржымал иши каралган он жылдыкта алгылыктуу кол кабыш эткен дешке негиз жетиштүү. Бирок бул иштин сапаттык жагы кандай болду? Күргүштөтүп жылдан жылга көбүрөөк чыгарыла баштаган котормо китептер түп нускадагы мазмуну коробой, көркөмдүк кунары качпай кыргыз тилинде жаңы өмүр таап жаттыбы? Болбосо бул талашсыз татаал жумуш талаптагы деңгээлде аткарылбай, кыйчалыш жагдайларды баштан кечирдиби? Алды жакта мына ушул туурасында сөз жүрмөкчү.

Бизди кызыктырган мезгилдин адепки эки жылында абал өзгөрүлгөн эмес. 1950-жылы С.Бөлөкбаевдин котормосунда А.Гайдардын «Тимур жана анын командасы», 1951-жылы К.Эшмамбетовдун котормосунда В.Катаевдин «Полктун уулу» повесттери жарык көргөн.

Көрүнүктүү советтик балдар жазуучусу А.Гайдардын чыгармачылыгына мүнөздүү эң башкы касиеттер – революциячыл рух, нукура демократизм, карапайым элдин балдарына карата ысык мээрим, кызыктуу сюжет жана тилинин жеткире жөнөкөйлүгү. Лиризм жана юмор, эмоция жана кыскалык, романтикалык көтөрүңкүлүк жана публицистикалык угут анын чыгармаларына кайталангыс ажар берип турат. Дүйнөнүн коммунисттик келечегине ишенген жазуучунун бүткүл чыгармачылыгынын уңгусун жаңы адамды калыптандыруу темасы түзөт.

А.П.Гайдардын «Тимур жана анын командасы» повести (1940) окурман журтчулугуна кеңири таанылган. Чыгарманын баш каарманы – эр жүрөк пионер Тимур курдаштары менен бирге майданда жүргөн жоокерлердин үй-бүлөлөрүнө жардам берет. Бирок бардык иштер жашыруун жасалгандыктан алар жөнүндө эч ким билбейт. Өз убагында повесть бүткүл өлкөдө «Тимурчулардын» кыймылын пайда кылган. Бул чыгармада А.Гайдардын талантынын мүнөздүү сапаттары: тестиер балдардын романтикалуу көтөрүңкү, бирок ошол эле учурда реалисттик бейнелерин жаратуу, алдардын турмушунда оюндун эмоциялык жана тарбиялык маанисин таамай көрсөтүү аркылуу балдар дүйнөсүндөгү окуяларды чоң дүйнө, чыныгы турмуш менен байланыштыра билүү жөндөмү айкын көрүнгөн.

А.Гайдардын чыгармаларын кыргызчалатууда ушул касиеттерди коротпой берүү гана чыгармачылык ийгиликке жол ачмак. Бирок

С.Бөлөкбаевдин котормосу жөнүндө сөз кылсак бул шекилдүү кыйла бийик талантты мындай коелу, эч болбосо чыгарманы кыргыз адабий тилинде жатык сүйлөтүүгө мажес. Орус тилинин синтаксистик түзүлүшүнүн издерин сактаган сөз айкаштары, орусча нусканын маанисин дурус туюндурбаган сөзмө сөздүүлүк, дегеле кыргыз тилинин каражаттарын урунуудагы мажирөөлүк повесттин таржымасынан кадам сайын учурайт.

«Бронедивизиондун командири полковник Александровдун үйүндө болбогонуна үч ай толду. Кейпи ал фронтто болгон окшойт» – повесттин бет ачар эки сүйлөмү ушундай таржымаланган¹. Окурманда дароо бир нече суроо пайда болот. Бул сүйлөмдөрдө ким жөнүндө кеп жүрүп жатат? Полковник Александров үч ай үй бетин көрбөй жүрөбү же башка бирөө Александровдун үйүнө үч айдан бери каттай элекпи? Ушул үч ай майданда жүрдүбү же мурда барып келгенби? Мындай «табышмактар» чыгарманын кыргызча таржымасынын тилинин «тактыгынан» шек берет. Мындан көп өтпөй эле түпнускада төмөнкүдөй сүйлөмдөр бар:

«Когда во дворе зафыркала отъезжающая машина, Женя вздохнула и оглянулась. Кругом был раздор и беспорядок. Она подошла к пыльному зеркалу, в котором отражался висевший на стене портрет отца»².

Бул жер төмөнкүчө кыргызчаланган:

«Кетүүчү машина күрүлдөй баштаган кезде Женя күрсүнүп, карады. Айлана бүт ызы-чуу жана иретсиз эле. Ал атасынын дубалда илинип турган сүрөтү көрүнүп турган чаң баскан күзгүгө басып келди»³.

Мына ушул үзүндү котормочу түпнусканын маанисин дурус бере албаганы, ал тургай бурмалап тетири таржымалаган учурлары бар экенин айгинелейт. Түпнуска боюнча Женя үйдүн ичин кылчая карап жатат. Кыргызчада «Женя күрсүнүп, карады» дегенден тес-тиер кыз кетип жаткан машинени терезеден караганын же ээн калган үйдүн ичин караганын түшүнүп болбойт. Ал эми «Кругом был раздор и беспорядок», – деген сүйлөмдүн мааниси жаңылыш туюнтулган. Котормочу «раздор» деген сөздү туура түшүнбөй «ызы-чуу» деп таржымалаган. Ошондон улам кызык натыйжа келип чыккан. Жалгыз кыз калган үчүнчү кабаттагы бул үйдө эмне ызы-чуу болуп жатат? Акырында бир эле сөздөр, –ын мүчөсү менен аяктаган бир эле

¹ Гайдар А. Тимур жана анын командасы. – Фрунзе, Кыргызмамбас. – 1950. – 3-бет.

² Гайдар А. Избранные произведения. – Ленинград. – 1967. – 244-бет.

³ Гайдар А. Тимур жана анын командасы. – Фрунзе, Кыргызмамбас. – 1950. – 4-бет.

грамматикалык формалар үчтү-үстүнө кайталана бериши сүйлөмдүн адабий сапатын арттыра койбосу белгилүү. Дагы бир-эки мисал карап көрөлү:

«При звуках этой песни шире распахивались окна и двери в избах. Из-за заборов, из калиток вылетали обрадованные ребяташки. Они махали руками, бросали красноармейцам незрелые яблоки, кричали вдогонку «ура» и ту же затевали бои, сражения, врубаясь в полынь и крапиву стремительными атаками»¹.

Бул абзац төмөнкүчө оодарылган:

«Бул ырлар угулганда үйлөрдүн терезелери жана каалгалары кеңири ачылып жатты. Сүйүнгөн балдар дубалдардан секирип, кичине эшиктерден (?) чуркап чыгышты. Балдар колдору менен булгалашып, кызыл аскерлерге быша элек көк алмаларды ыргытышып, алардын артынан «ураалап» кыйкырышты жана ошол замат эле шыралжындарды жана чалканды аралап, атчан аскерлер тез чабуул койгондой согушту жана салгылашууну башташты»².

Мисалдан көрүнгөндөй текст сөзмө сөз которулган. Ошонун айынан кыргыз тилинде кездешпеген «колдору менен булгалашып» өңдүү сөз айкаштары пайда болгон. Түпнускадагы кыймыл-аракеттин тез алмашуусу жана баяндоонун кыскалыгы автордун стилинин маанилүү касиеттеринин бири. Котормодо аны сактоого да аракет жасабаган.

Повесттин котормосунда эң көп кездешкен одоно кемчилик – сөзмө сөздүк. Сөзмө сөз оодаруунун «жемиши» катары таржымада төмөнкүдөй сүйлөмдөр жана сөз айкаштары көп учурайт: «Бирок жашыл өсүмдүктөрдүн арасынан да, тиги башка бирөөнүн дубалынын ары жагында да, сарайдын терезесинин чарчыланып карайып турган жеринде да эч ким көрүнгөн жок жана эч нерсе учурабады». «Сиз аккардеонго ойноп бериңиз, мен үн кошом», «Эмне үчүн аккардеондун кереги бар». «Абдан коркуу менен карады», «Женя ойноону одоно түрдө токтотуп, терезеге келди». «Коюу түн!

Бул шекилдеги одоно мүчүлүштөр котормонун жалпы деңгээлин ачык билдирип турат.

Бул кемчиликтер В.Катаевдин «Полктун уулу» повестинин котормосуна да тиешелүү. Сөзмө-сөз которуу, түпнусканы жеткире

¹ Гайдар А. Избранные произведения. – Ленинград. – 1967. – 245-бет.

² Гайдар А. Тимур жана анын командасы. – Фрунзе, Кыргызмамбас. – 1950. – 4-бет.

түшүнбөгөндүн, көркөмдүк сапатты мындай коелу, эң жөнөкөй сабат талабына жооп бербеген сүйлөмдөр К.Эшмамбетовдун таржымасында бирин-серин кездешүүчү мүчүлүш эмес, котормонун жүзүн аныктоочу көрүнүштөр. Мындай сапаттагы котормодо түпнусканын көркөмдүк-образдык дүйнөсү, автордун стилинин өзгөчөлүктөрү, чыгарманын колорити, субъективдүү белгилери сакталышы туурасында сөз козгоп кереги жок.

Повесттин котормосу өз учурунда катуу сындалган. С.Айдарбеков деген автор таржымадагы кемчиликтерди туура көрсөтүү менен повесттеги аскер ишине тийиштүү түшүнүктөрдүн кыргызча туюндурулушуна негизги көңүлдү бөлгөн. Аскер терминдерин кыргызчалатууда котормону колдонгон варианттарга сынчы макул болбойт. Анын пикири боюнча плащ палатканы-чапан, стереотрубаны-дүрбү, петлицаны-сызыкча, сооружениени-жасаган орун, стволду түтүк деп которуу аскер турмушуна тийиштүү түшүнүктөрдү жеткиликтүү туюнта албайт. Мындан тышкары С.Айдарбеков повесттин маани бурмаланган, сөзмө сөз оодарылган жерлеринен мисал келтирип, Эшмамбетов бул китепти которууда жоопсуздук кылгандыгы» жөнүндө тыянак чыгарат.¹

Бул жерде жалаң гана котормо эмес, жалпы адабий тилдин калыптанышы жолундагы маанилүү маселе жөнүндө кеп козголуп отурат. Тарыхый тагдырдын буйругу менен кыргыз эли соңку жаңы куралдар, техника менен шайланып, аскер илиминин негизинде уюшулган куралдуу күч күтүп көрбөгөндүктөн тилибизде бул өнөргө тиешелүү түшүнүк системасы иштелип чыккан эмес. Ошондон улам К.Катаевдин повестиндеги аскер турмушуна таандык түшүнүктөрдү кыргызчалатууда котормочу чоң кыйынчылыктарга туш болгону ырас. Бирок бул жагдай чыгарма өтө сапатсыз которулушундагы К.Эшмамбетовдун жоопкерчилигин жеңилдетпейт.

Ошентип, алгачкы эки жылда жаш кыргыз окурмандары үчүн котормо китеп чыгаруу мурдагы беш жылга салыштырганда көбөймөк турсун солгундай түшкөн. Ушундан уламбы, айтор республиканын партиялык жогорку жетекчилиги бул маселеге жана бир кайрылган. Кыргызстан БКнын XI пленумунда Кыргызстан КП БКнын биринчи секретары И.Р.Раззаков «Республикадагы идеологиялык иштердин абалы жана аны жакшыртуунун чаралары жөнүндө» баяндамасында

¹ Айдарбеков С. Жоопсуздук менен которулган китеп.// Ленинчил жаш. – 1951. – 15-август.

жаш муунду тарбиялоо жумушундагы кубаттуу каражаттардын бири – балдар адабияты өтө жай өнүгүп жаткандыгына көңүл бурган. «Кыргызстан Мамлекеттик басмасы жана Советтик жазуучулар союзу, деп айтылат баяндамада,– балдар үчүн китеп басып чыгаруу планын жыл сайын орундабай келе жатышат жана орустун советтик балдар жазуучуларынын мыкты чыгармаларын кыргыз тилине которууну камсыз кылышкан эмес. Агартуу министрствосу, комсомолдун Борбордук Комитети, Советтик жазуучулар союзу бирдиктүү аракет менен жакын убакыттын ичинде биздин балдарга толук баалуу көркөм чыгармаларды берүү үчүн ачык чараларды колдонуулары тийиш»¹.

1952-жылдан тартып балдар үчүн котормо китеп чыгаруу көз көрүнөө жанданат. Бул жылы А.И.Куприндин «Ак пудель» (которгон С.Шматов), М.Н.Салтыков-Щедриндин «Тандалган жомоктор» (которгон Т.Орозалиев), В.Г.Короленконун «Сокур музыкант» (которгон С.Шматов), Л.Н.Толстойдун «Үч аюу» (которгон С.Саткын), А.Гайдардын «Мектеп» (которгон С.Шматов), А.П.Чеховдун «Ванька» (которгон М.Абдукаримов) жана И.Ликстановдун «Кичинекей Малышок» (которгон С.Сасыкбаев) басмадан жарык көрөт. Арийне, балдар адабиятын которуудагы мындай бурулушту республика жетекчисинин жогорудагы көрсөтмөсүнүн түздөн-түз натыйжасы деп бир беткей түшүнүү калпыс чыгаар. А көрөк, бул жылыштар мурдараак сөз кылынган социалдык талаптан жүзөгө ашырылышы десек чындыкка жакындашат. Ал эми жогорку көрсөтмө котормо иши андан ары да ыкчамдай беришине олуттуу убаажы болгон дешибиз абзел.

Чыгармалардын которулуш сапатына келсек алар бири биринен анчалык айырмаланбайт. Ш.Сматовдун калеминен чыккан А.Куприндин «Ак пудель», В.Короленконун «Сокур музыкант» жана А.Гайдардын «Мектеп» повестинин таржымалы бирдей даражада сөзмө сөздүүлүк, түпнусканын текстин чала түшүнүү, кыргыз адабий стилин урунуудагы чоркоктук менен мүнөздөлөт. Бу шекилдүү оркойгон кемчиликтер орун алган таржымалардан оригиналдын көркөмдүк-образдык түзүлүшүнүн өзгөчөлүктөрүн жазуучунун жеке стилине тиешелүү касиеттерди издеш куру убара. Түпнусканы мындай эле

¹ Раззаков И.Р. Республикадагы идеологиялык иштердин абалы жана аны жакшыртуунун чаралары жөнүндө.// Советтик Кыргызстан. – 1952. – № 6. – 18-бет.

коелу, эң жөнөкөй сабат жана окурманга түшүнүктүүлүгү жагынан бул таржымалар ашкере бечел. Муну көрүш үчүн таржымалардын оригиналына салыштырып отуруунун зарылдыгы жок. Ар бир сүйлөм өзү башка типтен келгендигин, кыргыз лексикасынан «кийим» кийгени менен «уңгусу» бөлөк бойдон калганын «айтып» турат.

С.Сасыкбаевдин котормосунда Л.Толстойдун «Үч аюу» аңгемеси жана И.Ликстановдун «Кичинекей Малышок» повести Ш.Смаатовдун таржымаларынан түзүгүрөөк. Канткен менен адабий ишке тиешеси бар адамдын колунан чыкканы сезилет. Бирок жалпысынан бул таржымалар деле сөзмө сөздүүлүктүн туткунунан бошоно алган эмес. Таржымачынын лексикалык көрөңгөсү чунак, түпнусканы жаңылыш түшүнгөн жерлери да итабар.

«Илгери бар чабак болуптур. Анын атасы да, энеси да акылдуу экен: өз бетинче бир дарыяны ээлеп алып, акырындык менен өмүр бою ошондо жашаптыр, алар ошентип жаян балыктардын арсайган тиштерине да, казанга сорпо болуп да бышууга да жолугушкан эмес экен. Уулуна да ошондой кылдат болууну үйрөтүшкөн экен. «Байка, уулум, – дептир карыган чабак өлөрдүн алдында, – эгерде узак жашап, кор болбойм десең эки жагынды тең кара», – бул орус адабиятынын классиги М.Е.Салтыков-Щедриндин «Премудрый пискарь» жомогунун бет ачары¹. Ушул бир абзацтан эле Т.Орозалиевдин таржымасынын адабий сапаты, тилинин «байлыгы» жана «жатыктыгы» туурасында түшүнүк алууга мүмкүн. Албетте, мында классиктин ташка чеккендей таамай стилин, дубалга орногон кыш тариздүү ордуна козгогус салмактуу сөздөрүн ошол тейинен кемитпей оодаруу, керек болсо классик менен чыгармачылык жарышка чыгуу жөнүндө кеп козгоп кереги жок. Т.Орозалиевдин таржымасында М.Е.Салтыков-Щедриндин жомоктору бул чыгармалардын бөлөк элдин тилинде кайра жаратылган эгиздери эмес, көркөмдүк күчүнөн кол жууган, кыргызча чала-моңол сүйлөгөн күнүрт көлөкөлөрү. М. Абдукаримовдун котормосунда дагы бир классик А.П.Чеховдун «Ванька» аңгемеси ушул эле шекилдүү тагдырга кириптер болгон.

1953-жылы чыккан И.Василенконун «Жылдызча» (которгон С.Касымов), Л.Н.Толстойдун «Аңгемелер» (которгондор Б.Сагымбеков, К.Эшмамбетов, Д.Черикчиев), С.М.Кировдун бала чагы жөнүндө

¹ Салтыков-Щедрин М.Е. Тандалган жомоктор. Которгон Т.Орозалиев. – Фрунзе, Кыргызмамбас. – 1952. – 5-бет.

А.Голубеванын «Уржумдук бала» (которгон А.Маматюсупов), Н.Бирюковдун «Чайка» (которгон А.Аралбаев), А.Космодемьянскаянын «Зоя жана Шура жөнүндө повесть» (которгон Н.Султаналиев), Б.Изюмскийдин «Кызыл погон» повестинин биринчи бөлүгү (экинчи бөлүгү 1955-жылы чыккан, которгон Р.Умралин) көркөм эмес, сөзмө сөз таржыманын деңгээлинде аткарылган. С.Өмүрбаев которгон К.Чуковскийдин «Доктор «Айболит», Ж.Камчыбеков оодарган А.Толстойдун «Алтын ачкыч же Буратинонун көргөн окуялары» чыгармасы аларга салыштырганда саал түзүгүрөөк. Бул жылы жарык көргөн китептердин арасынан О.Орозбаев кыргызчалаган Б.Полевойдун «Чыныгы адам жөнүндө повесть» жана С.Бектурсуновдун таржымасында Л.Н.Толстойдун «Аңгемелер жана жомоктор» жыйнагын бөлүп көрсөтүүгө болот.

«Чыныгы адам жөнүндө повесттин» кыргызчасында түпнусканы колдон келишинче толук берүүгө, чыгармадагы ар бир деталь, боек, штрикке адекват туюнтмаларды табууга далалат сезилет. Бул үчүн котормочу кыргыз тилинин лексикалык көрөңгөсүн кенен пайдаланууга умтулат. Натыйжада повесттин таржымасы кыйла жандуу, андагы көркөм деталдар көзгө көрүнгүдөй элестүү чыккан. Бирок О.Орозбаевдин аракетин дайыма эле купулга толгудай жүзөгө аша берген эмес. Жаза тайып, түпнуска менен теңтайлаша албаган, ал тургай анын маанисин натуура туюнткан каражаттарды колдонгон учурлары да кездешет. Кээ бир түшүнүктөрдүн кыргызча эквивалентин издеп отурбай ошо боюнча берет. Мындан сырткары, анчалык көп болбосо да орус тилинин синтаксистик түзүлүшүнүн издери сакталган сүйлөмдөр бар.

С.Бектургановдун таржымасы түпнусканы так туюнтушу, тилинин байлыгы жана жатыктыгы менен башкалардан айырмаланат. Ырас, Бектурсунов которгон жыйнак Л.Н.Толстойдун атайын кенже балдарга арнап жөнөкөй, жеткиликтүү тил менен жазган чакан аңгеме жана жомоктордон турат. Бирок, бул жагдай, биздин оюбузча, котормочунун жүгүн жеңилдетпейт. Тескерисинче, ар бир сүйлөм, ар бир сөз улуу жазуучунун калеминен жаралгандай жөнөкөй калыбында бөбөктөргө жетиши үчүн жоопкерчилигин арттырат. Бектурсунов бул милдеттин өтөөсүнө чыга алган. Бирок бул айтылгандан таржымада кемчилик жок, телегейи тегиз деген жыйынтык чыкпайт. Ар кандай мүнөздөгү мүчүлүштөрдү дээрлик ар бир аңгеме, жомоктон

байкоого болот. Котормонун оң жана тетири касиеттери тууралуу тагыраак түшүнүк алыш үчүн конкреттүү мисалдарга кайрылганыбыз кажет.

«Был мальчик, звали его Филипп. Пошли раз все ребята в школу. Филипп взял шапку и хотел тоже идти. Но мать сказала ему:

– Куда ты, Филиппок, собрался?

– В школу.

– Ты еще мал, не ходи. – И мать оставила его дома.

Ребята ушли в школу. Отец еще с утра уехал в лес, мать ушла на поденную работу. Остались в избе Филиппок да бабушка на печке».¹

Л.Толстойдун «Филиппок» аңгемеси ушундайча башталат. Эми бул үзүндүнүн кыргызчаланышын карап көрөлү:

«Филипп деген бир бала бар эле. Бир күнү бардык балдар мектепке кетти. Шапкасын алып, Филипп да бармакчы болду. Бирок энеси ага:

– «Филипп, сен кайда бараксың? – деди.

– Мектепке.

– Сен али кичинесиң, барбагын деп энеси аны жибербей койду.

Балдар мектепке кетип калышты. Атасы эртең менен эле токойго кеткен болучу, энеси эптеп оокат табуу үчүн күнүмдүк жумушка кеткен эле. Печте жаткан чоң энеси менен Филиппок үйдө калды».²

Бул үзүндүдөн эки мүчүлүш окурмандын көңүлүн бурат. Биринчиси – эмне үчүн шапка деген сөз которулбай берилген? Кыргыз тилинде анын эквиваленти бар эмеспи. Окурманды кыжалат кылган дагы бир учур – Атасы эртең менен эле токойго кеткен болучу, энеси эптеп оокат табуу үчүн күнүмдүк жумушка кеткен эле» – деген сүйлөмдүн экинчи бөлүгү. Бул жерде энесинин жумушка кетиш убактысы жөнүндө күдүк ой пайда болот.

«Школа была за селом у церкви. Когда Филипп шел по своей слободе, собаки не трогали его, они его знали»³ – деген сүйлөмдөр төмөнкүчө таржымаланган:

«Мектеп кыштактын ары жагында эле. Филиппок өз кыштагынан чыкканча ага иттер тийген жок, себеби, иттер аны биле турган»⁴.

¹ Толстой Л.Н. Рассказы, сказки и басни. – Фрунзе, Мектеп. – 1975. – с.18.

² Толстой Л.Н. Аңгемелер жана жомоктор. – Фрунзе, Кыргызмамбас, – 1950. – 3-бет.

³ Толстой Л.Н. Рассказы, сказки и басни. – Фрунзе, Мектеп. – 1975. – с.19.

⁴ Толстой Л.Н. Аңгемелер жана жомоктор. – Фрунзе, Кыргызмамбас, – 1950. – 4-бет.

Окурмандар аудиториясынын жаш өзгөчөлүгүн эске алсак, түп-нускадагы «церковь» деген сөздүн таржымага кирбей калышы анча коркунучтуу эмес, а түгүл жүйөлүү десек да болот. Бирок, «слобода» дегенди «кыштак» деп которуу анча орундуу чыккан эмес. Анткени, андан кийинки сүйлөмдөрдү окуганда мектеп жашына жете элек кичинекей бала кыштактан чыгып, бөлөк кыштакты аралап бараткандай элес пайда болот.

Дагы бир жерде: Учитель стал показывать Филипку буквы, а Филипок их уже знал и немножко читать умел», – деген сүйлөмдү: «Филипокко мугалим тыбыштарды көрсөтө баштады, а Филипок аларды биле турган, ал түгүл бир аз окуй да билүүчү эле,» – деп которгон. Бул жерде «таржымачы» эң жөнөкөй так эместикке жол берген.

Бирок жалпысынан, Л.Н.Толстойдун бөбөктөргө арналган аңгеме жомокторунун таржымасы кыйла дурус чыккан. Айта кетүүчү нерсе – мурда С.Сасыкбаевдин котормосунда өзүнчө китепче болуп чыккан «Үч аюу» аңгемесин которуп, жыйнакка киргизген.

1954-жылы Кыргызстан Мамлекеттик окуу педагогикалык басмасы жаш окурмандарга Н.Богдановдун революция темасындагы «Сонундардын сонуну» (повесть жана аңгемелер; которгон А.Садыков), Н.Носовдун мектеп окуучусунун турмушу жөнүндө баяндаган «Витя Малеев мектепте жана үйүндө» повестин (которгон К.Саякбаев), В.Осееванын мектеп турмушун, пионерлердин иштерин көрсөткөн «Васек Трубачев жана анын жолдоштору» үчилтигинин биринчи китебин (экинчи жана үчүнчүсү – 1956, 1958-ж. которгон С.Бөлөкбаев), А.Мусатовдун согуштан жапа чеккен элет жеринде балдардын чарбаны көтөрүүгө кандайча жардам беришкенин чагылдырган «Стожар кыштагы» повестин (которгон Д.Абдылдаев) жана А.Кононовдун тарыхый революция темасындагы «Чапаев тууралуу аңгемелерин» (которгон Т.Бербаев) тартуулаган. Классиктердин чыгармаларынан жаш окурман бул жылы М.Горькийдин «Бала чак» (которгон А.Алдашев) жана «Көрүнгөндүн колунда» (которгон У.Абдукаимов) автобиографиялык повесттери, А.П.Чеховдун «Аңгемелери» (которгон К.Эшмамбетов менен Р.Шүкүрбеков) менен таанышууга мүмкүндүк алган.

Булардын ичинен А.Садыковдун, С.Сасыкбаевдин, К.Эшмамбетов менен Р.Шүкүрбековдун, А.Алдашевдин таржымалары бири биринен көп айырмаланбаган ортосаар деңгээлде десек чындыкка

жакындайт. Аларда сөзмө сөздүүлүктөн кутулууга, чыгарманы кыргызча жатык сүйлөтүүгө аракет бар. Бирок бул далалат ойдогудай жүзөгө ашкан эмес. Ал эми С.Бөлөкбаев, Т.Бербаев, Д.Абдылдаевдин таржымалары андан да мажирөө, негизинен сөзмө сөз котормонун деңгээлинде аткарылган. Бул жылдагы котормолордун ичинен тил байлыгы, көркөмдүк кунары боюнча У.Абдукаимов кыргызчалаткан М.Горькийдин «Көрүнгөндүн колунда» повести өзгөчөлөнүп турат. Андыктан бул чыгармага учкай да болсо токтолуп өткөнүбүз оң.

М.Горькийдин каратаман катмардан чыгып, маданияттын сересине көтөрүлгөн адамдын автобиографиясын көөнөрбөс көркөмдүктө баян эткен үчилтигинин бир бөлүгү – «Көрүнгөндүн колунда». Т.Абдумомуновдун таржымасында бөтөн тилдеги чыгарманын тили сенек, көркөмдүк касиеттен ажыраган сөзмө сөз оодармасы эмес, кадимки көркөм котормо деген наамга жооп берерик сапатта иштелген. Анда түпнусканын сюжеттик өзөгү, көркөм образдык түзүлүш, автордун стилинин өзгөчөлүктөрү дээрлик толук сакталган десек болот. Мунун өзү дүйнөлүк классиканын алтын казынасын түзгөн чыгармаларды кыргыз окурман журтуна жеткирүүгө кыргыз тилинин туюнтуу жөндөмү жетерлиги, кеп ошол мүмкүнчүлүктү пайдалануудагы котормочулардын дараметинде экендигин айгинелейт.

Экинчи жагынан, У.Абдукаимовдун таржымасы эч кемчилиги жок, телегейи тегиз десек апырткандык болор эле. Таржыма ар кыл тариздеги мүчүлүштөрдөн куру эмес. Анда эмесе, чыгарманын котормосу тууралуу конкреттүү мисалдарга таянып сөз кылалы.

«Мой хозяин – маленький человек: у него бурое, стертное лицо, зеленые губы, водянисто-грязные глаза. Он кажется мне слепым, и, желая убедиться в этом, я делаю гримасы»¹. Автобиографиялык повесттин башталышындагы бул чакан абзац мындайча таржымаланган:

«Кожоюнум тегерек тарткан, кипкичинекей, кодоо киши: бети жышылып, күрөң тартып, көзүнүн шоросу агып, тиши көгөрүп кеткен эме. Менин көзүмө кожоюнум сокур сыяктанып көрүнөт, анын сокурдугун сынайын деп бети-башымды кыйшандатып, эликтейм».²

Котормодо кейипкердин кебетеси дүңүнөн түзүк сыпатталып, түпнускага тете дээрлик берилген. Бир гана деталь – кожоюндун

¹ Горький М. Детство. В людях. Мои университеты. – Москва, Художественная литература. – 1985. – стр. 152.

² Горький.М. Көрүнгөндүн колунда. – Фрунзе, Кыргызмамбас. – 1954. – 3-бет.

көзүнүн түспөлүн туюнткан «водянисто-грязные» деген сын атоочту таржымачы «көзүнүн шоросу агып» деп натуура түшүнгөн.

По утрам кухарка, женщина больная и сердитая, будила меня на час раньше, чем его: я чистил обувь и платье хозяев, приказчика, Саши, ставил самовар, приносил дров для всех печей, чистил судки для обеда. Придя в магазин, подметал пол, стирал пыль, готовил чай, разносил покупателям товар, ходил домой за обедом: мою должность у двери в это время исполнял Саша и находя, что это унижает его достоинство, ругал меня».¹

Бул үзүндүнүн котормосу:

«Нары оорулуу, нары ачуусу жаман ашмачы аял мени Сашадан бир саат мурда ойготот. Кожоюндарымдын, приказчиктин, Сашанын кийимдерин, өтүктөрүн тазалайм, самовар коем, бардык мештерге отун апкелип, обеддин идиштерин жууым. Магазинге келгенде полду шыпырып, чаң сүртөм, чай даярдайм, сатып алуучулардын товарын үйүнө жеткизем, үйдөн обед апкелем. Эшиктин түүбүндөгү менин кызматымды бул учурда Саша аткарчу: эшик кайтарганды намыс көрүп, Саша мени тилдей турган».²

Буга удаа дагы бир мисал:

«Мне было тягостно и скучно, я привык жить самостоятельно, с утра до ночи на песчаных улицах Кунавина, на берегу мутной Оки, в поле и в лесу. Нехватало бабушки, товарищей, не с кем было говорить, а жизнь раздражала, показывая мне свою неказистую, лживую изнанку».³

Бул үзүндүнүн кыргызчасы:

«Менин боюм салмактанып, көңүлүм ачылбай, зеригем. Эртеден кечке чейин Кунавиндин кумдуу көчөлөрүндө, киргилт тарткан Оканын жээгинде, мейкин талаада, токойлордо эркин басып жүрчү элем. Сырдаша турган таянем, жолдошторум жок, сүйлөшөргө киши табылбайт, турмуш болсо зээнимди кейитип, өзүнүн ажарсыз, жалган бетин көрсөтөт».⁴

Биринчи мисалда таржымадагы орус сөздөрү көзгө өөн учурайт. Айталы, самовар деген сөз кыргыз тилинин фонетикасынын

¹ Там же, стр. 154.

² Горький М. Көрүнгөндүн колунда. – Фрунзе, Кыргызмамбас. – 1954. – 6-бет.

³ Горький М. Детство. В людях. Мои университеты. – Москва, Художественная литература. – 1985. – стр. 154.

⁴ Горький М. Көрүнгөндүн колунда. – Фрунзе, Кыргызмамбас. – 1954. – 6-бет.

мыйзамына ылайыкталып тил практикасында урунулуп жүргөнү белгилүү. Ошондон улам котормочу аны орус тииндеги калыбында колдонушунун себеби түшүнүксүз. Балким буга орус тилинен кабылданган сөздөрдү жазуунун тартиби тууралуу белгилүү официалдуу чечимдер убаажы болуп жүрбөсүн деп түкшүмөл кылууга гана мүмкүн. Ал эми орустун «обед» деген сөзүнүн маанисин туюнтуучу каражаттар кыргыз тилинде жетиштүү. Котормочу аларды колдонушуна эмне каргаша болгонун айтыш кыйын.

Мисалдардын экинчисинде түпнускадагы «мне было тягостно и скучно» деп баш кейипкер мээрсиз бөтөн адамдардын арасында көңүлү чөгүп, кыйналганын айтып жатат. Таржымачы аны «боюм салмактанып» деп, кейипкердин денесин сыркоо чалды дегендей кыязда туюндуруп койгон.

Бул шекилдеги мүчүлүштөрдөн дагы мисал келтирүүгө болор эле. Бирок алар ашкере арбын эмес жана таржыманын жүзүн аныктабайт. Жалпысынан У.Абдукаимовдун котормосу улуттук котормо ишинин өз мезгилиндеги жетишкен бийиктигин аныктоочу эмгектердин бири болуп кала берет.

Бул жылы Т.Бербаевдин котормосунда жарык көргөн А.Кононовдун «Чапаев жөнүндө аңгемелери» көп өтпөй С.Бектурсуновдун таржымасында кайрадан басылып чыккан. Мунун өзүнчө себеп-жүйөсү болгон. Алдыда биз белгилеп өткөндөй, Т.Бербаевдин таржымасы сөзмө сөздүк, тилинин чоркоктугу, маанилик так эместик сыяктуу мүчүлүүштөрдөн кутула алган эмес. Революция темасына арналып, баштооч мектеп окуучуларына тарбиялык мааниси артык делип бааланган бул китепчени беделдүү котормочу чукул аранын ичинде кайрадан колго алышына кебетеси ушул жагдай убажы болгондой. Тез аранын ичинде кайрадан которуш үчүн Т.Бербаевдин таржымасы колго алгыстай начар беле? Эгер ошондой экен, С.Бектурсунов котормону жаңы сапаттык деңгээлде аткардыбы же экинчи аракет биринчиден эч айырмаланган жокпу? Бул соболдорго жооп алыш үчүн таржымаларды салыштыра окуп көрөлү.

Таржымалардагы айырмачылык жыйнактын атынан башталат. Түпнусканын «Рассказы о Чапаеве» деген аталышын Т.Бербаев «Чапаев жөнүндө аңгемелер» десе, С.Бектурсунов «Чапаев тууралуу аңгемелер» деп алган. Жыйнактагы аңгемелердин көбүнүн аталыштары да ар башка. Т.Бербаев «Вязовкадагы окуя» деп атаган аңгемени

Бектурсунов «Вязовкада болгон окуя», «Түнкү сүйлөшүү» дегенди «Түнкү маектешүү», «согушту-уруш», «Кичинекей Чапаевчини»- «Кичинекей Чапай», «Чапаевдин акыркы жүрүшү» дегенди «Чапаевдин акыркы аттанышы», «Тууну» – «Желек» деп которгон. Ушундан эле С.Бектурганов калемдеши менен чыгармачыл атаандаштыкка, полемикага чыкканы астыртан байкалат.

Таржымалардын тексти да бири-биринен итабар айырмаланат. «На пыльной улице деревни Вязовки показалось пятеро всадников. Впереди на красивом рыжем коне скакал человек в военной гимнастике».

Деревенские ребята сразу узнали его:

– Чапай... Чапай приехал!

У двора с высокими тесовыми воротами всадники остановились. Из ворот выбежал мальчик лет семи.

– Батя,– закричал он,– а у нас ярмарка!

– Видал, сынок,– ответил Чапаев и соскочил с седла наземь».¹

А.Кононовдун «Случай в Вязовке» аңгемеси ушундайча башталат. Т.Бербаевдин таржымасында бул үзүндү төмөнкүчө:

«Вязовка кыштагынын чаңдуу көчөсү менен атчан беш киши чаап түштү. Алардын алдында сулуу жээрге ат минип, аскер гимнастеркасын кийген киши таскактатып келе жатты.

Кыштактын балдары аны көрөр замат эле таанышты.

– Чапай... Чапай келди! – дешти.

Атчан кишилер бийик тактайлуу дарбазасы бар короонун алдына келип токтошту.

Дарбазадан жети жашар бир бала чуркап чыгып:

– Ата, биздин жерде ярмарка болуп жатат,– деди.

– Көрдүм, балам,– деп жооп кайтарды да, Чапаев атынан түштү».²

Эми Бектурсуновдун вариантын окуп көрөлү:

«Вязовка деген кыштактын чаң буркураган көчөсүнөн атчан беш киши көрүндү. Аскерче гимнастерка кийип, жээрге аргымак минген бир киши таскактатып алда келатты.

Кыштактын балдары а кишини көрөр замат тааныды.

– Чапай... Чапай келди!

Атчандар тактай дарбазасы бар короонун алдына келип токтоду.

¹ Кононов А. Рассказы о Чапаеве. – Москва, Детская литература. – 1965. – с. 3.

² Кононов А. Чапаев жөнүндө аңгемелер. – Фрунзе. – 1954. – 5-бет.

Жети-сегизге келип калган бир бала короодон жүгүрүп чыкты.

– Ата,– деп кыйкырды бала, бизде ярмарка болуп жатат!

– Көрдүм, балам,– деди да Чапаев атынан секирип түштү». ¹

Келтирилген үзүндүлөрдө Т.Бербаевдин таржымасындагы бир нече мүчүлүш көзгө чалдыгат. Ал, биринчиден, анча одоно болбо-со да маанилик так эместик, экинчиден тексттин көркөмдүк сапа-ты, түпнускадагы ритмдин бузулушу жана баяндын динамикасынын солгундашы. Бектурсуновдун вариантында бул кенемтелер дээрлик толук жоюлган. Түпнускадагы маани так туюнтулуп, динамикасы сакталып, таржымалынын тили чыйралган. Айталы, «сулуу жээрде ат минген» дегендин ордуна Бектурсунов «Жээрде аргымак минген» деп бериши көркөм элестүүлүгү жагынан алда канча күчтүү. Бербаев «мальчик лет семи» дегенди «жети жашар бала» деп оодарышы анча ынанычсыз, а көрөк Бектурсуновдун «жети-сегизге келип калган бир бала» деп, баланын жашын так кесе айтпай, чамалап бериши түпнус-канын маанисин тагыраак билгизет.

Айтылуу аскер башчынын сырт келбетин жазуучу мындайча сы-паттайт:

«Он был высокого роста, но ладный, статный. Зеленая гимнас-терка, перетянутая кожаными ремнями сидела на нем ловко. У пояса с правой стороны висел револьвер, а с левой – шашка, богата укра-шенная серебром». ²

Т.Бербаевде бул сүрөт кыйла чоркок тартылат:

«Ал чарчы бойлуу, бирок сымбаттуу, жакшы киши эле. Булгаары кур менен курчалган жашыл гимнастеркасы анын боюна жарашып турат. курунун оң жагында револьвер, ал эми сол жагында күмүш менен сонун кооздолгон кылыч тагылган». ³

С.Бектурсуновдун сүрткөн боектору алда канча элестүү:

Чапаев бою жапалдаш болгону менен сымбаттуу, чамар киши эле. Ичке кайыш менен арчындалган жашыл гимнастеркасы кыналып турат. кайыш кемеринин оң жагында тапанча, сол жагында – кооздоп күмүш чаптырган кылыч бар». ⁴

На лошади стояли возы с сеном. Девчата в ярких, празд-ничных кофтах гуляли, взявшись за руки. Приезжий горшечник

¹ Кононов А. Чапаев тууралуу аңгемелер. – Фрунзе, – 1956. – 3-бет.

² Кононов А. Рассказы о Чапаеве. – Москва, Детская литература. – 1965. – с. 4.

³ Кононов А. Чапаев жөнүндө аңгемелер. – Фрунзе. – 1954. – 6-бет.

⁴ Кононов А. Чапаев тууралуу аңгемелер. – Фрунзе, – 1956. – 4-бет.

громко расхваливал свой товар. Гармошка играла веселую плясовую песню».¹

Идилияны элестеткен бул көрүнүштү тартууда да Вербаевдин калеми ийкемсиз:

«Аянтчада чөп баскан арабалар турган. Кыздар бири-бирин колдон алышып, ачык, кооз кофталарын кийип алышып, көңүл ачып жүрүшөт. Ярмаркага келген карапачы өзүнүн товарын өтө мактап жатат. Калктын көңүлдүү бий ырларынын күүлөрү угулуп турду».²

Бектурсуновдун таржымасы көркөмдүк наркы менен түпнуска теңтайлашат:

«Аянтта чөп тартып келген арабалар турат. Майрамдагыдай, кызыл-тазыл кофта кийген кыздар кол кармашып, сайрандап жүрөт. Ярмаркага келген карапачы өзүнүн товарын мактап бакылдайт. Гармошка бий күүсүн тартып так сайрайт».³

«На пороге показался плечистый старик с кудрявой бородой.

– Здорово, Василий! – сказал он. – Все воюеш?»⁴

Вербаев кирген чал Чапаевдин атасы экенин байкоос албай мындайча которгон «Босогодон тармал сакалдуу, кең далылуу абышка кирип келди.

– Саламатсызбы Василий! – деди ал. – Дагы эле согушуп жүрөсүңбү?»⁵

С.Бектурсунов мындай мүчүлүш кетирген эмес.

Кыскасы Бербаевдин котормосунда сөзмө-сөздүк, адабий чоркоктук, маанини жаза ойло тайып таржымалоо сыяктуу кенемтелердин салакасынан чыгарманын кедери кетип, супсак бир түзүлмөгө айланган дешибиз парз. Ошондуктан С.Бектурсунов бул жыйнакты кайрадан таржымалашы орундуу аракет болгон жана ал текке кеткен эмес. Жаңы таржымада жыйнак Бербаевдин вариантындагы өксүктөрдөн арылып, мейли маани, мейли көркөмдүк жактан болсун түпнускадагы касиеттерин кайрадан кайтарып, кыргыз тилинде жаңы өмүр күткөн десек аша кетпейт.

1955-жылы орус классиктеринен Д.Мамин-Сибиряктын «Аленушканын жомоктору» (которгон М.Абдулдаев), орус совет

¹ Кононов А. Рассказы о Чапаеве. – Москва, Детская литература. – 1965. – с. 4.

² Кононов А. Чапаев жөнүндө аңгемелер. – Фрунзе. – 1954. – 6-бет.

³ Кононов А. Чапаев тууралуу аңгемелер. – Фрунзе, – 1956. – 4-бет.

⁴ Кононов А. Рассказы о Чапаеве. – Москва, Детская литература. – 1965. – с. 4.

⁵ Кононов А. Чапаев жөнүндө аңгемелер. – Фрунзе. – 1954. – 7-бет.

жазуучуларынан Л.Кассиль, М.Поляновскийдин «Кенже уулунун көчөсү» (которгон Б.Орозалиев), А.Гайдардын «Аңгемелер» (которгон К.Эстебесов), В.Бианкинин «Егорканын кызматы» (которгон К.Бектенов), Е.Ильинанын «Төртүнчү бийиктик» (которгон Ф.Галямов), П.Павленконун «Талаа күнү» (которгон Т.Жунусов), Л.Канельдин «Саша Санниковдун күндөлүгүнөн» (которгон Д.Сулайманкулов), Л.Воронкованын «Кар жаап турат» (которгон Ж.Усубалиев) жана «Ачык күн» (котормочу көрсөтүлгөн эмес), Б.Емельяновдун «Ит менен мышык» (которгон Р.Молдокулов) аңгемелер жыйнагы жарык көргөн.

Булардын тең жарымы кенже балдарга арналган чыгармалар. Д.Мамин-Сибирактын дүйнөлүк балдар адабиятынын алтын фондусуна кирген жомоктору, В.Бианкинин орус табиятын, элет жергесинин элестүү сүрөтүн жараткан аңгемелери, Н.Носовдун балдардын бир караганда колективдүү оюнга окшоп кеткени менен түпкүлүгүндө коомго пайдалуу эмгеги көрсөтүлгөн повести Н.Шундиктин түндүк элдеринин турмушунан кабарлаган, врач, медицина илимдеринин кандидаты Л.Канелдин санитариянын талаптары тууралуу түшүнүк таркатуу максатын көздөгөн чыгармалары кыргыз балдарга итабар пайдалуу маалымат бергенинде күмөн жок. Мунун өзү көркөм адабияттын бирден бир болбосо да эң маанилүү милдеттеринен эмеспи. Бул өнүткөн карасак жогорудагы таржымалар таанытуучулук озуйпасын аткарган деп белгилеп өтүшүбүз шарт. Жаш муундар адабиятында бул озуйпанын мааниси ого бетер артык.

Ал эми улуттук көркөм маданияттын, кооз адабияттын кубулушу катары, башкача айтканда, көркөмдүк-эстетикалык талаптардан туруп мамиле этсек, бу жылы кыргыз сөз өнөрүнүн, көркөм котормонун өнүгүшүндө ийги кубулуштарга жатарлык эмгек жаралган эмес. Таржымалар канатсыз сөзмө-сөздүктүн туткунунан бошоно албаган. Мындай кемчилик Ф.Галямовдун, О.Сулайманкуловдун, Ш.Усубалиевдин, К.Эстебесовдун котормолорунда айрыкча күчтүү. Башка эмгектер деле көркөм касиети жагынан булардан анча ашып түшпөйт.

Жогорудагы фактылар көрсөткөндөй 1950-жылдардын орто ченинде балдар адабиятын которуу жумушу өрүш алган. Чоңдор адабиятын, атап айтканда, проза, поэзия, драматургия чыгармаларын которуу да бул бул жылдары кеңири кулач жайган эле. Көлөмү жагынан көркөм таржыма китептер кыргыз жазуучуларынын төл

чыгармаларынан алда канча ашып түшкөн. Кыргыз адабий турмушунда мынчалык кеңири орун алган бул кубулуш талкуулап талдоого, тажрыйбаны жалпылап, андагы өнөгөлүү көрүнүштөр енен кендирди кесип жаткан келемтелерди ылгап турууга муктаж болучу.

Бул багытта азыноолак аракет котормо ишине куйрук улаш башталган. Тигил же бул таржыма китеп жарыкка чыгышына байланыштуу басма сөздө чакан пикир, рецензиялар жарыялап турган. Булардын катарында балдар адабиятынын котормосуна тийиштүүлөрүнөн В.Катаевдин «Полктун уулу» повестинин кыргызчаланышы тууралуу С.Айдарбековдун «Жоопсуздук менен которулган китеп», Ш.Бейшеналиевдин «Ак пудель»,¹ Б.Сагымбековдун «Пушкиндин «Капитан кызынын» котормосу жөнүндө»² макалаларын атасак болот.

Бизде котормо иши кеңири кулач жайып жатканы, кыргыз окурманы орус жана дүйнөлүк классиканын чыгармалары менен эне тилинде таанышууга мүмкүнчүлүк алганы «Советтик Кыргызстан» журналынын 1958-жылдагы баш макаласында айтылат.

Макалада артыкча маанилүү бул иште кечиликтер да ашкере көп экени белгиленип, бул мүчүлүштөрдүн башкы себеби катары котормочулук иштери плансыз, системасыз жүргүзүлүп келгени... «Бул ишке туура жетекчилик болбогондуктан котормочулук ишке адабиятка эч кандай тиешеси жок ремесленниктер менен халтурщиктер кирип кеткени» көрсөтүлөт.³

Котормо ишинин абалына кызыгуу өзгөчө элүүнчү жылдардын орто ченинде күч алып, 1955-жылы жогорку чегине жеткен. Кыргыздын жападан жалгыз адабий журналы «Советтик Кыргызстандын» бул жылдагы айрым сандарынын сын жана библиография бөлүмүн бүт бойдон көркөм котормо маселесине арналган макалалар ээлейт. Котормо сынындагы бул жондонуу Кыргызстан жазуучулар союзунун көркөм котормо боюнча пленумуна камылга болучу.

Пленумга карата жарыяланган макалаларда жана пленумдун өзүндө ошол таптагы көркөм котормонун абалы талкууланып, өз учурундагы илим-билимдин деңгээлине жараша объективдүү баа берилди, анын кыргыз элинин маданий турмушундагы маанисинен тартып, бул иштин ички маселелерине чейин кенен-кесири сөз кылынды.

¹ Ленинчил жаш. – 1958. – 17-июнь.

² Кызыл Кыргызстан. – 1953. – 26-май.

³ Советтик Кыргызстан. – 1953. – № 5. – 12-бет.

«Кыргызстандын социалисттик маданияты өзүнүн бүгүнкү деңгээлинде алдыңкы орус жана бүткүл дүйнөлүк маданиятты өздөштүрүп өзүнө сиңирүү натыйжасында гана жете алды,— жеп жазган адабиятчы Ж.Самаганов. – Орус элинин жана башка элдердин маданиятын өзүбүзгө сиңирүү биринчи кезекте алардын улуу элдик чыгармаларын кыргыз тилине которуу аркылуу болду».¹

Макалада улуттук адабий турмушта көркөм чыгарманын үлүшүн таасын күбөлөөчү фактылар келтирилет: ушу кезде республикада чыгып жаткан көркөм адабият китептеринин жалпы санын алганда анын элүү проценттен көбүрөөгү котормо адабиятка жатат. 1955-жылы Кыргызмамбеастан басылып чыга турган көркөм адабият китептеринин элүү проценти – котормо адабият. Ал эми Кыргыз окуу педагогикалык басмасы боюнча чыга турган балдар көркөм адабиятынан 1955-жылы 43 китеп чыкмак, анын тогуз китеби гана кыргыз жазуучуларыныкы, калган 34 китеп котормо адабият. Басма табак менен эсептелгенде бардыгы 260 басма табак, андан 35 басма табагы гана оригинал чыгармалар. Демек мында чыга турган балдар көркөм адабияттын токсон проценти котормо адабият».²

Жазуучулар союзунун төрагасы А.Салиев пленумда жасаган баяндамасында улуттук маданиятты чапчан жетилүүнүн ылажысы, маданий процесстердин кубаттуу фактору жана ажырагыс бөлүгү катары көркөм таржыма маанисин белгиледи:

«Көркөм котормонун кеңири кулач жайышы биздин республиканын маданий турмушундагы эң сонун көрүнүштөрдүн бири болуп саналат. Акыркы эле эки жылдын ичинде бизде бир жүз элүүгө жакын көркөм чыгарма кырыз тилине которулуп жарыкка чыкты. Пушкин менен Шекспирдин, Лермонтов менен Гейненин... өлбөс-өчпөс чыгармалары сыяктуу дүйнөлүк классиканын улуу шедеврлери котормо аркылуу кыргыз элинин кенчине айланды.

Кыргыз окуучуларынын духовный куралы советтик орус адабиятынын жана бир боордош советтик элдердин адабияттарынын көрүнүктүү чыгармаларынын котормолору менен тынымсыз толукталып турат».³

¹ Самаганов Ж. Котормого көңүл буруу керек.// Советтик Кыргызстан. – 1955. – № 8. – 70-бет.

² Самаганов Ж. Котормого көңүл буруу керек.// Советтик Кыргызстан. – 1955. – № 8. – 70-бет.

³ Салиев А. Прозалык чыгармаларды кыргыз тилине которуунун кай бир маселелери.// Советтик Кыргызстан. – 1955. – № 10. – 65-бет.

Салиев көркөм котормо ишинин кеңири кулач жайышы, ошону менен бирге таржыма өнөрүндөгү жетишкендиктер кыргыздын төл адабиятынын, адабий кадрлардын жетилип келатканын, кыргыздын адабий тилинин өнүгүшүн кыйыр түрдө айгинелегенин белгилейт. Октябрь революциясына чейин жазма адабияты болбогон көп элдердин тили шекилдүү кыргыз тили да биздин өлкөдө илим-били, маданиятты ыкчам илгерилетүү ниетинде совет мамлекети жасаган аракеттин натыйжасында өзүнүн чики мүмкүнчүлүктөрүн ийгиликтүү өрчүтүүдө. Татаал жана терең ойлорду туюнтууда,– дейт А.Салиев кыргыз тилинин мүмкүнчүлүктөрү канчалык кенен экенин марксизм-ленинизм классиктеринин чыгармаларынын котормолору ачык-айкын далилдеди. Дүйнөлүк жана советтик адабияттын чыгармаларын которуу ишинин ушул жалпы маанисинен сырткары нагыз адабий мааниси да бар: адабияттын жаш кадрларын классикалык адабияттын үлгүлөрүнөн таалим-тарбия алышына мүмкүнчүлүк түзөт.

Пленумда көркөм котормонун нукура реалисттик тепкичке көтөрүлүшүнө жолтоо болуп жаткан негизги эки кемчилик көрсөтүлдү. Алар – таржымага формалисттик мамиле кылуу, сөзмө-сөздүк жана түпнускага артыкбаш эркин мамиле. Мындай олуттуу мүчүлүштөрдүн башаты – жаш жазма адабиятыбызда таржыма жөнүндө теориялык түшүнүктөрдүн чукактыгы, котормо сыны кадимкидей толо электиги. Көп учурларда сынчылар котормо өнөрү тууралуу жетиштүү түшүнүгү жок болуп туруп чыккан эмгектерге үстүртөн баа беришип, экинчи даражадагы мүчүлүштөргө көңүл бурушат.

Талкуунун жүрүшүндө чыгармачылык максаттан оолак, жалаң көр оокаттын камын ойлогон жолбун адамдар котормо ишине көп аралашып кеткени айтылды. Ошонун кесепетинен сапаты жараксыз таржымалар да өтө эле арбын жарык көрүүдө.

«Адабият майданына кокусунан кирип калган мына ушундай адамдардын бири Ш.Сматов,– деп жазат К.Аманканов. – Ал кыска мөөнөттүн ичинде эле «квалификациялуу» котормочу болуп алды да, бир жылдын ичинде килейген эки романды которо салды. Ал эми майда-чүйдө повесть, аңгемелерди которуу ал үчүн кеп болбой калды. Мисалы С.Шматовдун 1952-1953-жылдарда гана, башкача айтканда эки жылдын ичинде гана которгон китептери чоң кичинеси болуп, беш-алтыдан ашты. А.И.Куприндин «Ак пудели», В.Г.Короленконун «Сокур музыканты», А.Гайдардын «Мектеби»,

Т.Семушкиндин «Адилет тоо таянды» деген романы, В.Рыбаковдун «Машина айдоочулары» жана башкалар Ш.Сматовдун колунан которулуп чыга келди. Мындай темп, албетте, жакшы. Бирок алардын сапаты, көркөмдүк жагы оригиналдын деңгээлинде сакталды бекен?»¹ – деп суроо коюп, автор «Адилет тоо таянды» романынын таржымасындагы кемчиликтер туурасында кеп салат.

Котормочу К.Эшмамбетов макаласында балдар адабиятын кыргызчалатуу маселесине токтолот. «Балдар үчүн көркөм адабият китептерин чыгарып берүү иши былтыртан тарта жаңы уюшулган Кыргызстан мамлекеттик окуу-педагогикалык басмасына жүктөлгөн,– дейт К.Эшмамбетов. Кыргызтан окуу-педагогикалык басмасы өзүнүн уюшулган күнүнөн баштап ондогон адабий чыгармаларды өз тилибизге котортуп, көп сандаган жаш окуучулардын алдына тартты. Которулган китептердин ичинде классикалык адабияттардан Пушкин, Толстой, Чехов, Горький жана башкалардын эмгектери бар: орустун азыркы жазуучулары менен бирге кытай, румын жана ошондой эле бизге тилектеш элдердин жазуучулары атайын балдар үчүн жазган китептери да кыргыз тилинде чыгып жатат. Көлөм жагынан алардын кай бири эң эле кичине – чейрек басма табакка жетпейт, а кай бири Л.Кассиль жана М.Поляновскийдин «Кенже уулунун көчөсүндө» окшоп отуз табактан ашат».² К.Эшмамбетов үч китептин: Толстойдун «Аңгемелер жана жомоктор» (которгон С.Бектурсунов), В.Г.Короленконун «Аңгемелер» (которгон К.Карасаев), Л.Воронкованын «Ачык күн» (которгон Ж.Усубалиев) таржымаларын талдап, мүчүлүштөрүн көрсөтөт.

Автордун пикири боюнча кыргыз акын-жазуучулары, балдар менен мектепте дайыма бирге жүргөн мугалимдер, бакчалардын тарбиячылары кыргыз балдары таңсык болгон китептерди берүү жагынан алгылыктуу иштебей жатат. Ушул убакка чейин колго тийген адабияттын туундулары сапаты начар жана саны да өтө аз. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын орошон казынасы жана кыялдагы нерселерди чындыкка айландырган азыркы турмуш балдар үчүн эң сонун китептерди жаратууга чексиз мүмкүнчүлүк берет. Ошол мүмкүнчүлүктөрдү пайдаланууга ашыгуу зарурат. Ал эми көркөм

¹ Аманканов Х. Талапка ылайык келбеген котормо.// Советтик Кыргызстан. – 1955. – № 8. – 88-бет.

² Эшмамбетов К. Балдар үчүн тили жатык котормо керек.// Советтик Кыргызстан. – 1955. – № 9. – 79-бет.

таржымага бүгүнкү күндө коюлган бийик талап балдар адабиятына да толук тиешелүү.¹

Талкууда көркөм котормодогу чыгармачыл мамилеге каршы пикир да айтылды. М.Умаров деген автор эркин которууну түпнускадагы «сөздөрдү жана сүйлөмдөрдү маани жагынан чаташтыруу» деп түшүнүп, бул ыкманы «жарамсыз айыпталган метод», оригиналга жоопкерчиликсиз мамиле деп айыптайт.² Умаров өзүнүн көз карашын адам ынанарлык аргумент менен негиздей алган эмес. Иш жүзүндө бул макала ошол тапта эрезеге жете элек көркөм таржыма арыла албай жаткан эң чоң кенемте – сөзмө-сөздүктү актоого жасалган аракет болучу. Экинчи жагынан, ал ошол тапта бизде көркөм котормо тууралуу теориялык түшүнүктөр бекем тамырлай электигин, бул иш жөнүндө түшүнүгү ченелүү инсандар да котормо жумушуна аралашып жүргөнүн күбөлөйт.

Көркөм таржыманын чыгармачыл табиятын түшүнбөгөндүк тууралуу талкууга катышкан котормочу С.Бектурсунов жазган «Ушул формалисттик көз караш, – деген ал, – бизде котормо ишине абдан чоң зыян келтирди. Кээ бир котормочулар реалисттик котормо жолуна түшө албай, аксап келатканы мындай турсун, формалисттик принципти басма сөз жүзүндө да жактап, үгүттөп келатат».

Белгилүү котормочу бул өнөр тууралуу өзүнүн түшүнүгүн билдирет. Башка тилде жазылган чыгарманы эне тилибизде кайра жаратуубуз керек, дейт ал. Демек, таржыма иши менен иришкен адамдын эң биринчи милдети – өзүнүн эне тилин да, которула турган чыгарма жазылган тилди да жетик билиши. Бул жагынан бизде кемчилик көп. Котормочулардын кай бирөө орус тилин начар билсе, кай бири кыргыз тилин уруна билүү жөндөмү кем. Мындай өксүктөрдү кыйгап өтүүнүн ылажысын издеп айрым котормочулар орус классиктеринин, советтик жазуучулардын чыгармаларын казак, татар, өзбек тилдеринен которууга аракеттенишет. Арийне, башка тилге оодарылган чыгармалардан пайдаланууга болбойт дебейли. Бирок түпкү нусканын өзүнөн которгонго кайдан жетсин.

Көркөм котормо жөнүндөгү чоң талкууну учкай корутундулай келсек, башка элдердин көркөм маданиятынын туундуларын кыргыз окурманынын шыбагасына айландыруу жумушунда учурап жаткан

¹ Ошол эле жерде, 85-бет.

² Умаров М. «Согуш жана тынчтык» романынын биринчи китебинин котормосу жөнүндө.// Кызыл Кыргызстан. – 1955. – 12-июнь.

көптөгөн конкреттүү фактылар эң майда аки-чүкүсүнө чейин астейдил кунт коюлуп мазмундуу талданды. Бул өнөр алда канча ылдамыраак өрчүшүнө кесепети тийип жаткан көрүнүш катары сөзмө сөз которуу, башка тилдерди, ириде орус тилин начар билүү же билбегендиктен улам таржымаларда орун алып жаткан так эместик, бүдөмүктүк жана түшүнүксүздүк, бөтөн тилдеги чыгарманы өзүндөй кооз, көркөм бере албагандыгы туурасында айтылды. Бирок, белгилүү казак жазуучусу, илимпоз М.Ауэзов пленумда сүйлөгөн сөзүндө калыс көрсөткөндөй, фактыларды жалпылап мыйзам ченемдерди аныктоо жагынан аракет аз болду. «Бул жагынан,— дейт ал,— менимче, жалпылоонун, талдоонун позитивдүү программасы азырынча жетиштүү түрдө айтыла элек, алардын ордуна котормолордун күндөлүк практика эмпирикасынын артынан айтылган пикирлердин эмпирикасы гана бар. Жакшы, позитивдүү системанын кандайдыр рекомендациячылары керек эле го».¹

Кемчиликтерди канчалык саресеп салып ашкерелебесин котормо шекилдүү руханий өндүрүш чөйрөсүндө бир жолку талкуу менен абалды жеңил-желпи өзгөртүп жиберүүгө мүмкүн эмес. Анын үстүнө бул кубулуштардын тарыхый объективдүү себептерден өнүп чыккан тамырлары бар болучу. Ага терең сүнгүп кирүүгө ошол тапта жалпы котормо жөнүндөгү илимдин жаштыгы жана экинчиден бул тармак боюнча республикадагы илим-билимдин деңгээли өбөлгө түзгөн эмес. Бирок көмүскөдө калса да, ал кыйынчылыктар объективдүү жашап турган жана дагы кыйла убакыт таржыма шине изин сала бермек. Бул акыйкатты котормонун андан аркы өнүгүшү тастыктады.

Балдар адабиятын которууда, асыресе сан жагынан 1956-жыл биз карап жаткан мезгилдеги эң түшүмдүү жылдардын бири болду. Бул жылы биз алды жакта салыштыра талдап өткөн С.Бектурсуновдун котормосундагы А.Кононовдун «Чапаев тууралуу аңгемелеринен» тышкары Кыргызстан окуу-педагогикалык басмасынан С.Т.Аксаковдун «Буюккан киши» (которгон С.Бектурсунов), М.Е.Салтыков-Щедриндин «Жомоктор» (которгон К.Эшмамбетов), Д.Н.Мамин-Сибиряктын «Аңгемелер» (которгон М.Абдылдаев), М.Горькийдин «Ильянын бала чагы» (которгон Ж.Алтымышбаев), А.Жариковдун «Кальмиус дарыясындагы салгылашуу» (которгон А.Өмүржанов),

¹ Ауэзов М. Көркөм котормонун проблемалары жөнүндө. (пленумда сүйлөгөн сөздүн кыскартылган стенограммасы)// Советтик Кыргызстан. – 1955. № 12. – 81-бет.

орус эл жомоктору «Жети Симеон» (каторгон Т.Жунусов), «Карышкыр жана жети улак» (каторгон Т.Байзаков), Н.Носовдун «Кар дөбөчөсүндө» (каторгон А.Акматов), А.Кононовдун «Кашиного барганда» (каторгон Ж.Субанбеков), В.Катаевдин «Бүлбүлдөйт жалгыз жел кайык» (каторгон К.Алиев), Л.Соболевдин «Төртөөнүн батальону» (каторгон К.Исаев), К.Станюковичтин «Максимка» (каторгон А.Жумабаев), Н.Тихоновдун «Эр жүрөк партизан» (каторгон Т.Шамшиев), Хаким Назирдин «Бир түп козо» (каторгон А.Жумагулов) жана Чумаченконун «Айдан келген киши» (каторгон Т.Иязалиев) китептери жарык көргөн. Мындан сырткары 1936-жылы С.Сасыкбаевдин таржымасында чыккан А.Гайдардын «Уруш сыры» повести Ш.Сматовдун котормосунда «Согуш сыры» деген наамда кайрадан басылган.

Котормонун сапат жагына келсек – бул жаатта сезилерлик бурулуш болгон жок. Мурункудай эле дурус таржымалар (С.Бектурсунов, Т.Байзаков) менен катар ортосаар (Т.Иязалиев, Ж.Алтымышбаев ж.б.) жана сөзмө сөз таржымалар арбын чыгып жатты. Кыргызчаланган китептердин арасында дурус аткарылган таржымалардын үлүшү мурункудай эле абдан аз болду! Ошондуктан бул жылдардагы сапаттуу таржымалар жалпы абалды аныктоочу көрүнүш эмей эле бактылуу ийгилик, айрым бир калемгерлердин чыгармачылык каармандыгы катары кабылданат. Ал эми чыгармалардын басымдуу көпчүлүгү «көркөм» котормо деген аныктамага коошпогон сапатта кыргызчаланып жатты. Мунун себебин жалаң гана таржыма ишине кокусунан аралашып жүргөн жолбун адамдардын кесепети менен түшүндүрүш калпыс болмок. Көркөм котормону туруктуу кесип туткан инсандардын калеминен жаралган ортосаар, атүгүл бейсапат таржымалар бул акыйкатка ачык күбө. Мунун бир мисалы катары адис котормочу К.Эшмамбетов кыргызчалаткан М.Е.Салтыков-Щедриндин «Жомокторунун» таржымасын карап көрөлү.

«И вот сидит он однажды ночью и дремлет. Снится ему, будто волк его при себе чиновником особых поручений сделал, а сам покуда он по ревизиям бегаёт, к его зайчихе в гости ходит... Вдруг слышит, словно его кто-то под бок толкнул. Оглядывается – он это невестин брат»¹, – бул Салтыков-Щедриндин «Самотверженный заяц» жомогунан. Анын кыргызчасы мындай:

¹ Салтыков-Щедрин М.Е. Сказки. Рассказы. – Москва, «Правда». – 1989. – с.31.

«Бир жолу түн ичинде коен үргүлөп отурган. Түшүндө карышкыр муну эң маанилүү иштер боюнча өзүнө жардамчы кылып дайындап, а өзү алык-салык төлөй турган түтүндөрдү кыдырып, мунун колуктусуна конокко да барып жүрүптүр... Анан кимдир бирөө капталга түртүп жибергенсип, ошондо бул карай салса – колуктусунун агасы келген экен».¹

Котормочу түпнускадагы «а сам покуда он по ревизиям бегает, к его зайчихе в гости ходит» деген сүйлөмдүн маанисин жаңылыш туюнан. Кеп анын «по ревизиям бегает» дегенди алык-салык чогултуу менен алмаштырганында эмес, бул ишти ким аткарганында. Түпнускада текшерүү иштери менен коен алпурушса, таржымада алык-салыкты карышкыр өзү чогултуп калып жатат. Ушул чаташуу аркылуу автордун керкакшыгы, сарказмы жоюлуп кеткен.

«Слушал эти слова осужденный и сердце его на части разрываются. За что? Чем заслужил он свою горькую участь? Жил он открыто. Революций не пушал, с оружием в руках не выходил, бежал по своей надобности – неужто ж за это смерть?»²

Кыргызчасын окуп көрөлү:

«Муну укканда туткунга түшкөн коендун жүрөгү барча-бурча тилинип кеткендей болду. Бул эмнеси? Таалайы ушунчалык жаман болгудай эмне айып кылды? Өзү жарык дүйнөдө ачык эле жашап, эч кандай козголоң чыгарган эмес, колуна курал көтөргөн да эмес, анан жөн гана өз жумушун карай жүгүрүп баратканы үчүн өлүм жазасына буйрулабы?»³

Үзүндүдө оркойгон маанилик бурмалоо жок, бирок таржыманын тили ашкере чоркок жана эпсиз.

«– Я Ваше благородие, прибегу... я мигом оборочу... у меня это... вот как бог свят прибегу – заспешил осужденный. И чтобы волк не сомневался, что он может мигом оборотить, таким вдруг молодцом прикинулся, что сам волк на него залюбовался и подумал: Вот кабы у меня солдаты такие были!».

А волчица пригоронилаь и молвила:

– Вот, поди, ж ты! Заяц, а как свою зайчиху любить!»⁴

¹ Салтыков-Щедрин М.Н. Жомоктор. – Фрунзе, – 1956. – 4-бет.

² Там же, с. 31.

³ Салтыков-Щедрин М.Н. Жомоктор. – Фрунзе, – 1956. – 4-бет.

⁴ Салтыков-Щедрин М.Н. сказки. Рассказы. С. 32.

Үзүндүнүн котормосу:

«Мен кайра келем, урматтуу таксыр... көз ачып-жумгуча кайра жүгүрөм... мына, келерим шексиз экенине – кудайдын өзү күбө! – деп коен шаша сүйлөп, тез эле келип калары жөнүндө карышкыр шек кылбасын үчүн шапа-шуп секире баштаганда карышкырдын өзү да кызыга карап, – менин аскерлерим так ушундай шамдагай болсочу! – деген ойду ойлоду.

А канчык карышкырдын боору ооруп, минтип айтты:

– Бара кой, байкуш! Өзү коен болсо да колуктусун ушунчалык сүйгөнүн кара! – деди».¹

Келтирилген мисалда котормочу түпнусканы эки жерден жаңылыш түшүнгөн: «шапа-шуп секире баштаганда» деген сөз айкашы маани жагынан орусча нускадгы «таким вдруг молодцом прикинулся» дегенге деле караандабайт. Натыйжада Эшмамбетов коенго суу жүрөк бечаранын турпатына коошпогон окуя болуп жаткан кырдаалга караманча шайкешпеген жосун жасатып турат. Экинчиси – ургаачы карышкырдын сөзү. Орусча, «поди» деген кириңди сөздү котормочу «пойти» деген этиштин буйрук ыңгайы деп калпыс туюнгандыктан сүйлөмдү тетири которгон.

Таржымадан: «Колуктусу өзүнүн сүйгөн жарын көрөр замат ооруганын таптакыр унутуп койду. Арткы эки таманын жерге таккап, өзү өйдө көтөрүлүп, барабанда ийнине илип, алдыңкы эки колу менен «Атчандар маршын» койгулай баштады – күйөсүнө камдаган жаңылыгы ушул болчу» – деген сүйлөмдөрдү окуйбуз. Мында бечара колукту коендун ашкере олдоксон кыймылы окурманды кыжалатка калтырат. Орусчасындагы: «Серенькая зайка, как увидела своего ненаглядного, так и про хворь позабыла. Встала на задние лапки, надела на себя барабан, и ну лапками «кавалерийскую рысь» выбивать это она сюрприз жениху приготовила!» – деген сүйлөмдөрдү окубаган адам жаш коенектин мынчалык олдоксон кыймылдашына котормочу себепкер экенин билбей калышы да ыктымал.

Бирок түпнусканын мааниси коробой берилиши жөнүндөгү камыбызды мындай койгон күндө да: «Чөпкө жармашкан шүүдүрүм жылт-жылт этип, күндүз учкуч куштар уйкудан ойгонуп, курт-кумурскалар жөрмөлөй баштап, кандайдыр түтүндүн жыты келди: кара буудай жана сулу арасында козголгон шыбыр-күбүр улам ачыгыраак

¹ Ошол эле жерде, 7-бет.

угулуп жатты» – сыяктанган тексттен кандай көркөмдүк, элестүүлүк табууга болот? М.Е.Салтыков-Щедриндин талантына мүнөздүү жанга баткан ирония сөөктөн өткөн сарказмды өзүнө тете берүүнү айтпайлы, бул таржыма көп учурда тилдин жатыктыгы, сабаттуулугу шекилдөөү көркөм текстке коюлуучу эң жөнөкөй талаптардан караганда өтө жармач. Баса, таржымачынын маанисин жомоктун аталышынан эле көрүүгө болот. Сөзмө сөз которуудан жомоктун «Самоотверженный ззяц» деген аталышындагы автордук ирония жоголуп көмүскө маани камтыбаган: көркөмдүк жүк көтөрбөгөн бирдеме келип чыккан.

Жыйнактагы башка котормолор биз талдаган жомоктон айырмаланбайт.

1957-жылы балдарга арналган китептерден армян жазуучусу О.Гукосяндын «Өч алуучу балдар» (клтлоргон Р.Молдокулов), А.Гайдардын «Ыраакы жерлер» (которгон Т.Кекиликов, А.М.Горькийдин «Мен кантип окудум» (которгон С.Бектурсунов), М.Розенфельддин «Алмастар капчыгайы» (котормочу көркөтүлгөн эмес), М.Зингердин «Алыскы түндүктө» (которгон С.Кожомкулов), А.Котовщикованын «Бир сбордин тарыхы» (котормочу көөрсөтүлгөн эмес), И.Валиленконун «Командирдин приказы» (которгондор М.Иманалиев менен Ш.Усупбеков), А.Кононовдун «Ленин жөнүндө аңгемелер» (которгон К.Жумадылов), Б.Житковдун «Кичинекей ак үй» (которгон С.Юсупов) аңгемелер жыйнагы чыккан, С.Тургеневдин «Муму» аңгемеси кайрадан которулуп (М.Абдукаримов) басылган.

Булардын арасынан көркөмдүк касиеттери жагынан баягы эле С.Бектурсуновдун таржымасы бөтөнчөлөнүп турат. Экинчи мертебе кыргызчаланганына карабастан И.Тургеневдин «Муму» аңгемесинин таржымасы дагы эле кыйла мүчүлүштөрдөн арылган эмес. А. Гайдардын «Ыраакы жерлер» повестин Т.Кекиликов бул автордун мурдакы котормочулары С.Бөлөкбаев менен Ш.Сматовго караганда түзүгүрөөк таржымаланган, бирок жалпысынан кыргыз окурманына жетүүдө бул сапар да А.Гайдардын жолу болбой калган. Башка котормолор сапат жагынан бири биринен анчейин айырмаланбайт – бардыгы тең сөзмө сөз, канатсыз оодармалар. Ырас, булардын арасында Макс Зингердин «Алыскы түндүктө» китеби көркөм чыгарма эмес, четки түндүктүн катаал табияты, калкынын турмушу, жаныбарлар дүйнөсү тууралуу географиялык-натуралисттик баян. Бирок артыкча

көркөм шыкты талап этпеген ушул таржыма да купулга толгудай аткарылбаган. Б.Житковдун «Кичинекей ак үй» жыйнагынан ошол мезгилдеги көпчүлүк таржымалардын деңгээлин көрүүгө болот. «Пароход бир аз жол жүргүндө кандайдыр сигнал менен аны жээкке келүүгө чакырышты. Капитан баржаны якорго койду да, пароходду жээкке карай жиберди».¹ Жыйнактагы «Ташкын» аңгемесинен алынган бул үзүндүнү окуган адам капитан өзү баржада калып кемени жээкке жиберген экен деп түшүнөт. Ал эми орусчада маани андай эмес – капитан баржаны калтырып кемени жээкке багыттайт. Экинчиден «кандайдыр» деген сөз эч орунсуз түпнускада мындай маани жок, ал кайдан кирип кеткени түшүнүксүз.

«Зимой море замерзло. Рыбаки всем колхозом собрались на лед ловить рыбу. Взяли сети и поехали на санях по льду. Поехал и рыбак Андрей, а с ним его сынишка Володя. Выехали далеко-далеко. И когда кругом ни глянь, все лед да лед: это так замерзло море. Андрей с товарищами заехал дальше всех. Наделали на льду дырок и сквозьних стали запускать сети. День был солнечный, всем было весело. Володя помогал выпутывать рыбу из сетей и очень радовался, что много ловилось»,² бул Житковдун «На льдине» аңгемесинин бет ачары. С.Юсупов аны мындайча кыргызчалаган:

«Кышында деңиз тоңуп калды. Колхоздун бардык балыкчылары муздун үстү менен барып балык кармоо үчүн чогулушту. Торлорун алышып, чаналарга түшүшүп, муздун үстү менен жөнөп кетишти. Балыкчы Андрей да жөнөп, аны менен уулу Володя да кошо кетти. Алыс барышты. Кай тарапка карасаң да, бардык деңиз тоңгон эле. Андрей өзүнүн жолдоштору менен баарынан алыс барды. Музду тешип, торлорду сала башташты. Күн ачык болуп, баарына көңүлдүү болду. Володя торго түшкөн балыктарды тордон чыгарууга жардам берип, балыктын көп кармалганына абдан кубанды. Муздун үстүнө тоңгон балык дөбө болуп жыйналды».

Орусча «собрались на лед рыбу ловить» дегенди С.Юсупов «муздун үстү менен барып балык кармоо үчүн чогулушту» деп которушу биринчиден так эмес, анткени бул жерде «собрались» деген сөз «камынышты» деген мааниде колдонулган, экинчиден сөз айкашы кыргызча өтө копол жана түпнусканын маанисин ачык туюндурбайт.

¹ Житков Б.С. Кичинекей ак үй. – Фрунзе, – 1957. – 4-бет. Мындан ары цитата ушул китеп боюнча.

² Житков Б. Избранное. – Москва, – 1988. – с. 288. Далее цитаты по этой книге.

Мисалда бөлүп көрсөтүлгөн бардык деңиз тоңгон эле жана баарына көңүлдүү болду сөз айкаштары көркөм котормо менен иришкен адамдын калемине караганда жазма речи онгулуктуу өздөштүрө элек мектеп окуучусунун калемине көбүрөөк жарашат. Адабий сапаты жагынан үзүндү бүтүндөй бул деңгээлден ашып түшпөйт.

«Күндүзү шамал ого бетер күчөдү, толкун муздун үстүн жайпап жатты, айлананын баары жалаң деңиз болду». Бул тариздеги сүйлөмдөн кандайдыр бир көрүнүштү элестетүү кыйын.

С.Юсуповдун таржымасындагы маанилик бурмалоолор, так эместиктер жанна сөзмө сөздүк туурасында учурунда сынчы Күмөн Рысалиев жазып чыккан. Жаш муундарды тарбиялоо жана дүйнө таанытуу ишине керектүү китептерге төл адабиятыбыз тукулжурап турган чакта бөлөк адабияттардан мындай китептерд билгичтик менен тандап кыргыз тилинде сүйлөтүүдө котормочулардын жоопкерчилиги чоң дейт адабиятчы. «Бирок көп учурда бул сыяктуу талаптар эске алынбайт да, Кыргызстан окуу-педагогикалык басмасы тарабынан апатсыз, түшүнүксүз, көркөмдүгү начар, оригиналды көңүлдөгүдөй түзүк бере албаган котормолор чыгарылат. А.Молдокматова которгон «Кежир» (Н.Сладновдуку), Ш.Сматов которгон «Согуш сыры» (А.Гайдардыкы) жана биз атын пикирибизди арнай турган С.Юсупов которгон «Кичинекей ак үй», дагы ушул сыктуу бир топ котормолор жогоруда биз айткандарга ачык далил болот».¹ К.Рысалиев бул маанилүү ишке адабиятчы, сынчылар, жалпы коомчулук жетиштүү көңүл бөлбөй жатканына өкүнүч билдирет.

1958-жылы кенже балдар үчүн В.Сутеевдин «Мяу» деген ким?» (каторгон А.Абдраева), Е.Шварцтын «Шура менен Марусянын башынан өткөргөндөрү» (каторгон Р.Кулбатыров) китепчелери, Л.Молчанованын кылымдын башындагы орус жумушчуларынын балдарынын оор турмушу жөнүндө баяндаган «Ленанын бала чагы» чыгармасы (каторгон Ө.Султанкулов), Г.Мартыновдун космоско саякат тууралуу «Звездолетто 220 күн» илимий-фантастикалык повести (каторгон А.Иманалиев), А.С.Пушкиндин «Капитан кызы» романы (каторгон С.Бектурсунов) басылып чыккан. Алгачкы ирет 1938-жылы М.Дөгдүровдун котормосунда жарык көргөн А.М.Горькийдин «Менин университеттерим» повести ошол эле Дөгдүровдун оңдоп которуусунда кайрадан басылган.

¹ Рысалиев К. Жаш балдардын талабына да жакшы эмгек татыктуу.// Ала-Тоо. – 1958. – № 7. – 150-бет.

Бул жылдагы таржымалардын сапат жагына келе турган болсок, В.Сутеев менен Е.Шварцтын бөбөктөргө арналган чакан аңгемелеринин тексти өтө жөнөкөй келип, жеңил которулганына карабастан А.Абдраева менен Д.Кулбатыров бул ишти орто деңгээлде аткарышкан. Ө.Султанкуловдун таржымасы жөнүндө да ушуну айтууга болот. Ал эми Г.Мартыновдун космос мейкиндиги, ааламдын түзүлүшү тууралуу баяндаган жаш окурманга дүйнө таанытуучу маалыматка бай илимий-фантастикалык повестин А.Иманалиев ашкере сөзмө сөз которушунан улам чыгарманын көркөмдүк касиети кедериленип, көп жеринде маани бурмаланган. А.М.Горькийдин «Менин университеттерим» автобиографиялык повестинин 1938-жылы чыккан котормосунун кенемтелери огеле көп болучу. Бул жолкусунда М.Дөгдүров ал кеемчиликтердин көбүн жоюп, кайра иштеп чыккан. Таржыма сөзмө сөздүүлүктөн бошонуп, көркөмдүк жагынан уткан, маанилик бурмалоолордун көбүнөн арылган. Повесттин кырыз тилинде 1958-жылдагы чыгышы мурдагы котормонун экинчи басылышы эмес, жаңы котормо катары сунуш этилиши да ошондон болсо керек. Бирок текстологиялык салыштыруудан көрүнгөндөй анда басымдуу өлчөмдө мурдагы котормо кайсы бир даражада сакталган. Ошону менен бирге М.Дөгдүровдун экинчи таржымасы мүчүлүштөрдөн да толук кутулган эмес.

«Итак – я еду учиться в казанский университет, не менее этого.

Мысль об университете внушил мне гимназист Н.Евреинов, милый юноша, красавец с ласковыми глазами женщины. Он жил на чердаке в одном доме со мною, он часто видел меня с книгой в руке, это заинтересовало его, мы познакомились, и вскоре Евреинов начал убеждать меня, что я обладаю «исключительными способностями к науке»¹, – М.Горькийдин повести ушундай башталат. 1938-жылы чыккан таржымада анын кыргызчасы мындай:

«Ушинтип – мен Казан универстетине барамын, андан калууга болбойт.

Университетке баруу тууралуу мени кызыктырып, ойлонткон Н.Евреинов деген, көзү аялдардын көзүндөй эркелеген, сүйкүмдүү, сулуу, жаш гимназист жигит болду, ал мени менен бирге бир чердакта туруучу. Менин колума китеп алып жүргөндүгүмдү ал көп көрө

¹ Горький М. Менин университеты: – Казань, – 1984. – с. 287. Далее цитаты по этому изданию.

турган. Бул аны кызыктырды. Экөөбүз тез эле тааныш болуп кеттик. Бир аздан кийин Евреинов мага «илим алууга сенин артыкча зээниң бар» деп ишендире баштады».¹

1958-жылдагы оңдолгон котормосу:

«Ушинтип – мен Казан университетине бармак болдум, андан башка жакка баргым келбейт.

Университетке баруу жөнүндө мени ойлонтуп кызыктырган Н.Евреинов деген, көзү аялдардын көзүндөй ойноктогон нары сүйкүмдүү, нары сулуу келген гимназист жигит болду. Ал мени менен бирге үйдүн чатырында туруучу. Колума китеп алып дүргөнүмдү ал көп көрө турган. Бул аны кызыктырса керек. Экөөбүз тез эле тааныш болуп кеттик. Бир аздан кийин Евреинов мага «илим алууга сенин артыкча зээниң бар экен» деп ишендире баштады».²

Экинчи таржымада тексттин адабий сапаты артып, бир нече одоно мүчүлүш жоюлган: экинчи абзацтын башындагы дурус курулбаган сүйлөм оңдолгон: эч кандай жүйөсүз колдонулган орустун «чердак» деген сөзү кыргыз тилиндеги маанилеш түгөйү «чатыр» менен алмаштырылган, кыскасы текст итабар өзгөргөн. Бирок, натыйжада таржыма түпнусканын маансин жаземдебей туюнткан, көркөмдүгү да ага чамалаш сапатка жеткен эмес. А мисалы, алгачкы сүйлөмдө өзүнүн баеолугун шылдындаган автордун такмазасын котормочу экинчи жолку аракетинде да бере алган эмес. Түпнускадагы «с ласковыми глазами женщины» деген туюнтманын биринчи чыгышындагы дегеле, эп келишпеген котормосун Дөгдүров өзгөрткөн, бирок оңдогондон кийинкиси да түзүк чыкпай калган.

Ушуга эле удаалаш дагы бир үзүндүнү карап көрөлү:

«Я тогда еще не знал, что науке можно служить в роли кролика, а Евреинов так хорошо доказывал мне: университеты нуждаются именно в таких парнях, каков я. Разумеется, была потревожена тень Михаила Ломоносова. Евреинов говорил, что в Казани буду жить у него, пройду за осень и зиму курс гимназии, сдам «кое-какие» экзамены – он так и говорил: «кое-какие», – в университете мне дадут казенную стипендию, и лет через пять я буду «ученым». Все очень просто, потому что Евреинову девятнадцать лет и он обладал добрым сердцем».

¹ Горький М. Менин университеттерим. – Фрунзе-Казань. – 1938. – 5-бет. Мындан ары цитаталар ушул китеп боюнча.

² Горький М. Менин университеттерим. – Фрунзе. – 1958. – 3-бет. Мындан ары цитаталар ушул китеп боюнча.

Үзүндүнүн биринчи таржымасы:

«Мен ал кезде, бакма коендун ролунда жүрүп, илимге кызмат кылууга мүмкүн экендигин билүүчү эмесмин, ал ошондой жакшы далилдеп: университеттер так мендей жигиттерге муктаж деп айта турган. Албетте, Михаил Ломоносовдун көлөкөсүндө желөшүп кетүүчү. Казанга барганда Евреинов мени өз үйүнө тургузмак болду, ал менин үйүмдө туруп, күзүндө жана кышында гимназияда курс өтүп, «кай бир» нерселерден экзамен бересиң деди. Анын айтууна караганда университет мага казыналык стипендия берет, беш жылдан кийин мен «окумуштуу» боломун. Ал барысын оңой эле чече коет, себеби, Евреинов он тогуз гана жашта жана жүрөгү мээримдүү эле».

Экинчи таржымада бул үзүндү мындай:

«Мен ал кезде бакма коендун ролунда жүрүп, илимге кызмат кылууга мүмкүн экенин мен билчү эмесмин, ал эми Евреинов болсо: университеттер так сендей жигиттерге муктаж болуп отурат деп, мага далилдеди. Албетте, Михаил Ломоносов жөнүндө да сөз болду. Евреинов мага: Казанга барганда менин үйүмдө турасың, күзүндө жана кышында гимназия деңгээлинде окуйсун, «кээ бир» экзамендерди бересиң,– деди. Ал мага так ошондой деп айтты, университет мага казыналык стипендия берет, беш жылдан кийин сен «окумуштуу» болуп чыга келесиң,– деди ал. Ал бардыгын оңой эле чече кое турган, себеби – Евреинов он тогуз гана жаштагы жүрөгү мээримдүү жигит эле».

Котормочу биринчи тексттеги одоно каталарды оңдогон. Натыйжада, таржыма түпнусканын маанисин алда канча так туюнтуп, адабий сапаты жогорулаган.

Бул жылы кыргызчалатылган китептердин ичинен С.Бектурсунов которгон А.С.Пушкиндин «Капитан кызы» повести айырмаланат. Таржымачы түпнусканын маанисин жетик түшүнөт, андагы маанилик нюанс, акценттерди жаземдебей туюнат. Бул анын котормочулук ийгилигинин пайдубалы. Экинчиден, ал орус элинин 19-кылымдагы турмушун түпнукага тете көркөм туюнтуу аракетинде кыргыз тилинин лексикалык каражаттарын табуу жана орду менен урунуу жагынан да кыйла чебер. Эки элдин турмуш реалийлериндеги айырма котормо ишинде кыйынчылыктын башкы булактарынан. Анткени элдин турмушунун (бытие) чагылышы – элдик аң сезим көптөгөн ар түркүн кирпичтерден – түшүнүктөрдөн куралат. Элдин тили, андагы

сөздөр ошол түшүнүктөрдүн сырткы кеби, кийими. Андыктан элдердин турмушунда айырмачылык канчалык көп болгон сайын алардын тилдеринин семантикалык мазмуну ошончо айырмалуу. Демек, бул тилдердин биринен экинчисине көркөм адабиятты которуу эң негизги эки талапты бирдей аткарып, түпнусканын маанисин туура чагылтуу менен катар форманын көркөмдүгүн сактап калуу ошончолук тааал. «Капитан кызын» кыргызчалатуудагы татаалдык анын өзгөчө стилине байланышкан. Окурманга белгилүү – роман мемуар түрүндө курулуп, баян тикелей автор тарабынан эмес, баш каарман Пугачев козголоңунун күбөсү Гриневдун атынан жүргүзүлөт. Чыгарманын стилинен 18-кылымдагы орус турмушунун илеби келип турушу да ошондон. Ушул жагдайлар, таржымачынын ичинде кошумча кыйынчылыктарды жаратканы талашсыз. Таржымада кездешкен ар кыл мүнөздөгү майда мүчүлүштөргө кайсы бир деңгээлде ушул жагдайлар да себепкер болушу ыктымал. Бирок, жалпысынан, С.Бектурсунов романды реалисттик котормонун деңгээлинде кыргызчалаган.

Иликтенип жаткан мезгилдин соңку жылы балдар адабиятынын котормосуна түшүмдүү болду. Бул жылы кыргыз тилинде Н.Г.Гарин-Михайловскийдин «Теманын бала чагы» (которгон К.Эшмамбетов), М.Е.Салтыков-Щедриндин «Головлев төрөлөр» романы (которгон У.Абдукаимов), Б.Полевойдун «Эрдик» (которгон С.Закиров), казак жазуучусу С.Мукановдун «Өмүр мектеби» автобиографиялык чыгармасы (которгон Ш.Бейшеналиев менен К.Алиев), башкырт жазуучусу А.Бикчентаевдин «Чоң оркестр» повести (которгон Муса Жангазиев), дүйнө элдернин жомокторунан түзүлгөн жыйнак – «Күндүн меймандары» (которгон Д.Черикчиев), Л.Соболевдин «Жашыл нур» повести (которгон З.Бектенов), А.Беляевдин «Адам амфибия» (которгон К.Чыныбаев), «Профессор Доуэлдин башы» жана «Укмуштуу көз» фантастикалык романдар (которгон Х.Аманканов), А.Гайдардын «Согуш сыры». «Мальчиш-Кибальчиш жана анын туруктуу мүнөзү тууралуу жомок» китепчеси (которгон Владимир Кузьменко), 1905-жылдагы революция тууралуу аңгемелер жыйнагы «Баррикада күндөрүндө» (которгон Т.Мамбетсариев), А.Рыбаковдун «Канжар» повести (которгон С.Бөлөкбаев), С.Розановдун «Травканын укмуштуу окуялары» повести (которгон К.Сыдыков), В.Росиндин «Шакылдак сагызган» (которгон Р.Бекжанова), В.Осееванын «Сыйкырдуу сөз» аңгеме жыйнагы жана

Л.Толстойдун «Тандамал чыгармалар» китеби (которгон С.Бектурсунов менен Д.Черикчиев) жарык көргөн.

Булардын арасынан К.Чуковскийдин кенже балдарга арналган чыгармасы, В.Росиндин кызыктуу жомоктору жана дүйнө элдеринин жомокторунан түзүлгөн жыйнак дурус таржымаланган. Калгандары ортосаар жана начар котормолор. Советтик илимий фантастиканын баштоочуларынын бири Александр Беляевдин үч романынын таржымасы буга күбө.

«Какая мрачная комната. Но заниматься здесь хорошо: ничто не отвлекает внимания. Лампа с глухим абажуром освещает только письменный стол, заваленный книгами, рукописями, корректурными оттисками. Глаз едва различает солидную мебель черного дуба. Темные обои, темные драпри. В полумраке поблескивает только золото тисненых переплетов в тяжелых шкафах. Длинный маятник старинных стенных часов двигается размеренно и плавно»¹.

«Профессор Доуэлдин башы» романынын башталышындагы бул үзүндүнүн кыргызчасы мындай:

«Кандай сүйкүмсүз бөлмө! Бирок мында иштөө ыңгайлу: адамдын көңүлүн эч нерсе алагды кылбайт. Кара абажурлуу лампа үстүндө китептер, кол жазмалар, корректуралык оттискалар үйүлүп жаткан жазуу столунун үстүн гана жарык кылып турат. Кара эмен жыгачынан жасалган келишимдүү мебель гана көзгө айырмаланып байкалып тургансыйт. Бөлмөнүн ичине кара күрөң обойлор, күңүрт түстүү көшөгөлөр тартылган. Мына ушундай караңгылыктын ичинде оор шкафтардын ичиндеги жыйылып турган китептердин мукабаларындагы алтындалган жазуулар гана көзгө жалт-жулт этип көрүнүп турат. Бөлмөдөгү илинип турган эзелки сааттын узун маятниги гана бир калыпта ары-бери чайпалгансыйт».²

Бир караганда котормо түпнусканы негизинен туура эле туюнткандай, анча-мынча майда өксүктөр таржыманын сапатына доо кетирбегенсип көрүнүшү да ыктымал. Бирок иш жүзүндө ошол майда-чүйдөлөр таржыманын ортосаар сапатынан кабар берет. Макул, келтирилген мисалда түпнусканын маанисин одоно бурмалаган жерлер жок дейли. Бирок котормо текстинин адабий куну, көркөмдүгү,

¹ Беляев А. Голова профессора Доуэля. В кн.: Беляев А. Избранные произведения. – Москва, «Правда». – 1989. – с. 23. Далее цитаты по данному изданию.

² Беляев А. Профессор Доуэлдин башы. – Фрунзе. – 1959. 3-бет. Мындан ары цитаталар ушул китептен.

стили деген да түшүнүктөр бар. Ошол көз караштан келгенде бул мисал мааниси жагынан түпнускага жакын, бирок сапаты жагынан канатсыз, деталдары таасын көрүнбөй, бүдөмүк чыккан фотосүрөт тариздеги ортосаар оодарманын үлгүсү.

Мисалдагы бир деталды алып көрөлү. Түпнускада бөлмөдөгү эзелки сааттын маятниги бир калыпта чайкалып турганы айтылат. Окурмандын көз алдында таасын элес пайда болот. Ал эми таржымачы маятник «ары-бери чайпалгансыйт» деп деталды бүдөмүктөнтүп салган. Котормочу киргизген бул кичине штрих чыгармада көрсөтүлүп жаткан кырдаалдын зарылдыгынан чыкпаганын мындай коелу, ага карама-каршы келет жана ошондуктан котормонун сапатына доо кетирген.

Же мындай бир мисал:

– Скажите, неужели это голова?...

– Профессора Доуэля? Да это его голова.

Келтирилген бул диалогдо денесинен ажыратылган баштын түрүнөн калтаарыган кыз сөзүнүн аягына чыкпай, дароо тааныган профессор Доуэлин ысмын атабай токтойт. Муну сезе коюп профессор Керн сөздүн учугун улап кеткен. Бул үзүндүнүн кыргызчасы мындай:

– Айтыңызчы, бул чын эле адамдын башыбы?

– Профессор Доуэлдин башы дейсизби? Ооба, бул анын башы.

Котормочу Х.Аманканов Мари Лоран сөзүн аягына чыкпай токтогонун абай салган эмес. Натыйжада анын суроосунун мааниси жаңылыш таржымаланган. Романдагы кырдаалда котормочу кызга айттырган суроо орунсуз, ал тургай осол чыккан. Себеби андан мурунраак кыз столдун үстүндөгү адамдын башы экенин түшүнгөнү мындай турсун, атактуу медик профессордун башы экенин тааныганы айтылган. Котормочунун бул жаңылыштыгы дагы бир чатыш жагдайга алып келген. Кыргызча нускада Мари Лоран жанагыдай суроо берип салгандан кийин Керн «Профессор Доуэлдин башы дейсизби?»– деп кайтара сурашынын жөн-жайын окурман түшүнүшү кыйын. Керндин кулагы катуубу деп түкшүмөл кылышы да мүмкүн.

Таржымада орус тилинен ашкере сөзмө сөз оодарылган сүйлөмдөр жана сөз айкаштары итабар: «Ушул мезгилге чейин адамдар өлүмдү укмуш деп элестеп келишкен», «Иштин айрыкча катуу мүнөзүнө карабастан, баштын тиричилигин калыбына келтирип турган аппарат»..., «Баллондордогу крандарга кандай мамиле кылуу керектигин

профессор Керн ага түшүндүрүп берди». «Так ошол учурда жаратылыштан дардамсыз болуп төрөлгөн бала сыяктуу башка карата кандайдыр бир энелик сезим Мариде пайда боло калды». Бул шекилдеги сүйлөмдөрдүн тизмесин дагы улай берүүгө болот.

«Укмуштуу көз» жана «Адам амфибия» романдарынын таржымасы да «Профессор Доуэлдин башынан» анча айырмаланбайт

Л.Толстойдун «Тандамал чыгармалар» жыйнагына «Бала чак» повесттеринен главалар, «Согуш жана тынчтык», «Анна Каренина», «Пейилдин оңолушу» романдарынан үзүндүлөр жана бир нече аңгеме кирген. Булардын ичинен «Токой кыюу» аңгемесин Д.Черикчиев, андан башкасын бүт С.Бектурсунов которгон. Котормолордун сапаты бир кылка эмес. Айталы, «Согуш жана тынчтык» романына алынган үзүндүлөр нукура реалисттик көркөм котормонун үлгүлөрүнөн болсо, ошол эле С.Бектурсуновдун калемине таандык «Балдан кийин», Д.Черикчиев кыргызчалаган «Токой кыюу» аңгемелеринен маанилик бурмалоолор, сөзмө сөз калькаланган сүйлөмдөр кездешет.

Бизди кызыктырган мезгил ушу жыл менен соңуна чыкты. Балдарга арналган чыгармалардын котормосу тууралуу алды жакта жүргөн сөздү кыскача кантип тыянактасак болот?

Бул он жылдыкта балдар адабиятын которуу жумушу мурда болуп көрбөгөндөй кулач жайганын ири алды белгилеп өтүш парз. Алды жакта айтылгандай, бул ттапта республикада балдарга арналып басылган китептердин арасында саны боюнча да, көлөмү боюнча да котормо чыгармалар төл чыгармаларга караганда алда канча ашып түштү. Мунун өзү, биздин көз карашта, көркөм котормону гана эмес, бүтүндөй жаш жазма адабиятыбызды иликтөөдө сөзсүз эске алып коюучу маанилүү жагдай. Көркөм котормонун адабий турмуштагы мындай орду балдарга арналган төл адабияттын жаралышына жана өнүгүшүнө серп салууда жемиштүү өнүт болуп берери шексиз. Баса, бул ойду биз биринчи айтып жаткан жерибиз жок. Тигил же бул формада аны адабиятчы сынчылардын макалаларынан, кыргыз адабиятынын тарыхына арналган эмгектерден учуратууга болот. Айтсак, 1961-жылы орус тилинде чыккан «Кыргыз совет адабиятынын очеркинде» балдарга арналган котормо чыгармалар «кыргыз балдарынын билимин арттырып, аларды тарбиялоодо баа жеткис роль ойногону» айтылат. Ммындан тышкары,– делет эмгекте,– котормо адабият кыргыз балдар адабиятында прозалык жанрлардын өнүгүшүн

чапчандатып, биздин жазуучуларга да көп жардамы тийди. Эгерде согушка чейин жана согуш учурунда адабияттын бул тарамында негизинен поэзия жанры жана үгүт мүнөзүндөгү чыгармалар басымдуулук кылса, эми абал өзгөрдү. Жаш окурмандын колуна кыргыз балдарынын турмушунун түрдүү кырларын көрсөткөн очерк, аңгеме, повесть, романдар тие баштады»¹.

Бирок дүнүнөн балдарга арналган чыгармалардын көпчүлүгү көркөм котормо деген наамга жооп бербеген, төмөнкү сапатта кыргызчаланды.

Мунун себебин ошол кездеги адабиятчы, сынчылардын макалаларында көп кездешкен пикирге ылайык таржыма ишине «жолбун» адамдардын аралашуусу менен гана түшүндүрүү маселени жөнөкөйлөштүрүү болоор эле. Ырас, балдарга арналган котормо китептерди чыгарууга болгон коомдук өктөм талап менен бул талапты тийиштүү чебердикте аткарууга жарактуу аз сандагы адис котормочулардын ченелүү дараметинин ортосунда чоң айырма келип чыккан. Социалдык муктаждык менен чыгармачылык мүмкүнчүлүктүн ортосундагы бул боштукту «жолбун» котормочулар толтурган эле. Бирок маселенин тереңдеги тамыры кыргыздын жазма көркөм сөз өнөрүнүн жана адабий тилдин өнүгүү деңгээлине байланыштуу. Жеке котормо эмес, ошол тушта кыргыз жазуучуларынын бир кыйласы текстинин сапаты, сабаты жагынан өксүп жаткан.²

Бирок бардык кенемтелерине карабастан көркөм таржыма маданий информация таркатуучу кубаттуу каражат катары баа жеткис кызмат өтөгөнү талашсыз. Улуттук балдар адабияты калыптануу мезгилин баштан кечирип жаткан чакта анын агартуучулук мааниси ого бетер арткан. Тарыхый жолунун азыркы жаңы этабында биздин эл көркөм котормонун бул бийик вазийпасы дагы көпкө сакталып кала бермек.

¹ Очерки истории киргизской советской литературы. – Фрунзе. – 1961. – Издательство АН Киргизской ССР. – с. 159.

² Бул жөнүндө кара – Орузбаева Б. Адабий тилибиздин калыптанышында көркөм чыгармалардын ролуна байланыштуу кээ бир маселелер.// Ала-Тоо. – 1959. – № 5. – 115-бет.

КОМУЗДУН ЧЫҢАЛТА ТОЛГОГОН КЫЛЫНДАЙ¹

Ырасына айтсам, мен азыркы учурдагы жаштар прозасынын алдыңкы сабында жүргөн Жапарали Осмонкуловдун 2002-жылы жарык көргөн «Өмүрдүн көз ирмемдери» деп аталган чакан аңгеме, повесть жана эсселерден куралган жыйнагынан дейре анын мурда мезгилдүү басма сөз беттеринде жарыяланган чыгармалары менен, ал гана эмес республикалык масштабдагы Жаштар сыйлыгын багындырып, адабий чөйрөдө жагымдуу пикирлерди туудурууга жараган «Күн кызарып батканда» (1993) аттуу аңгемелерден турган китеби менен да жакындан тааныш эмес элем. Анын себеби бар. Анткени, 90-жылдардын башынан тарта улуттук адабиятыбыздын астанасын аттоого кам урган жаш прозачылардын калеминен жаралган көркөм туундууларга, башкаларын билбейм, айтор менин көңүлүм анча толо бербей, алардын жарыялаган чыгамаларын тек гана барактоо менен тим болуп, адабий процесстеги, айрыкча кара сөз жаатында активдүү мүнөз күтүп жаткан оош-кыйыштыктарды, изденүү пассивдүүлүгүн замандын, тарыхый-экономикалык, социалдык-маданий кырдаалдын сөз өнөрүнүн кыймылына демейде тийгизе жүрчү утурумдук негативдүү таасиринин бир көрүнүшү сымалында кабыл алган жайым бар. Мына ушундай сезимге аргасыздан жетеленип жүргөн чакта Ж.Осмонкуловдун проза чарбасындагы кадамдары менен анын натыйжалары туурасында газета-журналдардын беттеринде позитивдүү маанайдагы сынчыл көз караштар бири-бирине куйрук улай жарыяланып кетти. Мен бул жерде ириде С.Тургунбаев, Т.Самудинов, И.Талип, А.Макешова, С.Маймулов, М.Раимжанов, Т.Кызалаков өңдүү акын-жазуучулар менен К.Матиев, З.Эралиев, Ү.Асаналиев, С.Ибрагимов, И.Абдувалиев, А.Эгембердиева сыяктуу окумуштуулардын басма сөз беттеринен орун алган газеттик рецензиялары менен макалаларын эске алып жатам. Чындыгында мунун өзү соңку мезгилдеги жаш калемгерлердин ичинен Ж.Осмонкуловдун адабий чыгармачылыктагы өз алдынча аракеттери адабий сындын көңүлүн

¹ Байжигитов К. Комуздун чыңалта толгогон кылындай.// кырчын. – 2007. – № 3/4. – 28-29-беттер.

өзүнө бура баштаганынын көрүнүшү болсо, экинчи жагынан сынчыл ойдун көркөм процесстеги кубулуштарга мурдагыдай даражада болбосо да көз салуу, ага үн кошуу деңгээлинде күн кечирип жатканын ырастаган фактылардын биринен эле.

Момундай суроо өзүнөн өзү туулат. Эмне себептен адабий сын менен окурмандар чөйрөсү Жапарали Осмонкуловдун курбалдаш-каламдаштарынын башка бирөөсүнө эмес, анын өзүнө, сөз өнөрү жаатында жараткан саамалыктарына айрыкча ынтызарлык менен назар таштап, анын чыгармачылыгы, изденүүлөрү туурасында сөз учугун чубап ийди?! Бул эмне кокустукбу же анын көркөм өнөрканасында адабий сынга предмет болуп берүүгө жарамдуу реалдуу мүмкүнчүлүктөрдүн натыйжасыбы? Мына ушул маселе көркөм адабияттын өнүгүү агымына, учурдагы абалына кайдыгер карай албаган ар бир окурмандын ынтызарлык ышкысына от коюп, кызыгуусун ойготоруна, ага өз алдынча жооп издешке түрткү берерине шек жок. Биз да ошондой максаттардан улам Ж.Осмонкуловдун чыгармачылык өнөркасындагы өзгөчөлүктөрдү, анын буга чейин жараткан көркөм тажрыйбаларынын негизинде караштырып көрүү жана ага өз мамилебизди билдирүү ниетин коюп олтурганыбызды жашыргыбыз келбейт. Экинчи жагынан бул макаладагы айрым байкоолор менен көз караштар прозачынын калемгерлик бейнесин тартууга жасалган алгачкы штрихтердин милдетип да аткармак.

Ж.Осмонкуловдун чыгармачылык жүзүн аныктап, сүрөткерлик доошун, образ жаратуудагы, мүнөз түзүүдөгү жана сөз менен иштөөдөгү оригиналдуулугу менен индивидуалдуулугун ишенимдүү ачып берүүчү көптөгөн сапат-белгилер бар. Эгерде аларды өзүнчө топтоштуруп, жалпылаштырып карай турган болсок, анда төмөндөгүдөй бөтөнчөлүктөрдөн куралган чыгармачыл стихиянын картинасын көрөбүз.

Биринчиден, Ж.Осмонкулов далай убактан бери көркөм процесстин орошон кыймылында өзүнүн эстетикалык чабытын жетишерлик көрсөтүүгө мүмкүнчүлүгү болбой, мурдагы жеңип алган чектерди татыктуу бекемдей албай, өнүмдүү салттарды улантпай, кыйладан бери жабыркап келе жаткан «эң кичинелердин жанрынын» денесине кан жүгүртүү, жандандыруу машакатын моюбай тартып келет. Демек, ал азыркы кыргыз балдар адабиятынын өкүлү катарында каралышка толук укугу бар.

Ырас, бөбөктөр адабияты оңбогондой татаал, ары жоопкерчиликтүү жана спецификалуу, айрыкча шык-жөндөмдүү, чыгармачыл мамилени талап кыла турган тармактардын бири экендиги талашсыз. Ошол себептен эң кичинелердин көркөм чарбагына тажрыйбасы арткан, адабий кадыр-барк күткөн калемгерлердин бардыгы эле батынып бара албайт. Кенжелердин адабиятын жаратыш үчүн өзүнчө таза сезим, бөтөнчөлүктүү жөндөм, илбериңки баамчылдык жана сүрөткерлик чеберчилик талап кылынат. Анткени, балдарга арналган чыгармалардын социалдык-граждандык, интеллектуалдык жактан өнүгүшүнө туура багыт берип, моралдык-психологиялык жактан калыптанышына моюбай кызмат өтүшү, оптимизмин, жаркын эмоцияларын курчутушу чоң турмушту таанууга, ага өз мамилесин иштеп чыгуусуна көмөктөшүүсү абзел. Балдар жазуучусунун милдети эң кичинелердин психологиясына максималдуу жакындоо далалаты менен гана чектелбейт. Калемгер алардын ой-сезимин, жан-дүйнөсүн жаркын, прогрессивдүү идеялар менен каныктырууга жана көркөм-эстетикалык деңгээлин толуктоого да жоопкер. Балдарга арналган чыгармалардын мазмунунун негизин «эмне үчүн?» деген суроо түзөрүн эстен чыгарбоо жөндүү. Ал эми сүрөткер дал ушул соболго көркөм-эстетикалык жагынан, социалдык турмушту реалдуу көрсөтүү жагы менен ишенимдүү жооп берүүсү зарыл.

Ж.Осмонкулов мына ушундай спецификалык талаптар менен бөтөнчөлүктөрдү жетишерлик билет жана чыгармачылыктын бул формасынын жоопкерчилигин айкын ажырата алат деп айтсак жарашат. Анын балдар дүйнөсүнө, психологиясына, образына айрыкча кызыгып калганынын дагы бир себеби калемгердин жогорку окуу жайын бүтүргөндөн соң кыйла жылдар бою өзүнүн районундагы мектептерде мугалимчилик кылганы да түрткү болгон сыяктуу. Табиятынан айлана-чөйрөдөгү көрүнүштөр менен тиричиликтеги кубулуштарга жөн салды карай албаган сезимтал прозачы жаш жеткинчектердин атмосферасына, өзүнчөлүктүү дүйнөсүнө дайыма сергек баам салып, алар жөнүндө ой машакатын баштан кечирип, анысын чыгармачылык электен өткөрүп жүргөнүн «Күн кызарып батканда» жыйнагына киргизилген жоон топ аңгемелери, «Төгө бер, жамгыр», «Көктөмдө келген кубаныч» аттуу жыйнактарына киргизилген адабий туундулары ишенимдүү күбө катарында өтүп берет.

Анын соңку кезде жарык көргөн жыйнактарындагы орун алган чакан аңгемелер калемгердин бул жанрдын үстүндө ошол күүдөн

жазбай кызуу иштеп жаткандыгын айгинелейт. Мында автор ириде миниатюралуу стилистикалык жагынан өзгөчөлүктүү түзүлгөн көркөм тексттерди жаратуу жагынан изденүү аракеттерин көрүп жатканына ынанабыз. Айрыкча бир өңчөй тыбыштардан башталган сөздөрдөн куралган сүйлөмдөр менен жазылган кыска чыгармалар жаш жеткинчектердин чыгармачылык фантазиясын ойготоруна, анын сезимине адабий-эстетикалык таасир берерине ишенип койсо болот.

Жазуучунун адабий жомок жаратуу жаатындагы изденүү аракеттери колдоого арзыйт. Анткени аларда бөбөктөр адабиятынын жанрдык алкагын кеңитүү, образдык системасын байытуу, көркөмдүк таасирдүүлүгүн арттырууга жасалган демилгелер орундуу, буга айрыкча анын соңку «Көктөмдө келген кубаныч» аттуу китепчесине кирген «Кулак», «Ким күчтүү?», «Мекен деген эмне?», «Коен менен кирпич», «Ай кармаган бака», «Эринчээк конок» деген чыгармалары автордун мындай мүнөздөгү адабий туундулары буга чейинки адабият тарыхындагы туруктуу көрүнүшкө айланып калган салттуулукка кирбейт, б.а. ал адабий жомокторун элдик оозеки чыгармачылыкта орун алып келген туруктуу сюжеттерди, образдарды жана мотивдерди механикалык түрдө колдонуудан, көркөм вариациялоодон өз боюн оолак кармайт. Анын чыгармаларында автордун көөдөнүндө уялаган идеялар менен көркөм фантазиянын чөйчөгүндө бышырылган образдар, персонаждар ширелише шөкөттөлүп чыга келет. Ал эми аллегориялык каармандар бөбөктөрдүн жан дүйнөсүн байытуучу каражатын, аңгемедеги дидактикалык маанайдын таасирдүүлүгүнүн артылышына көмөк көрсөтөт.

Көтөрүңкү пафостогу мындай пикирлерди кесе айтышка анын алгачкы аңгемелер жыйнагы болгон «Күн кызарып батканда» (1993) аттуу китебинен орун алган бир катар чыгармалары негиз болуп берет. Маселен, «Жар», «Учук», «Күнөөсүз күнөөлүү», «Бир кулач жип», «Кылмышка тете жаза», «Васька» жана «Айлангөчөк» аттуу аңгемелери кадыресе профессионалдык деңгээлде иштелген, чынчыл прозанын көрүнүштөрү катарында кабыл алынат. Демек, Ж.Осмонкулов чыгарма жаратуунун техникасын гана эмес, баарыдан мурда турмуш көрүнүштөрүн өз позициясынан туруп баалап, коомдогу социалдык жана этикалык маселелерди өзү сүрөттөөгө алган кейипкерлердин тагдыры менен тагыз байланышта, учурдун орчун мааниге ээ этикалык проблемаларын окурмандардын алдына жасап-түзөбөстөн

жая салат. Бул сапат анын калеминдеги өнөгөлүү жана келечектүү көрүнүштөрдү пайда кылат.

Жазуучу жасалма жана ойдон чыгарылган сюжеттерге, жалган мүнөз түзүүгө, өзү көзү жетпеген, шексине караган маселелерге ашкере азгырылбайт. Турмуш кандай жөнөкөй жана ошол эле маалда татаал болсо аны ошол калыбынан жазбастан, аны сүрөткердик өздүк призмадан өткөрөт. Ошол себептен реалисттик катаалдык анын бир катар аңгемелерине таандык келген касиеттерден. Жогоруда аталган аңгемелеринин ичинен жан дүйнөндү козгоп, ойлонууга чакырган «Учук», «Кылмышка тете жаза» жана «Васька» аттуу чыгармаларын өзгөчө бөлүп көрсөтүү керек. Бул аңгемелер бир чындыктын үч башка кыры, үч башка өңүттөн чагылдырылган картинасы, өзөктүү бир проблемага түйүндөштүрүлгөн үч башка адам тагдырынын көркөм картинасы катарында кабыл алынышы керек. Анткени, анда бүгүнкү күндүн жандуу турмушу, бири-бирине ички жагынан байланышкан адам өмүрлөрү, каармандардын түрдүү мүнөздөрү чагылдырылган. Ошентип, аларды өз өзүнчө жекелештирип карабай бир тегиздикке коюп, бир ракурстан байкоо жүргүзгөнүбүздө алардагы оригиналдуулук жана сүрөткердин жекечелиги көзгө даана тартылат.

Эгерде «Учук» аңгемесинде кары адамдын, эненин куру намыс үчүн элет жеринде демейки айтыла жүрчү ар кандай ушак-айыңдан чочулаган уул-келининин кыстоосу менен калаа жеринде аргасыздан туруп калышы, анын бара-бара адам, карыя катарында эмес, катардагы үй буюмуна айлынышы, дал ошол күндөрдө баш каармандын жеке толгонуулары, ой-үмүтү, тилеги менен санаркоолору чагылтылып, моралдык-психологиялык жактан деградацияга учураган кийинки муундун өкүлдөрүн, өзүнүн урпактарынын ким экендегин таанып, алардын моралдык принциптерине, жашоо образына протест жасаганы билгичтик менен баяндалса, ал эми «Кылмышка тете жаза» жана «Васька» жогорудагы аңгеменин идеялык-тематикалык багытын табигый түрдө улантат, логикалык мазмунун чыңайт, социалдык өзөгүн бышыктайт.

Байкалып турбайбы, Ж.Осмонкуловдун аңгемелеринде жеке адамдын турмуштук драмасы менен трагедиясы биринчи планга алынып чыгарылат. Прозачы катарында ал адам турмушунда жана тагдырында кездеше жүрчү мындай кырдаалдардын жынынтыгын эмес, анын келип чыгыш себептеринин, социалдык жана

нравалык-психологиялык тамырларын ачып бергиси келет. Ал эми чыгарманын өзөгүн түзгөн сюжеттик окуялар менен эпизоддор дал ошол автордук максаттын коңүлдүөгүдөй ишке ашышына элпек кызмат кылат. Бул калемгердин сүрөткерлик көрүүгө, талдоого жана замандаштарын ойлонууга чакыра турган идеяларды ортого тартынбастан таштоо жөндөмдүүлүгүнө ээ экендигин ырастай алат.

Ж Осмонкуловдун 2002-жылы чыккан «Өмүрдүн көз ирмемдери» аттуу эсселерден, повесть менен аңгемелерден турган китеби анын жазуучулук жолундагы ийги көрүнүштөрдү өз кучагына камтыган жаңы тепкич сымалында бааланышка укугу бар. Минтип айтып жатканыбыздын себеби, бул жыйнакта автордун прозабыздын жанрдык алкагын кеңейтүү, стилдик көп түрдүүлүккө тайманбай умтулуу, көркөм чагылтуунун жаңыча ыкмаларын изилдештирүү сыяктуу касиет-белгилер анын өнөркасында туруктуу мүнөз күтө баштаганын көрсөткөн кубулуштарга бетме-бет келбей койбосуң. Муну ириде автордук эссе жанрынын үстүндө ийгиликтүү кадамдарды жасап, жанрдын коомдук жана адабий-эстетикалык баркын илгерилетүүдөгү демилгелерин айгинелегенге жарамдуу чыгармаларынан жолуктура алабыз. Демек, бул көрүнүштү Ж.Осмонкуловдун көркөм өнөрканасынын оригиналдуулугун, сүрөткерлик бөтөнчөлүгүнүн бир маанилүү жагын тастыктаган үчүнчү жагдай, сапат сымалында карашыбыз абзел.

«Өмүрдүн көз ирмемдери» Ж.Осмонкуловдун сүрөткерлигинин калыптанышын, көркөм чеберчиликке, профессионализмге ээ болуп калганын тастыктаган жыйнак деп айтууга болот. Эгерде ал мурун ар кандай мазмунда жазылган, ийгилиги менен кемчилиги жанаша жашаган, оош-кыйыштары жетишерлик, майда тематикага, коомдук мааниси өтө олуттуу болбогон проблемаларга урунду болуп, анын тартылуу күчүнөн такыр бошоно албай жүргөн болсо, бул саам ал мындай көрүнүштөрдүн кадимкидей арылып калганына күбө болобуз. Буга анын жыйнакка кирген сыртынан караганда ар кандай тематикага арналгансыган өз алдынча иштелген чакан эсселер сымалында кабыл алынган, бирок тереңирээк баам таштап, ой токтотуп караган, өз алдынча ойлонууга жөндөмдүү окурмандын алдында өзүнчө өзөктүү бир проблемага баш ийдирилген, бир-бири менен чебер куралыштырылган, ички биримдикке, бүтүндүккө ээ болуп турган чыгармалар жакшынакай мисал болуп берет.

Адам канткенде адам болот, ал кандай кырдаалда өзүнүн табият берген улуулугун, наркын жана бийиктигин булгабай сактап калат – бул философиялык, нравалык-этикалык проблема жыйнакка кирген бардык эсселердин мазмунун аралап өткөн кызыл сызык сымал таасир калтырат. Жазуучу буга ынандуу жооп издешти, окурманды олуттуу ойго салышты реалдуу турмуштан алысыраак турган абстракттуу мааниге ээ окуялардан, кейипкерлерден издеп убара болбойт. Ал бул проблеманы кечээки жана бүгүнкү күндүн чындыгынан, айлана-чөйрөбүздө кадам сайын кездешкен социалдык дүйнөдөн, ыбырсыган көр тиричиликтен, замандаштарыбыздын кулк-мүнөзүнөн табат. Чыгармалардын реализминин күчү окурманды комуздун чыңалта толгогон кылындай абалга жеткирет. Бул болсо эсселердин жалпы көркөм-эстетикалык пафосун курчутуп гана тим болбой автордун замандаштар алдындагы чыгармачылыктагы граждандык позициясынын ачык чагылышын шарттайт.

Жазуучу катарында Ж.Осмонкулов өзү сүрөттөөгө алган турмуштук эпизоддор менен кырдаалдарды жасап-түзөбөйт, аларга чыгармачыл фантазиянын оргуган кыймылынан пайда боло калчу ашыкча боекторду сүртпөйт. Кандай көрсө, кандай кабыл алса ошол турпатынан бузбай баяндайт, бирок жыйынтыктоочу автордук ойду таасирдүү чыгарууга уста. Анын эсселеринин басымдуусу ушундай сымбатта жазылган.

Ж Осмонкулов өткөн учурдун көйгөйлүү жагдайларына көз карашын билдиреби, тарых, маданият, адабият проблемалары жөнүндө сөз козгойбу, замандаштарынын пейилдеринин бузулушу тууралуу баяндайбы, кандай гана шартта болбосун өзүнүн практикасына, тегерегинде орун алып жаткан көрүнүштөргө таянат. Ошол себептен автордун эмоциясы көбүрүп-жабырып чыкпайт. Автор катары аларга салкып кандуулук, токтоолук менен караганга, реалдуу баа бергенге далаалат жасайт. Лирикалык сезимдер, эпикалык арым зарыл болгон публицистикалык шаани менен каныктырылгандыктан анын эсселери таттуу окулат. Дегинкисинде, эссе жанрынын айдыңындагы анын жаратмандыгы жана натыйжалары Ж.Осмонкуловдун келечегине ишенимдүү кароого негиз берет.

Ж.Осмонкуловдун ушу күнгө чейинки чыгармачылыгына көз салып олтуруп, ал кыска, көлөмү жагынан чакан келген жанрлардын стихиясын жетик өздөштүрүп алганын, эпикалык кеңири

полотнолорду түзүүгө даярдык көрүүнүн үстүндө экендигин, бул багытта ал жападан жалгыз «Кандуу желдет» аттуу повестин жарыялагандыгын белгилеп коюшубуз жөн. Адабий туундунун тематикасы, образдар системасы биздин проза үчүн чоочун. Себеби, коммунисттик система жашап турган тээ 30-жылдардагы репрессиянын аткаруучулары али кара сөз чарбасында көркөм планда иштетүүгө алынбаган, алардын пейили-кую ойдогудай чагылдырылбаган. Айтор бул повесть азыркы прозабыздын чегин кеңейтүүгө ташталган кадамдардын катарында турат деп белгилегенибиз абзел. Доордун катаалдыгын, карама-каршылыгын жана ошого жараша повесттин башкы каарманы П.С.Букреевдин мүнөзүн чын пейилден көркөм иликтөөгө алган бул чыгарма Жапарали Осмонкуловдун прозачылык арымынын артып баратканын айныбай ырастаган көрүнүштөрдүн бири болуп кала берерине шек кылбай койсо деле болот.

Садыков Абдыкадыр

ЭКИ БӨЖӨК ЖӨНҮНДӨ СӨЗ¹

Адабий портрет деп биз кандайдыр бир жазуучунун бүткүл чыгармачылыгын изилдеп, ал тууралуу очерк мүнөзүндөгү илимий жыйынтыктарды жасоону түшүнөбүз. Кээде портретти айрым бир анын мыкты чыгармасын кеңири деталдаштырып талдоо аркылуу да ишке ашырса болот. К.Укаевге ушул кийинки ыкма мүнөздүү. Буга анын А.Осмонов, М.Алыбаев, Р.Шүкүрбековдор тууралуу жазгандарын мисалга тартсак болот.

Сөздү алгач Р.Шүкүрбековдун «Эки бөжөк» аттуу жомок-тамсиле арналган «Эң кичинекейлердин жанры»² деген макаласынан баштоону туура көрдүк.

Биз көркөм адабият деген жалпы аттын ичинен балдар адабияты дефинициясын (аталышын) өзүнчө бөлүп карайбыз. Бул эмне деген түшүнүк? Балдар жаш өзгөчөлүктөрүнө жараша кичинекейлер

¹ Садыков А. Эки бөжөк жөнүндө. Китепте: Кыргыз залкарлары. – Бишкек, «Бийиктик» – 2012. – т. 9. – 250-254-беттер.

² Укаев К. Ыр нөшөрү. – Фрунзе., – Кыргызстан. – 1982.

(бөбөктөр), өспүрүмдөр жана чоң балдар (жогорку класстын окуучулары) сыяктуу болуп бөлүштүрүлөт. Алардын ар биринин психологиялык, физиологиялык ж.б. өзгөчөлүктөрү бар. Балдар үчүн жазгандар өз чыгармаларынын адегенде жанрын аныктаган кезде мына ошол башкы критерийди эске алуу керек. Мисалы, бөбөктөр адабияты өтө жөнөкөй кыска жомоктордон турат. Анан улам жаш өйдөлөгөн сайын балдар адабиятынын жанрынын чек арасы да кеңий баштайт, мазмун жагынан да татаалдашып, байыйт. Чоң балдар мурдагыдай кызык окуялуу приключениялуу чыгармалар менен бирге кадимкидей социалдык мазмундагы романдарды окууга өтүшөт.

Кыргызстанда балдар адабияты чоңдор адабияты менен бирге эле пайда болуп, өнүгүп-өсүп келген. А.Токомбаевдин жомок сюжетинде жазылган «Жетим» поэмасы 1926-жылы жарык көргөн. К.Баялиновдун «Жылан менен чабалекей», «Түлкү менен суур» аңгемелери да ошол эле учурга таандык. Өзгөчө 30-жылдарда балдарга арналган чыгармалар көп пайда болгон. Х.Эсенкожоевдин «Саякатчы бала», «Үчүнчү шар», «Родинанын уулу» сыктуу фантастикалуу аңгемелери 1938-1939-жылдарда жазылып, булар аркылуу ал ушул жанрдын баштоочусу катары таанылган. Ал туурасында алгачкы жолу оозго алып, адабий анализ жүргүзгөн К.Укаев болуп эсептелет.

Согуштан кийинки жылдарда балдар адабиятын өнүктүрүүгө абдан маани берилип, бир нече ирет өкмөттүк чечимдер кабыл алынган. Ошол мезгилде көп чыгармаларын жаратып, балдар жазуучусу катары атакка ээ болгондордун эң көрүнүктүүсү – М.Жангазиев. 1953-жылы Т.Сыдыкбеков кыргыз адабиятындагы орчундуу окуялардын бири болуп калган «Тоо балдары» романын тартуулайт. Ошол тушта балдар прозасында активдүү иштеп, кийинчирээк элге кеңири «Кычан» романын жараткан Ш.Бейшеналиев да балдар жазуучусу катары аты чыккан. Анын «Ак тайлак», «Табышмакчы Чынара» Өндүү кичинекейлерге арналган аңгемелери окурмандардын чоң кызыгуусун пайда кылган.

Р.Шүкүрбеков кыргыз адабиятынын тарыхына мыкты тамсилчи катары киргендиги белгилүү. Ал И.А.Крыловду которуп жүрүп, бул жанрдын ой-чуңкурунун бардыгын жакшы өздөштүрүп алган.

Тамсил чоңдор үчүн да, балдар үчүн да жазыла берет. Анда көп учурларда айбанаттар каарман катарында катышкандыктан, бул жанр балдар дүйнөсүнө жакыныраак келет, анткени, кичинекейлер,

өспүрүмдөр да кызык окуялуу, фантастикалуу, анан күлкүлүү чыгармаларды жакшы көрүшөт. Горький «бала менен эч кандай дидактикасыз, кызыктуу, «оюн-тамашалуу» кылып сүйлөшүү керек деп айткан экен. Анын сыңарындай, балдар үчүн чыгарма жаратуучулардын алдында көп кыйынчылыктар турат. Биринчиден, алган тема кызыктуу болсун; экинчиден, окуяны дидактикасыз, бирок, көркөм, балага таасир эте тургандай, таалим-тарбия бергендей жазуу керек; үчүнчүдөн, күлкү, юмор балдар чыгармаларын дайыма коштоп жүрүүгө тийиш; төртүнчүдөн, тили жөнөкөй, «бал тилдүү» болушу зарыл; бешинчиден, жанрдык жөнөкөйлүк да талап этилет, б.а. жазуучу бала менен бала болуп «тил таап сүйлөшө да, кээде оюн кура да билүүсү кажет экен».

Эми ушинтип, катар номер коюп санап киргенде ал талаптардын баарын кантип аткарам деп жүрөксүп, балдар адабиятынан жаа бою качкандар көп чыккан. Өзгөчө кичинекей бөбөктөр үчүн жазыш тозоктун тозогу болсо керек, анткени, алардын тилин жана оюн табыш көп кыйынчылыкты талап этет.

Р.Шүкүрбековдун «Эки бөжөк» тамсили анын балдарга арналган алгачкы чыгармасы экенине карабастан, ийгиликтүү чыккан. Мында жогоруда саналган талаптардын бир тобу ишке жакшы ашырылган. Биринчи иретте сюжети оригиналдуу. Анда тамсилге көп катышкан баягы эле айбанаттар жүрөт, бирок, окуянын өнүгүшүндө айырмачылыктар бар. Финалда туруктуу каарман куу түлкү өз жазасын алат. Бөжөктүн бирөөн туткундап келип, балдарына жем кылып берээрде өзү бүркүттүн тырмагына илинет. Жомоктун традициялуу мораль-сентенциясы мындай:

Жомокту уктунбу балам,
Тентектик жаман.

Демек, «Эки бөжөк» тамсилинин башкы идеясы – жомоктук ыкма аркылуу кичинекейлерди тартиптүүлүккө, эне-атасынын сөзүн угууга үндөө. Мында тентек бөжөктөн башка эне-коендун образы да бар. Карышкыр анын балдары жаткан жерге келатканда ал бөжөктөрдү коргош үчүн анын алдынан тосуп чыгып, анан качып жөнөйт. Карышкыр артынан кууп, мына жетем деп жакындап келгенде капкан бутун капшыра чабат. Бул жолку «чабуулдан» аман калган кичинекейлерге энеси «эми алыс чыкпай жүргүлө» деп, катуу эскертүү жасайт. Ошондон кийинки экинчи душман түлкү акең, бөжөктөрдүн

бирөөнү жалпак тилге салып алдап, жатагына ээрчитип барат, бирок, максатына жетпейт.

Чакан жана кызыктуу сюжетти Шүкүрбеков жакшынакай жатык тил менен айтып берген. Тамсил эркин ыр менен жазылып, окууга жана кабыл алууга жеңил.

К.Укаев «Эки бөжөктүн ийгиликтүү чыгышынын себебин, тамсилдин тили жатык, жөнөкөйлүгүнөн башка да дагы бир учурга байланыштырат: «Сөздүн төркүнү автордук идеянын түздөн-түз үгүт-насыят жолу менен эмес, күлкү ыкмасы аркылуу берилишинде. Бөжөктүн тентектиги, эч нерсени түшүнбөгөн баеолугу сүрөттөлгөн строфаларды күлкү коштоп жүрүп отурат» (19-бет). Буга мисал катары сынчы бөжөктүн корозго жолуккан жерин келтирет:

Бир жерге келсе койкоюп короз турат,
Мурун көргөн эмес мындай жанды.
Апам түлкү сени жейт деди эле,
Ушу го чамасы деп кыялданды.
Мышык экен деп чочуп,
Короз гу-гу-гу деп алды.
Бөжөк аябай шашты,
Бүткөн боюн кара тер басты.
– Сиз тааныйсызбы, байке, апамы?
Нан сурап жаткан экен деди короз.
Келтирип туруп бөжөктү мурунга тепти,
Өзү нанын чокуп алып чуркап кетти.

Ошентип, маңыроо байкуш насыя таяк жеп туруп калат. Бөжөктүн бул абалына кичинекей окурман бир туруп күлсө, бир туруп аяйт.

«Эки бөжөк» тамсил-жомогун акын «эрке юмордун бешигинде термелип отуруп жазган» дейт К.Укаев. Бирок, анын финалын Р.Шүкүрбеков автордук акыл айтуу аркылуу эмес, диалог менен бүтүргөндө кызыктуу чыкмак дегендей ой айтат. Мисалы, тамсилди балдар бирөө карышкыр, экинчиси түлкү, үчүнчүсү дагы бирөө короз болуп окуса, абдан кызыктуу чыгат. Ушуга байланыштуу сынчы Белинскийдин «сөздү персонаждарга берип, автордун «жашынып» калганы дурус» (23-бет) деген сөзүн келтирет.

К.Укаев чыгарманын тилине байланыштуу дагы каалоосун билдире кеткен. Жазуучунун тамсилге «кылаң деди», «теңге чөп», «далбалап» сыяктуу алардын түшүнүгүнө такыр жат сөздөрдү

аралаштырбай, сөздүк запасын өздөрүнүн чөйрөсүнө тиешелүү түшүнүктүү сөздөрдүн эсебинен байытуу керек (24-бет) дейт.

«Эң кичинекейлердин жанры» аттуу макаланы коен-соен жөнүндө жазылган бирдемени эмне мынчалык «шыйбылчак» кылып мүлжүдү деп ойлоочулар болушу мүмкүн деп суроо коюп, ага мындайча жооп узатат: «Эки бөжөк» китеби айтаарга комсоо, көрөөргө кичине болсо да, биздин жалпы эле бөбөктөр адабияты жөнүндө бук болуп жүргөн анча-мынча ой-пикирлерибизди ойготуп, аны жарыкка чыгарууга материал берип отурат. Анан чыгарманын акыркы сабына чейин макаланын сөөгүнө сиңип, мисал болуп кетишинин өзү да эскерип, «алдейлеп» жүрө турган жакшы факты». Мына, К.Укаев өз макаласынын да, Р.Шүкүрбековдун тамсилинин да кошул-ташыл болуп биригип кеткен маани-маңызын ушундайча түшүндүрөт.

Садыков Абдыкадыр

БАЛДАР АДАБИЯТЫНДАГЫ АЛГАЧКЫ РОМАН¹

Т.Сыдыкбековдун союздук денгээлге чыккан «Биздин замандын кишилери» романынан кийин кыргыз адабиятында күн тартибине өтө курч коюлуп турган балдар адабияты проблемасына кайрылып, «Тоо балдары» (1953) аттуу романын жаратты.

Тарбия темасы кылымдарды башынан кечирген өтө орчундуу тема. «Куш уясынан эмнени көрсө, ошону алат» деген накыл сөз беркенинен жаралбаса керек, анткени, бала үй-бүлөдө кандай тарбия алса, ошондой болуп өсүп чыгат. Өткөн доорлордо эркек Баланы түндүк ээси катары, бүлө багып, эл-жерди коргоп сактай турган багытта тарбияласа, кыз балдарга үй-жайды кармап, энелик вазипаны аткарууга ылайыктуу тарбия жүргүзгөн.

Коом өзгөргөн сайын тарбиянын мүнөзү да өзгөрөт. Мисалы, совет өкмөтү чыккандан кийин мектептер ачылып, жаштарды ошол коомго кызмат кыла турган граждандар кылып, билим-тарбия жүргүзүлгөн. Мында албетте мурунтан келаткан жакшы салттарыбыз жокко чыгарылган эмес. Алсак, эне-атаны урматтоо, Ата журттту

¹ Садыков А. Балдар адабиятындагы алгачкы роман. Китепте: Кыргыз залкарлары. – Бишкек, «Бийиктик» – 2012. – т. 1. – 288-299-беттер.

сүйүү, достукту, ынтымактуу барктап, баалоо, кайрымдуулук, гуман-дуулук жана башка ушул сыяктуу ата-бабадан келаткан баалуулуктарды улантуу тарбия ишинде биринчи планда турган.

Т.Сыдыкбеков «Тоо балдары» романында үй-бүлө, б.а. ата тарбиясынын маанисин ачып көрсөтүү максатын борбордук орунга койгон. Бул идея абдан колориттүү түзүлгөн. Омор-акенин образы аркылуу ишке ашырган. Автордун «Кең-Суу» романындагы Ыманбайдын образына карата адабиятчылар «Ыманбайчылык» деген терминди колдонуп жүрүшөт. Бул орус адабиятындагы «Обломовщица» дегенге мазмундаш, б.а. ошол образдардын ички табиятын толук камтыйт. Мисалы, Обломов деген адам бекерчиликтен тажабай, жадабай жатып эле тамак иче берген неме экен. Ыманбайда да адамдардын көңүлүн бура турган өзгөчө бир мүнөздөр байкалат. Ал – жалкоо жана бозокор да адам. Үйдөгү кызыл чиедей кыздарына тамак-аш жасап бериш үчүн аялы жумшаса, отунга бараткан ал жумушун таштап коюп, бозо аңдып кетет. Кечинде эс-учун билбеген мас абалында аны отунчулар отун менен кошо жүктөп келип, эшигинин алдына ыргытып кетишет. Ыманбайдын мындан башка да апендичилик жактары бар. Эки айылдын билермандары чабыша кетип, аны амал менен элчиликке жумшаса, ал муну сыймык катары көрүп, башка айылга барып, токмок жеп, «өлүп тирилет» (автордун сөзү).

«Оморчулукка» келсек, мында да эсте кала турган мүнөз өзгөчөлүктөрү көрүнөт. Романда ал жазуучу тарабынан ишенимдүү көркөм чечмеленип берилген.

«Оморчулуктагы» бир өзгөчөлүк – ал өткөн доордун тарбиясын каны-жанына сиңирип алган адам. Ал заманда уруулар арасында куру намыс талашып, же башка болбогон себептер менен чабыштар болуп турган. Мында алардын колдонгон негизги куралы союл болгон. Эр көкүрөк, баатыр чалыш Омор ошондой салгылаштарда өзгөчө айырмаланып, «көк союлчу» аталган. Кезегинде эр эңишке, балбан күрөшкө да түшүп жүргөн.

Совет мектептери 1924-жылдардан тарта ачылып, 30-жылдардын аягында ал бир топ өнүгүп-өсүп бара жатканда уруш чыгып, ошону менен мектептердин иши да көп аксай түшкөн. Согуштан кийинки оор жылдарда да мектеп ишинде көп кемчилдиктер орун алган. Ал кезде милдеттүү түрдө он жылдык билим алуу деген мыйзам толук аткарылбай, окууга тартылбай калган, же мектепти таштап кеткен

балдар көп бала боло турган. Анын үстүнө «Оморчулукка» тиешелүү түшүнүктөрдүн бир тобу да адамдардын аң-сезиминде жашап жүргөн. Омор айткандай, окуп алып, койчу же уйчу болгондон көрө окубай эле коюш керек. Ал педтехникумда окуп жүргөн кезинде Сабырды (кийинки «Күрпүлдөк» мектебинин директору) үйүнө чакырып, ага «көп окуган адам мээсинен ажырап калат дейт, сен аны таштап милийсалыкка өт» деп кеңеш берет.

Омор элүүгө келгенде балалуу болбой жүрөт. Ошондо ал эшигинин алдында отуруп алып, өткөн-кеткен кичинекей балдарды чакырып алып, аларды эркелетимиш болуп, эти-башын эзгилеп ыйлатат. Балдардын энелери аны «как баш» деп тилдеп, тим болушат. Кийин ага эч бир бала жолобой алыс каччу болот. Омор бул кылыгын балдарды тарбиялап жатамын деп түшүндүрөт: «Эмне!» – дечү Омор ызаланып. – Мен бала коркутуучу карышкыр экемин, ээ. Атаңарга наалат, чор кыргыздар. Булар жадаса, Баланы эркелете билишпейт. «Үфү, үфүлөп» үстүнө үйрүлө беришип, балдарын арпа жарманын каймагындай былжырак өстүрүп алышат. Бала дегенди бешиктен бели чыга элек кезинен кайыш алып үйрөтсө, союл тоотпос өрт өсөт! Раматылык чоң атам мени эркелеткенде жакамдан муунта кармап, эки жаагымды ысыта-ысыта чапчу. Рас, адегенде ыйлачумун, кийин көнүп кеттим...»¹.

Омордун аялы төрөбөй жүрүп, кийин орус доктор аял дарылап айыктырып кырк жашында уул табат. Атасы аны ырымдап Орусбек деп ат коет. Бул орус врачка ыраазылык билдиргендин белгиси эле.

Орусбек жети жашка келгенде аны мектепке тартуу үчүн келген жигитке каршы сөздөрдү айтып («окуп, окуп, акыры уйчу, койчу болсо, менин Орусбегим окубай ак о деген адам болот» – 3-т., 305-бет), аны жибербей коет.

Ошентип, окубай калган Баланы ары-бери өткөн балдар «торпок, торпок» деп шылдындашса, Орусбек үйгө ыйлап келет. Анда атасы: «Оо, кайраты жок жаман – деди. Алар торпок десе, сен ого бетер торпогунду билгизип, үйгө мөөрөп келесинби?! «Жалгыз болсоң чоогоол бол, көп жанынан түнүлсүн» деген. Сени торпок деген балдарга кыргыйдай тий! Маалим болушса, маа айт. Мектебинин эшигин жулуп ыргытканды бир көрөсүң» (3-т., 305-бет).

¹ Сыдыкбеков Т. Чыгармалар /төрт томдук/. – Фрунзе., Кыргызстан. – 1070. – 3-том. Мындан ары китептин бети гана текстте көрсөтүлөт.

Кийинки жылы сельсоветтен кишилер келе берип, окуу жөнүндөгү мыйзамды түшүндүрүп жатып, Орусбекти мектепке тартышты. Мындай мисалдар турмушта көп эле кездешкен. Ат-Башы районунун азыркы «Кошой» айылында Дүйшөкө деген койчу тубаса бир кулагы жок төрөлгөн баласын окууга жибербей кой кайтартып койгон жеринен мектептин директору атайын Коргон-Таш деген жерден алып келип, класска киргизген экен. Ошол бир кулак бала кийин айыл чарба илимдеринин доктору болуптур.

Атасынын үйрөткөн жол-жобосу менен тентек өскөн Орусбектен балким кийин милициянын генералы чыгышы мүмкүн. «Болор бала богунан» деген дагы бир накыл сөз бар. Анда мыкты чыга тунган бала кичинесинде Орусбек сыяктуу тентек болот. Манас баатырды бала чагында турмушту билсин деп койчуларга кошуп койсо, ал козуларды союп жеп, бир аз чоңою түшкөндө ага тийишкен калмак кербендерин сабаганы айтылат эмеспи.

Тентек Баланы тарбияласа, жакшы адам чыгышы мүмкүн. Таптакыр зөөкүр, бандит болуп кеткендери сейрек.

Орусбектин шоктугу романда бирин-экин деталдар аркылуу жакшы ачылып берилет. Жаңы мектеп курабыз деп кыш куюп жаткан кезде ал Аскарга жөндөн-жөн туруп эле тийишип, бетине ылай чачкан жеринде чатак ырбабасын деп мугалимдер тыйып коюшат. Дагы бир жолу окуган жомогундагы Чоюн кулак алпты туурап, эки кулагына ылай сүйкөп алып, ары-бери чуркап, иштеп жаткан балдарга жолтоо болот.

Орусбек алты ай окуп «Алиппени» үйрөнүп чыкканда атасы ага ыраазы эмес. Илгерки молдолор мынчалык мөөнөттө баланы чоң молдо кылып чыгаруучу деп нааразы болот. Бул дагы бир деталь. Омор аке жаңы окуунун маанисин дагы эле жакшы түшүнө элек. Анын үстүнө Орусбектин окууга анча ынтаасы жок. Мугалимдер аны алып калып кошумча сабак өтүп жүрүшөт. Омор муну да жактырбайт: «Чекеме бүткөн жалгыз уул чоңоол өссүн! Мен баланы кыргыздан алган эмесмин, орус берген. Мен Буга «а-та, ат...чана тартын» окутпаймын. Баламды алып, тигил совхоздогу орус мектебине беремин» дейт. Анын дагы бир жүйөөсү бар. Мен, – дейт ал, – уулду мектепке өткөзүп бергем. Топ мугалим жүрөт, тарбиялап алгыла.

Омордун «шоктук» жөнүндөгү принцибин бир жактуу түшүнүүгө болбойт. Аны жалаң эле тентектик маанисинде эмес, эр көкүрөк, тың,

эч кимге жемин жедирбеген мүнөздө кабылдоо керек. Омор-акенин (эл аны ушинтип аташат) мүнөзү катаал, кежирлиги, орой мүнөзү да бар. Ошон үчүн айылдаштары ага өтө сак, аяр мамиле кылышат. Бир жолу мектептин директору эки мугалим ээрчитип анын үйүнө келет. Мына эми эки жаат болуп ар бири өз принцибин кармап сүйлөшүп отурушат. Омор жаңы замандын тарбиялоо тартибин жаман көрбөйт. Ал эркек балдар үлдүрөп чала ачыган камырдай былжырабай өз жанына тың болсун деген көз карашта экенин туюндурат. Ошондон кийин келгендер абышка менен жылуу-жумшак коштошуп, аны ата-энелер жыйналышына чакырып кетет. Бирок ал болжогон күнү эмес, башка бир күнү кемпири «баргын» деп кайра-кайра жемелей бергенден кийин («эч болбосо мугалимдер эмне дейт – аны угуп, андай жүр, мындай жүр деп балага акыл да айтпайбыз») барса барып көрөйүнчү деп келатып, мектептин жанынан Динарды көрүп, аны менен бир аз сүйлөшө калат. «Аңгыча коңгуроо шыңгырады. Динар чуркап кетти. Чачтары серектеп, ак боркоктун четтери делбирттеп баратса, артынан караган Оморго кыз көпөлөктөй эбелектеп көрүндү» (321-бет). Динардын портрети (мектеп формасын кийген кичинекей кыз) абдан элестүү тартылган. Бул сөздөрдү окуганда совет доорундагы мектеп тартиби, жол-жоболору көз алдыга элестей түшөт. Ошол кезде 1-сентябрда атайын форма кийген балдар, кыздар мектепти көздөй агылып бараткан учур кандай сүйкүмдүү, кооз көрүнүүчү. Азыркы демократиянын кийимдерин (көркү жок, бырыш-тырыш, көп чөнтөктүү) кийген окуучулар көзгө бир башкача көрүнөт. Жүрүм-турум жактан да ал мезгил менен бул мезгилдин ортосунда чоң айырмачылыктар бар.

Омор-аке мектепке кирип, коридордогу атайын постаменттерге коюлган ар түрдүү бюсттарды таңгала карап, анан сабак өтүлүп жаткан бир класстын эшигин ачып кирип барып, мугалимден жеме угуп калат, анткени, бул тартип бузгандык экенин ал баамдаган эмес. Кайра чыгып, Омор-аке директорду издей баштайт. «Мектеп Оморго жаңы дүйнөнүн төрүндөй бөтөнчө таасир берди» (324-бет). Бул – ичине чоң мазмун каткан маанилүү деталь. Ооба, Омор тарбияланып өскөн эски дүйнө менен совет мектебинин жол-жобо, тартиби таптакыр башка дүйнө эле. Муну абышка ушундайча баамдады.

Аңгыча Сабыр жолугуп, колтуктап алып, аны кабинетине киргизди. Бул жолу да жакшы деталь табылган. Омор кирип келген директордун кабинетинин терезелеринен күн түшүп, кабинет күлүп туруптур»

(324-бет). Кабинеттин түнөрүп, түнт турган көрүнүшү менен күн тийип, жаркырап турган көрүнүшү карама-каршы түшүнүк. Сабырдын Оморго арткан мээрим, жылуу кабыл алышы ошол ойду тастыктап турат.

Директордун кабинетинде эки киши тиктешип, бири-бирине сынай карап отурушат. Ошол учурду автор мындайча сүрөттөйт: «Эки жоон сандарын сөөктүү шадылуу колдору менен аткый басып, бакалоорун учтантып, мойнун созуңкурап Омор Сабырды бийиктен карады эле, анын алп кебетеси берендей ормoe түштү. Кылдат көргөн көзгө ушул секунддагы экөөнүн турушунан зор тирешүүнү байкар беле? Омор – бардык касиетин чың сактап менменсиген куу карагайдай татаал. Сабыр – анын жанында башаттын көзүнөн дүркүрөп көктөгөн жаш чынардай алп» (327-бет). Бул өзгөчө символ – деталь. Тирешип турган эки жактын тең өз чындыгы бар. Омор кантсе да эскилиги (салт-санаа, жүрүм-турумдагы) жетип калган куу карагайдай. Сабыр анын алдында жаңы көктөп дүркүрөп өсүп бараткан жаш чынардай. Демек, чындык бул тарапта ооп турганын карт дарак сезгенсийт, бирок, али багына элек. Муну байкаган Сабыр ага өз өмүр баяны, кантип окуп, кантип ушул даражага жеткенин айтып берүүнү ылайык көрөт. Атасыз жетим өскөн Сабыр совет өкмөтүнүн адилет жакшы адамдарынын жардамы менен борборго келип, педтехникумдан окуй баштайт. Анын багына ал окуу жайынын директору казакча жакшы сүйлөгөн орус адамы Кузьмич Юдахин деген адам туш келет. Ал карамагындагы балдарга (көбү жетим-жесирлердин тукумдары) мээримин төгүп, өз атасындай мамиле кылат. Ар дайым балдарга «силерди Ала-Тоо күтүп жатат, көп окуп, көптү билип, кайра эл-журтка барганда жакшы тарбиячылардан болгула» деген сыяктуу таалим-тарбиялык мааниси чоң сөздөрдү какшап айтар эле. Аңгемени угуп отурган Омор-акенин ичи жылып, бир жагы Сабырды аяй баштайт, анткени, ал мугалимдерди «ата, ат-ка та-ка как» деген сөздөр менен шылдыңдап жүргөн күндөрү көз алдынан кайрадан өтүп, эми булардын жаштарды тарбиялоодогу эмгеги зор экенин түшүнөт... Көп өтпөй өзү суранып, мектептин жемиш багына сугатчы жана кароолчу болуп иштейт бапштайт. Бул анын өмүрүндөгү бурулуш учур эле.

Романдын финалында «түшүм тою» тууралуу сөз жүрөт. Бул – абдан жакшы табылган символ-деталь. Ал Сабыр баштаган мугалимдер жана окуучулар коллективинин ишинин жыйынтыгын көрсөтөт. Балдар отургузган жемиш багы биринчи түшүмдү бере баштады

– бул тарбия таалимдин да жемиши, тою. Ошол идеяны орустун классик жазуучуларынын бири К.Федин абдан жактырып, Т.Сыдыкбековго мындай телеграмма жиберген: «Жаңы Кыргызстан отургузган жемиш бактарын Сиздин Аскарыңыз, Динарыңыз, Омор карыяңыз дагы жакшылап өстүрсүн!».

Омордун образын автор бир кыйла деңгээлде драмалуу, психологиялуу планда иштеп чыккан. Мында автордун көркөм деталдарды пайдалануу чеберчилигин да белгилөөгө тийишпиз. Мисалы, Омор-акенин эр көкүрөк, баатырдык мүнөзү ал дайыма колдонуп жүргөн «эркек бала шок болсун, шок болбосо жок болсун» деген накыл сөз аркылуу берилет. Бул жакшы сапатка анын илээнди, жалкоолугу карама-каршы коюлган. Муну Аскар өз күндөлүгүнө жазган мүнөздөмөдөн көрүүгө болот. Омор-аке жаз алды менен тамдын артына эки тал саят. Күзүндө анын бирин өзү таяк кылып алса, экинчисин эчки мүлжүп таштайт. Ал мектептин маанисин жакшы түшүнбөй жүргөн кезинде илгерки молдолорду азыркы мугалимдерден жогору койгон жүйөөсү да жакшы деталь. Мурда дейт ал бир эле молдо Баланы бир жылда эле окутуп куран түшүргөнгө жаратчу эле, азыркы кезде топ мугалим жүрүп, бир Орусбекти молдо кылууга кудурети келбейт. Анан окуу, билимдин Омор үчүн анча деле кереги жок, анткени окуп, чокуп жүрүп, акыры койчулук менен уйчулукка араң жарайт экен.

Романда Омор менен катар көбүрөөк сүрөттөлгөн каарман – бул «Күрпүлдөк» мектебинин директору Сабыр. Анын образы көркөм деталдарды колдонуу жагынан Омордукуна караганда жардыраак, б.а. ал – идеалдуу планда түзүлгөн образ. Ошондой болсо да, эсте кала турган бир нече учурларды белгилөөгө болот. Мисалы, анын мектептин мурдагы «мүлтүлдөк» директоруна карама-каршы коюлган жери. Баштагы директор «мүлтүлдөп» жайкысын курорттордо, оюнтамашаларда жүрүп, сентябрда эле бир келсе, Сабыр мектептен эч жакка кетпей, аны жаңы окуу жылына даярдайт, б.а. мектеп – анын экинчи үйү, анткени, ал нагыз педагог Кузьмичтен тарбия алган, окуу-билимдин маанисин терең түшүнгөн мугалим. Экинчи учур ушуга байланыштуу берилет. Ал Омор-акенин татаал мүнөзүнө жараша ага сак, абдан аяр мамиле жасап, анын жан-дүйнөсүнө кирүүгө аракеттенет. Анын өзү педтехникумдан окуган жылдар, Петр Кузьмич тууралуу айтып берген аңгемелери кежир абышканы бир топ жибитип, психологиялык жактан «дарылоо» милдетин аткарат. Үчүнчү

учур Кузьмичтин Сабырдын жаңы мектебин көрүү үчүн келген жери. Бул чыныгы педагогдун эмгегинин жемишин тастыктаган мисал катарында берилген. Ал эми жаңы мектептин курулушундагы оорчулуктарды мүнөздөй турган психологиялык деталдарды таба албай, автордун 50-жылдардын адабиятындагы ураанчыл агым менен кетип калгандыгы чыгарманын бөксө жерлеринен болуп эсептелет.

Романда Аскар, Орузбек, Динар деген үч баланын образы берилет. Булар үч башка мүнөз менен айырмаланган бир топ колориттүү түзүлгөн типтер.

Аскар романтикалуу образ. Ал айлана-чөйрөдөгү көрүнүштөргө, адамдардын жүрүм-турумуна байкоо жүргүзүп, аны өзүнүн күндөлүгүнө анализдеп жазып жүрөт, демек, ал көп нерсени билүүгө ынтызар бала. Үйгө банкелерге ар түрдүү өсүмдүктөрдү, мисалы, кайрак жерге айдалуучу үрөн, күздүк, жаздык буудай, арпа сыяктууларды өстүрүп байкоого алат. Бул тажрыйба балдардын илимий-практикалык мааниси бар экенин ал жакшы түшүнөт. Академикке кат жазып, андан кеп-кеңеш уксам деп ниеттенет. Мындай зирек, кыялкеч, аракетчил да балдар турмушта көп эле кездешет. Аскар – ошолордун бири. Атасы согушта өлгөн, апасы Сабийра колхоз жумушу менен алек, Аскарга баш көз болуп, өзү билген акыл насаатын айтып жүргөн чоң энеси бар. Ал эртели-кеч кобурайт: «Кой, жарыгым. Ойногон ойнунду, окуган сабагыңды көздө. А үрөндүн канчасы өнөрүн башкарма өзү эсептеп алсын. Сен азыр баласың, кээде чоң кишинин оюна түшпөгөн иштерге убара болосуң. Кой, антпей жүр. Эл ичинде жаман көз деген болот. Бирөөнүн көзү, бирөөнүн сөзү тийип калат». Бул мээримдүү эненин баласын ар кандай жаманчылыктан алыс болсо экен деген ниетин билдирген деталь.

Мугалдимдердин жетеги менен окуучулар тоого экскурсияга чыккан кезде Аскар башка балдар сыяктуу эле кубалашып ойноп, бакка, карагай башына чыгып, ар түрдүү өсүмдүк чөптөрдү таап, алардын аттарын үйрөнүп жүрдү. Анан бийикте отуруп колхоздун картасын чийгиле деген тапшырма алган кезде ал баягы кыялкечтигин карматып, айлана-чөйрөнүн бүгүнкү көрүнүшүн эле эмес, эртеңкисин да элестетип картага түшүрөт: «Кыштак менен тегирмендин орто арасын жемиш багы ээлейт. Ортодо көл... Туурада электр станциясы... Ал эми чоң жолдун астында кеминде дагы беш гектарча жерге алма, өрүк отургузсак биздин кыштак гүл ичинде көрүнөт...» (441-442-беттер).

Экскурсияга чыгуу, өз аймагын, жер-суусун, өсүмдүктөр дүйнөсүн үйрөнүү совет доорунда абдан өөрчүгөн иштердин бири эле. Азыр анын бири жок. Мектептерде мугалимдер айылдын, райондун картасын чийдирүүнү такыр унуткан сыяктуу. Ал турсун ошол аймактан чыккан атактуу адамдардын аты-жөнүн да билишпейт. Бул капитализм шартындагы пассивдүүлүктүн бир көрүнүшүдүр.

Аскардын антиподу катарында романда Орусбектин образы берилген. Ал мектеп жашына келгенден тартып атасы Омордун күчтүү таасири менен «мектепке барбайсың десе, макул болуп жүрө берет. Эл сыяктуу эмес, бир жыл кечигип биринчи класска барат, бирок, сабакка анча куту жок, мугалимдин айткандарына анча моюн суна бербей тентектик жагына ооп баратканда Сабыр баштаган бир топ мугалимдер анын атасы менен иш жүргүзө баштайт.

Романда Орусбектин тентектиги айрым бир деталдык сүрөттөөлөр менен берилет. Орусбек атасынын чоогол бол деген сөзүн түз кабыл алып, ойноп жүрүп бир жолу Мурадыл акенин сарайына өрт коюп, көргөндөр аны араң өчүрүшөт. Кичирээк кезинде атасынан уккан жомоктогу Чоюн кулактын ролун ойноп, кыш куюп жаткан балдарга ылай чачып, алаксыта бергенден кийин мугалимдер араң тыят. Экскурсия убагында да ал өзүнчө оюн баштап, башкалар жасап жаткан ишке аралашпай калжандай берет: «Мында келгиле, балдар, – деди Сеитова.

Орусбек бул кезде калдайган жазы мукабаны башына чатырча кылып кийип, өзүнчө оюн баштап келаткан. Ал адетинде укмаксанга салып, ары жакка адымдады.

– Орусбек, мен кимге айтып жатам! – деди Сеитова.

Орусбек канат сермегенсип эки колун эки жакка күүлөп койду да:

– Азыр...Ге-тетиги төө кокону үзүп алып, учуп жетем эжеке, деп нары чуркады» (419-бет).

Бул жерде бир кызык деталь бар. Башка балдар төө коконун тикендүү жалбырагына жакын жолой алышпас эле. Ал эми Орусбек тентек аны оңой эле үзүп алып, «муну папкеге салып кургатыш керек», бул дары чөп дейт. Демек, шоктуктун артында анын зиректиги уялап жатат. Эгерде ага аяр мамиле жасап, айтканын угуп, ошого жараша мамиле этсе, аны тарбияга оңой эле көндүрүүгө болмок.

Романда ак бантик тагынып, ак фартук тартынып, көпөлөккө окшоп желпилдеп чуркап мектебине барып жүргөн, биринчини

бүтүп, экинчиге көчүп жаткан кичинекей Динара жазуучу тарабынан өтө сүймөнчүлүк менен сүрөттөлөт. Аскардын мүнөзү токтоо, чоң кишиге окшоп кетет, ошон үчүн чоң эне аны менен көп сүйлөшө бербейт. Эрмеги эле Динара. Анын үстүнө кичинекейдин такыр тынчы жок, энесинин жанын койбой ардеме-бирдемелерди сурай берет. Кээде чоң эне өзү айткан сөздүн маанисин чечмелеп бере албай бушайман да болот. Сүйлөө речте өтмө маанидеги сөздөр көп колдонулат эмеспи, мисалы, «илгери жетим-жесирге күн тийчү эмес» деген сыяктуу. Тентек кыз ал сөздү түз мааниде кабылдайт да, чоң энени бир топ убара кылат. Чоң эне болсо тескерисинче Динаранын пионер, сбор ж.б.у.с сөздөрүнүн маанисин баамдай албайт. Анда кызы: «и-и, энеке, өзүң сексенге чыктым дейсиң, анан ушул сөздөрдү билбейсиң» деп капалана берет. Кыз карыган киши баарын билиш керек деп ойлойт көрүнөт. Ал эми чоң эне мындай сөздөрдү мурда укпаса эмне кылсын. Ошон үчүн өткөн турмуш, өз өмүр баянын айтып бериш үчүн Динара менен Аскар энесин пионер сборуна чакырышат. Ага Омор-аке да барып, балдарга кызыктуу аңгеме куруп беришет.

Жазуучу Динарага карата «капкара көздөрү ойноктоп» деген таасын портреттик деталь тапкан, бирок, аны автор тике же кыйыр формасында бир нече ирет кайталай бериши анча орундуу эмес. Ошондой эле кайталоолор Омор-акенин портретине тиешелүү учурларда («көкүрөктөй алаканын чекесине серепчилей») да кездешет. Булар анча деле чоң мүчүлүштүк эмес. Жалпысынан алганда Т.Сыдыкбековду портреттик деталдардын устаты деп атасак болот.

Романда Сабырдын Жыпар деген кичинекей кызынын да бир элестүү портреттик деталы бар. Ал Омор-аке кайтарган жемиш багына эки-үч жолу келип, алма «уурдап» кетет. Анда Омор атасы эмки жолу келсең, колунду кесем деп коркутат. Кичинекей Жыпара бышып турган алманы жегиси келет, бирок, чоң атасынан коркот. Ошондо ал башка бир амал ойлоп табат. Алманы колу менен кармап туруп үзүп албай, тиштеп жеп кетип жүрөт.

Жалпысынан алганда Т.Сыдыкбеков буга чейин бир аз гана эскиздик мүнөздө болбосо (мисалы, «Бороондо», «Сагымбадымбы» ж.б.) мектеп жашындагы кенже жана өспүрүмдөрдүн образын жаратып көргөн эмес. Ал эми «Тоо балдары» алардын кенири планда алынган образдарын бир топ денгээлде чебер жаратып бере алган. Мында көркөм деталдарды колдонуунун ролу да чоң экендиги түшүнүктүү.

АЗЫРКЫ БАЛДАР ПРОЗАСЫ¹

Балдарга арналган кара сөз түрүндөгү чыгарма тууралуу сөз болгондо, адегенде эле көөнөрбөс жанр адабий жомоктор эске түшөт. Мейли, элдик жомоктор болсун, мейли конкреттүү авторлор тарабынан кайра иштелип чыккан жомоктор болсун, бул жанр баланын табиятына жакындыгы менен башка чыгармалардан айырмаланып турат. Ошондон улам болуу керек, балдар жазуучусу аталып, колуна калем алган чыгармачыл калемгерлердин ичинен жомок жазбаганын табуу кыйын.

Балдар адабиятынын тарыхында жомокторду басмадан чыгаруу ишинде өзгөчө чоң эмгек жасагандардын бири – Д.Сулайманов². Ушул багытта көп иштегендиктен, анын балдарга арнап өзү жазган жомоктору да арбын.

Дүйнөлүк адабияттын тарыхында (Х.Андерсен, Ж.Санд, А.Экзюпери, Ш.Перронун жомоктору) алтын фондуга кирип, кичинекейлерге таалим-тарбия берүүдө зор роль ойногон жомоктор ааламды чарк айлана кичинекей окурмандарды кызыктырып келет. Мазмунуна не бир асыл идеяларды камтуу мүмкүндүгүнө ээ болгон көркөм сөз өнөрүнүн бул түрү чоңдор адабиятынын залкар жазуучуларын да кайдыгер калтырбай, аларды да балдарга арнап жомок сюжетин табууга азгырып жиберет окшобойбу. Кыргыз профессионал адабиятын негиздөөчүлөрү аталган улуу муун жазуучулары: К.Баялинов, К.Жантөшев, А.Токомбаев, Ж.Бөкөмбаев, Т.Сыдыкбеков тарабынан жазылган адабий жомоктор узак жылдар мектеп окуучуларынын окуу китептеринен орун алып, балдарга нравалык сабагын берди.

Кыргыз адабиятында кара сөздүн падышасы – Ч.Айтматовдун «Чыпалак бала» жомогу жазуучунун башка чыгармаларындай эле жаркын чыгып, азыркы учурда мектеп жашына чейинки бөбөктөрдүн айыпсыз жан-дүйнөсүн кулпуртуп, аларга эстетикалык ыракат тартуулоодо.

¹ Култаева Ү. Азыркы балдар прозасы. Китепте: Илимий эмгектердин алты томдук жыйнагы. – Бишкек., том 3. – 2015. – 36-51-беттер.

² Д.Сулаймановдун чыгармачылыгына арналган портреттик мүнөздөмөдө кененирээк сөз болот.

Элдик сюжеттен алынган жомоктун окуясы жазуучу тарабынан бөбөктөрдүн кабыл алуусуна ылайык келгендиктен, аларга бир-эки окуп берүү менен окуяны эстеп калат, анын жомоктук «чындыгына» ишенишет.

Өзүнүн асыл идеялары менен көөнөрбөстүккө ээ болгон **жомоктор** азыркы балдар прозасынан да жакшы байыр алган жанр эсептелет. Кыргыз элдик жомоктор¹ системалуу түрдө кайра басылуу менен бирге дүйнө элдеринин жомокторун которуу актуалдуулугун жоготкон жок. «365 күн жомок»² аталган дүйнө элдеринин жомоктору 2015-жылы үчүнчү жолу кайра басылды. Ушул көз караштан алып караганда педагог-окумуштуу Абдыкерим Муратов активдүү иштеп келе жатат. Ал «Дүйнө элдеринин жомоктору – кыргыз балдарга» деген серияны негиздеп, бир катар улуттардын элдик жомокторун балдарга которуп, аларды китеп кылып чыгаруунун үстүндө үзүрлүү эмгектенүүдө. Ал китептердин эң алгачкысы түркиялык түрктөрдүн жомоктору «Чоң энемдин алтын сандыгы» деген ат менен чыгып, 2009-жылы Кыргыз Өкмөтүнүн балдар адабияты боюнча сыйлыгына татыктуу болду. Кийинчерээк «Турар» басмасынан бурят эл жомоктору «Ай жана кыз», алтай эл жомоктору «Ат, уй жана жылдыздар» деген аттар менен басылып чыкты.

Кийинки мезгилде кыска сюжеттүү жомокторду бөбөктөрдүн кабыл алуусуна ылайыктап, параллель үч тилге которуп басмадан чыгаруу тенденциясы пайда болду. Албетте, мындай демилге колдоого татыктуу. Бул да болсо балдар адабиятынын таанып-билдирүүчү ролун жогорулаттууга багытталган. 2000-жылы А.Осмоновдун чыгармаларынан турган жыйнак «Балдарга» деген ат менен үч тилде: кыргыз, орус, англис тилдеринде жарык көргөндөн кийин бир нече балдарга арналган чыгармалар үч тилдүү жарыкка чыкты. Ошондой чыгармалардын бири – Б.Асекееванын «Акылдуу бака» («Мудрый лягушонок», «A clever frog») жомогу. Жомокто окуяны кызыктуу баяндап, балдарды ынтымакка үндөгөн бул жомоктун үч тилдеги берилиши аларды тил үйрөнүүгө да шыктандыра алат. Ушул багытта кыргызча-орусча варианты менен жарык көргөн Б.Самаганинин «Түнкү окуялар» аңгемелер³ жыйнагы 2014-жылы басмадан

¹ Жомокчулар жана жомоктор// Буудайбек Сабыр уулу. – Бишкек., – 2008. – 604-бет. Кыргыз эл жомоктору// Түз.: Шырдакова С. – Бишкек., – 2014. – 288-бет.

² 365 күн жомок// Түз.: Жооданбеков А., Абдыкулова Р., – 3-бас. – Бишкек., – 2015. – 472-бет.

³ Жыйнак аңгемелер аталганы менен анын ичиндеги чыгармаларды жомок-аңгеме дегенге туура келет.

кайра басылып, кичинекей окурмандар тарабынан бир жылуу кабыл алынганын байкоого болот. Анын ичиндеги айрым жомок-аңгеменин («Айдын жарымы кайда?» аңгемесинин негизинде «Түнкү окуялар» аттуу) «Кыргызфильм» киностудиясы мультфильм тартканын коомчулук жакшы билет.

Балдар адабиятына адистешип, анын тарыхында белгилүү орду бар акын-жазуучулар: А.Кыдыров, Т.Кожомбердиев, Ж.Мамытов, К.Жунушев, Ж.Бекниязов, Т.Самудинов, Б.Асаналиев, А.Карасартов, Ж.Осмонкулов, А.Муратов ж.б. – дээрлик бардык жазуучулар жазган жомоктор балдарга белгилүү.

Жомокко балдар жазуучулары эле эмес Ж.Таштемиров, Ж.Мукамбаев¹ сыяктуу изилдөөчү-окумуштуулар да кайрылышкан. Элдик жомокторду жыйнашкан, көбүнесе элдик жомоктордун сюжетин кайра иштөөнүн негизинде жомок жазышкан. Айталы, «Топулуу торгой», «Карымбай», «Кимиси күчтүү?», «Чаар тоок» сыяктуу элдик сюжетке бир нече жазуучу кайрылган. Айталы, К.Бектеновдун «Топулуу торгой» жомогу кара сөз түрүндө жазылса, А.Кыдыров ушул эле сюжетти пайдаланып, эң бир лирикалуу поэма жараткан. Бул темага Н.Жаркынбай да кайрылган.

К.Бектеновдун «Топулуу торгой» жомогу Тилекмат карыянын атынан баяндалат да негизги элдик сюжеттин өзөгү сакталат. Топусун түшүрүп алган торгой адегенде эчкиге, эчки эрменге, эрмен карышкырга, карышкыр жылкычыга, жылкычы байга, бай чычканга, чычкан балага, бала кемпирге, кемпир куюнга кайрылып, каалоосуна терс жооп берип турганда, куюн гана кырдаалды өзгөртүп, ушул эле иретте окуянын жүрүшү торгой каалагандай оңго айланат да, жомокко таандык идея – жакшылык жеңип чыгат.

Балдарга чыгарма жазуу үчүн калемгердин талант көрөңгөсүнүн, көркөм фантазиясынын чоң мааниге ээ экендигин таланттуу жазуучулардын бири – М.Гапаровдун «Бир шиңгил жүзүм» жомогунан көрүүгө болот. Чыгарма 1966-жылы басмадан чыгып, андан кийин да бир нече жолу кайра басылууга арзыган.

М.Гапаров сулуулукту сүйгөн, аны бөтөнчө аздектеген жазуучу. Өзүнүн ушул касиети балдарга арнаган жомогунан да дароо көзгө урунат. Адатта, башка жазуучулар коендорго чөп-чар, жашылча жедирсе,

¹ караңыз: Таштемиров Ж. «Кимиси күчтүү». – Фрунзе., Мектеп. – 1980. – 15-бет.; Менин башыман өткөн окуялар: Аңгемелер. – Фрунзе., Мектеп. – 1983. – 104-бет.; Мукамбаев Ж. «Эне-нур». – Фрунзе., Мектеп. – 1980. – 36-бет.

М.Гапаров алардан айырмаланып, Эне-коёнду үч бөжөгүн жалаң мөмөнүн мөлтүрөгөн сулуусу жүзүм менен бактырат. Күнүгө үч баласын калтырып коюп, токойдон жүзүм издеген эненин азаптуу эмгегин балага сездирүү үчүн жазуучу Сугалак – ач көз бөжөктүн окуясын ойлоп тапкан. Сугалак «сен алып келген жүзүмгө тойбойм, сени менен кошо барам» – деп, энесин ээрчип, тамак табуу кандай кыйын экенин өз көзү менен көрөт. Чыгарманын тарбия берүүчү идеясы эненин эмгегин баалоого бөбөктү жаш кезинен үйрөтүү болгондо, жазуучу ушул жерден жомокко чекит койсо болмок. Бирок, жазуучунун учкул кыялы жомоктук сюжетке дагы көркөм боёкторду кошуу максатында Сугалактын ач көздүгүн айыптоо үчүн аны кийинки укмуштуу окуяларын ойлоп тапкан. Сугалактыгынан апасы жонуна көтөрүп бараткан жүзүмдү артынан уурдап жей берип, ичи ооруп, баса албай, энесинен адашып калышы аркылуу жазуучу окуянын балдардын сезимине таасир этүүчү эмоционалдык күчүнө дагы кубат берген. Жомокто гана болуучу сыйкыр менен түлкүгө жем болгон Сугалак анын курсагындагы короз, балапан басып жаткан мекиан менен достошуп, бир ок кирген тешиктен кайра чыгып, эми бир туугандарына бир шиңгил жүзүм алып барууга бел байлашы анын «тарбияланышы» деп түшүнсө болот. Демек, тарбиялануу да, тарбиялоо да оңой нерсе эмес. Ал жалаң жылуу-жумшак сөздөн, акыл айтуу, жол көрсөтүүдөн турбайт. Тарбиялуу болуу үчүн турмуштук тажрыйбага ээ болуунун азаптуу кыйын окуяларынан жаралуучу түйшүктүү жолду басып өтүү керек.

Жомоктун окулушу таасирдүү, окуялары идеалдуулуктан турганы менен аны баяндоодогу жазуучунун стили реалдуу, күндө көрүп, угуп жүрүүчү адамдар мамилелерин чагылдырат. Ушунусу менен жомок кичинекейлерге окуп берүүгө жеткиликтүү да, кызыктуу да.

Балдар прозасынын адабий казынасында жомоктордон кийинки жанр – **аңгемелер** башка жанрларга караганда басымдуулук кылат. Балдар аңгемелери көркөм сөз өнөрүндө жазуучунун адабий дебюту, тушоо кесер тырмак алды руханий перзенти катары да кызмат өтөйт. Көбүнчө андай чыгармалардын башкы каарманына жаш бала тандалат. Буга Ч.Айтматовдун алгачкы чыгармасы «Газетчик Дзюйо» мисал боло алат. Албетте, бул чыгарманы автор өзү чыныгы турмуштан эмес, «китептик таасирден»¹ жазылганын мойнуна алып, аңгеме-

¹ Айтматов Ч. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. – Фрунзе., – 1988. – 252-бет.

ге жээрүү менен мамиле жасагандыктан, чыгарма жөнүндө көп сөз болбой, жазуучунун жыйнактарына да кирбей калган.

Ч.Айтматов атайын балдарга арнап жазбаганы менен анын чыгармаларында бала дүйнөсү ажайып ажарын ачты. Жазуучунун «Ак кеме» повестиндеги – бала, «Жамийла» повестиндеги – Сейит, «Эрте келген турнадагы» – Мырзагүл, Султанмурат, Ажымурат, «Саманчынын жолундагы» – Жанболот, «Кызыл алмадагы» – Анара, «Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөттөгү» – Кириск, «Делбиримдеги» – Самат, «Кыяматтагы» – Кенжеш, «Кылым карытар бир күндөгү» – Эрмек менен Доул адам турмушунун түрдүү жагдайларында чоңдордун бактысы менен кайгысына ортоктош гана эмес, алардын тагдырында негизги ролду ойногон балдар. Ошону менен бирге залкар жазуучу атайын балдарга арнап, «Атадан калган туяк» аңгемесин жазганы белгилүү. «Ак кеме» повестиндеги «Бугу-Эне» жомогу, балдардын жан-дүйнөсүнө таасир этүүчү «Кыямат» романындагы «Жетинин бири», «Абий көздүү Акбара» окуялары кичинекейлерге арналып, өзүнчө китепче болуп бир нече жолу кайра басылды.

Залкар жазуучу чоңдордун тагдырын балдардан бөлүп карай албайт, анткени баласыз жашоону элестетүүгө мүмкүн эмес. Ошондуктан ал баланын образына жашоонун учугун улоочу катары философиялык маани берет. Ч.Айтматовдун «Канткенде адам уулу адам болот?» – жеке нравалык кредосунун негизги критерийин балалыктын наркы менен баасы аркылуу өлчөйт. Бул ойду далилдөө үчүн жазуучунун «Литературная газетанын» кабарчысы В.Коркин менен болгон маегине шилтеме жасоо жетиштүү: «Адам мүнөзүндөгү прагматизм, рухий жармачтык, жүрөксүздүк, ойдун мажирөөлүгү сыяктуу сапаттардын негизинде эмне жатат? Албетте, балалыктын жардылыгы, кунарсыздыгы»¹.

Жазуучу баланын тагдырын адамзаттын тагдыры катары түшүнөрү анын «Кассандра тамгасы» чыгармасындагы эмбриондун монологунан көрүндү. Азыркы учурдагы цивилизациянын тепсендисинде калган адеп-аклахтын жакырлануусуна, нравалык кунарсыздыкка кабатыр болгон жазуучу: «...мен кассандра-эмбрион, эч кимге артык жүк болбой, туулбай туруп туна чөккүм келет» – деген түйүлдүктүн ач кыйкырыгы менен адамзатты эске келүүгө чакырды. Ч.Айтматовдун чоңдор адабиятындагы баланын психологиясын аңдоо чеберчилиги, адам тагдырында

¹ Коркин В. Человеку о человеке. О творчестве Чингиза Айтматова. – Фрунзе., 1974.

үй-бүлөнүн данакери болгон наристеге өзгөчө маани бериши, балдар адам тагдырындагы ролу, албетте, балдар прозасына жаңы эстетикалык кубат берери шексиз. Анткени менен *жалаң балдар адабиятына адистешкен калемгерлердин чыгармалары али Айтматовдун деңгээлине жетпей жатканы да ачуу чындык.*

Балдар адабиятындагы аңгемелердин жанрдык жактан калыптануусуна котормо адабияты зор таасир эткенин жокко чыгарууга болбойт. Айрыкча орус жана боордош элдердин адабиятынан 70-80-жылдары балдар жазуучусу аталган калемгерлердин дээрлик бардыгы котормо¹ иши менен да алектенишкени байкалат. Р.Шүкүрбеков, К.Эшманбетов, Д.Сулайманов, Т.Козубековдор орус жана боордош элдердин адабиятынан которгон котормо тажрыйбасын балдар жазуучулары А.Кыдыров, Т.Самудинов, Б.Асаналиевдер татыктуу улантышкан. Натыйжада, А.С.Пушкин, Л.Н.Толстой, И.А.Тургенев, И.А.Крылов, А.П.Чехов сыяктуу адабият алптарынын балдарга арналган чыгармалары байма-бай которулуп, мектеп программаларына кирген. Чет эл адабиятынан Х.Андерсендин, Бир тууган Гриммдердин жомоктору которулду. Котормо адабияттан Антуан де Сент-Экзюперинин «Кичинекей ханзаада» жомогу таланттуу инсан Салижан Жигитовдун котормосунда жаркын чыгып, колдон-колго өтүп окулушу ошол мезгилдин балдар прозасына жаңы дем бергенин окурмандар аңыз кепке айланта белгилеп келишет. Бул чыгарма мектеп программасына киргендиктен дайыма окурмандар издеген, таңсык китепке айланган. 70-жылдардан баштап биздин балдар чет жана коңшулаш өлкөлөрдүн жандуу балдар адабияты менен В.Астафьев, А.Барто, К. Чуковский, И.Мазнин, С.Маршак, С.Михалков, Б.Серикбаев, М.Алимбаев, А.Дуйсембиевдин чыгармалары менен кенен таанышып, аларды өз досторундай кадырлоого жетишкен.

Айрыкча А.П.Чеховдун аңгемелери кыргыз адабиятынын проза жанрына таандык *көп сөздүүлүктөн* арылууга өз таасирин тийгизгени талашсыз. Ошону менен бирге балдар аңгемелеринин көркөм-эстетикалык деңгээлинде сапаттык өнүгүү баштала баштаган. Тактап айтканда, балдар аңгемелеринде балдарды сүрөттөөнүн Чеховдук принциби (юмор, композициянын эки пландуулугу: биринчи планда – бала, экинчи планда балага таасир этүүчү чоңдор дүйнөсү) балдар жазуучуларынын чыгармачылыгына оң таасирин тийгизген.

¹ Балдар адабиятындагы котормо адабият өзүнчө изилдөөнү талап кылган чоң проблема.

Аңгемедеги сюжеттин кыскалыгы, баяндоонун экспрессив-дүүлүгү балдардын көркөм чыгарманы кабылдоо психологиясына төп келгендиктен, балдар жазуучулары көбүнесе ушул жанрда изденип келишет. Анткени менен балдар аңгемелеринин чоңдордон айырмаланган сюжеттик-композициялык, стилдик өзгөчөлүгүн табуу да оңойго турган эмес. 30 – жылдары кыргыз адабиятынын улуу мууну тарабынан жазылган аңгемелерде негизги каарман жаш балдар болгону менен алар балдарга атайын арналып жазылбаганы белгилүү. Балдар прозасынын өзүнчө чоңдор адабиятынан ачык жиктелип чыгуусу 50 – жылдарга таандык. Мындай тенденция Т.Сыдыкбековдун «Тоо балдары» романынын атайын балдарга даректелиши, Ш.Бейшеналивдин чыгармачылыгы менен түшүндүрүлөт. Ошол эле учурда балдар прозасынын классикалык үлгүсү оңой эле жарала койгон жок. Бул багыттагы изденүүлөр өзүн актабай калганына аргумент болчу чыгармалар бар. Айталы, Ж.Таштемировдун «Менин башыман өткөн окуялар» аттуу аңгемелер жыйнагы 1983-жылы «Мектеп» басмасынан жарык көрүп, мектеп жашындагы кенже балдарга даректелген. Автор 30 – жылдарда окурмандардын бүйүрүн кызыткан К.Эсенкожоевдин салтын улантууну максат кылганбы же сыйкырдуу жөө жомоктордун мотивин пайдалангысы келгенби, айтор, «аңгемелер» аталган бул чыгармалардын жанрын аныктоо кыйын. Аны фантастикалык чыгарма деп да, жомок-аңгеме деп да атоого болбойт. Баланын тоого чыгып, боз ташка олтурганда эле жер силкинген дабыш сүрдүү үн чыгып, самолетто олтургандай ташты минип учуп жөнөшү («Күтүлбөгөн окуя»); таягын минип учуп, бөгүп жаткан кекиликтердин үстүнө түшүшү («Таяк менен учуу»); жаш баланын ийри мылтык менен кекилик атып алуусу («Ийри мылтык»); бешинчи класстын окуучусунун карышкыр менен кармашканы («Карышкыр кармаганда») сыяктуу китепке кирген аңгемелердин сюжеттик окуясы окурманды ишендирбейт. Жыйнак кенже балдарга адрестелгени менен анын стили, тили бул курактагы окурмандардын кабыл алуусуна ылайык эмес. Демек, мындай чыгармаларды карап олтуруп, балдар аңгемелери да талапка ылайык деңгээлге жетүү үчүн «узак жол» баскан деген жыйынтык пикирге келүүгө болот.

Кыргыз адабиятындагы улуу муундагы прозаиктердин ичинен К.Жантөшев менен Т.Сыдыкбеков атайын балдарга арнап аңгемелерди жана жомокторду жазганы белгилүү. Алардын айрым

чыгармалары¹ «Мектеп» басмасы тарабынан системалуу түрдө өзүнчө китепче болуп кайра басылып турду. Албетте, эки жазуучуга тең таандык стилдик өзгөчөлүк: нукура элдик тилде жазуу жана көөнө лексиканы, элдик оозеки кептин сүйлөм конструкцияларын жыш колдонуу алардын чыгармаларын балдардын кабыл алуусунда белгилүү кыйынчылыктарды жараткан. Негизинен бул аңгеме-жомоктор балдарга окуп берүүгө ылайыкташкан. Ошентсе да Т.Сыдыкбековдун «Чаар тоок» аңгемелер жыйнакчасына кирген чыгармалар орус тилиндеги котормосу менен эки тилде параллель берилип, сюжетинин кыскалыгы менен бала бакчаларда колдонууга болор эле. Бирок бөбөктөргө окуп берүүгө ылайыктуу бул чакан аңгемелерде деле айрым сөздөрдү шаарда өскөн балдарга жөнөкөйлөтүп түшүндүрүүгө туура келет. Айталы, «Боз торгой» аталган аңгеменин биринчи сүйлөмү мындайча башталат: «Биз боз адырда соко айдап жүргөн элек. Соко тиши дыңды жиреп, жылкыны ала салдырган узун-узун нымдуу чымга кара чыйырчык, карга, таан жабыла конот. Андан курт-кумурска издешет». Ушул эле сүйлөмдүн орус тилиндеги котормосу бир нече сүйлөмгө бөлүнүп, жөнөкөйлөштүрүлгөн стилде берилгендиктен, орус тилиндеги текст бөбөктөрдүн кабыл алуусуна ылайыкташкан: «Шла весенняя пахота. Мы работали на взгорье. Лемех плуга взрезал сырую землю, оставляя за собой вывороченные пласты дёрна. К ним тут же устремлялись в поисках червей и различных жучков стайки птиц – скворцы, вороны, галки». Котормочу Алмазбек Атамбаев кыргызча тексттин бөбөктөр үчүн оордук кыларын интуициялык туюмунда туура байкаган да аны кабыл алууга бөбөктөрдү психологиялык жактан даярдоо үчүн кыргызча текстте жок «Шла весенняя пахота» – деген жаңы сүйлөм кошкон. Кийинки сүйлөмдөрдө да ушундай эле котормочунун тексти жөнөкөйлөштүрүү аракети тексттен ачык байкалып турат. Келтирилген мисал аркылуу айтайын дегенибиз балдар прозасынын стилинин калыптанышы узак жол басып өткөн. Башкача айтканда, балдардын заманбап психологиясы эски стилде жазылган чыгармаларды кабыл албай тургандыгы – балдар прозасындагы олуттуу проблемалардан болуп эсептелет.

¹ караңыз: Жантөшев К. Акылдуу бала: Жомок, легенда: Мектеп жашындагы кенже балдар үчүн. – 2-бас.: Бишкек: Кыргызстан. – 1995. – 56-бет; Сыдыкбеков Т. Улуу биримдик: Аңгемелер, уламыштар: Мектеп жашындагы кенже балдар үчүн (Мектеп жашындагы кенже балдар үчүн). – Фрунзе: Мектеп. – 1984. – 108-бет.; Чаар тоок: Аңгемелер-Курица-ряба: Рассказы (перевод с кыргызского Алмаза Атамбаева): Бөбөктөр үчүн. – Фрунзе: Мектеп. – 1987. – 28-бет.

Демек, балдар прозасында стиль жазуучунун калемин сыноо касиетине ээ.

70 – жылдары балдарга арналып жазылган аңгемелердин ичинен кара сөз чеберлеринин бири А.Саспаевдин «Мурат» аңгемеси өзгөчө орунда турат. Беш жаштагы баланын кыял-жоругу аркылуу жазуучу балдарга арналган аңгеменин үлгүсүн көрсөттү дегенге негиз бар. Жазуучунун элпек тили, элестүү баяндоо манерасы, сюжетке кыймыл берүү чеберчилиги аркылуу 5-7-жаштагы балдардын кулк-мүнөзү, жүрүм-туруму чынчыл сүрөттөлгөн. Үйгө киши келгенде чоңдордун көңүлүн өзүнө буруу үчүн Мураттын «түрдүү амал» менен шоктоно башташы, аны токтотууга жасаган аракетин үчүн ата-эне менен «соодалашууга» барышы, башка бирөөнүн оюнчугуна көз артуу, ата-энеге талап коё баштоо (велосипед сатып бер, бузулган оюнчукту оңдоп бер, тыйын бер ж.б., калп айтууга ыктоо) мектепке чейинки балдарда мүнөзүндөгү типтүү көрүнүштөрдөн. Дал ушул типтүүлүктү жазуучу Мураттын кыймыл-аракети аркылуу кызыктуу баяндалган. Аңгеме Мураттын атасы тарабынан баяндалат да, ал баланын терс сапаттарын «оңдоо» үчүн сюжетке «Калпычы трактор» жана «Ыйлаак машина» жомокторун кошот.

Жазуучунун чеберчилиги баланын кыял-жоругун куру баяндабай, анын кыймыл-аракети, оюну аркылуу ишенимдүү чагылдыра алгандыгында. Оюн аркылуу алектенүү бул курактагы балдардын негизги ишмердүүлүгү экендигин жазуучу жакшы билет. Ошондуктан Мураттын атасы баланын табигый ушул керектүүлүгүн канааттандыруу үчүн бактын ичине «шаар куруу» планын ойлоп таап, аны менен кошо ойнойт. Натыйжада ата-бала эки «шаар куруп» ортосуна чоң жол салышат. Бири-бирине каттоо үчүн «шаардын инфраструктурасын» да унутушкан жок. Куурайлардан курулган столбалар аркылуу электр зымдары, телефон зымдары орнотулуп, автожолдон башка да аэродром салынды. Оюнчуктар бүт бойдон шаарга көчүрүлдү. Кыскасы, чебер прозаиктин учкул фантазиясы аркылуу Мураттын шоктонууга убактысы калбай, алектенүүгө өтүшү аңгемедегі негизги идеялык жүктү көтөрүп, окурманды өзүнө магниттей тартып турат. Мурат менен атасы курган шаар – ата-эненин балага берчү руханий байлыгы, ал эми алардын ортосуна жол салышы – муундар байланышы деген логикалык жыйынтык чыгат. Аңгеменин тили элпек, сүйлөм курулушу жөнөкөй жана образдуу.

Балдар аңгемелери жанрында калемин сынаган дагы бир жазуучулардын бири – Ж.Бекниязов. Анын бөбөктөргө үчүн бир нече чакан аңгемелерден турган «Ала топ» жыйнакчасы 1978-жылы «Мектеп» басмасынан 10000 нускада жарык көргөн. Алгачкы жыйнагына кирген аңгемелерде өзгөчө эстетикалык табылгалар жокко эсе. Болгону жазуучу мекен таануу максатында жазган «Биздин үй», «Ишендин көтөрмөсү» аталган чакан чыгармаларында ата-эненин мээримине курчалган балалыктын бейпил күндөрүн жай баракат баяндоо менен чектелип, сүрөттөлгөн окуя маалымат деңгээлинде калган. Баланы эркин ээлеген кызыктуу окуя да жок, аны алектендирүүчү идея көрүнбөйт.

«Ала топ» жыйнагына кирген аты окшош аңгемесинде гана сүрөттөлгөн баланын образы бир топ таасирдүү берилген. Ылайга ойногонду жакшы көргөн, оюнчуктарын сындырып-бүлдүргөн Алтынбекке атасы сатып келген ала топ баш ийбей, тепсесе булт эте бутунан чыгып жыгытат; дубалга урса кайрылып келип башына тийип, «ээсин эсине келтирет». Оюнчуктун бул жоругу Алтынбекке таасир этип, ылайга барбай калган күнү ала топтун баланын түшүнө кириши аркылуу берилген автордук идея ишенимдүү көркөм жалпылоого ээ болот.

80 – жылдардын жаш окурмандары кыска сюжеттүү чыгармаларын кызыгуу менен балдар аңгемелеринин тарыхына из калтырган дагы бир Шатман Садыбакасов деген ысымды жакшы билишет. Алыкулдан кийин кыргыз драматургиясында «Ак боз аттын» эстен кеткис элесин калтырган таланттуу жазуучу Ш.Садыбакасовдун 1958-жылы «Пейил», 1968-жылы «Сонун бала», 1981-жылы «Күзгү» аттуу балдар аңгемелеринин жыйнагы жарык көрүп, анын ичинен тандалган аңгемелери балдар адабиятынын ар кандай жыйнак, антологияларынан орун алып келди. Жазуучу кыска өмүрүндө улуттук маданиятта мыкты драматург катары театр өнөрүнө өчпөс из калтырып, роман жанрында бир топ ийгиликтүү иштөө менен бирге балдар адабиятына да оригиналдуу чыгарма бергендигин замандаштары чын-дилден белгилеп келишет. И.Исаковдун «Балдарга жакын эле»¹ аттуу макаласында Ш.Садыбакасовдун бала кыял мүнөзүнө берген бир штрих аркылуу эле анын жан-дүйнөсүндө балдар жазуучусу болуунун мол көрөңгөсү жатканын баамдоого болот.

¹ караңыз: Исаков И. Балдарга жакын эле// Жеткинчек. – 1992. – 31-июль.

Автордун «Билем», «Ат жакшы көргөн бала», «Гүлдөрдү ким жакшы көрөт?», «Марат деген бала», «Учат элем», «Ким жеди?» аттуу аңгеме миниатюралары аркылуу балдарга керектүү акыл-насаатты кыска, чакан сюжетке сыйдыруунун үлгүсүн жаратып, мындай аңгемелер чубалжыган узун сүйлөмдүү, көп сөздүү чыгармаларга караганда эффективдүү экендигин көрсөтө алган. Ошондуктан анын балдар аңгемелери орус тилине которулуп, боордош элдердин китепканаларында кеңири колдонулат. Албетте, балдар аңгемелериндеги сюжеттен анын классикалык үлгүсүн талап кылууга болбой тургандыгы белгилүү. Ошентсе да жазуучу сүрөттөлгөн окуяны бөбөктөрдүн деңгээлине төп келтире алат.

Жазуучу сөзгө сараң, ойго терең. Ошондуктан ал айта турган оюн өтө чакан окуяга сыйдырып, андан тиешелүү жыйынтык пикир жаратууну максат кылат. Баланын ар кандай кыял-жоругу, жүрү-турушундагы оң жана терс сапаттарды контексттик таймашка чыгарып, көбүнчө жазуучу аңгемени суроолуу сүйлөмдөр менен аяктайт да, балдарды баарлашууга чакыра билет. Мисалы, жылкыга туура мамиле жасоо керек экендигин бир үйдөгү бир туугандар Абылтай менен Асылтайдын жоругу аркылуу кыска сүрөттөп, аңгемени: «Кызык, эмне үчүн Асылтайды ат жакшы көрдү? Эмне үчүн Абылтайды жаман көрдү?» – деген суроо менен аяктайт. Натыйжада балдарды ойлонууга, окуя боюнча өз пикирин айтууга чакырат. Ушундай эле «Кимиси гүлдөрдү жакшы көрдү?» («Гүлдөрдү ким жакшы көрөт»), «Чын эле кимиси багып жатат?» («Апамды багам»), «Гүлaidын кездемеден канаты болсо уча алат беле?» («Учат элем») суроолор аркылуу бөбөктөрдүн жообун күткөн аңгемелерин бала-бакчаларда пайдаланууга болот.

Ш.Садыбакасовдун балдар жазуучусу катары артыкчылыгы калемгердин өзүнүн интеллектуалдык деңгээлине жараша балдарды заманбап түшүнүгүн чагылдырып, аларды көптү билүүгө шыктандыра билет. Айталы, автордун аңгемелеринде татынакай көркөм образдары жаралган: «Сен чоң атаңды билбейсиң» – деген чоң энени «Мальчиш-Кибалчиш» аркылуу сүйлөтпөй койгон – Мирлан, чоң атасынын «Атчан чалгындап» ырын ырдаган – Марат, «бантигин апакай жууп, көлгө таза кийим менен келген» – Алийса сыяктуу балдардын жаркын келечеги көрүнүп тургансыйт.

Ш.Садыбакасовдун балдардын реалдуу жүрүш-турушунан алынган аңгемелери менен бирге жомоктук мотив менен жазылган

жомок-аңгемелери бар. «Апама айтам», «Ишенбөө», «Бир түп буудай» аттуу чыгармалары баланын реалдуу кылык-жоругу менен жомоктук көркөм фантазия ширелишип, аңгеменин тарбиялык таасиринин ишенимдүү чыгышын шарттаган. Айталы, «Күзгү» аңгемесинде көлдүн пейзажы аркылуу автордук идеянын чеберчилик менен берилиши айтылган пикирге күбө. Алийсага чоң эненин: «Көл чалкалап жатат», «Жарыктык, мөлтүрөп бышып турган убагы» деген сөздөрү түшүнүксүз болгону менен анда чагылган пейзаж аркылуу көлдүн «жандуу» экени, күн чыкканда, шамал жүргөндө жүзүн өзгөрткөнү баланын кичинекей жан-дүйнөсүн бир «чоң дүйнө» жөнүндөгү билим менен сугарып, көз карашын өзгөртөт. Жаш кыз мекендин бир байлыгы болгон Ысык-Көл аркылуу дүйнө таанымы тереңдейт. Көлдүн түбүндө жашаган пери кыздардын бар экенине ишенип, аны таза сактоо зарыл экенин сезип-туят. Баланын сезимине ушундай таасир берген чыгарма гана балдар адабиятынын милдетин аткарат эмеспи. Жазуучунун чыгармаларындагы ушундай сезимталдуулуктун, лиризмдин чебер берилишине калемгер Ө.Даникеев¹ туура баа берген.

Ш.Садыбакасовдогу драматургдук жөндөм балдар аңгемелеринин эмоционалдуу чыгышын камсыз кылганы байкалат. «Чымчыктар» аңгемесинде балапаны өлгөн чымчыктын «мончоктой көзүнүн жашын» төгүп Сержанын түшүнө кириши, чымчыкка боору ооруган баланын түшүнөн ыйлап ойгонушу, маңдайында олтурган апасын, Эне-Чымчыкка окшоштурушу наристелердин сезимин ойготуп, боорукердикке тарбиялай алат.

Жогоруда биз сөз кылган кыргыз балдар прозасынын өнүгүү абалы боюнча төмөндөгүдөй корутунду пикир жасоого негиз бар:

Элдик жомоктордон кубат алган кыргыз балдар прозасы адабий жомоктор менен байыган.

Прозалык чыгармалардын адабий түрлөрүнүн ичинен аңгеме жанры өктөм өнүгүүгө ээ болуп, анын варианттары: аңгеме-жомок, аңгеме-тамсил, аңгеме-уламыштар жазыла баштаган.

Котормо адабият (боордош жана чет элдик) 60-жылдардан баштап, балдар жазуучуларынын чыгармачылыгына өз таасирин тийгизип, көп сөздүүлүктөн арылуу тенденциясы жаралган. Кыска мазмундуу аңгемелер балдар прозасында жаңы сапаттагы көркөм-эстетикалык кубулуш катары өзүн бекемдеген.

¹ караңыз: Даникеев Ө. Чебер калемгер// Мугалимдер газетасы., – 1982. – 26-май. – 4-бет.

А.Кыдыровдун «Шоңур» юмористикалык аңгемелер жыйнагынын балдар прозасындагы орду

60 – жылдары кыргыз балдар прозасына жаркын маанай алып келген чыгармалардын бири катары А. Кыдыровдун «Шоңур» аңгемелер жыйнагын эсептөөгө болот. 1967-жылы жарык көргөн «Шоңур» аңгемелер жыйнагы балдар прозасында өз мезгилинин жаңы көрүнүшү катары кабыл алынган. Анткени буга чейин мындай баланын наристе баёо сезими менен курч ойлорун эки-үч сүйлөмгө сыйдырган, өтө чакан сюжеттүү юмордук аңгемелер кыргыз балдар прозасында жокко эсе болчу. Ошондуктан 1985-жылы жарык көргөн «Кыргыз совет балдар прозасынын антологиясына» Т.Аскараровдун жазган баш сөзүндө: «Акын А.Кыдыровдун «Шоңур» аттуу типтүү жана өтө мүнөздүү жаш каарманды сүрөттөгөн чыгармаларынын тобун жалаң гана автордун эмес, жалпы эле азыркы кыргыз балдар прозасынын ийгилиги катары караса болот»¹ – деген баасын акыйкат пикир дегенге негиз бар.

Жыйнактагы чыгармаларда кичинекейлердин дүйнө таанымы балалыктын кызык жоруктары аркылуу юмордук көркөм боекторго ээ болот. Балдар прозасында А.Кыдыров юмордун эстетикалык касиетин наристелердин кабыл алуу мүмкүнчүлүгүнө ылайык биринчилерден болуп чебер иштей алды. Ошондуктан автордун «Шоңур» жыйнагын балдар прозасындагы юмористиканын үлгүсүнүн жаралышы катары кароого болот. Каарманга берилген ысымдан баштап, ага кирген аңгемелердин дээрлик бардыгына мүнөздүү жумшак юмор, ирония, сатиралык көркөм кайрыктар жыйнактын негизги идеялык өзөгүн да, өзгөчөлүгүн да түзөт. Ушунун өзү балдар адабиятындагы жакшы саамалык эле. «Шоңур» баланын баё дүйнөсүн, наристенин дүйнөдөн бейкапар бейпил тынчтыгын, анын кызык кыял-жоругу менен тентек жүрүм-турумун миниатюралык эң чакан сюжетке сыйдыра билгендиги аркылуу өзүнө чейинки чубалжыган узун сүйлөмдүү, көп сөздүү аңгемелерге чекит койгон. Натыйжада балдар прозасында кескин эстетикалык өзгөрүүлөрдүн жаралышына шыкак берген.

Жыйнактын дагы бир баалуулугу андагы аңгемелердин сюжетине наристе курактагы кичинекей Шоңурдун негизги каарман болушу

¹ Аскараров Т. Балдар сезиминде чагылган дүйнөнүн көп түрдүүлүгү// Китепте: Балдар адабиятынын антологиясы. – Фрунзе: Мектеп. – 1985. – 4-бет.

менен окуялардын өнүгүү абалында юмор аркылуу берилишинде эле. Натыйжада аңгемедеги окуялар кыймылы Шоңурдун өсүү, чоңоюу, калыптануу процесси катары кабыл алууга болот. Ушул көз караштан алып караганда «Шоңурду» аңгемелер жыйнагы эмес, бир бүтүн чыгарма катары кабыл алуу мүмкүнчүлүгү бар.

Белгилей кетүүчү нерсе, «Шоңур» өз окурмандарын таап, балдардын жарпын жаза окулуп, аларга эстетикалык ыракат тартуулаганына карабастан, эмнегедир адабий сында, адабият таанууда тиешелүү баасын ала албай, өз мезгилинин көз жаздымында калганы таң калыштуу көрүнүш. Буга мисал, 1977-жылы басмадан чыгып, атайын балдар прозасын изилдөө максатында (болгондо да дал ушул «Шоңур» жаралган мезгил – 50-60-жылдардагы балдар аңгемелерин изилдеп) жазылган М.Сулаймановдун «Балдар аңгемелери жөнүндө»¹ аталган илимий китепчесинде «Шоңурдун» аты аталган эмес. Китепчинин автору ошол мезгилдин чыгармага баа берүү тенденциясына жараша, кадыр-барктуу, тажрыйбалуу авторлор: Т.Сыдыкбеков, К.Жантөшев, Ш.Бейшеналиевдин аңгемелеринен «жакшы» идеяларды издөө менен алек болуп, балдар прозасына жаркын маанай алып келген «Шоңурду» көз жаздымында калтырган. Ушундай эле көрүнүш балдар адабиятынын өнүгүү эволюциясына бир топ концептуалдуу обзор берген адабиятчы-изилдөөчү О.Соороновдун эмгегине² да таандык. Албетте, биринчи автордон айырмаланып, О.Сооронов А.Кыдыровдун чыгармачылыгынын татыктуу баасын берген. Ошентсе да чыныгы балдар прозасынын көркөм туундусу болгон «Шоңурдун» бул обзордук макаладан орун таппай калышы өкүнүчтүү. Анткени менен «Шоңур» окурмандарынын жүрөгүнөн түнөк тапкандыгы менен мезгилдерди багынтып, кичинекейлердин, ата-энелердин окурмандык кумарын кандырып, көөнөрбөй жашап келет. Ушунун өзү аталган чыгарманын балдар прозасында өз орду бар экенине кепил боло алат.

Автордун бул жыйнагы 2011-жылы кайра басылып, окурмандарга сунушталды. Автор бул басылышына бир топ өзгөртүүлөрдү киргизип, толуктоо менен аны беш бөлүмгө бөлгөн. Бөлүмдөрдү бири-бири менен байланыштырып турган негизги сюжеттик линия

¹ караңыз: Сулайманов М. Балдар аңгемелери жөнүндө. – Фрунзе: Мектеп. – 1977.

² Сооронов О. Балдар адабияты.// Китепте: Кыргыз совет адабиятынын тарыхы: Эки томдук. I том. – 735-775-беттер.

– Шонурдун өмүр жолу болуп эсептелет. Ошондуктан «Чоң Шонур» бөлүмү менен аңгемелер жыйнагы жыйынтыкталат.

Басылманын кайра жаралуу себебин түшүндүрүү милдетин автордун өзүнө берели: «Шонурду» окуп чоңойгонбуз деп, жайдары күлүп учурашкан азаматтарга кездеше калып жүрөм. Алардын алды алтымышка барып калыптыр. Балдары ошол китепти көрбөй чоңойгонуна өкүнүшөт. Китеп 1967-жылы 6500 нуска менен чыгып, тез эле таралып кеткен. ...Азыр ошол «Шонурдун» кеч болсо да жаңыланган түрүн сунуш кылып олтурабыз»¹.

Адегенде автор балдарга керектүү бул китепти басмадан чыгаруу үчүн коомчулуктун колдоосунан үмүт этип, бирок андан эч кандай «майнап чыкпаган» соң, өзүнүн жеке демилгеси менен 500 нуска «Шонурду» кайрадан басмадан чыгарды. 60 – жылдары аңыз кепке айланган «Шонурду» азыр да китеп дүкөндөрүнөн табууга мүмкүн эмес. Наристедей сүйкүмдүү, миниатюралык аңгемелерде берилген жаркын идеясы менен китеп тез эле колдон колго өтө таланып кетти. Чыгармага таандык мындай тагдырга чыныгы көркөм туундулар гана ээ боло алат эмеспи. Кийинки басылышында жыйнак төрт бөлүмгө ээ болуп, негизинен анын алгачкы басылышындагы материалдардын дээрлик көпчүлүгү сакталган.

Китептин алгачкы бөлүгү – «Күлкү көздү ачат» – кенже (мектеп жашына чейинки курак) жаштагы Шонурдун кызыктуу окуяларын ичине камтып, баланын кыял-жоругу, дүйнө таанымы аны курчап турган чөйрөсүндө, жакын адамдары: чоң атасы, чоң апасы, апасы, атасы, бир тууганы Коңур, досу Моңур, классташы Барбаңбайлар менен бирге сүрөттөлөт. Али куулук-шумдуктан кабары жок дүйнөнү түз кабыл алган кичинекей баланын тили, берген суроосу, ойногон оюну, ойлогон кыял чабыты турмушта кандай болсо, дал ошондой табигый жана чынчыл берилгендиктен, аңгемелер балдарга окуп берүүгө да, аларды өздөрүнө окутууга да ыңгайлуу. Баладай кичинекей, баладай жөнөкөй түзүлгөн миниатюралык мындай аңгемелердин өтө чакан мазмунуна автор кээде чоң кишини таң калтырган баланын курч ойлорун сыйдырып, дүйнөнү кабылдоонун балалык сырларын жакшынакай көркөм жалпылоого жетише алган. Кызыгы, автордун наристе курактагы кичинекей баланын сөзү менен сүйлөй

¹ караңыз: Кыдыров А. Шонур: Юмористтик аңгемелер. – Бишкек: Гүчлынар. – 2011. Китептин аннотациясында.

алгандыгы, анын жаратылыш кубулуштарына болгон ой жүгүртүү өзгөчөлүгүн балдар жазуучусуна гана таандык стилдик чеберчилик менен сүрөттөй алгандыгында. Белгилей кетүүчү маселе аңгемелерди карап олтуруп, анын мазмуну, идеясы эч кандай идеология, үгүт, саясат иштеринен оолак тургандыгы үчүн, балдар прозасындагы өз миссиясын чынчыл аткаргандыгы үчүн анын өмүрү узарып жатканын байкоо кыйын эмес. Буга төмөнкү аңгемелердин чакан сюжети комментарийсиз күбө боло алат:

Атамдын бою да жетпейт.

Жууган сүлгүнү энеси Шоңурдун колуна карматып:

– Алып чыгып күнгө жая салчы,– деди.

– Кантип жаям,– деди Шоңур бушайман болуп,– күнгө мен тургай атамдын да бою жетпейт.

Төрт Шоңур

– Энеке, бери бизди карасаң,– деди Шоңур күзгүнүн жанынан.

Энеси карап:

– Оо, азамат, эки Шоңур болуп калган турбайсыңбы?

– Сенин көзүңдө экөө бар. Аны менен төрт болот.

Атаңдын аты ким?

Көчөдөн өтүп бараткан чоочун сары чийкил кишиге Шоңур кайкайып тура калып салам айтты. Алиги киши ыраазы болуп:

– Кимдин баласысың?– деп сурады.

– Атамдын.

– Атаңдын аты жокпу?

– Бар. Кер Кашка. Киши учкаштырса мөңкүп кетет.

Мисалга тарткан чакан аңгемелерден көрүнүп тургандай, чыгармада баланын чоң кишиден табылбай турган жан-дүйнөсү: жаратылыш кубулуштарын, сөздү түз кабыл алуу, айыпсыз баёолук, ошол эле учурда учкул кыял бар. Жазуучунун чеберчилиги баланын тили менен окурмандын жүзүнө (кичинекейлердин өзүнө да) юмордун эстетикалык касиети аркылуу жылмаюу тартуулап, анын дилин ойготкондугунда.

Жыйнактагы аңгемелер Шоңурдун үч-төрт жашынан баштап, дүйнө таанымын: сөз үйрөнүү, адамдар менен айбанаттар дүйнөсүнө

аралашуу кыймылын чагылдырат. Бала болгон соң ар кандай кырдаалда туура эмес иштерди жасайт, тентектик кылат. А.Кыдыровдун балдар жазуучусу катары өзүнө гана таандык көркөм ыкмасы бар. Ал балдардын кемчилигин юмор аркылуу берип, аны менен баланын өзүн уяткара билет. Баланы тарбиялоо ролун балдардын өзүнө ишенимдүү тапшыра алат. Мисалга кайрылалы:

Кечээ күнү

Эртең менен өзөндүн боюнда Моңурга Шоңур жолугуп:

- Айран ичкенден кийин оозунду аарчыбайсыңбы?
- Айран эмес эле кесме ичкем.
- А, бу кайдагы айран?
- А, аны кечээ силердикинен ичпедим беле.
- Демек, бетинди жуубайт экенсиң да?

Моңур кыпкызыл болуп сүйлөй албай калды.

Жазуучуга таандык дагы бир өзгөчөлүк өзүнүн бала каарманынын чоңоюп эволюциясына баам салып, жаш курагына жараша анын тилин, кыял-жоругун, оң жана терс сапаттарын да өнүктүрүп, же ага шайкеш келтирип олтурат. Балдардын психологиясындагы шашмалык, кээде кырдаалга ээ боло албай калгандык (баланын жан-дүйнөсүнө ылайык, анын али куулукту өздөштүрө электигине байланыштуу), наристелердин табиятынын чынчылдыгы, алардын калп айтууга жөндөмсүздүгүн да ишенимдүү жана реалдуу чагылдыра билет. Бул пикирге төмөнкү аңгеме кепил боло алат.

Мен атамдын

Шоңур оюндун кызыгына кирип, окууга баргысы келбей, биринчи класста чогуу окуган курдашына үнүн өзгөртүп телефон чалды. Трубкадан «алло!» деген үн угулду.

- Барбаңбай! Бул сенсиңби?
- Ооба.
- Шоңур ооруп калыптыр. Мугалимине айта бар.
- Сиз кимсиз?
- Мен атамдын, – деди Шоңур.

«Шоңурдун» экинчи бөлүмү «Жайлоого барганда» деп аталып, анда шаардык баланын жайлоо койнундагы айылдык жашоонун

сырлары менен таанышуусу, жаратылыш, айбанаттар дүйнөсүндөгү жаңы сөздөрдү, түшүнүктөрдү аңдап-таануусу, элдик турмуштун этнопедагогикасы бир топ кызыктуу берилген. Автор бала дүйнөсүн мыкты билген психолог катары жайлоодогу бала жаңы көргөн кубулуштарды, предмет, көрүнүштөрдү, жаңы сөз, түшүнүктөрдү Шоңур аркылуу эмес, анын иниси (Шоңур чоңоюп калган соң) Коңур аркылуу кичинекейлерге аңдап-таанытканы да логикалуу. Баланын мурда көрбөгөн нерсе менен биринчи таанышуусу ага эң курч таасир калтырары, таанып-билүүдөгү баланын эмоционалдык абалы да жазуучу тарабынан «Үйүңөрдүн терезеси» аттуу аңгемедө төмөндөгүдөй кызык сүрөттөлгөн:

«Коңур боз үйдү мурда көргөн эмес. Ал босого аттап киргенден баштап, кереге, уук, чийлерин таңдана карай берди. Чоң энеси бетинен өөп эркелетсе да, ага көп назар салган жок. Анын көзү бирде аяккапка, бирде жыйылган жүккө, бирде чыгданга жыйыла түшөт. Бир оокумда гана ал эсине келди окшойт:

– Э, чоң ата, эмне үчүн үйүңөрдүн терезесин төбөсүнөн чыгарып алдыңар? – деди.

Мындай күтүлбөгөн суроого чоң атасы эркисиз күлдү да:

– Мына бул коломтого от жагылат, анан түтүнү тиги түндүктөн чыгат, – деп түшүндүрүп берди.

Коломто, түндүк деген сөздөрдү биринчи ирет уккандыктан Коңур кайра-кайра кайталады.»

Аңгеме миниатюралык көлөмгө ээ болгону менен анын кучагындагы мазмундук сыйымдуулук, идеялык жүк өтө салмактуу. Ушул кичинекей аңгемеден балдар босого, кереге, уук, чий, аяккап, жүк, чыгдан, түндүк, коломто деген этномаданий лексика менен таанышып, балалыктын табиятына таандык таанып-билүү керектүүлүгүн канааттандыра алышат. Кийинки аңгемелерде Шоңур жайлоодо күбө болгон окуялар аркылуу жалпы эле наристе курактагы балдар «чаарчык», «аттын жалы», «кекиликтин уясы» сыяктуу шаарда укпаган сөздөр боюнча балдар түшүнүгүн кеңейте алышат. Мындай чыгармалардын эстетикалык баалуулугу ушунда, Коңурдун артынан миндеген кичинекейлерге этномаданий лексиканы үйрөтүүгө мүмкүнчүлүк бар. Айыл тургундары шаарга агыла келип жаткан Кыргызстандын азыркы шартында Абзий атанын мындай аңгемелери узак жылдар кызмат кыларында шек жок.

Китептин «Шоңурдун ой жорулары» аталган үчүнчү бөлүмүндөгү аңгемелер кыска жана нуска көркөм жалпылоого ээ болгон. «Чымчыктар неге сайрашат», «Ит эмне үчүн үрөт», «Шамал кайдан чыкты», «Короз эмне деп кыйкырат», «Жол эмнеден коркот» сыяктуу баланын миң түркүн суроолорунан турган ажайып дүйнө таанымы бала кыял А.Кыдыров тарабынан эң бир назик лиризм, жарык маанай, романтикалык ой-чабыттар аркылуу берилет да, балдардын аруу дүйнөсүн байытууга багытталат. Күн, түн, булут, ай, жылдыз сыяктуу жаратылыш кубулуштарын кичинекейлердин таанып-билүүсүн камсыз кылуучу аңгемелердин тили элпек, бирок андан чыккан идея таза жана жаркын. Көрсө, чымчыктар күндү мактап: «Мээримдүү күн батпачы! Жүзүңдү бизден катпачы! – деп сайрашат экен». Кичинекей аңгемелерден чыккан ушундай «чоң» идеялар балдарга күндөй жылуу мээрим төгүү мүмкүндүгүнө ээ.

Юмордук көркөм боекко карк болгон миниатюралык аңгемелер «Шоңур мектепте» аталган төртүнчү бөлүмдүн мазмунун түзөт. А.Кыдыровдун балдар жазуучусу катары өзгөчө таланты билим алуунун кичинекейлердин психологиясына тийгизүүчү оор жүгүн юмордун касиети аркылуу жеңилдетүү чеберчилигинен көрүнөт. Айтылган бул пикирге эки-үч гана сүйлөмдөн турган төмөнкү аңгемелер кепил боло алат деген ойдобуз:

Андай жок

Атасы бир күнү Шоңурга:

– Кана, балам, эсептен кыйынмын дейсин: беш жерде он эки канча болот?

– Ушундай да суроо болобу? Андай жадыбалда жок.

Кыска күн

Танаписте класста кыска күн жөнүндө балдар өз ара талашып отурушуп, эң кыска күн кышында болот деген тыянакка токтолушту. Сырттан кирген Шоңурга кайрылышканда:

– Эң кыска күн дем алыш, – деп кошумчалады.

Албетте, кичинекейлердин жарпын жазган бул балдар аңгемелерине «Чоң Шоңур» бөлүмүнүн кириши жыйнактын маанисине терс таасирин тийгизгени байкалат. Аталган бөлүм жыйнактан өз ордун

жакшы таба алган эмес. Анткени балдардын кыял-жоругундагы кызык окуяларга жумшак юмордун керемет касиети аркылуу эстетикалык боек бере билген А.Кыдыровдун чеберчилиги чоң адамдын кулк-мүнөзүн чагылдырууда ийгиликтүү чыкпай калган учурлар көп кездешет. Курч ойлорго бай, тынчы жок «кыймылдагы» жашоого кумар бала Шоңур чоңойгондо көптүн арасындагы эле ортосаар, маданияты төмөн, элетте майда нерсеге алаксыган, максатсыз пендеге айланып калган. Автор китепке «Чоң Шоңур» бөлүмүн кошпой эле койгондо, окурман баланын келечегинен көптү үмүт эткен жарык маанайда калмак. Ушунун өзү А.Кыдыровдун көркөм ой мүмкүндүгү чоңдорго караганда балдардын жан-дүйнөсүн чагылдырууга ийкемдүү экендигин далилдеп турат. Ошентсе да «Шоңур» жана балдар прозасынын этаптуу чыгармасы дегенге негиз бар. Анткени А.Кыдыровдун балдар прозасына алып келген эстетикалык табылгалары 70-80 – жылдары жазылган прозалык чыгармаларга бир топ таасир эткенин төмөнкү пикирлер менен далилдөөгө болот.

Балдар прозасында көп жылдар өкүм сүргөн көп сөздүүлүктөн арылуу тенденциясына «Шоңурдун» түздөн-түз таасири тийген. Башкача айтканда, аңгемелерде окуя кыска жана сыйымдуу камтылып, анда берилүүчү идея карандай насаат айтуудан оолактап, баланы ойго салуу, өз алдынча чечим чыгарууга үйрөтүү багытына бурулган.

Аңгемелерде берилүүчү окуяны баяндоочу автордун атынан эмес, баланын өзү, анын жакын адамдары же анын ролун каймана аткаруучу айбанаттар, канаттуулар тарабынан баяндалышы чыгарманы кабыл алуунун экспрессивдүүлүгүн арттырарын жаш калемгерлер сезе баштаган.

Аңгемелерде негизги каармандын ролун бала аткарып, анын ысмына юмордук боек менен бирге уйкаштыктыктарды берүү актуалдашкан. Шоңурдун досу Моңур, иниси Коңур аталган сыяктуу кабыл алууга ыңгайлуу, тамашалуу, кээде ирониялуу, эсте тутууга жеңил ысымдарга көңүл бурулган.

«Шоңурдагы» окуянын юмордук боек менен берилиши, андагы сатиралык элементтердин камтылышы балдар аңгемелеринин жанрдык табиятын бир топ байыткан. Чоңдор адабиятындагы жанрлар синтези, айрым жанрдык трансформация балдар прозасынан да байкала баштаган. Мындай көрүнүш бир жагынан, адабий тажрыйбалардын

өз ара таасири болсо, экинчи жагынан, жалпы эле адабияттагы кийинки мезгилде пайда болгон жанрдык трансформация, диффузия, синтездин мыйзам-ченеми катары пайда боло баштаган.

Прозалык чыгармалар аркылуу балдарга таалим-тарбия берүү маселеси, алардын дүйнө-таанымын кеңейтүү, логикалык ойлоосун өстүрүүгө подтексттик идеяны пайдалануу тенденциясы өнүгө баштаган. Чыгармалардын мазмуну педагогика-дидактикалык ойлор менен байыган.

Шоңурдун жаш курагына жараша анын кыял-жоругуна окуялардын төп келиши балдар адабиятындагы курактык психологияны өздөштүрүүгө шарт түзгөн. Автордун балдар адабиятында баланын жаш курагынын өзгөчөлүгү өтө маанилүү проблема экенин түшүнгөндүгү башка калемгерлерге таасирин тийгизбей койгон эмес.

«Шоңур» жыйнагы аркылуу автор баланы «өсүү» абалында көркөм андоого алган.

«Шоңур» юмористикалык чыгармалар жыйнагы аркылуу А.Кыдыров балдар прозасында аңгеменин жаңы тибин жараткан. Ушунун өзү жеке калемгерлерге эле эмес, бүтүндөй балдар аңгесинин жанрдык табиятына таасирин тийгизип, автор балдар адабиятында өз «мектебин» жараткан дегенге негиз бар. Айтылган пикирди кийинки авторлордун чыгармалары аркылуу дагы бекемдөөгө болот.

Култаева Үмүт

КЫРГЫЗ БАЛДАР ПОЭЗИЯСЫ: ИЗДЕНҮҮЛӨР ЖАНА ТАБЫЛГАЛАР¹

Эмне үчүн башка жанрдан эмес, балдар адабиятындагы сапаттык жаңы табылгалар поэзия жанрынан көрүндү? Бул суроого жооп берүү үчүн адабий чыгармачылыктын эң эле назик түрү болгон поэзия жөнүндө таланттуу акын Омор Султановдун пикирин жардамга чакырабыз: «Күндү тегеректеген көптөгөн планеталар сыяктуу поэзияны да искусствонун көптөгөн тармакары тегеректеп жүрөт, андан

¹ Култаева Ү. Кыргыз балдар поэзиясы: Изденүүлөр жана табылгалар. Китепте: Илимий эмгектердин алты томдук жыйнагы. Том 3. – Бишкек. – 2015. – 98-123-беттер.

жылуулуку да, жарык нурду, дагы далай нерселерди алып, өмүр-лөрүн байсалдуу сүрүп келет»¹. Акын белгилеген поэзиянын касиети айрыкча балдар үчүн жазылган ырларга аба менен суудай керек десек аша чапкандык болбостур. Ал турмак бул ойду дагы тереңдетүү зарыл сыяктанат. Анткени балдар ырларынын айланасында юмор, сатира, ирония, азил-тамаша сыяктуу искусствонун башка түлөрү менен бирге дүйнөнү таанып-билүүнүн дидактикасы: акыл-насаат, этнопедагогика, оюн, этномаданият, этнопсихология, этнофилософия жана жаратылыш сырларына саякат жасоочу табигый илимдердин элементтери айланып жүрүүгө тийиш. Мындай касиет кемиген шартта балдарга арналган чыгармалар кичинекейлердин жан-дүйнөсүнөн түнөк таба албай тургандыгын балдар поэзиясындагы узак жылдардагы адабий тажрыйба далилдеди. Балдар адабиятынын чоңдор адабиятынан айырмаланган негизги өзгөчөлүгү анын көркөм-эстетикалык деңгээли мезгилдин педагогика-психологиялык жана дидактикалык түшүнүктөрүнө дал келүүгө тийиш.

А.Осмонов, А.Кыдыров, Т.Кожомбердиевдин балдар ырларындагы жаркын жаңы саамалыктар 50-60-жылдары башталганына карабастан, 80-жылдары деле балдар поэзиясы тегиз жакшырып кеткен эмес. Анын өнүгүү тенденциясынан үч багытты бөлүп көрсөтүүгө болот.

1. Балдар ырларындагы традициялуу кемчиликтердин инерциясынын сакталышы

80-жылдары адаттагыдай эле балдарга арнап китеп чыгарууда сан жагынан рекорд койгон М.Жангазиев кадимки темпинен жазган эмес. 1983-жылы «Керме-тоо», 1984-жылы «Улуу тоонун балдары», 1986-жылы «Жылдар учат», 1989-жылы «Байчечекей – эрке кыз», 1991-жылы «Жайлоо таңы» аттуу жыйнактары балалыктын бардык курагына арналып жарыкка чыкканы менен автор мурунку калыптанып калган жазуу стили, ой жүгүртүү масштабынан алыстай албай, чыгармачылыгына мүнөздүү уйкаштык кууган инерцияны сактап турган. Автордон андай ачылыштарды күтүү да мүмкүн эмес эле. Акын катары ал болгон дараметин, күч-кубатын берип бүткөн куракта болчу. Ошентсе да 80-жылдардагы жалпы адабий процесстеги

¹ Султанов О. Поэзияга келаткан жолдо.// Эркин-Тоо. – 2012. – 10-июль. – 8-бет.

кыймыл, «адабий» мезгилдин күрөө тамыры соккон темптин ыргагы сезилген жакшынакай саптарды М.Жангазиевден да табууга болот.

Чайыттай ачык асманы,

Күзгүдөй таза таштары

Шаркыратма маңкаят

Шагылдуу тоонун чачпагы – сыяктуу ыр саптарынан мекендин сулуулугун, ыйыктыгын жар салган патриотизмдин жылуу илеби сезимге уруна калат. Ушундай эле окурмандын көңүлүн көтөрүп, «жарк» эте түшкөн ойлорду акындын «Улуу тоонун балдары» жыйнагындагы «Тоолору бийик күнгө дос» ырынан кезиктирүүгө болот.

Кыздары булак мүнөздүү,

Жигиттер бүркүт жүрөктүү.

Кылымдар тоону мекендеп,

Аскага тарткан сүрөттү.

Бирок, кайра эле акын жедеп маш болуп калган ырдын мазмуну, тилине эмес, анын сырткы формасына азгырылып, айтылуучу ой бүдөмүк, тарбиялык кудурети чабал ырлар аталган жыйнактарда басымдуулук кылат. Айтылган ойдун аргументи катары «Билген бар» деген ырын мисалга алалы.

Кар эриди, кар кетти,

Жер жаңыдан көгөрдү.

Ала шалбырт болсо да,

Байчечекей төрөлдү.

Байчечекей баркыңды

Барктап дайым билген бар

Дары жасап өзүңдөн

Баласындай сүйгөн бар – сыяктуу саптардан көңүлгө түйөр маани таппай кыйналасың. Жазуучу байчечекейдин дарылык касиетин тапкан экен дейин десең же ал эмне болгон дары экени айтылбай ыр бүтүп калат. Же акындын:

Мен барамын Алайга,

Сарымсагын теремин

Эс аламын далайга

Аска ташын көрөмүн – деген саптарында окурманды кызыктырган эч кандай баалуулук жок экени айтпаса да түшүнүктүү.

Балдар поэзиясында Д.Жамансартованын 1980-жылдары атайын балдарга арналып жазылган «Тамызгы» жыйнагы басмадан чыгып, анда «Бакыраң көз досума», «Мышык мага күлөбү?», «Тиши жокпу сабактын» аттуу ырлары бир топ дурус чыккандыгына карабастан, көпчүлүк чыгармалары айтылып бүткөн ойлордон алыс кете алган эмес. Жыйнакта акылдуусунган насаат, жасалма уйкаштык кууган кургак декларациялуу мазмун менен бала дүйнөсүн байытууга мүмкүн болбогон ырлар басымдуулук кылган.

Акындардын ичинен М.Абылкасымова 1984-жылы Гүлдөр суу сурайт» аттуу балдар ырлар жыйнагы үчүн Т.Сатылганов атындагы мамлекеттик сыйлыктын ээси болгону менен ал да балдар акыны катары тааныла албай, убагында балдар поэзиясында жетишкен ийгилиги мезгилдин курмандыгына айланганы адабият тарыхында айтылчу чындык.

II. Балдар поэзиясында тематикалык жаңылануу тенденциясы

Жаңы саамалыктар адегенде 70-80-жылдары жалпы кыргыз поэзиясында негизинен лирик акын катары таанылган, чоңдорго ыр жазуу боюнча ошол мезгилде көптүн арасынан төбөсү бөлүнүп көрүнө баштаган жаш акындар: Т.Кожомбердиев, Р.Рыскулов, Ж.Мамытов, А.Рыскуловдор чоңдор поэзиясынын фонунан балдарга арнаган чакан китепчелеринен байкалган. Бирок алар балдар адабиятына толук өтүп кетпей, үзүл-кесил балдар ырларын жазса да, кичинекейлердин поэзиясына жасалган жаңыча мамиле сезилип, анын сапаттык өнүгүүгө бет алганына далил болчу ырлар кездешет. Жалпы чыгармачылыгынын контекстинде атайын убакыт бөлүп, кичинекейлерге арнаган чакан китепчелери өз окурмандарын таап, балдар адабиятынын келечегинен адабий коомчулукту үмүткөр кылган. Тээ 60-жылдары эле «Көчүктөгү ай», «Биз турган тоо – бийик тоо» жыйнактары менен кичинекейлердин көңүлүнөн түнөк тапкан Т.Кожомбердиев 80-жылдары чоңдор поэзиясынан кайра балдарга кылчая карап, «Ай тийген тоо» (1981), «Базарлык» (1982), «Калптар» (1985) жыйнактарын биринин артынан экинчисин басмадан чыгарып, балдар поэзиясынын баркын бир топ көтөргөн. Аны менен калемдеш да, замандаш да таланттуу акындардын бири Ж.Мамытовдун «Буурул түндүн жомогу» (1980), «Атка токум салгыла» (1986), Р.Рыскуловдун «Эки жөжө»

(1981), «Ай, бөбөк» (1988), А.Рыскуловдун «Найм-найм боорсок» (1991) чыгармалар жыйнактары бөбөктөргө жана мектеп жашындагы кенже балдарга адрестелип, тамашалуу мазмуну, элпек тили менен балдар поэзиясына сапаттык эстетикалык өнүгүү алып келишкен.

Балдар поэзиясында таанып-билүү ырларынын өнүгүшүнө салым кошкон калемгерлердин ичинде Ж.Бекниязовдун да ысмы бар. Анын «Жар боорундагы уялар» (1979) жыйнагы тестиер балдарга арналганы менен балдардын курактык өзгөчөлүгү так жиктелбей калгандай таасир калтырса, 1983-жылы басмадан чыккан «Жылуу таш» жыйнагына кирген ырлар, табышмактар, жаңылмачтарда жаңылануунун илеби сезилген.

Жыйнакка кирген «Жыл – он эки ай», «Кыйын суроо», «Жылуу таш» аттуу чыгармаларында балдар адабиятына таандык касиеттер көзгө урунат. Айрыкча «Табышмактар» бөлүмүндөгү кичинекейлерге билим берүү максатын көздөгөн табышмак ырлары бир топ ийгиликтүү чыккан.

80-жылдары таланты менен коомдук турмушка активдүү аралашкан жеке позициясы менен оозго алынып, коңшулаш элдерге да тааныла баштаган Ж.Мамытов балдар поэзиясында да бир топ жемиштүү иштегени белгилүү. Анын өспүрүмдөргө арналган «Суунун өмүрү» жана «Буурул түндүн жомогу» жыйнактарынын ошол мезгилдеги абройлуу жаштар сыйлыгы – Ленин комсомолу сыйлыгына татыктуу болушу акынга белгилүү жоопкерчиликти жүктөгөндөй. Ж.Мамытов «Атка токум салгыла» жыйнагы менен балдар поэзиясын «айланып турчу планеталар» (О.Султанов) аркылуу көркөмдүүлүккө ээ болорун далилдөөгө аракет кылган. Жыйнакта олуттуу ойлорду да, тамаша, юморду да синтездей алган ырлар кездешет. Айталы, «Ийне менен жип» ырындагы диалог күтүүсүздөн кызык көркөм жалпылоого ээ болгон:

Ийне жипти тилдечү,
Ар күн сайын жадатып:
Менсиз дайым бил – дечү,
Өлөөрүндү адашып.

Кылымдардын ичинен,
Сени келем жетелеп.
Кызматыма, ишиме,

Бир акылың жете элек!

Бирок... бирок билчү эмес,
Бул сөзүнүн бекерин.
Жип болбосо өзүнүн,
Кимге керек экенин...
Жоголуп да кетерин.

Акындын кичинекейлерге багыштаган чыгармаларынын ичинде «Алдей ырынан» баштап, наристелердин ак тилегин, кыялын көркөм чагылдырган «Батпирек», «Бул көчөнүн ээси ким?», «Элдештирип коёлу», «Биз жетели биринчи», «Жылкычы чымчык», «Кумурска» аталган ырларын 80-жылдардагы балдар поэзиясынын мыкты үлгүлөрү дегенге болот. Ж.Мамытов «Ат жабдыксыз ат жайдак»¹ деген көлөмдүү ырында ошол мезгилдеги балдар поэзиясындагы мазмун жана форма жагынан жаңыланууларды синтездөөгө аракет кылганы байкалат.

Шаардык небереге ат жабдыктар: тердик, желдик, көмөлдүрүк, куюшкан, басмайыл, тизгин, үзөңгү деген сөздөрдүн маанисин түшүндүрүү үчүн ырдын мазмунуна жандуу кыймыл берип, жылкыны машинага салыштыруу аркылуу минген аты ала качып бараткан Колдош, басмайылдын атын таппай жаткан Ысмайыл, үзөңгүнү «шаты» деген тамашынын жоруктарына ирониянын шооласын чача, кызыктуу сүрөттөгөн. Натыйжада баяндоо ыкмасында жазылган бул ыр балдарга сөздүн маанисин түшүндүрүү, аларга улуттук намыс тарбиясын берүү, элдик турмушту таанып-билүүгө үйрөтүү сыяктуу көп жактуу милдет аткарып, балдарга окуп берүүгө да, өздөрүнө окутууга да ыңгайлуу жана жеткиликтүү жазылган. Каникул мезгилинде шаардык неберени береке, кут төгүлгөн айылга кызыктырып, «көп нерсени үйрөнүүгө» чакырышы ырда элпек тил менен берилген. Элеттик адамдардын ак пейилин көркөм сүрөттөө үчүн автор тарабынан чеберчилик менен колдонулган диалог, салыштыруу, тамаша ырга жүктөлгөн идеяны – ат жабдыктарын үйрөтүүгө баш ийип турат:

*Жүгөн катып атыңа
Кыл чылбырын тактырып,
Суулук салат татына,
Жабдуу, көпчүк жаптырып,
Туягына бап келген*

¹ Бакчечекей журналы. – 1983. – № 4.

Темир *така* кактырып,
Үзөңгүнү кере тээп,
Камчы шилтеп бастырып,
Баратсан да талашпа.
Тизгини жок кантмексиң?
Барамын деп Таласка,

Балыкчыга кетмексиң – деген (курсив – К.Ү.) саптарда акын элдик турмушту сүрөттөп жатып, карапайым деңгээлге түшүп кетпей, тескерисинче, анын балдарды тарбиялоодогу мүмкүндүктөрүн татыктуу чечмелөөгө жетишкен.

Акындын баладай бал тилдуу ырларына обон жазылып, наристелер аларды көңүл кушун көкөлөтө ырдап келе жатышат. Анын балдардын жаттоосуна жеңил, ыргактары шайкеш ырларынын бири – «Бүлдүркөн».

Жыты сонун буркурап,
Ай, бүлдүркөн, бүлдүркөн.
Жар башынан салаалап,

Балдар көзүн күйдүргөн – ыр сабынын кийинки куплетте уланган параллелизми:

Суу боюнан салаалап,

Кыздар көзүн күйдүргөн – менен белгилүү шайкештикти түзүп, чыгарма өзүнөн өзү музыка талап кылып тургандай сезилет. Ырдын мындай касиетин убагында кылдат байкаган композитор А.Бөдөшев ага жакшынакай обон жазып, азыркы мезгилде бала бакчаларды шаңга бөлөп аткарылып жүрөт.

Акын кичинекейлерге арналган сюжеттүү чыгармаларга өзгөчө көңүл буруп, «Түркүн эненин балдары» пьесасы балдардын Куурчак театрынын сахнасында коюлган жана наристелер үчүн «Олокон» аттуу мультфильмдин сценарийин жазган.

Балдар поэзиясындагы жаңы көрүнүштөр катары 80-жылдардын экинчи жарымынан баштап балдардын курактык өзгөчөлүгүн эске алуунун жанданышы, даректелген ырларды балдар чөйрөсүндө колдонууга шарт түзгөн. Балдардын жаттоосуна жеңил, мазмунунда наристенин жан-дүйнөсүнө ылайык тамаша, жумшак юмор, ирониянын камтылышы балдар поэзиясындагы жакшы жышаандардан эле.

Нурпаис Жаркынбайдын «Түндө кимдер уктабайт» (1984-ж.) деген ырлар топтомунан байкалат. Бөбөктөргө арналган бул чакан

китепчинин сүрөт менен коштолуп, полиграфиялык жасалгасы да дурус чыккан. Акын түндө уктабаган «бака», «чегиртке», «чычкан», «мышык», «үкү», «жолборс», «түлкү», «иттерди» санап келип, ырдын аягында түндө уктабаган «сакчыга» ой бүтүмүн топтоого аракет кылганы менен, көркөм жалпылоо өз максатына жакшы жетпей калгандай, окурман акындан дагы тереңирээк ойлорду күтүп, умсунган психологиялык абалда калат. Мындай ырларды жаңыланууга багытталган кыймылдын башталышы катары караганыбыз оң.

80-жылдардын экинчи жарымынан баштап «Адабият» басмасы тарабынан «Менин биринчи китебим» аттуу атайын балдар үчүн көркөм чыгармалар сериясы негизделип, ага адабият айдыңында таанылып, окурмандардын сүйүүсүнө арзыган акындардын бөбөктөргө арнаган чыгармалары бирин-бири улай чакан китепче болуп чыгып турган. Ушул серияда жарык көргөн чыгармалардын айрым үлүлөрүн кепке тартып көрөлү.

1991-жылы белгилүү акын А.Рыскуловдун «Найм-найм боорсок», 1993-жылы жарык көргөн О.Соороновдун «Эки тоголок» жыйнакчалары көркөмдүк деңгээли жагынан бир топ айырмаланып турат. Ушул жыйнакка кирген А.Рыскуловдун образдуу чыккан «Туурабы?» аттуу ырын:

Сууга келип таранчы,
Суулап чачын таранчу.
Кичинекей көлмөнү,
Күзгү кылып каранчу.

Карга муну билиптир,
«Карк, карк» этип күлүптүр.
Таранчыны шылдыңдап,
«Таз болот» деп жүрүптүр.

Кабар тарап кетиптир,
Көк жоруга жетиптир
«Таранчыга чакалай
Чыгат» деп ал чечиптир

Таранчынын жоругун
Кимиң кандай жорудун?

Айткандары туурабы,

Карга менен жорунун? – деген саптарын наристелер жаттап алып, көңүл кушун көкөлөтө ырдап айтышкан. «Айрөк, айрөк», «Жоголгон улактар» ырлары да ийгиликтүү чыккан десе болот. Акын балдар адабиятынын дидактикалык касиетин пайдаланууга аракеттенгени анын ырларында суроо коюп, кичинекейлерде ой жүгүртүүгө түрткү бергени жакшы көрүнүш. Тилекке каршы, жыйнак өзү да өтө эле чакан, жогорудагыдай баланын бал тилинин «черин жазган» ырлар да көп эмес.

Ал эми О.Соороновдун «Эки тоголок» жыйнагынан да балдар поэзиясын жаңылантуу жышааны байкалат. Акын балдар адабиятынын спецификалык өзгөчөлүгүн мыкты билген адис катары жыйнактын ичиндеги ырларды балдардын жаш курагына жараша «Бөбөктөрүм-бөжөктөрүм», «Эргенчилер-эрмектерим» деген топко бөлгөн экен. Жыйнак «Эки тоголок» ыры менен ачылат:

Топ дегенин тоголок,
Тоголонсо жоголот.
Топ ойногон бөбөгүм,
Топтой өзү тоголок –

деген саптарда окурманды таң калтырган жаңылык болбогону менен баланын тилине, дилине төп келген маанай, тамаша менен жумшак ирониянын элементи бар. Ырдын аягы да жакшынакай логика менен жыйынтыкталат:

Бири калса топ бойдон,
Бири дагы чоңоет.

Анын «Күн-дөңгөлөк», «Бүлдүркөн», «Эки короз» сыяктуу ырларында акындын балдар поэзиясына жөндөмдүүлүгү байкалат. Демек, акын наристелердин кыял-жоругуна ылайык ырды оюн формасында жаттоого ылайыктап, ошого жараша анын тилин балдардын кебине жакындатканы жакшы көрүнүштөрдөн эле.

Китепчинин экинчи бөлүмү – мектеп жашындагы кенже балдарга же тестиерлерге арналып, алардын жаш өзгөчөлүгүнө жараша ырлар, «Карымбай» аттуу жомок кирген. Тарбиялык багытты бек кармоого акындын аракеттенгени сезилип турат. Эмнегедир жогоруда аталган эки жыйнакта тең, 90-жылдардан кийин жарык көргөнүнө карабастан, советтик идеологияны даназалоо, «октябрат», «пионер», «Ильич ата» дале өз күчүндө» тургансыйт.

80-жылдардын экинчи жарымында кыргыз балдар поэзиясындагы бир жакшы көрүнүш адабий сын маселесинин аз да болсо кыймылга келгенин эсептөөгө болот. Болгондо да балдар поэзиясы жөнүндө коомчулуктун кайдыгер эместиги басма беттеринде чагылып турганы жакшы жышаана эле.

К.Абакировдун «Жеңил иштин оордугу», макаласында 80-жылдары жарык көргөн жаш калем же мурда балдар адабиятында аты белгилүү болбогон С.Медербековдун «Соң-Көл гүлдөрү» (1979), Ж.Чоробаевдин «Кайда жүрөт булуттар» (1980) Т.Ималиевдин «Колум жетет булутка», Ы.Кенжебаевдин «Таанышалы, кел достор» (1981), К.Урманбетовдун «Балапан» (1981), Ө.Дөлөевдин «Алтын топ» (1981) жыйнактарына баа берилип, алардын кемчиликтери бир топ аргументтуу сындалган. Ошондой эле «Кыргызстан маданиятына» жарыяланган Ж.Турдукожоевдин «Жармачтык кайдан жаралат?» (1988, 28-июль) аттуу макаласында 1987-жылы чыккан «Кыргыз балдар поэзиясынын антологиясына» кирип кеткен татыксыз ырларды туура байкагандыгын, антология жөнүндөгү объективдүү пикирлерин ойго албай койгонго болбойт.

1987-жылы Кыргыз илимдер академиясынын «Илим» басмасынан чыккан «Кыргыз совет адабиятынын тарыхына» балдар адабиятынын¹ өзүнчө бөлүм болуп кириши көркөм чыгармачылыктын бул тармагынын калыптанып калганына кепил болчу көрүнүш. Белгилүү адабиятчы жана изилденүүчү О.Сооронов тарабынан балдар адабиятынын жалпы өнүгүү эволюциясына берилген мүнөздөмө бул багыттагы изилдөө иштерине жол ачкандай болду.

Ал эми ушул эле академиялык басылманын экинчи томунун² балдар адабияты бөлүмүнө үч жазуучуга (К.Эсенкожоев, Ш.Бейшеналиев, М.Жангазиев) портреттик мүнөздөмө берилген. Кайра эле О.Сооронов тарабынан К.Эсенкожоевдин чыгармачылыгы ар тараптуу изилдөөгө алынып, анын ырлары, аңгемелери боюнча кенен сөз болот да, негизинен ал балдар адабиятынын негиздөөчүлөрүнүн бири катары мүнөздөлөт. Ал эми изилдөөчү М.Сулайманов тарабынан жазылган Ш.Бейшеналиев менен Муса Жангазиевдин чыгармачылыгына берилген мүнөздөмө, биринчиден, бүгүнкү күндүн көз карашынан кайра кароого муктаж. Экинчиден, портреттик мүнөздөмө мезгилге жараша эки автордун жалпы

¹ Караңыз: Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. Эки томдук. 1-т. – Фрунзе., Илим. – 1987. – 735-775-беттер.

² Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. Эки томдук. 2-т. – Фрунзе., Илим. – 1990. – 649-693-беттер.

чыгармачылыгына жалаң оң баа берүү позициясы менен жазылып, алар тууралуу адабий сындагы макалалар көз жаздымда калган. Ошентсе да балдар адабияты жалпы адабий процесстен өзүнчө бөлүнүп баратканы даана байкалып, 80-жылдардан баштап ал атайын илимий изилдөөлөрдүн предмети боло баштаган¹.

III. Балдар поэзиясынын жалпы адабий процесстен бөлүнүп чыгуу тенденциясы

Балдар адабияты жалпы адабий процесстен бөлүнүп баратканы ага адистешкен балдар акындары катары тааныла баштаган акындар А.Кыдыровдун, К.Жунушовдун, Т.Самудиновдун кичинекейлерге багышталган чыгармаларынан ачык көрүнүп калган эле. Балдарга арналган чыгармаларда көркөм-эстетикалык табылгалар педагогика-дидактикалык ойлор менен жуурулуша баштаган. Ырлардын мазмунундагы тамаша, юмор кичинекейлердин жарпын жазган деңгээлге көтөрүлүп, жаш окурмандар чөйрөсү өздөрүнүн көркөм сөз өнөрүнө тартылып калышкан. Жогоруда аты аталган акындардын ырлары наристе жана кенже курактагы (мектепке чейинки жана башталгыч мектеп окуучулары) балдардын психологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуунун негизинде алардын кабыл алуусунан келип, тили, стили жаттоого жеңил болгондуктан, балдар поэзиясындагы жаңычылдык менен профессионалдуулукка адабий коомчулук оң пикирде баа берип, бир нече рецензия басма бетинен жарык көргөн.

Айрым балдарга арнап чыгарма жазууну жалпы чыгармачылыгынын бир тарабы катары карап жүргөн акындардын биротоло балдар поэзиясына адистешүүсү менен 80-жылдардан баштап балдар поэзиясы адабий чыгармачылыктын өз алдынча түрү катары калыптанып, улуттук көркөм сөз өнөрүнүн өзүнчө мейкиндигин ээледі. Мындай процесстин калыптанышына негиз болгон бир нече факторду көрсөтүүгө болот:

1. 1977-жылдан баштап бөбөктөргө арналган атайын «Байчечекей» балдар журналынын негизделиши жана анын кичинекейлерге чыгарма жазуунун көркөм-эстетикалык лабораториясына айланышы

¹ Абакиров К. Кыргыз балдар адабиятынын жанрдык өзгөчөлүгү жана каармандын калыптанышы: – Дисс. ...филол.илим. илимий наамын изденип алуу үчүн: 10.01.01. – Алма-Ата, 1987; Түлөгабылов М. Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы: Монография. – Б., 1991; Сулайманов М. Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы. – Ош-Бишкек, 1992.

балдар адабиятынын толук кандуу калыптанышына чоң өбөлгө болгон. Убагында нускасы 80 миңге жеткен бул балдар басылмасы балдар акындарынын бир плеядасын өз айланасына топтой алган. Журналга жарыяланган А.Кыдыров, Э.Ибраев, Т.Кожомбердиев, Ж.Мамытов, Т.Самудинов, К.Жунушев, Н.Жаркынбаев, Ж.Бекниязов, А.Рыскуловдордун ырларынын бала бакчаларда кенен колдонулуп, мектептерде кызуу окула башташы;

2. 50-жылдардан баштап балдар адабиятында жеке жөндөмдүүлүгүн көрсөтүп, бир топ чыгармалар жыйнагы менен адабий коомчулуктун назарына илинип калган А.Кыдыровдун М.Горький атындагы жогорку адабият институтун бүтүргөндөн кийин «чоң адабиятка аралашып кетип, кайра балдарга келе албай кыйналгандан кийин» жаны даярдык менен балдар адабиятына кайрылып келиши жана анын балдар адабиятында биротоло жемиштүү иштей башташы, анын балдар адабиятынын дээрлик бардык жанрларында жараткан ийгиликтери.

3. Башында таланттуу балдар акыны турган Т.Самудиновдун балдар адабиятына толук өтүшү менен балдар акындарынын өзүнчө «мектебинин» пайда болушу; анын чыгармачылык изденүүлөрүнүн балдар ырларын жазып жүргөн акындарга тийгизген таасири; К.Жунушев, Б.Асаналиев, А.Карасартов, Ж.Абдылдаев, Ы.Кадыровдордун чыгармачылык жактан жетилиши жана алардын чыгармачылык изденүүлөрү;

4. Чоңдор поэзиясында эмгектенген айрым акындардын жалпы чыгармачылыгында жаркын балдар ырларынын жаралышы;

5. Жалпы улуттук адабий процессте жаңы көркөм-эстетикалык табылгалардын жаралышы. Ч.Айтматов, Т.Касымбеков, С.Эралиев, О.Султанов сыяктуу таланттуу көркөм сөз чеберлеринин жаркын чыгармаларынан улам адабиятка коюлуучу эстетикалык критерийлердин жогорулашы;

6. Мурунку союздун масштабында адабият чөйрөсүндөгү улуттар аралык мамилелердин, карым-катыштын өнүгүшү аркылуу адабий жаңы тажрыйбалардын өз ара таасирлери. Котормо балдар адабиятынын таасири.

7. Эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин балдар адабиятынын таңууланган идеологиядан бошонушу.

Жогорудагы көрсөтүлгөн факторлордун негизинде балдар поэзиясы тематикалык, жанрдык, эстетикалык жаңылануунун жаны

горизонтуна ээ болду. Мындай чыгармалардын белгилери катары төмөнкүлөрдү эсептөөгө болот:

– балдар ырларынын кичинекейлердин курактык психологиясына төп келиши жана курактык өзгөчөлүктөрдүн так жиктелиши;

– чыгармалардын наристелердин көркөм чыгарманы кабыл алуу өзгөчөлүгүнө ылайык мазмун жана форма жагынан жаңыланышы;

– кыргыз балдар поэзиясынын жанрдык жактан байышы, 80-жылдардан баштап балдар ырларынын жаңы түрлөрү: логогриф, шарада, анаграмма, метаграмма, цифрограмма, шрифтограмма, акроыр сыяктуу наристелерди кызыктыруучу чыгармалардын кичинекейлердин адабий «турмушуна» аралашуусунан улам окурмандардын активдешүүсү;

– балдар ырларында наристелердин сүйлөө мүмкүндүгүн өнүктүрүүчү, алардын сөз байлыгын өстүрүүчү сөз оюндарынын кызыктуу түрлөрүнүн пайда болушу:

- оюн ырлар;
- оюн викторина;
- баш катырма оюндар;
- уйкаштарын өзүн тап;
- бир тамгадан кемитсең;
- ыр-сөздүк ж.б.

Мындай чыгармалардын балдардын табигый жетилүү процесинде психологиялык жана физиологиялык мыйзам ченемдери менен шартталган чыгармачылык (сүрөт тартуу, адабий жөндөмдүүлүктүн ойгонушу) ишмердүүлүгүнүн ойгонушуна таасир этиши;

«таанып-билүү» ырларынын жаңы жанрдык классификациясынын пайда болушу:

- табышмак ырлары;
- суроолуу ырлар;
- заманбап дүйнө таануу ырларынын жаралышы;
- жаңы мазмундагы дидактикалык (көңүлдүү алиппе, адеп алиппеси, көңүлдүү грамматика ж.б.) ырлар;
- жаңы жаңылмачтар;
- эсеп ырлар ж.б.
- балдар ырларынын мазмунунда ирония, юмор, сатира, тамаша, оюндун камтылышы аркылуу алардын окумдуулугунун артышы;
- балдар ырларынын стилдик жаңылануусу;

– балдар ырларынын көркөм деңгээли менен бирге алардын дидактикалык, педагогикалык илимий деңгээлге көтөрүлүшү жана аларды бала-бакчаларда, мектептерде окутуу жана тарбиялоо иштерине түздөн-түз пайдаланууга татыктуу касиетке ээ болушу же алардын практикалык баалуулугу;

– балдар ырларында улуттук дүйнө-тааным, эне тил маселелеринин көркөм чагылышы аркылуу чыгармалардын улуттук руханий баалуулукту көркөм интерпретациялоо мүмкүндүгүнүн кеңейүүсү;

– балдар ырларынын интеллектуалдык деңгээлинин жалпы адамзаттык өнүгүүнүн азыркы темпине төп келиши жана алардын заманбаптыгы;

– балдар ырларынын наристелерди алектендирүүчү (занимательность) касиетке ээ болушу; «Байчечекейге» жарыяланган кроссворд, чайнворд сыяктуу сөз оюндарынын балдардын кызыгуусун арттырып, алардын окурмандык тажрыйбасынын калыптанышына таасир этиши.

Албетте, балдар поэзиясынын кунун, наркын аныктоочу биз белгилеген жогорудагы касиетке 80-жылдардан кийин пайда болгон бардык эле чыгармалар ээ эмес. Балдар акыны деген ыйык наамдын татыктуулары ар бир улуттук адабиятта саналуу эле болору да табигый көрүнүш.

Култаева Үмүт

ЖАЗ ЖАНДУУ ЖАПАРАЛИ¹

Адабият ааламына кийинки кезде жаштык деми, өз добушу менен кошулуп, жаштар сыйлыгынын лауреаты болууга жетишкен Жапарали Осмонкуловдун «Көктөмдө келген кубаныч» аталган чакан аңгемелер жыйнагы басмадан чыгып, кичинекейлерге тартууланды. Жыйнакка автордун 40 миниатюралык аңгемелери кирген. Адегенде эле көзгө урунганы Ж.Осмонкуловдун балдар аңгемелерине стилдик жаңылык алып келүүгө аракеттенгени байкалат. Автордун балдар адабиятынын тарыхында (улуттук адабияттын да тарыхында)

¹ Култаева Ү. Жаз жандуу Жапарали. Китепте: Илимий эмгектердин алты томдук жыйнагы. Т. 1. – Бишкек., – 2015. – 259-262.

биринчилерден болуп, аңгеменин окуясын **бир тамгадан** башталган сөздөр аркылуу түзүлгөн сүйлөмдөргө сыйдырган. Муну менен жазуучу бир жагынан улуттук тилдин мүмкүнчүлүгүн, экинчиден, өзүнүн калемгерлик чеберчилигин сынап, үчүнчүдөн, балдардын көркөм чыгарма окууга болгон кызыгуусун арттыруу максатын койгон болуу керек. Канткенде да мындай ыкманы азыркы балдар прозасындагы изденүүлөрдүн бири катары кабыл алганыбыз туура болор.

Балким, жазуучу балдардын оюнкараак табиятына ылайык, мазмунду берүүнүн мындай формасы аркылуу аларды сөз оюндарына азгыруу, аны менен кичинекейлердин сөз байлыгын өстүрүүнү биринчи планга алып чыккысы келгендир. Канткенде да автордун жыйнактагы аңгемелердин композициялык-структурасындагы окуяны бир тамгалуу сөздөр менен берүү аракети бардык учурда болбосо да, айрым аңгемелерде үзүл берип, жеке табылгасы сюжеттин кызыктуу баяндалышына шарт түзгөн. Жыйнак атына жараша «Көктөмдө келген кубаныч» аңгемесинен башталат. Адам өмүрүнүн көктөмү – балалыкка арналган бул китепчедеги сырткы аталышы менен ички мазмун-маңызы бири-бирине шайкеш жана өз ара символикалуу. «Кетирекей Кемелдин кытыгылаган кыялы», күчүгү – Кумайык, коенеге – Кесеккулак, көңүлү түшө баштаган кубакай кызы – Күлүйпа, досу – Капар, айылы – Кара-Кулжа, мекенинин ысымы менен аталган космос кемеси – «Кыргызстан» баары биригип, бир гармонияны түзөт да, баланын ак тилектүү кыялына кызмат кылат. Учкул кыял, күлүк ой балалыктын жан-шериги. Ошондуктан кыялында космос кемесин жасап алган Кетирекейдин өзү менен кошо кыргыздын керемет комузун, калпагын мекенинде өскөн кызыл кызгалдакты да унутпай ала чыгып, кубакай кызы Күлүйпаны күлмүндөтө сыймыкка бөлөп, кербездеге кабинага олтуруп, көккө көтөрүлгөн космостук кораблинин кабарын Кытай, Колумбия, Канадага жеткире мейкиндикке сапар тарткысы келип турган баланын өзүн командир сезип, таттуу ойдун «кемесинде» термелиши балалыктын табиятына таандык табигый көрүнүш. Кызыгы, Кемелдин жан-дүйнөсүн эргитип, кыялына канат байлаган бул кубанычтуу сезим көктөмдө келди. Кемелдин өзү да, апакай тилеги да, айыпсыз кыялы да али – көктөм. Көктөм – тирүүлүктүн жаны, ошондуктан анын өзү да жандуу. Көктөмдө жаратылыш кайра жарала жаңырып, дарак бүчүр байлап, мал төлдөп, канаттуу балапан баскан сыяктуу эле адам болуунун машакат жолуна

салынуучу алгачкы из баланын аруу тилегинен башталат эмеспи. Мына ушул табигый көрүнүштү же Осмонкулов баланын учкул кыялы, ой жүгүртүүсү аркылуу бүгүнкү күндүн баласынын интеллектуалдык деңгээлинен төп келтире көркөм поэтикалык боек менен бере алган. Ошону менен бирге автор балдар адабиятынын негизги милдетин, анын алдындагы жазуучунун аткарууга тийиш болгон калемгерлик парзды да унуткан эмес. Баланын мекени – Кыргызстан экенин анын эсине салып, анын ажайып кооз жаратылышынын көркүн кызыл кызгалдак аркылуу, элинин улуулуугун калпак аркылуу, рухунун тереңдигин комуз аркылуу туюндуруп, мындай элдик асыл баалуулуктарды Кемелдин «космос кемесине кошуп» берет. Мындай баалуулуктар болбосо Кемелдин «бош» учкан космос кемесинин эч кимге кереги тиймек эмес. Анткени, адамдын аруу тилеги өз элине, мекенине кызмат кылганда гана баалуулук катары кабылданат.

Балага чыгарма жазуу үчүн балдар жазуучусу аталган чоң адам өзү жашап жаткан курактан баланын курагына түшө билүүсү зарыл. Дал ушул курактын «мейкиндикте» Жапарали оор боюн токтоо кармай алат деген негиз бар. Жазуучунун «Кулак», «Коен менен кирпич», «Эринчээк коен» аңгемелери аны баланын образдуу ойлоо деңгээлине түшүргөн.

Жыйнактагы кийинки аңгемелерди: «айбанаттардын айкөл ажосу аталган, айбатынан ай айбыккан Арстан» («Арстан»); мекенин миң-миллион мисте, мейиздерин Мекке, Мексика, Монголия, Москвага маалымдаган Медер менен Мээрим («Мисте менен мейиз»); ортодон окуусу оңолуп, отличниктен офицерлик окууга оогон Осмон («Офицер»); өрмөкчү өнөрүн өжөрлөнө өстүргөн өспүрүм Өмүрбек (Өнөр») көркөм чагылган балдардын кыял-жоругу Ата Журттун тагдыры менен тагдырлаш сүрөттөлөт. Бирок, мазмунду жалаң бир тамга менен башталган сөздөрдө түзүлгөн сүйлөмгө сыйдыруу багытында жазуучунун тарткан түйшүгү бул жыйнакка кирген аңгемелердин баарында эле акталган эмес. Форма менен мазмундун ички биримдиги, өз ара гармониясы бузулган кезде анын бири жабыркайт эмеспи. Бул философиялык категориянын мыйзамченеми өз үстөмдүгүн көрсөтүп, сырткы формага ашкере артыкчылык берүүдөн анын мазмуну жапа чегип, аңгемелерде артыкбаш, орунсуз сөздөр колдонуп кеткени байкалат. Айталы, «Өнөр» аңгемесиндеги «Өкчөлүү өмүр өзөнүндө өрмөкчүнүн өнөрү, өөдөлөнгөндүн өркөнү өөдөлөнгөндөн

өөдөлөдү» деген сүйлөм жөн гана орунсуз колдонулган сөздөрдүн жыйынына айланып, сүйлөмдүн касиети жоголуп, анын берүүчү мааниси бүдөмүк бойдон калган. Демек, формага ашкере берилүү анын мазмунуна терс таасирин тийгизерин жогоруда мисалга тартылган сүйлөм далилдеп турат. Ошондон улам, жазуучунун бул багыттагы изденүүлөрү дагы көп чыгармачылык түйшүктү талап кылат деген корутунду айтууга болот. Ошентсе да автордун жалгыз тамга менен ой учугун улаган аңгемелерин тил сабактарында балдарга белгилүү бир тамганы, тыбышты үйрөтүүдө фонетикалык көнүгүү катары, үндүүлөрдүн үндөштүк мыйзамын өздөштүрүүдө тарбиячы-мугалимдер колдоно алышат.

«Көктөмдө келген кубаныч» жыйнагына кирген аңгемелер тематикалык жактан да, балдардын жаш курагына даректелиши боюнча да, көлөмдүк жагынан да ар түрдүү. Алардын маанисине, идеясына жараша тандап колдонууга туура келет. Айталы, «Ким күчтүү?», «Мекен деген эмне?», «Ким зулум?» аттуу аңгемелери суроолуу сүйлөмдөр менен аталганына жараша бала-бакчалардын даярдоо топто-рунда же башталгыч класстын окуучуларынын логикалык ойлоосун өстүрүү үчүн колдонууга ыңгайлуу. Ал эми жыйнактагы «Камбар тебиш» көлөмдүү чыгармасын жанрдык жактан аңгемеге караганда адабий жомокко жакын. Мындай чыгарманы тестиер балдарга сунуштоо максатка ылайык. Анткени аталган чыгармадагы кыргыз элинин кайсы бир белгисиз кылымдарга таандык жоокердик өнөрү – «Камбар тебиштин» маанисин да, анын ыкмасын да, идеясын да бөбөктөр менен кенжелер кабыл ала алышпайт. Ошондуктан жыйнакка топтолгон чыгармалар жанрдык жактан да, балдарга адрестелиши боюнча да белгилүү талдоону, классификацияны талап кылат.

Жыйнакты толук барактап чыккан соң, Жапаралинин жазды сүйгөн жылуу деми сезимди уялап калат. Анын ушул касиети жалаң «ж» тамгасынан куралган «Жайлоо», «Жашыл жол» аңгемелеринде эле эмес, башка чыгармаларынан да ачык сезилип, «Теребел гүл жыттанган жаз айынын таңында кубулжуп сайраган куштардын мукам обону» калемгерге «Багбан» эргүү бергени байкалат. Ошондуктан табияттын табигый сулуулугунан кубат алган жазуучунун балдардын табиятына төп келген дагы мыкты чыгармаларды жаратышынан үмүт этели.

ЭГЕМЕНДҮҮЛҮК ЖЫЛДАРЫНДАГЫ БАЛДАР АДАБИЯТЫБЫЗДАН ЭМНЕНИ КӨРӨБҮЗ?¹

Эгерде советтик учурда балдар адабиятынын жогорку деңгээлде болбой жатышынын көп себептеринин негизгиси – авторлордун гонорар табуу үчүн, басмалардын планын толтуруу үчүн сапатсыз чыгармаларды чыгаруу аракети болсо, эгемендүүлүктөн кийин жазуучуларга жазганы үчүн акча төлөнбөй, басмалар көркөм чыгармаларга муктаж болбой калган кезде, жазуучулар өз жазгандарын өздөрү акча коротуп чыгарганы менен баары бир адабияттын бул тармагы өнүгүп кетпеди. Буга бир себеп кайра эле ошол басмалардын иштөө системасынын (темплан түзүү, бекитүү, ички жана тышкы рецензия, редактор, редакция башчысы, корректор ж.б.) бузулушу, ким эмне жазса, анысын акча төлөсө эле чыгара бериши себеп болду.

1990-жылдардан кийин балдар үчүн китебин чыгарууга демөөрчү таба алгандар, же өзү чыгарып сата алса, ошолор гана адабий чыгармаларды жазып калды.

Балдар адабиятында байкалбай иштеп, балдар үчүн тынымсыз жазып, жазгандарын колдон келсе чыгарып келген автор **Байтемир Асаналиев** болду. Ал Нарындын бийик айылдарынын биринде Чет-Нура кыштагында 1940-жылы туулган. Нарын дайрасынын желаргысы алар жашаган айылга тынымсыз келип тургандай ырларына да тоо койнунун керемет сулуулугу, тоолук балдардын чыйрак, баёо мүнөзүнөн жаралган типтүү образдары, тоолуктардын пейили желаргы сыяктуу кирип, шапатасын чачып тургандай. Анын чыгармаларынын башкы булактары – тоолук айылы, айылдык мектепте мугалим болуп иштеген жылдары, анан албетте бир топ жылдар бөбөктөрдүн «Байчечекей» журналында жооптуу катчы болуп иштеши, бул кызматта балдар менен оозеки да, кат түрүндө да тынымсыз байланышып турушу. Дагы бир олуттуу булак – котормочулук өнөрү, анын К.Чуковский, А.Барто, И.Мазнин, Б.Чалый, М.Мревлишвили, Г.Церетели, М.Алимбаев, Г.Севан ж.б. балдар акындарынын чыгармаларын

¹ Муратов А. Эгемендүү жылдарындагы балдар адабиятыбыздан эмнени көрөбүз?// Ала-Тоо. – 2015. – № 1. – 131-138-беттер.

кыргызчалатуусу адабияттагы чоң мектеби болгондугу сынчыл баам менен караган изилдөөчүлөргө байкалбай койбойт.

«Жаз боёгу» (1967) деген биринчи китебинен тартып кийинки «Булак күүсү» (1970), «Табышмактар» (1996), «Балдар неге күлүштү?» (1998), «Айбанаттар паркында» (2004) деген сыяктуу китептериндеги кызыл сызык менен белгилеп өтүүчү нерсе – автордун лаконизмге умтулуусу, оюн бир-эки гана эпизод, даталь менен таамай, жеткиликтүү айта алышы. Көбүнчө ырларын 5-7, 7-10 жаштагы балдарга арнап жазган автор жаш окурманын кыйнабайт, ритмди катуу сактап, рифмаларды өтө так берет, балдар түшүнө алуучу сөздөрдү таап келип, ошолорду колдонот, демек бөбөктөр жана кенже мектеп жашындагы окуучулар Б.Асаналиевдин ырларын оңой жаттайт, өзү эле жатталып калат. «Мен эмнеге капамын» деген баканын ырын окуп көрөлү эле:

Мен бакамын, бакамын,
Башынан жок чатагым.
Жалпак башым жанчат деп,
Тентектерден качамын.

Тосток көздүү бакамын,
Сазда чардап жатамын.
Дароо жутуп коёт деп,
Жыландан да качамын.

Мен бакамын, бакамын,
Мен эмнеге капамын? –
Суудан качкан балдар бар,
Өзүм дайым тазамын¹.

Мындагы так жана жөнөкөй уйкаштар (бакамын – чатагым – качамын; бакамын – жатамын – качамын; бакамын – капамын – тазамын) баланын поэтикалык кабылдоосуна жакын болуу менен, поэтикалык кайталоолор («Мен бакамын, бакамын») ойду тереңдетип жана образга басым түшүрүп, риторикалык суроо («Мен эмнеге капамын?») окуп же угуп аткан бөбөктү өзүнө тартып, ырдын таасирдүүлүгүн, сиңимдүүлүгүн арттырса, «Суудан качкан балдар бар» деген сап менен бака аркылуу балдарга тарбиялык таалим берип жатат. Муну болсо

¹ Асаналиев Б. Айбанаттар паркында. – 2004. – 19-20-беттер.

«бир ок менен эки коён атуу», көп балдардын оору жерине тийүү катары түшүнөбүз.

Б.Асаналиев айта турганын балага түз айткан, насаатын так көрсөткөн акын жана анда сөз менен иштөө маданияты аябай терең өздөштүрүлгөн. Мына бир нече ырлардагы андай таалимдүү агитациялар:

Уйду сааса сүт берет,
Сүт адамга күч берет.
Апаң берсе бышырып,
«Аный» дебей ич бөбөк! («Сүт»)

Эне тилиң – өз тилиң,
Эркин сүйлөп өскүнүң.
Тажабастан тере бил,
Татынакай сөз гүлүн («Көпүрө») ж.б.

Б.Асаналиев «Айбанаттар паркында» жыйнагынын бир бөлүмүндө 21 жаныбарга кыска жана нуска мүнөздөмө бергени да бөбөктөрдүн таанып билүүсүн, аларды дүйнөнүн фаунасы менен тааныштырып, экологиялык маданиятын өстүрүүгө жардам берет. Мисалы, көпчүлүк кыргыз балдары жакшы билбеген бийик тоонун малы топозду мындай тааныштырат:

Тоготпос ак кар, бороонду,
Топоздой мал болорбу?
Жүрөт бийик тоолордо,
Каалабай жылуу короонду.

Калпты айтат дебе кайдагы,
Сүтүнүн калың каймагы.
Эти ширин, жагымдуу,
Эл көрөт андан пайданы («Топоз»)

Кыргыз балдар поэзиясына мындай таанытуучу ырлар албетте керек, ал эми аны түшүнүү баарынын эле колунан келе бербейт. Мындай ырларды акын Ысмайыл Кадыров, Жакыпбек Абдылдаев да жакшы жазып жүрөт.

Кыргызстан эгемендүүлүк алгандан кийинки учурда дагы бир берекелүү иштеген автор **Сулайман Рысбаев** болду. Анын балдар адабиятына келиши баягы мындан 80-90 жыл мурдагы элге сунуштай турган эч нерсе жокто Касым Тыныстанов окууга ылайыкталган

көркөм тексттерди жазып чыккан учуру менен ассоциацияланат. Союз бузулган кезде С.Рысбаев да эгемендүү Кыргыз Республикасынын эне тилиндеги «Алиппе», «Кыргыз тили» сыяктуу китептерди жазууга, талкуулоого, бастырууга түздөн түз жооптуу жана милдеттүү болгон Кыргыз педагогика илим изилдөө институтунда (кийинки Кыргыз билим берүү академиясы) сектор башчы болуп иштеп окуу китебин түзүүчү авторлордун, мектеп мугалимдеринин, тарбиячыларынын муктаждыгын жон териси менен сезди жана ошол зарылдыктан улам өзү столго отурду. Ал негизинен көркөм прозада, анын ичинде аңгеме жана жомок жанрында иштеди.

С.Рысбаевдин жомоктору эркин жана жеңил жазылган, балдарга ылайыктуу тил табылган. Деги эле дүйнөлүк адабиятта эң эле окумдуу жанр болгон жомоктор балдар тарабынан эмес, чоң адамдар тарабынан жазылат да, жомокчу чоң адам өзүнүн жашын унутуп, бала болуп, ошолордун кыялечтигин, фантазиясын, ишенимин чыгармачылык столдо отурган кезде өзүнө убактылуу энчилеп албаса анда анын жазгандарынан жомоктор пайда болбойт. Турмушта жомокторду укмуштуудай айткан, турган жеринен оозеки жомокторду токуп кете берген кишилер болот, бул алардын таланты, көркөм токуусунун реалдуулуктан алыс нерселерди чыгара алуу деңгээлинин бийиктиги. Кыялга чек жок дешет, кыргыз фольклорунда жомок сыяктуу эле «калп» деген атайын жанр болгон, алар дале жомоктун бир түрү, бирок калптарда жалган оркоюп көрүнүп турса, жомоктордо жалган, калп окуяларга сиңип кетип, калптыгы анчалык көрүнбөй калат, а түгүл турмуштук жомоктор кыйла эле реалдуу окуяларга аралашып кеткендей болот. Балдарды сөз менен алдап, окуяларды улам кызыктуу кылып айтып берип ойнотуп отурсаң да укмуш бир жомоктор жаралышы мүмкүн, мисалы, англис драматургу Жеймс Барри балдары менен ушундай сөз оюнун курап отуруп, «Питер Пэн» аттуу чыгармасын жараткан, ушундай эле оюндардан англиялык математик Льюиса Кэрролла «Алиса Укмуштардын өлкөсүндө» деген повестин, орус акыны Корней Чуковский «Бибигондун жоруктарын» жазып таштаган. С.Рысбаевдин жомоктору да ушундай, а түгүл айрым жомокторунун каармандары түздөн түз анын балдарынын, кыздарынын, неберелеринин аты менен аталат.

Жомок бурган жагына бурулуп кете берет, сюжетти бүтүргөндөн кийин да окуянын инерциясы токтобойт, кээде окшош жомоктордун

биринде бүткөн сыяктанган сюжет, башка жомокто уланып кеткен-сыйт, ошон үчүн да көпчүлүк жомоктордо окшош сюжеттер, окшош жана бири-бирине жакын окуялар, каармандар кездеше бериши табийгый көрүнүш. Жомок жазуу үчүн фантазиянын бай болушу менен бирге эле элдик оозеки чыгармаларды мыкты билүү, аларга терең сугарылуу керек.

Дээрлик жомоктордун эң эле көбү балдар үчүн, балдарга ылайыкталып чыгарылат, же жазылат, ошол эле кезде ал ошол балдарга жомокторду жеткирүүчү улуулар үчүн да арналат. Жомокчу Г.Х.Андерсендин мындай дегени бар: «Мен бир гана балдар үчүн, балким чоңдор үчүн да жазып жатканымды дайым эске тутам... Балдарды жомоктордун фабуласы көбүрөк кызыктырса, улууларды аларга сыйдырылган идея кызыктырат». Жомокту негизи жогоруда кеп кылганыбыздай балдарга көп учурда чоңдор айтып же окуп берет да, бир катар учурда али турмушту түшүнө элек наристелерге турмуштан кыйла тажрыйба топтогон улуу адамдар тарабынан филтрленип, чыпкаланып өткөрүлөт. Бул кылымдар бою келе жаткан жомокту жеткирүү жана кабыл алуу салты.

С.Рысбаев кыргыз фольклорунун педагогикасын терең изилдеген, а түгүл бул темада докторлук диссертациясын, бир нече илимий эмгектерин жазган окумуштуу. Автордун «Жылмайып турган таш» (1996) китебиндеги «Көчөт», «Ким эмнеден коркот», «Бир баштык дилде», «Баланын канаты» (2001) жыйнагындагы «Урайча эне», «Манжалары жок чебер жазгыч», «Алтындан да баалуу байлык», «Өмүр жөнүндө тамаша», «Мендей менен Сендейдин жоруктары» (2000) китебиндеги «Дыйкан жана мышык», «Камбаркан баяны», «Баланын парызы» сыяктуу жомоктору анын бул жанрды өздөштүрүүдөгү алгачкы аракеттери болгон. Ал балдар үчүн эң алгачкы дебют китебинин баш сөзүндө мындай деп жазат: «Бул китепчемди эне тилимдин шириндигин алгач ирет сездирген, өмүр бою жаш муундарга билим-тарбия берип, эми ардактуу эс алууда жүргөн апам Букенге арнайм». Мына ушуга караганда да ал кыргыз урууларынын жалпы уюткулуу уюлу болгон асман тиреген тоолор айылы Сары-Камышта нарктуу карыялардын дөң үстүндөгү баарлашууларын тыңдап өсүшү, алгачкы эмгек жолун ошол айылда тил жана адабият сабагынан мугалим болуп башташы да аны жандуу сөзгө жакын кылып, «жазуучу-жомокчулардын» катарына кошту. Кийинки китептеринде да жомок

анын тандаган негизги жанрларынын бири болуп автор менен жомок бири-бирине бап келип турду. С.Рысбаевдин бир кылка болбосо да негизинен мазмундуу жомокторунун башкы ийгиликтери эмнеде? Биринчиден, ал кыргыз жана жалпы эле түрк фольклорундагы салттуу образдарды, салттуу сюжеттерди жана сүрөттөө каражаттарын ыктуу колдонот. Жомокторго мүнөздүү башкы нерсени карманат, б.а., сюжетин кызыктуу кылып, композициясын тыкан алып барат. Ар кандай элдик жомоктордогу бактылуу бүтүм (концовка) С.Рысбаевдин калемине да таандык көрүнүштөрдөн. Эң башкысы ал жомоктон тарбиялык, таалим берүүчүлүк ибаратты сыгып алып, «мына сен ала турган бул жомоктун дасмиясы» деп алдыңа алып келип таштайт. Ал кургак дидактикадан качып, балдар менен баарлашуу, б.а. диалог куруу ыкмасын арбын колдонот.

Анын «Бакыт издеген бала» (2003) китеби аңгемелерден, жомоктордон жана элдик уламыштардан турат. Көлөмдүү бул китепке ак жол каалап, Кыргыз Эл жазуучусу жана мугалим Жунай Мавлянов баш сөз жазып, анда автордун чыгармаларын мындай мүнөздөйт: «ырдап тургандай жумшак жана ширин тили, андагы балдардын аргасыз күлкү чакырган кыял-жоруктары, көкөлөп турган көңүлдөрү, гүлдөй назик жана чынчыл мүнөздөрү окуган адамга көзүң менен көрүп тургандай, аралашып бирге жүргөндөй элестүүлүгү, образдуулугу, поэтикалуулугу менен айырмаланып турат»¹. Бул жыйнак учурунда Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыкка да көрсөтүлгөн. С.Рысбаевге балдар адабияты боюнча Тоголок Молдо атындагы жана көркөм проза боюнча Кыргыз Өкмөтүнүн сыйлыктарынын берилиши да анын келечек муундарга кылган камкордугун бир үзүм үзүрү.

2007-жылы анын «Умай бала» деп аталган романтикалуу жомок-повестинин биринчи китеби тартууланды. Окуялуу, балдар үчүн кызыктуу бул чыгарма коом улам криминалдашып бараткан шартта, руханий дүйнөбүздү массалык маданият кыйратуучу айбат менен тебелеп келе жатканда ар кандай каардуу күчтөрдөн сактап кала алуучу романтикалуу-поэтикалуу Умай баланын образын түзүп бергендиги менен баалуу. Жомоктун стили балдардын кабыл алуусуна, психологиясына шайкеш, автордун тили нукура элдик бай тилдин көөнөрбөс

¹ Мавлянов Ж. Балдарга жакшы китеп жазып берүү – жазуучунун бактысы // китепте: Рысбаев С. Бакыт издеген бала. – Бишкек. – 2003. – 4-б.

мурастарын кабыл алып, жаштарыбыздын адептүү өсүүсү жана кеп маданияты жогору болуусу үчүн кам көрөт. Умай бала – автордун мыкты табылгасы, этикалык жактан балдарга үлгү болуунун эталону.

«Айбике-сулуу» (2008), «Маа менен Мээ» (2010) жыйнактары чыгармачылыгынын кийинки этабындагы балдар адабиятындагы жаңы бийиктиги, өзгөчө биринчиси жалпы эле эгемендүүлүк жылдарында чыккан балдар китептеринин көч башыларынын бири.

Ал эми аңгемечи С.Рысбаев жомокчу С.Рысбаевге караганда жазгандарына дагы тыкан, айта турган оюна дагы так. Анын көп аңгемелери кыска жана балдар турмушунун кайнаган казанынан калпып алынган. Балдар үчүн чыгармалардын юморго жакын болгону жакшы экендигин бул багыттын өкүлдөрү жана изилдөөчүлөрү ар дайым айтып келет. Бул касиет С.Рысбаевде кадыресе башкы орундардын бирине чыгат. Бир аңгемени чогуу окуп көрөлү: «Эки күндөн бери Элнуранын маңдайкы эки тиши түштү. Ал үчүн бул чоң окуя болгонсуду...

– Менин эки тишим түшпөдүбү!.. – деп көргөзүп ар кимге мактанып чыкты.

– Чоң энеси Алимандын да маңдайкы эки тиши жок эмеспи.

Аны көрүп, Элнура минтет:

– Эми биз – чоң энем экөөбүз тең болуп калдык... »¹

Мындай жорук-жосунду юмореска менен тартып берген автордун аңгемелери өтө көп.

С.Рысбаевдин балдар адабиятындагы дагы бир кызыктуу чыгармасы – «Айжаз менен Бегулан» аттуу китеби (2004). Китеп бир гана аңгемеден турат. Чеберчилигинин бир кыйла бийиктеп калганын көрсөткөн бул чыгарма накта балдар кызыгарлык поэтика менен жазылган, б.а., анда башкы каармандын кыялы, ниети, көргөн түшү, улуттук фольклордун материалдары, элдик педагогика, чоң эненин жомогу, романтика, реалдуулук – баары бири-бирине айкалышып, бири-бирин толуктап келет. Окуяны мындай уюштуруу көркөм чыгармага баланын кызыгуусун арттырып, китеп-аңгемени бир дем менен окуп чыгууга мажбур кылат.

Жазуучу, китеп чыгаруучу катары С.Рысбаевдин дагы бир жакшы жагы (көп авторлордо дал ушул нерсе жетишпейт) китеп кайсыл курактагы балдарга арналып жаткандыгын, б.а., адресатын

¹ Рысбаев С. Баланын канаты. – Бишкек. – 2001. – 8-б.

жакшы билет жана жыйнак түзүү маданиятын кыраакылык менен өздөштүргөндүгүн көрсөтөт.

Чоңдор адабияты (эгер ушунтип айтууга мүмкүн болсо) менен балдар адабияты кошулуп кете турган, жаш курагына карабай көпчүлүккө түшүнүктүү боло бере турган бир катар жанрлар бар, алардын бири басня маанисиндеги тамсил жанры. Байыркы гректердин Эзоп тамсилчисинен бери «орус тамсилинин атасы» И.А.Крылов кошо, дагы башка тамсилчилердин чыгармалары, алардын ичинде Тоголок Молдонун, Ж.Бөкөнбаевдин, Р.Шүкүрбековдун, М.Алыбаевдин, М.Борбугуловдун, М.Турсуналиевдин бул жанрдагы чыгармалары балдар адабияты боюнча хрестоматияларга да берилип жүрөт. Бул багытта жаңы кыргыз доорунда **Казат Акматов** атайын балдар үчүн деп карасөз формасында тамсилдерди жазып берди жана алары кыргыз жана орус тилдеринде – кош тилде «Жаңы тамсилдер же притчи нового века» деген ат менен басылып чыкты¹.

«Кепти куш базарындагы окуялардан баштадык», «Сагызгандын менчик дүкөнү», «Аарынын адал аты», «Эшек чечимдер», «Мансапкор күчүк», «Каргалар кайрадан ачка отурушат», «Чочконун керээзи», «Көксерек», «Ойлонбогон оң таппайт», «Торопойдун бактысы эмнеде?», «Кимге кандай билим керек?», «Каак-каак», «Сары чыйпы», «Таранчыга эмне жок?», «Чымын жана комиссия», «Үрпөк зөөкүр», «Дүйнөнү кыдырган Торопой», «Торопойлордун көтөрүлүшү», «Акылсыз музоо», «Таргыл Уйдун тагдыры», «Сулууну сулуу дейт экен», «Сагызган», «Козуке», «Рэкет карышкырлар», «Күкүк», «Майып Төө», «Көрө албастык», «Түлкүнүн туулган күнү», «Таракандын уясы», «Эне сүтү», «Коёндун чарбагы», «Баскынчы Аарылар», «Өрдөктөрдүн чатагы», «Сайгактар» деген сыяктуу отуз төрт тамсилден турган жаңы тамсилчинин чыгармалары негизинен эгемендүүлүк мезгилиндеги терс көрүнүштөрдү сындап, жаңы бийликке оппозициялык багыттагы ойлор менен шөкөттөлгөн. К.Акматовдун тамсилдери салттуу образдарды да, салттуу сюжеттик, композициялык ыргакты да ээрчибейт, анда Чыгыш адабиятынын «Калила менен Димна», «Тоту наама», «Миң бир түн» сыяктуу насаатчыл, икаячыл, ибаратчыл баяндарынын таасири байкалат. Андыктан да тамсилдеринин формасын притча деп атайт. Кыргыз турмушуна

¹ Акматов К. Жаңы тамсилдер же притчи нового века. 1-китеп. Тамсилдер. – Б.: 2003 – 24 б.; Акматов К. Жаңы тамсилдер же притчи нового века. 2-китеп. Тамсилдер. – Б.: 2004 – 28 б.; Акматов К. Жаңы тамсилдер же притчи нового века. 3-китеп. Тамсилдер. – Б.: 2004 – 28 б.

жаңыдан аралаша баштаган рэкетчилик, коммерсанттык, жапайы базар, салыкчылык, чакан ишкана, партиялар, коомдор, демократия ж.б. көрүнүштөр жаныбарлар аркылуу кайманаланып берилет. Албетте, турмушту негатив жана позитив формаларда көрсөтүү балдар үчүн керек, а түгүл балдар андай нерселерге муктаж, бирок аны түшүнүктүү, балдар кабыл ала турган деңгээлде жазып бербесе эмгек талаага кетет, К.Акматовдун чебер стили, дасыккан прозаиктик тажрыйбасы бул жагынан чоң жардамга келгени байкалап турат. Антсе да балдар кабыл алууга кыйын, өтө эле татаал көрүнүштөрдү кайманалап жиберген, идеялары бүдөмүк, темасы оор учурлар кездешет, философиялашкан кырдаалдар бар, мисалы, Автордук укук, ГУБЭП түшүнүктөрү ж.б.

Тоголок Молдо атындагы сыйлыктын лауреаты **Жапарали Осмонкуловдун** балдар адабиятына кошкон салымын, жеке демилгеси менен китептерин чыгарып жатканын да айтпай кетүүгө болбостур. Анын «Төгө бер, жамгыр!» аттуу балдар үчүн аңгемелер жыйнагы 2004-жылы басылып чыкты. Китепте экологиялык тема: жайлоолор, суулар, куштар, айбанаттар, тоолор, таштар ж.б. нерселер башкы орунга чыгат. Табият менен адам байланышы балдардын көз карашы, түшүнүктөрү менен ачылып берилет, бул гармонияда адам баарына жооптуу, баарынын алдына милдеткер экендиги жаш окурмандарга эскертилет.

«Досчул бала» (2009) деп аталган андан кийинки бир топ көлөмдүү жыйнагында мурдагы китебиндеги чыгармачылык салттар улантылуу менен жалаң окшош тамга менен башталган сөздөрдү тизип аңгеме жазып чыгат, мунусу анын чеберчилигинин жогору жетилгендигин дагы бир жолу тастыктайт.

Аңгеме жанрындагы бала дүйнөсүнө жакындык **Батма Абдухамидованын** чыгармаларынан, өзгөчө анын «Эне жыты», «Күндүн уясы» деген китептеринен жакшы көрүнөт. Автор-эне бала каармандарга сүйүү менен мамиле кылып, анын жазгандары гуманисттик идеяларды алдыңкы планга алып чыккандыгы менен пайдалуу. Деги эле балдар адабиятында энелердин иштөөсү биздин келечегибиз үчүн эң жакшы кам көрүүнүн үлгүсү болор эле.

Аман Кармышаков «Ойчул бала» (1998) деген алгачкы китебин чыгарган соң бөбөктөр үчүн көркөм чыгармаларды биринин артынан бирин жазып, «Хан дарбыз» (1999), «Кереметтүү белек» (2000), «Ок жылан» (2001), «Пил кантип ыйлады?» (2002), «Жандуу тамгалар»

(2004), «Телекитеп» (2009), «Асман дөө» (2009), «Акыра – Жираф» (2010) аттуу жыйнактарын окурмандарына тартуулады. Автордун бир жакшы жери өз чыгармаларына өзү сүрөттөрдү чиймелеп, балдарга аларды боёп чыгууга мүмкүнчүлүк берет, демек ал баланын окуу, элестөө, салыштыруу, бышыктоо, дүйнөнү түстүү кабылдоо сезимдерин бирдикте өстүрүүгө кам көрөт. Ошол эле кезде айрым китептеринде текст кыргыз жана орус тилдеринде параллель сунуш этилет, бул болсо окурмандарынын тил билүү, эки тилди катар өздөштүрүү аракеттерине кол кабыш этүү болуп саналат.

А.Кармышаковдун да балдар прозасындагы стихиясы жомокторго жакын, анын жомокторунун мейкиндиги аябай кенен, ала-тоолук балдарды бир убакта эле ааламды кыдыртып чыгат, ал гана эмес башка дүйнөлөргө да алып жөнөйт («Асман дөө», «Шерболот», «Акыра менен Коделек», «Акыра менен Арстан»), анан эле биздин айлана-чөйрөбүздөн жомок чыгара билет («Сотка көтөргөн жылкы»). Кээде зарылдыгына карап таанып билүү багытында да каармандарына мүнөздөмө бере кетет, мисалы, акыра (жираф) тууралуу ушундай маалыматтар бар, айрым түшүнүксүз сөздөрдү чечмелеп бергени да кубаттоого арзыйт, бирок балдарга эмес, чоңдорго арналган «Жомок тарбиясы», «Аңгеме тарбиясы» деген түшүндүрмөлөрдүн зарылдыгы жоктой, себеби окуя-баяндан соң бала болсун, чоң киши болсун өзү тарбия алууга тийиш, демек автордун чыгарманын соңунда «Бул аңгеме балдарды билгичтикке, тапкычтыкка жана акылдуулукка тарбиялап, аң-сезимин өстүрүп, фантазиясын байытууга көмөк берет» (Кармышаков А. Асман дөө: Жомоктор. – Б., 2009, 46-б.) деп жазышы биздин оюбузча ылайыксыз.

Бул мезгилде активдүү иштеген авторлордун бири **Асек Казиев** болду, ал балдар үчүн бир нече китептерин чыгарып, алардын таанытымын К.Баялинов атындагы китепканада өткөрдү. «Тамгалар ырдайт», «Сөздөр сүйлөйт», «Жаныбарлар табышмактар», «Канаттуулар табышмактар», «Үй жаныбарлары табышмактар», «Курт-кумурскалар табышмактары», «Марска саякат», «Жети гуз жөнүндө жомок» деген китептерин чыгарууга Жогорку Кеңештин депутаты Аскар Салымбеков каражат жагынан жардам берген. Ошол китептерде айылдык акын балдар дүйнөсүнүн кызыктуу жана тарбиялуу учурларын кармай алгандыгын кадыресе көрсөтө алган.

Акырында 20-кылымдагы жана 21-кылымдын баш жагындагы кыргыз балдар адабияты боюнча корутундулап айта турган нерсебиз

балдар адабиятынын жана балдар китептеринин миллиондогон проблемалары бар болсо да аны ар дайым көтөрүп турбагандыктын бул тармак «өгөйлөнүп» келди, көп китептер көз жаздымда калсак, басманын пландарын негизинен орус тилинен которууга багыттап, кошоматка кой союп, улуттук адабиятты унутта калтырдык. Акын-жазуучуларыбыз да Колобок, Буратино, Чиполлино сыяктуу элдик болуп кеткен каармандарды жарата албады, өтө көп чыгармалар бир гана жолу окулуу менен ыргытылды. Балдар адабиятында балдар реалдуу турмуш проблемалары менен бетме бет келбей калган учурлар көп болду, мисалы, өткөн кылымдын 50-60-жылдардагы мугалим, мектеп тууралуу аңгеме-повесттер дал ушундай тагдырга туш келди да, азыр эми карап көрсөк анын баары кумга сиңип жоголду.

Мына эми өз алдыбызча болдук, жакшы болобуз деген эгемендүүлүк жылдары кокту-колот баатырларын жарым санжыра, анча-мынча документалдык негизде, калганы калпты ышкыртуу менен роман, повесть, очерк, драма жанрларында даңазалап келе жатабыз, бирок биз «Манасты», «Курманбекти», «Эр Табылдыны», «Сынган кылычты» балдарга ылайыктап, адаптациялап бербедик. Биздин 16-17 жаштагы окуучуларыбыз «Тоо балдары», «Сынган кылыч», «Майдан» сыяктуу тиши өтпөгөн китептерди окугусу эмес, карагысы да келбейт, себеби алар булардын курак өзгөчөлүгүнө ылайыкталбаган, натыйжада балдар китеп окуу бактысын тарыхка түртүп салды. Бул жагынын биздин интеллигенция да ыкшоо тартты. Орустарда балдар адабияты үчүн күйүп-бышып турушчу. Бул адабиятты өнүктүрүү керек деп В.Г.Белинский да, А.М.Горкий да, А.А.Фадеев да, С.Я.Маршак да көп айтты, көп жазды. А бизде бул маселени ким көтөрдү: А.Токомбаевби, Т.Усубалиевби, Ч.Айтматовбу, А.Акаевби?..

Кезегинде орустардын «калың журналы» деген канын жерге тамызбай окуп турушкан журналдардын көч башы болгон «Новый мир» басылмасында редактор болуп турган А.Твардовский Н.Носовдун «Витя Малеев мектепте жана үйдө», Н.Дубовдун «Дарыядагы оттор», «Качкын», Жетим» деген таза балдар үчүн чыгармаларын «чондор» журналдарына көзүн жуумуп туруп басып ийгенин азыркыга чейин орус зыялылары, биринчи кезекте педагогдор баракелделеп айтып келишет. А биз ушундай кыла алдыкпы?

Биз балдарга карызбыз... Көп карызбыз...

МАЗМУНУ

Жигитов Салижан

РОМАНТИКАЛУУ ПОВЕСТЬ ЖАНА БИР АДИЛЕТСИЗ ПИКИР ЖӨНҮНДӨ.....	3

Рысалиев Күмөн

ЖАШ БАЛДАРДЫН ТАЛАБЫНА ДА ЖАКШЫ ЭМГЕК ТАТЫКТУУ	8

Укаев Кымбатбек

БАЛДАР ЖАЗУУЧУСУ КУСЕЙИН ЭСЕНКОЖОЕВ.....	17

Кудайбергенев Кыдыркан

БАЛДАР ҮЧҮН ТАТЫКТУУ ЧЫГАРМАЛАР БЕРЕЛИ!.....	34

Түлөгабылов Мукаш

СОГУШ ЖЫЛДАРЫНДАГЫ БАЛДАР АДАБИЯТЫ	48

Түлөгабылов Мукаш

УЛУУ АТА.МЕКЕНДИК СОГУШТАН КИЙИНКИ МЕЗГИЛДЕГИ БАЛДАР АДАБИЯТЫ.....	77

Даутов Кадыркул

«БИЗ ТУРГАН ЖЕР – БИЙИК ТОО»	112

Даутов Кадыркул

БАЛДАР ЖӨНҮНДӨ	114

Байзаков Т., Абдыкеримов К.

БАЛДАР АДАБИЯТЫ УЧУРДУН ТАЛАБЫНА ЖООП БЕРГЕНДЕЙ БОЛСО.....	118

Жапиев Жылкычы

КИЧИНЕКЕЙЛЕРГЕ ДА ЧЫНДЫК КЕРЕК	128

Жапиев Жылкычы

БАЛДАР АДАБИЯТЫНЫН МАСЕЛЕЛЕРИ.....	134

Муратов Абдыкерим

«КААК-КААК КАРГАЛАР...».....	147

Сулайманов Мурза

АЗЫРКЫ БАЛДАР АДАБИЯТЫНЫН АБАЛЫ.....	154

Сулайманов Мурза

БАЛДАР АҢГЕМЕЛЕРИ ЖӨНҮНДӨ.....	184

Сулайманов Мурза

БАЛДАР ПОВЕСТИНДЕГИ ТЕМАЛАЛАР ЖАНА ИДЕЯЛАР	236
КӨРКӨМ СЮЖЕТТИ УЮШТУРУУ ЖАНА ОБРАЗ ТҮЗҮҮ ПРОБЛЕМАСЫ	270

<i>Абакиров Курманбек</i>	
КИЧИНЕКЕЙЛЕРДИН КӨЗҮ МЕНЕН	311
<i>Абакиров Курманбек</i>	
ЖЕҢИЛ ИШТИН ООРДУГУ	319
<i>Турдукожоев Жыргалбек</i>	
БАЛДАР ДҮЙНӨСҮН АРАЛАГАНДА	325
<i>Укаев Кымбатбек</i>	
БАЛА ЖЫТТУУ БЫРЛАР	331
<i>Сооронов Омор</i>	
БАЛДАР АДАБИЯТЫ БАСКАН ЖОЛ	337
<i>Сооронов Омор</i>	
КИЧҮҮЛӨР УЛУУЛАРДАН КӨМӨК КҮТӨТ	369
<i>Акматалиев Абдылдажан</i>	
ӨРНӨКТҮҮ ӨСПҮРҮМДӨР	380
<i>Бапаев Халил</i>	
БАЛДАРДЫН МООКУ КАНАБЫ?	385
<i>Турдукожоев Жыргалбек</i>	
ЖАРМАЧТЫК КАЙДАН ЖАРАЛАТ	390
<i>Жумабаев Искен</i>	
БАЛДАР АДАБИЯТЫНЫН КОТОРУЛУШУ (50-жылдар)	399
<i>Байжигитов Калыбек</i>	
КОМУЗДУН ЧЫҢАЛТА ТОЛГОГОН КЫЛЫНДАЙ	441
<i>Садыков Абдыкадыр</i>	
ЭКИ БӨЖӨК ЖӨНҮНДӨ СӨЗ	448
<i>Садыков Абдыкадыр</i>	
БАЛДАР АДАБИЯТЫНДАГЫ АЛГАЧКЫ РОМАН	452
<i>Култаева Үмүт</i>	
АЗЫРКЫ БАЛДАР ПРОЗАСЫ	462
<i>Култаева Үмүт</i>	
КЫРГЫЗ БАЛДАР ПОЭЗИЯСЫ:	
ИЗДЕНҮҮЛӨР ЖАНА ТАБЫЛГАЛАР	482
<i>Култаева Үмүт</i>	
ЖАЗ ЖАНДУУ ЖАПАРАЛИ	495
<i>Муратов Абдыкерим</i>	
ЭГЕМЕНДҮҮЛҮК ЖЫЛДАРЫНДАГЫ	
БАЛДАР АДАБИЯТЫБЫЗДАН ЭМНЕНИ КӨРӨБҮЗ?	499

Илимий-популярдуу басылма

**«Классикалык изилдөөлөр жана тексттер»
сериясы**

**АДАБИЯТТААНУУ
8-КИТЕП
БАЛДАР АДАБИЯТЫ**

Түзгөндөр

Аида ЖАКЫПБЕКОВА

Улук ЖАПАРАКУНОВ

Тех. редактору *Н. Тилекматова*

Корректору *А. Жакыпбекова*

Компьютерде тергендер *А. Жакыпбекова, У.Жапаракунов*

Компьютердик калыпка салган *Б. Өмүров*

Терүүгө 10.10.2018-ж. берилди.

Басууга 10.12.2018-ж. кол коюлду.

Кагаздын форматы 70x100. $\frac{1}{16}$

Көлөмү 32,0 б.т. Нускасы 500. Заказ № _____

«Полиграфбумресурсы» басмаканасында басылды.

720071, Бишкек ш., Сүйүнбаев көч., 144/23

Тел.: (0 312) 43-20-75, (0 312) 43-19-51